

Universita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Historické vědy

Klasická archeologie

Université de Strasbourg

UFR des Sciences historiques

UMR 7044 (Archéologie et Histoire
ancienne : Méditerranée, Europe)

Art, histoire et civilisations de l'Europe

Archéologie

Disertační práce

Thèse

pour obtenir le grade de docteur de l'Université de Strasbourg

Jan Kysela

Počátky českých oppid: Role Středomoří a urbanizační procesy v evropské době železné

Les origines des oppida en Bohême:
Le rôle de la Méditerranée et les processus d'urbanisation dans l'âge du
Fer Européen.

The origin of the oppida in Bohemia:
The role of the Mediterranean and the urbanisation processes in the European Iron Age

Svazek 1: Text

Volume 1: Texte.

Vedoucí práce:

Sous la direction de:

doc. PhDr . Vladimír Salač, CSc.

Prof. Dr. Anne-Marie Adam

2013

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či ke získání jiného nebo stejného titulu.

Poděkování:

Tato práce mohla vzniknout jen díky laskavé podpoře obou mých kmenových ústavů: Ústavu pro klasickou archeologii FF UK a UMR 7044 Université de Strasbourg. Práci na ními umožnilo stipendium FF UK a stipendium Francouzské vlády pro doktorandy pod dvojitým vedením. Dílčí problémy v jejím rámci byly řešeny v rámci grantu GAUK 104109 „Česká oppida a Středomoří“ štědře financovaném Universitou Karlovou v Praze. V květnu 2012 mi měsíční stipendium Francouzské školy v Římě umožnilo studovat v prostorách École. Za stálou podporu vděčím svým rodičům coby svým věčným sponzorům (zdaleka nejen finančním).

Samotná práce mohla vzniknout jen díky pomoci nesčetných kolegů a přátel, díky jejich sdělením, radám, výtkám či poskytnuté literatury. Zvláštní dík náleží oběma školitelům, V. Salačovi a A.-M. Adam, za pečlivé a neúnavné vedení a rovněž J. Bouzkovi, N. Venclové a D. Vitalimu, kteří práci od počátku do konce provázeli.

Svůj podíl na této práci dále mají (a doufám, že jsem zapomněl jen na nemnohé) M. Čížmář, Z. Beneš, J. Čížmářová, V. Čtverák, A. Danielisová, P. Drda, M. Hlava, J. Jílek, R. Korený, T. Mangel, J. Militký, K. Motyková, M. Novotná, I. Ondřejová; D. Perlík, T. Polišenský, P. Sankot, A. Smola, L. Srbová, M. Trefný, J. Valentová; T. Včelicová, I. Ženožičková.

C. Barbau, Ph. Barral, S. Barrier, L. Bernard; B. Bonaventure, E. Botte, M.-B. Carre, M. Demierre, B. Girard, B. Grateuze, J.-P. Guillaumet, G. Hamm, V. Jolivet, C. Joncheray, St. Martin, P. Méniel, L. Olivier, F. Olmer, G. Pierrevelcin, St. Verger, G. Verrier,

G. Bertocco, M. Bolla, A. Bondini, M. Buora, E. Camurri, M. Castoldi, R. Ciuccarelli, M. Della Casa, Andrea Fochesato, Giovanni Gorini, A. Giumlia Mair, L. Madruzzo, M. Maggetti, S. Menchelli, L. Passera, M. Pasquinucci, L. Pulcinelli, R. Roncador, L. Tori, P. Ventura,

E. Classen, W. David, R. Gebhard, Th. Grasselt, D. Lukas, C. von Nicolai, S. Rieckhoff, M. Schönfelder, G. Schneider, S. Sievers, St. Wefers, H. Wendling, K. Winger,

I. Bazovský, M. Furman, B. Lesák, M. Musilová, K. Pieta, B. Reutík, A. Vrtel.

M. Karwowski, M. Rudnicki, G. Wawer.

P. Ramsl, E. Schindler Kaudelka, P. Trebsche

J. Collis, D. Wigg Wolf,

M. Dizdar, A. Tonc

R. Graels y Fábregat M. Szabo D. Božič J. Živkovič

Na sám konec děkuji (ještě jednou) těm několika málo lidem, s nimiž jsem se v posledních letech bavil i o něčem jiném než o archeologii:

ad Erica, Andrea e Rosa,

à Gilles,

Kamile, Martině a Láďovi.

Полине

V Praze 6.5.2013

Obsah

Svazek 1.: Text

1 Úvod - Problematika, cíle.....	11
1.1 Cíle práce.....	11
1.2 Problematika: dějiny bádání.....	13
1.2.1 Do první světové války : oppida se (pomalu) stávají oppidy.....	13
1.2.2 Meziválečné období: systém a funkce.....	16
1.2.3 1946-1989 : výkopové hody a interpretační půst.....	18
1.2.3a interpretační alternativy: Bójové uvedení a scénu.....	20
1.2.4 Od 90-tých let do současnosti: Bójové, industriální zóny a výrobně distribuční centra.	22
1.2.5 Vznik oppid a jižní vlivy - shrnutí a výhled do zahraničního bádání.....	28
2. Rámec práce.....	30
2.1 Archeologický rámec	31
2.1.1 pracovní území	31
2.1.1a Čechy a užší střední Evropa	31
2.1.1b „širší střední Evropa“ a vzdálenější oblasti laténského světa.....	32
2.1.1c „Jih“	33
2.1.2 Čechy a střední Evropa v mladší době laténské	34
2.1.2.1 Struktura osídlení.....	34
2.1.2.2 Hospodářství.....	35
2.1.2.3 Vnitřní členění a hierarchie osídlení.....	36
2.1.3 Sídlištní kategorie mladší doby laténské ve střední Evropě.....	37
2.1.3.1 Oppida.....	38
2.1.3.2 Drobná opevněná/výšinná sídliště.....	44
2.1.3.3 Otevřené aglomerace.....	45
2.1.3.4 Závěr - několik definičních provisorí.....	48
2.2 Historický rámec – Bójové.....	50
2.2.1 Prameny	51
2.2.1.1 Literární prameny.....	51
2.2.1.2 Epigrafické prameny.....	58
2.2.1.3 písemné prameny – shrnutí a několik málo jistot.....	59
2.2.2 četby a jejich meze.....	60
2.2.3 O smysl bójských dějin.....	68
2.2.3.1 posice a dispoice.....	69
2.2.3.2 Češi a Bójové	70
<i>„Bójové, národ německý“ 70 „Naši Keltové“ 72 Bójové (a Slovani) českými</i>	
<i>autochtony 73 „Čtvrtá Galie“ 77 Bójové centralisování a normalisování</i>	
<i>81 „kapka keltské krve“ 85</i>	
2.2.4. závěr.....	86
2.3 Chronologický rámec.....	88
2.3.1 Soudobé chronologie mladší a pozdní doby laténské v Čechách.....	88
2.3.2 Chronologie (pl.) mladší doby laténské - principy a pramenná základna.....	93
2.3.2.1 Relativní chronologie.....	96
2.3.2.1a Relativní chronologie – LT C2.....	96
2.3.2.1b Relativní chronologie – LT D.....	97
2.3.2.1c Systém zvolený pro tuto práci.....	101
2.3.2.2 Absolutní chronologie.....	102
absolutní chronologie – předpoklady a možnosti.....	102
Historická datace.....	102

Středomořské importy.....	103
Opory absolutní datace.....	107
dějiny absolutní chronologie mladolaténského období.....	114
LT C1 - LT C2.....	116
LTD.....	96
Diskuse	121
2.3.3 chronologie brány D oppida Závist a chronologický rámec práce.....	122
2.3.3.1 chronologie spon z brány D.....	123
2.3.3.2 Chronologie brány D a absolutní datum počátku oppida.....	129
2.3.3.3 Závěr: Chronologický rámec práce.	133
3. kontakty Čech a Středomoří, jejich povaha a jejich indikátory.....	134
3.1 Importy.....	136
3.1.0 předměty z korpusu vyloučené.....	137
3.1.0.1 „balsamium“ z Hrazan [x05]	137
3.1.0.2 Závěsek ve tvaru hlavičky ptáka z Hradiště nad Závistí.....	143
3.1.0.3 „elementy bronzových nádob“ s antropomorfní výzdobou.....	150
3.1.0.4 Falické závěsky z pohřebiště v Dobré Vodě a ze Stradonic...152	
3.1.0.5-Amfora z Roudnice [x08]	153
Středomořské importy v Čechách mladší doby laténské	
3.1.1 Bronzové nádoby.....	154
3.1.1.1 Vědra.....	154
3.1.1.2 Pánve	155
3.1.1.3 Džbánky.....	161
3.1.1.4 Simpula.....	166
3.1.1.5 Cedníky.....	168
3.1.1.6 Pohárky.....	171
3.1.1.7 Další nádoby: Amfora 172 Ústí a ucho oinochoe 172	
Mušlovitá ataše 174 Ataše kotle 175 Dna a stěny	
nádob 175 Formy v Čechách nedoložené 175	
3.1.2 Zrcadla.....	178
3.1.3 Lékařské nástroje.....	179
3.1.4 Ozdoby	181
3.1.4.1 Zlatá filigránovaná plaketka [100]	181
3.1.4.2 Skleněný šperk.....	181
3.1.4.3 Prsteny.....	183
3.1.4.4 Falický závěsek ze Stradonic [116]	184
3.1.5 Skleněné nádoby	186
3.1.6 Keramika a amfory.....	188
3.1.6.1 keramika černě listrovaná („kampánská“)	188
3.1.6.2 užitková keramika.....	196
3.1.6.3 Fragment tenkostěnného poháru typu Marabini I [149]	199
3.1.6.4 amfory.....	201
3.1.7 Písmo.....	210
3.1.8 Ekofakty.....	212
3.1.9 „další“ Krychlové hrací kostky 213 Lampy 213 Předmět neznámé funkce ve	
tvaru hlavy vodního ptáka 217 Kroužek k zavěšení strigilu 217 Kování skříněk	
219 Zlomek mortaria 219 Lidská plastika 222 Výzbroj 222	
3.1.10 mince.....	224
Římské mince 226 Řecké mince 230 Němčice – Mazin – Stradonice	
235 „způsoby přenosu“ 237	
3.1.11 předměty českého původu v Itálii a Středomoří.....	239

3.2	Imitace.....	241
3.2.1	Mince.....	241
3.2.2	Keramika.....	243
3.2.2.1	LT C (?).....	244
3.2.2.2	LT D.....	246
3.2.3	Technologie, inovace, znalosti.....	253
3.3.	závěr.....	257
3.3.1	Čechy – Bavorsko* – Morava* ... Středomoří.....	257
3.3.2	dynamika kontaktů.....	264
3.3.3	druhy kontaktu	266
3.3.3.1	oppida, obchod a mediteraneisace?	266
3.3.3.2	doba preoppidální – žoldnéři a řemeslníci?	269
4.	oppida, jih a urbanisační procesy.....	272
4.1	možnosti srovnání.....	272
4.1.1	Vznik města – město jako komunita.....	274
4.1.2	funkce, centralita a sídlištní systém.....	278
4.1.2.1	Etruská města.....	279
4.1.2.2	Řecké a římské kolonie.....	282
4.1.2.3	Teritoria bez měst.....	284
4.1.3	Město a jeho (hospodářské) funkce.....	286
4.1.3.1	Itálie.....	287
4.1.3.2	Zaalpí.....	289
4.2	Oppida a středomořská města	292
4.2.1	Forma (a funkce formy).	292
4.2.1.1	umístění v krajině a celkový vzhled sídlišť.....	293
4.2.1.2	Způsob zástavby.....	295
4.2.1.3	hradby a brány.....	295
a)	Etrurie.....	295
b)	Zaalpí.....	300
c)	hradby a obléhání – exkurs o smyslu oppidálního opevnění.....	302
4.2.2	oppida a otevřené aglomerace jako centrální místa sídlištních a hospodářských systémů	311
4.2.2.1	měřítka centrality.....	311
4.2.2.2	Podoby a proměny centrality.....	314
	Střední Galie 314 Středovýchodní Galie 316 Horní Porýní 317	
	Bavorsko-Rakouské Podunají 319 Bavorsko-durynské	
	Pomohání 320 Morava a Střední Podunají 321 Čechy 322	
	Závěr 326	
4.2.3	oppida, otevřené aglomerace, procesy urbanisační a společenské.....	329
5.	Závěr	338
5.	Conclusion.....	342
	Přílohy:	
1.	D. Perlík: Zpráva o provedení analýzy. Strříbrná „kachní“ hlavička, lokalita Závist.....	347
2.	D. Perlík: Zpráva o provedení analýzy. Balsamarium, oppidum Hrazany).....	349
3.	M. Maggetti – G. Schneider: Chemical analyses of seven Campanian sherds.....	350
4.	M. Novotná – L. Mišková: Analýza keramických fragmentů z lokality Třísov.....	354
	Použitá literatura	
	Prameny	

Abstrakt – Bref Resumé – Abstract

Tabulka 1. Středomořské importy ve Střední Evropě – geografický přehled

Tabulka 2. Středomořské importy ve Střední Evropě – typologický přehled

Tabulka 3. Předměty vyloučené z korpusu středomořských importů ve střední Evropě.

Tabulka 4. Římské nálezové mince ve Střední Evropě

Tabulka 5. Řecké nálezové mince ve Střední Evropě – geografický přehled

Tabulka 6. Řecké nálezové mince ve střední Evropě – přehled podle místa ražby

Obrazová příloha

Zdroje ilustrací

But Turgon remembered the city set upon a hill, Tirion the fair with its tower and tree [...]. By the guidance of Ulmo he discovered the hidden vale of Tumladen in the Encircling Mountains, in the midst of which there was a hill of stone. [Then he began] counsels to devise the plan of a city after the manner of Tirion upon Túna, for which his heart yearned in exile.

J.R.R. Tolkien: *The Silmarillion*.

1. ÚVOD - PROBLEMATIKA, CÍLE

1.1 Cíle práce

Sama otázka, kolem níž je tato práce vystavena, působí možná sama o sobě na první pohled poměrně banálně: Mým cílem je prověřit ze středoevropského hlediska platnost hypotézy o středomořské, přesněji severoitalské inspiraci vzniku českých a potažmo zaalpských oppid. Podle této hypotézy (redukováno zde možná až nemístně karikaturně na nejzákladnější teze), vzešla rozhodující inspirace pro vznik středoevropských oppid od popádkového keltského kmene Bójů, kteří po porážce od Římanů opustili po r. 190 severní Itálii a vydali se do své původní domoviny v jižní části dnešních Čech (podrobněji viz kap. 1.2 a 2.3). Ve skutečnosti však pro mě tato hypotéza, k níž jsem se již v minulosti vyjádřil skepticky na základě rozboru archeologické evidence severoitalské (KYSELA 2008; 2009; 2010), představuje spíše výchozí bod, otevírající široké pole dalších úvah. Nebudu se tedy zdaleka ptát prostě „byla oppida v Čechách založena migrujícími Bóji?“. Za mnohem zajímavější a smysluplnější považuji položit otázky výrazně širší a vztahující se k předpokladům této úvahy spíše než k ní samé: „jaký vztah lze sledovat mezi Čechami mladší doby železné (doby oppidální i předoppidální) a (severní) Itálií či obecněji středomořským světem?“, naopak „jaké místní předpoklady pro vznik oppid nezávislé na středomořské inspiraci můžeme pozorovat v Čechách?“, „nakolik je vznik oppid jevem náhlým či nakolik naopak zapadá do širších kulturních procesů?“, „nakolik jsou Čechy z hlediska vztahu ke Středomoří či z hlediska vývoje sídlištní situace výjimečné a nakolik naopak logicky zapadají do širšího středoevropského kontextu?“, „do jaké míry je vhodné a možné zacházet v těchto úvahách se zprávami antických historiků či s jejich moderními exegezemi?“

Otázky, které jsem zde načrtnul a které zde budou řešeny, i sama struktura této práce (viz obsah) působí jistě nesourodým dojmem. Přesto si troufám tvrdit, že takto mnohostranný přístup k věci je nezbytným předpokladem k tomu, aby bylo možno hlavní otázku práce zasadit do co možná nejkoherentnějšího kontextu. Zároveň a především se tímto mnohohrstevnatým přístupem hodlám od původní otázky do značné míry „osvobodit“ a překročit velmi těsné hranice, které práci klade. Namísto pouhého ověřování cizí hypotézy si tak ve skutečnosti za cíl kladu, představit na jednom konkrétním příkladu v celé své

komplexitě dva do značné míry provázané jevy a možnosti studia problematičkého vztahu mezi nimi – jedním je problematika kontaktů mezi středoevropským a středomořským světem v mladší době železné, druhým otázka kulturní proměny (konkrétně vzniku sídlištních aglomerací) coby výsledku těchto kontaktů. Práce tak bude při vši své zdánlivé heterogenitě směřovat k zodpovězení jedné otázky: „jaký můžeme shledávat podíl Jihu na kulturní proměně pozdní doby laténské, konkrétně na vzniku oppid v Čechách či ve Střední Evropě?“

Takto široce položená problematika si přirozeně vyžádá řadu odlišných přístupů, každý vystavený na zcela odlišném materiálu. Výchozím bodem musí přirozeně být bibliografická studie, na jejímž základě si uvědomíme, jakým způsobem bylo v českém bádání k otázce vzniku oppid přistupováno, kde jsou kořeny současných představ a především, co vlastně chceme zkoumat. To je první druh „materiálu“: suma výroků k problematice dosud pronesených, z nichž extrahujeme problematiku práce samu o sobě (kapitola 1).

Z tohoto rozboru vysvitne, že komplexnost argumentací si vyžádá i podrobný rozbor dvou dílčích otázek, které k problematice zásadním způsobem přispívají. Již v samotném rámci práce (kapitola 2) tak bude nezbytné vedle předestření základního geografického a archeologického rámce, podrobně analysovat chronologii mladší doby laténské (kap. 2.2) a zaměřit se na (nečetné) historické zprávy ke studovanému období, konkrétně na problematiku keltského kmene Bójů (kap. 2.3). V těchto případech budu stejně jako v kapitole první postupovat především historiografickým rozbohem publikovaných názorů.

Vztah mezi Středomořím a střední Evropou IV-I stol. př. Kr. (kapitola 3) je přirozeně nutno v první řadě zkoumat na základě vlastního archeologického materiálu, indikátorů kontaktů mezi těmito oblastmi. Smyslem tohoto rozboru bude pochopit, jaký typ kontaktů s jakou intenzitou a v jakém období mezi oběma oblastmi probíhal. Nezbytné přitom bude zasadit Čechy do širšího kontextu střední Evropy a srovnáním se dvěma sousedními regiony zkoumat, nakolik je situace zde výjimečná, či nakolik odpovídá obecným středoevropským tendencím.

Pozornost přirozeně musíme věnovat i samotné problematice vzniku sídlišť (kapitola 4) a to sledováním možných vztahů podobností a odlišností mezi sídlišti (nejen oppidy) zaalpskými a středomořskými ale i zvážit v co nejobsáhlejší míře situaci čistě středoevropskou – jaké předpoklady pro vznik oppid se nacházely v místním prostředí.

Na závěr (kap 5.) se ke studované tezi vyslovím na základě dosažených zjištění a zároveň na jejich základě předložím alternativní modely pro vznik sídlištních aglomerací a pro zhodnocení role jihu v tomto procesu.

1.2 Problematika: dějiny bádání

Ve stručném přehledu českého (případně i zahraničního, v situacích, kdy se českého dotýká) bádání o mladší době laténské budu nyní paralelně sledovat proměny a podoby badatelského zájmu o obě námi studované problematiky – z jedné strany vznik oppid, ze strany druhé povahu vztahu mezi českou kotlinou a středomořským jihem či vlivů, které odsud do střední Evropy přicházely. Právě teze, formulované v minulosti k oběma tématům, nám budou v následujícím sloužit za výchozí pracovní materiál, jenž se budu snažit následně ověřovat na základě dostupné evidence. Do úvah nad oběma tématy vstupoval a vstupuje jako významný prvek keltský kmen Bójů. Tento proud bádání tak v následujícím nemohu pominout, zde mu ponechám však poměrně omezený prostor, protože problematika Bójů i bádání o nich bude předmětem vlastní detailní analýzy v kapitole 2.2.

Problematikou dějin bádání o urbanisaci mladší a pozdní doby laténské se v posledních letech několika příspěvky zabýval V. SALAČ (1996; 2005; 2011a; 2011b), jehož příspěvky cenným archivním materiálem a odlišným přístupem doplňuje polemika M. HLAVY (2012). Nedoceníitelnými prameny pro problematiku dějin české archeologie jsou samozřejmě i práce K. Sklenáře (zejm. SKLENÁŘ 2005) a několik nedávných příspěvků (např. SMETÁNKA 2003; 2008; RATAJ – ŠOLLE – VENCL 2003). , Na všechny tyto práce odkazuji pro přehled událostí, jejich chronologie a institucionálního pozadí.

1.2.1 do první světové války : oppida se (pomalu) stávají oppidy...

Zájem o děje doby železné nezačíná rozhodně druhou polovinou devatenáctého století, do té doby však stály bezmála veškeré úvahy na studiu písemných pramenů. K této významné fázi formování prvních (mnohdy dosud do jisté míry platných) historických interpretací se ještě vrátím v kapitole 2.2, vývoj názorů na otázky urbanisace a kontaktů mezi středoevropským a jižním prostorem však zde budu sledovat až od okamžiku, kdy se ke slovu dostaly (či kdy začaly být s písemnými prameny kombinovány) prameny archeologické.

První archeologický příspěvek k problematice urbanisace doby železné předložil r. J. E. WOCEL (1865a) v článku věnovaném právě *Keltickým ohradám*, který o tři roky přetiskuje v podstatě identické podobě ve své syntéze českého pravěku (WOCEL 1868, 99-119). Autorovou hlavní snahou zde bylo přinejmenším upozornit na skutečnost, že některá hradiště v Čechách jsou data před slovanského, což pro Wocela při jeho schématu osídlení Čech nutně znamenalo, že spadají do doby bójské. Tuto myšlenku samozřejmě dále podporovala četba Caesarových *Zápisů*. Z archeologických argumentů mohl však Wocel svoji tezi podpořit leda nálezy „bójských“ bronzů (=doba bronzová), formální odlišností hradišť od opevnění

slovanských (tj. přesněji známých ze střední a východní Evropy). Do svého výčtu Wocel zahrnuje jediné skutečně pozdně laténské opevnění, Stradonice, a to na základě nálezů (ne slovanských a proto nutně) keltských mincí. Paradoxně, kdyby mu bylo ze stradonického inventáře – zejména bronzů – známo více¹, s nejvyšší pravděpodobností by mu nezbylo než lokalitu připsat Markomanům a předejmut tak o čtvrtstoletí úvahu Píčovu. Pro nás je zatím podstatné, že se autor spokojuje s chronologickým či kulturním zařazením těchto opevnění případně s jejich funkcí, kterou (výlučně na základě četby Caesarových *Zápisů*) hodnotí coby v prvé řadě obrannou, či přesněji refugiální. Po okolnostech jejich vzniku se netáže. Pokud se vztahů k jihu týče, vyvozuje Wocel (vykreslující obraz Keltů i Germánů především na základě citací antických autorů) materiální kulturu středoevropských Keltů (formálně i technologicky) namnoze ze soudobého Středomoří (pro bronzы „keltské“ doby bronzové užívá coby synonymum označení „bronzы antické“) a staví ji do kontrastu s „méně úhlednými“ bronzы markomanskými (=laténskými).

Úvahy Wocelovy (průkopnické, spíše než zásadní pro další směřování bádání) našly pokračování až po více než čtvrt století v díle J. L. PÍČE (1893; 1903), jehož dějinné rekonstrukci se budeme obsáhle a v plné šíři věnovat v oddílu věnovanému problematice Bójů. Píčova jedinečná publikace starších nálezů i vlastních výzkumů v l. 1894 a 1902 na stradonickém hradišti představuje jeho zásadní příspěvek k problematice, jinak je tomu však s interpretacemi, které v práci předložil. Jak známo, trval Píč, odmítaje brát na vědomí např. existenci Českých Lhotic, na kterou upozorňoval L. ŠNAJDR (1904; 1911), na tom, že Stradonice jsou lokalitou v Čechách² zcela ojedinělou („kulturní ostrov na okraji neb za okrajem osídlené země cizorodé [...] národopisný ostrov v krajině dosud téměř neobydlené bez spojení s ostatní zemí“: PÍČ 1903, 108-109). Vzdor námitkám DÉCHELETTOVÝM (1906) datoval sídliště mezi roky 15/10-5 př. Kr a 25-50 po Kr. (PÍČ 1903, 99-105) a lokalitu interpretoval nikoliv coby keltské oppidum ale jako město markomanské, pravděpodobně s významnou složkou obyvatelstva původu východogalského či alpského (včetně části Bójů navrátilších se z Galie, kde byli usazeni během galské války). Kulturní výlučnost umožňuje pak Píčovi zdůvodnit i zdánlivě nelogickou volbu umístění sídliště: Stradonice jsou hospodářsky plně uzavřené do sebe, se svým okolím nekomunikují jako rovný s rovným nýbrž z pozice moci zajišťované zdejší

¹ WOCEL 1868, 46 sice uvádí „památne [...] bronzы pod vrchem *Hradištěm* u *Nižburka* nalezené, jichžto nemalý počet naše Mus[eum] chová“ a klade je do doby keltské, konkrétně však cituje pouze dva bronzové hroty šípů „z doby, kdy železa k takovému účelu užíváno nebylo“. (kursiva j.e.w.)

² Píč neshledává ke Stradonicím mnoho analogií ani v širší zaalpské Evropě. Uznává sice jejich podobnost s Bibracte, Gurinou či Gleichbergem, vysvětluje ji však v případě Bibracte a Guriny skutečností, že zde se jedná již o do značné míry romanisovaná města, vznik Gleichbergu připisuje – podobně jako v případě Stradonic – romanisovaným Germánům z galského pomezí (*ibiem*).

markomanskou „posádkou“, jejímž potřebám a potřebám zde sídlící elity slouží, četnými doklady výroby zde doložení, řemeslníci a obchodníci. Poprvé v této tezi potkáváme i myšlenku přenosu sídliště (ba přímo sídlištní kategorie) z oblasti kulturně rozvinutější a především náležející (již tuto dobou) do římského světa.

Tento postoj k interpretaci Stradonic sdílí s Píčem zpočátku i jeho oponenti z mladší vědecké generace představované v první řadě L. Niederlem, když možná jen méně jednoznačnými slovy vyjadřují tutéž myšlenku, že „stradonické hradiště bylo znamenitým obchodním a snad i vojenským střediskem *v době krátce před Kr. a po Kr. narození* (kursiva k. b. - l. n.)“ a že se zde „...jeví přímý vliv kultury galských měst doby Augustovy“ (NIEDERLE 1905; BUCHTELA – NIEDERLE 1910, 53-54).

Znalosti o oppidech rozšířil tou dobou již i L. ŠNAJDR (1911), když krátce publikoval výsledky svých prospekci a „záchranného výzkumu“ na oppidu České Lhotice. Konstatuje podobnost lokality, jejího opevnění i materiální kultury s hradištěm stradonickým³, bez udání přesných důvodů však jeho vznik klade až do (nepokojné?) doby zániku Stradonic, kdy „obyvatelstvo úrodné roviny chrudimské, vyplašen[é ...] ze svých sídel nějakým nájezdem cizinců utíkajíc do studených, chudých Železných Hor, založilo tu pro ochranu svou novou ohradu...“.

Výrazně podstatnější příspěvek k problematice přednesli o rok později F. Lipka a K. Snětina, když zveřejnili výsledky svých amatérských výzkumů na Starém Hradisku (LIPKA – SNĚTINA 1912; *idem* 1913; srov ale již LIPKA 1909). Krom obsáhlé prezentace materiálu se i rozhodně odklání od dosud universálně přijímané markomanské interpretace. Svoji lokalitu (stejně jako i obě ostatní, které jim byly známy) označují za oppidum „mající analogie jediné v městech střední a východní Gallie“ (*ibidem*, 128), kde také „jako celek (kursiva f.l.-k.s.) mohl [...] mítí [tento druh sídliště] jediné původ. [...] Tam vznikla města postupem sociálního vývoje domácího lidu, tvořícího jeho vrchol, k nám byla přenesena jako cizí kolonie mezi domorodé obyvatelstvo⁴“ (*ibidem*, 126). Pokud jde o důvody tohoto (kolonizačního) založení, jsou dle autorů vedeny důvody hospodářskými: zmiňována je dostupnost zdrojů železa a dřeva a zároveň napojení na obchodní stezky a potravinovou základnu na Hané (str.119) důvody obranné hrají podle autorů spíše druhotnou roli (str. 129).

³ Se Stradonicemi se ŠNAJDR seznámil již výrazně dříve – již r. 1879 publikoval krátkou zmínku o svých prospekci na lokalitě. Tehdy ještě hradiště datuje na základě nadmíru evolucionistické úvahy: Stradonická keramika je kvalitnější než na lokalitě Kostomlaty odkud pochází římské císařské mince, Stradonice tak musí být mladší (nejspíše z V. stol po Kr.) a jejich zánik je tak třeba připsat Hunům.

⁴ Tuto poslední větu lze doplnit ještě jedním „argumentem méněcenností“, který autoři předkládají: „v Galii a jižním Německu, odpovídaje tamější pokročilé technice vojenské, bylo zajisté potřebí pevnějšího opevnění, než v opožděných i v tom ohledu našich krajinách“ (LIPKA – SNĚTINA 1912-1913, 125).

1.2.2 meziválečné období: systém a funkce

K zásadnímu rozvoji bádání o oppidech dochází v době první republiky. V pracích badatelů nové generace (ŠIMEK 1923; SCHRÁNIL 1928) jsou vesměs opuštěny extravagantní teze Píčovy a o hradištích se začne hovořit i uvažovat jako o *oppidech*. Odehrávají se systematické terénní výzkumy hned na třech oppidech: Stradonice, výzkum A. Stockého r. 1929 (VENCLOVÁ – VALENTOVÁ eds. 2012); Staré Hradisko, výzkum K. Snětiny v letech 1919-1921 a 1924-1925; výzkum J. Böhma 1934-1936 (BÖHM 1935; *idem* 1936, *idem* 1937a); Třisov, výzkum L. Franze a C. Streit 1935-1938 (FRANZ 1942). Téma oppid je alespoň okrajově předmětem úvah či zmínek bezmála všech archeologů činných v soudobém Československu (ŠIMEK 1923, SCHRÁNIL 1928; DUBSKÝ 1932; FRANZ 1942; BÖHM 1935, 1936, 1937a; STREIT 1938). K našim dvěma tématům však československá meziválečná archeologie přináší málo nového: vznik oppid je zmiňován spíše mimochodem v diskusích o jejich funkci, nahlížené jako převážně výrobní a obchodní v druhé řadě coby refugiální (tento rys zdůrazňuje zejména E. ŠIMEK /např. 1923, 39-40/). Centra vznikala podle badatelů logicky proto a v takových prostředích, aby mohla plnit tyto funkce: Böhm, Franz *cit.*). Coby inspirační zdroj je výjimečně zmiňována Galie (např. Franz *cit.*). Vzdor nespornému nárůstu pramenné základny, rozvoje teoretické stránky bádání (viz zejm. BÖHM 1937a) a prohloubení přímých osobních zkušeností badatelů s těmito lokalitami tedy zůstává na interpretační rovině ve všech ohledech v platnosti schéma načrtnuté již Lipkou a Snětinou.

V době druhé světové války tyto myšlenky zásadním způsobem rozvinul J. Böhm. Ač svoje názory na věc uveřejnil v pracích určených nearcheologické veřejnosti (BÖHM 1941, 426-449; *idem* 1946), hloubka jeho úvah o okolnostech vzniku oppid a jižním podílu na něm překračuje zdaleka vše, co bylo do té doby k věci v českém odborném tisku představeno. Ve shodě se svým konceptem laténské kultury coby mostu mezi prehistorickou Evropou a „antickým“ Středomořím poukazuje Böhm jako první výslovně na možnou inspiraci oppid právě v této oblasti, myšlenku však záhy obrací a doplňuje četnými „ale“. Předně „tento vnější podnět nevyzněl hluše jen proto, že předpoklady ke vzniku měst vytvořil již předchozí vývoj u Keltů samotných“, zejména rozvoj činností výrobních a distribučních a společenská komplexifikace (BÖHM 1941, 427). V následujícím výkladu se ale pak věnuje výlučně těmto okolnostem vnitřním a jich k vysvětlení vzniku oppid více nepotřebuje. Naopak, vznik oppid je pro něj „vyvrcholení vývoje, který jsme v jednotlivých stupních sledovali od lužické expanse přes hallstattský styl až po první zásah antiky a její podněty“ (str. 443). Tento podíl antiky vidí mnohem širěji než jako prostou „imitaci“ antických měst. Oppida jsou sice čistým produktem

laténské kultury, která je však výsledkem složitých vztahů světa cis- a transalpského. Povahu těchto vztahů Böhm (zejména ve srovnání s velice konkrétně řešeným zaalpským vývojem ke vzniku oppid) spíše načrtává (str. 447-448). Ještě jednoznačněji se Böhm vyjadřuje o pět let později ve spisku *Naše nejstarší města*, kde (BÖHM 1946, 29, 37-39), kde se na otázku jižní derivace či inspiraci přímo kriticky zaměřuje, aby (ve shodě s předválečným funkcionalismem i s tezemi předloženými v *Kronice*) konstatoval, že „vnitřní potřeba se zdá býti daleko důležitějším podnětem než předpokládaný cizí vliv nesený na sta kilometrů obchodním stykem. [... L]ze sice uměle takový útvar přenést do cizího prostředí, ale pak je nutno naplnit jej také vlastním životem. [...] Naše města nevznikala záměrnou kolonizací jako cizí těleso v jiném prostředí, nýbrž jako potřeba domácího prostředí, jakmile byly vytvořeny nutné hospodářské předpoklady bral na sebe formy odpovídající těmto předpokladům“ (str. 29). A dále pak „Poněvadž pravěký vývoj zaalpské Evropy v minulém století nebyl ještě dostatečně znám, byl podnět k jejich vzniku hledán v antických vzorech (Autor bohužel neodkazuje na konkrétní práce a případný původ derivační teorie mi tak zůstává neznám. Pozn j.k.), s nimiž se Keltové mohli dobře seznámiti při své expansi, a to jak s řeckými městy na pobřeží Iviho zálivu, tak s městy italskými, etruskými a římskými při svém dobývání severní a střední Itálie, i při svém útoku na Balkán. Tyto úvahy podporovalo ještě tvrzení Pompeia Troga, že kmeny kolem Marseille, starověké Massilie naučili se svá města opevňovati podle řeckého vzoru. Názor o antickém původu keltských měst, podepřený konstatovaným již vlivem antiky na keltskou výrobu je obecně přijímán a ještě dnes je dále vykládán.

Rychlý nárůst našeho poznání o pravěkém vývoji Evropy vzbuzuje však oprávněnou pochybnost o správnosti tohoto názoru a jen nesoustavný výzkum způsobuje, že jeho kritický rozbor nebyl ještě podán.“ Poukazuje na vznik hradišť ve střední Evropě vnitřním vývojem již před oppidy, upozorňuje na významné rozdíly v krajinném zasazení oppid a středomořských měst i na nestředomořskou stavební techniku oppidálních opevnění (str. 37-39).

1.2.3. 1946-1989 : výkopové hody a interpretační půst

Poválečné období je dobou velkého rozmachu výzkumu oppid(k okolnostem výzkumů viz HLAVA 2012): dochází k identifikaci nových lokalit (Závist – PROŠEK 1947-1948 a další cit. výše.); Nevězice (souhrnně DRDA 1987); Hrazany. Na všech českých oppidech je dříve či později spuštěn více či méně rozsáhlý terénní odkryv: Závist, 1963-1989; Hrazany výzkum 1951-1963; Nevězice 1947 a 1980; Třisov 1954-1956; 1958-1982; České Lhotice 1971-1987; Stradonice 1981.

Především je však závěr čtyřicátých a padesátá léta dobou počátku pedagogického působení Jana Filipa. Zatímco E. Šimek se stahuje z aktivního působení, J. Eisner se zaměřuje

na archeologii slovanskou a J. Böhm je plně pohlcen administrativní a politickou aktivitou ředitele Archeologického ústavu, formuje Filip na pražské universitě novou generaci československých archeologů (i za tím účelem vydává učební text *Pravěké Československo: FILIP* 1948). Badatelsky se pak soustředí na (dosud jím málo praktikovanou) archeologii laténskou: Filipovo *magnum opus* Keltové ve střední Evropě vychází r. 1956, populárně naučná *Keltská civilizace a její dědictví* I. 1959, 1960 a 1963. K otázce vzniku oppid (a k problematice oppid vůbec) však v těchto dílech přispívá jen okrajově. Zejména ve chvíli, kdy opustí „svoji“ problematiku etnogenese Keltů a jejich historické expanse, přináší navíc Filipův historismus vedle systematického funkčního přístupu Böhmova málo nového.

Vznik oppid vysvětluje zprvu i J. FILIP (1948, 270-271) vnitřním hospodářským vývojem, uvažuje a priori o rozrůzněné funkci oppid: od prostých základů při zdrojích surovin, přes centra výrobní a obchodní až po ústředí politická. Z těchto funkcí prvou připisuje Trisovu, poslední pak Závisti (archeologicky dosud v podstatě neznámé)⁵. Filip si všímá i rozložení oppid po Čechách (jižní polovina), jež připisuje keltskému ústupu před tlakem Germánů. O vztazích k jihu praví: „Některé stradonické mince ukazují na styky s italskou oblastí patrně především obchodní. Usilovati však jen podle mincí na větší příliv lidu odkudsi až od hranic Italie nezdá se zatím býti archeologicky průkazné“ (*ibidem*, 276).

Ani v *Keltech ve střední Evropě* nevěnuje Filip oppidům více pozornosti, než kolik je nezbytně nutno (FILIP 1956, 224-228), hlavní důraz pokládá opět na jejich pravděpodobnou funkční nejednotu, jejich vznik vysvětluje sice stále jako výsledek hospodářského rozvoje, prodlívá však více na funkcích obranných než hospodářských, pozornost věnuje spíše zanikání oppid než jejich vzniku.

Obsáhleji se Filip věnuje oppidům v populárně naučné *Keltské civilizaci* (FILIP 1960, 99-109). Zde již hospodářské důvody vzniku oppid i jejich hospodářské funkce redukuje spíše na mimovolné zmínky („[...C]ivilisační a hospodářsko-obchodní nápor keltského světa [...] nám nejlépe ilustrují [...] opevněná keltská centra-oppida“, (FILIP 1960, 98, 100). Bez dalších detailů zavádí naopak na scénu otázku jižní inspirace: „Krom vlivů městského prostředí jižního světa a příkladu jihofrancouzského [...], spolupůsobil také tlak zvenčí, hlavně nárazy germánských kmenů...“ (FILIP 1960, 100). Možnost bójského návratu sice FILIP (1960, 59) zmiňuje⁶,

⁵ Závist zmiňuje pak ještě jednou v kapitole o době římské, když připomíná návrh J. Krále, lokalisovat na tuto lokalitu Marobudum (FILIP 1948, 288).

⁶ „Značná část [severoitalských] Bójů změnila svá sídla. Předpokládá se, že postupovali nejspíše k severovýchodu do Podunají a není vyloučeno, že také do Čech. Můžeme to posuzovat z kultury italských Bójů a středočeských a moravských Keltů, v níž není tak značných rozdílů: rozhodně jsou tyto rozdíly mnohem menší než např. mezi středočeskou laténskou kulturou a mohylovou kulturou jihočeskou.“

nevyvozuje z ní však žádné historické závěry, např. vznik oppid (ostatně pro Filipovu nízkou chronologii ležela mezi případným bójským návratem a vznikem oppid propast mnoha desetiletí).

I podle ústního sdělení K. Motykové J. Filip otázce vzniku oppid nevěnoval pozornost ani mimo svoji činnost publikační. Když se k otázce přece vrací velmi pozdním článkem (FILIP 1978), zavrhl již i poslední zbytky před válkou běžného funkcionalismu: Vzhledem k tomu, že archeologický výraz oppidum pod sebe zahrnuje velmi mnoho odlišných skutečností je „představa postupující urbanisace jako vyvrcholení keltského vývoje [jen] schématem a modelem, který ne vždy vystihuje historickou skutečnost“ (str. 427). Funkce a vznik oppid jsou chápány především – v souladu s historickým schématem J. Filipa – jako výsledek domnělého permanentního ohrožení „Keltů“ (*en bloc*) pozdní doby laténské ze strany Germánů, Dáků i Římanů (*en bloc*).

Po celá padesátá až osmdesátá léta byli badatelé zaměstnání především terénními odkryvy, studiem materiálu či otázkami hospodářskými. Pro naši problematiku je zejména významná publikace dosud známých (či rozpoznaných) středomořských importů ze Stradonic, Starého Hradiska, Hrazan a výběrově i ze Závisti a Třisova (SVOBODOVÁ 1983; 1985). Interpretační rámec však byl jasně ustaven a na jeho zásadní změny nebyla vhodná chvíle v situaci, kdy výzkumy dosud probíhaly a na jejich publikaci se čekalo.

Tuto situaci vystihují i syntézy J. BŘENĚ v *Pravěkém Československu* J. Neustupného (1960) a zejména R. PLEINERA, L. JANSOVÉ a J. BŘENĚ v *Pravěkých dějinách Čech* (PLEINER – RYBOVÁ EDS. 1978). Text (jak je ostatně v příslušné formě nezbytné) se soustředí na co nejobjektivnější podání četných informací k nejrůznějším aspektům archeologie doby oppidální, obě otázky, jimiž se zde zabýváme, však opět řeší (opět vzhledem k příslušné „literární formě“ pochopitelně) poměrně lakonickým tvrzením: „Keltská oppida se výrazně odlišují od všech sídlištních forem, které jsme dosud na našem území poznali. I když po vnější stránce je nelze srovnávat s kamennými městy civilizací jihu, měla tutéž funkci v celkovém organismu života. Byla plodem prudkého vzepětí výrobních sil u všech keltských kmenů. Proces jejich vzniku započal v západní i ve střední Evropě někdy ve druhé polovině 2.stol., avšak je jisté, že podmínky pro vznik oppid se vytvářely v různých krajích v nestejnou dobu. Ani naše oppida nevznikala současně“ (PLEINER – RYBOVÁ eds. 1978, 623).

První populárně naučná publikace o oppidu Závist (MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978a) předkládá pouze nadmíru střízlivý a (v nejlepším slova smyslu) suchý popis a interpretaci archeologických situací. Spektakulární aura, kterou dva z autorů obklopi hradiště v devadesátých letech, zatím na scénu uvedena není.

Podobně na Moravě J. MEDUNA (1980, 164) prohlašuje vznik oppid za jev možná náhlý, podmíněný ale dosažením jistého stupně hospodářského vývoje. „V žádném případě se nejednalo o pouhé napodobení středomořských vzorů“.

1.2.3a Interpretační alternativy: Bójové uvedení a scénu

Tuto situaci narušuje jen málo alternativních přístupů k problematice. Prvý z nich předložil J. NEUSTUPNÝ (1968). V jihu sice Neustupný shledává možný zdroj ovlivnění, oppida sama však pokládá za produkt místního vývoje. V tom krom rozvoje hospodářského klade Neustupný důraz i na sociální rys problematiky, když zůrazňuje (str. 69) jejich funkci coby centra vznikajících „státeků“ či předstátních útvarů a sídla „náčelnické třídy“, jež „pevnostní architekturou vyjdaňuje svoji suverenitu“ (str. 73). Obrací přitom (str. 76-79) tezi E. ŠIMKA (1947/1948) o oppidech a prehistorických opevněních vůbec coby indikátoru bouřlivé doby. Podle Neustupného naopak vznik hradišť indikuje společenskou a hospodářskou stabilisaci přicházející po dobách expanse (doba zbraní v hrobech).

Podobně ojedinělý je hlas L. Jansové, která r. 1966 přednáší poprvé na konferenci v Bologni tezi, ústřední pro tuto práci: „[...L]es oppida puissamment fortifiés et rappelants par leur agglomération des habitats et de la production artisanale les villes anciennes en progrès aussi quant aux habitations humaines“ (JANSOVÁ 1970, 329). „Les influences méditerranéennes à propos de l'origine des oppida celtiques et surtout à propos de leur fortifications avec un agger derrière les murs en pierres et avec les portes aux ailes et retour d'équerre avaient été envisagées déjà auparavant par quelques auteurs. Les influences romaines à propos des substructions en pierres sèches des habitats celtiques, surtout à la fin du 1er siècle av.n.e. ont été supposées aussi par J. Filip. On ne doit aussi oublier que les Boii, après avoir été repoussées au 2eme siècle par les Romaines de l'Italie du Nord, auraient pu – comme l'admet J. Filip – trouver une nouvelle patrie sur le territoire de la Bohême où ils sont historiquement attestés au première siècle av.n.e. Ce fait aurait pu leur faciliter l'adoption d'une façon plus évoluée de bâtir les habitations qu'ils pourraient avoir appris à connaître dans les cités étrusques de leur anceinne patrie, p.ex. Marzabotto, car il n'est pas exclu, que les Celtes après avoir conquis cette cité étusque y avaient habité pour un temps, en s'adaptant au système de ses édifices. Cepedant, on doit noter que jusqu'ici, la plus ancienne cabanne avec dés en pierres sèches découvertes à Kuřimany en Bohême du sud n'appartienne qu'à limite du 2e au 1er siècle“ (JANSOVÁ 1970, 335)

Jen o rok dříve přitom badatelka líčí v populárně naučné publikaci o výzkumu na Hrazanech jižní podíl na vzniku oppid v bezmála böhmovském duchu: „Po ztroskotání svých

výbojů na jihu Evropy Keltové z velké části ustoupili k severu do střední Evropy. Na bojových výpravách se seznámili s nejrůznějšími vymoženostmi starověké městské civilizace, kvetoucí po staletí v oblasti Středozemního moře. Při své známé přizpůsobivosti a zručnosti použili nabytých znalostí k ovládnutí nových technik, což mělo za následek nebývalý rozkvět keltského světa. [...V]nitřní hospodářský a sociální vývoj keltské společnosti byl jedním z hlavních důvodů, které vedly ve 2. století ke vzniku oppid. [...Ačkoliv] není možno podceňovat ani vzájemná nepřátelství a žárlivost mezi jednotlivými keltskými kmeny [a nápor Germánů a Říma]“ (JANSOVÁ 1965, 11-12).

Krátce předtím sice teze o jižním původu některých formálních rysů oppid formuloval W. DEHN (např. 1961, srov. i *idem* 1977), jak jsme však viděli, J. Böhm se proti této myšlence vymezuje již výrazně dříve (viz výše). Podle těchto Böhmových náznaků i podle ústního sdělení J. Bouzka myšlenka jižní inspirace oppid – ač s výjimkou Jansové nikdy oficiálně nevyslovena – v české archeologii kolovala. Je přirozeně nemožné na základě těchto zpráv rekonstruovat její původ či genezi.

V polovině šedesátých let se však tato myšlenka (ač v archeologii slovenské, kterou zde podrobně nezkoumáme) objevuje nejméně ještě jednou: E. KOLNÍKOVÁ (1963) v publikaci nálezu stříbrné mince typu Athéna Alkis z Nitry prohlašuje tento mincovní typ (ikonograficky příbuzný s nejranějšími zlatými ražbami bójského mincovního systému) za minci severoitalských Bójů přenesenou při jejich pohybu ze severní Itálie do Podunají. Jak uvidíme v kapitole 32, autorka tuto myšlenku, kterou přebírá z dávných prací Paulsenových (PAULSEN 1933, 21-23) a Pinkových (PINK 1936, 18-19; *idem* 1960, 20-21), zastává až do dnešních dnů (naposledy viz KOLNÍKOVÁ 2012). Ještě v době jejího formulování proti ní přitom byly ve středoevropském prostředí vysloveny vážné výhrady (např. KURZ 1974. Diskuse je shrnuta v KOLNÍKOVÁ – SMRŽ 2007).

Po tomto náhlém objevení myšlenka kulturního přínosu severoitalských Bójů v československé archeologii na dlouhé roky utichla⁷. Ještě na samém konci osmdesátých let kreslí Jan BOUZEK (1989) v hutném textu věnovanému českým oppidům velmi střízlivý obraz: Oppida připomínají v mnohém středomořská města, není však specifikováno, do jaké míry jimi byla inspirována (str. 129), středomořským vlivům je třeba přičíst inovace jako rotační žernov nebo hrnčířský kruh, ty však představují lokálně přepracované jižní impulsy (str. 131), Bóje přistěhované ze severní Itálie zná autor pouze v Podunají (str. 132). Devadesátá léta budou naopak v Čechách představovat pro úvahy o vznik oppid nadmíru živé období.

⁷ Ač zcela nevymizela: s bójským návratem (s odkazem na FILIP 1963, 55, 62) například spojuje B. BENADÍK (1981, 192) bronzový lékythos z kostrového hrobu z Hurbanova (viz zde kap. 3.1.1.7).

1.2.4 Od 90-tých let do současnosti: Bójové, industriální zóny a výrobně distribuční centra.

Roku 1992 (text však byl sepsán ještě roku 1989) se L. Jansová vrací k myšlence vzniku oppid přenosem z jižního prostředí. V posledním svazku své publikace výzkumu na Hrazanech (JANSOVÁ 1992) si všímá některých prvků údajně cizích, domácímu prostředí (především kamenná architektura či přesněji řečeno kamenné podezdívky a terasy, dále pak kolkovaná keramika či palmetovité záponky), k nimž nachází obdoby v alpské oblasti (poznává však, že v žádném z případů nejde o formy identické ale o místní adaptace těchto vzorů: JANSOVÁ 1992, 212). Uzavírá potom: „J. FILIP (1963, 62) soudil, že část severoitalských Keltů po konečné porážce Římany ustoupila přes Alpy na sever a usadila se i v Čechách. Také V. KRUTA [...] uvažuje o možnosti návratu Bójů do Čech poté, co byli r. 191 př. n.l. vyhnáni ze svých sídel jižně od Pádu. Lze proto uvažovat o tom, že část jich se při svém ústupu přechodně zdržovala i v alpském území a své poznatky o výhodách tamních sídlištních staveb na kamenných podezdívkách uplatnila pak na jihočeských sídlištních, které se chronologicky s tímto ústupem shodují. Ze žádného z těchto sídlišť mi není znám ani jeden zlomek hloubkově zdrsňené nádoby, [což] není dán[o] chronologicky ale spíše odlišností jejich obyvatel. Pod vedením středočeských Keltů, kteří zatím zaujali pevné pozice v jižních Čechách, jihočeští Keltové se pravděpodobně účastnili výstavby oppid v Hrazanech, Stradonicích a Závisti. Předpokládám to i z toho důvodu, že v jižních Čechách známe jen poměrně málo sídlišť současných s oppidy [...], takže se zdá, že osídlení tam prořídlo ve prospěch intenzity osídlení těchto oppid“ (JANSOVÁ 1992, 213).

Odkaz na práci V. Kruty je zde na místě: zatímco v Československu – jak jsme viděli – přenosová myšlenka spíše přežívala v jakémsi zimním spánku, právě V. Kruta ji naopak přijal za svoji a v závěru sedmdesátých a v osmdesátých letech ji (opět bez odkazu na případnou starší literaturu) především ve Francii a Itálii opakovaně publikoval a rozvíjel. V prvním článku věnovaném přehledu (stop) laténské kultury v severní Itálii jasnými slovy praví: „On peut se demander dans quelle mesure la diffusion de la nouvelle mode (tj. v posledku „mode d'habitation“) n'a pas eu pour principaux agents les groupes boïens qui quittèrent en 191 la Cispadane. Dans le cas où l'hypothèse d'une relation entre ce phénomène et le développement proto-urbain pourrait être confirmée par des arguments moins subtils que ceux dont nous disposons actuellement, les Boïens de Cispadane auraient pu avoir joué un rôle de premier ordre dans l'apparition des *oppida* transalpines“ (KRUTA 1978, 174).

O dva roky později pak ve studii věnované konkrétně problému oppid píše (kursiva jk): La voie vers le développement d'agglomérations celtiques de ce type s'ouvre par la conquête et l'occupation de la majeure partie de l'Italie padane au début du IVe siècle avant notre ère. Les Celtes s'y trouvent en contact direct avec une civilisation urbaine pleinement épanouie(...) *La Cisalpine devient ainsi vraisemblablement le laboratoire où se crée le fondement indispensable pour l'apparition de formations celtiques de type proto-urbain: (...) Il est actuellement difficile de juger le rôle que joua l'urbanisme celtique de la Cisalpine dans l'apparition en Europe intérieure de formations désignées couramment par le terme latin d'oppidum. La mutation économique dont ces agglomérations fortifiées constituent l'aboutissement fut, en effet, vraisemblablement provoquée par l'action convergent de différents phénomènes, aussi bien internes qu'extérieurs, et ne peut être considérée comme produite par la seule influence des Celtes cisalpins. Il est cependant très probable que les groupes celtiques qui quittèrent l'Italie septentrionale après son occupation par les Romains au début du IIe siècle pour se fixer dans les territoires transalpines, tinrent dans ce processus une place de première importance. Ils apportaient avec eux l'expérience d'une agriculture rationnelle et facilement adaptable aux conditions climatiques de l'Europe intérieure, ils avaient derrière eux une expérience de la vie urbaine.*" (KRUTA 1980b, 199nn)

S minimálními, spíše stylistickými obměnami pak svoji tezi opakuje i v následujících publikacích: viz např. KRUTA 1988, 2888; *idem* In: *Formazione CdM* 1988, 315⁹; KRUTA – MANFREDI 1999, 195-196¹⁰; KRUTA 2000, či KRUTA 2001, 188nn; *idem* In: KRUTA – LIČKA eds. 2001, 123; *idem* In: KRUTA – LIČKA – CESSION-LOUPPE eds. 2006, 205-207 *a passim*.

Nezávisle na V. Krutovi rozpracoval mezitím výše zmíněné Dehnovy myšlenky Otto Herman FREY (1984; 1986; 1988), když určil typologické rysy, které oppida sdílejí s italskými či republikánskými (spíše než provensálskými) opevněními a aglomeracemi: např. hradba

⁸ *La disfatta dei Boi e il ritorno di una parte almeno dei loro effettivi Oltralpe, è documentata da tutta una serie di indizi di forti e dirette influenze peninsulari che rendono probabile una loro partecipazione attiva allo sviluppo degli oppida, le prime formazioni urbane dei Celti transalpini.*

⁹ *L'esperienza urbana che i gruppi celtici acquisirono vivendo per quasi due secoli a contatto con le popolazioni italiche costituì al momento dell'occupazione romana dell' Cispadana e del conseguente ritorno oltr'Alpe di una parte dei Boi (Strabone V,1, 6), un fattore di primaria importanza per lo sviluppo e la diffusione degli oppida transalpini.*

¹⁰ *[I Romani fecero i Boi] fuggire o cacciare i sopravvissuti nella loro patria di origine. Il ritorno dei Boi in Europa centrale sembra direttamente legato alla nascita in loco di un modello di struttura urbana, l'oppidum. Almeno è quanto ci indica sempre più chiaramente la situazione della Boemia: la rete urbana vi compare come il frutto di un progetto pianificato... si realizza ... verso 180-170, circa un decennio dopo la disfatta completa dei Celti cispadani... str.199-200: Ci troviamo di fronte a una colonizzazione urbana che non corrisponde a nessun modello evolutivo fondato sulla concentrazione progressiva dell'abitato, come era ritenuto in passato per spiegare la nascita degli oppida. Una simile impresa necessitava di un potere centrale forte che disponesse in partenza di una concezione generale dei centri urbani e delle loro funzioni. Tutto ciò suggerisce di attribuire l'iniziativa ai Boi rientrati dall'Italia dopo la disfatta del 191.*

typu *agger*, kterou prý nově vznikající zaalpské fortifikace věrně napodobují; klešťovité brány opět známé z fortifikací předřímské Itálie; absence věží, charakteristických pro opevnění řecká; dále si Frey všímá, že v obou typech sídlišť obklopují hradby větší plochu, než kolik je reálně zastavěno a u obou také předpokládá dělení zástavby do funkčních čtvrtí. Zdůraznil sice nutnost společenské přeměny jako nezbytného předpokladu tak zásadní změny sídelních struktur, tu však přesto nechce vidět jako výsledek postupného vývoje ale jako náhlý a jednorázový akt (v době publikace těchto příspěvků neshledával ještě v pre-oppidální Evropě žádné podmínky pro vznik velkých aglomerací)¹¹.

I v českém prostředí se „přenosová“ myšlenka v devadesátých letech a na počátku 21. století těšila jisté oblibě. Hned rok po L. Jansové zmiňuje možnost podílu severoitalských Keltů na vzniku oppid letmo M. Čižmář¹² v *Pravěkých dějinách Moravy* (ČIŽMÁŘ 1993, 402¹³). Krom této jedné zmínky se autor v mladších publikacích držel spíše názoru, že vznik oppid a Moravě souvisí s rozsáhlými transformacemi vyvolanými tažením Kimbrů (viz např. ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008, 666).

Rozhodněji se za tuto myšlenku postavili výkopci oppida Závist, P. Drda a A. Rybová, kteří právě v devadesátých letech vydali největší díl ze série článků, jimiž presentovali dílčí problematiky tohoto bezmála třicetiletého výzkumu. Roku 1992 předkládají studii o výzkumu hlavní brány oppida, poskytující i souhrnnou chronologii mladolatského osídlení na lokalitě. Jeho počátek badatelé kladou do neočekávaně časně doby (přelom první a druhé čtvrtiny druhého století), což jim později umožní jednak hovořit o Závisti jako o nejstarším ze všech zaalpských oppida, jednak synchronisovat jeho založení s domnělým odchodem Bójů ze severní Itálie plně v souznění s tezemi rozvinutými V. Krutou. S jeho rekonstrukcí událostí se ostatně brzo sami ztotožní zprvu v populárně naučné publikaci vycházející r. 1995 v Paříži (DRDA – RYBOVÁ 1995a) i v jejím o tři roky mladším českém vydání¹⁴ (DRDA – RYBOVÁ 1998, 127nn), poté v článku uveřejněném r. 1997 v Památkách

¹¹ O. H. Frey dnes prohlašuje tyto svoje teze za „zcela překonané“ (nepublikovaný příspěvek na konferenci *Celti d'Italia*, Řím, prosinec 2010).

¹² Podle svých slov (osobní sdělení) však tezi pokládal jen za do jisté míry pravděpodobnou možnost, nevzal ji však kategoricky za svoji ani se netázal po důkazech její platnosti.

¹³ „Podstatným způsobem nabývají [v mladší době laténské] na významu především obchodní styky s vyspělým jižním prostředím, zejména v důsledku historických změn v severní Itálii. Keltské kmeny, které si zde římská republika podrobila již koncem 3. stol., odtud na počátku 2. stol. odtáhly mimo jiné do střední Evropy a celá severní část Itálie byla romanizována. Je pravděpodobné, že právě tato skutečnost dala ve střeoevropském prostředí impuls ke vzniku oppid, jejichž původ je patrně nutno hledat v keltském území severní Itálie. V každém případě oppida měla výrazný městský charakter a stala se na našem území zcela novými významnými centry řemeslné činnosti a dálkového obchodu.“

¹⁴ [Řím] donutil větší část tohoto lidu opustit svá území. Strabón zaznamenal, že hledali útočiště při Dunaji v sousedství Taurisků...na severozápadě Karpatské kotliny. Zůstává otevřenou otázkou, zda odštěpené skupiny bójské populace nepostoupily i do dalších území proti proudu Dunaje a zda se jejich

archeologických (DRDA – RYBOVÁ 1997, 109-113): „[...]a vznik nejstaršího oppida v Čechách naprosto nelze pohlížet jako na vyústění hospodářských a organizačních trendů, které se v 3./2. stol. př. Kr. prosazovaly v tzv. industriálních zónách [viz dále]. První oppidum na Závisti totiž vyrůstá mimo jejich hranice, přičemž k aktu založení došlo v území s pouze sporadickou zemědělskou populací, které sotva náleželo do bezprostřední zájmové sféry hospodářsky vyspělejších oblastí. Nově vzniklé oppidum je v takovém prostředí cizorodým organismem. Přesto jako hotový, promyšlený, vnitřně strukturovaný a životaschopný útvar v odlehle krajině zakořeňuje, rozvíjí základní funkce a stabilizuje své vazby k širšímu okolí. Podle zdůvodněné absolutní chronologie zůstalo prvotní oppidum poměrně dlouhou dobu v Boiohaemu (sic! jk) osamoceno. [...] Je tedy zcela evidentní, že proces urbanizace v Boiohaemu neprobíhal nijak plynule[. ... Byla dílem skupin] kolonistů, které nemohly být nikterak extrémně početné. [...] Dochované písemné prameny mimo pochybnost prokazují, že se počátky protourbanizace na keltských teritoriích váží již ke druhé pol. 3. stol. př. Kr. Souvisejí s osvojováním urbánních forem řadou keltských kmenů v Galii Předalpské pole vzoru etruských a italských měst [...]. Některé z architektonických rysů fortifikací | | oppid se přímo odvozují z mediterránních předloh [Frey 1984, Maier 1991]. Absolutní datování počátků nejstaršího oppida v Čechách (a nepochybně též na Moravě) vnáší do celé problematiky závažný moment. Spočívá ve frapantní koincidenci archeologických dat [...] s historickými událostmi. [následuje výklad o bójském exodu ze severní Itálie, vyvolávající v Podunají silný populační tlak a potřebu kolonisace dosud neosídlených oblastí | |]. Časová návaznost, která dovoluje uvažovat o původu oppid v Boiohaemu jako o implantovaném fenoménu, s kořeny v Cisalpině, platí především pro Závist. Nicméně [i v případě Hrazan jsou vzpomínány domnělé vazby s alpskou oblastí, je připomínána přítomnost několika keramických nádobek (domněle, pozn. j.k.) imitujících tvary středomořské keramiky]“.

Za myšlenku cisalpské inspirace oppid se v následujících letech postavili rovněž T. POLIŠENSKÝ (2003) či M. JANČO (2003). Rozhodného zastánce našla nakonec v J. Bouzkovi. Vyslovuje se pro ni jak v populárně naučných *Keltech našich zemí v evropském kontextu* (BOUZEK

část nemohla dostat i na území Čech [...] krátce poté, kdy cisalpinská území se svými opevněnými městskými centry ztratila nezávislost, objevuje se v odlehlých zemích střední Evropy nový fenomén, do té doby v struktuře osídlení neznámý... (*oppida*). Nejstarší z nich, Závist [...] spadá do samých počátků 2.stol.př.Kr[...] podle obecně přijímaných dat ... proběhl formální akt založení hradeb kolem roku 175 před Kr. [...] impulsy takového druhu mohly přijít do středoevropských končin pouze z té oblasti keltského světa, kde obdobná hospodářská, politická i strategická centra již nějakou dobu existovala. Jeho přenesení považujeme za bezprostřední důsledek popsanych událostí v Gallii cisalpinské. Neubráníme se domněnce, že šlo snad přímo o skupinu imigrantů, nesouměřitelnou ovšem s velkým bójským exodem do Panonie. Její původ by byl přitom pravděpodobněji z území na sever od Pádu, kde proces urbanisace probíhal podstatně výrazněji. "

2007, 136, 143-145¹⁵), tak v nedávných odborných monografiích i člancích: např. BOUZEK 2011a, 146; *idem* 2011b, 69; *idem* 2011c).

Tato teze vzbudila však i v české archeologii reakce neutrální či přímo odmítavé. V recenzi francouzského vydání knihy *Keltové a Čechy* vítá N. VENCLOVÁ (1995c, 154) tuto myšlenku jako „významnou novinku ve střeoevropském bádání“, vyslovuje se však za její hlubší rozpracování. Podobně zaujat je myšlenkou R. Pleiner v recenzi české verze knihy vycházející o tři roky později, oprávněně se však – při tak specifických okolnostech vzniku oppid v Čechách – podivuje, jakým způsobem mohlo dojít v relativně krátké době k masivnímu rozšíření tohoto typu sídliště po bezmála celé zaalpské Evropě (PLEINER 1998, 210). Jednotlivé elementy hypotézy kritisoval J. Waldhauser: např. WALDHAUSER 2001, 124 (absence předmětů italského původu z přelomu 3. a 2. stol.), 531 (chronologie založení Závisti). Z několika hledisek její platnost zpochybnil V. SALAČ (2005, 292-295; *idem* 2012, 48-49). Na nepodloženost těchto úvah situací v severní Itálii a na několik jejich dalších nedostatků jsem pak poukázal několika příspěvků, z nichž většina byla zahrnuta do této práce (KYSELA 2009; 2010a; 2010b; 2012a; v tisku a).

V devadesátých letech byly v Čechách formulovány ještě dva modely vzniku oppid. Oba si jsou do určité míry navzájem podobné přinejmenším tím, že oba vychází z úvah hospodářských a navazují tak na „funkcionalistickou“ tradici bádání, kterou rozvíjí a zbohacují o nové prvky.

Teze V. Salače byla ve své původní podobě (SALAČ 1993; 1996; 2000; 2006) zaměřená mnohem více na otázku funkce (a zániku) než vzniku oppid¹⁶. Ústředním bodem těchto úvah je myšlenka, že hospodářské funkce, tradičně připisované oppidům, byly v době oppidální ale i předoppidální vykonávány i na otevřených sídlištích a v sídlištních aglomeracích, výrobních a distribučních centrech (VDC – termín formulovaný na příkladu sídlištní aglomerace v Lovosicích, zkoumané v řadě záchranných výzkumů v osmdesátých letech: SALAČ 1990). Oppida jsou zakládána (cíleně, neboť nejsou doklady jejich vzniku postupným vývojem) na komunikačních liniích. Jsou součástí (křehkého) hospodářského systému, nejsou však jeho centry (ta je třeba hledat právě v nížinných aglomeracích). V nedávnějších pracech (SALAČ

¹⁵ Ti [severoitalští Bojové], kterým se podařilo uprchnout na sever se stali zakladateli našich oppid [...] Osmdesátá léta 2.stol., kdy se připomíná odchod Bojů z Itálie souzní prakticky s dobou vzniku českých a moravských oppid. Ta zřejmě vznikla díky inspiraci Bojů, kteří přišli z jihu, kde jim vítězní Římané zabránili, aby jako svobodní lidé zůstali v severní Itálii [...] Závistské oppidum vzniklo v raném 2.století patrně jako první [...]. Snad bylo ještě známo i z legend, které si připomínali i Bojové usídlení v severní Itálii [...] podle nálezů spon z nových bran byly hradby založeny okolo roku 175 př. Kr.

¹⁶ V SALAČ 2000,152 dokonce autor ještě připouští možnost zásadního středomořského podílu na vzniku oppid v Čechách.

2005, 2009, 2011, 2012) tuto tezi rozšiřuje i na otázku samotného vzniku sídlištních aglomerací: oppida dělí na oppida výšinná a nížinná. O prvních z nich platí, co bylo řečeno výše: cílená založení z důvodů hospodářských, symbolických či prestižních, a to i v přirozeně nevýhodných polohách. Oppida nížinná naproti tomu vznikají přirozeným vývojem, aglomerací osídlení. Tento proces spadá již do třetího století a projevuje se v typu sídliště označovaném v autorově terminologii jako typ Němčice-Roseldorf (NRC). Tato centra (výšinná oppida zprvu předcházející, následně s nimi současná) představují dle autora reálné urbánní jednotky, k nimž oppida výšinná (často nedaleká) tvoří spíše jakýsi pendant prestižní a symbolický, až v druhé řadě a spíše podmíněně u nich lze uvažovat i o reálné funkci v rámci místních ekonomických struktur (SALAČ 2011, 48-53).

I model N. Venclové vzešel z badatelčina výzkumu, tentokrát v oblasti Mšeckých Žehrovic a přilehlé oblasti Loděnicka. Na základě získaných dat vypracovala badatelka koncept industriální aglomerace a především industriální zóny (VENCLOVÁ 1991; 1995a; 1995b; 2001; 2009). Ještě v průběhu středolatského období umožnila v jistých oblastech dostupnost surovin částečnou (např. sezónní) specialisaci bezmála všech sídlišť na určitou činnost (např. zpracování železa či sápropelitu). Potřeba organizace (sladění činností, odbyt výrobků), kterou si tato specialisace vyžádala, pak vedla ke vzniku aglomerací s částečně centrálními funkcemi ve výrobě, organizaci, správě a nadregionálních kontaktech. Jako příklady v Čechách uvádí citované Mšecko (VENCLOVÁ 2001), Lovosicko (SALAČ 1990; 1996), Strakonicko (VENCLOVÁ – MICHÁLEK 1994), do jisté míry snad i Říčansko (VENCLOVÁ et al. 2008). Na Moravě je závěrečná fáze tohoto procesu příkladně dokumentována sídlištěm v Němčicích (VENCLOVÁ 2009). Tyto procesy spadají ještě do doby předoppidální. V návaznosti na ně pak „vyšší stupeň organizace výroby a obchodu vyžaduje jiné mechanismy kontroly, kterým vyhovuje soustřeďování do větších sídlišť a výrobních aglomerací, mj. také oppid. Záměr budovat oppida [...] mohl mít více kořenů a nelze zavrhnout ani oživení fenoménu někdejších domácích hradišť, ani inspiraci z předalpské oblasti (idea antického města), odkud se do Zápálpi ostatně dostávaly i jiné podněty a impulsy jako tzv. neviditelné produkty kontaktů. Je však obtížné si představit, že by oppida vznikala zvenčí [...]“ (VENCLOVÁ ed. 2008b, 141).

1.2.5 vznik oppid a jižní vlivy - shrnutí a výhled do zahraničního bádání

V souhrnu tedy vysvětluje, že navzdory pozornosti, již české bádání oppidům tradičně věnovalo, zůstával problém jejich vzniku po dlouhou dobu na okraji zájmu. Představován byl buď z hlediska historického jako reakce na vnější ohrožení nebo z hlediska „funkcionalistického“ jako výsledek hospodářského rozvoje mladolatského světa, přičemž

většina badatelů chápala tyto dva principy jako komplementární spíše než vzájemně se vylučující. Vlastně až v devadesátých letech byly však tyto úvahy formulovány do koherentních argumentací.

Teze V. Salače a N. Venclové (do jisté míry si blízké) systematisují a sladí se současným stavem poznání model vzniku oppid v důsledku společenského a hospodářského rozvoje mladší doby laténské. Činí tak i na úkor zpochybnění některých starších konceptů například hospodářské a správní centrality oppid (SALAČ 2005, 295-296; 2006). Podobně slábne představa oppid coby pevností a s ní v Čechách ubývá i zastánců myšlenky (běžné zejména v první polovině 20.stol.) vzniku oppid v reakci na akutní hrozbu.

Názor, že vznik oppid byl v první řadě výsledkem impulsu ze středomořské oblasti, byla, jak jsme viděli, v české archeologii formulován velmi pozdě (nebylo však přirozené možno sledovat „život“ této myšlenky mimo publikace) a ve své čisté formě byl zastáván jen menšinou badatelů. Pozornost si však zaslouží i myšlenka, že jižní vlivy působily na vznik oppid nepřímo, například tím, že přispěly ke zmiňované společenské a hospodářské transformaci předoppidální doby. Oba názory – vliv přímý i nepřímý – budeme zkoumat v průběhu této práce.

Podobná situace vládne i v bádání šířeji evropském: Současné bádání francouzské či frankofonní se staví jednoznačně za vznik oppid endogenním vývojem z otevřených aglomerací (KAENEL 2006; BUCHSENSCHUTZ 2000; FICHTL 2005, atd.). I v Itálii našla hypotéza vzniku oppid kulturním působením severní Itálie, vzhledem k četným odborným i osobním vazbám V. Kruty i O. H. Freye jistou odezvu (MALNATI – VIOLANTE 1992; KRUTA – MANFREDI 1999; PERONI 2000; GNESOTTO 2006; P. Piana Agostinetti, osobní sdělení), zároveň však proti ní byly právě z Itálie vzneseny nejzávažnější výhrady (VITALI 1996; *idem* 2004). Archeologie německá je tomto ohledu nejméně vyhraněna: všechny výše předložené modely se zde i u jednotlivých badatelů do jisté míry propojují. Tak S. Sieversová (souhrnně SIEVERS 2003) vidí zrod Manchingu jako výsledek dlouhodobého společenského a hospodářského procesu, k němuž zásadním způsobem přispěly jižní vlivy. Sídliště se pak nakonec podle badatelky opevňuje v reakci na kimberskou hrozbu. Ještě komplexnější je přístup S. Rieckhoffové, která sice hovoří o „eindeutig mediterranen Vorbilder, die die Kelten aus Oberitalien vermittelt bekamen beziehungsweise mitgebracht haben“ (podržení j.k.), a které se ve střední Evropě smísily se zdejšími předpoklady urbanisace (RIECKHOFF – BIEL 2001, 247-249). V o něco mladším příspěvku však nevysvětlitelně trvá na tom že „Gegen die Einwanderungsthese sprechen nicht nur methodische, nicht nur philologisch-historische, sondern auch archäologische Gründe (podržení j.k.). [...] Die Oppida entwickelten sich aus den großen,

offenen, im Tal gelegenen Produktions- und Distributionszentren des 3./2. Jh. v. Chr., nicht immer in direkter nachbarschaftlicher Nachfolge, aber doch in struktureller Hinsicht, unabhängig davon, welche ökonomischen, sozialen oder religiösen Aspekte im Einzelfall den Auslöser einer Gründung bildeten.“ (RIECKHOFF 2009). Podrobněji se těmito teoriemi budeme zaobírat v kapitole čtvrté.

Pokud jde o druhý zkoumaný bod, vztahy Čech ke Středomoří, byl pravidelně spíše předmětem zmínek než hlubokých analýz. Publikace středomořských importů z českých oppid (SVOBODOVÁ 1983; *eadem* 1985) patří v evropském prostředí k počínům zcela zásadním, bohužel stav poznání ještě v době vzniku této studie neumožňoval přikročit od zveřejnění materiálu i k jeho zhodnocení ve (středo)evropském měřítku (např. nálezy manchingské zůstávaly nepublikovány, výzkum francouzských oppid vlastně ještě nezačal). Souhrné pohledy na problematiku představil v poslední době zejm. J.Bouzek (viz již BOUZEK 1989; a zejm. BOUZEK 2007; 2011a; 2011b; 2011c).

2. RÁMEC PRÁCE

Jak již bylo několikrát zmíněno, zabývá se tato práce na jednu stranu Čechami, zasazenými do archeologického kontextu (užší) střední Evropy v mladší a pozdní době laténské, na stranu druhou posuzuje zde pozorovanou situaci pohledem ze soudobého středomořského Jihu. Všechny zde zmíněné pojmy prostorové i chronologické si přirozeně zaslouží přesnou definici.

Problematice relativní a absolutní chronologie bude věnována zvláštní kapitola (2.3) přesto už na tomto místě je nezbytné definovat alespoň základní relativně chronologické pojmy: raná doba laténská = LT A a LT B; střední doba laténská = LT B-C1/C2, pozdní doba laténská = LT D1-D2. Zvláštní pozornost si pro svůj „přechodný charakter“ zaslouží stupeň LT C2: dosud v něm sice nejsou užívány spony s rámcovým zachycovačem a přísně vzato jej tak nelze zařadit do „pozdní doby laténské“, na druhou stranu absence kostrových hrobů a celková proměna archeologického obrazu v něm tvoří jasnou hranici se střední dobou laténskou. Právě tato hranice mezi světem rozptýleného osídlení (či jen počínajícího aglomeračního procesu) a plochých pohřebišť na straně jedné a sídlištních aglomerací při absenci archeologicky doložených pohřbů na straně druhé má pro tuto práci zásadní význam. Pro toto druhé období klenoucí se od závěru stupně LTC1 přes oppidální stupně LT C2-D1 až do (ve střední Evropě postoppidálního a stále velmi problematicky definovaného) stupně LT D2 užívám v této práci trochu neortodoxního výrazu mladší doba laténská (= LT (C1/) C2-D2). Při pojednávání o situaci ve Středomoří budu přirozeně užívat zde běžné chronologie absolutní.

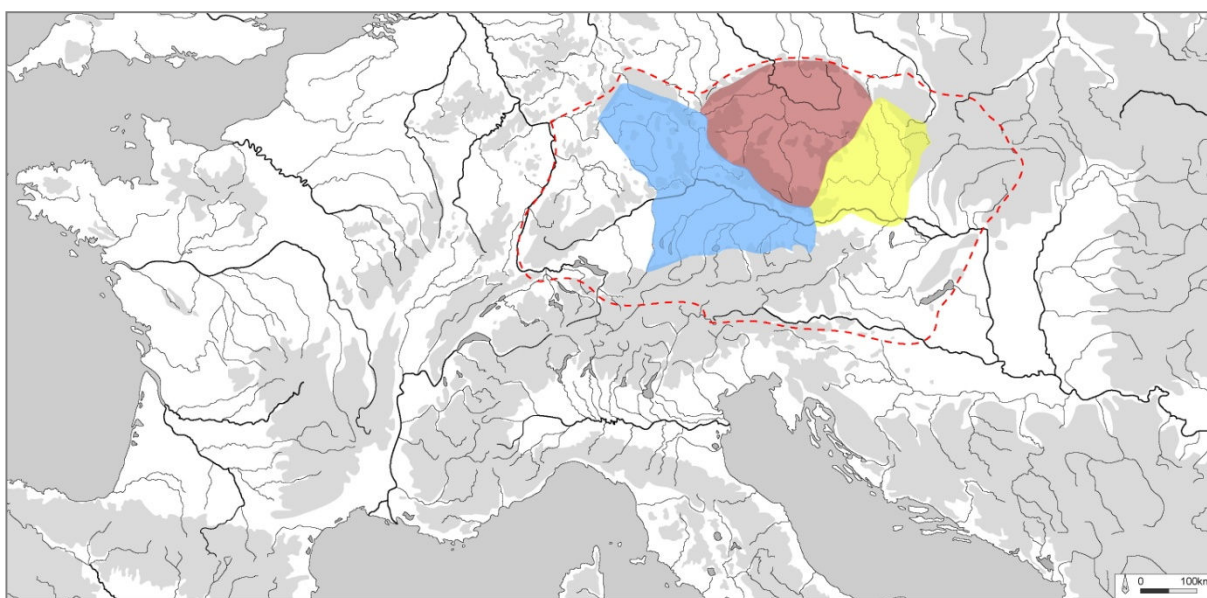
V následujících kapitolách tak zaprvé (2.1) vytýčím geografický rámeček (2.1.1) práce a budu hlavní pracovní území (Čechy) případně další relevantní oblasti charakterisovat – v bodech nezbytných pro potřeby práce – z hlediska archeologického (2.1.2). Následně (2.2) představím písemné prameny vážící se ke střední Evropě případně Čechám v době železné a interpretace na jejich základě vypracované. Mým hlavním cílem v této podkapitole bude, zaujmout postoj k problematice kmene Bójů, jeho pobytu v Čechách (?) a zhodnotit jeho roli v dějinném vývoji střední Evropy. Zároveň si zde nelze nepovšimnout proměn, kterými exegeze bójských dějin v průběhu bádání prošla a neptat se po jejich důvodech a případných ozvucích v dalších archeologických a historických interpretacích. V podkapitole 2.3, již tento oddíl uzavřu, se zaměřím na vytvoření jednoznačného rámce relativně i absolutně chronologického.

2.1 Archeologický rámec

2.1.1 pracovní území

2.1.1a Čechy a užší střední Evropa

Pracovní oblastí této práce jsou v prvé řadě Čechy, chápané jako oblast povodí Labe, Vltavy a jejich přítoků a vymezené pásem pohraničních pohoří. V případě hranice mezi Čechami a Moravou, probíhající napříč českomoravskou vrchovinou se držím přirozené hranice odpovídající Severo- a Černomořskému rozvodí. V tomto případě se ovšem jedná o diskusi spíše akademickou, neboť osídlení z doby laténské je v oblasti doloženo zatím (pokud vůbec) zcela fragmentárně a nenachází se zde žádná z lokalit, které budou předmětem této práce.

Obr. 2.1.1a: Pracovní území. Čechy (čv); Bavorsko* (m); Morava* (žl.) a širší střední Evropa (- - -)

Čechy coby vlastní pracovní oblast chci v této práci pojímat „ve středoevropském kontextu“, a studované jevy tak budu srovnávat se stavem věcí ve dvou bezprostředně sousedních regionech, označovaných pro zjednodušení jako Bavorsko* a Morava*. I v těchto případech dávám přednost hranicím přirozeným před administrativními (rozdíl mezi pojmem zde užívaným a administrativním vyjadřuje v textu přítomnost/nepřítomnost asterisku). V případě Bavorska* kladu jižní hranici na úpatí Alp, a oblast tak ve skutečnosti zahrnuje i podunajskou oblast Horního Rakouska a část Salzburska. Její severní hranici vymezují pohoří Rhön a Durynský les, náležející již jižnímu Durynsku. Západní hranice je položena (poměrně

uměle) na politickou hranici mezi Bavorskem a Bádenskem-Württemberskem. „Srovnávací oblast“ východní zahrnuje pak vedle samotné Moravy (na jih od Moravské brány) i naddunajskou část Dolního Rakouska a slovenské Záhorie. Hranice probíhající po hřebenech Bílých a Malých Karpat se dotýká jižní hranice na Dunaji v oblasti Bratislavy.

Volba právě těchto dvou oblastí (ač se rozlohou od Čech výrazně odlišují) má krom geografické blízkosti ještě další důvody: Na rozdíl od Čech například leží obě oblasti v o něco bezprostřednějším kontaktu se středomořským světem (Bavorsko* se dotýká Alp, Morava* leží na „jantarové stezce“). Zároveň obě oblasti náleží – stejně jako Čechy – do zóny laténské kultury¹⁷, obě jsou však tradičně kladeny (především z důvodů numismatických) do odlišných kulturních okruhů: zatímco Morava, sever Dolního Rakouska a Jihozápadní Slovensko náleží stejně jako Čechy (a např. jižní Polsko) do oblasti tzv. bójského mincovnictví (souhrmně viz např. CASTELIN 1965; MILITKÝ 2012), v Bavorsku platí mincovní systém odlišný tzv. vindelický (ZIEGAUS 2010). K otázce, zda totožnost mincovního systému jednoznačně znamená totožnost „politickou“, se ještě vrátíme, zatím postačí konstatovat, že naopak užití *odlišného* mincovního systému lze považovat za poměrně zjevný doklad kulturní odlišnosti. Čechy tak srovnáváme ne prostě se dvěma sousedními „krají“, ale se dvěma oblastmi kulturně totožnými, z nichž jedna je s nimi přitom „politicky“ zcela odlišná, zatímco druhá alespoň hypoteticky blízká.

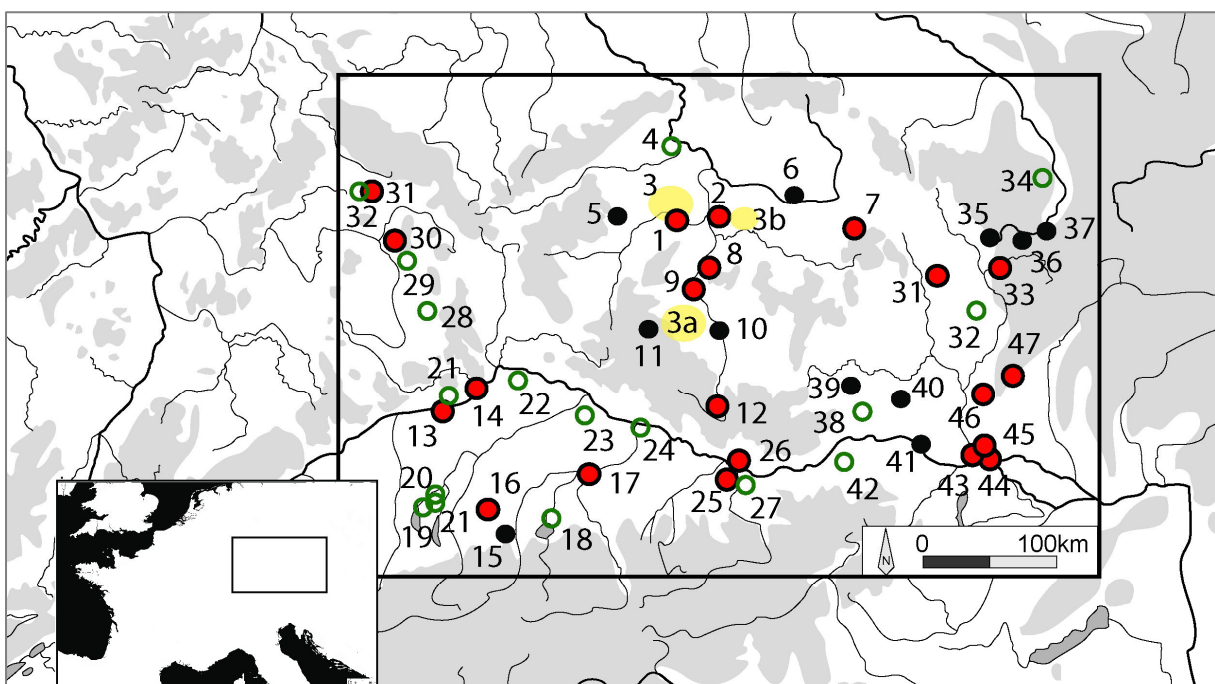
2.1.1b „širší střední Evropa“ a vzdálenější oblasti laténského světa

V mnoha ohledech jednotný charakter laténské kultury nám přirozeně umožní či si vyžádá „výlety“ i do dalších oblastí tohoto „světa“, ať už v „širší střední Evropě“ (zhruba v oblasti mezi tokem Rýna a ohybem Dunaje, Alpami a Mittlegebirge) či ještě dále na západ (Galie), východ (Karpatská kotlina), sever (např. laténské enklávy ve Slezsku a Malopolsku) i jih (severozápadní Balkán, východní Alpy a přirozeně i keltská severní Itálie). V těchto částech laténské Evropy však budu vždy problematiku (ať už jakoukoliv) spíše „vzorkovat“ a nebudu usilovat o její natolik kompletní pokrytí jako v samotné své pracovní oblasti.

2.1.1c „Jih“

¹⁷ Ve všech třech oblastech se tak dají očekávat přibližně srovnatelné společenské a hospodářské podmínky, které přirozeně usnadňují možnost srovnání. Nemožné by bylo například srovnání s oblastí Saska na sever od Čech, ale i s teritoriem púchovské kultury.

Mnohem méně přesně lze definovat onen „jih“ či „středomořský svět“ jehož vliv na oblasti zaalpské hodlám v práci posuzovat. Vždyť právě zjištění, které Středomořské oblasti přicházely se střední Evropou nejvíce do kontaktu, by mělo být výstupem, spíše než premisou práce. Bylo by snad nejvhodnější, chápat pod výrazem „jih“ v nejširším slova smyslu „území na březích Středozevního (a Černého moře), podílející se na řecko-římské kultuře v jejich mnoha lokálních variantách“. I přesto bude moje pozornost obrácena především do Středomoří západního, a to zejména do severní a střední Itálie. Tato volba je dána jednak geografickou blízkostí k námi studované oblasti, jednak skutečností, že právě v severní Itálii je shledáván inspirační zdroj vzniku oppid.

Obr. 2.1.1b: Vybrané lokality v užší střední Evropě
F

● oppidum ○ aglomerace
● výšinná lok.
■ Sídliště zóna

- 1) Stradonice; 2) Závist; 3) Mšearce; 3a) Otava; 3b) Říčansko; 4) Lovosice; 5) Vladař; 6) Kolo / Kolín; 7) České Lhotice; 8) Hrazany; 9) Nevězice; 10) Zvíkov; 11) Sedlo; 12) Třisov; 13) Manching; 14) Kelheim; 15) Karlstein; 16) Fentbachschanze; 17) Leonberg; 18) Stöffling; 19) Steinebach; 20) Germering; 21) Steinsburg; 21a) Jüchsen-Widderstatt; 22) Egglefing; 23) Straubing; 24) Passau; 25) Freinberg; 26) Gründberg; 27) Neubau; 28) Berching-Pollanten; 29) Altendorf; 30) Staffelberg; 31) Staré Hradisko; 32) Němčice; 33) Hostýn; 34) Nowa Cerekwia; 35) Loučka; 36) Požáha; 37) Kotouč u Štramberka; 38) Roseldorf; 39) Thunau am Kamp; 40) Oberleiserberg; 41) Loepoldsberg; 42) Etzersdorf; 43) Hainburg; 44) Bratislava; 45) Devín; 46) Pohanská - Plavecké Podhradie; 47) Trenčianské Bohuslavice.

2.1.2. Čechy a střední Evropa v mladší době laténské

Cílem tohoto oddílu je stručně charakterisovat pracovní území (zejména Čechy) z hlediska archeologického. Bylo by přirozeně nadmíru náročné, podat vyčerpávající archeologickou charakteristiku oblasti, zaměřím se proto na několik aspektů a na otázku zda a jakou změnou tyto územní celky procházejí v době (a v souvislosti?) se vznikem oppid. Díky povaze pramenů můžeme zcela pustit ze zřetele složku pohřební (v celé pracovní oblasti pohřby v průběhu LT C1 mizí) a rituální (v Čechách nejsou o rituálních areálech mladší doby laténské přesvědčivé doklady, v okolních oblastech se jedná o projevy spíše episodické¹⁸). Hlavní pozornost tak bude náležet problematice sídlištní a hospodářské: představím velmi stručně strukturu osídlení a hospodářství, pozastavím se nad otázkou, zda lze v rámci pracovního území zaznamenat nějakou formu dalšího vnitřního členění. Následně se – již v měřítku přesahujícím zde vymezenou pracovní oblast – zaměřím na samotné sídlištní formy – oppida, otevřená sídliště, případně menší výšinné hrazené areály.

2.1.2.1 struktura osídlení

Výše vymezené území Čech není засídleno souvisle a rovněž intenzita a charakter tohoto osídlení se v průběhu doby proměňuje (souhrnně VENCLOVÁ ed. 2008b). Po celou střední i pozdní dobu laténskou je osídlení přirozeně vázáno zejména na tradiční sídelní oblasti v nížinách severozápadních, středních a východních Čech. Méně rozsáhlé je osídlení například Plzeňska a jižní části středních Čech, které však v průběhu LT C nabývá na intenzitě například v souvislosti se zpracováním místních železných rud (VENCLOVÁ *et al.* 2001; VENCLOVÁ *et al.* 2008).

Složitá je naopak situace v jižní, méně úrodné části Čech, zejména středím a horním Povltaví, tedy právě v oblasti, kde v průběhu mladší doby laténské vniká většina českých oppid. Husté osídlení starší doby laténské, charakteristické mohylovými pohřebišti (žárový ritus) a opevněnými výšinnými sídlišti zde s počátkem LT B mizí a lidská přítomnost zde (zejména na Strakonicku a Písecku, v menší míře i na českobudějovicku-českokrumlovsku) začne být opět zřetelná až ve stupni LT B2 a LT C1, kdy se projevuje zejména nálezy předmětů příslušných chronologických stupňů v žárových pohřbech. Osídlení zde postupně houstne a dosahuje svého největšího rozsahu v době oppidální, tedy v LT C2-D1.

¹⁸ Především se jedná o svatyně v Manchingu a Roseldorfu, zcela okrajově sem zasahují alpské Brandopferplätze; pravděpodobně kultovně lze vysvětlit mnohé depoty (Ptení). Jen tyto jsou do jisté míry doloženy i v Čechách (např. Bezdědovice, Kadov /MICHÁLEK *et al.* 1999/, Kolín).

Tato oblast a tento archeologický obraz byly předmětem badatelského zájmu od velmi raných dob (např. EISNER 1911, JANSOVÁ 1962). Mocným důvodem tohoto zájmu byl zajisté potenciál, který oblast skýtala historické interpretaci dějů v předhistorických Čechách (viz dále, kap. 2.2). Obecně uznávaná archeologická (tím méně historická) interpretace tohoto stavu nebyla dosud přijata, v současné době vedle sebe existují dvě odlišná vysvětlení: podle názoru J. MICHÁLKA (např. 1985; 1995) dochází v závěru starší doby laténské k bezmála úplnému vylidnění jižních Čech a v průběhu střední doby laténské pak k její rekolonisaci (motivovanou jihočeskými nerostnými zdroji) „historickými Kelty“ sídlícími od počátku LT B1 v Čechách středních. Tato četba však přehlíží některé artefakty pocházející z jihočeských pohřbů a datovatelné do stupně LT B1 spíše než LT B2 (srov. např. MICHÁLEK 1985, 289-290, Obr. 3; 276-278, Obr. 10:8; 290 Obr. 11:4) jakož i zřejmou kontinuitu některých sídlišť (MACHULA 2002) a ostatně i přetrvávání charakteristického jihočeského - žárového - pohřebního ritu do LT C, zejm. přes LT B. Zdá se tedy spíše uvěřitelná interpretace druhá (SANKOT 2003), podle níž na počátku střední doby laténské osídlení jižních Čech pouze výrazně řídne, pokračuje však v tomto útlumu beze změny populace až do nového oživení v pokročilé fázi středolaténského období. Podobnou četbu podporují i zjištění ze západočeského hradiště Vladař a jehož okolí, kde do nedávna rovněž nebylo - podobně jako v jižních Čechách - středolaténské osídlení archeologicky doloženo, přesto bylo jasně indikováno na základě analýz pylových profilů (CHYTRÁČEK - ŠMEJDA 2005; POKORNÝ *et al.* 2005).

2.1.2.2 hospodářství

Tento jev - ať již označovaný jako kolonisace či houstnutí osídlení je tradičně spojován s nerostným bohatstvím jižní poloviny Čech, kde se - na rozdíl od úrodných nížin na severu země - nachází ložiska zlata, mědi, železa a grafitu, které byly s jistotou či vysokou pravděpodobností v závěru střední a v mladší době laténské i exploatovány. Podrobně je tento jev - zasedlování jistého území s cílem využívání jeho nerostného bohatství - dokumentován v jižní části středních Čech, na loděnicku. Zde byly na základě výzkumů N. Venclové definovány tzv. industriální zóny rozvíjející se v průběhu stupně LT C. Sídlíště soustředící se v těchto zónách se z formálního hlediska neodlišují od běžných zemědělských sídlišť v jiných částech Čech, jejich hospodářství se však vedle zemědělství částečně specializuje na zpracování lokálně dostupných surovin - švartny a železné rudy (VENCLOVÁ 1993; *eadem* 1995a, 1995b; 2009).

Podobný rozvoj a soustředění výroby souvisí s produkcí žernovů, lokalizovanou v Čechách při Kunětické hoře a pardubicku a při velkých Žernosekách na lovosicku. Zde však tato produkce nesouvisí se sídlištní zónou ale jediným rozlehlým sídlištěm – Lovosicemi – soustředícím v sobě i další výrobní (keramika) a distribuční činnosti (SALAC 1990a; *idem* 2000b). Stejně jako v případě industriálních zón jeho vznik spadá do stupně LT C1, sídliště však trvá až do stupně LT D, kdy tedy funguje paralelně s oppidy. Právě na nich jsou doloženy některé výrobní činnosti v pozdní době laténské: zejména specializovaná výroba (kovářství, mincovnictví, zpracování jantaru atd. /DRDA – RYBOVÁ 1995b; DRDA 2002; ČÍŽMÁŘ 2002a; SALAC 1993; 1996). Krom Lovosic nejsou z Čech známy další rozlehlejší aglomerace a podíl výroby v drobných otevřených sídlištích není pro toto období dostatečně zmapován.

Tomuto stavu odpovídá do značné míry situace i v okolních oblastech. Soustředění osídlení a výroby (a její specialisace ?) do otevřených aglomerací se odehrává jak v Bavorsku* (Manching, Eggfling, Berching, Neubau atd.), tak na Moravě a v dolním Rakousku (Němčice, Roseldorf) rovněž již v LT C1, i zde se specializovaná výroba následně soustředí v oppidech či v pozůstalých otevřených sídlištích (podrobněji viz dále).

2.1.2.3 vnitřní členění a hierarchie osídlení

Pracovní oblasti zde byly definovány především jako poměrně široké geografické celky, z archeologického hlediska bylo přitom jediným kritériem přináležení dané oblasti k laténské kultuře. Otázkou je, zde lze toto území dále členit na celky, odrážející krom reality geografické i kulturní či společenskou strukturu mladší doby laténské.

Jak bude ukázáno v kap. 2.2, skýtají k těmto úvahám písemné prameny jen málo jistých opor. Kritérium historické zde proto pouštím ze zřetele. Jak bylo již výše naznačeno, z hlediska archeologického se Čechy dělí na dva do jisté míry odlišné celky: nížinný sever a kopcovitý jih. Na kulturní různost těchto dvou oblastí ukazuje především odlišnost pohřebního ritu ve střední době laténské (kremační jih oproti inhumačnímu severu). Rozšíření oppid v „jižní polovině Čech“ se však s těmito dvěma okruhy zcela nepřekrývá: např. Závist leží na jižním okraji Pražska a České Lhotice na periferii oblasti východočeské, v nichž obou je běžný ritus kostrový.

V archeologickém materiálu by za potvrzení této odlišnosti mohla být brána existence specifického jihočeského keramického okruhu (keramické okruhy v Čechách definoval a pokusil se je vztáhnout k etnickým či politickým celkům J. WALDAUSER /1996/). Je však třeba podotknout, že hlavní rys tohoto okruhu (vysoký podíl grafitové keramiky) je přirozeným projevem daného prostředí a že v severní polovině Čech byl tentýž badatel schopen rozlišit

okruhy další dva (každý se dvěma podokruhy) kontinuálně přecházející jeden v druhý. V tomto případě (například na úrovni labské nížiny) se zdá zjevné, že zde máme co do činění s přirozenou teritoriální variabilitou materiální kultury, v níž by bylo chybou hledat kulturní či dokonce politické celky.

Z hlediska numismatického spadají Čechy (a to jejich severní i jižní část) do okruhu bójského mincovnictví. Dle názoru J. Militkého (osobní sdělení) tvoří mincovní spektrum jednotlivých českých oppid poměrně jednotný obraz a nelze v jejich rámci uvažovat o jakémkoliv podstatné vnitřní rozrůzněnosti či výlučnosti oproti zbytku soudobých Čech. Otázky tohoto druhu naopak vyvolávají ražby vedlejších řad (CASTELIN 1965; MILITKÝ 2008), které (v předoppidálních?) Čechách ukazují na existenci několika nezávislých mincovních autorit razících sice podle bójského mincovního systému, užívajících ale vlastních ikonografií namísto hlavních řad tohoto mincovního systému. Přesně lokalizovat se je zatím nepodařilo, uvažuje se však o severní polovině Čech. Nejistoty panují zejména o mladších ražbách vedlejších řad (VI-X), u nichž není mnohdy jist ani český původ. Vzhledem k absenci spolehlivých nálezových kontextů jsou mince vedlejších řad s řadami hlavními synchronisovány především na základě metrologických úvah. Jakkoliv jsou příslušné závěry přesvědčivé (CASTELIN 1965), přesto se jedná o synchronisace spíše přibližné či v rámci velmi širokých chronologických úseků, a není tak jasné, nakolik hluboko zasahují do ražebních období B-D, a zda (a o kolik) tedy tento polycentristický model ražby přetrval vznik oppid.

V souhrnu se tedy zdá, že Čechy – zajisté v době předoppidální do jisté míry snad i oppidální – vytváří celek ne zcela vnitřně soudržný nejen geograficky ale i z hlediska některých významných kategorií materiální kultury. Otázku, zda lze na tomto základě v Čechách mladší doby laténské počítat s jasně vymezenými politickými celky, kmeny nebo „*civitates*“, jaké byly v souvislosti s oppidy v nedávné době předmětem intensivního bádání francouzského (FICHTL 2003; 2004a), nelze však dle mého názoru uspokojivě zodpovědět.

2.1.3 sídlištní kategorie mladší doby laténské ve střední Evropě

Je-li předmětem zájmu této práce vznik oppid, je přirozeně nutno věnovat náležitou pozornost samotné definici jich i dalších souvisejících sídlištních kategorií.

2.1.3.1 Oppida

Výrazu oppidum užívá zaalpská archeologie k označení rozsáhlé (a málo sourodé) skupiny rozlehlých opevněných sídlišť, pokrývajících široký prostor¹⁹ od Karpatské kotliny až po Atlantické pobřeží posledních dvou staletí př. Kr.²⁰ Tímto výrazem, přebraným dosti bezmyšlenkovitě z Caesarových *Zápisů*, stačili badatelé za posledního půldruha století označit desítky ne-li stovky²¹ sídlišť. Definice oppida se mezi badateli různí (pro přehled názorů viz například COLLIS 1984; FICHTL 2005; KAENEL 2006), většinou jsou však mezi kritéria počítány: přítomnost fortifikace; příslušná rozloha; a (přirozeně) příslušnost k okruhu pozdně laténské kultury. Další kritéria jako „městský charakter“, „centrální funkce“ (například doklady politické centrality; soustředění specialisované výroby nebo ražba mincí) atd. přicházejí ke slovu, pokud odpovídají či neodporují konceptu příslušného badatele.

O podmínce příslušnosti sídlišť k pozdně laténské kultuře není třeba vést diskusi (tu by si možná zasloužil déchelettovský postulát jednoty pozdně laténské kultury, pro potřeby této práce však nezbyde než předstírat jeho platnost). Přesto podotkneme, že (výšinná) hrazená sídliště nejsou v této době v (za)alpské Evropě výlučným rysem kultury pozdně laténské: s oppidy současná a sousedící jsou např. i opevnění púchovská, fritzens-sanzenská, provençalsko-languedocká, „dácká“ atd.

Rozloha těchto opevnění patří k rysům nejčastěji zohledňovaným ale také k těm, o jejichž přesné náplni panuje nejmenší shoda. Jednotlivé návrhy na „minimální povolenou rozlohu“ oppida sahají od 10 do 50 ha²². Badatelé přitom k této volbě zřídka uvádějí konkrétní důvody. Je-li tímto důvodem potřeba oddělit oppida od menších opevněných poloh s – předpokládá se – odlišnou funkcí (tak např. WALDHAUSER 1984), bylo by vhodnější toto rozdělení činit na základě zjištěných údajů o funkci sídlišť, spíše než jej lokalitám *a priori* připisovat a základě kritéria tak málo výmluvného, jakým je rozloha. Položíme-li totiž toto dělítko na 15 ha, stěží se nám mezi oppida „vejde“ Ženeva, pro níž toto slovo užívá sám Caesar (KAENEL 2006, 5), ale i Paříž, Basilej či Méty, Braunsberg a Devín. Pokud se tuto „nespravedlnost“ pokusíme napravit posunutím hranice na 10 ha, vyvstává otázka, proč zahrnovat mezi oppida – archeologicky v podstatě nepoznaný – Braunsberg a ne – na dohled

¹⁹ Pokud užití slova „oppidum“ má kořeny v prvních výzkumech těchto sídlišť prováděných ve Francii za doby druhého císařství, jeho rozšíření na celou zaalpskou Evropu je dílem především J. DÉCHELETTA (1914). Souhrnně viz FICHTL 2005, 17.

²⁰ Slovo *oppidum* užívám tedy výhradně coby zaalpský archeologický *terminus technicus*. Nebudu proto hledat analogie „oppid“ zaalpských s dalšími (a formálně i funkčně zcela odlišnými) sídlištními kategoriemi označovanými tímtož generickým výrazem v jiných kulturních prostředích: např. ve starověké Itálii či jižní Francii.

²¹ Jen St. FICHTL 2005, počítá mezi oppida 174 lokalit.

²² DEHN 1951: 50 ha; WALDHAUSER 1984: 15 ha; Guillaumet 1984: 50 ha; Duval 1984: 10 ha; COLLIS 1984: 22-25 ha; FICHTL 2005: 15 ha. Souhrnně viz FICHTL 2005, 19; KAENEL 2006, 5

od něj ležící – Oberleiserberg, proč Nevězice (15 ha), ne však např. Zvíkov (1 ha) či Sedlo u Albrechtic (4 ha), proč Leonberg, ne však Karlstein?

Za rozhodující kritérium „oppidálnosti“ lokality je však obecně považována přítomnost opevnění. Důvody jsou zmiňovány dva: Jedním z nich je domnělá etymologie slova „oppidum“, druhým skutečnost, že výstavba hradby je chápána jako jednoznačný doklad „založenosti“ sídliště.

Podle moderní rekonstrukce etimologie slova oppidum (KORNEMANN 1939) je totiž původním jeho významem (ob – pedes) „vymezený“ či „ohražený prostor“. Domnění že právě a pouze v tomto významu slova užívá i Caesar (a že tedy všechna místa, která jím označuje musela být bezpodmínečně opevněna a že právě opevnění je hlavním kritériem k tomu, aby sídliště mohlo být za oppidum označeno) je však do značné míry naivní. Již Caesarův současník Varro (*Ling. Lat.* V, 141) předkládá etymologii odlišnou²³. To přirozeně neznamená, že by tato byla tato Varronova (vskutuku lidová) četba byla správnější, nasvědčuje to nicméně, že se případný původní etimologický význam slova do dob pozdní republiky značnými posuny dokonale vytratil. Navíc, kritické rozborů užití tohoto výrazu konkrétně u Caesara a obecně v pozdně republikánských a raně císařských pramenech (viz zejm. BUCHSENSCHUTZ – RALSTON 1989; BOOS 1989; TARPIN 1999; 2000; 2009), jasně ukazují, že užití tohoto výrazu je diktováno mnohem spíše důvody politickými (propagandistickými) či přímo rituálními a vychází mnohem spíše ze způsobu vnímání a z politických potřeb latinských pisatelů než z pozorované skutečnosti. Slovo oppidum tak v době pozdní republiky neznamená více než „město“ či „větší aglomerace“. Přesněji by v chápání soudobých Římanů mělo označovat „město rituálně založené“ a/nebo „město s příslušnou samosprávou“ (TARPIN 1999; 2009). Ani tato upřesnění však nelze dle mého názoru do Zaalpí nekriticky přenášet: latina prostě přesnějšími výrazy nenakládala a Caesar neměl nejmenší potřebu tyto etnografické detaily zdůrazňovat. Svě *Zápisky* psal s cílem, sdělit svému současníkovi jasnými a srozumitelnými výrazy rozsah svých úspěchů: bezpochyby mu přitom leželo jen málo na srdci, zda byly všechny opevněné polohy, které dobyl, kdysi rituálně založeny, či které z nich byly administrativními centry, a zda tak má právo užívat pro ně důstojnějšího výrazu oppidum namísto prostého „castellum“ či „moenium“. Je tedy dle mého názoru chybné přenášet do Zaalpí se slovem „oppidum“ i jeho latinské významy, tím méně etymologii. Jedná se o podobnou logiku, jako kdybychom se domnívali, že „hrozené“ jsou dodnes i všechny ruské „goroda“ či chorvatské „gradovi“ nebo, že označuje-li Emil Holub domorodá sídliště v jižní Africe českým slovem „vesnice“, stála zřejmě v každé z nich na návsi lípa.

²³ Oppidum ab opi dictum, quod munitur opi causa, ubi sit.

V předchozím byla opakovaně zmíněna otázka formálního založení sídliště, jehož jasným dokladem by měla být právě fortifikace. Nutno však podotknout, že zde dochází ke zmatení dvou odlišných jevů: výstavba hradeb je významným dokladem komunitní a kolektivně organizované práce, nesouvisí však v žádném případě s rituálním posvěcením či vymezením sídlištního prostoru, které si i ve středomořském světě vystačí s akty mnohem méně okázalými: v etrusko-italickém prostředí např. oběť uložená do jamky (*mundus*) uvnitř sídliště a jeho vymezení vyoráním brázdy (SETTIS ed. 1993, 74-77; 140-142). Takový akt se přirozeně nemusí týkat jen sídlišť opevněných. Lze tak znovu vznést pochyby o relevantnosti užitých formálních kritérií: je-li hradba dokladem formálního/rituálního založení (a tudíž vyššího statutu) zkoumaného sídliště, nezbyde nám než povýšit „pevnosti“ na Zvíkově či na Sedle u Albrechtic, vydavší stěží hrstku pozdně laténských stěpů, nad aglomerace jakými jsou středoláténské Němčice nebo Manching. Jedinou cestu z této situace by bylo absurdní křížení kritéria fortifikačního s kritériem velikostním (viz výše).

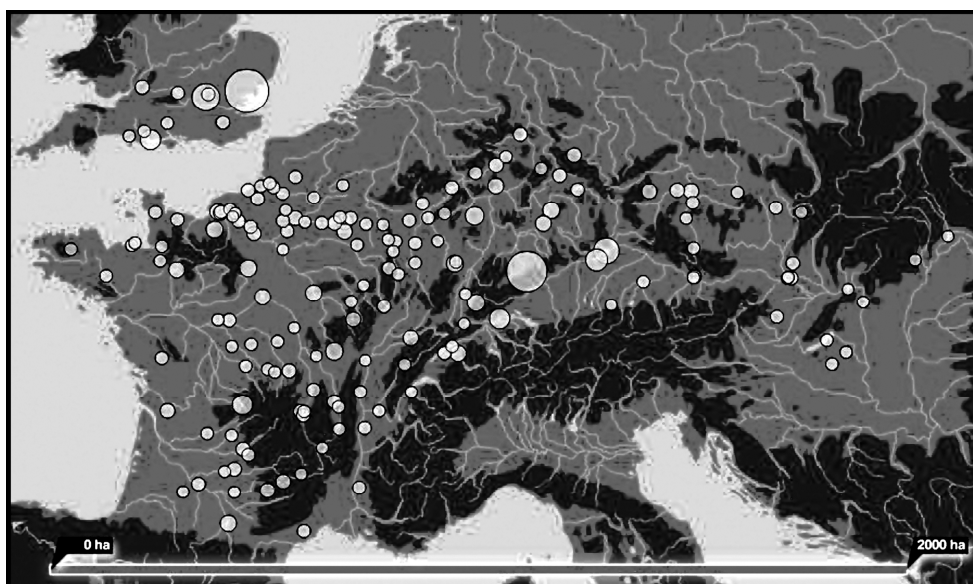
I některá z největších opevnění totiž navíc vzbuzují z hlediska urbánních (?) funkcí provozovaných uvnitř ohrazené plochy přinejmenším rozpaky. To se týká například největšího z oppid, Heidengrābenu (v jehož bezmála sedmnáctiset hektarovém opevnění se choulí sotva desetinové – si tak úctyhodnými 153 ha – centrální opevnění s jen řídkým vnitřním osídlením: WIELAND 1996, 257-259), oppid zřejmě nikdy plně neosídlených, jako Tarodunum (WAGNER 2001; WENDLING 2005) nebo Mont Vully (KAENEL – CURDY 1988). Tento stav kontrastuje se situací na oppidech hustě a dlouhodobě osídlených, centrech rozličných hospodářských aktivit, jakými jsou např. Staré Hradisko, Třisov, Altenburg – Rheinau, Bibracte, Corent atd.

Zde narážíme na významnou otázku funkce oppid, která byla v uplynulém století pokládána (střídavě či zároveň) za obrannou/refugiální, výrobní, obchodní, organizační... Jak již bylo ukázáno v úvodu, fortifikační funkce oppid byla například v českém bádání často tématizována mezi světovými válkami a v době poválečné, české i obecně evropské bádání posledních desetiletí od této interpretace do jisté míry ustupuje a zdůrazňuje spíše symbolický a ostentační význam fortifikací. Ten však dle mého názoru vojenské užití oppidálních hradeb nevyklučuje, spíše je jeho součástí (viz dále kap. 4.2). Podobně i pro naddimenzovanost oppidálních hradeb vzhledem k rozsahu vnitřní zástavby (či přímo absenci této zástavby) nelze hledat důvody ve sféře symbolické a vojenské (refugiální funkce) podle principu „bud’-anebo“ ale spíše „jak-tak“.

Umístění oppid – často v nehostinných krajinných a klimatických podmínkách – dalo vzniknout četným úvahám o jejich hospodářské roli (srov. např. DRDA – RYBOVÁ 1997; SALAČ

1993; 1996; 2000a; 2006; DANIELISOVÁ 2009; 2010; STEGMAIER 2009). Četná oppida leží na významných komunikačních liniích či uzlech: Bratislava, Devín a Braunsberg při Portě Hungarice; oppida česká sledují linii Vltavy; Manching a Kelheim ovládají dunajský koridor a jeho altmühlskou „odbočku“ do středního Německa; Heidengraben kontroluje přechod přes Švábský Alb v místě rozvodí dunajského a neckarsko-rýnského; Fossé des Pandours drží savernský průsmyk a s ním přechod přes Vogézy mezi alsaskou a lotrinskou nížinou; Besançon kontroluje tok Doubsu a cestu mezi rýnským a doubsko-saônsko-rhônským říčním systémem; Bibracte sedí v místě rozvodí mezi systémy saônsko-rhônským, loirským a yonnsko-seineským atd. Mnohá z oppid leží navíc v oblastech výchozu nerostných surovin a předpokládá se tak jistá role v organizaci jejich těžby a primárního spracování (Třísov – grafit; Staré Hradisko, České Lhotice, Kelheim – železo; Hrazany?, Závist?, Mont Beuvray – zlato; atd.). Některá oppida leží v oblastech bez problémů zemědělsky využitelných (Závist, Manching, Altenburg, Villeneuve St. Germaine a oppida severní poloviny Francie obecně), u jiných se předpokládá, že jim okolní prostředí vzdor své nehostinnosti mohlo při správném využití alespoň částečnou obživu poskytnout (Staré Hradisko, Heidengraben) u jiných se to zdá zcela nemožné (Mont Beuvray).

V některých oppidech zejména v Galii byly výzkumy zjištěny (nebo jako takové interpretovány) struktury veřejné, komunitní či administrativní (Corent; Bibracte?; Villeneuve St. Germain; Tittelberg) v jiných vzdor dobré probádanosti podobné situace známy nejsou (Hrazany; Staré Hradisko).

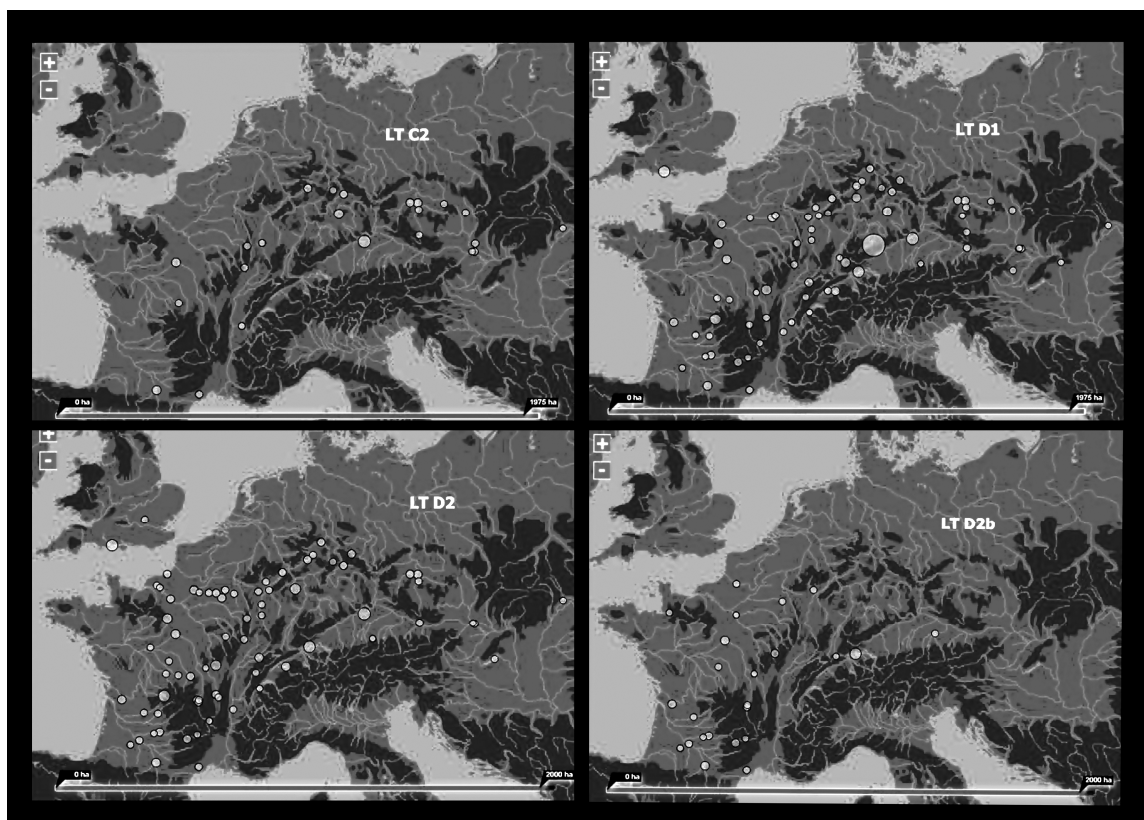
Obr. 2.1.3.1a:
Rozšíření oppid
v Evropě
(oppida.org)

Při pohledu na mapu rozšíření oppid nápadně vystupují oblasti, v nichž se oppida hustě koncentrují (jižní polovina Čech; střední Německo; Pomoselí; povodí Ainy a dolní tok Seiny; horní tok Loiry a jejích přítoků), oproti jiným, v nichž – vzdor přítomnosti pozdně laténského

osídlení – bezmála či zcela chybí (severní polovina Čech; většina Moravy a dolního Rakouska; až na několik nadmíru velkých oppid i většina Bavorska a Württemberska; povodí Neckaru a dolní tok Mohanu; atlantické pobřeží Francie). Tato bílá místa nelze vysvětlit například přírodními podmínkami (v severní Francii například sice chybí členitý až horský terén Čech, středního Německa či střední Francie, oppida jsou zde však přesto stavěna – ne však na vrcholech či ostrožnách ale v polohách jako říční terasy, soutoky, meandry či pobřežní mysy). Tento stav tak může být výsledkem několika faktorů: stavu poznání (někdejší oppida jsou zde překryta současnými sídlišti – viz například Pasov, jehož povaha v době laténské je stále velmi mlžná (pozdnělaténská hradba zde dosud nebyla zjištěna: NIEMEIER 2003), či lokality jako Orléans, Bourges, Chalon-sur-Saône, Besançon, Bratislava či nejnověji Bechyně, jež jsou známy buď pouze z písemných pramenů, nebo začala být jejich laténská fáze plně doceňována až díky záchranným výzkumům posledních let; věcí definice (viz např. dále naddunajské Rakousko); v neposlední řadě je nutno připustit, že oppida v některých oblastech skutečně neexistovala a jejich funkce tak zřejmě plnila sídliště jiných kategorií (nebo nebyly plněny vůbec) případně – a nejspíše – oppida představují jev málo koherentní a tvoří součást velmi rozrůzněných sídlištních systémů.

Pozornost si oppida zaslouží rovněž z chronologického hlediska: jedná se totiž často o lokality osídlené jen poměrně krátce. I budeme-li pracovat jen s velice základními a hrubými údaji (104 datované lokality ze 174 uváděných u na stránce oppida.org²⁴), vysvitne, že pouhých 18 lokalit vznikajících již v LT C2 se dožije stupně LT D1b (=porýnský „LTD2“) či LT D2; 5 dalších založených v LT C2 zaniká již v LT D1; nejhojněji jsou oppida rozšířena ve stupních LT D1 a LT D1b/LT D2 (= „LT D2“), jejichž celé trvání pokrývá hned 56 lokalit (vč. již zmíněných 18ti pokračujících z LT C2). 13 lokalit (založených v LT C2 či D1) zaniká ještě před koncem LT D1a (=„LT D1“); naopak téměř čtvrtina (24) jich vzniká teprve v LT D2/LT D1b či dokonce v době augustovské. Jedná se přitom o jev s jasnou geografickou tendencí: oppida stupně LT C2 jsou známa téměř výhradně na východě od Slovenska po východ jižního a středního Německa, ve stupni LT D1 se postupně oppida šíří po celém Němcku a Francii, zároveň však v jeho průběhu oppida mírně řídnou ve střední Evropě a těžiště rozšíření se přesouvá do Galie. V průběhu stupně LT D2 již ve střední Evropě klasická oppidální kultura zanikla (přetrvávají jen některé lokality jako např. Bratislava) a dále trvá jen na západ od Rýna, kde rovněž ještě vznikají nové lokality.

²⁴ Databáze se bohužel drží porýnské/francouzské chronologie, pro tento účel zejména nevhodné, neboť zplošťuje stupně LT D1b a LT D2 v jeden.

Obr. 2.1.3.1b: rozšíření oppid v Evropě podle chronologických fází
(zdroj oppida.org)

Ze souhrnu řečeného tak vyplývá, že oppida jsou – nahlížena v celé šíři pozdně latéské kultury a v celém (nedlouhém) období své existence – jevem málo sourodým z hlediska formálního, zcela disparátním z hlediska funkčního, jen krátkodobě souvislým z hlediska rozšíření. Této nesourodosti si povšimli již mnozí badatelé, např. J. FILIP (např. 1956, 1960, 1978) a podrobnou analýzu mu věnoval zejm. G. WOOLF (1993, 224-226).

Termín „oppidum“ je v archeologickém slovníku natolik hluboce zakořeněn, že je zřejmě již nemožné, pokoušet se jej z něj vypudit či nahradit ho výrazem méně problematickým. Má-li být ale užíván i nadále, je tak třeba činit s vědomím, že ve vztahu k zaniklé skutečnosti a nahlížen v celé šíři mlado-/pozdně latéské Evropy, pokrývá mnoho do značné míry různých významů. Vztahuje se k sídlištím natolik různorodým, že jakákoliv snaha o jeho přesnější definici znamená spíše zatmění skutečnosti. Podobné pokusy má naopak cenu aplikovat v rámci menších teritoriálních celků ve snaze o podrobnější rozčlenění této nesourodé sídlištní kategorie. Výrazem „oppidum“ proto v této práci označuji (v jeho nejširším možném významu a u vědomí umělosti podobné definice) lokality náležející do okruhu latéské kultury, v mladší době latéské osídlené a opevněné, jejichž plocha dosahuje

alespoň 10 ha. Podotýkám přitom, že většině z nich jsou společné mnohé formální či strukturální rysy (umístění ve výšinných pozicích; architektura opevnění či jeho prvků; do jisté míry plánovaná zástavba; doklady dálkových kontaktů, soustředění výroby; doklady administrativní či náboženské centrality), bylo by však chybou, zahrnout tyto prvky do samotné definice, neboť bychom tím riskovali, že z úvah vyloučíme mnoho významných lokalit.

Oppida však přirozeně nelze studovat vytržena z kontextu dalších (a neméně významných) soudobých sídlištních kategorií. Je-li definicí oppida (zjednodušeně řečeno) „něco velkého a opevněného“, musí naše pozornost patřit i dalším sídlištím: „opevněným ale ne velkým“ a zejména „velkým ale ne opevněným“.

2.1.2.2 Drobná opevněná/výšinná sídliště

Opevnění (ať již *manū* či *naturā*) je doloženo i u řady sídlišť, jejichž rozměry (rozloha do 10 ha, často jen kolem 1 ha) zařazení mezi oppida nedovoluje. V jiných případech není sice potvrzena přítomnost opevnění či jeho mladolátenská datace/fáze) přesto však umístění sídliště dává jasně najevo, že jeho obyvatelům ležela hajitelnost místa silně na srdci.

Přehled podobných lokalit v Čechách podal J. WALDHAUSER (1984), jenž při té příležitosti rovněž pro tuto sídlištní kategorii navrhnul (analogicky k termínu *oppidum*) souhrnné označení *castellum*. Tento návrh však nenašel následování.

Drobná výšinná/hrazená sídliště jsou v Čechách rozšířena zejména v jižní části země. Nejčastěji je zmiňováno opevnění na Zvíkově a znovuosídlené (?) raně laténské opevnění na Sedle u Albrechtic (podrobněji k dalším lokalitám viz WALDHAUSER 1984; VENCLOVÁ ed. 2008, 38).

V severní polovině Čech jsou spolehlivé doklady podobných lokalit spíše výjimečné. Kolo u Týnce na Labem leží na vyvýšenině nad pravým břehem řeky. Přesná povaha archeologické situace je nejasná: bylo zjištěno pozdně laténské osídlení, ne však opevnění (SEDLÁČEK 1981), rozměry plošiny, na níž bylo laténské osídlení zjištěno, však dosahují bezmála deseti hektarů a pohybují se tak na hranici „oppidálnosti“.

Mimo území Čech je třeba se v této problematice obrátit zejména na východ. Ve své studii o oppidech definoval J. COLLIS (1984, 12-13) tzv. sídliště typu Zemplín, u nichž je – tak jako v případě eponymní lokality – opevněné sídliště nevelkých rozměrů doprovázeno více či méně rozlehlým předhradím. Podobnou strukturu vykazuje značné množství fortifikací ve středním Podunají, ať již za oppida jsou či nejsou pokládána. Vedle lokalit známých již Collisovi (Zemplín, Budapešť-Gellérthegey, Devín a Nitra) sem lze zahrnout například i samu

Bratislavu (opevnění na a kolem hradního návrší tvoří 20 ha, na něž navazují nejméně 40ti hektarová předhradí s rozsáhlými doklady výroby) či Thunau am Kamp (šestihektarové výšinné sídliště /KARWOWSKI 2007/, na jehož úpatí pokračuje zatím málo poznané sídliště nížinné s doklady ražby mincí a nadregionálních kontaktů). Opevnění středodunajské oblasti jsou obecně menších rozměrů – největší slovenské oppidum v Plaveckém Podhradí zabírá 49 hektarů, ostatní hradiště balancují na desetihektarové hranici: Oberleiserberg cca 8 ha, Slatina nad Bebravou 9 ha, Smolenice-Molpír 12 ha (pozdně laténská fáze sídliště je známa pouze z nálezů, struktura osídlení je nejasná), Trenčianské Bohuslavice 9 ha²⁵. Není bez zajímavosti, že mnoho z těchto lokalit, vydalo doklady osídlení ve stupni LT C2, ojediněle dokonce LT C1²⁶.

Neopevněné předhradí není přirozeně výlučným rysem „hradišť typu Zemplín“, doloženo je i u mnoha „klasických“ oppid, zejména ve střední Evropě např. Starého Hradiska, Závisti či Třísova. Na předhradí je vesměs doložen stejný typ zástavby a stejné hospodářské aktivity jako v opevněném areálu samotném (srov. např. ČIŽMÁŘ 1989; HLAVA 2008). Rozloha opevněné plochy se v tomto světle jeví coby kritérium „oppidálnosti“ ještě absurdnější.

Lze se oprávněně domnívat, že právě ve středodunajské oblasti je řídkost „oppid“ spíše věcí definice: místní topografie možná nedovoluje vystavět opevnění srovnatelná s jihoněmeckými či českými, případně se k výstavbě opevnění nepřistoupí (Oberleiserbeg), přesto v sobě i některé drobné výšinné lokality spojují mnoho rysů pro oppida charakteristických, ne-li přímo rozhodujících pro jejich definici (opevnění; soustředění některých hospodářských funkcí), a lze je proto pokládat za místní variaci na tutéž myšlenku. Toto tvrzení se přirozeně nevztahuje na všechny výšinné lokality v oblasti (JEREM – URBAN 2000).

2.1.3.3 Otevřené aglomerace

Poznání otevřených sídlištních aglomerací mladší doby laténské (známých avšak nedoceněných již od počátku 20. stol. SALAČ v tisku) doznalo v posledním čtvrtstoletí, dokonce destiletí, nebývalý rozvoj. J. COLLIS (1984) již v osmdesátých letech syntetisoval dosud známá fakta k problematice otevřených aglomerací a integroval je do jednoho ze svých modelů vzniku oppid. Vedle výjimečné situace manchingské, kdy je otevřená aglomerace v jistou chvíli přímo obehána hradbou, podtrhoval zejména situace, kdy je nížinné sídliště

²⁵ Pro slovenské lokality viz souhrnně PIETA 2008, 111-114.

²⁶ Oberleiserberg: KARWOWSKI 2007, 423-427; Trenčianské Bohuslavice: BAZOVSKÝ 2003; Smolenice: FARKAŠ 2004.

opuštěno ve prospěch výšinných opevnění: Basel-Gassfabrik – Basel-Münsterhügel; Breisach Hochstetten – Breisach Münsterberg; Levroux Arènes – les Tours; Aulnat – Gergovie/Corent/Gondole (– Augustonementum = Clermond Ferrand), tj. kdy opevnění vzniká jako důsledek dočasné kritické situace.

V průběhu osmdesátých let byly zkoumány nížinné aglomerace rovněž ve střední Evropě (Berching Pollanten /FISCHER – RIECKHOFF-PAULI – SPINDLER 1984/; Lovosice /SALAČ 1990a/). Tak jako dále na západě byla na nich (krom rozlohy srovnatelné s některými oppidy) konstatována koncentrace osídlení a řemeslné specialisované výroby, podíl v dálkových (obchodních) kontaktech a (zásadní zjištění) absence fortifikace. Tato zjištění vedla k formulaci teze o „výrobních a distribučních centrech“ (VDC), aglomeracích vzniklých postupným vývojem v místech s „přirozeným“ hospodářským a sídlištním potenciálem. Tato VDC vznikají ještě v době předoppidální, následně fungují paralelně s oppidy, která z hospodářského hlediska svým významem dle této teze výrazně převyšují (SALAČ 1990a; 1996).

Nová vlna objevů na tomto poli přišla s počátkem 21. stol. Došlo k rozpoznání či novému docenění předoppidálních sídlišť v Němčicích, Nowé Cerekwi, Roseldorfu a Etzersdorfu na východ od Čech a Neubau, Eggfingu, Steinedorf, Straubingu (?) a Pasova (?) v horním Rakousku a Bavorsku (souhrnně s literaturou SALAČ 2011; 2012).

Všem těmto sídlištím je společná rozloha kolem či přes deset hektarů (Roseldorf 22 ha, Němčice 50 ha; Kircharten- Rotacker 12ha; Berching-Pollanten >25 ha; Steibach, cca 50 ha), datace do mladší ale již i střední doby laténské (LTC1, někdy již LTB1) a již od této doby soustředění specialisované výroby (bronzířství, sklářství, ražba mincí). Původní myšlenku VDC V. SALAČ (2005; 2009; 2011; 2012) ve světle těchto nových objevů rozšířil o novou kategorii, centra typu Němčice-Roseldorf (NRC), s vrcholem v době předoppidální. Specifická situace Manchingu, kde je právě takové nížinné centrum střední doby laténské ve stupni LT D1 opevněno, přispěla nakonec do této klasifikace další kategorií, „nížinným oppidem“ (SALAČ 2009, 2011, 2012). Autor však rozdíl mezi VDC a NRC nespécifikuje zcela jasně: jediným – obtížně obecně aplikovatelným – kritériem je větší bohatství a význam NRC (SALAČ 2011, 37). V následujícím budu proto spíše neutrálního výrazu „otvěřená aglomerace“.

Bohužel s výjimkou (výjimečného) Manchingu jsou dosud tato sídliště poznána především díky (ne vždy odborným) povrchovým sběrům. Na mnoha z nich (Berching, Němčice, Roseldorf) byly sice provedeny geofyzikální prospekce, ty však ve většině případů dosud čekají na plné zhodnocení. Výsledky terénních odkryvů, které v nich proběhly či probíhají, byly obsáhleji zveřejněny jen v Berchingu (FISCHER – RIECKHOFF-PAULI – SPINDLER

1984; SCHÄFER 2010), výzkumy v Roseldorfu (HOLZER ed. 2009), Neubau či Lovosicích byly dosud publikovány jen částečně či zůstávají zcela nepublikovány. Němčice nebyly podpovrchově zkoumány vůbec, v Nowé Cerekwi jsou veškeré primární kontexty zničeny. Charakter zástavby je tak poznán spíše rámcově, není jasný jeho chronologický vývoj či skutečná povaha osídlení v jeho nejstarších fázích. Ostatně i na dlouhodobě zkoumaném Manchingu je středolaténská fáze osídlení, omezující se na střed pozdějšího oppida, poznána spíše z nepřímých indicí jako horizontální stratigrafie chronologicky citlivých artefaktů (STÖCKLI 1974).

Výzkumy posledních let potvrzují podobnou situaci i ve Francii. Na pařížském předměstí Bobigny byla zjištěna aglomerace samého závěru III a zejména II stol., na její vznik a význam již v období starším však ukazuje nedaleké pohřebiště s nesmírně silně zastoupenou fází LT C1 (MARION 2007). Jinak jsou v severní Francii předoppidální aglomerace spojeny převážně s kultovní funkcí, jak je tomu např. v Gournay-sur-Aronde či Ribemont-sur-Ancre. Rovněž ve dvacetihektarové – převážně zemědělské – aglomeraci v Acy Romance v Ardenách trvajícím v LTC2-D byla kultovní složka silně zastoupena (LAMBOT 2005).

Zejména se však poznání otevřených aglomerací rozvinulo ve Francii střední (od Franche-Comté přes Burgundsko po Auvergne a Berry: souhrnně viz např. BARRAL – NOUVEL 2012; COLLIS – KRAUSZ – GUICHARD 2000; AUGIER – KRAUSZ 2012). I zde patří sídliště zejména mladší době laténské. Kořeny osídlení z fází LT B2/C1 jsou údajně (stopově) doloženy v Besançonu, ve Verdun sur le Doubs, Sens, Tonnerre. Na dalších sídlištích středovýchodní Francie lze sestoupit na přelom LT C1/C2. V LT C2 se rozrůstá osídlení aglomerací auvergnských Aulnat a Varrens sur allier a beryských Levroux a Châteaumeillant. Hlavní fáze osídlení nastává právě s LTC2 a zejména v LT D1 (je možné, že tento – v aglomeracích střeoevropských méně doložený – horizont zahladil stopy osídlení staršího?). V LT D1b dochází k přestrukturování sídlištní situace a vzniku nových sídlišť včetně oppid (podrobněji viz kap. 4.2.2). Z hlediska urbanistického či funkčního zůstávají tyto aglomerace prakticky nepoznány.

Opevnění otevřené aglomerace, tak jak tomu bylo na Manchigu, se odehrává například v Châteaumeillant, a v Besançonu. Collisovské schéma přesunu z nížinné aglomerace do oppida podorují tato nová zjištění jen do jisté míry (srov. i FELIU 2005). Například o opuštění Němčic a zhruba současném vzniku Starého Hradiska (Čižmář in ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008, 664) lze zajisté uvažovat jako o událostech příčině propojených, přesto se zdá vhodnější uvažovat – namísto „basilejského modelu“ přesunu osídlení na bezprostředně

sousední výšinné místo – o dalekosáhlejší reorganizaci teritoria, jaká je sledována například ve středovýchodní Galii v průběhu pozdní doby laténské (BARRAL – NOUVEL 2012)²⁷.

2.1.3.4 Závěr – několik definičních provisorii

V charakteristice jednotlivých typů sídlišť jsem se pokoušel vyzdvihovat problematické body jejich definice nikoliv ze zlovolnosti vůči badatelům, kteří se o tyto definice zasloužili, ale pouze proto, abych poukázal na nešablonnost a variabilitu laténského světa. Jak již naznačeno, užívám všech shrnujících výrazů v co nejvolnějším smyslu, vědom si jejich konstruovanosti, nutnosti pokrýt co největší množství pokud možno podobných sídlišť a s nadějí, že tato široká definice umožní následně (nezbytné) jemnější vnitřní členění.

Výše již byly definovány pojmy oppidum (opevnění, plocha nad 10 ha), drobné výšinné/hrazené sídliště (plocha do 10 ha, opevnění hradbou či polohou) a otevřená aglomerace. Pod výrazem „aglomerace“ bez dalších adjektiv budu chápat na jedné straně oppida s doloženou intenzivní vnitřní zástavbou, na straně druhé otevřené aglomerace.

Výrazu „město“ se budu v případě Zaalpi úmyslně vyhýbat – městský charakter sídlišť je zde věcí definice a předmětem diskuse. Za v podstatě městský charakter oppid se staví ze soudobých badatelů zejména bádání francouzské např. J. COLLIS (1984, 3-5), S. FICHT (2005, 163-165), O. BUCHSENSCHUTZ (např. 2000); R. BEDON (2003, 204-206), S. SIEVERS (2003 *passim*), G. KAENEL (2006, 22-23), M. VAGINAY (2009) či J.-Y. MARC (2011). Staví přitom vesměs na domnělé politické (případně další) centralitě a skutečnosti, že se jedná o lokality „založené“. Nutno však dodat, že tyto kladné odpovědi vyžadují poměrně obsáhlé argumentace a neobejdou se bez „výjimek z pravidla“. Naopak problematické body podobné identifikace vyzdvihují např. S. Rieckhoff (RIECKHOFF – BIEL 2001, 256-258); A. BOOS (1989); G. WOOLF (1993), S. SCHREIBER (2008) nebo V. SALAČ (2011), kteří se vesměs vyslovují k otázce negativně. Sám se zaprvé stavím na stranu druhého jmenovaného názoru; za druhé, budeme-li od oppid *a priori* požadovat „městskost“, vnucujeme jim již další definiční kritérium a riskujeme se připravit o či přehlédnou prvky, které jsou pro oppida na rozdíl od měst v současném pojetí jedinečné. Nakonec, což je v případě této práce nejpodstatnější – při srovnání s nepochybnými městy středomořskými by užití tohoto výrazu mohl vést k nežádoucím zmatením.

²⁷ Je zajisté otázkou, nakolik spolu mohou oba jevy souviset, respektive nakolik může být prvý součástí druhého. Tuto otázku bude lépe řešit na konkrétních příkladech spíše než na obecné rovině.

2.2 Historický rámec - Bójové

V té době žil jeden starší pán, jmenoval se Kirchner nebo Bezdíček nebo tak nějak; a ten se jako penzista pustil do archeologie [...]. Jednou taky kopal tamhle u Hloubětína a našel jakési hliněné střepy, porýpané něčím jako kazy [...]. Pak ten pan Kirchner (nebo Bezdíček) si vzal do hlavy, že ty značky jsou pravěké runy, a umínil si, že je rozluští. Při tom luštění mu vyšlo slovo Sámo [...] tehdy se nějak radostí pomátl a sepsal knihu O Sámových zlomcích, ve které dokazoval, že ty jeho střepy pocházejí z rozbité popelnice velkého vůdce Sáma, vítěze nad Avary, a že na nich je runami napsán Sámův životopis v dávno vyhynulém jazyce pravěkých keltických Bójů.

K. Čapek: *O potopě světa*

Dějinný vývoj střední Evropy²⁸ v posledních staletích před Kristem v podstatě znám není. Fragmentární zprávy (vesměs nesoučasných) středomořských pisatelů, vážící se k zaalpské oblasti, vytváří obraz málo přehledný, jehož historická interpretace je možná pouze při kombinaci všech (svou povahou silně disparátních) pramenů. Této syntetické fázi tak musí předcházet řádná kontextualisace pramenů či jejich převedení na společného jmenovatele, jež si opět často (analogicky ke kroku interpretačnímu) vynutí jejich kombinaci. To sebou přirozeně nese nesmírné nebezpečí argumentace kruhem. Tento pracný a nadmíru náročný postup není pak zdaleka zárukou odhalení „reálného“ stavu zaniklé skutečnosti. Spíše – jak uvidíme – vede k tomu, že vedle řady nesourodých pramenů se badatel musí potýkat ještě s nezměrným množstvím jejich vzájemně konfliktních interpretací. Při snaze o sledování dějinného dramatu střední Evropy posledních několika staletí starého letopočtu narážíme na první obtíže již v rozpisu rolí. Protagonisty těchto dějů jsou totiž – snad až na dvě či tři velmi pozdní výjimky (Kritasiros, Burebista, Marobud) – ze zásady „národy“ či „kmene“. Na příslušném místě následujícího textu narážíme na problematičnost samotné povahy těchto jednotek a na obtíže, které mohlo středomořským pisatelům činit jejich správné chápání. Zde jen poukazují na problematičnost chápání „národa“ za dějinný činitel (spíše lze uvažovat o označení konkrétní události jménem kmene, jehož příslušníci – jako celek nebo jen částečně – se na ní podíleli) a na skutečnost, že v již tak základním poznatku, jako rozsah a lokalisace těchto „národů“ nebyli badatelé vzdor (či vinou) staletého úsilí s to dosáhnout jednotného názoru.

Není zajisté mým cílem ani posláním této práce rekonstruovat zde v úplnosti z písemných pramenů dějiny střední Evropy v posledních staletích starého letopočtu. Vzhledem k významu, který který v teoriích jižní inspiraci vzniku oppid sehrává kmen Bójů, zaměřím se zde právě na problematiku bójskou.

²⁸ Přirozeně v ostrém kontrastu se situací na jih od Alp. Pro přehled soudobých dějů ve Středomoří odkazují na MOMIGLIANO – SCHIAVONE eds. 1990; řadu *Cambridge Ancient History*; či v češtině na čerstvou publikaci BOATWRIGHT – GARGOLA – TALBERT 2004/2012'.

V jednom z posledních příspěvků k problematice shrnuje V. Kruta bójské dějiny zhruba takto: Lid Bójů se formuje v Čechách (zejména v jejich jižní polovině) v VI-V století. Vylidnění Čech na konci pátého století je evidentně současné s bójským vpádem do severní Itálie, a obě události tak nelze než postavit do příčinné souvislosti. Vytlačeni římskou expanzí, vrací se Bójové ze severní Itálie do své staré domoviny, do Čech, kde obsazující jen její jižní polovinu (severní byla v rukou nové rovněž keltské populace Volků Tektoságů) zakládají síť oppid. (Kruta In: KRUTA - LIČKA - CESSION LOUPPE eds. 2006, 62-65, 128-129, 205-206).

Předkládám tedy v následujícím rozbor pramenů a jejich interpretací vážících se k tomuto kmeni. Pokusím se o co možná nejkompletnější pokrytí dokumentace, ač tím riskuji, že budu opakovat fakta notoricky známá a nescetněkrát předkládaná (poslední diskusi k tématu viz např. v RIECKHOFF 2009 či PIERREVELCIN 2012).

2.2.1 Prameny

2.2.1.1 Literární prameny

Bójové vstupují do dějin ve známé Liviově (V, 34-35) pasáži o příchodu Keltů do Itálie:

34. de transitu in Italiam Gallorum haec accepimus: Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum, quae pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit; ii regem Celtico dabant. [2] ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica praepollens, quod in imperio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit ut abundans multitudo vix regi videretur posse. [3] hic magno natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cupiens, Bellovesum ac Segovesum, sororis filios, impigros iuvenes, missurum se esse in quas di dedissent auguriis sedes ostendit: quantum ipsi vellent numerum hominum excirent, [4] ne qua gens arcere advenientes posset. tum Segoveso sortibus dati Hercynei saltus; Belloveso haud paulo laetio rem in Italiam viam dii dabant. [5] is quod eius ex populis abundabat, Bituriges Arvernos Senones Haeduos² Ambarros Carnutes Aulercos excivit. profectus ingentibus peditum equitumque copiis in Tricastinos³ venit.

[...] Galli [...] per Taurinos saltus saltumque Duriae Alpes transcenderunt; [9] fuisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, cum in quo consederant agrum Insubrium appellari audissent, cognominem Insubribus, pago Haeduorum, ibi omen sequentes loci condidere urbem; Mediolanium appellarunt.

35. [...] poenino deinde Boii Lingonesque transgressi cum iam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo sed etiam Umbros agro pellunt; intra Appenninum tamen sese tenuere. [3] tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flumine usque ad Aesim fines habuere.

34. O příchodu Gallů do Itálie jsme se dověděli toto: když kraloval v Římě Priscus Tarquinius, Biturigové měli svrchovanou moc nad Kelty, kteří obývali třetinu Gallie. Biturgové dávali Keltům krále. Tehdy to byl Ambigatus, velmi mocný vladař jak pro svou statečnost, tak i pro majetek, svůj soukromý i své obce. Za jeho panování byla totiž Galie tak plodinami úrodná i lidnatá, že se zdálo téměř nemožným vládnout nad tak početným lidem. Byl to už starší muž a sám si přál ulevit svému království od tak početného davu lidí, kteří byli na obtíž; proto prohlásil, že pošle syny své sestry, Bellovesa a Segovesa, podnikavě to mladíky, do těch sídel, která mu bohové ukáží svými věštnými znameními (...) měli k sobě povolát tolik lidí, kolik sami chtějí, aby nějaký kmen jim nemohl bránit, až tam přijdou. Tu byl Segovesovi losem určen Hercynský les. Bellovesovi dávali bohové cestu o něco příjemnější – do Itálie (...) Gallové (...) pak přešli přes Taurinské Alpy a přes průsmyky Iulských Alp a v otevřeném boji porazili Tusky nedaleko řeky Ticina. Když uslyšeli, že to území se jmenuje kraj Insubrů, hledali v tom jménu příznivé znamení podle názvu Insubrů v krajině Haeduů a založili tam město Mediolanum.

35. [...] Poeninské Alpy potom překročili Boiové a Lingoni, a protože mezi Pádem a Alpami už bylo všechno obydleno, přeplavili se přes Pád na prámech a vyhnali z území nejen Etrusky ale i Umbry; ti se udrželi přistěhovalců, Senonové, zaujali území od řeky Utensu až k Aesu.

Dějiny Bójů v severní Itálii zde ponecháme stranou (přehled, analýzu pramenů a další literaturu podávám v KYSELA 2008; 2010a) a zaměříme se pouze na osudy jejich středoevropských jmenovců. Povšimněme si však, že Livius nechává Bóje – jako ostatně všechny Galy – vstoupit do Itálie ze západu, konkrétně přes Poeninské Alpy, tj. přes dnešní Velký Svatobernardský průsmyk.

Nejstarší přímo dochovaná zmínka o středoevropských Bójích pochází až od Caesara (BG I, 5.4²⁹), podle něhož Bójové „kdysi sídlili za Rýnem, přešli na území Norika a obléhali³⁰ Noreiu“. Na základě této nanejvýš vágní lokalisace lze Bóje klást kamkoliv na východ od Rýna a (?) na sever od Dunaje (pro všechny zmíněné lokalisace srov. Obr. 2.2.1.1). Zmiňme navíc, že výraz Hercýnský les u jiných autorů spojovaný s Bóji, pro Caesara (VI, 25) označuje v nejširším slova smyslu řetěz horských pásem táhnoucích se od Černého lesa až po Karpaty.

Od Strabona (V, 1.6) pochází tradice, podle níž Bójové opustivší po římském záboru Cispadany na začátku druhého století severní Itálii, přesídlili do střední Evropy, přesněji na střední Dunaj:

<p>6) [...] Σένονες μετὰ Γαισατῶν. τοὺτους μὲν οὖν ἐξέφθειραν ὕστερον τελέως Ῥωμαῖοι, τοὺς δὲ Βοῖους ἐξήλασαν ἐκ τῶν τόπων. μεταστάντες δ' εἰς τοὺς περὶ τὸν Ἰστρον τόπους μετὰ Ταυρίσκων ὤκουν πολεμοῦντες πρὸς Δακούς, ἕως ἀπώλοντο πανεθνεί: τὴν δὲ χώραν οὔσαν τῆς Ἰλλυριδος μηλόβοτον τοῖς περιοικοῦσι κατέλιπον.</p>	<p>6) [kmeny Senonů a Gaesatů] byly později docela vyhlazeny Římany, zatímco Bójové, vyhnaní z míst, ve kterých sídlili, se usídlili na břehu Istru, kde žili v sousedství Taurisků. V neustálé válce s Dáky byli nakonec vyhlazeni až do posledního a jejich území, které je součástí Illyrie, se stalo pastviskem stád jejich sousedů.</p>
--	--

Jak však přesvědčivě argumentuje G. DOBESCH (1993), není zřejmě tato tradice ničím více než učenou konstrukcí, jíž se Geograf pokouší polemizovat se starším názorem Poseidonia z Apameje, který sám na jiném místě (Strab. VII, 2.2) uvádí:

<p>φησὶ δὲ καὶ Βοίους τὸν Ἐρκόνιον δρυμὸν οἰκεῖν πρότερον, τοὺς δὲ Κίμβρους ὀρμήσαντας ἐπὶ τὸν τόπον τοῦτον, ἀποκρουσθέντας ὑπὸ τῶν Βοίων ἐπὶ τὸν Ἰστρον καὶ τοὺς Σκορδίσκους Γαλάτας καταβῆναι.</p>	<p>[Poseidonios] rovněž tvrdí, že Bójové dříve sídlili v Hercýnském lese, a že Kimbrové, když do těchto míst vpadli, byli od Bójů odraženi a zatlačeni k Dunaji do země galského lidu Skordisků.</p>
--	--

²⁹ [Helvetii] persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis [...] una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnabant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

³⁰ Zde užitý český překlad I. Dědiny ve skutečnosti uvádí „právě obléhali“. Jelikož je vzájemná chronologie událostí předmětem diskusí (DOBESCH 1989-1990), ponechávám zde text v podobě pokud možno neutrální a slovo „právě“ vypouštím.

Pro nás je zde dále podstatné, že tento fragment Poseidóniových *Historií* je nejstarší (byť nepřímou) dochovanou zmínkou o přítomnosti Bójů ve střední Evropě (zapsán byl někdy v první polovině prvního století před Kristem a vztahuje se k událostem samého závěru století druhého: roku 113 napadají Kimbrové Noricum, kam míří právě od Skordisků. s největší pravděpodobností se tak tedy děje jen krátce po jejich vypuzení z území Bójů. Poseidónios tedy klade Bóje kamsi do Hercýnského lesa. Co pod tímto pojmem chápal sám, nevíme. Podle Strabona(VII, 1, 3) však Hercýnský les rozkládá mezi Rýnem a Labem a právě sem umísťuje sídlo Marobudovo, které označuje jako Búiaimon:

<p>[μεταξὺ τοῦ Ῥήνου καὶ τοῦ Ἄλβιος ποταμοῦ] ἡ χώρα πρὸς νότον καὶ συνεχῆ ταῖς Ἄλπεισι ποιεῖ ῥάχιν τινὰ πρὸς ἕω τεταμένην, ὡς ἂν μέρος οὔσαν τῶν Ἄλπεων: [...] <u>ἐνταῦθα δ' ἐστὶν ὁ Ἐρκύνιος δρυμὸς καὶ τὰ τῶν Σοήβων ἔθνη, τὰ μὲν οἰκοῦντα ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ, ἐν οἷς ἐστὶ καὶ τὸ Βοῖαιμον τὸ τοῦ Μαροβόδου βασιλεῖον, εἰς ὃν ἐκεῖνος τόπον ἄλλους τε μετανέστησε πλείους καὶ δὴ καὶ τοὺς ὁμοεθνεῖς ἑαυτῷ Μαρκομάνους.</u></p>	<p>[Mezi Rýnem a Labem] se země zvedá k jihu, tvoří pohoří spojené s Alpami a sahá k východu jako by i bylo součástí Alp [...] Zde leží i <u>Hercýnský les a sídlí některé Suébské kmemy, z nichž některé obývají tento les, tak jako například Kolduové v jejichž území leží Boiohaemum, panství Marobudovo a místo, kam se přikázal přesídlit několika dalším národům a zejména Markomanům, [...]</u></p>
--	---

Bójové se pak vynořují u Strabona v četných dalších (navzájem poměrně nesourodých) lokalizacích. Ve čtvrté knize (IV, 6, 8) jsou v alpském předhůří spolu s Helvétii obětí rétských a vindelických nájezdů:

<p>ἑξῆς δὲ τὰ πρὸς ἕω μέρη τῶν ὄρων καὶ τὰ ἐπιστρέφοντα πρὸς νότον Ῥαιτοὶ καὶ Ὀυνδολικοὶ κατέχουσι συνάπτοντες Ἐλουηττίους καὶ Βοῖοις: ἐπικεῖνται γὰρ τοῖς ἐκείνων πεδίοις.[...] ἅπαντες δ' οὔτοι καὶ τῆς Ἰταλίας τὰ γειτονεῦοντα μέρη κατέτρεχον αἰεὶ καὶ τῆς Ἐλουηττίων καὶ Σηκοανῶν καὶ Βοῖων καὶ Γερμανῶν.</p>	<p>Horské oblasti obrácené na východ a na jih obývají Rétové a Videlikové, kteří sousedí s Helvétii a Bóji: sídlí totiž <u>nad jejich nížinami.</u> [...] všechny tyto [horské] národy podnikaly odněpaměti nájezdy na sousední kraje Itálie i do zemí Helvetiů, Bójů, Sékvanů i Germánů</p>
--	--

Do téže oblasti nás autor zavádí v knize sedmé (VII, 1, 5), v popisu oblasti kolem pramenů Dunaje a Rýna:

ὁ δὲ Ἑρκόνιος δρυμὸς πυκνότερός τε ἐστὶ καὶ μεγαλόδενδρος ἐν χωρίοις ἐρυμνοῖς κύκλον περιλαμβάνων μέγαν, ἐν μέσῳ δὲ ἴδρυται χώρα καλῶς οἰκεῖσθαι δυναμένη, περὶ ἧς εἰρήκαμεν. ἔστι δὲ πλησίον αὐτῆς ἢ τε τοῦ Ἰστροῦ πηγῆ καὶ ἢ τοῦ Ῥήνου καὶ ἢ μεταξύ ἀμφοῖν λίμνη καὶ τὰ ἔλη τὰ ἐκ τοῦ Ῥήνου διαχεόμενα. ἔστι δ' ἡ λίμνη τὴν μὲν περιμετρον σταδίων πλειόνων ἢ πεντακοσίων, διάστημα δὲ ἐγγύς διακοσίων. ἔχει δὲ καὶ νῆσον, ἣ ἐχρήσατο ὀρμητηριῷ Τιβέριος ναυμαχῶν πρὸς Ὀυνδολικούς. νοτιωτέρα δ' ἐστὶ τῶν τοῦ Ἰστροῦ πηγῶν καὶ αὐτῆ, ὥστ' ἀνάγκη τῷ ἐκ τῆς Κελτικῆς ἐπὶ τὸν Ἑρκόνιον δρυμὸν ἰόντι πρῶτον μὲν διαπερᾶσαι τὴν λίμνην, ἔπειτα τὸν Ἰστρον, εἴτ' ἤδη δι' εὐπετεστέρων χωρίων ἐπὶ τὸν δρυμὸν τὰς προβάσεις ποιῆσθαι δι' ὄροπέδιων. ἡμερήσιον δ' ἀπὸ τῆς λίμνης προελθὼν ὁδὸν Τιβέριος εἶδε τὰς τοῦ Ἰστροῦ πηγὰς. προσάπτονται δὲ τῆς λίμνης ἐπ' ὀλίγον μὲν οἱ Ῥαιτοὶ, τὸ δὲ πλεον Ἑλουήττιοι καὶ Ὀυνδολικοὶ ... καὶ ἡ Βοίων ἐρημία. μέχρι Παννονίων πάντες, τὸ πλεον δ' Ἑλουήττιοι καὶ Ὀυνδολικοὶ, οἰκοῦσιν ὄροπέδια. Ῥαιτοὶ δὲ καὶ Νωρικοὶ μέχρι τῶν Ἀλπειῶν ὑπερβολῶν ἀνίσχουσι καὶ πρὸς τὴν Ἰταλίαν περινεύουσιν, οἱ μὲν Ἰνσοῦβροις συνάπτοντες οἱ δὲ Κάρνοις καὶ τοῖς περὶ τὴν Ἀκυληϊαν χωρίοις. ἔστι δὲ καὶ ἄλλη ὕλη μεγάλη Γαβρήτα ἐπὶ τὰδε τῶν Σοήβων, ἐπέκεινα δ' ὁ Ἑρκόνιος δρυμὸς: ἔχεται δὲ κάκεϊνος ὑπ' αὐτῶν.

Hercýnský les je nejen dosti hustý ale rostou v něm i mocné stromy a jeho velká část je přirozeně opevněná. V jeho jádru však leží země (o té jsem již mluvil), v níž lze vést spokojený život. Poblíž ní se nachází prameny Rýna a Dunaje jakož i jezero mezi těmi dvěma prameny a bažiny, kterými Rýn protéká. Obvod jezera je více než tři sta stádií a zděli má stádií bezmála dvě stě. Uprostřed něj leží ostrov, na němž měl Tiberius svůj hlavní stan za námořní bitvy proti Vindelíkům. toto jezero leží na jih od pramenů Dunaje podobně jako Hercýnský les, takže cestou z Keltiké do Hercýnského lesa je třeba zprvu překročit jezero a poté Dunaj. Poté již cesta vede schůdnějšími kraji - náhorními plošinami - až do lesa [...].

Území Raetů přiléhá k jezeru jen částečně, větší částí se jej dotýkají území Helvetiů, Vindeliků a Bójská poušť. Všechny národy odsud až do Pannonie, hlavně však Helvetové a Vindelikové, sídlí na náhorních plošinách. území Raetů a Noriků sahá až k Alpským průsmykům a k Itálii, část z něj hraničí se zemí Insubrů, část s Karny a krajem kolem Aquileie. A je zde pak ještě jeden velký les, Gabréta, který leží na bližší straně území obývaného Suéby, zatímco Hercýnský les leží na jeho straně vzdálenější.

Opět tedy nacházíme jak Bóje, tak Hercýnský les lokalisované do oblasti jižního Německa, nejpíše do okolí dnešního Bodamského jezera. Výraz „bójská poušť“, užívaný spíše pro oblast středního Podunají (viz dále) vedl některé badatele (např. ŠIMEK 1930-1953) k domněnce, že zde Strabon zaměňuje jezero Bodamské s jezerem Blatenským. Předchozí zmínky však jasně ukazují, že Strabón Bóje do jihoněmeckého prostoru klade zcela vědomě.

Nejexplicitnější a historicky asi nejzajímavější jsou Strabónovy zmínky o Bójích vážící se ke středodunajské oblasti:

VII, 3,11

<p>Βοιρεβίστας ἀνήρ Γέτης, ἐπιστὰς ἐπὶ τὴν τοῦ ἔθνους ἐπιστασίαν, ἀνέλαβε κεκακωμένους τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ συχνῶν πολέμων καὶ τοσοῦτον ἐπῆρεν ἀσκήσει καὶ νήψει καὶ τῷ προσέχειν τοῖς προστάγμασιν, ὥστ' ὀλίγων ἐτῶν μεγάλην ἀρχὴν κατεστήσατο καὶ τῶν ὁμόρων τοὺς πλείστους ὑπέταξε τοῖς Γέταις: ἤδη δὲ καὶ Ῥωμαίοις φοβερὸς ἦν, διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἰστρον καὶ τὴν Θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος, τοὺς τε Κελτοὺς τοὺς ἀναμεμιγμένους τοῖς τε Θραξί καὶ τοῖς Ἰλλυριοῖς ἐξεπόρθησε, <u>Βοίους δὲ καὶ ἄρδην ἠφάνισε τοὺς ὑπὸ Κριτασίρω καὶ Ταυρίσκους.</u></p>	<p>[...] Gét Boerebistas se zmocnil vlády nad svým národem, obnovil lid oslabený mnohými válkami a kázní, střídmostí a poslušností jej podrobil své moci tak, že za několik let vytvořil rozlehlou říši a podrobil Getům sousední národy. A začal být nebezpečný dokonce i Římanů, protože bezostyšně překračoval Ister a plenil Thrákii až po Makedonii a Illyrii. Nejenom že zpusťošil zemi Keltů smíšených s Thráky a Illyry ale <u>způsobil i naprostý zánik Bójů, kterým vládl Kritasirus,</u> jakož i Taurisků.</p>
--	---

VII, 3.2

<p>καὶ γὰρ νῦν ἀναμέμικται ταῦτα τὰ ἔθνη τοῖς Θραξί καὶ τὰ Βασταρνικά, μᾶλλον μὲν τοῖς ἐκτὸς Ἰστρου, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐντός. τούτοις δὲ καὶ τὰ Κελτικά, οἳ τε Βόιοι καὶ Σκορδίσκοι καὶ Ταυρίσκοι.</p>	<p>Dnes jsou tyto kmeny, [Getové] a Bastarnové, smíšení s Thráky [...]. A smíšené zde jsou i keltské kmeny - Bójové, Skordiskové a Tauriskové.</p>
--	--

VII, 5.2

<p>μέρος μὲν δὴ τι τῆς χώρας ταύτης ἠρήμωσαν οἱ Δακοὶ καταπολεμήσαντες Βοίους καὶ Ταυρίσκους, ἔθνη Κελτικά τὰ ὑπὸ Κριτασίρω, φάσκοντες εἶναι τὴν χώραν σφετέραν, καίπερ ποταμοῦ διείργοντος τοῦ Παρίσου, ῥέοντος ἀπὸ τῶν ὄρων ἐπὶ τὸν Ἰστρον κατὰ τοὺς Σκορδίσκους καλουμένους Γαλάτας: καὶ γὰρ οὗτοι τοῖς Ἰλλυρικοῖς ἔθνεσι καὶ τοῖς Θρακίοις ἀναμίξ ᾤκησαν: ἀλλ' ἐκείνους μὲν οἱ Δακοὶ κατέλυσαν, τούτοις δὲ καὶ συμμάχοις ἐχρήσαντο πολλάκις.</p>	<p>Část tohoto kraje zpusťošili Dákové, když si podrobili Bóje a Taurisky, keltské kmeny pod vládou Kritasirovou. Tvrdili, že tato země patří jim, ač je od ní dělila řeka Parissus/ Patissus (Tisza), která teče z hor do Dunaje při zemi Skordisků, kterým se rovněž říká Galatové a žili smíšení s illyrskými a thráckými kmeny. Avšak ačkoliv Dákové pokořili Bóje a Taurisky, často si brali Skordisky za spojence.</p>
--	--

VII, 5.6

<p>οἱ γὰρ πλεῖστον δυνάμενοι πρότερον τελέως ἐταπεινώθησαν καὶ ἐξέλιπον, Γαλατῶν μὲν Βοῖοι καὶ Σκορδίσται, Ἰλλυριῶν δὲ Αὐταριαῖται καὶ Ἀρδιαῖοι καὶ Δαρδάνιοι, Θρακῶν δὲ Τριβαλλοί, ὑπ' ἄλλήλων μὲν ἐξ ἀρχῆς, ὕστερον δ' ὑπὸ Μακεδόνων καὶ Ῥωμαίων ἐκπολεμοῦμενοι.</p>	<p>Ti pak, kdo byli dříve nejmocnějšími, byli zcela potřeni či vyhlazeni, jako například mezi Galaty Bójové a Skordiskové a mezi Illyry Autariatové, Ardiaeové a Dardanové a mezi Thráky Triballové; byli totiž zdecimováni válkami mezi sebou navzájem a později Makedonci a Římany.</p>
--	---

Krátce po Strabónovi popisuje Velleius Paterculus (II, 108-109) tažení proti Marobudovi těmito slovy (zřejmě grandióznějšími, než by si zasloužilo: KEHNE 2006):

<p>[108] Nihil erat iam in Germania, quod vinci posset, praeter gentem Marcomannorum, quae Maroboduo duce excita sedibus suis atque in interiora refugiens incinctos Hercynia silva campos incolebat. [...][109]... 3] eratque etiam eo timendus, quod cum Germaniam ad laevam et in fronte, Pannoniam ad dextram, a tergo sedium suarum haberet Noricos, tamquam in omnes semper venturus ab omnibus timebatur. 4 Nec securam incrementi sui patiebatur esse Italiam, quippe cum a summis Alpium iugis, quae finem Italiae terminant, initium eius finium haud multo plus ducentis milibus passuum abesset. 5 Hunc virum et hanc regionem proximo anno diversis e partibus Ti. Caesar adgredi statuit. Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos excisis continentibus Hercyniae silvis legiones Boiohaemum (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est) duceret, ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est. [110...] Praeparaverat iam hiberna Caesar ad Danubium admotoque exercitu non plus quam quinque dierum iter a primis hostium aberat, 2 legionesque quas Saturninum admovere placuerat, paene aequali divisae intervallo ab hoste intra paucos dies in praedicto loco cum Caesare se iuncturae erant.</p>	<p>[108] Nebylo již v Germánii koho porážet krom kmene Markomanů, jenž pod vedením Marobuda opustil svoje sídla a ustoupil do vnitrozemí, kde se usadil v kraji obklopeném Hercýnským lesem. [...][109]... 3 vzbuzoval strach i proto, že s Germánií v čele a polevém boku, Pannonií zprava a Norikem v zádech mohl kdykoliv na kohokoliv udeřit a všemi tak byl obáván. 4. Ani Itálie nemohla poklidně přihlížet růstu jeho moci, neboť od alpských hřebenů, jež tvoří hranici Itálie, neležela hrnice jeho území o mnoho více než dvě stě mil. 5. Na toto území a tohoto muže se následujícího roku rozhodl ze dvou stran udeřit Tiberius Caesar. Sentio Saturninovi přikázal, aby klestě si cestu přes husté hercýnské lesy vedl legie přes území Chattů do Boiohaema (tak se nazývá území, kde sídlil Marobudus), sám pak proti Markomannům vytáhl s vojskem, které prodlívalo v Illyrii, z Carnunta, což je v Norickém rálovství místo nejbližší k těm krajům. [110] Caesar již připravoval zimní tábor na Dunaji, postoupil tak daleko, že neby více než pět dní cesty od prvních nepřátelských sídel. [...]legie, které měl přivést Saturninus se dostaly téměř na tutéž vzdálenost od nepřítele. Za několik dní se měli s Caesarem spojit na domluveném místě a společně postupovat proti nepříteli.</p>
--	--

Rovněž pro Tacita (*Germania*) jsou Bójové v naddunajském barbariku jen minulostí dávno již markomanského území:

<p>[28] Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctorum divus Iulius tradit; eoque credibile est etiam Gallos in Germaniam transgressos: quantum enim amnis obstabat quo minus, ut quaeque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes promiscuas adhuc et nulla regnorum potentia divisas? Igitur inter Hercyniam silvam Rhenumque et Moenum amnes Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenuere. Manet adhuc Boihaemi nomen significatque loci veterem memoriam quamvis mutatis cultoribus.</p>	<p>Božský Iulius, autor nejznamenitější, nás poučuje o tom, že moc Galů byla kdysi větší, a to nám dovoluje věřit, že i Galové přecházeli do Germánie. Jak slabou překážkou byl přece vodní proud, chtěl-li ten či onen národ, když zesílil, vyměnit svá sídla a zabrat taková, která byla dosud bez pána, nerozdělená mocí králů! A tak mezi Hercynským lesem, řekou Rýnem a řekou Mohanem sídlili Helvetiové, dál za nimi Bójové, oba kmeny galské. Jméno Boiohaemum trvá dosud a svědčí o dávných dějinách země, i když se obyvatelstvo změnilo.</p>
<p>[42] Iuxta Hermunduros Naristi ac deinde Marcomani et Quadi agunt. Praecipua Marcomanorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes pulsus olim Boiis virtute parta. Nec Naristi Quadive degenerant. Eaque Germaniae velut frons est, quatenus Danuvio peragitur.</p>	<p>Vedle Hermundurů sídlí Naristové a dále Markomani a Kvádové. Obzvláštní je sláva a moc Markomanů. I samotná svá nynější sídla získali statečností, vyhnáním Bójů. Avšak ani Naristové a Kvádové se nepokazili. To je jakoby čelo Germánie směrem k Dunaji.</p>

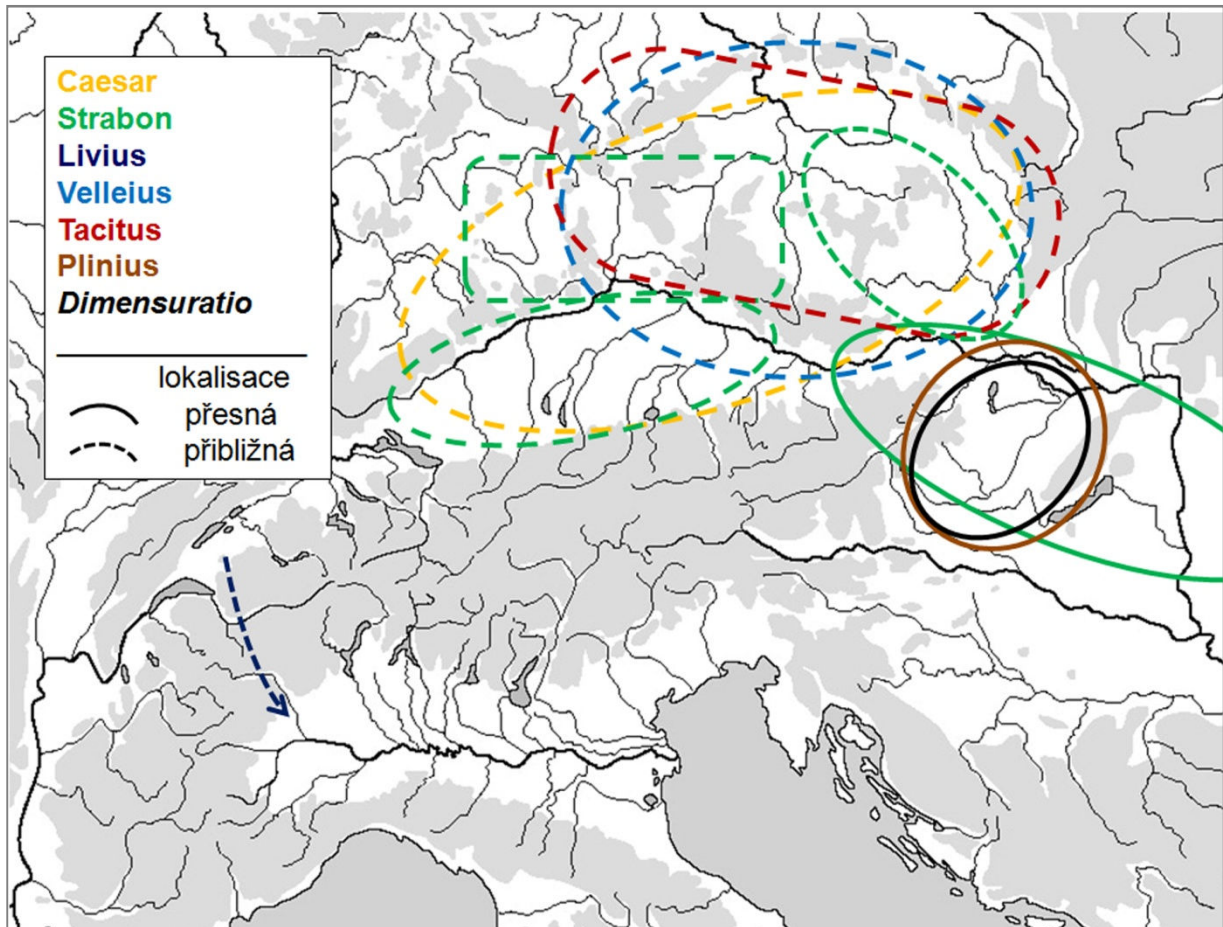
Plinius (NH III, 146) zmiňuje „Bójskou poušť“ coby geografický termín vztahující se k velmi konkrétní a geograficky dobře vymezené oblasti středního Podunají:

<p>A tergo Carnorum et Iapudum, qua se fert magnus Hister, Raetis iunguntur Norici. oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvanum, omnia Claudia, Flavium Solvense. Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia Divi Claudii Savaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur.</p>	<p>Za Karny a Japody podél toku Istru, se raetské území dotýká Noriků. Jejich městy jsou Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvanum, omnia Claudia, Flavium Solvense. S Noriky sousedí jezero Pelso, a pustiny bójské, v nichž však nyní sídlí obyvatelé kolonie Divi Claudii Savarie a města Scarabantie Iulie.</p>
--	--

Tutéž informaci nacházíme v méně přesné zprávě Agrippově dochované v pozdním *De mensuratio provinciarum*, 18).

<p>Illyricum et Pannonia ab oriente flumine Drino ab occidente dessertis in quibus habitant Boi et Carni, a septentrione flumine Danubio.</p>	<p>Illyricum a Pannonie [jsou vymezeny] od východu řekou Drinou, od západu pustinami, v nichž sídlí Bójové a Karnové, od severu Dunajem.</p>
---	--

Pro úplnost dodejme, že Klaudios Ptolemaios zmiňuje sídliště jménem Boiodurum, lokalisované pravděpodobně do dnešního Pasova (problematiku shrnuje NIEMEIER 2003).

Obr. 2.2.1.1: Možné lokalisace Bójů ve střední Evropě na základě písemných pramenů

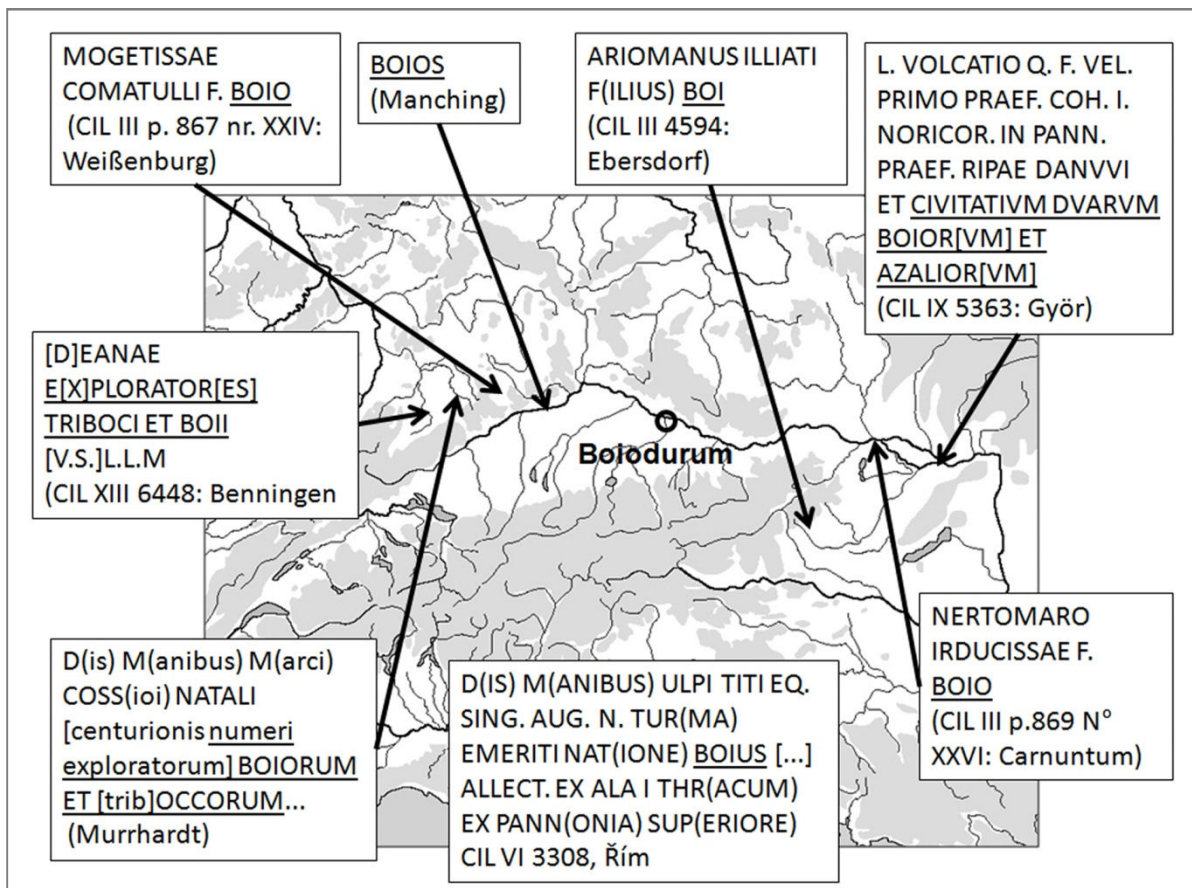
2.2.1.2 Epigrafické prameny

S výjimkou dobře známého keramického fragmentu s graffitem BOIOS, pocházejícího z oppida Manching (KRÄMER 1982, 492-496), spadají všechny epigrafické prameny (tak jako bezmála i všechny prameny literární) do doby císařské.

Z Györu pochází nápis (CIL IX 5363) zmiňující *civitas Boiorum et Azaliorum*: L. VOLCATIO Q. F. VEL. PRIMO PRAEF. COH. I. NORICOR. IN PANN. PRAEF. RIPAE DANVVI ET CIVITATIVM DVARVM BOIOR. ET AZALIOR.

Ethnonymum Boi- tvoří součást jmen tří jedinců pohřbených v Carnuntu (CIL III, str. 869 č. XXVI), v rovněž dolnorakouském Ebersdorfu (CIL III 4594) a v Římě (CIL VI 3308). I tento poslední zmíněný *eques singularis* byl však stejně jako oba předchozí pannonského původu. Dále na západě je další Boi- znám z bavorského Weißenburgu (CIL III str. 867 č.

XXIV) a jednotka označovaná jako *numerus exploratorum Boiorum et Tribocorum* je doložen hned dvěma nápisy, pocházejícími rovněž z Agri decumates: Benningen (Unterallgäu, Bavorské Švábsko: CIL XIII 6448) a Murrhardt (Reims-Murr-Kreis, Stuttgart: WIEGELS 1981³¹).

Obr. 2.2.1.2: Epigrafické prameny k Bójům ve střední Evropě.

2.2.1.3 písemné prameny – shrnutí a několik málo jistot

Písemné – literární a epigrafické – prameny k přítomnosti Bójů ve střední Evropě jsou tak již na první pohled málo sourodé. Oblast, do které je na jejich základě možno kmen klást, se rozkládá od jihozápadního Německa (Bádensko-Württenbersko), přes Čechy a Moravu až do středodunajské oblasti rakousko-maďarsko-slovenské, kde je jejich přítomnost podpořena nejspolehlivějšími doklady literárními i epigrafickými. Pokud se týká zaznamenaných událostí, viděli jsme, že dle Strabona (který však stojí osamocen a proti jeho tezi byly vzneseny vážné výhrady) se Bójové ve středodunajské oblasti objevili v důsledku migrace ze severní

³¹ Wiegels připomíná, že podobně etnicky smíšené jednotky byly zpravidla formovány z etnik geograficky si blízkých ne-li bezprostředně sousedních. Triboci, jak známo, byli germánským kmenem sídlícím v dnešním Alsasku.

Itálie na počátku druhého století (že by odtud do Itálie byli i vpadli, prameny neříkají, naopak, bójský vpád dle Livia směřuje do Itálie ze západu, z Galie). Roku 113 či krátce před ním odrážejí podle Poseidonia Bójové kdesi ve střední Evropě Kimberský vpád, někdy před rokem 58 Bójové překračují (Dunaj coby?) hranici s Noriky a obléhají (přesněji nelokalisovanou) Noreiu, aby se následně v počtu 32 000 duší připojili k Helvetiům při jejich tažení na západ (Helvetiů samotných se na tažení podílí 263 000). Na východě v sousedství Taurisků a ve spojení s nimi ovládají území až k řece Tisze, jsou však poraženi a zdecimováni ve válce s Burebistovými Dáky, kterou kladou shodně Chr. GÖBL (1994) na základě pramenů numismatických a G. DOBESCH (1994/2001; 1995/2001) na základě pramenů historických mezi léta 46 a 35 př. Kr. Za časů Tacitových zůstává z bójské přítomnosti v naddunajské části střední Evropy již pouze jméno. Zatímco Plinius ale již i Strabon zmiňují v římském Podunají Bóje již jen jako obyvatelstvo možná původní ale za jejich časů již nesmírně prořidnuvší a do značné míry pozbývající svojí identity.

2.2.2 četby a jejich meze

Tyto sice bohaté, přesto ale (a především) heterogenní zprávy vyvolaly v minulosti nesčetné pokusy o exegesi, o systematisaci početných pramenů, o vysvětlení zdánlivých protimluvů mezi nimi, o zúžení nesmírně široké popsané geografické oblasti a nalezení či rozpoznání „skutečných“ sídel, ba dokonce „kolébky“ Bójů, o extrakci historické reality (či spíše příběhu) z těch několika vágních zmínek. Většina z těchto pokusů spadá přirozeně do 19. a první poloviny 20. stol., kdy vyjasnění etnického statutu příslušné populace patřila ke vstupním podmínkám jakékoliv historické ale i archeologické interpretace. Nástrojem těchto cvičení byla přirozeně v první řadě analýza antických písemných pramenů, tyto závěry však byly zhusta kombinovány s (vybranými) prameny archeologickými, případně numismatickými. Badatelům se většinou bez problémů dařilo splnit tento úkol ve všech bodech beze zbytku a podat zevrubné a vnitřně koherentní líčení bójských osudů ve střední Evropě. Před složitější úkol je postaven dnešní čtenář, hledající s odstupem dvou či tří badatelských generací mezi těmito nesčetnými versemi „tu správnou“. Je třeba si zde uvědomit, že tyto konstrukce jsou složitými palimpsesty prvků podstatných pro konkrétní historickou argumentaci, filiací zděděných z prací starších a uchovaných buď pro udržení logiky výkladu či prostě proto, že předkládané verze neodporují, názorů předávaných často i automaticky bez pozastavování se nad jejich platností (pro jiný křiklavější příklad takového automatismu viz SALAČ *v tisku*). Předložím tedy v rychlosti hlavní pokusy o lokalisaci Bójů a interpretaci jejich dějin, vypracované v posledních dvou staletích s důrazem na bádání české:

PALACKÝ (1833; 1848/1936) klade Bóje poměrně vágně do Čech a jejich širokého okolí od jižního Německa až do maďarského Zádunají zároveň. Tuto oblast osidlují při tažení z Galie na východ. Po porážce od Burebisty v Podunají se stahují jen do Čech, kde jsou následně pohlceni markomanským vpádem. Složitější četbu (u takových už mělo zůstat i nadále) předkládá klasik německého bádání filologického J. K. ZEUSS (1837, 244-248) pro něhož Bójové původně sídlí na sever od Dunaje západně od Helvétů, tedy v Čechách a obecně v Podunají rakouském. Odráží sice náraz Kimbrů, brzo ale musí ustoupit před Markomany do Podunají. Zde si vybojuvávají nová sídla obléháním Noreie, jsou ale brzo poraženi Burebistou. Dle J. E. WOCELA (1865b; 1868) přicházejí Bójové do střední Evropy během migrace za časů Tarquinia Prisca. Část z nich sídlí v Čechách, jiná od Bodamského jezera ke Smrčinám a do Horního Rakouska. Bójové severoitalští jsou pak třetí skupinou tohoto lidu, nacházející po své porážce od Římanů útočiště v Podunají. Čechy opouštějí Bójové již před polovinou prvního století a táhnou do Galie, zatímco Burebista potírá jen Bóje podunajské. R. MUCH (1893) nechává Bóje z Čech zasahovat až k Dunaji, hned na Z od nich začíná území helvétské táhnoucí se až k Rýnu, zatímco Moravu obsazují Volkové. I MÜLLENHOFF (1887, 265-270) Bóje do Čech přivádí migrací, jejíž druhý proud táhne do Itálie (klade ji však k r 400). Konstatuje však, že Caear a tím spíše Strabón středoevropské Bóje znají již jen na jih od Dunaje (proto Strabón vymýšlí tezi o migraci z Itálie). Tam tudíž migrují někdy před polovinou prvního století, nejspíše před tlakem Germánů (ariovistovského horizontu nikoliv ještě Markomanů), kteří udržují památku na původní jméno země a kterým odolávají jen Volkové (částečně usedlí i v Čechách). Po krátké konsolidaci pod Kritasirem jsou Bójové v Podunají poraženi Burebistou, přežívají však dále v Pannonii. Mezi historiky a lingvisty závěru 19.stol. si zaslouží pozornost B. NIESE (1898), jenž si povšimá, že podle jedné z možných četeb Kelti vpadávají do Itálie (kolem r. 400 nikoliv za Tarquinia Prisca, tj. cca 600 a.C.) nikoliv z Galie ale z východních a středních Alp. Původ Keltů (jejich pravlast) tedy hledá v jižním Německu od Bádenska po Čechy. Méně zajímavý jeho argument, že potření středoevropských Bójů – rozkládajících se od Pasova po Tiszu – bylo koordinovanou akcí Burebistových Dáků ze strany jedné, Markomanů z druhé.

Tou dobou vstupují do diskuse již i argumenty archeologické či jsou prameny písemné volány ku pomoci k objasnění archeologického obrazu. Pokud Wocelovi ještě stačilo za bójský označit jeden poměrně široce definovaný chronologický horisont, Píč již, vědom si různorodosti pravěkých kultur a přesvědčen o vzájemné současnosti některých z nich, musí sáhnout k sofistikovanějším archeologickým nástrojům. Za Bóje označuje kostrové hroby laténské (Píč 1902; 1893, x-xiii; 1908, 44-46) na základě podobnosti s pohřby z oblasti Marny na

straně jedné a Bologni na straně druhé. Z Pomarní vedla tak dle jeho názoru kolem r. 400 migrace jednak do Čech, jednak do severní Itálie, jak to odpovídá i písemným pramenům. V Čechách pak setrvávají Bójové až do prvního století, kdy ustupují na jih, část z nich obléhá Noreiu a pokračuje pak do Galie, druhá část se usazuje v Podunají, kde je stíhá dácká pohroma.

L. NIEDERLE (1900) a jeho spolupracovníci (např. BUCHTELA 1906; BUCHTELA - NIEDERLE 1910) se přikloní k tezi Nieseho o keltské pravlasti v jižním Německu, podpořené ještě tezemi Bertranda a Reinacha (BERTRAND - REINACH 1894), a Kelty (a tudíž Bóje) shledávají v mohylové kultuře jihočeské a bavorské, vykazující plynulý vývoj od doby bronzové až - v pohledu Niederlově - do posledního století před Kristem. Tehdy Bójové z Čech odcházejí zatímco Markomani přicházejí až s Marobudem. Za Markomany (přitáhnoucí z Galie a tudíž silně keltisované) pokládal zprvu Niederle lid kostrových hrobů laténských, později je však (NIEDERLE 1909) připisuje blíže nespecifikovaným Keltům. Myšlenku autochtonnosti Bójů přijímá i historik V. NOVOTNÝ (1912, 36-53), nehledě již na data archeologická, klade však jejich sídla do široké oblasti od Bavorska po Podunají, kde se mísí původní Bójové s Bóji navrátilivšími se z Itálie. Uvažuje tedy ve střední Evropě o rozlehlé bójské říši, složené z území Bóji osídlených ale i jen ovládaných a podlehnoucí útoku nejprve dáckému, následně markomanskému.

Teze bójské autochtonnosti se drží i E. ŠIMEK (1923, 32-37, 48-50; 1930-1953; 1958). Bójové se dle jeho názoru členili na dvě větve, hercynskou a pannonskou, která z hercynské vzešla avšak seděla na Dunaji po staletí a je tedy výsledkem migrace ještě IV či III stol. Výraz Boiohaemum na západě se vztahuje ne-li na celé Čechy tedy alespoň na jejich jih a možná i na střed, na jihu sahá minimálně k Dunaji, není však jisté, že se Boiohaemum markomanské kryje s bójským. Bójové sice z Čech do Podunají a následně do Galie odcházejí již od druhé čtvrtiny prvního století, jedná se však o postupný proces a bójské osídlení se dočká příchodu Markomanů.

Naopak J. SCHRÁNIL (1928; 1929) staví mnohem více na archeologickém faktu než na četbě antických pramenů se vrací k četbě Píčově. Pro dobu kolem r. 113 (první historická zpráva o Bójích) konstatuje v Čechách (překryv mezi Čechami-Boiohaemem-Bóji bere za daný) jediné jisté osídlení - lid laténských plochých pohřbů ve středních a SZ Čechách - zatímco jih země se dle jeho názoru zasedluje až v průběhu 1. stol. kulturou stradonickou. Germánské osídlení 1. stol. po Kr. se kryje s osídlením lidu plochých pohřebišť a je tak možno uvažovat o vytlačení Bójů z Boiohaema (=severní poloviny Čech) Germány (Kimbrů, lidem

podmokelské kultury a nakonec Markomany). Etnicitu jihočeského mohylového lidu, otázku keltské pravlasti ani děje podunajské Schráníl neřeší.

Tento názor zůstává však do jisté míry osamocen a badatelé nadále spíše shledávají Bóje v kultuře mohylové: ve své monografii o latěnu jižních Čech B. DUBSKÝ (1932, 133) sice této názor vyjadřuje spíše mezi řádky, výslovněji se k němu však přikloní ve druhém rozšířeném vydání své práce (DUBSKÝ 1949, 349). L. FRANZ (1937) hovoří shodně s Niederlem a Šimkem o formování Keltů v oblasti mohylové kultury a Šimkovo ztotožnění Bójů s ní přijímá podmíněčně s varováním, že ne všechna jména kmenů musí být dochována. J. BÖHM (1941, 400-401) naopak bójskou domovinu rozšiřuje krom oblasti česko-bavorské kultury mohylové i na oblast středočeské kultury bylanské a obě kultury pokládá jen za dvě bójské větve. V lidu plochých pohřebišť pak shodně s Šimkem vidí Volky Tektoságy. Ve druhém století konstatuje v jižních Čechách řidnutí osídlení, které klade za vinu migraci Bójů do Pannonie. Otázku etnicity oppid nechává Böhm otevřenou, spokojuje se s tvrzením o složitosti etnické situace na přelomu letopočtu, zejména podíl Keltů na nové civilizaci germánské.

Poměrně krypticky své názory vyjadřuje J. (FILIP 1948, 269-270; *idem* 1956 30-31). Šimkovu jihočeskou teorii staví proti názoru „většiny badatelů“, shledávajících Bóje v plochých kostrových pohřebišťích (Niederle je naopak zařazen mezi tyto), jen nepřímo a na jiném místě se však dovídáme, že se již mezi tuto většinu řadí i Filip sám. Etnicitu stavitelů českých oppid však řešit odmítá. Pro bójské stěhování do Podunají (v letech 80-60 aC) hovoří podle Filipa argumenty numismatické (k nimž se brzo přidají i keramologické JANSOVÁ 1964).

Obširněji a konkrétněji avšak s podobnou obtížně dekodifikovatelnou obezřetností se FILIP (1960, 58-62) vyjadřuje i v *Keltské civilizaci*: není známo, kdy Bójové do Čech přišli ani kam sahala jejich sídla, přičemž netřeba zapomínat, že keltská je již mohylová kultura jihočeská. Sídla Bójů nebyla omezena jen na Čechy, přesto nelze nedojít k závěru, že jádrem jejich moci byly Čechy střední a „pokud by [...] některé skupiny bójské byly také v části Bavorska, přicházelo by v úvahu jen toto území od Řezna až asi k Pasovu, přímé spojení se středočeskou oblastí by však nemělo“ (nevyklučuje tedy rozsah bójského území až k Dunaji?). Od počátku druhého století (ve Filipově chronologii; v reineckovských stupních tedy v LT C1) navíc Keltové ze středních Čech pronikají za nerostnými surovinami i do oblasti jihočeské. Filip přivádí do diskuse i otázku Bójů severoitalských: přijímá myšlenku jejich zpětné migrace do střední Evropy přičemž „není vyloučeno“, že i do Čech. Všimá si i podobnosti mezi středolátenskou kulturou severoitalských Bójů a českomoravského lidu plochých pohřebišť, který staví do kontrastu s (v jeho pohledu soudobou) kulturou mohylovou. Nezmiňuje však, jak v podobném srovnání Čechy ob stojí oproti jiným oblastem středolátenských kostrových

pohřbů (Švýcarsko, Bavorsko, střední Podunají). Migrace z Čech do středodunajské oblasti pak „není vyloučena“ vzhledem k (podobně jako u Böhma) řídnutí keltských pohřbů (tentokrát však ve středních Čechách).

Podobně málo jednoznačné jsou názory dalšího klasika českého bádání J. DOBIÁŠE (1964, 24-25, 28-30). Jádro bójských sídel leželo dle jeho názoru v Čechách, ovládané území zasahovalo ale až k Dunaji, jak dokládají naleziště jako Třisov nebo Linz (co jej vede k tomu, považovat je *a priori* za bójské, autor neupřesňuje). Volbu, zda Bóje identifikovat s lidem kostrových hrobů, či jihočeských mohyl řeší historik Dobiáš nečekaně přímočaře: kostrové hroby se nacházejí v atraktivnější části země, a kdyby se jednalo o Volky nebo jiný keltský kmen, bylo by s podivem, že by zemi nedali jméno právě oni. Bóji jsou tak předně Kelti kostrových pohřebišť, lid mohylový ale není nic než jinou bójskou větví odlišující se prostě pohřebním ritem.

Tezi zcela novátorskou představuje V. ONDROUCH (1959). Autor se zabývá zejména lokalizací Boiohaema, přičemž rozlišuje několik chronologických významů tohoto toponyma. Jeho hlavní zájem patří Boiohaemu Marobudovu („Boiohaemum I“), proto pouští ze zřetele všechny prameny k Bójům jako takovým, zejména k těm v jižním Německu. Na základě pracně analýzy pramenů uzavírá, že Marobudovo (a tudíž i bójské?) Boiohaemum leželo na Moravě a v nadunajské části Rakouska³² a na Čechy se – a to jen částečně – přeneslo až druhotně („Boiohaemum II“), když Bójové před Marobudem přesídlili z Moravy do východních Čech (!). Na celé Čechy se rozšířilo („Boiohaemum III“) až po jejich sjednocení pod Přemyslovci.

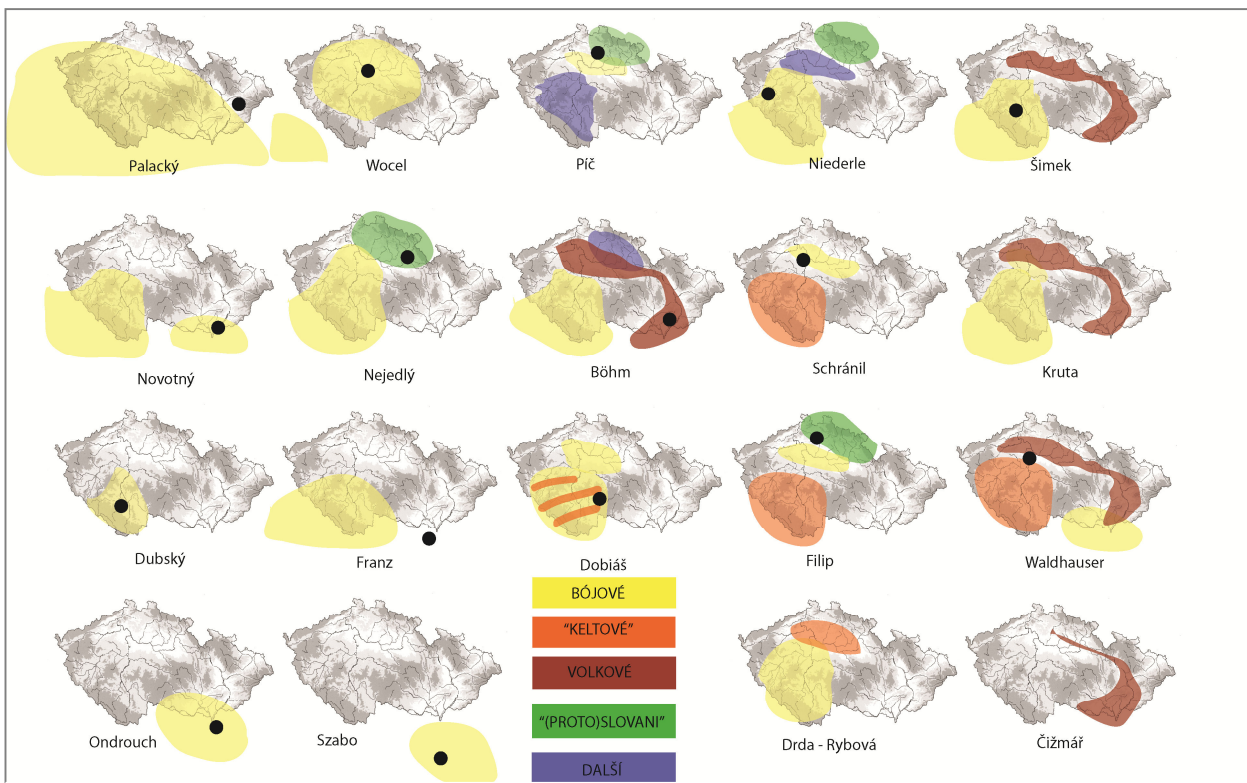
Mezi šedesátými a osmdesátými lety poků o historické exegeze ubylo, či byly presentována schémata výše představená (srov. např. PLEINER – RYBOVÁ eds. 1978) a situace se opět oživila až v osmdesátých a zejm. devadesátých letech.

Teze V. Kruty jsem již načrtnul v samém úvodu kapitoly. Poměrně blízko jim stojí i rekonstrukce P. Drdy a A. Rybové. Výraz Boiohaemum vztahují sice na celé území dnešních Čech, s Bóji ale identifikují jen jihočeskou a bavorskou kulturu mohylovou, soudobé osídlení bylanské řadí přesto k „prakeltům“ (DRDA – RYBOVÁ 1998, 10-15). Stejně jako V. Kruta předpokládají oba autoři tažení většiny českých Bójů do Itálie a připouštějí jako velmi pravděpodobnou možnost jejich opětovného návratu do jiní poloviny Čech (ve skutečnosti s ním pracují jako s faktem). Označit lid kostrových pohřebišť za Volky se Drda s Rybovou na rozdíl od Kruty zdráhají. Jak jsme již viděli výše, pokládají autoři vznik oppid za společnou

³² Přitom mnohem méně pracně obchází otázku, odkud na Moravu hodlají vpadnout dvě římská vojska, která současně vyrazí z Carnunta a od Rýna a táhnou si v ústrety, aby se před srážkou s nepřítelem spojila.

akci Bójů z Itálie se navrátilivších a místního obyvatelstva. Keltské osídlení je však donuceno před tlakem Germánů Čechy postupně vyklízet – elita se stahuje do Podunají, část Bójů vyráží na západ odkud se jich část i vrací zpět do Čech, kde však již oppida postupně zanikají. Poslední bašta Bójů v Podunají nakonec podléhá Burebistovi.

J. WALDHAUSER (2001) podtrhuje především problematičnost a nejednoznačnost pramenů a staví se spíše za jejich nejširší možnou četbu, na jejímž základě umísťuje Bóje minimálně do jižní poloviny Čech a Falce, maximálně do celých Čech a Bavorska, Volky pak v minimální variantě do Pomohání a Poohří, v maximální navíc i do zbytku severní poloviny Čech a na Moravu. Případné chronologické či politické vztahy mezi jednotlivými vrstvami osídlení neřeší. V diskusi o Marobudovi se ale přiklání k lokalitě „jeho“ Boiohaema na soutok Moravy a Dunaje s mnohými argumenty ondrouchovskými.

Obr. 2.2.2: Některé návrhy lokalisace pravěkých národů na území Čech.

Doplňme jen krátký a zcela výběrový vhled do nedávného bádání zahraničního. Dle M. SZABO (nepublikovaná přednáška na Collège de France, osobní sdělení) je jediná správná lokalizace Bójů ve středním Podunají v oblasti Pliniovy Bójské poušti. Naopak bádání polské rozšiřuje v posledních letech sídla Bójů z Moravy i do Slezska, případně Maolopolska na základě argumentů zejména numismatických (např. M. Bednarek – nepublikovaný příspěvek

na konferenci na Hostýně 2010; M. Rudnicki – dosud nepublikovaný příspěvek na konferenci v Rzeszowe 2012 a četná osobní sdělení).

Načrtnutý obraz ukazuje (viz Obr. 2.2.2) že jednotlivé pokusy o zúžení lokalisace sídel Bójů ve střední Evropě nakonec ve svém souhrnu pokrývají vlastně celou oblast, kam tato sídla umožňují klást písemné prameny, ba dokonce rozšiřuje je ještě až do jižního Polska, tj. oblasti, na niž prameny dovolují usuzovat jen stěží. Tyto lokalisace jsou dílem pracných a pečlivých analýz písemných pramenů, v nichž však dle mého názoru hraje vedle pramenné základny samé značnou roli i badatelské intelektuální dědictví (viz například „šimkovskou“ linii udržovanou badatelky formovanými na brněnské universitě), a osobní posice a dispozice obecně. Tento bod budeme blíže analysovat v kapitole následující.

Je zde třeba upozornit ještě na jeden možný přístup k problematice, prosazující se zejména v průběhu posledního desetiletí. Ani ten přirozeně není prost epistemologických pastí, přesto jsem toho názoru, že dochované prameny – jejich stav a povahu – respektuje a přizpůsobuje se jim spíše než přístupy popsané na předchozích řádcích. Tento přístup spočívá v uznání „práva pramenů na mnohoznačnost“, neklade si za cíl protimluvy pramenů vysvětlit chybou jednoho z nich či překlenout je vymyšlením nových a nových migrací. Logika této úvahy je prostá: naše prameny znají Bóje na tolika místech střední Evropy ne proto, že se jejich autoři mylili, či proto, že Bójové mezi zapsáním jednotlivých versí migrovali z místa na místo, ale prostě proto, že autoři skutečně tam všude Bóje znali nebo se domnívali, že znali. Prameny se tak navzájem nevyklučují, naopak je třeba je pojímat co nejširě.

Tento přístup, který předkládá poprvé STÖCKLI (1979a, 198), berou za svůj v posledních letech např. J. WALDHAUSER (2001, 13), J. COLLIS (2003/2010, 117), St. FICHTL (2006), či S. RIECKHOFF (2009). Přistoupíme-li na tuto četbu, nelze přirozeně na Bóje pohlížet coby na kmen/národ/*civitas* v caesarovském duchu, mnohem spíše se toto etnonymum bude blížit jednotkám vyššího rázu: jsme tedy na úrovni Keltů, Belgů a Aquitanců mnohem spíše než Haeduů, Remů či Biturigů. S. RIECKHOFF (2009) přispěla k diskusi dalším cenným poznatkem: všechny zmínky o Bójích pocházejí zvnějšku, vesměs od autorů, kteří nepřišli a neměli šanci přijít do přímého kontaktu se středoevropským prostředím konce starého letopočtu. To bylo ostatně antickému světu známo jen zprostředkovaně a i většina pramenů vznikla *ex post*, spíše jako rekonstrukce událostí než jako jejich přímé zaznamenání. Za tohoto stavu věcí není zdaleka jisté, že entita označovaná v těchto písemných pramenech jako „Bójové“ náleží lidskému společenství, které se tímto termínem označovalo i samo, případně –

pokud by tomu tak i bylo -, že si tato „selbstbezeichnung“ a „fremdbezeichnung“ odpovídají i co do geografického rozsahu. Jinými slovy se nezdá nepravděpodobným, že pro středomořské pisatele neznamenal slovo „Boii“ více než „středoevropští Keltové“, aťsi mohlo vzniknout *per extensionem* z označení konkrétnější jednotky. Takový vznik podobně zastřešujícího etnonyma by snadno našel obdobu v dalších historicky dokumentovaných situacích - viz například latinské „grai/graeci“, či naše „Indiáni“, „Arabové“ či naopak arabské „Frankové“. Všechny tyto výrazy označují ve skutečnosti etnicky komplexní společenství, jimž se souhrnného označení (často ve skutečnosti označujícího jen jednu jejich složku) dostalo díky kontaktu s cizím prostředím a jen pro toto prostředí (nikoliv nutně pro jeho nositele) má smysl.

V každém případě by nám nesmírná variabilita představených interpretací měla jasně dát najevo, jak nejednoznačné jsou prameny k problematice a jak marná je naděje na jejich jasné porozumění. Fakta k otázce původu středoevropských Bójů, jejich podílu na tažení do Itálie a případného následného návratu do Zaalpí jsou tato:

- Oblast, v níž je ve střední Evropě doložena přítomnost Bójů, zahrnuje i Čechy (svědectví Velleiovo či Tacitovo je poměrně jednoznačné). Na základě žádného pramene však nelze říci, že se jednalo pouze o Čechy, tím méně jen o jejich (například jižní) část. zapojit do úvah i chronologický aspekt či případné děje (příchod/odchod Bójů do/z Čech do či z Itálie případně do Podunají atd.) prameny v žádném případě neumožňují : zde se jedná pouze o moderní interpretace.

- Nejjednoznačnější doklady bójské přítomnosti ve střední Evropě pocházejí ze středodunajské oblasti. To je však dáno výhradně historickými okolnostmi: římskou přítomností, rozvojem gramotnosti a epigrafické kultury v prvních stoletích nového letopočtu v této oblasti.

-Naprostá většina písemných pramenů (ať už literárních či epigrafických) je pozdějších než bójská přítomnost ve střední Evropě či než popisované události. Samy tak situaci musí rekonstruovat a není zdaleka jisto, že tak činí správně.

-Žádný z pramenů není starší než prvé století před Kristem, nejstarší jistá popisovaná událost spadá do roku 113 př. Kr. Úvahy o formování Bójů v Čechách v pátém století př. Kr. nejsou ničím víc než čistou fantazií.

-Prameny nedovolují uvažovat o migraci z Čech do Itálie na počátku IV století (Livius hovoří o vpádu ze Západu)

- Prameny nepodporují ani myšlenku „návratu“ Bójů z Itálie do Čech (Strabon hovoří pouze o Podunají, Čechy jsou do úvah zavlečeny až coby /re/konstrukce); vylučují vlastně

myšlenku „návratu“ zcela (Bójové by se museli „vracet“ do Galie). Při bližším pohledu je nakonec možno či nutno vyloučit jakoukoliv masovou migraci z Itálie do střední Evropy jen jako Strabónovu konstrukci (DOBESCH 1993)

2.2.3 O smysl bójských dějin

*Каждый пишет
Как он слышит
Каждый слышит
Как он дышит
Как он дышит, так и пишет...
(В. Okudžava: Я пишу исторический роман)*

Jak jsem již naznačil výše, nelze dle mého názoru na předkládané interpretace bójských dějin pohlížet jen jako na chladné rekonstrukce dochovaných pramenů. Bylo by zde možno – ale zároveň nesmírně zavádějící – poukázat již na prostý (možná spíše anekdotický) fakt, jakým je vysoká korelace lokalisace sídel Bójů (případně „Protoslovanů“ – viz dále) a rodiště příslušného badatele (Obr. 2.2.2 – černé tečky). Bylo by možno připojit se k některým evropským badatelům (M. Szabó, J.-P. Guillaumet – osobní sdělení), kteří ve způsobu, jakým české bádání zacházelo s rekonstrukcemi bójských dějin, shledávají „politicky“ motivovanou manipulaci. Podobně radikální tvrzení však nejsou o nic méně zavádějící než „přesné“ lokalisace Bójských sídel a rekonstrukce jejich dějin.

V prvé řadě je totiž třeba trvat na tom, že zdánlivá či reálná tendenčnost vědecké produkce, zůstává namnoze aktem nevědomým. Tato tendenčnost není výsledkem pouze vědomé manipulace, ale odráží do značné míry badatelské i osobní posice a dispoice jednotlivých autorů a jen v kontextu tohoto jejich „habitu“ je lze správně (či „o něco málo správněji“) chápat.

2.2.3.1 posice a dispoice

Termíny „posice a dispoice“ a „habitus“ odkazují vědomě na dílo P. BOURDIEU (1994/1998; vědecké pole řeší autor zejména v BOURDIEU 2002/2011), podle nějž je jednání každého společenského činitele (agenta) dáno podvědomým působením jeho habitu, tedy způsobu myšlení a jednání konstituovaného v jeho formativním období (osobním či badatelském). Veškeré jednání agenta ve společenském poli (či různých polích, včetně vědeckého) je tak pro Bourdieua nevědomým produktem daných historických a společenských podmínek. Volby je sice možno zpětně racionalisovat, nikoliv však hledat

v nich racionální rozhodnutí od počátku. Motivy jednání je nutno hledat nikoliv v cíli, ale naopak v počátku: v dispozicích.

Ve vědeckém poli platí pak podle Boudieua jedinečná situace, kdy cílem „bojů“ mezi agenty je „monopol na pravdu“ a kdy všichni zúčastnění – zároveň navzájem kolegové, konkurenti i posuzovatelé – jsou vybaveni stejnými znalostmi. Tato situace funguje jako autokorektivní prvek produkce: fakta nelze konstruovat jako volnou fikci (či „politickou manipulaci“) prostě proto, že musí projít soudem našich kolegů/konkurentů dobře si vědomých toho, kde končí společně respektovaná úroveň zjednodušení a kde začíná konstrukce. Objektivitu tak chápe Bourdieu jako dohodu v rámci pole fungujícího podle pravidel obecně v něm sdílených, vědění je pro něj potom (v popperovském duchu) „soubor návrhů, které obstály proti námitkám“ (BOURDIEU 2002/2011).

Bourdieu svoje teze sice ze zásady aplikuje na činnost samu, nikdy na její produkt tedy (v implicitní či explicitní polemice s M. Foucaultem) na vědecký diskurs (FOUCAULT 1969/2001). Přesto si troufám tvrdit, že obě roviny jsou těsně provázány: je to právě diskurs (ve své pasivní formě), co tvoří pole, v němž se agent ve své formativní fázi socialisuje coby člen vědeckého pole a jemuž přizpůsobuje svůj habitus. A opět diskurs – tedy rozložení sil v poli a podmínky vstupu do něj – modifikuje či rozvíjí svoji agenci, tj. vědeckou produkci.

V následujícím budu na ještě jednom, tentokrát detailnějším, přehledu dějin bádání sledovat nejen výroky jednotlivých badatelů ke sledované problematice, ale i okolnosti, za nichž byly tyto výroky pronášeny a co nejširší kontext, do něhož je lze zasadit. I tento přehled je přirozeně nemístně mělký. Držím se zde téměř výhradně bádání českého a to zejména bádání nad dobou železnou. Na formování příslušného diskursu mělo přitom přirozeně vliv i bádání zahraniční a zejména bádání probíhající paralelně nad jinými archeologickými obdobími. Měly-li by však být zohledněny jak se sluší všechny tyto ohledy, zasloužilo by si téma zcela samostatnou, a to dosti rozsáhlou studii. Na tomto místě mi jde pouze o to, 1) povšimnout si, jakým způsobem a do jaké míry promlouvaly do konstrukce diskursu o Bójích vnější okolnosti a 2) poukázat na to, že se jedná o jevy příliš komplexní, než aby bylo možno hovořit o manipulacích.

Ostatně jsem si osobně plně vědom vlivů, které působily na konstituování mého „osobního i vědeckého habitu“ a vedly k zaujetí postojů formulovaných v této práci. Zaujetí postojů však rozhodně neznamená ani svévolnou manipulaci ani plnou svobodu: své postoje formuluji takto nikoliv proto, že je tak *chci* formulovat, ale protože jen tak je formulovat *mohu*.

2.2.3.2 Češi a Bójové

Češi nikdy neměli pochyby o svém slovanském původu. Bójové, s nimiž se v před slovanských dějinách českých zemí počítalo na základě celoevropsky přijímané četby antických písemných pramenů, nebyli až do samého závěru 20. stol. bráni v potaz jako element, s nímž by se Češi geneticky identifikovali. Vlastenecky naladěné české prostředí pro ně po dlouhou dobu mělo jen málo vlivnosti. Když se r. 1886 pokusí J. Zeyer v básni *Čechův příchod* zanést do zpracování mytických počátků českého národa keltský prvek, přijme česká kritika tuto jeho snahu chladně jako nevlasteneckou (FRÁNEK 2009, 94-100). Přesto byli Keltové v před slovanských dějinách Čech přítomni a mohlo či muselo s nimi být nějakým způsobem naloženo.

„Bójové, národ německý“³³

Česká středověká historiografie zasadluje vesměs české země Čechy-Slovany jako prvními obyvateli po potopě. Je tak nutno odmítnout myšlenku prof. Szabo (nepublikovaná přednáška na Collège de France, osobní sdělení), podle něhož byla identifikace s antickými Bóji prostředkem autoglorifikace českým panovníků podobně, jako tomu bylo ve středověkých Uhrách s „praotci Maďarů“ Skýthy či Huny³⁴ či tak, jako polští kronikáři hledali praotce Poláků v antických Sarmatech³⁵. Česká středověká historiografie zaprvé neznala jiné obyvatele Čech než Slovany a o jejich hledání se zjevně nezajímala, zadruhé neměla ani dost dobře, kde je najít: z pramenů k pobytu Bójů ve střední Evropě byl ve středověku znám pouze Caesar (jak jsme viděli nedostatečně konkrétní, aby umožnil ztotožnit sídla Bójů s Čechami) a Plinius (jenž je nelokalisuje do Čech ale právě do maďarského Zádunají). Všechny ostatní prameny byly objeveny a zveřejněny až v novověku či na samém sklonku středověku: Velleius Paterculus r. 1515, Strabon (chovaný od r. 1408 ve Vatikánu) je prvně citován (zajisté ne v Čechách) až roku 1456, Tacitova *Germánie* je objevena r. 1455, vychází však tiskem až r. 1471, jeho *Annales* až r. 1508. v téměř všech případech se tak v Čechách nacházíme již v dobách dynastie Jagellonské (tj. „původu“ sarmato-hunského nikoliv bójského).

Studium a výklad těchto prací stejně jako identifikace Boiohaema s Čechami a lokalisace Bójů do nich jsou až dílem 16. století. A ani tehdy se Češi nechápou překotně Bójů jako svých dlouho hledaných mytických praotců. Tak se děje naopak v Bavorsku, kde tezi o původu Bavorů – Baiuvariů z Bójů prvně předkládá v devadesátých letech 15. stol. Vitus Arnpeckh (*n.v.*: cit. *apud* ZEUSS 1839) a do extrémů dovádí Johannes Thurmair řečený

³³ VELESŤAVÍN 1585/1817, 62.

³⁴ Viz např. *Gesta Hungarorum*, 1-5 (vznik kolem roku 1210); *Dubnická kronika* (vznik kolem r. 1480), vycházející z kroniky Šimona z Kézy *n.v.* (cca 1280).

³⁵ Viz souhrnně např. KACZMAREK 2003

Aventinus (1477-1534) ve svých *Annalium Boiorum libri VII* (THURMAIR 1554/1580). Selestadtský učenec Beatus Rhenanus (1485-1547) vystoupí proti této myšlence a namísto do Bavorska umístí sídla starověkých Bójů do Čech (BEATUS RHENANUS 1531/1610, 123-125, 145-147, 241)³⁶.

Zřejmě právě z tohoto okruhu bádání dosáhla k českým humanistům myšlenka o původu jména Čech od Bójů. Krom uznání této prostě eponymské zásluhy věnují čeští pisatelé 16. století Bójům jen málo pozornosti i vlídnosti. Bójové jsou pro Martina Kuthena, (KUTHEN 1539/1929, kap. *O prvních obyvatelích a správcích země této*; nečíslováno), Václava Hájka z Libočan (HÁJEK 1541/1981, 36-43) i Daniela Adama z Veleslavína (VELESLAVÍN 1585/1817, 62-65) prostě před slovanským, a to německým, národem (ne-li přímo Bavy) sídlícím na českém území a válčící (neúspěšně) se skutečným hrdinou těchto pisatelů, Marobudem. Toho naopak tito autoři představují jako jistého ideálního panovníka a především zosobnění římskosti, díky němuž a jeho vzdělání ve Městě vstupují naše země do svazku s antickým světem (BENEŠ 1993, 120-131). Jen málo na hodnocení role Bójů mění *Historia Boiémica* Jan Skály z Doubravky (DUBRAVIUS 1552, 49-50), upravuje však jejich etnický status, když Bóje prvně označuje nikoliv za „Němce“ nýbrž za Gally (rozlišení mezi oběma národy bylo ostatně i v soudobé německé historiografii poměrně volné (viz např. KARION 1532). Gally již Bójové pro českou historiografii zůstanou: viz např. STRÁNSKÝ 1643/1953.

O sto let mladší zpráva BALBÍNOVA (1679 cit. *apud* SKLENÁŘ 2012, 501, pozn. 11), že Bójové jsou prostým lidem považování za stavitele hradiště nad Závistí³⁷, ukazuje, že myšlenka o bójském osídlení Čech zapustila kořeny dosti široké. R. 1780 již „nachází“ Karl Joseph Biener von Bienenberg bitevní pole, na němž Bójové odrazili tažení Kimbrů a Teutonů (SKLENÁŘ 1974, 39-41) a r. 1791 zahrnuje F. M. PELCL (1791, 6-10) Bóje do pořadí obyvatel české země na jejich nadále pevné místo mezi „zkamenělé ryby a slony“ na straně jedné a Markomany a Slovany na straně druhé.

„Naši Keltové“

³⁶ Vzdor tomu zastává tezi bójském původu Bavorů např. WELSER 1602, titulem *dux Boiorum* se honosí například Maxmilián I., vévoda bavorský (viz např. F. Urban: *Panegyricus Maximiliano Boiorum Duci e bello : quo imperium pacavit, Austriam superiorem Caesari vindicavit, inferiorem hoste liberavit, Bohemos acie vicit, et Pragam Regni caput occupavit* či anonymní panegyrik *Maximiliano, Boiorum duci Bohemiae victori* (sic!). Soubor rukopisů bavorských klášterů bude v edici *Monummenta Boica* vycházet až do r. 1916.

³⁷ „...mons altus, minoribus collibus incinctus apparet, colles illi omnes, unaque et mons, nihil aliud dici possunt, quam ingentes lapidum cumuli; in multis adhuc commissuram calcis videas, tum vestigia domorum ac moenium per rupes euntia, tum cellaria e vivo saxo alte effosa, ut urbem insignem eo loci stetisse nemo dubitare possit; et affirmant incollae, traditum a majoribus, Bójorum veterum idopus, et sedem regiam fuisse multis ante Pragam saeculis; ...“

Roli Bójů v dějinách českých zemí i širší střední Evropy prvně souhrnně zhodnotil F. Palacký článkem v Časopise českého Musea z r. 1833, který posléze s drobnými úpravami zařadil do svých *Dějin* (PALACKÝ 1833; 1848/1936). Uznává nemnohost pramenů, přeci kmenu připisuje roli „uprostřed Evropy za několik věků co pevná hráze bráni[t] autokům národů diwokých, od seweru i východu || gmenowitě pak, nemýljmli se, Kymrům čili Celtoscythům a Němcům“ (PALACKÝ 1833, 414-415). S lehkou autorskou licencí (v níž k charakteristice Bójů užívá Caesarova popisu poměrů v Galli a výkladu o Volcích-Tektosázích) vyzdvihuje udatnost a morální kvality českých Bójů a následně – po jejich porážce Dáky – jejich přičinlivost a kulturní vyspělost (*ibidem*, 422). Konstatuje jejich přežití pod markomanskou nadvládou a předpokládá (*ibidem*, 423-4) následné vyhnání do Bavorska nově přibývšími Slovy. Palacký tak Bóje vřele adoptuje, poprvé u něj potkáváme i výraz „naši Bójové“, jehož se české bádání chápe až do dnešních dnů (viz např. BOUZEK 2007 *passim*. „Naše Markomany“, tím méně „naše Germány“ bychom v české historiografii hledali s o mnoho většími obtížemi).

V mladším zpracování (PALACKÝ 1848/1936) pozorujeme značný důraz na roli Bójů v rámci Marobudovy říše, která vlastně v Palackého vidění stojí pouze na osobnosti Marobuda a na schopnostech podrobených Bójů. Markomanskou germánskou složku autor zcela přehlíží.

Facit bójské (a markomanské) přítomnosti v českých zemích působí pak na polovinu téměř jako národnostní memento čtenáři, na polovinu jako zúčtování a tlustá čára za neslovanským prvkem osídlení českých zemí: „Potomkové jejich [tj. Bójů, pozn. j.k.] tam pořimanění, tu poněmčeni anebo poslovanštěni jsou; vyhynutí jazyka potáhlo za sebou i konečnou záhubu národnosti [...] Takto vládli někdy vlasti naší dvě slavné větve dvou hlavních národů evropských po sobě. Galští totiž vlašští Bójové a němečtí Markomani, každý z nich asi po čtveru století- nebyli oni ani první ani poslední panovníci a obyvatelé v Čechách. Meč jim vládu zjednal, meč jim vzal ji zase. Namísto nich nastoupila větev třetího hlavního národa v Evropě, slovanští Čechové, kteří sice také s mečem zacházeti uměli, ale odjakživa vždy ještě více k pluhu a k srpů lnuli a proto i déle, ano i podnes, v požehnané vlasti té se udrželi“ (PALACKÝ 1848/1936, 39, 47). Palackého verze událostí se bude v následujících desetiletích opětovně vynořovat: tu doslova citována jako u P. J. ŠAFAŘÍKA (1837/1862, 421-423) či o sto let později u Z. Nejedlého, tu naopak jen v myšlence a náznaku.

Palacký rovněž v *Dějínách* opouští myšlenku o vyhnání Bójů do Bavor, a to zřejmě pod vlivem Zeussovým. Tento totiž mezitím (ZEUSS 1839) vystavil tezi o bójském původu Bavorů ostré kritice: Na základě argumentů historických a zejména (Zeussova specialisace)

lingvistických Zeuss dokazuje, že Bavoři pochází nikoliv z Bójů nýbrž (migrační teze zůstává beze změny, jen se posouvá o několik staletí blíže k dnešku) Markomani vypuzení z Čech v době stěhování národů. Spíše jako vedlejší důsledek z této teze, která se od té doby stala pro oficiální bádání závaznou, vyplývá, že nadále není sporů o to, zda klást jádro bójského území do Bavorska či do Čech. Bavoři, kterým Zeussova teorie dává v období pučícího romantismu (a v romantickém prostředí ostatně i Bavorem Zeusem vypracována) možnost uchovat si v rodokmenu velký starověký národ a posílit zároveň svoji identitu germánskou či – řečeno s Zeusem – německou, se Markomanů ochotně chápou a Bóje nadále „přenechávají“ Čechům.

Bójové (a Slovani) českými autochtony

Fáze čistě archeologická, v níž nálezům patří slovo (téměř) stejné jako písemným pramenům nastává až s devadesátými lety 19. století a je zosobněna především dvěma osobnostmi J. L. Píčem (1847-1911) a L. Niederlem (1865-1944). Navzdory nesmírně ostrým sporům, které mezi tábory obou badatelů panovaly, jsou závěry obou škol nebo spíše jejich nearcheologické vyznění v mnohém velmi blízké.

V závěru století již nahromaděné množství archeologických nálezů z českých zemí neodkladně volalo po systematisaci a syntetisaci dostupného materiálu a vytvoření rámce, do něhož by bylo možno zařadit objevy budoucí. Právě charakter této syntézy byl předmětem sporu mezi skupinou Píčovou („musejní“) a universitní školou Niederleho (SKLENÁŘ 1974, 317-334). Píč vycházel z předpokladu několika pravěkých „lidů“ pobývajících na českém území současně vedle sebe, jež se pokoušel (zejména na základě předpokládané kontinuity pohřebního ritu) sledovat na co nejdelším časovém úseku. Za svoji metodu bere – nepokrytě a beze studu – narativní historicismus. Niederlova a Buchtelova koncepce vychází naopak z definování archeologických kultur na základě třídění nálezového materiálu a jejich řetězení v řady. V často explicitní opozici k Píčovi si oba badatelé mnoho zakládají na „positivní“ vědeckosti a objektivnosti, zároveň se však – zřejmě motivováni toutéž protipíčovskou aversí – dopouštějí několika zcela nepochopitelných, svévolných a dobovému stavu poznání nepokrytě odporujících překroucení. Pokud Píčova metoda selhává zejména v ranné prehistorii, kde neúnosně zplošťuje tisícileté fáze v jediné období, potom v mladším pravěku, zejména v posledních staletích před Kristem naopak „universitní škole“ začínají docházet konstruktivní argumenty.

Píč ve své vizi (PÍČ 1893; 1902; 1903; 1908) zasidluje Čechy poloviny posledního tisíciletí před Kr. lidem skrčených koster ve středu země a lidem „mohylovým“ na jihu (kultury doby bronzové a rané doby železné). Tyto národy se kolem roku 400 před Kristem

stanou cílem útoku Bójů, táhnoucích z východní Francie, které Píč identifikuje se severo- a středočeskými kostrovými hroby (v dnešní terminologii) střední doby laténské. Činí tak – jak již bylo zmíněno – na základě srovnání s pohřby marnskými a severoitalskými. Bójskou nadvládu nechává trvat zhruba do poloviny prvního století před Kristem, kdy (ve shodě s jeho četbou písemných pramenů) mají Bójové zemi opustit. To se podle jeho názoru děje pod tlakem nově příchozích Slovanů. Markomanům dopřává Píč jediné naleziště: stradonické Hradiště, které – jak jsme již viděli výše – prohlašuje za jedinou lokalitu svého druhu v Čechách a datuje jej do „Marobudovského horizontu“ prvních desetiletí nového letopočtu. S opuštěním Stradonic končí pro Píče markomanská kapitola českých dějin a země zůstává plně v rukou slovanského již lidu žárových pohřebišť. Tímto výrazem shrnuje v jeden (domněle kontinuální) celek lužická popelnicová pole pozdní doby bronzové a rané doby železné, žárové hroby dobřichovického pohřebiště doby římské a rovněž žehem pohřbívací raně středověké Slovanů. V hodnocení role Bójů je Píč dalek myšlenky „našich“ Keltů. Bójové nejinak než germánští Markomani jsou pro něj dobyvatelé, nepřijetí nikdy domácím obyvatelstvem. Rozkvět stradonického hradiště nepřičítá ani jednomu z obou národů ale římským obchodníkům a řemeslníkům přišedším v Marobudovu doprovodu z Galie.

Niederle a Buchtela (NIEDERLE 1900; 1909; BUCHTELA 1906; BUCHTELA – NIEDERLE 1910) zde Píče opravují paradoxně v nejméně sporných bodech jeho argumentace, a to způsobem často nešťastným, zatímco se s ním vzácně shodují právě v pasážích, z hlediska dnešní archeologie nejabsurdnějších: Dataci laténských kostrových hrobů zvyšují na podkladě zcela malicherných důvodů (v Čechách není známa keramika marnského typu ani výzdoba šperků korálem) zprvu na závěr prvního stol. př. Kr. a prvních dvou stol. po Kr. (BUCHTELA 1906, 44–48), později (NIEDERLE 1909) na II stol. př.-I stol. po Kr. Tato nízká datace protiřečila již ve své době nejen Píčovi, nejen TISCHLEROVI (1885), BRIZIOVI (1887), DÉCHELETTOVI (1901/1904; 1914) či REINECKEMU (1902), jejichž práce byly tou dobou již publikovány a obecně uznány, ale dokonce i REINACHOVI (1899) jehož práci na oporu svých argumentů (nepřesně) citují. Takto snížená datace těchto pohřbů vylučovala, že by mohly náležet Bójům – ztotožněným navíc, jak jsme viděli výše, s jihočeskou kulturou mohylovou – a zprvu v nich jsou hledáni Markomani, přitáhnoucí do Čech z galského pomezí. Ve shodě s Píčem nicméně připisují Markomanům Stradonice, ve shodě s ním podtrhují krátkodobý, přechodný a pro další vývoj země zcela nepodstatný charakter markomanského záboru. Rovněž shodně s Píčem souhlasí s kulturní jednotou pohřbů dobřichovských s pohřby na jedné straně slovanskými, na straně druhé s lužickými, kořeny těchto však vedou až do doby bronzové. Slované se tak vedle („politicky“ neškodných Keltů) stávají nejryzejšími autochtony českých zemí.

Vzdor osobním rozporům, vzdor odlišné metodice vidíme tedy mezi oběma tábory téměř identická vyznění tak odlišné argumentace. Lze to ilustrovat na příkladu pohledu na etnicitu a interpretaci Stradonic. Přehlédneme-li názory vyslovené na toto téma mezi osmdesátými lety 19. stol. a zhruba první světovou válkou, povšimneme si nápadného rozdělení do dvou táborů podle „etnického“ principu: zatímco badatelé z celé Evropy svorně mluví o Stradonicích jako o lokalitě bójské (ALMGREN 1913; BRETHOLZ 1912; DÉCHELETTE 1901/1904; 1906; DRAGENDORF 1919; VON HOCHSTETTER 1878; HOERNES 1892; MENGHIN 1926; REINECKE 1928; SCHUCHHARDT 1913; SCHMIDT 1913; UNDSET 1882; VOSS 1878), Češi se bez ohledu na jejich příslušnost k té či oné „škole“ (PÍČ 1893; 1903; NIEDERLE 1900, BUCHTELA 1910, ČERVINKA 1902; NOVOTNÝ 1910; MATIEGKA 1917; Dubský 1918 *cit. apud* LUTOVSKÁ - LUTOVSKÝ 2009: 268; AXAMIT 1919) staví za četbu markomanskou (jedinou výjimku zde tvoří, jak již jsme viděli v kap. 1.2, amatéři Lipka a Snětina).

Je zjevné, že ani jednomu táboru nejde v první řadě o zhodnocení historické role Keltů v české protohistorii nýbrž o:

- 1) doložení kontinuity mezi kremačnickými kulturami severních Čech a Slovany; a
- 2) o zdůraznění zanedbatelné historické role Markomanů/Germánů. Tento bod nejvýmluvněji ilustruje citát Niederleho spolupracovníka antropologa J. MATIEGKY (1917, 110, 114): „Všichni, kteří se galskou otázkou v Čechách zabývali, připouštějí [...], že zbytky Bójů v Čechách se zachovaly a do pozdějšího obyvatelstva pojaty byly. Pro Markomany, jejichž panství, jak se zdá, bylo více povahy politické, platí to asi v menší míře“. A dále: „Pro pobyt Markomanů v Čechách nebudeme předem očekávat mnoho dokladů“.

Píčovu a Niederleho snahu, nalézt v dějinném vývoji střední Evropy místo pro předky Slovanů, nelze přitom odsuzovat jako ideologickou manipulaci. Je přirozené, že pro oba badatele – vzděláním a zaměřením především slavisty – tvořily nejstarší dějiny slovanstva klíčovou otázku bádání a jejich názory na věc ve středoevropském kontextu nevybočovaly, ani ze soudobého paradigmatu ani ostře neodporovaly soudobým znalostem a názorům. Navíc je třeba zdůraznit, že jak Píč tak (především) Niederle zůstávali ve svých postojích na velice seriózní střízlivě vědecké posici ve srovnání s jinými soudobými českými badateli (vesměs amatéry) nárokuje slavnost (např. JIREČEK 1892; PAPÁČEK 1892; BRANDL 1876; KRÍŽ 1889-1891) či naopak „markomanitu“ (VON WEINZIERL 1899) bezmála jakéhokoliv projevu lidské činnosti v Čechách od nejstarších dob. Tyto extrémní postoje zůstaly naživu po poměrně dlouhou dobu: pro E. Štorcha byl i Marobud panovníkem slovanským (ŠTORCH 1932). K. SKLENÁŘ (2003) dokonce zmiňuje jeho ranou epickou báseň oslavující slovanské krále Mirobuda a Jarovida (= Marobuda a Ariovista).

Role Bójů v této hře se nezdá být zcela podstatnou, přesto není bez zajímavosti, že zatímco pro Píče zůstávají stejně jako Markomani cizím nepřátelským prvkem, Niederle, shledávající je (viz výše) autochtonním obyvatelstvem je (opět coby „naše Kelty“) ochotně zahrnuje do etnického rodokmene Čech, a umožňuje tak na ně pomýšlet jako na možnou složku dnešního obyvatelstva.

Je vhodné tuto archeologickou kapitolu uzavřít exkursem historickým. Roku 1912 vycházejí dvě syntézy českých dějin, které tuto fázi bádání o protohistorii českých zemí příkladně ilustrují. Na straně jedné se jedná o práci V. Novotného (NOVOTNÝ 1912) a na straně druhé o *Geschichte Böhmens* B. Bretholze (BRETHOLZ 1912), proslavené v dějinách české historiografie především tezí o kontinuitě germánského osídlení mezi Markomany a vrcholným středověkem. Obě práce se v mnohých bodech pozoruhodně shodují, a to dokonce i v otázkách tou dobou odborně nejspornějších a nejdiskutovanějších: oba autoři lokalizují autochtonní Bóje do jižních Čech a jižního Německa, oba předpokládají mocnou bójskou říši v Podunají, oba hledají Marobudovo sídlo na Stradonicích... Přesto vyznění pohledu na ranně dějinnou minulost českých zemí a na role jejich jednotlivých před slovanských obyvatel je v obou zcela odlišné. Vezměme nepodstatný detail jako charakteristiku Bójů: NOVOTNÝ (1912, 42-43), ač sám důrazně podotýká, že k problematice neexistují žádné prameny, mnoho prodlívá nad bójskou kulturní vyspělostí (výslovně hodnocenou jako vyšší než germánskou), předpokládá (na základě nepřímých důkazů a v souladu s Palackého versí událostí) existenci kvetoucích měst a státní organizace. Bretholz vidí situaci přesně naopak a zdůrazňuje odlišnost jihoněmeckých a podunajských Keltů od Caesarových Gallů, jejich prostou sociální i kulturní organizaci, spíše základní hospodářství. Pro Bretholze přichází skutečně mocný a organizovaný stát až s Marobudovými Markomany: pozoruhodnou historickou zkratkou se v jeho vidění dokonce jedná rovnou o stát český (pochopitelně „böhmisch“, nikoliv „tschechisch“): „Damals geschah es, daß im römischen Senat vom Lande Böhmen, von Böhmenkönig Marbod gesprochen wurde. Kaiser Tiberius selbst ergriff das Wort. In längerer Rede [...] führte er aus: nicht Phillippus sei der Athenern, nicht Pyrrhus oder Antiochus dem römischen Volke so gefährlich gewesen wie Marbod. Er schilderte die Größe des Mannes, die ungestüme Macht der ihm untertänigen Völkerschaften [...] Dadurch erwirkte er, daß man dem ersten Böhmenkönig, von dem uns die Geschichte meldet, in Ravenna ein Asyl bot“ (BRETHOLZ 1912, 22-23; kursiva j.k.). Jestliže Bretholzovi Bójové vyklízejí zemi kolem poloviny prvního století pod soustředěným tlakem vln germánských útoků (jakoby přirozeně a dobrovolně) a pro pozůstatky jejich přítomnosti mají noví obyvatelé jen málo ohledů (výjimkou je zde dočasně využití Marobudum), u Novotného jsou Bójové srážkou s Kimbry

jen posílení, Markomanům kolem poloviny století podlehnou v bitvě, ale neustoupí a teprve srážka s mocnou říší Burebistovou je oslabí natolik, že jsou ve velké většině nuceni zemi opustit. Až do této poloprázdné země (kde však část původního obyvatelstva – nejinak než Bretholzovi Markomané na počátku středověku – vytrvává a zachovává po sobě památku v toponymii) se mohou nastěhovat Markomané přitáhnuvší kolem přelomu letopočtu.

V syntéze lze prohlásit, že v období mezi 90. lety 19. století a první světovou válkou je možno v českém bádání o pozdním pravěku vysledovat tendenci, společnou víceméně všem badatelům, nahlížet pravěký vývoj národnostním prismaem a zabarvovat závěr svými sympatiemi pro tu či onu stranu. Z hlediska dějin archeologie není toto tvrzení samo o sobě nijak objevné: nacházíme se v období personifikovaném postavou G. Kossiny a charakterisovaném jeho výrokem o archeologii jako vědě eminentně národní („hervorragend nationale Wissenschaft“). Víceméně jasná byla tato skutečnost ostatně i soudobým badatelům: „archeologické dílo [J.L. Píče] je význačné, leč nezřídka pokřivené jeho vášnivým vlastenectvím“, píše Píčov přítel Déchelette r. 1911 (BINÉTRUY 1994, 95), na pokřivenost názorů českých archeologů poukazuje opožděně nejenom (neméně pokřiveně hledící) O. MEGHIN (1926) ale i (v národnostních otázkách o mnoho střízlivější) P. REINECKE (1928).

„Čtvrtá Galie“

Roky kolem první světové války přinesly několik zásadních proměn ve struktuře, subjektech i objektech prehistorického bádání, které s sebou přinesly významné posuny na úrovni interpretační. R. 1914 publikuje MICHEL pohřebiště z Podmokel a hned následujícího roku poukáže REINECKE (1915) na smíšený charakter „podmokelské kultury“ spojující v sobě prvky laténské s prvky středoněmeckých kultur předřímské doby železné. Podmokelské a jemu blízká pohřebiště severních Čech se stávají pohřby Germánů, pronikajících do Čech ze severu již od střední doby laténské.

Na rovině subjektů bádání dochází po smrti Píčově r. 1911 k uklidnění napětí a situace je příznivější pro opuštění některých posic. Zároveň badatelsky dorůstá první generace Niederlových žáků: J. Eisner (1885-1967) absolvuje r. 1911, E. Šimek (1883-1963) r. 1912 a J. Schránil (1893-1940) r. 1918. V letech po první světové válce je následují (částečně již pod vedením Albína Stockého) J. Böhm (1901-1962), J. Filip (1901-1981), L. Jansová (1904-1996) a J. Neustupný (1905-1981). Stojí za pozornost povšimnout si badatelských zájmů této první generace profesionálních archeologů: Archeologii slovanské, specialisaci jejich učitele Niederleho, se věnuje Šimek spíše okrajově a Schránil a Eisner až od třicátých let. S výjimkou Jiřího Neustupného, zůstává Niederleho žákům vlastní zájem o období prvních historických

národů či o jejich „formační“ fázi: tak Eisner v prvních letech své odborné činnosti zkoumá jihočeské mohylové kultury (Niederlovi Bóje). Šimek se soustředí především na dobu římskou. Schráníl se sice zpočátku věnuje době bronzové, přesto je autorem několika zásadních příspěvků k problematice keltského osídlení Čech. Jaroslav Böhm se zaměřuje na dobu halštatskou. Jan Filip sice absolvuje práci o klimatu a porostu v raném pravěku, jeho raná publikační činnost, se však soustředí rovněž na pozdní pravěk a vrcholí habilitací na téma kultury popelnicových polí. Libuše Jansová obhájí doktorskou práci o nálezech *terry sigillaty* v Čechách.

Pokračování zájmu o etnické poměry v pozdním pravěku se odráží i v publikační činnosti daného období: mezi závěrem první a propuknutím druhé světové války lze napočítat minimálně sedmnáct prací, snažících se definovat na základě rozboru písemných či archeologických pramenů vztahy mezi Kelty a Germány (případně Slovy) v předhistorických Čechách. Jedná se o díla velice různá: od detailních analýz písemných pramenů (HORÁK 1923; ŠIMEK 1923, *idem* 1934) přes historicko-archeologické syntézy na otázku etnických vztahů zaměřené (SCHRÁNIL 1929) až po pečlivá archeologická kompendia, v nichž etnická otázka přijde na přetřes na poslední (a právě poslední) stránce (BÖHM 1937b, DUBSKÝ 1932). Všem těmto pracím je však společné, že aktivně řeší otázku konkrétních datací jednotlivých událostí, lokalisací kmenů, objasnění vztahů mezi jednotlivými etnickými složkami.

Niederleho žáci následují výzvy svého učitele ke střízlivému posuzování archeologické evidence a ve vší úctě korigují téměř všechny jeho postoje³⁸: tak E. ŠIMEK (1923) opravuje dataci Stradonic a opouští marobudovskou interpretaci, navrhuje myšlenku kontinuity mezi žárovými pohřebišti lužickými a slovanskými: připisuje pohřebiště dobřichovické fáze Germánům a slavinitu popelnicových polí odmítá. J. SCHRÁNIL (1928; *idem* 1929), který s ním souhlasí ve všech těchto bodech, navíc opouští pomýlenou dataci laténských plochých pohřebišť a přijímá pro Čechy systém Reineckeho. Nesoulad mezi oběma badateli v otázce loklalisace sídel Bójů (viz výše) je jen zanedbatelným detailem. J. BÖHM (1937b) pečlivě analyzuje materiální náplň kultur doby bronzové, vystaví jejich relativní chronologii, opře ji o záchytné body chronologie absolutní a vypracuje schéma vzájemného ovlivňování kultur, aby až v samém závěru práce promluvil k otázce etnické příslušnosti: kterou v případě kultury lužické označí za prozatím neřešitelnou. V podobném duchu samouk B. DUBSKÝ (1932) v téže době opatří svůj katalog laténských nalezišť jižních Čech „etnografickým dodatkem“,

³⁸ Ostatně i Niederle sám opouští ve svých pozdních pracích myšlenku jisté slavinity kultury popelnicových polí.

shrnujícím dosavadní názory na lokalisaci jednotlivých pravěkých populací, závěry v tomto směru však „ponechává historikům“ neboť „není úkolem praehistorie, aby stanovila, kterým etnickým jednotkám přísluší která z [...] předhistorických skupin“ (DUBSKÝ 1932, 133).

Všem těmto badatelům je vlastní pečlivý postup od detailně zpracovaného materiálu k věcně předloženým leč střízlivým závěrům, metodická kritičnost. Zejména se obrací proti německé škole Kossinově. Vzdor kritickému a střízlivému duchu těchto prací zůstává skutečností, že jejich vlastní metodologická východiska jsou s kossinovskými v podstatě totožná. Toto tvrzení není v žádném případě odsuzující: „etnické paradigma“ tvořilo v tomto období vůdčí, ne-li jediný platný interpretační rámec (TRIGGER 2006) a mladá československá archeologie se v něm pohybovala se ctí.

Interpretační schémata z přelomu století však nebyla zapomenuta. L. FRANZ se r. 1937 vrací k Píčově vysoké dataci Stradonic. Nikoliv však proto, aby oživil myšlenku „historického Marobuda“. Hradiště podle něj zakládají Keltové ale až po návratu z caesarovské války, tedy v době, kdy se v zemi již předpokládá germánské osídlení. A Franz skutečně na oppidech počítá s tím, že obě etnika „eine Zeitlang in Böhmen nebeneinander oder durcheinander gelebt haben, etwa so wie Deutsche und Tschechen heute“. Tímto eirenickým obrazem však výklad nekončí: „... die Kelten in der Tschechoslowakei [...] konnten sich auf die Dauer nicht mehr halten. Ihre Kultur ging unter, wie wir ja auch heute noch den an Ende doch vergeblichen Kampfen sehen, den Inseln der einen Bevölkerung im Meere einer anderen führen. Ob das im Zusammenhang mit politischen Vorgängen geschehen ist bezüglich der Tschechislowakei unbekant. Die Germanen drangen ja zwar sichtlich immer kraftvoller vor[. ...D]ie Kulturelle Erschlaffung, völkische Zersetzung und politische Ohnmacht Hand in Hand gehen und das Ende einer vorher glanzvollen Kultur- und Volkserscheinung besiegeln“ (str. 16-17).

Interpretační zdrženlivost či spíše čistě archeologickou orientaci české odborné veřejnosti začnou od třicátých let proměňovat prvé protohistorické práce Jana Filipa. Pokud ve svých dílech z let 1933 a 1934 věnovaných době bronzové zůstává Filip přísně zaměřen na materiál, na přechodu doby bronzové a železné a v době železné samé oživuje několik staronových pohledů na etnickou minulost českých zemí. Filip vstupuje do archeologie doby železné již roku 1932 článkem (FILIP 1932), v němž se zamýšlí nad etnickým složením severních Čech v době železné, veden objevem žárového pohřebiště v Chocnějovicích na Mnichovohradištsku³⁹. Filip hroby datuje do střední doby laténské, jsou tedy současné s osídlením keltským (bójským), zastoupeným plochými laténskými hroby, a germánským, představovaným žárovými hroby podmokelskými a kobylskými. Ve výbavách hrobů

³⁹ Dodejme, že se jedná o Filipovo rodiště, a že hroby byly objeveny na poli „rolníka Petra Filipa“.

chocnějovických (které by podle pohřebního ritu měly připadnout germánskému etniku) nachází však Filip prvky, které dle jeho názoru odkazují na tradice lužické a v chocnějovickém pohřebišti tak shledává doklady třetího etnického prvku žijícího v oblasti současně s oběma historickými národy. K etnicitě těchto pozdních lužičanů se Filip zatím nevyjadřuje, otázka sídlištní kontinuity lužického osídlení je nicméně po nedlouhé odmlce opět probuzena.

Myšlenku přežívání původních obyvatel rozvíjí pak Filip dále ve své habilitační práci rovněž pro střední Čechy (FILIP 1936, 147-148). Vyslovuje se touto dobou již i k otázce etnicity: oprášeno je staré Píčovovo schéma jednotného ritu (a etnika?) mezi kulturou lužickou a kulturou doby římské. Padne i slovo o slavnosti, Filip však odpověď obkrouží pečlivým vyjmenováním názorů na věc a připomínkou dosud špatného stavu probádání. Není mi známo, nakolik se Filipovy názory vyvinuly a nakolik určitěji hovořil ve své habilitační přednášce na téma slavnosti popelnicových polí, kterou proslovil již v pomnichovské republice (SMETÁNKA 2003, 136). Do konce války však, nabyde v mnohých otázkách jistoty nebývalé, když na téma kultury popelnicových polí vydává monografii s nadmíru výmluvným názvem *Počátky slovanského osídlení v Československu* (FILIP 1946)⁴⁰.

Projevy německé archeologie v protektorátu Böhmen und Mähren nijak nepřekvapí, ať už se jedná o Mählingovy archeologicky seriózní jakkoliv politicky tendenční práce o „podmokelských a kobylských Germánech“ (MÄHLING 1944a; 1944b) či o bezduchá provolání L. Zotze či W. Wostryho (ZOTZ 1941; WOSTRY 1941). Českým archeologům bylo pochopitelně popřáno jen málo možností vyjádření. Jednou avšak zásadní výjimkou byla *Kronika objeveného věku* J. Böhma (BÖHM 1941; viz i SMETÁNKA 2008). Jedná se o knihu určenou široké veřejnosti a o jejím poslání k posílení vlasteneckého citění čtenáře zdůrazňováním spojení mezi národem a zemí (s její minulostí) není pochyb. Mnoho konceptů je společných s předválečnými pracemi Filipovými, například myšlenka „původních“ populací přežívajících a uchovávajících si svůj kulturní charakter pod cizí nadvládou středočeských Keltů plochých pohřebišť. Zcela osobitě vykládá Böhm bójský odchod z Boiohaema, spojovaný tradičně s tlakem Germánů. Bójové, které chce Böhm podobně jako Niederle či Šimek a na rozdíl od Schránila, vidět jako jihočeské mohylové autochtony, pro něj opouští zemi víceméně dobrovolně „stržen[i] všeobecnou keltskou horečkou expanse“ a jen „možná“ za spolupůsobení tlaku, který ale přichází nikoliv od Germánů ale od Volků Tekotságů, (=lidu plochých pohřebišť) sídlících ve středních Čechách a zatím jen postupně se sžívajících s předchozím (rovněž keltským) obyvatelstvem.

⁴⁰ Nepoloží sice výslovně rovnítko mezi lužičany a Slovany, pokládá však nositele lužické kultury za lid „venetský“, na němž (následuje herderovský slovanský stereotyp) zejména podtrhuje jeho mírumilovný zemědělský charakter, nepochybuje o jeho sídlištní kontinuitě přes dobu laténskou i římskou a hovoří o jeho „zásadním podílu na formování západních Slovanů“.

Pozornost však kapitola o době laténské v Böhmově *Kronice* zaslouží zejména pro svůj závěrečná pasáž, *Úvaha nad nepoznanou tradicí*“. Tuto „nerozpoznanou tradici“ shledává Böhm právě v kultuře laténské coby jednom z tří pilířů (spolu s antikou a křesťanstvím) evropské kultury. Čechy tvoří nedílnou součást „čtvrté Galie“, jak označuje Böhm, pohrávající si dovedně s Caesarovým „*Gallia omnis divisa est in partes tres*“, zarýnské oblasti laténské kultury. Čechy jsou zemí, kde laténská kultura v pátém století spoluvzniká, kde se rozvíjí ve střední době laténské za soužití dvou vrstev keltských populací a kde rozkvétá v době oppid, je tak možno hrdě počítat za jednu z kolébek evropské civilisace.

Podobně jako u Palackého a u Novotného nacházíme zde odkaz na kulturní vyspělost a pokročilost českých Keltů. Böhm však k tématu přidává nový prvek celoevropského kontextu a celoevropského významu dění v Čechách, jakoby dodával, „Co [ještě] daly naše země Evropě a lidstvu“. Böhm, jako by tak již do laténského období přenášel postoj k smyslu českých dějin zastávaného J. Pekařem: Čechy jsou zřídka tvůrcem či aktivním hráčem evropských dějin, jsou však jejich stálou a nepominutelnou součástí.

Bójové centralisování a normalisování

Po konci války a s nástupem padesátých let se obraz bádání o době železné v Čechách zcela proměňuje. Příčiny je pochopitelně možno nalézt jak v hlubokých změnách v politice, etnickém složení obyvatelstva republiky i organizaci vědecké práce, tak v prostém nástupu nové generace badatelů.

Oficiální ideologie nového režimu do interpretace české doby železné zasáhla spíše okrajově. Necháme-li stranou pozdní tragikomické vystoupení Zdeňka Nejedlého⁴¹, podnikl jediný zásadní pokus aplikovat na českou archeologii marxistickou ideologii (přinejmenším nominálně) Jaroslav Böhm např. v pravěké kapitole nové syntézy československých dějin (BÖHM 1958). Böhm se zde snaží usmířit teze svého ranějšího díla se svojí novou ideologickou konversí. Nemožnost etnické definice archeologických kultur (přežitek to buržoazní vědy) je sice uznávána, přesto je vztažena zejména na období neo- a eneolitu... pro závěr doby bronzové a dobu železnou postupuje Böhm zcela metodou předválečnou. Lužičané jsou

⁴¹ NEJEDLÝ 1949, 212-306. Práce vychází zcela nepokrytě z Palackého, jehož teze však rozvíjí především zmatenou akumulací marxistické nomenklatury a narativních elementů kořenících v Nejedlého bujně fantasii. S archeologickými prameny, pro jejichž interpretaci zjevně nemá ani špetku pochopení, zachází zcela svévolně. V hodnocení bójské role v dějinách starověku kolísá mezi exaltací a odsudkem jejich válečných aktivit, aby nakonec zakotvil v chvále jejich domácího budovatelského úsilí na tvorbě městské civilisace: „...i lze bez nadsázky říci, že čeští Bójové, jak se nám jeví ve Stradonicích a jiných bójských městech, byli, ne-li vůbec *nejpokročilejším* (kursiva Zd.N.), tedy jeden z nejpokročilejších národů v tehdejší Zaalpi, ukazujícím i jak silně sem již pronikly vlivy vrcholné kultury středomořské, i jak samostatně byly tu zpracovány v novou keltskou kulturu.“

opatrně uznání za substrát pro etnogenezi západních Slovanů, není s nimi však operováno před vstupem Slovanů do historie (BÖHM 1958, 35-36). Je zpochybněna „germánskost“ hrobů podmokelských⁴² i dobřichovických (v nichž je shledán příliš silný laténský vliv; BÖHM 1958, 34). Zcela speciální role připadá v práci Keltům (u nichž je důraz kladen na jejich autochtonní složky, zatímco dobovatelské vlny jsou v případě Čech spíše bagatelisovány). Namísto podílu na formování evropské civilizace, kterou jsme potkali v Böhmově *Kronice*, plní teď Keltové úlohu nositelů třídního vývoje. Vedle pokojného „původního obyvatelstva“ lužického žijícího v klidu a míru v předtřídní společnosti jsou jejich jižní sousedé, Keltové, přicházející do kontaktu s řeckořímskou otrokářskou společností, představováni jako nositelé procesu společenské a ekonomické diferenciaci a sami „již před počátkem éry přešli z patriarchálního otrokářství k primitivnímu otrokářskému řádu“ (BÖHM 1958, 29).

Celkově však doba železná v tomto období ustupuje coby téma široké diskuse do pozadí. K diskusi o etnických poměrech a lokalizaci jednotlivých kmenů v pozdní době železné, natolik živé v předválečném období, přibude vlastně jediný nový příspěvek, a sice Ondrouchův (ONDROUCH 1959, viz výše 2.2.1). Jinak je odpověď na všechny otázky v tomto směru na příští desetiletí kodifikována několika málo díly autorů předchozí generace. V Praze jsou to *opera magna* FILIPOVA (1956) a DOBIÁŠOVA (1964), v Brně pozdní práce ŠIMKOVA (1958). Badatelé zde vesměs shrnují dosavadní názory na problematiku. Po živých dvacátých až čtyřicátých letech nastupuje pak mezi léty padesátými a osmdesátými odklon od interpretačních pokusů.

V *Keltech ve střední Evropě* setrvává Filip na svých tezích o přežívání původních obyvatel pod nadvládou Keltů tvořících jen horní vrstvy společnosti, neopouští zcela ani myšlenku spojitosti mezi žárovými hroby dobřichovického horizontu a „domácími“ hroby lužickými. V hodnocení keltské přítomnosti ve střední Evropě (nemíní přitom „protokeltské autochtony“ halštátolaténské), jako by se blížil myšlence vyslovené Böhmem v *Kronice objeveného věku*: „Úloha historických Keltů ve střední Evropě a jejich význam pro evropskou civilizaci nemají obdoby v nejstarších dějinách Evropy. Historičtí Keltové, navázavše již dříve styky s jižním vyspělejším prostředím, vtrhli do střední a jižní Evropy jako dobovatelé a kořistníci. Když pak později donuceni okolnostmi, se stále více soustřeďovali ve střední Evropě, prožili hospodářsko-spoločenský přerod, v němž dovedli plně využít svých bohatých zkušeností, organizačních schopností a smyslu pro technickou a uměleckou dokonalost, takže na sklonku druhého století a na počátku posledního století vytvořili podivuhodnou

⁴² Čistě germánské jsou dle Böhma až hroby kobylské a germánská přítomnost se tak zkracuje o více než století.

hospodářsko-obchodní organizaci. [...] Na středoevropské křižovatce dějinného vývoje byli však v posledním století sevřeni dvojí silou, směřující od severu a od jihu do Podunají. Tomuto tlaku neodolali, neboť v rozhodujícím okamžiku politického zápasu dávno již ztratili svoji původní válečnickou zdatnost, dávající přednost zájmům hospodářským. Postupně ztráceli své mocenské pozice a posléze i svoji politickou svrchovanost. Jejich zbytky však tu zůstaly a zůstalo u i trvalé dědictví kulturní, technické a umělecké“ (FILIP 1956, 332-x333).

Filip, jak vysvětluje z předchozího citátu, chápe Kelty do značné míry jako jednolitý nejen etnický ale bezmála i politický celek. V diskusi o přechodu mezi dobou halstattskou a starolaténskou a straně jedné a laténskou na straně druhé (FILIP 1956, 289-290) sice složitě rozlišuje několik etnických složek – Protokelty, historické Kelty atd. – ve zbytku výkladu se však toto členění často vytrácí. Tak například události druhé punské války předkládá bezmála jako konflikt římsko-keltský (*ibidem* 22), pro první století hovoří Filip o Keltech, Germánech a Římanech, aniž by varoval – jak to činí v jiných případech – před přímočarostí takové četby. V takové optice je zjevné, že přesná lokalisace Bójů a jejich odlišení od jiných kmenů má pro Filipa jen okrajový význam.

Ještě nápadněji je tento přístup viditelný u J. DOBIÁŠE (1964). Podobně jako Filip považuje Dobiáš za zbytečné ptát se po počátcích bójského osídlení ne snad z důvodů epistemologických obtíží, ale proto, že Kelti v Čechách beztak sídlí (ba formují se) již od doby halštatské. Bóji jsou pro něj vlastně všichni obyvatelé Čech v předřímské době. Z dnešního pohledu lze možná považovat za překonaný „kossinovský“ přístup badatelů první poloviny 20. stol., snažících se identifikovat Bóje s jednou z jasně vymezených „kulturních provincií“ české doby železné, přístup Dobiášův („Čechy jsou totožné s Boiohaemem a proto všichni jeho obyvatelé z této doby mohou být pokládáni za Bóje“ nás však vrací o sto let zpět k chápání Wocelovu).

Práci Dobiášově i Filipově je z hlediska chápání bójské problematiky společný jeden rys – jedná se do značné míry o literární palimpsesty vzniklé na základě staletého bádání, palimpsesty, kde primární pramen téměř již mizí pod záplavou sekundárních interpretací, v nichž se již autorství a smysl jednotlivých výroků smývá, a v nichž nezbývá než pečlivému autorovi sjednat řád... Ve skutečnosti je však diskuse o problematice ve své původní podobě již za svým zenitem.

Nová generace badatelů projevuje o téma etnicity (přinejmenším coby o problematiku hodnou zkoumání) poměrně málo zájmu a i když se otázka občas v pracích objevuje, je již zřídka předmětem diskuse: jsou předkládány závěry klasických prací, s nimiž autor nepolemisuje. Obrazně i fakticky se konstatování etnicity a historického vývoje přesouvají ze

závěrů do úvodů prací (srov. MICHÁLEK 1985). I pokud je diskuse na toto téma vedena (srov. např. WALDHAUSER 1984b *contra* VENCLOVÁ 1987), je tak zaprvé činěno na základě argumentů čistě archeologických („keltská“ ? keramika; „keltské“ hospodářství“), zadruhé a především probíhá na rovině „keltové-nekeltové“: Bójové zůstávají pověšinou vně diskuse, Boiohaemum je v tomto období používáno nanejvýš coby etiketa. Jediná práce tohoto období, zaměřená samostatně a výslovně na otázku studia etnických vztahů v Čechách pozdní doby železné – studie N. Venclové o etnicitě příslušníku podmokelské a kobylyské skupiny – uzavírá detailní analýzu materiálu zcela v rozporu s předválečnými praktikami závěrem, že otázku na základě dostupných pramenů zodpovědět nelze (VENCLOVÁ 1973).

Odsudné tvrzení S. RIECKHOFFOVÉ (2009, 366-367) o „škole Jana Filipa“ je ve vztahu k otázkám etnicity zcela zavádějící: Filipovi žáci sice užívají některé z Filipem ražených tezí či jejich prvků, ty však nejsou ani Filipovým dílem (jedná se většinou o přejaté či sdílené představy Schránílovy, Böhmovy atd.) ani nejsou u citovaných badatelů řetězeny v tentýž argumentační celek jako u Filipa.

Těmto otázkám se budou v následujících letech naopak věnovat badatelé vzeší ze školy brněnské, zejména V. Kruta a později i J. Waldhauser.

„kapka keltské krve“

Situace se začíná proměňovat v osmdesátých a zejména v devadesátých letech. Přejídná vlna keltománie, která tou dobou českou společností prochází (reflektovaná např. v *Keltománie* 1998) se přirozeně dá chápat jako součást odporu k režimem prosazované a dávno již degenerované – myšlenky „slovanského bratrství“ (srov. i HOLY 1996, 29-33). V tomto myšlenkovém ovzduší a zejména pak v atmosféře raných devadesátých let („návrat do Evropy“ a „hledání kořenů“) padla myšlenka genetické kontinuity českého národa již od keltské doby na úrodnou půdu. Rovněž archeologové se začínají touto dobou v knihách pro veřejnost více či méně obezřetně vyjadřovat k myšlenky „kapky keltské krve v českých žilách“ (DRDA – RYBOVÁ 1998, 187; WALDHAUSER 1999, 235; BOUZEK 2007, 195-196). Je pozoruhodné, že se tak děje právě až nyní, ačkoliv možnost genetické kontinuity mezi keltským a českým osídlením byla prvně vyslovena již Niederlem (ne-li Palackým) a žádným z jeho žáků či jejich následovníků nebyla zpochybněna.

Když roku 1995 vychází v Paříži po dlouhé době opět syntéza „keltské“ archeologie v Čechách, „určena čtenářům poučeným barvitou historií dávné Galie ale jen výjimečně informovaným o neméně klasické keltské zemi uprostřed Evropy“ (DRDA – RYBOVÁ 1998, 7), je hlavní starostí prvních dvou kapitol prokázat, že „aussi étonnant que cela puisse paraître [...]

les Celtes habitèrent le Bohême[. ... Leur] manière de vivre, la culture et l'art ne différaient guère de ceux des habitants de la Gaule" (DRDA - RYBOVÁ 1995, 5). Spíše než tato skutečnost, je „étonnant“ toto tvrzení: jako by smyslem díla bylo prokázat zdůrazňováním keltské minulosti odvěkou západní orientaci českých zemí.

S nástupem nového tisíciletí se Bójové coby argumentační prostředek z české archeologie opět postupně vytrácí. Někteří badatelé setrvávají na dříve vystavěných pozicích (KRUTA - LIČKA - CESION-LOUPPE eds. 2006; BOUZEK 2007), jinak však etnonyma (a zejména „národy“ coby argumentační prostředek) vstupují do odborné literatury zcela výjimečně (POLIŠENSKÝ 2003; CHYTRÁČEK 2007; 2008). J. WALDHAUSER (2001, 8-20) předkládá sice obsáhlou exegezi písemných pramenů, k většině z nich však uznává poměrně široké možnosti četby a se závěry neoperuje na úrovni archeologické interpretace. J. MILITKÝ (2008) zdůrazňuje, že výrazu „Bójové“ užívá výhradně coby numismatického *terminu technicu* (= ti kdo razili mince „bójského“ systému) bez přesahu do sféry politické, kulturní či etnické. N. VENCLOVÁ (ed. 2008b, 9-10) zdůrazňuje nejasnost a spornost písemných pramenů a podtrhuje nutnost oprostít archeologickou praxi od jejich vlivu (případně přizvat je až ke konfrontaci s obrazem vytvořeným na základě pramenů archeologických). Do tohoto rámce zdrženlivého přístupu k problematice spadají i dvě poslední práce k tématu (PIERREVELCIN 2012; KYSELA v tisku a) a tento přístup беру za svůj i v této práci.

V souhrnu lze na základě předložených úvah konstatovat, že protohistorická minulost Čech byla badateli v průběhu dějin poměrně aktivně „používána“, a to několikerým způsobem. Keltové či Bójové byli představováni jako nepřátelé a protivníci pisatelova skutečného „hrdiny“, jakým byl Marobud pro autory doby humanismu nebo původní („slovanské“) obyvatelstvo pro J. L. Píče. Podobně je postupné sžívání keltských nájezdníků s původním obyvatelstvem (za mírně odlišného rozkladu situace) velmi silně přítomno i u J. Böhma a J. Filipa. Bójové však hráli zároveň roli nadobyčej užitečného neutrálního etnického a politického prvku: stojíce chronologicky před Slovany ale i Germány a kulturně nesporně výše než tito, mohli být českým bádáním snadno užiti k bagatelisaci germánského vlivu v dějinách českých zemí (jak to činí například již Palacký, J.L. Píč i badatelé okruhu niederlovského a jak vysvítá např. i na zdůrazňování laténského vlivu na raně germánské kultuře dobřichovického horizontu či na zdůrazňování „keltského“ jména Marobudova). Nakonec lze přirozeně zaznamenat i případy identifikace („našich“) Keltů s Čechy či přesněji řečeno s Čechami. Tato identifikace je totiž výjimečně přímá („kapka keltské krve“ po níž pisatelé sáhli teprve v devadesátých letech, ač tak mohli učinit již od počátku 20. stol, ne-li od dob Palackého) a

mnohem spíše symbolická, často prostředkovaná přes zemi. Potkali jsme se s ní nejedenou (Filip, Nejedlý, Drda a Rybová), nejpříkladněji v Böhmově *Kronice*.

2.2.4. závěr

Pokusil jsem se demonstrovat, že písemné prameny vztahující se k Bójům byly od počátku předmětem aktivní instrumentalisace a že jejich četby lze v kontextu období jejich vzniku zpětně interpretovat. Jak jsem zdůraznil v úvodu, je třeba trvat na tom, že tyto praktiky byly a zůstávají nevědomými a nejedná se v žádném případě o manipulace. Podobný zásahům do objektivitu vědecké produkce je přirozeně nemožné se vyhnout, lze možná dokonce pochybovat o tom, zda je vůbec možno objektivního nezatíženého poznání dosáhnout (sám jsem si vědom, že i zde předložené četby jsou dány mým vlastním vnímáním pramenů i jejich interpretací, přesto tento svůj subjektivní pohled na věc nepokládám za manipulovaný, pouze specificky můj). Netvrdím tím, že je nutno každou specificky subjektivní interpretaci analyzovat a pochopit její motivace. Například v případě myšlenky bójské migrace coby impulsu k výstavbě oppid podobný rozbor provést nehodlám: nemám od věci dostatečný odstup časový ani osobní. Postačí uvědomit si její konstruovanost.

Pokud se týká problematiky Bójů, nechci ji zavrhnout jako nepodstatnou, chci jen poukázat na to, že písemné prameny říkají a umožňují říci méně, než kolik bychom po nich chtěli vědět. Máme k dispozici jen poměrně vágní lokalisaci a několik útržkovitých zpráv o navzájem pravděpodobně nesouvisejících událostech. Prameny v tomto stavu lze v systém uvést pouze interpretací (jakých jsme byli svědky na předchozích stranách), která nezůstane nikdy prosta subjektivitu (v našem případě za daného stavu pramenů pak vyžaduje vynesení závěrů více interpretace / =subjektivitu/ než pramenů samých). V pokusech o *kombinaci* písemných a archeologických pramenů se pak dosud nikdy nepodařilo, dovolit pramenům archeologickým hrát hlavní roli. Za tohoto stavu věcí je dle mého názoru správné, pustit prameny historické zcela ze zřetele a přizvat je nanejvýš v posledním stádiu práce k posouzení obrazu, který vytvoříme na základě pramenů výlučně archeologických. Nebudou-li historické zprávy k našemu obrazu vypovídat jednoznačně, není důvodu, je k výpovědi nutit: Nemůžeme po všeho všudy třech stranách nesoučasných textů chtít, aby nám vypověděly vše o událostech a jevech, které probíhaly ve střední Evropě v posledních dvou staletích starého letopočtu. To, které národy, události a jevy pokládáme za nejdůležitější a nejzajímavější my, má pramálo co činit s tím, které z nich byly známy antickému světu, které z nich zaznamenali tehdejší (či o něco pozdější) pisatelé a které z nich přežily do našich dnů v těch několika málo dochovaných textech.

2.3 Chronologický rámec

Za cíl si v této kapitole kladu vypracování chronologického rámce této práce. Konkrétně to znamená: 1) předložit relativní a absolutní chronologie, jež budu sám v práci užívat, a zasadit ji do kontextu chronologických systémů užívaných v archeologii mladší a pozdní doby laténské; 2) chronologicky ukotvit zásadní „okamžik“ vzniku oppid a tudíž vymezit dobu preoppidální a oppidální. To je přirozeně nezbytným předpokladem studia okolností jejich vzniku.

Ustavení chronologického rámce nelze v této práci odbýt prostou volbou jednoho ze stávajících chronologických systémů vypracovaných pro pozdní dobu laténskou. Zaprvé totiž bude v následujícím nutné kombinovat informace z několika poměrně vzdálených oblastí, v nichž jsou užívány různé chronologické systémy. Zadruhé, jak již bylo ukázáno v předchozím, tvoří právě nebývale vysoké stáří a „chronologická koincidence“ (domnělé založení oppida na Závisti kolem roku 175 př. Kr.) jednu z významných opor přenosové teorie. Ověření platnosti této teorie se proto nemůže obejít bez studia chronologického rozměru celé problematiky.

2.3.1 Soudobé chronologie mladší a pozdní doby laténské v Čechách

Jak již bylo vysvětleno v kapitole 2.1 dochází v průběhu přechodu mezi střední a mladší dobou laténskou (závěr stupně LT C1 a jistá část stupně LT C2) v Čechách podobně jako v okolních oblastech k zásadní proměně pramenné základny. Upuštěním od archeologicky sledovatelného pohřebního ritu a (následným) vznikem sídlišť zcela nového typu (oppid) vzniká v archeologickém záznamu „mezera“, délkou jejíhož trvání si dosud nemůžeme být jisti. Z toho vyplývá, že nejstarší vrstva nálezů na oppidech jaksí „visí v chronologickém vzduchoprázdnu“: v nejmladších pohřbech (ještě) obdoby nenachází, nížinná sídliště jsou obecně nedostatečně poznána na to, aby umožňovala seriaci a přesnější chronologické zařazení nálezů; na oppidech se jedná o předměty „již“ zastoupené, to nám však přirozeně neříká nic o počátcích jejich oběhu. Obtíže, které z toho plynou pro stanovení absolutního data počátku stupně LT C2, viz dále. Situaci neřeší ani sídlištní keramika, nedostatečně citlivá aby umožnila tak jemné chronologické členění jako kovový či skleněný inventář (na základě morfologických prvků lze rozlišit pouze velmi široké horisonty: LTC1 × LTC2-D1). Pro dané období a oblast nejsou k dispozici ani možnosti vnější přímé datace importovanými předměty (importované řecké mince závěru třetího a počátku druhého století pocházejí buď z nesoučasných pozdně laténských Stradonic či zcela postrádají nálezový kontext) či pomocí přírodovědných metod. Jediné datace, které lze vzít v potaz pocházejí ze

Mšeckých Žehrovic a z Vladaře. Ve Mšeckých Žehrovicích bylo šest vzorků z fází LT C1, přechodu LT C1/C2 a C2 datováno po kalibraci „zhruba k roku 200 př. Kr.“ (LANTING 1998). Radiokarbonová data z jezírka na vrchu Vladař byla určována především za účelem chronologického ukotvení jednotlivých vrstev odebíraného zde pylového profilu. Z hlediska dějů odehrávajících se na hradišti se zdá významnou datace samého počátku zanášení související s oslabením lidské přítomnosti na lokalitě, a podobný zlom zhruba kolem roku 200 př. Kr. (POKORNÝ et al. 2005). Ani tento jev ani jiné získané absolutní datum však nelze propojit s prakticky žádným chronologicky „zajímavým“ archeologickým materiálem

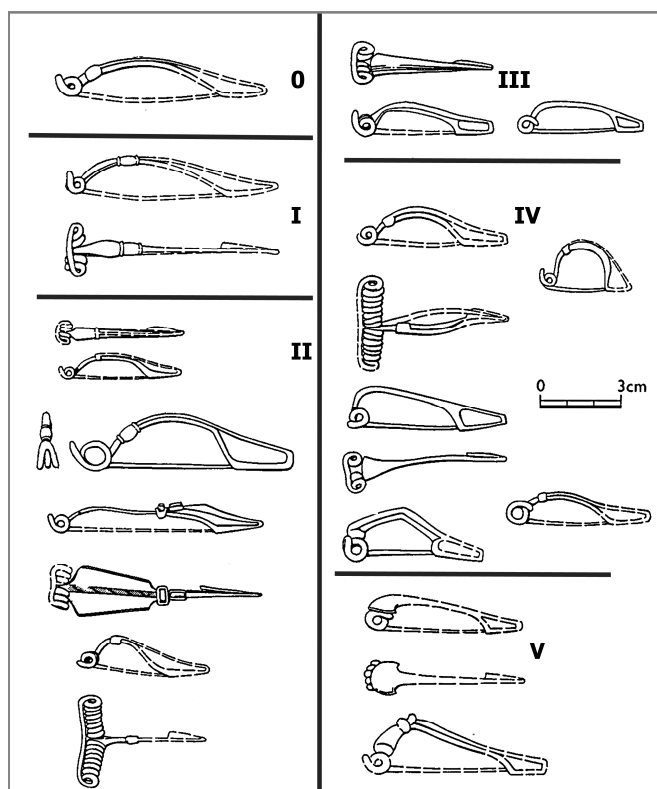
V době počátku výzkumu většiny oppid, platil v Čechách za vůdčí chronologický rámeček model J. FILIPA (1956), chápající relativně chronologické fáze spíše jako dějinné epochy a datace tak vyjadřoval téměř výhradně v (z dnešního hlediska velmi nízkých) datech absolutních. Tento stav se začal měnit od sedmdesátých let zprvu působením badatelů školených na brněnské fakultě, držících se systému Reineckeho. Tak J. MEDUNA (1970b) na základě rozboru starších i novějších nálezů ze Starého Hradiska a při zohlednění relativní chronologie nejmladších švýcarských pohřebišť definoval stupeň LT C2, M. ČIŽMÁŘ (1970; 1976) vypracoval relativní chronologii moravských pohřebišť. Oba badatelé konstatovali, že se pohřebišť již nedožívají stupně LT C2 v jehož průběhu pak vzniká Staré Hradisko. Vypracování chronologie mladší fáze mladší doby laténské je zásluhou J. WALDHAUSERA (1983), který rozlišil v rámci stupně LT D1 fázi starší D1a a mladší D1b a z hlediska absolutní datace posunul závěrečný horizont českých oppid – dosud kladený do doby marobudovské – k polovině prvního století.

V Čechách se v osmdesátých a devadesátých letech studie nálezů z neoppidálních lokalit opíraly především na materiálu keramickém (se spíše lokální platností a velmi omezenými datovacími schopnostmi: SALAČ – RULF 1995; VENCLOVÁ ed. 1998; VENCLOVÁ et al. 2001, 48-50) či skleněného (VENCLOVÁ 1990; VENCLOVÁ – MICHÁLEK 1994; SALAČ – VENCLOVÁ 1990). Chronologie oppid byla naopak vystavěna téměř výhradně na inventáři kovovém, zejména sponách. Nejkonsistentněji byla dosud tato otázka pojata v Čechách středních. Oppidum Třísov vydalo sice jisté množství datovatelného materiálu, zejména spon, těm však chybí spolehlivější nálezový kontext (BŘEŇ 1964; KARASOVÁ 2002; DANIELISOVÁ – MILITKÝ 2012). Bylo tak sice možno vyslovit se k době případně dynamice intensity osídlení oppida, nikoliv však vystavět na základě dostupných informací vnitřně soudržný systém.

Vypracování takového chronologického systému (středo)českých oppid je zásluhou P. Drdy a A. Rybové. Za výchozí bod této chronologie jim posloužila nálezová situace brány D oppida Závist (DRDA - RYBOVÁ 1992). Tato výjimečná situace, v níž po sobě následovalo několik jasně vymezených stavebních fází doprovázených navíc nadmíru bohatým chronologicky citlivým materiálem, umožnila badatelům definovat šest chronologických horizontů a relativně je zadatovat, následně pak rozšířit toto chronologické schéma na celou lokalitu a v dalším kroku (DRDA - RYBOVÁ 1997) na všechna středočeská oppida (Obr. 2.3.1a). Konkrétně badatelé

STUPĚŇ	ZÁVIST		HRAZANY		STRADONICE	
	typ spony	hradba	typ spony	hradba	typ spony	hradba
C1/2		Provis.				
C2		I		Provis.		Provis.?
			II			
			-			
			-			
D1		III		II		I
			+			
		IV				II
			-			
			-			
			-			
			-			
			-			
			-			
			-			
D2		V		?		
			-			
			-			
			-			

Obr. 2.3.1a: Synchronisace středočeských oppid (Drda - Rybová 1997)

hovoří o pěti stavebních a jednom předfortifikačním horizontu. Nejmladší fáze opevnění provedená technikou sypaného valu je provázena sponami (srov. Obr. 2.3.1b) A 65 a lžičkovitými (definujícími Waldhauserův stupeň LT D1b, pro nějž však Drda s Rybovou volí ve shodě s terminologií porýnskou označení LT D2). Předchozí čtyři fáze opevnění jsou

Obr. 2.3.1b: Závist, brána D: spony rozdělené podle horizontů.

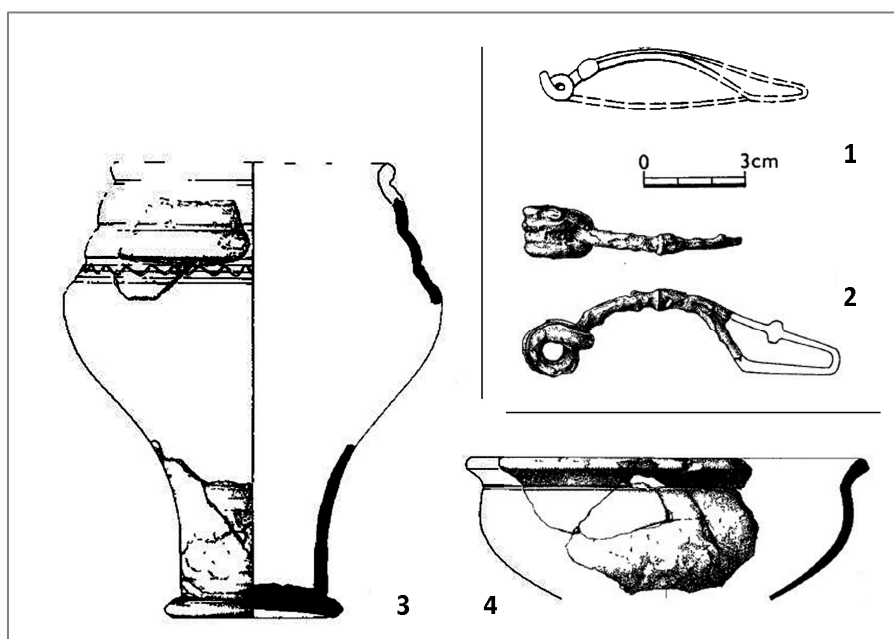
(Drda - Rybová 1992)

provedeny technikou *Pfostenschlitzmauer*. Pro každou předpokládají badatelé trvání asi po 25 let. Tyto horisonty jsou doprovázeny sponami (horisont 4) ornavasskou; Kostrzewski D/E; Beltz J; středo latéskou se střešově klenutým lučíkem; středolatéskou s listovým lučíkem a vnějším vinutím; (horisont 3) pozdně latéskou drátěnou; ornavasskou; s listovitým lučíkem a vnějším vinutím; (horisont 2) variantou spony mötschwilské; ornavasskou; sponou štítkovou a sponou středolatéského schématu s lichoběžníkovým zachycovačem; (horisont 1) sponou mötschwilskou. Tzv. nultý horisont, tedy sídlištní horisont předcházející založení kamenné hradby datují jednak na základě propočtu trvání jednotlivých fází, jednak na základě vrcholně fragmentární spony středolatéské konstrukce se svorkou umístěnou bezprostředně za vinutím, „zlomku řetězového opasku“ a fragmentu náramku z černého materiálu, které se sporadicky objevují ještě v nejmladších kostrových hrobech stupně LT C1b“ (DRDA – RYBOVÁ 1997, 335, 340) a na přelom stupňů LT C1 a C2, tedy k roku 175 podle chronologie Polenzovy (DRDA – RYBOVÁ 1992, 339, 341). Tuto dataci podporují pak nálezy z dalších poloh oppida – například sponou středolatéské konstrukce s velkým průměrem vinutí a vnitřní tětivou či dvěma keramickými tvary „doloženými v nejmladším horisontu kostrových pohřebišť“ (DRDA – RYBOVÁ 1993, 63. Abb. 8:2; 9:1-2).

Obr. 2.3.1c: Závist.
„nultý horisont“

(1: Drda – Rybová 1992; 2-4: iidem 1993)

Analogicky
přistupují autoři
k chronologii
Stradonic (RYBOVÁ –
DRDA 1994, 122-132;

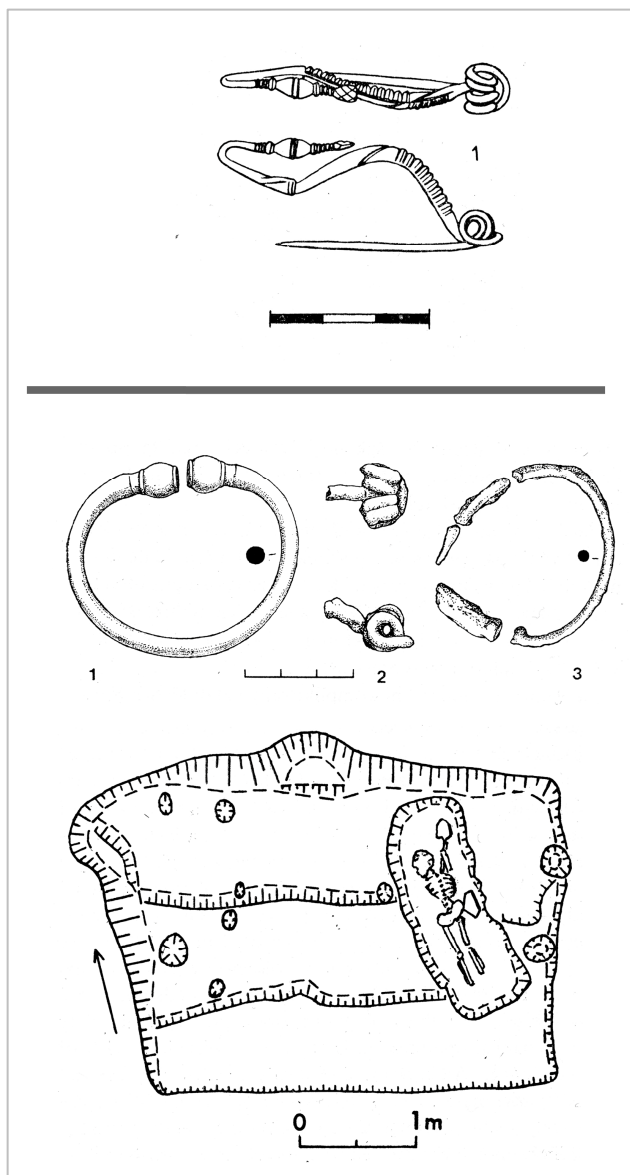
DRDA –RYBOVÁ 1997), kde na základě stratigrafické situace pozorované při záchranném výzkumu r. 1981 definují v „řezu oppidem“ čtyři sídlištní horisonty. Nálezový materiál z výzkumu byl sice výrazně chudší než v případě závistské brány, autoři však tento nedostatek překlenují tím, že mezi své čtyři horisonty rozdělují stradonické spony chované ve sbírkách Národního musea a publikované J. BŘENĚM (1964). K tomuto chronologickému

schématu připojují i Hrazany (DRDA – RYBOVÁ 1992, 339) díky informacím publikovaným L. JANSOVOU (1986; 1988; 1992).

Představená práce P. Drdy a A. Rybové (1992) patří k nejzásadnějším dílům věnovaných chronologii české pozdní doby laténské, přesto takto předložené chronologické schéma nelze přijmout nekriticky. V první řadě je možno vznést jisté pochyby o povaze příslušného kontextu. Ať sebelépe stratifikovaná a sebebohatší na chronologicky citlivé nálezy, je brána D přece jen především sídlištní situací a je s ním proto nutno zacházet s veškerou obezřetností, kterou takový kontext vyžaduje. Tuto obezřetnost autoři studie rozhodně neakcentují dostatečně, jen výjimečně činí na interpretační úrovni rozdíl mezi nálezy pocházejícími z kontextů svým způsobem uzavřených (například překrytých destrukcí dané stavební fáze) a z kontextů natolik problematických jako uložení cesty. Nálezům je často přikládána (na sídlišti sotva myslitelná) datovací schopnost *ad quem* spíše než *post quem*. Nálezy samy navíc mnohdy umožňují chronologické zařazení odlišné od onoho, za které se staví sami autoři. V neposlední řadě pak stojí daná argumentace na několika předpokladech, s nimiž se nelze ve všech případech ztotožnit.

Mezi nimi stojí na prvním místě předpoklad jednotné délky trvání jedné stavební fáze. Interval 25 let je zvolen s odvoláním na odhady předložené na základě výzkumů hradeb Basileje, Staffelbergu, Finsterlohru, Manchingu či Danebury. Je však otázkou, zda ho lze volně přenášet na hradbu Závisti postavenou v technice odlišné od většiny citovaných příkladů (*Pfostenschlitzmauer* namísto *murii gallicii* v Basileji, Manchingu či Danebury) a z velmi problematického materiálu (břidlice či velmi rychle zvětrávající prachovec / DRDA – RYBOVÁ 1997, 69/). Plné čtvrtstoletí je v této chronologické rekonstrukci přiznáno dokonce i fázi 5 a 3, které zanikají požárem. Namísto toho, aby chronologicky citlivé artefakty datovaly situaci do relativné chronologické fáze, je to právě nálezová situace, která jaksii připisuje artefaktům absolutní (SIC!) dataci.

Jisté pochyby vyvolává i myšlenka nultého horizontu. Ten je presentován jako sídlištní fáze bezprostředně a příčinně související se založením oppida, tedy fáze protooppidální. Vůbec není vzata v potaz myšlenka, že by tyto stopy lidské přítomnosti ve stupni LT C1 mohly souviset s osídlením prostě preoppidálním, tedy s pokračující (ač výrazně méně intenzivní) lidskou přítomností na místě někdejšího raně laténského hradiště, jaká je pro stupně LT B-C1 doložena například na Vladaři (POKORNÝ et al 2005) a ostatně – fragmentárně ale přece – i na samotném předhradí Závisti: spona stupně LTB1a (JANSOVÁ 1983, 28, Obr. 15:1) a (zemnice? a) hroby LT B2-C (MOTKYOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978a, 102-106): srov. Obr. 2.3.1d.

Obr. 2.3.1d: Závist – preoppidální fáze
(Jansová 1983; Motyková – Drda –Rybová 1978a).

Nelze se navíc dle mého názoru ve všech bodech ztotožnit s navrhovaným typologickým a tudíž / nebo chronologickým zařazením některých artefaktů, mj. právě oněch, které s takovou přesností („na přelomu stupňů LT C1 a C2 tudíž kolem roku 175 př. Kr.“) absolutně ukotvují nultý horizont. (viz 2.3.3.1).

Při té příležitosti je třeba podotknout, že citované absolutní datum přechodu mezi LT C1 a C2 je převzato podle POLENZE (1982), zatímco relativně chronologickou terminologii užívají Drda a Rybová podle Mirona a Metzlera (viz dále). Ani jedna z těchto voleb není v práci zdůvodněna.

Chronologie mladší doby laténské byla v posledních zhruba třiceti letech předmětem nesmírně intenzivního bádání. Tato diskuse nebyla v polovině devadesátých let ani zdaleka uzavřena (uzavřena není do dneška) a studie o závistské bráně D tak přirozeně spíše tvoří její součást, než aby se mohla rozsáhle inspirovat jejími závěry. V následujícím se

proto pokusím shrnout hlavní body této problematiky a následně zasadit do tohoto rámce chronologické schéma vypracované pro česká oppida.

2.3.2 Chronologie (pl.) mladší doby laténské - principy a pramenná základna.

Bohatost a mnohovrstevnatost pramenné základny činí z pokusů o vypracování chronologie mladší doby laténské úkol paradoxně nadmíru obtížný. Již sama oblast, v níž je možno hovořit o „klasické“ mladolaténské kultuře je nesmírně rozsáhlá (sahá od Pyrenejí přes celou dnešní Francii a Švýcarsko, jižní Německo, Českou republiku, jižní Polsko a rakousko-

maďarsko-slovenské střední Podunají až na východní okraj Karpatské kotliny). Chceme-li si navíc pokládat otázky související s pozdně laténskou chronologií, můžeme či musíme vzít v potaz prameny z oblasti sahající od severního Portugalska po Krymský poloostrov, od Toskánska či Kampánie po severní Německo a Polsko. Zdálo by se, že se při tolika oblastech kontaktu s antickým světem i dalšími protohistorickými kulturami nacházíme v nadobyčej výhodné situaci s rozsáhlými možnostmi několikanásobného křížového datování. Tato naděje je však zaprvé naplněna jen v poměrně omezené míře (či z jejího naplnění vycházejí jen další a další otázky), jednak toto panevropské měřítko našeho bádání vyžaduje zvýšenou míru epistemologické obezřetnosti.

Na problematičnost samotných pojmů jako je stupeň a fáze a na další sporné body výstavby pozdně laténské chronologie poukázal v nedávné době John COLLIS (2009), není proto třeba se o otázce šíře rozepisovat. Dodejme, že v průběhu této práce budu ve shodě s Collisovým návrhem užívat i pojmu „horizont“ ve smyslu relativně-chronologické jednotky definované přítomností jednoho typu artefaktu či jednoho artefaktového příznaku, jež si – na rozdíl od pojmů „fáze“ či „stupeň“ – neklade nárok universální platnost⁴³ a především je vymezen pouze svým počátkem, nikoliv závěrem. Na rozdíl od Collisova návrhu budu však přece v práci užívat pro označení relativně chronologických fází tradiční reineckeovské „Stufen“, jak je dosud zvykem v celé laténské archeologii.

Dnešní bádání nad mladší dobou laténskou již v celé Evropě dospělo ke (zdánlivě) shodě na užívání reineckeovské relativně chronologické terminologie. Tato „shoda“ však ve skutečnosti spíše zastírá hluboký nesoulad, který panuje ve věci „náplně“ těchto tak nebezpečně uniformních termínů. Zde poprvé narážíme na problém rozlehlosti pozdně laténského světa. Vzdor vši *koiné* jisté části materiální kultury a snad i kultury jako takové, je mladolaténská Evropa daleka kulturní uniformitě. Přirozeně se skládá z nesmírného množství svých více či méně významných lokálních variant. Každá z těchto variant pak jednak poskytuje k zodpovězení chronologických otázek (omezíme-li se nyní jen na ně) zcela jiné možnosti, jednak by bylo bláhové se domnívat, že i u sebeuniversálnějších typů artefaktů můžeme v každé z těchto oblastí předpokládat totožnou chronologii.

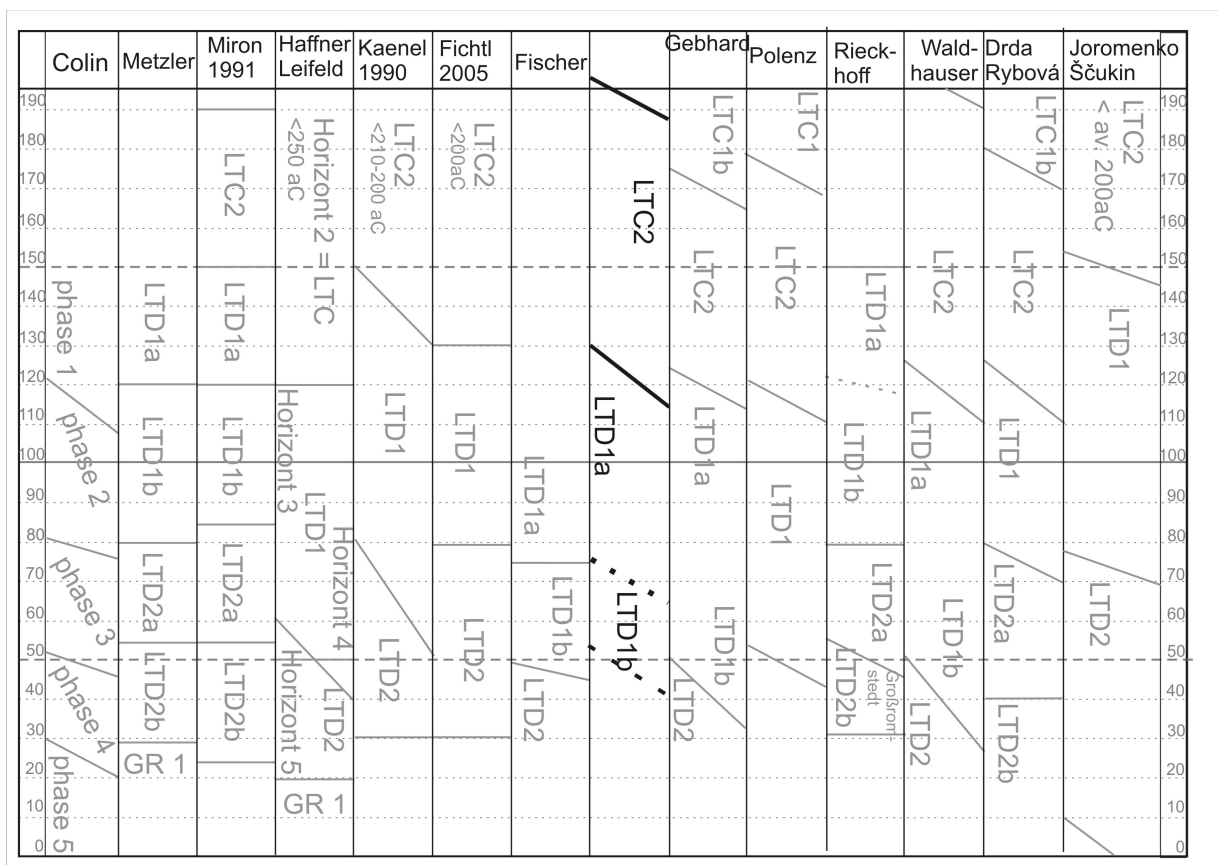
Tak jen v několika oblastech mladolaténského světa a zejména pak na jeho periferiích umožňují (jinak neznámá) pohřebiště vypracování jemné a spolehlivé relativní chronologie na základě všech kategorií pohřebních milodarů (střední Porýní – Pomohani – Pomoselí; Veneto – Lombardie – Ticino; východoalpská oblast; jižní Galie; nelaténské severní Německo a

⁴³ Horizont „nastává“ objevením konkrétního typu artefaktu, ke kterému mohlo ale v různých oblastech dojít v různou dobu.

Polsko). K samotné definici relativně chronologických stupňů mladší doby laténské došlo v jižním Německu zejména na základě drobného kovového inventáře. Naopak Galie díky zdaleka nejvyšší přítomnosti středomořských importů nejspíše umožňuje propojit chronologii laténskou s historickou chronologií středomořskou, lokální chronologie jsou zde však vypracovány především na základě keramiky sídlištní (např. na Bibracte na základě stratigrafie dosud jediného domu PC1). Ve všech těchto oblastech je přesto užívána jednotná relativně chronologická terminologie ačkoliv – jak není ani nutno připomínat – popisuje zcela odlišné skutečnosti. Universální typy artefaktů v této zmatečné situaci spíše bloudí mezi vzájemně neslučitelnými fázemi, než aby je navzájem svazovaly v smysluplný celek.

V této nelehké situaci pokládám za jediné správné řešení užívat universálně platných výrazů pro chronologické jednotky definované výhradně stejně universálně zastoupenými typy artefaktů, zejména, ne-li výlučně, spon. Lokální „keramické“ chronologie si přirozeně vždy podrží výhodu vnitřně koherentního systému s dostatečně bohatou pramennou základnou, jenž musí tvořit výchozí bod všech lokálních chronologií. Jen spony jsou však s touto systémem ukotvit a převést několik lokálních systémů na společného jmenovatele. Je naopak podle mého názoru metodologicky nepřijatelné, jak korigovat sponovou chronologii chronologií keramickou, tak nárokovat si pro lokální keramickou chronologii universálně platné názvy stupňů. Z těchto principů budu tedy vycházet v následné chronologické studii.

I u těchto universálně rozšířených artefaktů musíme pak přirozeně předpokládat postupné šíření z místa vzniku: např. u variant Mötschwilských spon ze švýcarské náhorní plošiny (MARTON 2004), u nauheimských spon z horního Rýna (STRIEWE 1996), u spon A65 a lžičkovitých ze severní Itálie (DEMETZ 1999), u spon Beltz J a Kostrzevski K ze středního a severního Německa (VÖLLING 1994; RIECKHOFF 1995)... S jakou rychlostí mohlo k tomuto přenosu a případně následnému rozšíření dojít přirozeně nelze zjistit ani odhadnout. Rozhodně však můžeme počítat s chronologickým posunem, jehož délka mohla dosáhnout i desetiletí.

Obr. 2.3.2a: Vybrané chronologické systémy mladší doby laténské. Střední sloupec - systém užívaný v této práci.

2.3.2.1 Relativní chronologie

« ... se in questo stesso istante io fossi sulla linea del meridiano sarebbe la mezzanotte in punto, ma se guardassi a occidente vedrei la mezzanotte di venerdì e se guardassi a oriente vedrei le mezzanotte di giovedì. »

Umberto Eco, *L'isola del giorno prima*.

Relativní chronologie - LT C2

Rozlišení doby stredo- a pozdně laténské, respektive stupňů LT C a D případně LT II a III je dílem badatelů 19. a počátku 20. stol. (TISCHLER 1885; REINECKE 1902; DÉCHELETTE 1914) a přechod mezi oběma stupni je definován především objevením spony pozdně laténské konstrukce (nadále též SLT; tj. s rámcovým zachycovačem), která nejprve doprovází a následně nahrazuje sponu středolaténské (nadále též MLT), tj. spojené konstrukce. Možnost jemnějšího typologického rozčlenění spon obou schémat (a tudíž jemnějšího chronologického rozčlenění obou stupňů, k němuž však badatelé tohoto období ještě nepřistoupili) byla zjevná již od počátku dvacátého století například díky práci R. Beltze či J. Kostrzewského (1919).

Roku 1968 publikoval F. Hodson svoji studii k typologii a chronologii pohřebiště Münsingen Rhein, podle níž hroby nejmladší fáze obsahující milodary (fáze V) provází tzv. „Mötschwillská“ spona tj. spona středoláténské konstrukce s krátkou nožkou a symetricky klenutým lučíkem v přední části zesíleným a fasetovaným. Právě prostřednictvím mötschwillské spony definoval krátce na to J. MEDUNA (1970b) stupeň LT C2 moravských sídlišť (na pohřebištích tato fáze již chybí)⁴⁴. O vymezení stupně LT C2 se v následujících letech pokusili na základě hrobových i sídlištních nálezů H. POLENZ (1971; 1978; 1982), N. BANTELMAANN (1972) a W. STÖCKLI (1974; 1975). Podle jejich závěrů jsou pro LT C2 charakteristické spony se symetrickým lučíkem, krátkým vinutím a vnější tětivou, které doplňují následně spony s vnitřní tětivou a často asymetrickým lučíkem (jež lze označit i jako Kostrzewski D/E), které pak zůstanou v užívání po celý stupeň LT D a v některých oblastech až do počátku doby římské (LEIFELD 2007, 51). K problematice se podrobněji vrátíme v oddíle 2.3.3.

Mladší fázi střední doby laténské⁴⁵ vymezuje i W. KRÄMER (1985, 26-32) na základě hrobových nálezů v jižním Bavorsku, svoje horizonty však definuje odlišně od tradiční chronologie reineckovské⁴⁶ a synchronisaci se stupni LT C1 respektive C2 se vyhýbá. Přijímá ji naopak R. GEBHARD pro chronologii vystavenou na základě skleněného šperku (1989a) i spon (1991). U těchto vychází do značné míry z typologií vyvinutých v sedmdesátých letech, které následně kombinuje s aspektem horizontálně stratigrafickým.

Relativní chronologie – LT D

V pozdní době laténské se zahušťuje síť oppid a obecně výrazně přibývá relevantních kontextů ale i nálezových kategorií (a v jejich rámci typů), na jejich základě si lze pokládat otázky týkající se relativní i absolutní chronologie. S tímto nárůstem pramenné základny přibývá však zároveň i množství problematických bodů.

⁴⁴ Definici počátku stupně LT C2 sponou typu Mötschwil zpochybnil nedávno A. MÁRTON (2004). Autor tvrdí, že vznik spony je nutno klást již do LT C1b, vyděluje v rámci typu množství variant a dokládá jejich postupné šíření ze švýcarské náhorní plošiny po zaalpské Evropě, a tudíž odmítá myšlenku jednotného „mötschwillského horizontu“. Argumenty jsou málo přesvědčivé: asociace se skleněným šperkem staršího typu není důvodem k vyšší dataci spony, jež sama definuje (a to z volby badatelů, nikoliv z hlediska jakéhosi absolutního kritéria) stupeň LT C2. Ani vznik typu ve Švýcarsku, ani nesoučasnost, respektive následnost jednotlivých variant nedokládá autor důvody průkaznými či vůbec žádnými, a není tak zjevné, co brání myšlence, že na těch oppidech, kde se vyskytují spony typu „mötschwill“ (aťsi v jeho nejrůznějších variantách), lze počítat s osídlením v rámci stupně LT C2.

⁴⁵ „jüngere Flachgräberlatène“.

⁴⁶ Krämer člení svůj „Flachgräberlatène“ do tří fází, z nichž starší odpovídá stupni LT B1, střední fázím LT B2-LT C1 a mladší LTC1-LTC2 (viz KRÄMER 1985, 16-19, Abb. 3). Stojí však za pozornost, že v hrobech této fáze jsou zastoupeny i mötschwillské spony (*ibidem*, Tf 1: 3;2:3;20:4; 23: 2; 25), které – jak bylo zmíněno výše – v Čechách a na Moravě již v hrobech zastoupeny nejsou.

Problémy začínají již v terminologii: r. 1962 navrhl W. KRÄMER (1962, 307-308, Abb. 1) rozčlenit Reineckeho stupně LT D na fázi LT D1, definovanou nauheimskou sponou a charakteristickou pro mladší fázi osídlení Manchingu, a na mladší (na Manchingu již nezastoupenou) fázi LT D2⁴⁷, pro níž je charakteristická spona s prohnutým lučíkem, *Geschweifte Fibel* a vysoce klenutá spona středolatské konstrukce Beltz J (viz již KRÄMER 1959).

Šedesátá a sedmdesátá léta přinesla potom řadu nových poznatků: jsou zveřejněny nové pohledy na chronologii pozdně latěnských pohřebišť lombardských a ticinských (GRAUE 1974; STÖCKLI 1975), na jejichž základě bylo možno provést jemnější členění pozdní doby latěnské. Výzkumy oppida Altenburg-Rheinau (FISCHER 1966) a Basileje (FURGER-GUNTI 1979, FURGER-GUNTI - BERGER 1980) ukázaly, že spony typu Almgren 65 a lžičkovitá, *Schüsselfibel*, doložené na Manchingu, Altenburgu a Basileji Münsterhügelu, nikoliv však (ještě) v Basileji-Plynárně a Breisachu-Hochstettenu, se objevují později než spony nauheimské či obecně pozdně latěnské, předchází však horizontu spony s prohnutým lučíkem. Zároveň došlo ke zpracování rozsáhlých pohřebišť pozdní doby latěnské a rané doby římské na Trevírsku, které A. Haffner rozčlenil na základě bohatého keramického inventáře na zprvu (HAFFNER 1969) čtyři horizonty, k nimž následně (HAFFNER 1974) připojil pátý, totožný s jihoněmeckým LT D2.

Tato situace umožnila badatelům, sledujícím Krämerovo schéma (WALDHAUSER 1983, FISCHER 1988, GEBHARD 1991) rozdělit stupeň LT D1 na fáze LT D1a a D1b definované nauheimskou sponou, respektive sponami Almgren 65 a lžičkovitou.

V Lombardii rozčlenil R. DE MARINIS (1977; 1986, 133-140) pozdní dobu latěnskou do dvou úseků, které rovněž provázely spony nauheimské respektive A65 a *Schüsselfibeln*. Jelikož mu ze severní Itálie nebyly známy žádné *Geschweifte fibeln*, odmítnul pro tuto oblast platnost Krämerovského členění a své dva horizonty označil jako LT D1 a LT D2. Demarinisovské členění pak následovali i další italští badatelé: L. SALZANI (ed.1995; ed. 1996; ed. 1998), P. PIANA AGOSTINETTI a R. KNOBLOCH (2009). Z nepatrně odlišných pohnutek dospěl k podobným závěrům A. MIRON (1986; 1991). Ve své studii o pozdní době železné v oblasti Hunsrücko-eifelské kultury vypracoval na základě (kritizované⁴⁸) kombinační statistiky pohřebních inventářů (a to převážně keramických milodarů) vnitřní relativní chronologii Haffnerových horizontů 4 a 5. Jelikož tato kombinační statistika mj. vyčlenila horizont hrobů, obsahujících spony pozdně latěnského schématu, nikoliv však ještě spony nauheimské, považoval MIRON (1986, 132, 139, 151) za vhodné rozdělit pozdní dobu latěnskou na

⁴⁷ Necháváme bez komentáře domnělý, již císařský horizont LT D3.

⁴⁸ BRUGMANN 1993

přednauheimskou fází LT D1a, horizont nauheimské spony LT D1b následovaný pak stupněm LT D2. Ten sice formálně definuje zhruba ve smyslu Haffnerově, i tentokrát však jeho počátek vymezuje proměnou v keramickém inventáři. K mironovské relativní i absolutní (viz dále) chronologii se záhy přiklonili J. METZLER (et al. 1991; *idem* 1995; *idem* 1996; METZLER – GAENG et al. 2009; METZLER – METZLER-ZENS – MÉNIEL et. al. 1999) a S. RIECKHOFF (1995) ale i P. DRDA a A. RYBOVÁ (1992; 1997). Když A. MIRON článkem z roku 1998 shrnoval soudobý stav bádání nad pozdnělaténskou chronologií, dokázal možná částečně obhájit podloženost svojí kombinační statistiky, stěží však mohl badatelské obci vymluvit, že nastalé „babylonské zmatení“ (jak svůj příspěvek příznačně nazval) je v první řadě vinou jeho sotva přípustného matení regionální chronologie keramické s nadregionální chronologií kovového inventáře. To je i zdrojem absurdních situací, kdy v oblastech, kde je přijata Mironova relativní chronologie (nauheimská spona = LT D1b) za „správnou“, nelze zde však doložit, že jí – tak jako údajně na trevírsku – předchází drátěná spona pozdně laténské konstrukce, je tento přednauheimský stupeň LT D1a v kovovém inventáři definován zcela či především sponami středolaténské konstrukce (COLIN 1998; MÜLLER – KAENEL – LÜSCHER 1999; PIANA AGOSTINETTI - KNOBLOCH 2009⁴⁹; ale viz již HATT – ROUALETT 1977, jejichž vizionářství v tomto ohledu oceňuje G. KAENEL 2008, 336). Tvrzení, že keramika této fáze v daných oblastech „odpovídá již keramice pozdně laténské“ nemění nic na skutečnosti, že z hlediska sponové chronologie se jedná o mladší fázi fázi stupně LT C2.

Nejnověji se za existenci přednauheimského horizontu svorně vyslovilo celé bádání frankofonní (BARRAL – FICHTL eds. 2012). Jeho definice však není při bližším pohledu jednoznačná: L. PERNET a L. TORI (2012) znají na pohřebišti v Giubiascu pouze 4 nauheimské spony⁵⁰ vesměs v asociaci s předměty s velmi dlouhou životností či vlastním již horizontu přednauheimskému. Podobně i z výkladu Ph. CURDYHO, P. JUDA a G. KAENELA (2012) se zdá, že nauheimské spony jsou na švýcarské náhorní plošině spíše řídké než pozdní. Mladší postavení nauheimských spon v rámci raných SLT spon na základě důvodů stratigrafických (nejenom asociačních) dokládají Ph. BARRAL a G. VIDEAU (2012) i v tomto případě se však jedná o velmi malý vzorek a chronologie sama je zde ve skutečnosti vystavěna na keramice.

Myšlenku přednauheimského horizontu stupně LT D1 naopak kritizuje D. KRAUSSE (2006, 108-118, 130-131) na základě samotného materiálu, na němž byla vypracována, tedy

⁴⁹ V chronologii R. Knoblocha definuje přednauheimský horizont krom spon středolaténských i SLT spony kolínková a páskovitá s hlavičkou kryjící vinutí, tedy typy charakteristické ve střední Evropě pro mladší úsek nauheimského horizontu.

⁵⁰ Náleží „nejhůře doloženému chronologickému horizontu na lokalitě“. V korespondenční tabulce působí tento horizont spíše jakýmsi přechodným dojmem, přičemž nauheimské spony náleží jeho starší části.

hrobových nálezů Trevírska. Poukazuje na některé metodologické nedostatky Mironovy kombinační statistiky, na skutečnost, že mironovský „nauheimský“ stupeň LTD1b tvoří na horathském pohřebišti bezmála výhradně ženské pohřby a na obtíže, které identifikace přednauheimského stupně působí na jiných pohřebištích. Varuje před nadmíru rozsáhlými (nad)regionálními syntézami, v nichž mohou být teritoriálním rozdílem připsán chronologický význam: tak je tomu například podle jeho názoru mezi dvěma částmi treverského území: východní (německou hunsrücko-eifelskou) a západní (lucembruskou – tj. oblastí Tittelbergu a hrobek v Clemency, Goebingu). Tato se dle jeho názoru vyvíjela dynamičtěji a pokusy o synchronisaci zdejších („bodových“) nalezišť poskytujících chronologické opěrné body (importy), s méně okázalou, ale systematickou dokumentací vývoje pohřebišť dále na východě, vede pak k umělému zvyšování chronologie.

Bylo by přirozeně scestné trvat na tom, že pozdně laténská konstrukce spony přišla na svět zčista jasna v podobě plně vyvinuté spony nauheimské. Prosté drátěné SLT spony sponám nauheimským zřejmě skutečně předcházejí, problémem však je, že mezi poměrně nevýraznými nejstaršími SLT sponami tvoří právě spony nauheimské jediný široce a spolehlivě rozpoznatelný typ. Právě v tomto smyslu tuto chronologickou fázi „definují“. Jak dlouho trvala „přednauheimská fáze“ stupně LTD1 nelze odhadnout (není zjevné, proč jí připsat celá desetiletí či čtvrtstoletí) zároveň je třeba zdůraznit problematičnost jeho „negativní definice“ absencí nauheimských spon. Rozčlenění na dva chronologické stupně bude zejména v sídlištních kontextech povinně končit kruhovou argumentací, kdy objevení jakékoliv ne-nauheimské spony SLT konstrukce (která sama o sobě může náležet i pokročilemu stupni LT D1) automaticky povede k bezdůvodnému zvýšení datace. Je proto podle mého názoru správné podržet si sponu nauheimskou coby „indikátor“ stupně LT D1a (nikoliv však nutně jeho počátku – ten vyznačuje vznik rámcového zachycovače).

Ke zjištění, že kulturní přelom mezi společnostmi středo- a pozdně laténskou je nutno položit již před horizont oppid a nauheimských spon, začali badatelé dospívat zhruba v téže době, kdy docházelo k obecnému zvyšování chronologií (avšak již J. MEDUNA 1970b hovoří o stupni LT C2 jako o „přechodovém horizontu“). Je však dle mého chybné zaměřovat toto kulturní členění (které se v této práci snažím ošetřit rozlišováním mlado- a pozdně laténské období, LTC2-LTD2 × LTD1-LTD2) zaměřovat s členěním čistě chronologickým, které má sloužit interpretacím za pouhou vnější oporu.

Relativní chronologie – systém zvolený pro tuto práci

V současné době jsou tedy dosud v platnosti dva relativně chronologické systémy užívající totožná označení pro různé chronologické fáze. Systém Krämerovský platí v Bavorsku a Württembersku, užívají jej i badatelé jihotyrolští, moravští a rakouští. Ve Slovinsku platí totožné dělení avšak s odlišným označením fází: Mokronog IIIa =LTD1a a Mokronog IIIb = LT D1b (BOŽIČ 2008) Systém Mironův si naopak dobyt Porýní včetně Bádenska, užíván je i ve Švýcarsku a Francii⁵¹. V Čechách užívají jednotliví badatelé systémy oba. Situaci shrnuji v tabulce:

Krämer; Fischer; Gebhard; Sievers; Demetz; Waldhauser	Typy		Miron; Metzler; Rieckhoff; Drda Rybová; Droberjar
LT C2	Mötschwil, Ornavasso, Kostrz. B, C		LT C2
LT D1a	sp. pozdně LT konstrukce		LT D1a
	Nauheimská spona		LTD1b
LT D1b	Almgren 65, Lžičkovitá sp.	Almgren 65, Lžičkovitá, raná geschweifte Fibel	LT D2a
LT D2a	Geschweifte fibel		LT D2b
			Gallo-Římský horis.

V tomto (prozatím ne více než) čistě terminologickém sporu volím stranu Krämerovskou. Rozlišení „oppidálního a neoppidálního pozdního laténu“ (aťsi ve výrazně jiné formě než jak si ji představoval před půlstoletím Krämer sám) vystihuje dle mého názoru situaci v Čechách výrazně přiléhavěji, než předěl „vyššího řádu“ položený do oppidálního období. V následujícím proto, nebude-li uvedeno jinak, užívám relativní stupně „bavorské“.

⁵¹ Nedávné poměrně militantní obhajoby tohoto chronologického systému předkládají KAENEL 2008 či RIECKHOFF 2012.

2.3.2.2 Absolutní chronologie

Certo, un orologio dopo migliaia di miglia non dà più la certezza di segnar bene il tempo[...] ma molti e vari orologi [...] ? Tu confronti i loro tempi inesatti, controlli giornalmente le risposte dell'uno sui decreti degli altri, e qualche sicurezza l'ottieni.

[...così] finendo a un palmo dall'Australia dovevano aver perso ogni punto di riferimento.

Umberto Eco, L'isola del giorno prima.

2.3.2.2a absolutní chronologie – předpoklady a možnosti

Ukotvení jednotlivých relativně chronologických stupňů k více či méně konkrétním absolutním datům již tak dost složitou situaci dále komplikuje: Namísto prosté volby toho či onoho označení pro totéž se nyní přirozeně jedná o zásadní interpretační problémy.

Než navážu v předloženém přehledu dějin bádání problematikou určování absolutní chronologie mladší a pozdní doby latéské, shrnu hlavní prameny, které její vypracování umožňují a učiním přehled nejvýznamnějších lokalit a nálezů, na jejichž základě byly činěny absolutně chronologické závěry. Jak vysvitne, mnohem větší pozornost byla (a mohla být) zatím v tomto směru věnována závěru než počátku mladší doby latéské.

Historická datace

Jak blíže poukážu v kap. 2.2, zaznamenávají historické prameny jen málo událostí, vztahujících se k dějinám předřímské zaalpské a zejména pak střední Evropy. Většina těchto událostí je navíc podána natolik neurčitě (často s nemalým časovým odstupem), že ponechává jednak poměrně široké interpretační pole, jednak či zároveň se těchto nemnohých zpráv chápou badatelé z poměrně rozsáhlých oblastí: tak tažení Kimbrů a Teutonů vede ve svém důsledku k opuštění Němcic (ČIŽMÁŘ – KOLÍKOVÁ – NOESKE 2008), opevnění Manchingu (SIEVERS 2003), k přesunu sídliště v Basileji z polohy Gasfabrik do polohy Münserhügel (RIECKHOFF 1995⁵²), i ke vzniku oppid v Porýní (LEIFELD 2007), dokonce až v Galii. Bojové navráťivší se do střední Evropy ze severní Itálie mají mít na svědomí zároveň vznik oppid v Čechách (např. DRDA – RYBOVÁ 1997) a importy (BENADÍK 1981) i imitace (KOLNÍKOVÁ 2012) mincí na západním Slovensku. Jak jsem se snažil ukázat v kapitole 2.2 na příkladu Bójů, snahy skloubit tyto kusé zprávy s archeologickým obrazem (tj. vnutit archeologickému obrazu historický výklad) často více zatemní, než objasní.

⁵² Autorka přitom nelítostně kritizuje teorii A. FURGER-GUNTIHO (1979), že je tento přesun mezi oběma sídlišti třeba připsat helvétskému tažení a následnému návratu, jíž vytýká metodologické pomýlení a nepřijatelnou kontaminaci archeologické interpretace historickou úvahou. Přesto helvétské tažení do svých úvah o basilejské sídlištní dynamice zapojuje i sama, když jím vysvětluje opuštění Münsterhügglu. Ve kterých bodech se metoda její natolik odlišuje od Furgerovy, autorka nespécifikuje.

191 př. Kr.: Návrat Bojů do střední Evropy: Otázka byla pojednána v kapitole 2.2. Skeptické výhrady proti ní zde proto nebudu opakovat. (prameny)

188 př. Kr.: Zaalpští Keltové zakládají sídliště na místě dnešní Aquileje, jsou však (r. 186) Římem donuceni k návratu zpět do své domoviny. (Liv. XXXIX. 22; 45; 54)

114 př. Kr.: založena římská provincie v dnešní jižní Francii

113-100 př. Kr.: Tažení Kimbrů a Teutonů (Plút., *vita Marii* XI):

113 př. Kr. Kimbrové v Podunají a Východních Alpách – b. u Noreie

109-105 př. Kr.: Kimbrové v jižní Galii

102 př. Kr.: Teutonové poraženi u Aquae Sextiae, 101 Kimbrové poraženi u Vercellae

Před 58 př. Kr. (70-tá nebo 60-tá léta?) – Bojové obléhají Noreiu (Caesar, BG I, 5)

58 př. Kr. – Helvetiové (a Bójové) táhnou na západ (Caesar BG I, 5nn)

58-52 př. Kr. Caesar v Galii

44-35 př. Kr.: Burebista decimuje podunajské Kelty (Strab. VII, 3.2, 11; VII, 5.2)

35 př. Kr.: – Octavianus dobývá Pannonii (Cassius Dio XLIX, 37-38)

29 př. Kr.: – Treverské povstání (Cassius Dio LI, 20.5)

15 př. Kr.: – Alpské tažení – Řím poprvé proniká do Raetie (Cassius Dio LIII-LIX, Suet, *Aug. Tac. Ann.* I-II)

11-9 př. Kr.: Drusovo tažení do Germánie (Cassius Dio LIV-LV, Tac. *Ann.* II, 8),

9 př. Kr.: Drusova smrt (Cassius Dio LV, 2,1).

Středomořské importy

Na tomto místě je nutno učinit několik poznámek k datovacím schopnostem některých kategorií středomořského importu. Jedná se přirozeně pouze o předběžné nastínění chronologického aspektu problematiky: jednotlivé kategorie budou pojednávány v plné šíři na příslušných místech v kapitole 3.

Pro druhé a první století je kupodivu i v samotném středomořském světě poměrně málo spolehlivě absolutně datovaných lokalit (mám zde na mysli především tu jeho část, která vstupovala do kontaktu se Zaalpím a která by tak mohla nabídnout možnost křížových datací, zejména severní a střední Itálii). U sídlišť (osídlených v naprosté většině případů do dnešních dnů) je obecným problémem složitá dostupnost republikánských vrstev⁵³. Pohřby zase ve

⁵³ I sídliště krátkodobě osídlená či/a intenzivně zkoumaná nemusí na naše otázky poskytovat odpovědi: například z Cosy založené roku 273, „šťastně“ upadnuvší ještě před dobou augustovskou a dlouhodobě zkoumané Americkou akademií v Římě byla dosud publikována architektura a z nálezů některé

většině Středomoří přestávají být v tomto období provázeny milodary z těch nálezových kategorií, které jsou předmětem exportu do Zaalpí. Informace nám v tomto směru poskytují jen některé regiony, především keltská severní Itálie (např. veronese: SALZANI ed. 1995; 1996; 1998; Lombardie: DE MARINIS 1986; kanton Ticino: Giubbiasco: PERNET – CARLEVARO et al. 2006). Kvalitní datovací možnosti poskytují vojenské tábory, známé z republikánského období především z Hispánie (LUIK 1997), z nichž ale jen Numanita (LUIK 2002) a Cacéres el Viejo (zničen 80-72, ULBERT 1984) byly (na rozdíl od např. Lomba do Canho, viz dále) dostatečně publikovány. V Galii lze s caesarovskými válkami spojit pouze doklady obléhání Alesie (Reddé – von Schnurbein 2001), tábory (?) v Chaussé Tirancourt, na Tittelbergu, Petriesbergu či Hermeskeilu jsou pravděpodobně o generaci mladší. Výborně poznány jsou až rýnské tábory augustovského období. Výjimečné možnosti skýtají teoreticky i vraky lodí (právě v republikánském období jsou jejich nálezy nejhojnější – PARKER 1992), jejichž náklady sestávají většinou téměř výlučně z amfor, naděje, které do nich archeologický svět vkládá, však přesto splňují jen podmíněčně a jsou spíše zdrojem unáhlených zjednodušení (TCHERNIA 1990; OLMER 2012).

K zodpovídání chronologických otázek zcela nepoužitelné jsou kategorie jako prsteny, šperky, zrcadla, lékařské nástroje a vlastně i bronzové nádoby – ty jsou sice relativně často doloženy v severoitalských hrobech i v hispánských táborech, i tak lze však jejich chronologii určit jen velice široce (v řádu více než půl století). Obecně se rozlišují typy pozdně republikánské a augustovské ale kdy přesně došlo k přechodu, není jasné. Od pol. 1. stol. totiž přídavků kovových nádob do hrobů ubývá i v severní Itálii a u několika stále přítomných nádob není jasné, zda se jedná o typy současné s pohřbem či již antikvované (CASTOLDI 2003).

Pokud se týče amfor, je pro chronologii podstatný zejména tyrhénský typ Dressel 1, bohatě doložený v Galii. Typ se podle LAMBOGLI (1955) tradičně dělí v závislosti na výšce a náklonu okraje na podtypy 1A (> 55 mm), 1B (<55 mm) a 1C. Přejít od typu 1A k 1B bývá kladen do sedmdesátých let na základě nálezů z vraku Mandrague de Giens (viz dále), v němž se výška okraje většiny amfor pohybovala právě kolem 55 mm a ze kterého zároveň pocházejí rovněž mincovní nálezy datované do let 155-75 př. Kr. Taková situace však umožňuje výrazně méně jednoznačný výklad, než jaký je tradičně předkládán (viz např. METZLER *et al.* 1991, kontra TCHERNIA 1990, OLMER 2012). Amfory byly totiž na tyrhénském pobřeží produkovány množstvím dílen, které sotva přizpůsobovaly produkci těchto (ostatně

keramické kategorie, drobné nálezy (mezi nimi skleněné nádoby a dokonce laténské spony vystavené v místním antiquariu) však dosud na svoji publikaci čekají.

zcela utilitárních) nádob „módním trendům“ podle jednotného tempa. Spíše než o typu 1A, 1B, případně typu přechodném, je třeba uvažovat o velkém množství tvarových variant (vlastních jednotlivým dílnám? Či výrobcům v rámci dílen?), které sice sledují celkový vývoj od nižších okrajů k vyšším, tento vývoj však ani nutně neprobíhal jednotným tempem ve všech centrech ani nelze jeho jednotlivé fáze absolutně chronologicky podchytit, varianty typologicky starší („Dr1A“) jsou produkovány (aťsi v menších objemech) paralelně s variantami mladšími po celou dobu jejich produkce atd. (souhrnně OLMER 2012). I kdybychom proto připustili, že se mince nalezené ve vraku dostaly na palubu jen krátce po svém vyrazení, k chronologii tyrhénských amfor tím získáme jen velice neurčitý záchytný bod. Podobně volná je chronologie dalších typů amfor: typ Dr 2-4 se na tyrhénském pobřeží objevuje snad koncem 60-tých let, amfory typu Dr1 však definitivně nahrazuje až po roce 40 či snad dokonce 20 př. Kr. Podobně adriatické amfory typu Lamboglia 2 přecházejí v průběhu třicátých let v typ Dr6, tomuto konečnému přechodu však předchází (a následuje jej) nejméně jedno (spíše dvě až tři) desetiletí „přechodných forem“ (viz dále kap. 3.1.6.4).

Pro importovanou středomořskou keramiku (především keramiku černě listrovanou) je charakteristická malá tvarová proměnlivost opět chronologicky ukotvitelná jen velmi široce (viz kapitolu 3.1.6.1) a v žádné zaalpské lokalitě nebylo možno na importované keramice vystavět jemnější chronologické úvahy.

Z importovaných předmětů si lze nejspolehlivější chronologické údaje slibovat od mincí, především římských, jež je možno datovat často s přesností na rok. Situaci však komplikuje skutečnost, že jen málo importovaných mincí pochází ze spolehlivého kontextu a často nelze vyloučit, že se jedná o předměty uložené (či dokonce importované) v mladších obdobích. U kusů z lokalit spolehlivě laténských se navíc často jedná o ražby výrazně starší, než laténské osídlení lokality (Stradonice: oba aspekty na příkladu Čech podrobněji představuje MILITKÝ 2009a. Viz i dále kap. 3.1.10).

I za této situace si však lze povšimnout jednoho jevu, nejfrapantněji sledovatelného v Čechách, nacházejícímu však obdobu i v jiných částech zaalpské Evropy. Římské republikánské mince nalezené buď v kontextech pozdní doby železné či bez jistého kontextu, ne však v asociaci s mincemi doby císařské (a tudíž v době císařské uložené a tehdy zřejmě i dorazivší do střední Evropy) se totiž ze zásady datují do druhého či samého počátku prvního století př. Kr. Závěrečný horizont přílivu římských mincí lze klást do osmdesátých let prvního století, jen výjimečně jsou doloženy mince z let sedmdesátých. Situace je obdobná i v Bavorsku (KELLNER 1990; ZIEGAUS 2004) Stejně tak na pohřebišti v Ornavassu, kde jsou mince pravidelně vkládány do hrobů (celkem 57 kusů) běží mincovní řada plynule až do roku 82/81,

desetiletí mezi 70-tými a 30-tými lety zastoupena vždy jedinou mincí, s dobou augustovskou nabírá mincovní řada opět na plynulosti (GRAUE 1974, 135-144).

Je zjevné, že natolik obecný fenomén nesouvisí se situací v zóně recepční – tedy v (za)alpské Evropě, ale naopak v oblasti původu mincí. Jinými slovy neříká nic o tom, zda a kolik byli obyvatelé Zaalpí ochotni či schopni po roce 80 přijímat obíhající římské mince ale spíše o možnostech římských mincí k proniknutí za Alpy. Konkrétně je možno pomýšlet na dva důvody: první je nesmírně prosaický – po roce 80 přestává Řím vydávat bronzové nominály. Nelze však pominout ani důvod druhý: mezi rokem 90 a zhruba 35 je Itálie zmítána občanskými válkami, jejichž dva vrcholy leží na konci osmdesátých (Sullova diktatura) a počátku čtyřicátých let (teror druhého triumvirátu a boje mezi triumviry samými). Tuto politickou situaci odráží pak v Itálii samé mincovní depoty nápadně se koncentrující právě v letech 90-75 a 50-40 (data určená na základě nejmladší mince depotu). Depoty ze 70-tých a 60-tých let jsou prakticky neznámy (BACKENDORF 1998, Abb. 10). Podle D. BACKENDORFA (1998) má tento jev dvojí navzájem provázané vysvětlení: Doložené depoty přirozeně odrážejí tesaurisaci cenného kovu v krizových dobách. Za druhé z nich vysvítá, že finanční krize, která římský svět mezi spojeneckou válkou a augustovským obdobím stíhala, vedla – krom právě krisových období, kdy si vydržování vojska vynutilo zvýšení ražby – k celkovému nedostatku oběživa a minimálnímu objemu ražby.

Římské mince druhé a třetí čtvrtiny prvního století jsou tedy v Zaalpí zastoupeny natolik řídké především proto, že byly nedostatkovým zbožím i v samotné Itálii a jako takové mohly přirozeně za Alpy proniknout v menších množstvích – pokud vůbec – ne jak tomu bylo do té doby. Stojí za úvahu, zda se nemohla hospodářská krize římského světa projevit na kontaktu se Zaalpím i v jiných ohledech. Podotkněme, že právě do osmdesátých let klade laténská archeologie některé významné předěly relativně chronologické (například mezi LT D1a a D1b resp. LTD1b a D2), osmdesátá či počátek sedmdesátých let je dobou, do níž jsou některými badateli datovány některé významné lokality a události: například uložení hrobky v Clemency a ještě podstatněji opuštění Manchingu (v obou případech hrají v této dataci významnou roli amfory). Zejména v případě Manchingu je zjevné, že konec importu amfor je do souvislosti s opuštěním sídliště samého položen čistě hypoteticky a konec importu amfor z vnějších, na Manchingu nezávislých, důvodů není jako hypotéza o nic méně přesvědčivý. Zastavení importu kolem roku 80 (LYDING WILL 1987; RIECKHOFF 1995) by tak nebylo rozporu s pokračováním sídliště až k polovině století (např SIEVERS 2003; GEBHARD 2004)

Opory absolutní datace

Předkládám zde krátký přehled lokalit laténské kultury, které poskytly více či méně přímé opory absolutní datace, jimiž budu operovat ve zbytku kapitoly či v následujících kaptiolách práce. Těmito oporami rozumím jednak možnost přímé datace na základě importovaných či imitovaných předmětů, jednak datace dendrochronologické, jednak nezpochybnitelné (a přirozeně o archeologickou dataci opřené) datace historické.

Monte Bibebe – Pianella di monte Savino (Monterenzio, ER, I)

Sídliště obývané od počátku IV stol. zaniká násilně do přelomu stol. III a II. Na lokalitě je zastoupen skleněný šperk fáze LT C2 (ORFANELLI – VELLANI 1992, 5: N°s 51 a 52 modré: tvaru nejlépe odpovídá Gebhardova řada 4, tvar 66 (GEBHARD 1989a, 194; Tfl.5:83; datovaný do LT C2), N°53 průhledný náramek se žlutou fólií na vnitřní straně, typem nejspíše náležející Gebhardova řadě 21; typy vesměs náležející stupni LT C2 či sahající od LT C1 po LT C2 (Haev 6a: VENCLOVÁ 1990, 134; Haev 13 ibidem str, 128). Mincovní depot z domu č. 8 uzavírá jako nejmladší mince stříbrný quadrigatus téměř beze stop užívání datovaný podle tradiční chronologie do let 241/235-211 (AMANDRY 2004/2008), podle chronologie „nízké“ chronologie, by ražba trvala do devadesátých či osmdesátých let druhého století před Kristem. Jeví se tak jako pravděpodobné, že sídliště zaniká v souvislosti s římsko-keltskými válkami v 90tých letech druhého století.

La Tène (Neuchâtel, CH)

Štít opatřený puklicí charakteristickou pro fázi LT C1 byl vyroben ze dřeva stromu, poraženého podle dendrochronologického datování r. 229 (HAFFNER 1979; MÜLLER – KAENEL 1986).

Wederath hr. 96 (Bernkastel-Wittlich, RP, D)

Ženský pohřeb obsahující mj. dvě spony středolaténské konstrukce s dlouhou nožkou, z toho jednu opatřenou dvěma uzlíky na svorce a nožce (tedy typ stupně LT C1) byl uložen do hrobu, jehož výdřeva poskytla dendrochronologické datum 208 př. Kr. (HAFFNER 1979).

Basançon Parking de la Mairie (Franche Comté, F)

Osm fází datovaných převážně dendrochronologicky, z toho Fáze 1: 124- po 52/51; Fáze 2: po 52/51 – před 30; Fáze 3: 30-0.

Fellbach- Schmiden (Stuttgart, BW, D)

V areálu pozdně laténské Viereckschanze bylo z výdřevy studně získáno dendrochronologické datum 123 př. Kr. Ve výplni příkopu (tedy nikoliv ve výplni studně samé, jak je někdy uváděno) byla nalezena nauheimská spona. PLANCK 1980.

Manching (Pfaffenhofen, BY, D)

Východní brána

Východní brána oppida vzniká v hradbě vystavěné v průběhu stupně LT D1. S výstavbou brány současná či vůči ní mírně mladší je pak jáma vyhloubená na přístupové cestě k bráně a zřejmě sloužící za překážku proti případným útočníkům. Z výdřevy jámy pochází několik dendrochronologických dat, z nich nejmladší 105 ± 6 př. Kr. (VAN ENDERT 1987).

amfory

K roku 80 podle končí názoru E. LYDING WILL (1987) import amfor na Manching. S. RIECKHOFFOVÁ (1995) spojuje tuto událost příčinně s konečným opuštěním sídliště.

Cáceres el viejo (Cáceres, E)

Římský vojenský tábor zkoumaný ve třicátých letech ve španělské Extremaduře poskytl bohaté nálezy, mezi nimiž nechybí ani pro chronologie klíčové kategorie artefaktů: amfory (ojediněle typu Dr 1A/B, zejména 1B a C); spony (vesměs nauheimského typu a jeho variant, zastoupena je i jedna spona typu Nova Vas) atd. Mincovní nálezy (ražby z let 208-91) umožňují spojit tábor (a zejména jeho zánik) se sertoriovskou válkou v letech 79-72 (ULBERT 1984).

Basilej (CH)

Interpretaci vzájemného vztahu obou Basilejských sídlišť (nížinného Gasfabrik a výšinného Münsterhügelu) předložil jako první A. FRUGER-GUNTI (1979): předpokládal jejich nesoučasnost (možná dokonce s krátkým hiátem), přičemž vznik Gasfabrik podle spadal na samý začátek LT D (tedy roku 1979 k roku 100 př. Kr.), římskou přítomnost na Münsterhügelu předpokládal od r. 20. V „polovině“ mezi oběma daty ležely roky galské války, s níž Furger (chronologicky i příčinně) spojil přesun z jednoho sídliště na druhé. Z archeologických dokladů tuto svoji tezi podpořil chronologií zde nalezených amfor a spon (pro horisont Gasfabrik jsou typické amfory Dr 1A a nauheimské spony, pro Münsterhügel amfory Dr1B a spony A 65, lžičkovité a kragenfibeln).

Proti furgerovské chronologii vystoupila rázně S. RIECKHOFF (1995, 169-177). Zejména na základě svojí sponové chronologie zvýšila absolutní dataci obou sídlišť a vyslovila se pro jejich částečnou současnost v horizontu nauheimské spony. K témuž závěru se poté přiklonili i M. POUX (1999 *n.v.*) a P. JUD (2003) na základě studia amfor, respektive mincí a spon. Ve skutečnosti však všichni tito badatelé především popírají hiát mezi oběma sídlišti a vytýkají zastáncům nižší datace nepružnost, s níž odmítají „obecně uznávanou“ mironovsko-metzlerovskou chronologii. Jedinými doklady vysoké datace, kterou zastávají je totiž odkaz právě na chronologie středorýnské.

Kolektiv autorů (HECHT *et al.* 1999) předložil souhrn argumentů více ve smyslu furgerovské četby situace. Podle soudobé datace počátku LT D zvyšují začátek Gasfabrik před rok 120, přítomnost nauheimských spon na Münsterhügelu vysvětlují dlouhou životností typu a odmítají v ní nezbytně vidět doklad současnosti obou sídlišť. Naopak se na základě stratigrafických údajů (opravují Furgerova pozorování) a zejména totožnosti archeologické facies vyslovují pro kontinuitu mezi osídlením Münsterhügelu ve fázi pozdně laténské a raně římské, kterou naopak Rieckhoffová odmítá. Dlužno podotknout, že oproti svému původnímu významu (klíčová lokalita pro definici relativní i absolutní chronologie mladší doby laténské) se současná polemika do značné míry obrátila: v současné době je spor naopak veden především o to, kterým vnějším chronologickým systémem oba basilejské horizonty zadatovat. Po všeobecném upuštění od historické interpretace se problém současnosti či hiátu mezi oběma sídlišti stal otázkou čistě akademickou odpověď na iž do značné míry závisí na osobní volbě: tak se obě sídliště překrývají buď „pouze dvěma“ (HECHT *et al.* 1999) či „dvěma nejlépe zastoupenými“ (JUD 2003) typy spon, buď je oběma společných „pouhých osm“ (HECHT *et al.* 1999) či „hned osm“ (JUD 2003) mincovních typů z šedesáti zastoupených.

V celé této diskusi nepadá ani slovo o dendrochronologické dataci pocházející z jednofázového *murru gallicu*, přepažujícího šíji Münsterhügelu (cit. *apud* MELLER 1999). Trám bez podkorního (a zřejmě i několika následujících) letokruhů bylo možno zadatovat k roku 66 po Kr. Bylo by samozřejmě mylné klást rovnítko mezi vznik a opevnění sídliště, přesto lze počítat mezi jednu z mála jistot, že k opevnění Münsterhügelu dochází až ve druhé polovině šedesátých, ne-li v padesátých letech.

vrak z Mandrague de Giens (Toulon, Var, Provence-Alpes-Côte d'Azur, F)

Vrak vezoucí náklad amfor typu Dressel 1 nejméně tří typů vydal dále několik mincí a lamp. Ražba nejmladší z mincí, denár L. Farsuleia Mensora spadá do let 75 či 73 př. Kr. Dataci do druhé čtvrtiny prvního století dále potvrzují nálezy „warzenlampen“. Výkopci (TCHERNIA

et al. 1978, 15-17) navrhují dataci do let 75-30, nejspíše 60-50 př. Kr. (další úvahy viz v TCHERNIA 1990).

Clemency (L)

Bohatá „aristokratická“ (a bohužel vyloupená) hrobka na území kmenu Treverů (v dnešním Lucembursku). Kovový inventář není téměř dochován (ze spon je dochován jediný fragment vinutí), keramika však odpovídá porýnskému (mironovskému) stupni LT D2a. Jeden trám z konstrukce komory poskytl dendrochronologickou dataci (nebyl však dochován podkorní letokruh) k roku 126 př. Kr. Amfory z hrobu datuje J. METZLER (*et al.* 1991) na základě srovnání s vrakem z Mandrague de Giens (viz výše) do 70-tých – 60-tých let prvního století⁵⁴, kam datuje i hrob sám (skutečnost, že TCHERNIA *et al.* 1978 datují vrak z Mandrague „nejspíše“ do 60-tých - 50-tých let, autor nezohledňuje).

Lomba do Canho (Arganil, PT)

Římský vojenský tábor v severním Portugalsku. Na základě mincovních nálezů (nejmladší nalezenou mincí je denár E. Lepida Paula z r. 62 př. Kr.) je vznik tábora spojován s Caesarovým tažením proti Lusitánům a zánik (pokud již předpokládat kontinuitu) nejpozději s pompeiovskou mobilisací před bitvou u Mundy (r. 45)⁵⁵. Mezi nálezy je třeba zmínit dvě spony nauheimského typu (DE CASTRO NUNES 1959), amfory typu Dressel 1B (FABIÃO 1989). Souhrnně viz zejm. LUIK 1997.

vrak Planier 3 (Marseilles, F)

Vrak obsahoval náklad amfor typu Dr 1B (tj. „amfor typu Dressel 1 s vysokými okraji“). Na nich je dochován kolek nesoucí jméno M. Tuccia Galeona, jehož smrt zmiňuje Cicero (*ad Atticum* 223 (XI, 12), 4) k roku 47 př. Kr. TCHERNIA 1969, 51-82. STÖCKLI 1979.

Alesia (Alise-Sainte-Reine, Côte-d'Or, Burgundsko, F)

Lokalita (s významnou laténskou i gallo-římskou fází) je přirozeně nejlépe známa díky své roli v Caesarově gallské válce i díky významnému místu v dějinách bádání o pozdní době laténské. V průběhu devadesátých let byla lokalita předmětem společných francouzsko-

⁵⁴ Povšimněme si však, že v chronologických schématech, které autor vypracovává, je hrobka kladena již k roku 80 př. Kr. (METZLER – GAENG *et al.* 2009, Fig. 402)

⁵⁵ Do této oblasti římská vojska do té doby pronikla pouze ve druhé polovině druhého století a poté až v letech 96-94. Sertoriovskou válkou zůstala oblast nezasazena. Přehled dějiny vojenské přítomnosti v oblasti předkládá FABIÃO 1989, 41-50.

německo-nizozemských výzkumů, které byly v krátké době publikovány (REDDÉ - VON SCHNURBEIN et al 1995; REDDÉ - VON SCHNURBEIN eds. 2001). Z chronologicky citlivých artefaktů, pocházejících z ověřených kontextů, souvisejících s obléháním roku 52 (tábory a příkopy), je vedle spon nauheimských nutno zmínit především tři spony lžičkovité (BROUQUIER-REDDÉ - DEYBER - SIEVERS 2001, 298, Pl. 90, N°43-45. Detektorové nálezy z táborů B a C), jednu železnou pásovitou lžičkovitou (?) spona (*ibidem* 297-298, Pl. 90:37), a (přírozeně) spony typu Alesia (*ibidem*, 298-299, Pl. 91 N° 48, 55-61). Další publikované spony (objevené ještě během výzkumů 19. stol. a pocházející proto z neověřených situací) nelze vzít v potaz⁵⁶. Mezi amforami jsou zastoupeny téměř výhradně typy DR 1B (Barral in REDDÉ - VON SCHNURBEIN eds. 2001)

Pocking - Hartkirchen (Passau, BY, D)

O rozlehlé viereckschanzi v jihozápadním Bavorsku je známa terénní dispozice známo a jedno dendrochronologické datum 51 ± 10 př. Kr. pocházející ze sloupu mostu vedoucího přes vodní příkop (SCHAICH 1998, 167). Materiál sice dosud není plně publikován, masivní konstrukce v době kolem poloviny století hovoří proti teorii (S. Rieckhoff) hromadného keltského exodu z Bavorska ve druhé čtvrtině prvního století. (SCHAICH 1998; WIELAND 1999, 187-191).

Altenburg - Rheinau (Waldshut, BW, D; Andelfingen, ZH, CH)

Rozlehlé „dvojoppidum“ bylo dlouhodobě zkoumáno výkopy i prospekci a poskytlo bohatý datovací materiál. Uvedme přehledově spony (MAUTE 1991; LAUBER 2012): střednělaténské konstrukce s vnější třetivou a krátkou nožkou (12); sp. nauheimská a cenisola (96 + 1); drátěná SLT s vnitřní (21;2) a vnější třetivou (20+7); lžičkovitá (16); varianty A65 (65); SLT (2);Kostrzewski K (17) a Geschweifte (12). Mince: Na základě srovnání obsáhlého souboru mincí s okolními lokalitami (a zejména s Basilejí) předpokládá M. NICK (2012) dvě fáze sídliště. První (do přechodu horizontu Gasfabrik k horizontu Münstehügel) byla osídlena pouze „německá“ část oppida, ve fázi druhé se osídlení šíří i na švýcarský břeh Rýna. Zcela chybí (na rozdíl od lokalit v okolí) ražby poslední třetiny I stol.

Date: 2/2 II stol. - cca 40/30.

Bratislava (SK)

⁵⁶ Mezi nimi je třeba zmínit především dvě spony typu Idria s prolamovanou nožkou, pět křídélkových spon s páskovým lučičkem, jedna Kragenfibel (*ibidem* Pl 90, N° 34-35; 29-33; 41).

Na základě argumentů numismatických funguje bratislavské oppidum nejméně do r. 46 př. Kr., kdy byl ražen nejmladší z římských denárů, imitovaných ve zdejších stříbrných ražbách (GÖBL 1994). Souvisí-li zánik oppida s Burebistovskou válkou proti Bójům, bylo by jej nejspíše nutno klást do závěru 40tých let. Na tento horisont ukazují i většina importů, jako tenkostěnná keramika s barbotinovou výzdobou a zejména naprostá většina amfor (viz dále). Některé indicie však ukazují na kontinuitu snad až do doby augustovské (například některé amfory typu Dr 6A nebo údajný nález misky náležející k rané produkci terry sigillaty: ústní sdělení A. Vrtela). Osídlení doby císařské není ve městě doloženo.

Z materiálu laténského jsou v Bratislavě doloženy nečetné spony, poměrně bohatě je zde však doložen horisont spony s prohnutým lučkem (Geschweifte fibel: ZACHAR – REXA 1988; MUSILOVÁ – LESÁK 1996; RESUTÍK 2007, 111-115; *Svedectvo* 2011, 71).

Na rozdíl od Čech jsou na Slovensku a obecně v Podunají spony stupně LT D2 doloženy v malých množstvích i v kontextech výšinných sídlišť: např. Oberleiserberg (KERN 1996, Abb 7: v pravo dole); Trenčianské Bohuslavice (FARKAŠ 2004, 124, Tab III:6).

Tittelberg (L)

Někdejší hlavní trevírské oppidum vykazuje v posledních desetiletích př. Kr. četné známky římské vojenské přítomnosti. Obě fáze lze podle názoru J. Metzlera jasně stratigraficky rozdělit, přičemž právě z této „dělicí“ vrstvy bylo získáno dendrochronologické datum 30 př. Kr. K tomuto roku klade pak Metzler konec doby laténské, tj. závěr svého LT D2b a počátek doby galořímské (METZLER 1995).

Trevír Petrisberg (RP, D)

Tuto tittelberskou dataci podporuje pak další dendrochronologické datum: raně římský tábor v Trevíru Petriesbergu byl rovněž založen na jaře roku 30 př. Kr. a lze ho tak spojit s vojenskými operacemi proti treverskému povstání. Nálezy z tábora bohužel nedovolují ukotvit kontext v rámci chronologie relativní (LEIFELD 2007).

Goebblange Nospelt (L)

Čtyři hroby (označené písmeny A-D) náležejí pohřbům treverské aristokracie chronologického horisontu následujícího po horisontu hroby z Clemency. V hrobkách A a B jsou již doloženy spony augustovské (spony s hákem tětivy, Distelfibel) a především keramika známá z raně a středně augustovských táborů v horním Porýní a lze je tedy s jistotou klást do posledních dvou desetiletí starého letopočtu. Hroby C a D jim předcházejí. Obsahují varianty

spousta lžičkovitých a jednu Kragenfibel, tvary keramiky jsou ještě poměrně blízké hrobce z Clemency, přítomny jsou i amfory typu Dr 1B. Sekvence relativně chronologických stupňů závěru pozdní doby laténské na trevírsku je tak „zosobňována“ právě těmito bohatými hroby: Clemency (LTD2a /Metzler/ = naše D1b podle terminologie užívané v této práci) – Geoblange Nospelt C, D (LTD2b/Metzler/ = naše D2) – Goeblange Nospelt A, B (gallořímský horizont /doba augustovská). Absolutní datace však tyto horizonty dostávají převážně napojením na chronologický systém (propočty) Mironovy. Hroby GN – A a B nechává Miron začínat již kolem r. 30 na základě předpokladu římské přítomnosti v oblasti (Tittleberg a Petriesberg), ač importy v hrobech obsažené nehovoří nutně pro dataci vyšší než 20/15 př. Kr. Dataci hrobů C a D prostě interpoluje. (METZLER – GAENG *et al.* 2009).

Dangstetten (Waldshut, BW, D)

Římský vojenský tábor ležící poblíž oppida v Altenburgu (viz výše). Tábor je na základě historických úvah (pravděpodobná souvislost s Augustovým Alpským tažením, opuštění zřejmě po smrti Drusově r. 9) a mincovních nálezů (dosud chybí assy první lyonské série, vydávané od r. 7 př. Kr) datován do let (20/15)-9/8 př. Kr. FINGERLIN 1986; 1998.

Oberaden (Bergkamen, NW, D)

Římský vojenský tábor, jehož založení je základě dendrochronologie datováno do léta r. 11 př. Kr., opuštění k roku 8 na základě týchž argumentů jako v případě Dangstettenu. (LEIFELD 2007)

Haltern (Münster, NW, D)

Římský vojenský tábor. Keramické i mincovní spektrum se výrazně liší od horizontu Dangstetten a naopak nápadně blíží (pokud se mincí týká) facies kalkrieské. Předpokládá se datace 5/0 př. Kr. – cca 10 po Kr.

Dějiny absolutní chronologie mladoláténského období

Pro naše potřeby není nezbytné shrnovat historiografii pokusů o určení absolutní chronologie pozdního latěnu od nejstarších dob. Za tímto účelem stačí odkázat na práci I. STORKA (2007), kde je problematika podrobně probrána až ke stavu poznání roku 1979⁵⁷.

⁵⁷ Rok sepsání Storkovy disertace, která však byla publikována (bez zásadních úprav textu) až o bezmála třicet let později.

Pokud tehdy STORK ještě konstatuje (2007, 100), že počátek pozdní doby latéské (tedy stupně LT D) zůstává dosud kolem roku 100 př. Kr., kam jej položil počátkem 20. stol. P. Reinecke, velmi živá diskuse již tehdy probíhala kolem data přechodu LT D1 a D2 (ve zde užívané terminologii). V souvislosti s ní se měla v průběhu 80tých a 90tých let dát do pohybu celá absolutní chronologie mladší doby latéské.

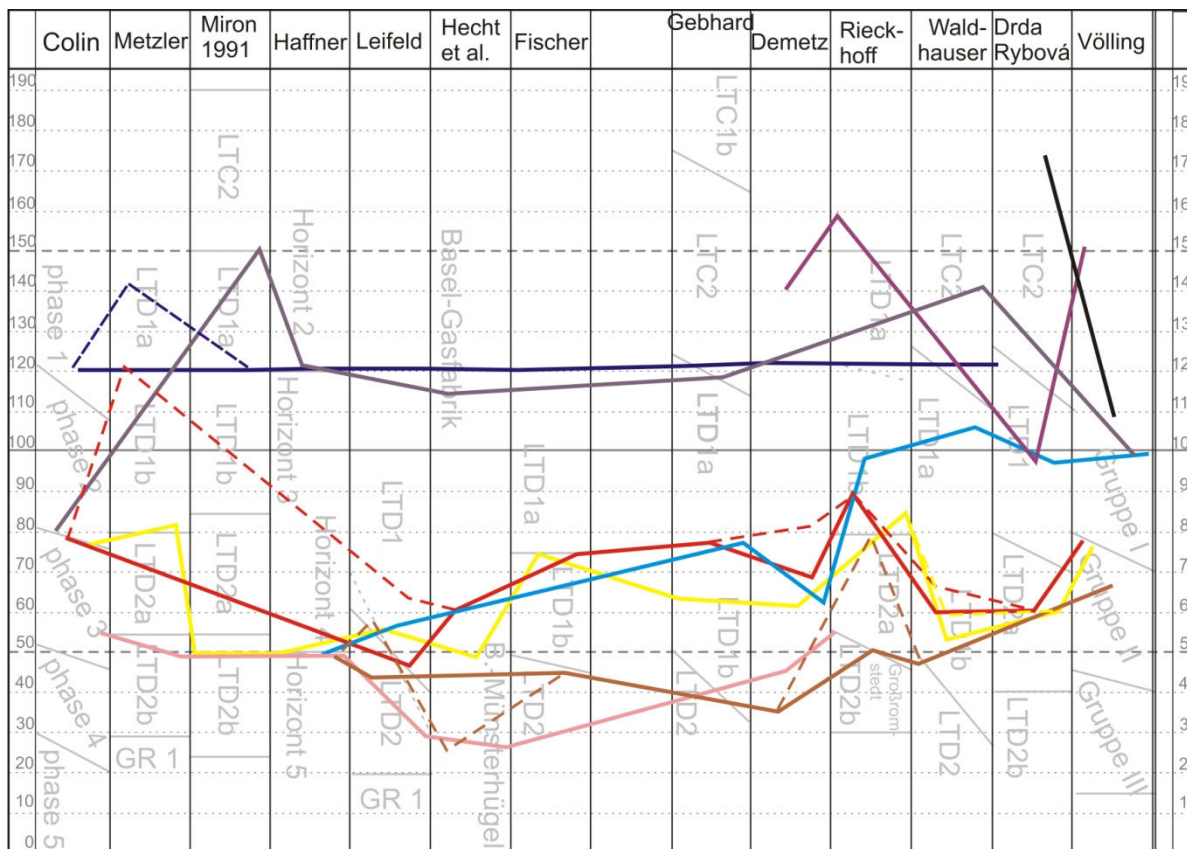
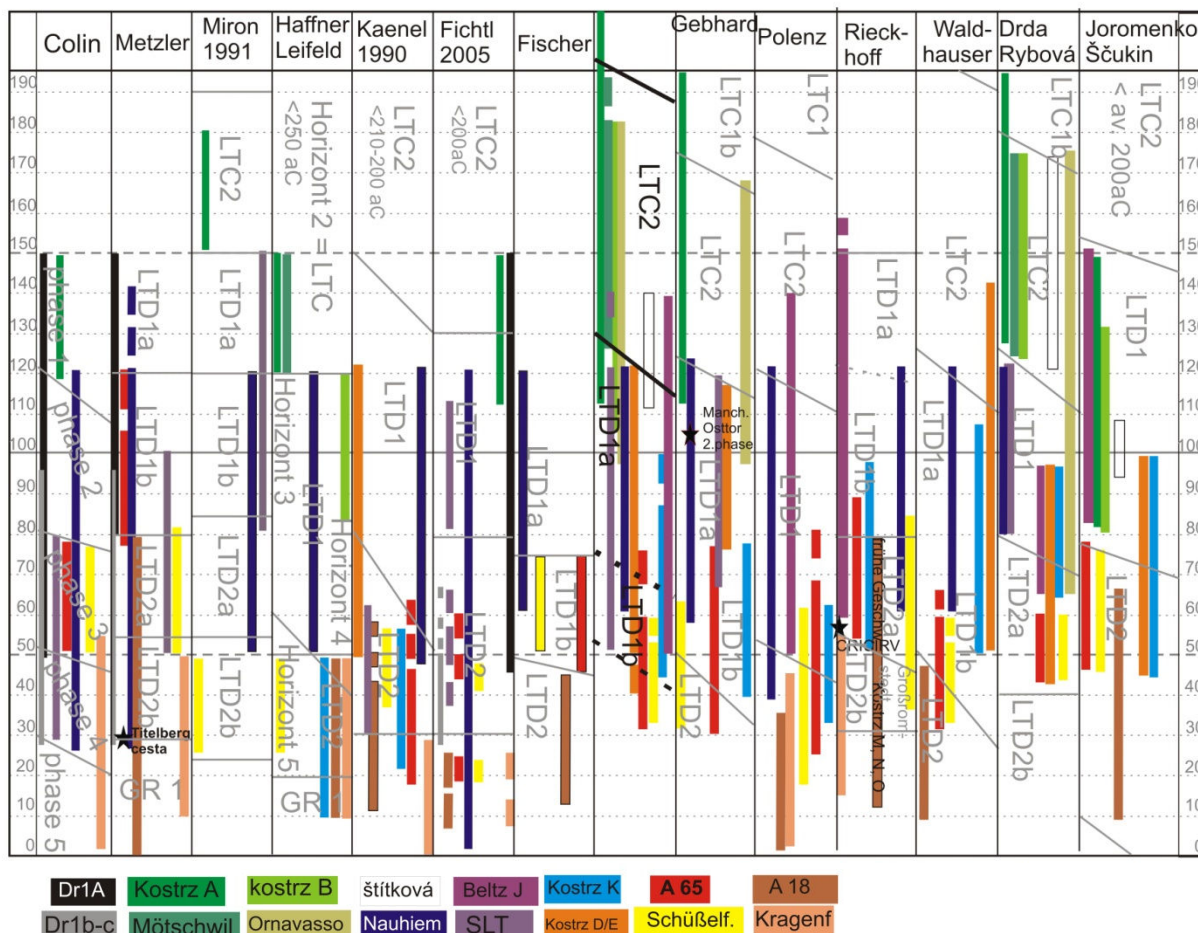
V souvislosti s chronologií počátku Závisti a tudíž vzniku oppid v Čechách se budu v následujícím zaměřovat především na otázku absolutní datace počátku stupně LT C2. Vzhledem k nutnosti vymezit absolutně rovněž závěr „oppidálního období“ (tedy absolutně ukotvit stupeň LT D1b) a obecně vypracovat chronologický rámec práce, nelze přirozeně pominout souvislosti s datacemi dalších fází.

LT C1 - LT C2

Přechod mezi LT C1 a LTC2 (a tudíž například i datace „nultého horizontu závistského oppida) patří z hlediska absolutní chronologie k nejméně podloženým bodům mladolatéské chronologie. Nelze se zde opřít o téměř žádné pevné body a datum tak bylo vždy jen propočítáváno⁵⁸. Takovým postupem dospěl J. MEDUNA (1980) k roku 150 př. Kr., H. POLENZ (1982) k roku 175 př. Kr., R. GEBHARD (1989a) na roky 170/165, A. MIRON zprvu (1986) k roku 170 př. Kr., který následně (MIRON 1991) zvýšil na 190 př. Kr.), KAENEL (1990, 256) k roku 200 př. Kr..

Jak vysvětluje z přehledu chronologicky významných lokalit (viz výše La Tène a Wederath) trvá LT C1 - či obíhají předměty stupně LT C1 - ještě v letech 229 resp. 208 př. Kr. První předměty stupně LT C2 jsme naopak potkali na sídlišti a Monte Bibele, jehož zánik se předpokládá zhruba k roku 191. Zdá se tedy vhodné položit počátek stupně LT C2 k roku 200 či do devadesátých let druhého století.

⁵⁸ Pokus Jeromenka a Ščukina (JEROMJONKO - ŠČUKIN 1998), propojit dataci středoevropské mladší doby latéské s chronologií zarubiněcké kultury a v rámci této nepevné konstrukce určit datum přechodu LT C1 k LT C2 pomocí chronologie kolků rhodských amfor, stojí na tolika křehkých historických předpokladech (import rhodských amfor do Černomoří závisel od soudobé politické situace, kultura Poianesti - Lukaševka je totožna s Bastarny) a nepřipustných zjednodušení (objevení typu spon v hrobech a kolků amfory na příslušném sídlišti jsou pokládány za současné jevy), že jej nelze přijmout vážně.

Obr. 3.2.2b: Posice chronologicky citivých artefaktů v rámci jednotlivých chronologických systémů.

LTD

Podobně jako v otázce relativní chronologie byla i diskuse o absolutní dataci pozdní doby laténské výrazně bohatší na argumenty a rovněž výrazně živější než v případě LT C.

V reineckovské tradici zastával W. KRÄMER (1962) názor, že datace stupně LT D1 (definované dobou osídlení Manchingu) je vymezena roky cca 100 a římským obsazením Bavorska r. 15 př. Kr. Krämerovu absolutní dataci zpochybil R. CHRISTLEIN (1964), když došel k závěru, že počátek spon typu A18 (a tudíž i stupně LT D2) je nutno klást k výrazně ranějšímu datu než 15 př. Kr. a že tudíž zánik Manchingu spadá „nejpozději k polovině století“. Rovněž A. HAFNER (1974, 69) konstatoval, že jeho „pátý horizont“ (odpovídající svojí naplní stupni LT D2) předchází galořímskému období (hroby Geoblingen Nospelt A a B, tábory Oberaden a Dangstetten), musí tedy končit nejpozději rokem 10 a začínat minimálně kolem roku 40. A. Furger Gunti na přelomu 70tých a 80tých let (FURGER GUNTI 1979, 98) definoval basilejské horizonty Gasfabrik a Münsterhügel. Za nejpravděpodobnější okolnosti opuštění prvního a znovuosídlení druhého sídliště považoval tažení a návrat Helvetiů na počátku Galské války (r. 58). Opíral se při tom o soudobý chronologický systém (počátek LT D1 cca 100, opuštění Manchingu „po polovině století“) a o dosud dosti intuitivní chronologii amfor (objevení Dr 1B před rokem 47 podle vraku Planier 3: STÖCKLI 1979a, 178-179). Stejně tak k polovině prvního století položil počátek svého stupně LT D1b J. WALDHAUSER (1983).

Počátkem osmdesátých let došlo k posunu datace počátku LT D1 k roku 120 př. Kr. v souvislosti s nálezem nauheimské spony v dendrochronologicky datované viereckschanzi ve Felsbachu (viz výše). Tuto vyšší dataci potvrdil R. DE MARINIS (1986, 139, pozn. 150) na základě hrobových nálezů v Lombardii. Zároveň a podstatněji na základě mince (87 př. Kr.) nalezené v hrobce v Trevigliu spolu se sponami A65 a lžičkovitými položil počátek svého stupně LT D2 (=LT D1b) do šedesátých let („70/60“). K této obecné tendenci ke zvyšování absolutní datace se koncem osmdesátých let (zdráhavě) připojili i badatelé manchingští (KRÄMER 1985, 38; GEBHARD 1991, 100-104).

Trend zvyšování chronologií se však nezastavil ani počátkem devadesátých let. Roku 1991 A. Miron roku 1991 upravuje absolutní datace vypočítané pro první verzi svojí relativní chronologie publikované o pět let dříve⁵⁹. Jelikož se mu však „40 let na LT D2 zdálo příliš málo“, zejména poté, co byl nově rozdělen na dvě podfáze, provedl („logaritmickým pravítkem a kružítkem“) nový, výrazně odvážnější přepočít: LTD1a podle něj trval v l. 150-120, LT D1b 120-85, LT D2a 85-55, LT D2b 55-25. Opíral se přitom dále mj. o závěry, k nimž touž dobou dospíval J. Metzler v nedalekém Lucembursku.

⁵⁹ MIRON 1986: LTC1 250-190; LTC2 190-130; LTD1 130-60; LTD2 60-20.

Metzlerovy studie vychází jednak z několika bohatě vybavených „aristokratických pohřbů“ (Clemency, Goeblingen-Nospelt), jednak z lokality Tittelberg (včetně jeho pohřebiště Lamadleine), snad treverského centrálního oppida s následnou výraznou přítomností římského vojska. (Vyloupenou!) hrobku z Clemency datuje Metzler relativně na základě lokální keramiky do stupňů LT D 1-LT D 2 (ve smyslu Mironově) a absolutně převážně na základě nálezů amfor (METZLER et al. 1991, 78-87): po poměrně obsáhlém výkladu, v němž po právu zdůrazňuje problematičnost definice typu okraje, nelinearitu vývoje, heterogenitu nákladů jednotlivých vraků a obtíže spojené s datací vystavěných na jejich základě, uzavírá, že mezi amforami z Clemency jistě staršími, než ve vraku Planier 3 (potopeném před r. 47) jsou přítomny typy Dr 1A i 1B podobně jako ve vracích Spargi, Sant'Andrea B a Mandrague de Giens. Zejména vyzdvihuje podobnost s posledním jmenovaným „avšak s některými prvky Dr 1A. Z toho vyvozuje, že za předpokladu lineárního vývoje od typu k typu (SIC! tuto myšlenku sám o několik stránek výše kritizuje) lze hrobku datovat „do druhé čtvrtiny prvního století, nejspíše mezi léta 80/75 a 65/60 př. Kr.“ (*ibidem*). Připomeňme, že dataci vraku z Giens kladou jeho výkopci „do let 75-30, nejspíše 60-50“ (TCHERNIA et al. 1978, 17), přičemž není brán v potaz ani podstatný rozdíl mezi povahou vraku (amfory na cestě od výrobce ke konsumentovi) a hrobu (amfory rep. víno určené ke konzumaci; uložené – vzhledem k odlehlosti oblasti – dost možná s jistým odstupem od získání; nejedná se nutně o víno/amfory téhož výrobce a tudíž nelze předpokládat homogenitu formy atd.). Tuto svoji argumentaci posiluje absencí dokladů romanisace (pohřeb tudíž musel být uložen před caesarovským obdobím) a srovnáním s dalšími nálezovými situacemi v oblasti. Hrobka z Clemency představuje pro Metzlera *terminus post quem* pro počátek „nejmladšího galského horizontu“ odpovídající Haffnerovu Horizontu 5, který tak nechává začínat kdesi v padesátých letech (souhrnně viz např. METZLER 1995, 542-563, zejm. 552-563). Za jeho spodní hranici považuje rok 30, k němuž klade počátek doby římské. K tomuto datu dospívá díky dendrochronologické dataci prken ze strouhy podél hlavní cesty na Tittelbergu. Vzorky zde byly získány ze sterilní vrstvy b oddělující vrstvy a „s čistě keltskými nálezy“ a vrstvy c vykazující již jasné rysy římsko-provinciální, přesněji řečeno známky přítomnosti římského vojska. Před a po toto absolutní datum nechává potom rozdělit hroby C a D respektive A a B z Goeblingenu (METZLER 1995, 556-562, Abb. 282; METZLER – GAENG et al. 2009, 455-463).

Roku 1995 vydala rovněž S. RIECKHOFFOVÁ významný příspěvek k archeologii závěru středoevropské pozdní doby laténské. Z mnoha aspektů, které autorka ve své práci zohledňuje, se rovněž soustředím – pokud to je možné – na otázky čistě chronologické.

Středobodem autorčiných chronologických úvah je tzv. raná spona s prohnutým lučíkem (*frühe geschweifte Fibel*), z nichž první varianta odpovídá tzv. typu Thalmassing, druhá typu A18 (RIECKHOFF 1995, 56-59, 121-149, Abb. 52). Jedná se přirozeně o sponu, jež definuje v krämerovském slova smyslu počátek stupně LT D2. Rieckhoffová navíc konstatuje současnost těchto raných spon s prohnutým lučíkem se sponami lžičkovitými v („postmanchingských“) hrobových nálezech jihovýchodního Bavorska. Vzhledem k malému zastoupení lžičkovitých spon (a absenci spon s prohnutým lučíkem) na Manchingu pokládá dělítko mezi fázemi LT D1 a LT D2 právě do horizontu rané profilované spony, který je však zároveň horizontem spony lžičkové. V tomto smyslu svým způsobem „usmíruje“ – co do náplně, nikoliv však terminologicky⁶⁰ – bavorskou a porýnskou relativní chronologii. Toto usmíření ji však umožňuje pouze velice nesmířlivý přístup k dataci absolutní, kde se staví plně na stranu porýnských „zvyšovatelů“: dataci těchto raných profilovaných spon totiž posouvá daleko před polovinu prvního století na základě dvou argumentů. Jednak jejich nálezů v asociaci s ranějšími typy spon (které ale vesměs mají poměrně dlouhou životnost zasahující až daleko za polovinu století), jednak na základě absolutní datace, kterou získává z dosti neobyčejného pramene. Tím je zlatý statér připisovaný galskému kmeni Suessionů (DT 547-550), nesoucí na reversu vyobrazení běžícího koně, kola a (výrazně naddimenzované) spony z profilu, kterou badatelka identifikuje jako honosnou sponu italskou⁶¹. Dva příklady takových spon jsou chovány v Louvru a v Britském Museu. Jelikož se v obou případech jedná o spony s hákem držícím tětivu (typickým podle Rieckhoffové pro mladší varianty spon s prohnutým lučíkem), představovala by ražba mince, kterou ALLEN (1972) klade do padesátých let prvního století, *terminus ante quem*⁶² pro vznik tohoto technického detailu a tudíž (ve shodě s autorčinou klasifikací profilovaných spon, potažmo s její relativní chronologií) počátek stupně LT D2b. Tuto poměrně náročnou logickou konstrukci se badatelka dále snaží podepřít historickými argumenty – je-li ražba datovaná do let galské války, jak se snažil dokázat Allen, lze se domnívat, že volba ikonografie souvisí s politickými událostmi. Spona vyobrazená na minci přirozeně nemůže představovat prostě užitkový předmět, navrhuje

⁶⁰ Pro tuto fázi (raná spona s prohnutým lučíkem, spona lžičkovitá a A65) volí Rieckhoffová v duchu Mironovském označení LT D2a, zatímco následný stupeň D2b (totožný ve středním Německu s horizontem großromstedským) podle ní definují vyvinutější varianty spony s prohnutým lučíkem, opatřené nově hákem pro uchycení tětivy.

⁶¹ Ani tato identifikace však není jednoznačná: spona (přirozeně v příslušném formátu vyobrazená jen málo detailně) byla rovněž (ne méně přesvědčivě) pokládána za Kragenfibel (diskusi shrnuje LEIFELD 2007, 98).

⁶² Přísně vzato vzhledem k tomu, že se (domnělý) hák pro uchycení tětivy detail objevuje na (domnělé) sponě italského původu, by bylo možno uvažovat o tom, že se jedná o technický detail jižního původu, a že k jeho převzetí v Zaalpi došlo s jistým odstupem – proto pro počátek stupně LTD2b navrhuje absolutní datum 45 př. Kr.

proto vidět v ní zlatou honosnou sponu jižního původu darovanou neznámému suessonskému předákovi coby diplomatický dar. Tím poskytuje další opory MIRONOVĚ (1991) absolutní chronologii, kterou bezesbytku přebírá (coby „jediný autarkní chronologický systém“, tj. nezatížený historickými *a priori*). Z těchto závěrů vyvozuje pak i další, tentokrát historické závěry: v případě basilejských sídlišť například pokládá za možné vysvětlit přesun z Gasfabrik na Münsterhügel v souvislosti s tažením Kimbrů a Teutonů (RIECKHOFF 1995, 178), opuštění Münsterhügela v souvislosti s helvétským tažením na počátku galské války (*ibidem*, 176-177). Na závěr se S. Rieckhoffová vyslovuje k otázce konce Manchingu. Na rozdíl od ranějších prací (*n.v. cit ibidem*, 187) nevolá již k zodpovědnosti za zánik pozdně laténské kultury v Bavorsku Ariovista (to již její nově zvýšená chronologie neumožňuje), logika jejího vysvětlení však zůstává totožná, když zánik sídliště spojuje se svojí (germánskou) „jihovýchodobavorskou skupinou“. Tento zánik klade do doby „kolem r. 80“, kdy podle E. LYDING WILL (1987) končí import amfor na Manching (RIECKHOFF 1995, 185-190). Připouští dále (RIECKHOFF 1995, 190-192), že česká oppida (kde je LTD1b – autorčin LT D2a zastoupen výrazněji než na Manchingu) přetrvávala o nějakou dobu zánik oppid bavorských. Nejinak než tradiční české bádání (aťsi údajně předně na základě své chronologické konstrukce) však předpokládá, že Kelti opustili Čechy směrem na jihovýchod. Tuto událost klade k roku 60 (*ibidem* 191, tab. 20).

Francouzské bádání se připojilo jednoznačně k této vysoké chronologii. Zprvu spíše formálně, když M. VAGINAY a V. GUICHARD (1988) nechali svůj La Tène finale sice začínat v letech 160/140?, do tohoto pojmu však zahrnovali i středoevropský stupeň LT C2. Kombinací haffnerovských a furger-guntiovských propočtů s údaji plynoucími ze středomořských keramických importů pak počátek stupně La Tène finale 2 odpovídající horizontu nauheimské spony položili do let 120/100, a stupeň La Tène finale 3 (A 65, Lžičkovitá spony atd.) mezi roky 80/70 a cca 20. A. COLIN (1998) vymezuje svých pět chronologických fází mladší doby laténské ve Francii takto: 1) před 150-120/100př. Kr.; 2) před 100 – cca 80 př. Kr.; 3) 80-60/50 př. Kr.; 4) 60?/50 – 30/20 př. Kr.; 5) 30/20-pol. 1. stol. po Kr. V současné době však byla přijata beze zbytku (BARRAL – FICHTL eds. 2012). Stejně ochotně byla vysoká chronologie přijata v archeologii Švýcarské (MARTIN-KILCHER 1998; MÜLLER – KAENEL – LÜSCHER 1999; JUD 2008).

V německém prostředí naopak nechyběly od počátku ke snahám Mirona, Metzlera a Rieckhoffové od počátku výhrady⁶³. Jak užitou terminologií chronologických stupňů, tak i absolutními datacemi se bavorského modelu drží St. DEMETZ (1999) ve své práci

⁶³ Viz například vesměs odmítavé recenze na RIECKHOFF 1995: FISCHER 1999, MELLER 1999.

zpracovávající nálezy pozdně laténských a raně císařských spon v hrobech severní Itálie a alpské oblasti. Z hlediska absolutní chronologie je velice významné, že Demetz zpochybňuje De Marinisovu dataci hrobu z Treviglia (a tudíž počátku jeho stupně LT D2) do sedmdesátých let na základě nalezených mincí. Podotýká totiž (DEMETZ 1999, 35, že mezi závěrem devadesátých a šedesátými lety (ne-li ještě déle) se nelze na výpovědní hodnotu mincí spoléhat (viz i zde poznámky k výpovědní hodnotě mincí pro chronologii). Vzhledem k (podle jeho názoru) „vyvinutým“ formám některých spon klade hrob až do doby caesarovské a počátky spon lžičkovité a A 65 vesměs na počátek let šedesátých. Demetzově práci lze z hlediska širších chronologických souvislostí jistě vytknout její příliš úzké zaměření na spony (ostatně jedná se o práci o sponách) a jen příležitostné využívání dalších opor datace, přesto zůstává pro chronologii spínadel asi nejspolehlivějším pramenem díky bohatství materiálu i možnostem jeho třídění díky spolehlivým nálezovým okolnostem. Nutno navíc dodat, že jistá kritika, kterou vůči Demetzovu třídění a datacím vznesl D. BOŽIČ (2008) zůstává platná především na (poměrně subjektivní) rovině relativní, zatímco absolutní datace může ovlivnit pouze nepřímo.

Badatelé soustředění kolem oppida Manching nadále prosazuje opuštění sídliště (a tudíž trvání stupně LT D1b) až po polovině prvního století (SIEVERS 2002; 2003; 2004; GEBHARD 2004). Nálezů stupně LT D1b (zejména lžičkovitých spon) v poslední době na oppidu přibývá (SIEVERS et al. 1998).

Důslednou kritiku vysoké chronologie provedl v poslední době H. LEIFELD (2007, *passim* zejm. str. 9-19). V otázce počátku doby římské na Trevírsku poukazuje autor na vážné mezery v Metzlerově datování římské přítomnosti na Tittelbergu již v roce 30. Mezi „keltskou“ a „římskou“ vrstvou, které dle Metzlera tak působivě odděluje sterilní vrstva, datovaná dendrochronologicky k tomuto roku, leží podle Leifeldova názoru časový hiát. To dokládá argumenty stratigrafickými („Schichtenpaket“ ležící ve skutečnosti mezi oběma vrstvami), archeologickými (pro nejranějších římské fáze porýnských sídlišť je ze zásady charakteristické smíšení římské a laténské materiální kultury, které není na Tittelbergu doloženo) a především přesvědčivě numismatickými⁶⁴. U dalšího raně římského tábora, Trevíru - Petriesbergu, datovaném dendrochronologicky k roku 30 a dávaného do souvislosti povstáním Treverů roku 29, zdůrazňuje zase výrazně „římský“ charakter nálezů a proto omezené možnosti pro

⁶⁴ Z dendrochronologicky datované vrstvy má pocházet jeden ass, ražený v Nîmes nejdříve roku 28, spíše však mezi roky 20 a 10, z vrstvy „římské“ potom 84 assů lyonských ražených až v posledním desetiletí starého letopočtu; ve vrstvě „keltské“ chybí asy jak nîmeské, tak lyonské, nejmladší zde přítomná mince spadá do let 40-28. Celková mincovní facies podle badatele umožňuje postavit vojenskou přítomnost na lokalitě do souvislosti s Drusovým tažením v letech 13-9 př. Kr. (LEIFELD 2007, 17)

datování laténských kontextů. Mezi „galo-belgickou keramikou“ jsou však údajně přítomny pouze tvary fáze LT D2, což by svědčilo o počátku doby římské až po roce 30. Vážné kritice podrobuje nakonec i – již tak dost chatrné – opory chronologie S. Rieckhoffové. Ražbu statéru CRICIRV klade totiž až do pokaesarovského období (Allenův argument, že v této době již galské kmeny ve zlatě nerazily již za dnešního stavu poznání neplatí a spolehlivě startifikované nálezy dotyčných statérů patří všechny až do období po roce 30 př. Kr.). Přezkoumním dostupných nálezových kontextů *Geschweifte fibeln* pak dospívá k názoru, že spony tohoto typu nelze datovat do doby ranější než augustovské.

Proti myšlence rozdělení *Geschweifte Fibeln* na „rané“ a „klasické“ (z nichž prvé by měly druhé beze zbytku předcházet a jejichž počátek by spadal až k roku 80 př. Kr.) se zvedl odpor zejména mezi k vyjádření ve věci nejpovolanějšími badateli středo- a severoněmeckými, kteří ji na základě nálezových asociací s jinými typy spon a odmítli jako zcela fantastickou (PESCHEL 1999; MELLER 1999; BRANDT 2001, 91-92; BOCKIUS – LUCZKEIWICZ 2004; srov. již VÖLLING 1994).

Nejranější kontexty, v nichž se v oblasti laténské kultury *geschweifte Fibeln* nacházejí, spadají až k polovině prvního století: v Besançonu se objevují poprvé ve fázi 2 datované dendrochronologicky mezi lety 40 a 30; opakovaně jsou doloženy v Bratislavě, kde sice není vyloučena kontinuita do rané doby augustovské, většina indicií však svědčí o zániku oppida na konci čtyřicátých let; v Altenburgu-Rheinau, kde chybí mince ražené v poslední třetině prvního století. Rozšíření *geschweifte Fibel* a tudíž počátek LT D2 je tak zjevně v laténské části střední Evropy (otázku její případné genese ve středoněmecké oblasti musíme ponechat stranou) doloženo především na lokalitách zasahujících do třetí čtvrtiny prvního století. Z doby před polovinou století žádný ověřený nález nepochází.

Diskuse

Debata o relativní i absolutní chronologii není zdaleka uzavřena a vzhledem ke zvýšené aktivitě archeologie francouzské a porýnské oproti bavorské převládají nyní – přinejmenším početně – zastánci vysoké chronologie mironovsko-metzlerovské⁶⁵. Rozhodně však tato chronologie není přijímána celou badatelskou obcí a kritické argumenty, která proti ní byly sneseny (DEMETZ 1999; FISCHER 1999; MELLER 1999; KRAUSSE 2006; LEIFELD 2007), dosud zůstávají zatím platné. I v této práci se tak držím nižší absolutní chronologie (viz Obr. 2.3.2 a-b). Počátek stupně LT C2 kladu k roku 200 či 190, připouštím možnost existence pre-

⁶⁵ Zcela v tomto duchu hovoří i poslední příspěvky k pozdně laténské chronologii (BARRAL – FICHTL eds. 2012; n.b.: ve sborníku jsou zastoupeni pouze badatelé francouzští a porýnské s pochopitelnou výjimkou S. Rieckhoffové).

nauheimského horizontu stupně LT D1, jak jsem však vyložil výše, nechci mu připisovat platnost relativně chronologického stupně a mnohem ochotněji přistoupím na myšlenku přechodného stupně LT C2/D1, jehož počátek kladu k polovině druhého století. Pozdní dobu laténskou, tedy stupeň LT D počítám v této práci zhruba od roku 130/110, a člením ji v duchu situace české a bavorské na fázi oppidální (LT D1) a postoppidální (LT D2). V rámci LTD1 je možno rozlišit horizont starší LT D1a (provázený nauheimskou sponou, která však ani nevyznačuje nutně jeho začátek ani nemizí s jeho koncem) a mladší LT D1b, definovaný objevením spon A65 a zejména lžičkovitou. Přejít mezi oběma stupni leží dle mého názoru v Čechách v závěru sedmdesátých až šedesátých letech 1. stol. Stupeň LT D2 není na českých oppidech doložen. Indicie z jiných částí laténského světa, nejbližší z Bratislavy, mě vedou k tomu, položit jeho počátek k polovině prvního století.

2.3.3 chronologie brány D oppida Závist a chronologický rámec práce

Tento možná až nadměrně detailní historický úvod měl za cíl představit pramennou základnu, z níž bude možno vycházet při volbě vlastního chronologického rámce.

„Dobu oppidální“ je v Čechách (podobně jako na Moravě* a v Bavorsku*) možno relativně vymezit stupni LT C2 a LT D1 v krämerovském slova smyslu.

Počátek stupně LT C2, je možno jen odhadovat díky dendrochronologickým datům z La Tène a Wederathu na straně jedné a díky numismatické a historické dataci zániku sídliště na Monte Bibele na straně druhé. Klást ho lze dle mého názoru zhruba do let 200-190, kam jej ostatně umísťuje i většina soudobých chronologií. Závěr českých oppid vyznačuje horizont spon lžičkovitých a A65, tedy ve zde užívané terminologii stupeň LT D1b⁶⁶.

Pokud jde o samotný „okamžik“ vzniku oppid, brána D oppida Závist zůstává klíčovým kontextem, považuji však za vhodné nově přezkoumat interpretaci zdejší stratigrafie i chronologii zde nalezených artefaktů.

2.3.3.1 chronologie spon z brány D

Spony lžičkovité.

Oproti dobám FISCHEROVY (1966) a KRÄMEROVY (1971) studie vzrostl již počet nálezů těchto nejmladších spon i na Manchingu (Sievers et al 1999) a lze tak hovořit o jednotném chronologickém horizontu vyznačujícím zánik oppid od Manchingu přes oppida česká až po Staré Hradisko. Pevnou chronologickou oporu pro oběh této spony nám poskytují nálezy

⁶⁶ Nelze zapomínat na nález (dokonce stříbrného[SIC!] polotovaru [SIC!]) spony A 238 na Třisově (DANIELISOVÁ – MILITKÝ 2012) nutno však podotknout, že se jedná o ojedinělý případ mezi více než tisíci spon z českých oppid.

z Alesie (52 př. Kr.). V severní Itálii sleduje St. DEMETZ (1999, 71-73) výskyt jejich původní bronzové varianty zhruba do (počátku?) třicátých let (v železe přetrvávají déle zejména ve středním Podunají a na Moravě - jsou například nadměru masově zastoupeny na Oberleiserbergu⁶⁷). Méně jasný je počátek tohoto typu: do hrobu z Treviglia 1980 byly tyto spony uloženy někdy po roce 87, a to možná v šedesátých (DE MARINIS 1986), možná až v padesátých (DEMETZ 1999) letech. Již k roku 80 či 85 kladou počátek lžičkovitých spon A. Miron, J. Metzler a S. Rieckhoff. Vzhledem k výhradám, které již byly k této chronologii vzneseny, se zdá nutné toto datum snížit nejméně o desetiletí⁶⁸. Užívání tohoto typu spony lze proto vymezit zhruba 60tými a 30tými lety prvního století

Almgren 65

Spona A65 pochází stejně jako Schüsselfibel ze severní Itálie, kombinační statistika St. Demetze však klade její počátky do doby o několik desetiletí ranější. Pro počátky této spony je opět významný hrob z Treviglia, kde se nacházela v - podle Demetzovy typologie - již vyvinuté formě. Demetz datuje sponu mezi osmdesátá léta a počátek doby augustovské s těžištěm rozšíření zhruba mezi 60tými a 30tými lety. Uznává však zároveň, že pro toto dlouhé období je ze značného počtu nálezů (na 360) k dispozici jen minimum spolehlivých uzavřených nálezových kontextů. V Porýní spona prakticky není zastoupena. Známá není však ani v Caceres el Viejo (ač by ji zde bylo možno čekat při přítomnosti osob italského, dokonce severoitalského původu: viz spony typu Nova Vas.

Beltz J

Spona středolatské konstrukce s vysoko vyklenutým lučíkem, krátkým zachycovačem a dlouhou nožkou s několika výstupky připojenou k lučíku bezprostředně za krátkým vinutím. Tato velmi charakteristická spona je rozšířena především ve středním Německu, zasahuje i do jižního Německa, Čech, Moravy, Podunají a až do jihoalpské oblasti. Uzavřené hrobové celky (VÖLLING 1994, 157-159, Tabb. 1) ukazují na její vznik snad již

⁶⁷ M. Karwowski, dosud nepublikovaná přednáška přednesená na konferenci v Olomouci, říjen 2012.

⁶⁸ J. Metzler např. (in METZLER - METZLER ZENS - MÉNIEL et al. 1999, 294) uvádí lžičkovitou sponu z hrobu č. 1 pohřebiště Lamadleine poblíž Tittelbergu, jejíž inventář (jedna spona spojené konstrukce a 10 keramických nádob) podle jeho slov vykazuje všechny rysy (mironovského) stupně LT D1b (krämerovský LT D1a) a proto i počátek lžičkovitých spon musí podle této argumentace spadat před rok 80 (který je ale - připomeňme - dosažen čistě aritmetickým propočtem na základě uměle navýšených dat). Není to právě lokální keramická chronologie, která by měla dostávat nadregionální označení podle kovového inventáře spíše než naopak? Další oporu pro toto své přesvědčení nachází pak ve skutečnosti, že se lžičkové spony nachází i na Manchingu - přijímá tedy náhle a dočasně z Porýní tolik kritizovanou Krämerovskou tezi, podle níž manchingský nálezový inventář odpovídá *per definitionem* stupni LT D1?

koncem stupně LT C2, nejčtenější výskyt je fázi LT D1 (nálezy společně se sponami Kostrzewski D/E a K), ojediněle se vyskytuje ještě se sponami A18 a to nejen ve středoněmecké oblasti (VÖLLING *cit*) ale i v hrobě č. 2 z Uttenhoffenu v Bavorsku (náležejícím již po-manchingskému stupni LT D2: KRÄMER 1985; RIECKHOFF 1995, 54-55, Abb. 48, E).

Kostrzewski K

Spona charakteristická pro střední Německo a obecněji sever střední Evropy. Z uzavřených nálezových celků (středoněmecké hroby) vyplývá, že spona spadá na přechod stupňů LT D1a a LT D1b⁶⁹, nachází se však i spolu s *geschweifte Fibeln*, které bývají pokládány za její deriváty (VÖLLING 1994, 163-171; RIECKHOFF 1995, 116-120; BRANDT 2001, 90-91; BOCKIUS – LUCZKIEWICZ 2004). Krom českých oppid je zastoupena rovněž na Manchingu (GEBHARD 1991, Nrr. 201, 873-879) a hned sedmnácti kusy i na „dvojoppidu“ Altenburg-Rheinau (MAUTE 1991, 393, Abb. 2:10; LAUBER 2012). Zastoupeny jsou ale (spolu se sponou lžičkovou a Beltz J) i na sídlišti Straubingu-Bajuwarenstraße, jehož datace pokrývá a možná i překračuje závěrečný horizont Manchingu (TAPPERT 2006, 282-290). V Porýní (LEIFELD 2007, 90-95) patří sice až přechodu LTD1/D2 a zejména stupni LTD2 (přechod mezi LT D1 a D2 klade Leifeld mezi roky 60 a 40), jedná se zde však o sponu alochtonní a lze tu tak logicky očekávat pozdější dataci než v oblasti jejího vzniku (střední Německo) nebo v jeho blízkém sousedství (Čechy).

Nauheim var

Ze zánikového horizontu třetí fáze závistské brány D pochází dvě (údajně) identické spony (vyobrazena je pouze jedna: DRDA – RYBOVÁ 1992, Fig. 21:7) označované jako místní varianty nauheimské spony. Od klasických nauheimských spon je odlišuje nejen materiál (železo) ale především vnější tětíva. I ostrá profilace lučíku centrálním žebrem (tím méně pak vyobrazené pětizávitové /SIC!/ vinutí) je pro nauheimské spony (většinou ploché, prostě paskovité) málo charakteristický. Železný střečovitý lučík nachází jisté obdoby na Stradonicích a Manchingu (STRIEWE 1996, 88 s odkazem na BŘEŇ 1964, č. 395, 406; GEBHARD 1991, Nr. 841) svými ostatními rysy však spony nezapadají ani do žádného ze známých typů, variant či „sprízněných forem“ vyčleněných v práci K. STRIEWE (1996, 148, pozn. 914).

⁶⁹ Doprovází (VÖLLING 1994, Tab 3) pozdní spony středoláténské konstrukce Kostrzewski B, C, H, D/E a zejména Beltz J, dále pak A65, s níž sdílí mnoho společných rysů a bývá dokonce považována za její „germánskou napodobeninu“. Proti tomuto názoru argumentuje VÖLLING (1994, 168) jejich zhruba totožným časovým zařazením či dokonce vyšším stářím spony Kostrz. K.

Podobně i železná spona uložená době fungování čtvrté fáze brány působí značné klasifikační problémy. Odkaz k nauheimským sponám je i tentokrát spíše všeobecný a přiložená kresba nálezu bohužel neumožňuje o mnoho konkrétnější závěry. Jedná se o železnou sponu pozdně laténské konstrukce s vnější tětivou, jejíž lučík je v horní části výrazně vyklenut a trojúhelníkovitě rozšířen, následně se zužuje na přímou tyčinku. Svoji vnější tětivou a profilem lučíku spona stojí typologicky kdesi mezi SLT sponami s vnější tětivou a páskovitým lučíkem (které však chronologicky spadají až do závěru doby laténské – LEIFELD 2007, 88-90) a některými variantami SLT drátěných spon (např. GEBHARD 1991, 23, Gruppe 25c, 26a). Obě tato přiřazení jsou však jen velice přibližná a sponu ve skutečnosti nelze klasifikovat blíže než jako „pozdně laténskou“.

Ani jedna ze spon neumožňuje spolehlivé přiřazení k některému známému typu. Zejména první typ vykazuje jasnou inspiraci sponou nauheimskou. Lze tak snad navrhnout dataci do průběhu stupně LTD1a⁷⁰ bez možnosti bližšího zúžení.

Drátěná pozdně laténská

Sponu nelze opět zařadit s větší přesností než do průběhu stupně LT D1.

Štítková/černilovská/ „Bójská“

Tento řídký typ spony středně laténské konstrukce se zdá být charakteristický výlučně pro úzce středoevropské prostředí (souhrnně ČIŽMÁŘ – MEDUNA 2012, tam i veškerá literatura). Krom nálezu závistského jsou další spony tohoto typu známy z Třísova, Stradonic, ze Starého Hradiska, Loučky a Kotouče ale i bavorského Egglfingu. V podstatě bezkontextové nálezy pocházejí například z Podmokel, Stehelčevse, z východočeského Černilova, moravských Bohušic či slezského Ribnika (Freistadt – KOSTRZEWSKI 1919, Abb. 14a). V uzavřeném kontextu se spony tohoto typu našly spíše výjimečně: v depotu z jihočeského Kadova (MICHÁLEK 1985; MICHÁLEK et al. 1999, 77-80, Obr. 64, 65) jej doprovázela skleněná „Ringperla“ (typ 24) datovaná zpravidla do LT D1 (VENCLOVÁ 1990, 141-142, 263), v Sadzarzewicích (gm. Gubin, Velkopolsko; dříve Saadersdorf) byla tato spona nalezena v hrobovém celku (hr. 6) avšak s málo charakteristickým materiálem: silně korodovanou železnou (středo?) laténskou sponou a blíže necharakterizovaným fragmentem zápony (JENTSCH 1895, 10). V saském Gräffenheinichenu (hr. 96) byla uložena spolu se středoněmeckými korálovými sponami, jejichž vznik je sice kladen již do LT C1, naprostá většina však pochází ze stupně LTD1, kam

⁷⁰ Vnější tětíva nelze být brána za argument vyšší datace v rámci stupně – po celý pozdní latén probíhají vedle sebe oba způsoby vedení tětivy paralelně (např. A65).

kladou gräffenheinichenský hrob 96 i jeho výkopci (GUSTAVS – GUSTAVS 1975; dále viz VÖLLING 1994, Tab. 17; BRANDT 2001, 89; BOCKIUS – LUCZKIEWICZ 2004, 23). Jak zmiňuje M. Čižmář (ČIŽMÁŘ – MEDUNA 2012), spony (ještě?) nejsou doloženy v bohaté kolekci němčické. V souhrnu lze říci, že z hlediska typologického náleží tento typ spon mezi spony stupně LT C2, v nečetných případech nálezů z uzavřených celků jsou však často provázeny předměty ukazující na jejich uložení až ve stupni LT D1. Štítková spona tak zjevně stojí na přelomu obou stupňů – v závěru LT C2 a (zejména) počátku LT D1.

Spony středolaténské konstrukce.

Při klasifikaci spon středolaténské konstrukce z výzkumu brány D se P. Drda a A. Rybová drželi klasifikace vypracované Josefem Kostrzewskim. Ta sice dosud zůstává v hrubých rysech platná, nelze však přehlédnout, že od sedmdesátých let byla typologie a především chronologie středolaténských spínadel předmětem několika podrobných studií.

BANTELMANN (1972) a zejména POLENZ (1971) vypracovali relativní chronologii středoa pozdnělaténského období středorýnské oblasti pomocí kombinační statistiky hrobových celků. Zatímco Bantelmann se v klasifikaci středolaténských spon vesměs drží typologie Kostrzewského, Polenz k problematice přistupuje výrazně analytičtěji a jednotlivé fáze charakterisuje nejen konkrétními typy spon ale i (a především) charakteristických příznaků (POLENZ 1971, 32-37; 1978, 188): oproti středolaténským sponám s dlouhou nožkou typických pro stupeň LT C1 tak počátek stupně LTC2 (při absenci klasických mötschwilských spon) vyznačují spínadla středolaténské konstrukce s vnější tětivou, plochým až zcela přímým lučíkem, krátkým zachycovačem a tudíž trojúhelníkovou nožkou, připevněnou k lučíku v jeho horní části často bezprostředně za vinutím. Mnohé z těchto spon se objevují ještě spolu se sponami pozdně laténské konstrukce a přecházejí tak zjevně i do stupně LT D1, pro který jsou jinak ze spon středolaténské konstrukce charakteristická drátěná spínadla s obloukovitým až půlkruhovým lučíkem. Nožka (která stejně jako v LT C2 zůstává krátká) je proto upevněna na či dokonce před nejvyšším bodem klenutí. Vinutí je většinou krátké a převážně, ovšem nikoliv zcela výlučně s vnitřní tětivou. Spony středolaténské konstrukce s dlouhým (>8 závitů) vinutím a vnější tětivou (a nezbytnou osou vinutí) vystupují ve fázích LTC2 i LT D1.

STÖCKLI (1975) vychází při stanovení relativní chronologie mladší doby železné v kantonu Ticino z analýzy pohřebiště v Soldunu. Základní relativně chronologické rozčlenění stupně LT C provádí na základě spon (MLT spony s dlouhou nožkou = LT C1, s krátkou nožkou = LT C2) a tuto chronologii následně zpětně „koreluje“ za pomoci dalších údajů získaných z chronologie keramického inventáře a horizontální stratigrafie pohřebiště. Za

charakteristické pro jednotlivé fáze nakonec určuje tyto MLT spony (*ibidem* 32-40): LT C1: MLT spony s dlouhou nožkou s či bez výzdoby (mohou se však nacházet ještě v hrobech stupně LTC2); LT C2 pak s plochým segmentovitým lučíkem a krátkou nožkou většinou (avšak ne výlučně) bez ozdobných prvků na nožce; s plochým lučíkem a krátkou nožkou přiléhající k většině průběhu lučíku; stupňům LT C1 i LT C2 náleží spony s dlouhou nožkou, bez výzdoby, širokým vinutím a vyšším pravoúhle lomeným lučíkem. Spony s přímým lučíkem (často lichoběžníkovým a v přední části pravoúhle zalomeným), s nožkou dlouze probíhající po lučíku a uchycenou v jeho přední části a spony s vysoko vyklenutým lučíkem, v obou případech často s dlouhým vinutím, jsou vesměs nacházeny již společně se sponami pozdnělaténské konstrukce a patří tak fázi LT D. Podobných kritérií se drží ve své podrobné studii ke sponám z Manchingu i R. GEBHARD (1991).

L. PERNET a L. TORI (2012) pokládají na pohřebišti v Giubiascu spony typu Mötschwill za charakteristické pro ranější fázi stupně LT C2, pokračují však podle nich i do jeho fáze mladší, kde se nově objevují spony „samostřílové“, tedy s dlouhým vinutím. Ty pak pokračují (mj. ve variantě Misano a Ornavasso) až do samého závěru pohřebiště v LT D2. V LT D1 se na pohřebišti nově objevuje MLT spona s obdélníkově členěným lučíkem a nožkou probíhající po lučíku téměř v celé jeho délce (Kostrzewski C).

Spony středolaténské konstrukce s vnitřní tětivou (tedy Kostrzewski D/E, doložené na Závisti ve značném počtu ve fázích 4 a 5) se podle všech citovaných badatelů řadí až do fáze LT D1.

MLT spony s dlouhým vinutím (vyhýbám se zde termínům „ornavasská či misanská spona“ vzhledem k odlehlosti regionu, kde byly tyto typy definovány a zejména k fragmentárnosti závistského sídlištního materiálu) umožňují zařazení jen velmi široké do mladšího úseku LT C2 a do LT D1.

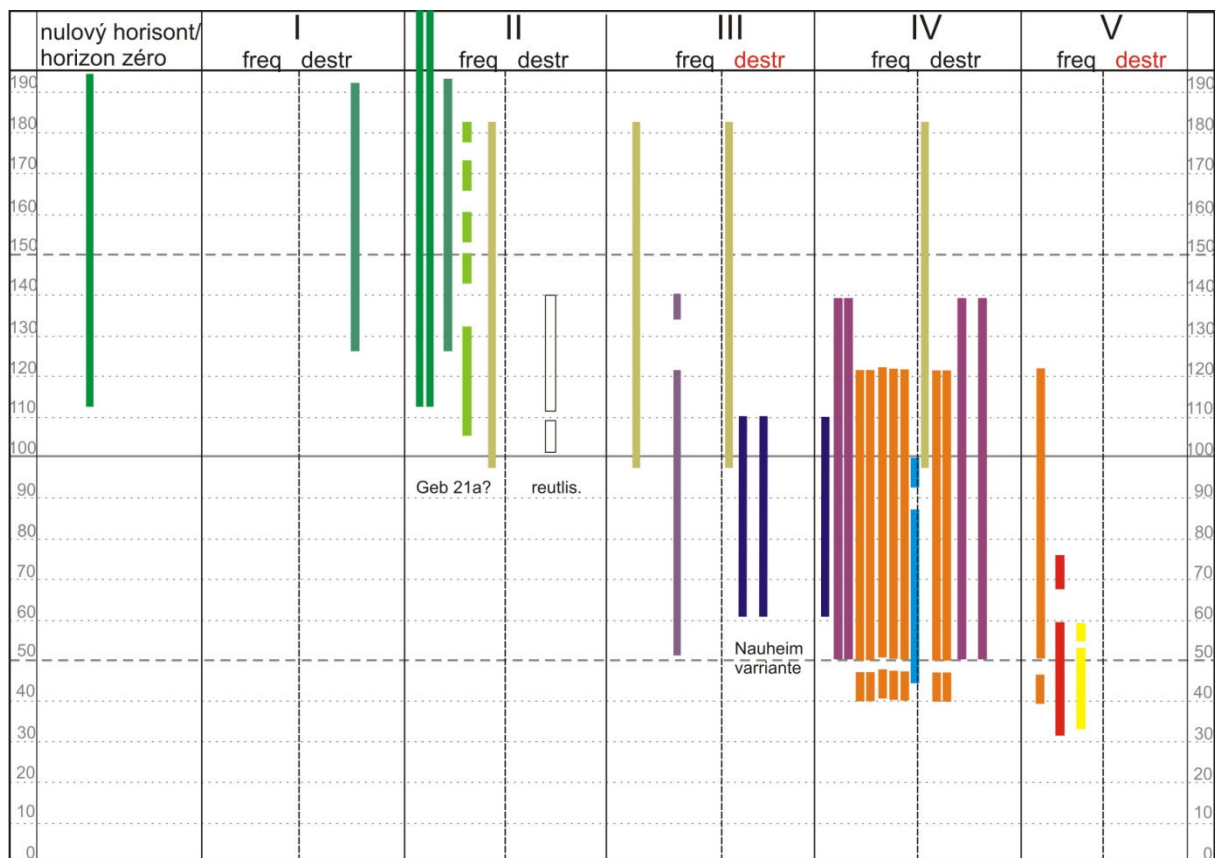
Přesnějšího zařazení většiny závistských spon nelze dosáhnout, neboť jen zlomek z nich je publikován i kresebně. Přesto dodejme, že vyobrazená spona „typu Kostrzewski B“ z druhé fáze hradby nese některé velmi neobvyklé rysy: nesmírně krátké (třízávitové?!) vinutí, vysoký pravidelně klenutý lučík a zejména lichoběžníkový zachycovač přibližují artefakt (nebýt jeho středolaténské konstrukce) mnohem spíše sponám pozdně laténským. Na švýcarské náhorní plošině i v alpských údolích řadí dnešní badatelé MLT spony s podobně utvářeným zachycovačem do „přednaheimského“ stupně LT D1a (CURDY - JUD KAENEL 2012), rovněž do stupně LT D1a (přirozeně odpovídající odlišné absolutní dataci) řadí i R. Gebhard podobné spony (typ 21a) z Manchingu (GEBHARD 1991, 20, Abb. 7 Gruppe 21a).

O sponách typu mötschillského, tedy MLT spon s ploše klenutým lučím těsně za vintuím zesíleným či reliéfně utvářeným a krátkou trojúhelníkovou nožkou se držím tradičního konceptu, kladoucího její vznik a největší rozšíření do staršího úseku LT C2.

Rozsáhlejší diskusi by si zasloužila spona označovaná jako typ Kostrzewski A pocházející z „nultého horizontu“ brány a datovaná na přelom stupňů LT C1 a C2. Jedná se o sponu (přesněji fragment spony) MLT konstrukce s nízkým symetricky klenutým lučím (alespoň tak je rekonstruován) a zahnutou částí nožky probíhající po lučím téměř v celé jeho délce a uchycenou bezprostředně za krátkým vintuím⁷¹. Nožka je rekonstruována jako krátká trojúhelná. K zařazení do typu Kostrzewski A vede autory především symetrický průběh lučím. Při volnější četbě se možná spona vejde do (především typologické) definice typu A samotného Kostrzewského⁷², nikoliv však již do způsobu, jakým tento termín užívají ve svých přísně chronologických úvahách Bantelmann či Polenz. Pro žádného z badatelů (Bantelmann, Polenz, Stöckli, Gebhard) není symetričnost lučím ani délka zahnuté části nožky (tedy jediné typologické rysy pozitivně na sponě dochované) kritériem k připsání spony fázi C1. Podstatná je zejména délka nožky (dlouhá = C1; krátká = C2), případně ostrá asymetrie lučím v přední části (= C2). Popsané rysy spony „typu Kostrzewski A“ z „nultého horizontu“ odpovídají naopak velice přesně definici spon stupně LT C2 podle POLENZE (1971, 34; 1978, 188); STÖCKLIHO (1975, 32-40) i GEBHARDA (1991, 20, 82-84). K dataci do stupně LT C1 či „přelom stupňů LT C1 a C2“ neexistují podle mého názoru žádné důvody.

⁷¹ Spona je dokumentována pouze (rozsáhle rekonstrukční) prostou linií kresbou. Stav jejího dochování byl údajně již v okamžiku nálezů tristní. K přezkoumání údajně artefakt není způsobilý (osobní sdělení P.Drdy).

⁷² „Fibel vom Mittellatèneschema [...hat einen schlanken flachgewölbten...] bogenförmigen, meist drehrunden Bügel und eine kurze Rolle von meist nur vier Windungen mit berständiger Sehne. Das plattgehämmerte breite Ende der zurückgebogenen Fußes umklammert von beiden Seiten den Bügel.“ KOSTRZEWSKI 1919, 14-15

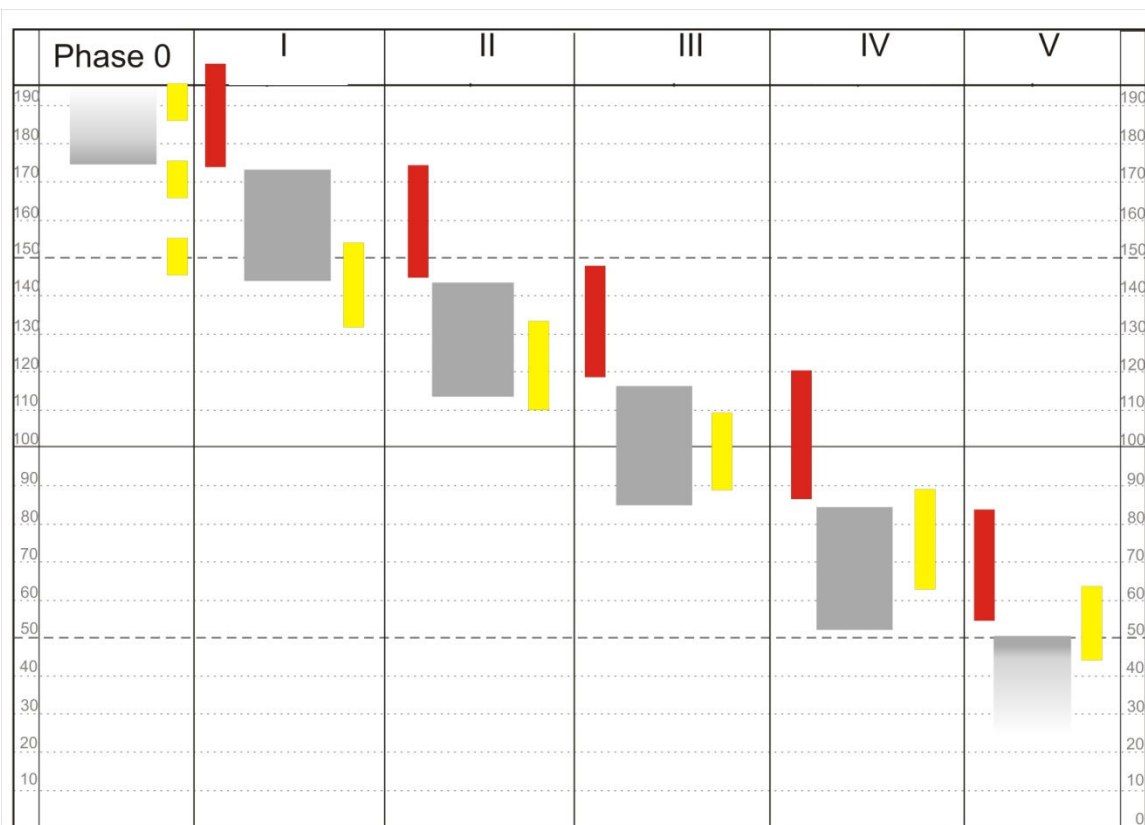
Obr. 2.3.3.2a: Chronologie spon z výzkumu brány D na Závisti.

2.3.3.2 Chronologie brány D a absolutní datum počátku oppida.

Poslední pátý horizont závistské hradby je stavěn technikou sypaných valů. Pro toto architektonické řešení byla shledávána inspirace v Gallii, dokonce bylo bráno i za chronologický ukazatel (mělo ukazovat až do doby po galské válce). Otázkou sypaných valů se v nedávné době zabýval St. FICHTL (2010). Došel při tom k závěru, že nelze hovořit o jednotném architektonickém typu, tím méně chronologii. Poslední horizont závistské brány tak chronologicky ukotvují pouze nálezy spon, které jej datují do LT D1b, v absolutních datech někam mezi sedmdesátá/šedesátá a třicátá léta. Odlišná technologie a zejména zánik této poslední hradby požárem neumožňuje ani uvažovat o možnosti připsat horizontu konkrétní trvání.

Čtvrtý i třetí horizont provází spony obtížně klasifikovatelné či s poměrně nízkou datovací schopností. Deriváty nauheimských spon, MLT spony s vnitřní tětivou Kostrzewski D/E, typ Beltz J, a drátěné SLT spony určují dataci je velmi obecně na LTD1 či D1a. Chronologická pozice spony Kostrzewski K není zcela jasná (na Manchingu a zejména v Porýní je pokládána za doklad mladší fáze našeho stupně LT D1 a stupně LT D2, Th. Völling ji klade ještě do počátku pozdního latěnu. Zde se proto podržím široké datace do „pokročilého

LT D1“. S výjimkou (vytrvalých) spon ornavasských chybí jakýkoliv prvek LT C2. Nacházíme se tedy poměrně spolehlivě „uvnitř“ stupně D1 s malou možností kontaminace. Vzhledem k tomu, že hradba třetí fáze zaniká požárem, opět můžeme počítat s jejím trváním poměrně kratším než u fází ostatních (srov. např. prostý početní nepoměr mezi nálezy spon z obou fází). Mají-li třetí a čtvrtá fáze současně končit v sedmdesátých či šedesátých letech a jeví-li se období padesát let na jejich společné trvání jako doba maximální (ba přílišná), musíme počátek třetí fáze klást na samý závěr (poslední deseti- či patnáctiletí?) druhého století. Na tuto dataci ukazuje i přítomnost derivátů nauheimských spon v destrukci třetí fáze.

Obr. 2.3.3b: Chronologie stavebních horizontů brány D: šedé sloupce – současný stav podle Drda – tybová 1992; žluté sloupce – pravděpodobná datace; červené sloupce – možná vysoká datace.

Druhou fází brány provází pestrý soubor spon středoláténské konstrukce. Kromě spony mötschwillské je přítomna jedna spona s dlouhým vinutím dvě spony označené jako „Kostrzewski A“ (viz nultý horizont), jedna spona „Kostrzewski B“ a v destrukci brány jedna pozoruhodná spona s destičkovitě rozšířenou přední částí lučíku a svorkou na připojení nožky zdobenou korálovou vložkou. V době svého uložení byla spona již druhotně použita coby závěsek. Spona mötschwillská stejně jako spona Kostrz. B jsou považovány za vůdčí typy LT C2. MLT spona s dlouhým vinutím má, jak jsme viděli výše, velmi dlouhou životnost (potkáme ji ještě ve čtvrtém horizontu opevnění) a nelze ji tak zde brát v potaz. Ve výkladu o

středolátenských sponách jsem se snažil doložit, že Kostrzewského klasifikace je pro přesnější chronologické zařazení nedostatečná a že spona „typu Kostrzewski B“ z tohoto stavebního horizontu musí být položena do počáteční fáze LT D1 spíše než do LT C2. I ke sponě štítkové byl již podrobný výklad podán výše. Zde jen zopakujeme, že ve všech jistých nálezových kontextech se tato spona nachází na přelomu stupňů LT C2/D1 či (spíše) ve stupni LT D1a. Závistský exemplář byl navíc v okamžiku ztráty již druhotně použitý, lze tedy důvodně uvažovat o tom, že druhá fáze závistského opevnění zanikla již v průběhu tohoto chronologického stupně. Ve zde přijaté relativní a absolutní chronologii tak druhá stavební fáze závistské brány spadá na závěr LTC2 či začátek LT D1, tj. kamsi mezi třicátá a desátá léta druhého století.

Zánik prvního horizontu opevnění provází (podobně jako i užívání horizontu druhého) jedna spona středolátenské konstrukce se zesílenou přední částí lučíku, tj. spona typu Mötschwil. Není nutno pochybovat o tom, že první horizont opevnění spadá cele do fáze LT C2. Vzhledem k absolutní dataci navržené pro horizont druhý se nezdá, že by založení první hradby Závisti mohlo spadat do doby ranější než do padesátých let druhého století.

„Nultý“ horizont oppida, tj. osídlení předcházející založení hradeb, je doložen jen několika rozptýlenými artefakty. Mezi nimi hrají významnou roli dvě spony spojené konstrukce. U kusu pocházejícího z oblasti brány N (DRDA – RYBOVÁ 1993, 63, Abb. 8:2) není zjevné, jaké důvody (snad krom stratigrafických) vedou autory k tomu, aby sponu považovali za typ pozdního stupně LT C1. Přesvědčivé paralely z jiných českých oppid (Třisov, Stradonice /KARASOVÁ 2002, 230-232, Tab. II:6-7; BŘEŇ 1964, č. 179 zde včetně uzlíku na nožce, který v případě spony závistské autoři jen rekonstruují) umožňují sponu identifikovat jako běžný typ Kostrzewski D/E a datovat do stupně LT D1. U spon z nejhlubších mladolátenských vrstev brány D není – jak jsem se snažil dokázat výše – důvodu k dataci ranější než do stupně LT C2.

Hradba oppida nad Závistí je tak podle mého názoru založena v průběhu stupně LT C2, zhruba okolo poloviny druhého století. Sporadické doklady lidské přítomnosti přitom ukazují, že lokalita byla osídlena i v době předoppidální, ve stupni LT C2 (citovaná spona spolehlivě předcházející založení hradby), LT C1 (náramek z černého materiálu, snad keramika) i LT B (dva hroby a snad současné sídliště v předhradí, předduchcovská spona v zánikovém horizontu starolátenské fáze). Povaha tohoto předoppidálního osídlení ani jeho vztah k fázi oppidální není znám, zřejmě ani řádně zjištělný. Zdá se však jisté, že lokalita nebyla nikdy zcela opuštěna či přinejmenším zapomenuta. Přistoupíme-li na tuto hypotézu, není ani nezbytné uvažovat o „nulovém horizontu“ Závisti jako o osídlení protooppidálním.

Tomuto schématu osídlení (vznik oppida a koncentrace osídlení v průběhu LT C2, jeho vrchol ve fázi LT D1a a zánik v průběhu LT D1b) odpovídá i procentuelní zastoupení spon na lokalitě: u brány D náleží typům LT C2 18,7% spon, pro stupně LTC2 i/anebo LT D1 je charakteristických rovněž 18,7 % nálezů, hned 56,2 % spinadel spadá do stupně LT D1a a jen 6,2% do stupně LT D1b. obdobná je situace na akropoli (DRDA – RYBOVÁ 2001), kde LT C2 patří 12% spon, LT D1a 38,9%, LTD 1b 9% a zbývajících 38% zůstává neurčitelných. Tutéž tendenci vykazují i ostatní česká oppida (DANIELISOVÁ – MILITKÝ 2012): nejmasivněji je ve všech případech zastoupen LT D1a. LT C2 je systematicky přítomen ač zejména na Třísově a Stradonicích zastoupen jen několika málo exempláři (zejména nápadné je to u bezmála tisícíhlavé sbírky spon stradonických). Relativně bohatší na tuto ranou fázi se zdají být Hrazany a zejména Staré Hradisko. Pro všechna oppida je navíc typický prudký propad v počtu zastoupených spon stupně LT D1b. Pouze na Třísově (a možná na Stradonicích) lze (díky zcela ojedinělým kusům spon) počítat s pokračováním osídlení až do stupně LT D2.

Zde předložené výsledky představují jednu z možných četeb pramenů, četbu dle mého názoru nejpravděpodobnější, přesto však stěží prokazatelnou. Tímto vágním tvrzení přitom nechci oslabovat svoje závěry, nýbrž dát najevo, že dosažení konkrétních a spolehlivých výsledků za daného stavu věcí není možné: příslušná nálezová situace, dostupné artefakty a naše znalosti o absolutní chronologii příslušných typů prostě jistější závěry neumožňují. Dataci vzniku Závisti „do průběhu LTC2“ považuji za nejpravděpodobnější zejména proto, že neshledávám důvodů k dataci na přelom stupňů LTC1/C2 ani k dataci vyšší než např. v případě Hrazan či Starého Hradiska.

Tato datace závisí potom do značné míry na volbě příslušného chronologického systému a přístupu ke zhodnocení nálezové situace, konkrétně metody propočtu trvání jednotlivých fází osídlení. Pokud bychom přistoupili na chronologii západoevropskou (Miron-Metzler-Rieckhoff) či prostě popřáli každé sídlištní fázi delšího trvání, dosáhli bychom přirozeně zcela odlišných výsledků. Pátý horisont by bylo možno položit do osmdesátých let, čtvrtý protáhnout až k roku 120. Za doklad zániku třetí fáze právě kolem tohoto roku by bylo možno vzít deriváty nauheimských spon. Sám třetí horisont by tak mohl trvat až před polovinu století (prvky LTD1 by nebyly nijak na obtíž, mironovská chronologie datuje stupeň D1 již od r. 150), fáze první a vznik oppida by tak spadaly až do devadesátých let druhého století, nultý horisont bychom mohli spokojeně položit ještě do století třetího. Závist by tak vznikla ještě v dobách, kdy Bójové v Emilii zápolí s Římem...

Podobným relativisováním vlastních závěrů mířím k jedinému: příslušná nálezová situace neumožňuje jedinou platnou četbu, jen četby více či méně pravděpodobné. Výše jsem

předložil tu z mého hlediska nejpravděpodobnější, s níž budu nadále pracovat. Neodmítám přitom možnost četby jiné, považuji však za chybu, prohlašovat kteroukoliv četbu za jedinou spolehlivě platnou.

2.3.3.3 Závěr: Chronologický rámec práce.

Výrazem „mladší doba laténská“ chápu období LTC1/C2-LTD2. Výrazem „pozdní doba laténská“ období LT D1-LTD2.

Relativně chronologických stupňů užívám ve smyslu reineckovsko-krämerovském a absolutně je koreluji takto:

LT C2 = cca 200/190-130/110; možný přechodný horizont LT C2/LT D1 = cca150-130; LT D1a = 130/110 - cca 70; LT D1b = cca 70 - cca 50; LT D2 od cca 50 př. Kr., její spodní hranice není pro tuto práci relevantní.

Výrazem „oppidální období“ chápu v Čechách (ale i v Bavorsku* a na Moravě*) dobu LT C2-LTD1. Oppida v Čechách podle provedené studie vznikají v průběhu stupně LT C2, pracovně budu počítat s polovinou druhého století. Nejmladším horizontem doloženým na českých oppidech je stupeň LT D1b, přesvědčivé doklady stupně LT D2 již (na rozdíl od Bratislavy a středního Podunají) chybí. Lze tak uvažovat o tom, že česká oppida nepřekračují (o mnoho) polovinu prvního století. Z hlediska historické chronologie středomořské je možno o trvání oppid s jistotou uvažovat až do doby galské války či obecněji do doby caesarovské. Nedočkala se již naopak pravděpodobně období triumvirského a spolehlivě ani raně augustovského.

Konkrétněji na základě předložených úvah vznáším pochyby nad dosud předkládanou vysokou chronologií Závisti (dle mého názoru je ji nutno snížit o nejméně jedno čtvrtstoletí), naopak nepokládám za nepravděpodobnou možnost řídkého avšak vytrvalého předoppidálního (tj. nikoliv nutně protooppidálního) osídlení lokality již ve střední a počínající mladší době laténské.

3. KONTAKTY ČECH A STŘEDOMOŘÍ, JEJICH POVAHA A JEJICH INDIKÁTORY

Předmětem této kapitoly jsou samotné vztahy mezi Středomořím a Čechami či střední Evropou v posledních staletích př.Kr. Chceme-li se tázat po roli Jihu v kulturní proměně mladoláténského Zaalpí, je přirozeně nezbytné pochopit, jaké typy kontaktů v jakých obdobích a s jakou intenzitou mezi oběma oblastmi probíhaly.

Jak již bylo vyloženo výše – kap. 2.2 – neposkytují nám písemné prameny v těchto otázkách pomoc prakticky žádnou. Odpověď je proto třeba hledat na základě analýzy pramenů archeologických, tj. „indikátorů kontaktů“, jak je definoval G. PIERREVELCIN (2009; 2012, zejm. 59-66). Autor problematice věnuje rozsáhlé teoretické úvahy, které zde proto není třeba opakovat, upozorním tedy jen na body, v nichž se zde užívané postupy odlišují.

V prvé řadě bude naše studie do značné míry jednostranná – studovány budou téměř výhradně indikátory jižní v prostředí středoevropském. To lze jednak do jisté míry zdůvodnit zaměřením práce (konečným cílem je studium *efektů* kontaktů s jihem ve středoevropském prostředí, nikoliv *kontakty* samy), jednak je důvodem této „jednostrannosti“ především stav pramenné základny (artefakty českého původu nejsou ve Středomoří bezmála známy, což by samo o sobě bylo významným zjištěním) či stav poznání: tj. tyto předměty nebyly publikovány případně rozpoznány či odlišeny v rámci obecně laténských předmětů.

Na tento problém „viditelnosti“ alochtonních předmětů v rámci rozlehlého světa laténské kultury upozorňuje podrobně rovněž PIERREVELCIN (2012, 40-41). V našem případě povede tento jev nutně k vyloučení některých potenciálních indikátorů kontaktů z rozboru. Týká se to například některých výpůjček motivů z raně helénistického drobného umění přetvořených v prvky středoláténského plastického stylu (KRUTA 1983) či v pozdějších dobách spon A65 či lžičkovitá spona (pravděpodobně severoitalského původu: DEMETZ 1999) nebo artefaktů jako palmetové záponky (WERNER 1962-1963). Ve všech těchto případech není sice pochyb o tom, že typ či rozhodující ikonografický prvek mají svůj původ v jižním prostředí, jejich masivní rozšíření i doložená místní výroba v Zaalpí nám však znemožňují pochopit u ikonografických motivů dynamiku jejich pronikání za Alpy, u celých artefaktů pak rozlišit importy od místních výrobků.

Tím narážíme na další prvek specifický pro tuto práci. Indikátory kontaktů středoevropského prostředí s jihem jsou zde rozděleny do dvou velkých skupin označených poměrně volně jako „importy“ (kap. 3.1) a „imitace“ (kap 3.2), tj. v prvním případě předměty středomořského původu nalezené v cizím zaalpském prostředí v případě druhém místní

zaalpské výrobky formálně či funkčně vycházející ze středomořských vzorů. Podrobněji se k definici obou skupin vyjádřím v úvodních pasážích příslušných kapitol.

Za cíl této kapitoly jsem si vytkl, pochopit, jaké typy kontaktů se Středomořím udržovaly Čechy v mladolátenském období. To však nestačí k tomu, aby mohla tato kapitola smysluplně tvořit součást celé práce, a přispět tak k zodpovězení její hlavní otázky, nakolik právě tyto kontakty přispěly ke kulturnímu přerodu mladolátenského Zaalpí a nakolik výjimečnou roli hrají v jejím rámci Čechy. Aby mohla být zodpovězena tato otázka, je třeba Čechy zasadit do širšího, středoevropského, kontextu. Za tímto účelem je nezbytné situaci v Čechách srovnávat (na úrovni studia jednotlivých kategorií artefaktů a zejména na úrovni syntézy celé problematiky) se dvěma sousedními oblastmi v rámci „užší střední Evropy“, jak byly definovány v kapitole 2.1.1.1, tj. s Bavorskem* (a Horním Rakouskem) na straně jedné a Moravou* (a Dolním Rakouskem a západním Slovenskem) na straně druhé. Na srovnání rovněž s odlehlejšími oblastmi latenského (či nelatenského) Zaalpí nelze přirozeně resignovat, z hlediska zvládnutelnosti problematiky zde však nelze pracovat se stejnou systematickostí jako v oblasti středoevropské.

Mým cílem bylo, shromáždit a studovat všechny známé indikátory kontaktů Čech a Středomoří. Přirozeně jen na základě studia kompletního korpusu je možno vynášet relevantní úvahy. Tato snaha o kompletnost má však přirozeně své meze a dosáhnout ji bylo možno jen u předmětů publikovaných či veřejně přístupných.⁷³ Díky laskavosti mnohých kolegů⁷⁴ jsem mohl získat informace a bylo mi umožněno studovat i materiál nepublikovaný, přesto nelze doufat, že byly nepublikované importy zdokumentovány v úplnosti.

I u předmětů (importů i imitací) ze sousedních „srovnávacích oblastí“ by bylo přirozeně žádoucí, pokrýt publikované předměty v úplnosti, s rostoucí geografickou i „bibliografickou“ vzdáleností však přirozeně roste možnost, že mi některý předmět unikl. Přesto doufám, že se mi i zde podařilo sestavit dostatečně reprezentativní vzorek, na jehož základě bude možno vynést relevantní úvahy.

⁷³ To se týká především sbírky Národního musea v Praze, jejíž – i nepublikovaný – inventář je částečně zpřístupněn elektronickou formou v databázi musejních sbírek http://forum.nm.cz/prehistorie/index_ph.php?perso= a který jsem mohl zkoumat zejména s laskavým svolením dr. P. Sankota.

⁷⁴ Můj dík zde patří především M. Čížmářovi, A. Danielisové, M. Hlavovi, J. Militkému a J. Valentové.

3.1 Importy

Importy rozumím v této práci předměty archeologisované v odlišném geografickém a tudíž kulturním prostředí než ve kterém původně vznikly, konkrétně (a zjednodušeně) tedy předměty středomořského původu nalezené ve střední Evropě případně naopak. Nezbytným předpokladem k tomu, aby byly artefakty v rámci této práce zahrnuty mezi „importy“ je přirozeně jejich vznik, užití, přesun z jednoho prostředí do druhého a jejich archeologisace v tomto prostředí ještě v době vymezené zde za chronologický rámeček. Krom toho pokládám zde slovo import za zcela neutrální a bez jakéhokoliv dalšího kulturního či ekonomického významu (k teoretické diskusi o možnostech způsobu přesunu předmětů mezi oblastmi odkazují na PIEREVELCIN 2012, zejm. 35-37).

Středomořské importy nalezené v Čechách jsou shromážděny v tabulce na konci této práce (Tab. I), organisované podle naleziště a v jejich rámci podle funkčních kategorií, podobně jako následující kapitoly, v tabulce následné (Tab.II) je toto řazení obráceno (funkční kategorie – místo nálezu). Obě tabulky jsou přirozeně propojeny jednotnou řadou katalogových čísel, uváděných v textu práce v hranatých závorkách za příslušným předmětem. Odděleně jsou pojímány mince (kap 3.1.10, tab IV a V).

Korpus byl sestaven na základě bibliografické rešerše a klade si za cíl shromáždit všechny publikované (a pokud možno nepublikované) importy (viz i výše). Zahrnuji do něj i předměty, za importy pokládám, které však pokládám za nutné z nejrůznějších důvodů z korpusu vyřadit. Některé nejmarkantnější příklady takového postupu budou předmětem první podkapitoly následujícího přehledu (3.1.0), další budou pojednávány na příslušném místě, tj. v rámci kategorie, do které nenáleží. Shrnuty jsou v tabulce III, jejich inventární čísla začínají písmenem „x“.

Již nyní lze předeslat, že značnou část studovaných předmětů budou tvořit nálezy a „nálezy“ stradonické. Uvozovky jsou na místě neboť, jak známo, tvoří nadmíru bohatý a dosud ne zcela zpracovaný a zhodnocený stradonický nálezový fond artefakty převážně problematické⁷⁵: předměty získané během stradonické „zlaté horečky“ v sedmdesátých letech 19. stol. přirozeně zcela postrádají kontext. Nejraněji jsou vesměs doloženy v jedné ze sbírek, z nichž přešly do fondu NM v Praze (sbírka Bergerova), NHM ve Vídni (sbírka Grosseova), další soubory jsou rozptýleny v dalších sbírkách (viz např. KARASOVÁ – SCHÖNFELDER 2004) či ztraceny (sbírka Lemannova, dokumentovaná pouze sérií fotografických tabulí LEHMANN *Monumenta*). Je přitom značně pravděpodobná kontaminace těchto sbírek falsy, či předměty za

⁷⁵ Předměty získané během výzkumu A. Stockého r. 1929 či K. Motykové, P. Drdy a A. Rybové r. 1983 tvoří jen zanedbatelný zlomek nálezů.

stradonické v 19. stol. vydávanými pro zvýšení jejich ceny. Při práci se „stradonickými“ nálezy tak nelze nikdy ztratit ze zřetele jejich problematičnost. Je nutno mít neustále v patrnosti možnost neautentičnosti těchto předmětů a ty, jež v tomto směru vyvolávají sebemenší pochybnosti, musí být z korpusu vyloučeny.

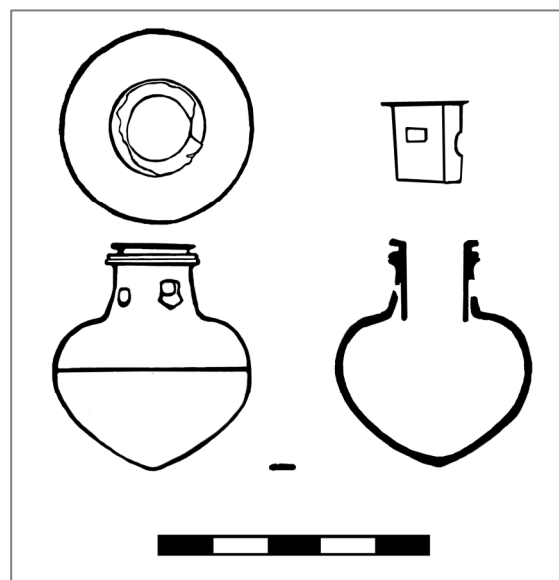
3.1.0 předměty z korpusu vyoučené

3.1.0.1 „balsamium“ z Hrazan [x05].

Pozoruhodný předmět označovaný jako balsamarium byl objeven r. 1962 na oppidu Hrazany ve středních Čechách (JANSOVÁ 1992, 50, 149, Tf. 254:17). Již od první publikace (JANSOVÁ 1965, 69, Obr. 24) byli badatelé zajedno v tom, že jeho původ je nejspíše nutno hledat ve Středomoří a že se s velkou pravděpodobností jedná o nádobku na vonné oleje. To je úvaha logická, vzhledem k tomu, že bronzové nádoby mezi středomořskými importy doby oppidální zdaleka převažují, přesto je třeba poznamenat, že 1) nádobky kosmetické mezi nimi nejsou doloženy a 2) hrazanská nádobka nenachází analogii v žádném předmětu importovaném za Alpy, ale ani známém ze soudobého Středomoří.

balsamarium : popis

Závěsná bronzová nádobka zhruba srdčitého tvaru s krátkým kuželovitým hrdlem, v. 42 mm. Tělo nádoby je vyrobeno ze dvou dílů původně sletovaných, hrdlo je zakončeno vyhnutým okrajem opatřeným podélnou rýžkou. V hrdle jsou tři otvory: dva pravoúhlé jsou proraženy proti sobě a nesou známky druhotného poškození, jeden kruhový otvor je vyvrtán o něco níže. Do hrdla je vsunuta válcovitá vložka z bronzového plechu, s ven vyhnutým horním okrajem. I do ní jsou provedeny tři otvory, které korespondují s otvory v hrdle (tentokrát jsou však dva z nich kruhové a jen jeden pravoúhlý).

Obr. 3.1.0.1a: „Balsamarium“ z Hrazan, kresba.

Fig. 3.1.0.1a: Le „balsamaire“ de Hrazany, dessin. (Jansová 1992)

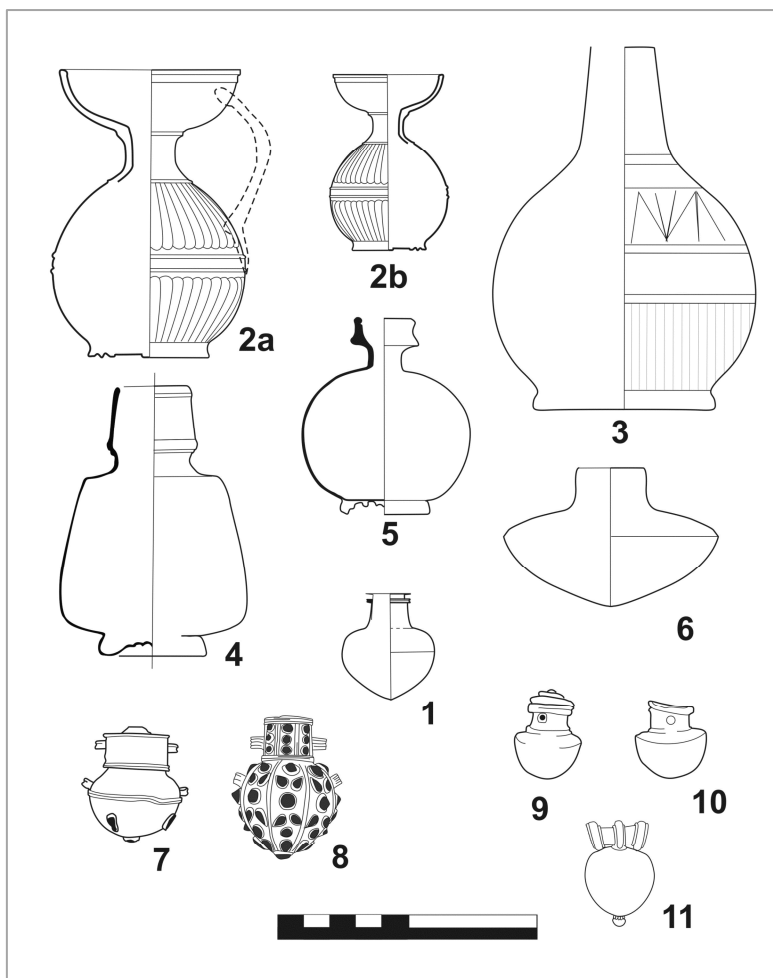
Technologická analýza provedená ing. D. Perlíkem ve Středočeském museu v Rožtokách u Prahy (viz Apendix 2) ukázala, že nádobka byla vyrobena tepáním, hrdlo bylo vyrobeno

odděleně a k tělu přiletováno. Na obou vnějších pravoúhlých otvorech jsou dochovány stopy pájky. Stejně tak byly zbytky pájky zjištěny na pravoúhlém otvoru ve vložce. U té bylo navíc konstatováno, že hrana vyhnutého okraje nebyla poškozena korozí a jedná se tak o hranu původní. Uložení: Hornické Museum v Příbrami, inv. č. 32808.

Tvar a funkce

Vzhledem ke svému tvaru se předmět zdá být přirozeně určen k zavěšení (stát může pouze ve stojánku). Klíč k pochopení funkce předmětu (či přesněji řečeno ke způsobu, jímž byl užíván) zřejmě poskytují otvory a vložka v hrdle. Za současného stavu předmětu lze předpokládat, že kruhový otvor v dolní části hrdla sloužil k zajištění zátky v hrdle⁷⁶, zatímco dvěma vrchními protilehlými otvory procházel předmět, na který byla nádobka zavěšena (otvorem v tom případě musela být přirozeně opatřena i zátka). Takto by mohl předmět skutečně plnit funkci balsamaria, nádobky na vonné oleje či jiné vzácné tekutiny, která je mu nejčastěji připisována.

Nápadné však je, že tuto funkci mohl předmět plnit teprve poté, co mu byla do hrdla vložena a vletována bronzová vložka. Bez ní přirozeně nemohla zátka v kuželovitém hrdle těsnit, nehledě k tomu, že nezakryté zůstávaly boční otvory pro zavěšení. Pokud však měl předmět od počátku plnit funkci nádobky, nebylo důvodu jej opatřovat takovým (ve

Obr. 3101b: Hrazanské „balsamarium“ a jeho comparanda (kresba J.K. podle předloh - viz text)

⁷⁶ Podobné řešení lze nalézt například i u bronzových aryballů z Ruva (dnes v Britském museu Inv.č. AN603938001)

srovnání s provedením nádoby samé výrazně hrubším) prvkem a bylo by snazší vyrobit nádobku rovnou s přímým spíše než rozšiřujícím se komole kuželovým hrdlem. Domnívám se, že již z funkčního hlediska si interpretace předmětu coby nádoby (tedy nádoby na olej či tekutiny) zaslouží přehodnocení či že se otevírá prostor pro interpretace odlišné.

Vzhledem ke tvaru předmětu (i k roli, kterou bronzové nádoby hrají ve středomořském importu do pozdně laténské střední Evropy) je přirozené, že se pro něj badatelé snažili najít místo právě mezi toreutikou a že jej i našli mezi nádobkami na olej: balsamarii či spíš arybally⁷⁷, a to i vzdor tomu, že k němu mezi těmito nádobami neexistují přesvědčivé formální analogie (Obr. 3.1.0.1b). Nejobvyklejšími středomořskými bronzovými nádobami na olej posledních staletí před Kristem jsou kulovité arybally s nálevkovitým ústím a vidlicovitou rukojetí (odvozené od řeckých raně helénistických aryballů známých v keramickém provedení jako „typ Talcott“: Obr. 3.1.0.1b: 2a, 2b). V Itálii jsou tyto nádoby sporadicky zastoupeny po celé helénistické období, šíří se však až v době augustovské, kdy ojediněle pronikají i za Alpy (VASSALLE 1979; FEUGÈRE 1991a; Antran : PAUTREAU ed. 1999, 43). Z dalších typů z období bezprostředně předcházejících lze jmenovat etruské hruškovité lahvice z tepaného plechu typu Cianferoni 1a 2 z III-II stol. (C. Cianferoni in: MAGGIANI ed. 1985, 148–152; BINI – CARAMELLA – BUCCIOLI 1995, 211-218, Tv. LXXIX; Obr. 3.1.0.1b: 3). Až s augustovskou dobou se objevují nové typy nádob na olej jako např. kulovité arybally s trochilovitým ústím (Obr. 3.1.0.1b: 5; TASSINARI 1993, typ F 1100:) nebo arybally tronkokónické (Obr. 3.1.0.1b:4; TASSINARI 1993, typ F2120; viz např. stříbrný ayballos této formy v Berlínské Atikensammlung; HEILMEYER et al. 1988, 267, Nr. 6).

Všechny tyto nádoby se od hrazanského nálezu zásadně liší co do formy (ploché dno či alespoň nožka umožňující postavení předmětu; rozšířené ústí usnadňující roztírání obsahu), ještě podstatněji však co do rozměrů. Poslední zmíněné kritérium problematizuje i srovnání s nejbližší (chronologickou i formální) analogií, jež lze pro předmět nalézt: železným aryballem pocházejícími z hrobky druhého století z Tarentu (Obr. 3.1.0.1b : 6; COLIVICCHI 2001, E.15; HEMPER 2001, 189)⁷⁸. Její interpretace coby nádoby na olej je neoddiskutovatelná, byla

⁷⁷ V dnešní archeologické terminologii se výrazu balsamarium užívá pro nádobku sloužící především k uchovávání vonných olejů a masť v malých množstvích. Užití obsahu souvisí často s rituálními aktivitami, jako např. pohřby či s kosmetikou (v obou případech je třeba/stačí malé množství užitě látky). Jedná se téměř výlučně o nádoby keramické či skleněné. Jako aryballos se naproti tomu označuje nádoba (často globulárního, srdčitého či podobného tvaru) v níž je přechováván olej k praktickému užití v lázni či sportovní činnosti. I vzhledem k tomuto funkčnímu určení jsou arybally vyráběny nejen v keramice (to spíše v raných dobách) a ve skle ale rovněž v bronzu (BROMMER 1969).

⁷⁸ Další zřejmě dosti blízký předmět pochází z helénistického Thassu (GHALI-KAHIL 1954, 244-246, Fig. 30). Vzdor jistým nedostatečnostem dokumentace se zdá, že je thasská nádoby tarentské velmi

totiž nalezena v sadě se strigilem. I tato nádobka je sice opatřena hrotitým dnem a krátkým úzkým hrdlem podobně jako nádobka hrazanská, drobné rozdíly mezi nimi však mají zásadní vliv na funkci obou nádob: tarentský aryballos je nízký a široký, tudíž výrazně stabilnější než nádoba z Hrazan hrozící neustálým překocněním; válcovité hrdlo tarentského aryballu lze snadno uzavřít zátkou či převlečným uzávěrem, což u nádoby hrazanské bez druhotného prvku v hrdle možno není (viz výše). Obsah tarentské nádoby je navíc oproti hrazanské bezmála sedminásobný: 177⁹ ml u nádoby z Hrazan, 110 u oné z Tarentu (viz obr. 3.1.0.1c, nádoby = tmavě šedé sloupce). Řecké bronzové archaického období čítají objem 66- 167 ml (BROMMER 1969), bronzový kulový aryballos z pozdně helénistické a raně císařské hrobky 31 na pohřebišti Scataglini v Tarquiniích dosahuje 56 ml (SERRA RIDGEWAY 1996, 43-44, Tv CXXIII, T.31 :11). Augustovské arybally odvozené od typu Talcott mají objem mezi 44 (Antran: PAUTREAU ed. 1999, 43) a 190 ml (Milano: FEUGÈRE 1991a), lahvice typu Cianferoni 1 a 2 mezi 170 a 500 ml, raně císařské aryballoi kulovité Tasinari F1100 pojmu kolem 115 ml, a konické Tassinari F2120 kolem 170 ml tekutiny. V podobných řádech se pohybují objemy skleněných nádob těchto kategorií, s nimiž byla hrazanská nádobka pro nedostatek lepších analogií srovnávána (SVOBODOVÁ 1983: nutno zmínit, že se ve všech případech jedná o nádoby 1. stol.po Kr.).

Tato argumentace mililitry není pouhým samoúčelným pedantstvím. Tím, že hrazanská nádobka se svými 17 mililitry zůstává daleko za objemem všech antických kovových nádob na olej, se od nich nejenom prostě liší, ale mnohem podstatněji nemohla v žádném případě plnit totožnou funkci. Jsou-li arybally obecně a kovové především určeny k praktickému užití v palaistře či v lázni, musely pojmout dostatek oleje k namazání celého těla nebo alespoň jeho podstatné části.

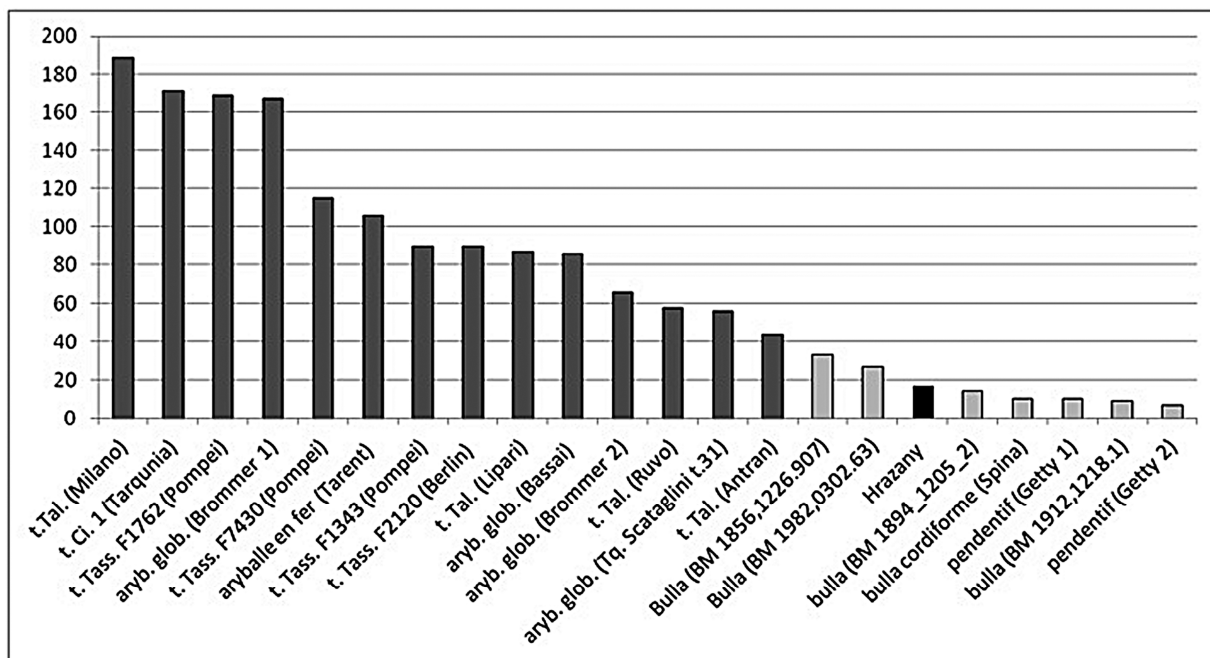
Spíše než k aryballům přibližuje její objem hrazanskou nádobku k nejmenším z balsamárií a unguentárií⁸⁰. Ta však byla ze zásady vyráběna z keramiky a skla. Ani toto kritérium není samoúčelné: volba tak malého objemu má totiž u keramických a skleněných nádobek opět svoje zcela konkrétní funkční zdůvodnění, vlastně zdůvodnění dvě: Malé

podobná jak tvarem, tak rozměry. Podle popisu se jedná o « aryballos en fer composé de deux moitiés qui s'emboîtent horizontalement ».

⁷⁹ Objemy nádob byly počítány díky aplikaci „Calcul de capacité d'un récipient à partir de son profil“ provozované centrem CReA při Svobodné universitě v Bruselu <http://lisaserver.ulb.ac.be/capacity/> (viz rovněž ENGELS – BAVAY – TSINGARIDA, 2009). Objemy jsou u všech nádob počítány po přechod mezi plecemi a hrdlem.

⁸⁰ V. ANDERSON STOJANOVIĆ (1988, 117-119) udává objemy keramických unguentárií z několika oblastí řeckého světa v rozmezí cca 6 – 190 ml., většina naměřených hodnot se však soustředí mezi 20ti a 40ti ml. Podle výpočtů A. CAMILLIHO (1999, 11, fig. 2) se objem pozdních unguentárií nejčastěji soustředí na hodnotách 4-6, 8-10, 16, 20-23, 40, 55 a 120 ml. (a jedná se tedy o díly či násobky kyathu – 45 ml.).

rozměry jsou zaprvé motivovány poměrně vysokou hodnotou obsahu (oleje či parfému). Převážná většina těchto nejmenších nádobek je však jen poměrně nízké kvality, a sloužila tak spíše ke krátkodobému přechovávání obsahu. U nádob určených k pohřebním účelům (tj. u většiny z nám dochovaných kusů nejmenších rozměrů) bylo ostatně jejich naplnění především symbolické a s praktickým využitím se zřejmě ani nepočítalo (ANDERSON STOJANOVIĆ 1988). Mezi žádnou z diskutovaných kategorií artefaktů, nenacházíme pro hrazanské „balsamarium“ vhodnou paralelu co do vzhledu a objemu.

Obr. 3101c: Srovnání objemu hrazanského „balsamaria“ (černý sloupec) s objemy středomořských nádobek na olej (tmavě šedé sloupce) a závěsků (světle šedé sloupce).

V nedávném příspěvku poukázal J. BOUZEK (2011c, 523) na podobnost nádoby s flakónky vyskytujícími se ve šperku a toreutice pozdně helénistického a raně císařského Černomoří (Obr. 3.1.0.1a: 7-8). Jak rozměry (objem kolem 20-30 ml), tak skuteností, že se jedná o nádoby výlučně zavěšované a nošené coby šperk se tyto předměty skutečně hrazanské nádobce blíží, přesto však tato myšlenka naráží na jisté obtíže. Zaprvé bezmála všechny publikované flakóny (SKALON 1961, 126-140; MORDVINCEVA – TREISTER 2007, Bd. I p. 51-55, Bd. II p. 128, Tf. 54 N°B26.1; 129, Tf. 55, N°B29.1; 150, Tf. 62, N°B/1.17; 16, N°C/°1.19.5.1 ; SEIPEL ed. 2009, N° 91, 112, 116, 117, 121, 123) pocházejí až z prvních staletí křesťanského letopočtu. Zadruhé, všem je společný charakteristický způsob uzavírání, kdy je na krátké válcové hrdlo navlékáno víčko. To je opatřeno dvěma očky, kterými se provléká řetízek, jehož

konec je uchycen na těle nádoby. Podobné uspořádání není přirozeně na hrazanské nádobce s jejím horizontálně vystupujícím okrajem myslitelné.

Myšlenku nádobky-závěsku však stojí za to prozkoumat blíže. Černomořské flakónky stojí na samém konci dlouhé tradice přívěsků ve tvaru nádoby, která ve východním Středomoří sahá nejméně do doby mykénské. Zejména v době archaické kvete v mateřském i Velkém Řecku a na Balkáně obliba srdčitých či kulovitých závěsků s krátkým válcovitým krčkem, jímž prochází napříč otvor k zavěšení (Obr. 3.1.0.1c: 9-11). Krček je přitom v horní části pravidelně opatřen různě utvářeným „límcem“. Většina těchto závěsků patří do 6.-4. stol. př. Kr. (viz např. HIGGINS 1961; AMANDRY 1953, 30; PHILIPP 1981, p.366-370, Tf. 25, 82; GUZZO 1993,222-226; GEORGOULA ed. 1999, 134, N°35, 162, N°49; ALVINO 1996, 423 Tav. II b; DESCAMPS-LEQUIME - CHARATZOPOULOU ed. 2011, 158, N° 87, LILIBAKI-AKAMATI *et. al.* 2011, 306-313, Fig. p.314). Tyto předměty jsou většinou vyrobeny z tenkého zlatého či stříbrného plechu a co do rozměrů jsou většinou o něco menší než předmět nalezený na Hrazanech. Uvnitř jsou předměty duté a mohly proto fungovat i jako schránky: podobný závěsek (přirozeně výrazně mladší datace) chovaný dnes v Britském Museu (MARSHALL 1911, N° 3150) obsahoval zlatý plíšek s „gnostickým“ textem. Z funkčního hlediska lze tedy tyto závěsky do jisté míry srovnat s etruskými a italskými bullami.

Srovnáme-li hrazanskou nádobku s těmito závěsky a s některými vybranými čočkovitými či srdčitými bullami⁸¹ z hlediska objemu, jako jsme to udělali v případě nádob, vidíme (Obr. 3101c; závěsky a bully = světle šedé sloupce), že objem hrazanského nálezu sice přesahuje objem většiny závěsků, odpovídá však objemu několika čočkovitých bull.

Lze vznést závažnou námitku, že citované závěsky patří všechny době archaické či klasické, i tento nelad lze však snadno překonat připomeneme-li, že oppidánímu osídlení na Hrazanech předchází již fáze pozdně halštatská (JANSOVÁ1983; ČTVERÁK 2002). Při nedostatku přesných formálních analogií, navrhuji tedy považovat předmět za závěsek (spíše než nádobku), který (přínejmenším ve své prvotní funkci) neměl obsahovat tekutiny, a k němž jsou nejbližší formální paralely známy ze Středomoří doby archaické. I proto je třeba jej dle

⁸¹ Příklady byly vybírány zejména ze sbírek Britského musea (MARSHALL 1911), v jehož případě umožňuje kvalitní přístupná dokumentace artefaktů (na internetových stránkách <http://www.britishmuseum.org>) posoudit zde sledované rysy (bullae Reg. N° 1856,1226.907; 1894,1205.2; 1912,1218.1; 1982,0302.63). Dále byl do srovnání zahrnut například zlatý závěsek ze Spiny (dnes ve Walters Gallery v Bostonu, Inv. č. 57.371 : BERTI - GUZZO eds. 1996) a jeden neznámé provenience (Etrurie) chovaný ve Villa Giulia drobný soubor stříbrných závěsků ze sbírky manželů Fleischmanových, chovaný dnes v Getty Museu, Malibu (*Coll. Fleischman* 1994, N° 54:I, pp.120 and 123; Fig.: 54: H, G, I). Za poskytnutí podrobných informací a fotografií těchto předmětů děkuji Dr. D. Saundersovi, kurátorovi oddělení starožitností Gettyho Museaou le pendentif central du collier tardo-archaïque conservé dans le musée de Villa Giulia (PROIETTI dir. 1980, Fig. 62).

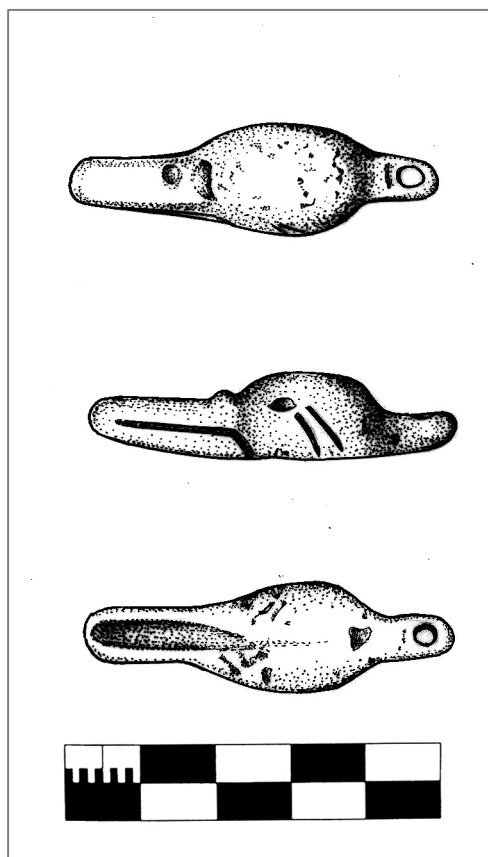
mého názoru spojit s halštatskou fází osídlení Hrazan (ne zcela jednoznačné nálezové okolnosti tuto hypotézu podporují). Jelikož však žádná z analogií není zcela přesná, zdráhám se vynést jednoznačný závěr, zda se jedná o import, či o místní výrobek inspirovaný středomořským importem.

3.1.0.2 Závěsek ve tvaru hlavičky vodního ptáka z Hradiště nad Závistí⁸² [x49]

Stříbrný závěsek, ve tvaru hlavičky (vodního?) ptáka, nalezený údajně na hradišti Závist u Zbraslavi, bývá zpravidla považován za předmět jižní proveniencí náležející pozdně laténské fázi osídlení lokality.

Nálezové okolnosti.

Zkoumaný předmět byl údajně nalezen r. 1947 na oppidu Závist v poloze u Altánu. Neznámý nálezce jej prý odevzdal amatérskému badateli M. Žlabovi. Ten jej zbavil korozních produktů, které jej údajně zcela pokrývaly a neumožňovaly rozpoznat ani jeho materiál ani formu. Rovněž M. Žlab nakonec předmět r. 1962 odevzdal do tehdejšího Musea města Prahy, dnešního Musea hl. m. Prahy, kde je uložen dodnes. Dva roky na to vychází první publikace předmětu z pera Norberta MAŠKA (1964; tamtéž uvedeny popsání nálezové okolnosti předmětu). Na interpretační rovině zde autor poukazuje na četné nálezy bronzových předmětů ve tvaru ptačích hlav ze Stradonic na straně jedné, z bohatých hrobů počátku doby římské na straně druhé⁸³ a předmět tak pokládá za ukazatel chronologické (a tím i historické či sociální) souvislosti obou horizontů se závistským Hradištěm, jehož výzkum byl krátce předtím zahájen. Nález byl pak opakovaně publikován v pracích věnovaných oppidu

Obr. 3.1.0.2: Závist – stříbrná hlavička vodního ptáka (kresba M Fábiková)

⁸² Tato studie byla publikována v rozsáhlejší formě coby KYSELA – PERLÍK – SRBOVÁ 2012. Oběma spoluautorům děkuji za pomoc a podněty, kterých využívám i v tomto textu.

⁸³ Následuje přitom nízkou datací navrženou J. FILIPEM (1952, 143), podle něhož není jisté, že bronzové nádoby za Stradonic nepatří až počátku doby římské.

Závist či pozdní době laténské v Čechách (SAKAŘ 1968, MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978, 69; SVOBODOVÁ 1983, 660; DRDA – RYBOVÁ 1995, 155-156; 1998, 162-163, ilustrace na str. 164).

Popis a dosavadní interpretace

Nález představuje plastiku hlavičky, zřejmě vodního ptáka, litou ze stříbra. Jeho celková délka je 48 mm, hmotnost 31 g. Z geometricky podané válcové až komole kuželovité hlavy vybíhá dopředu dlouhý tupý masivní zobák obloukovitého průřezu. U jeho kořene je příčným mírně šikmo položeným vývalkem naznačeno ozobí. Na opačné straně vybíhá z hlavičky zploštělý, na konci zaoblený krček, napříč kterým probíhá svislý otvor. Stejně jako zobák je i krček mírně vyhnut vzhůru. Oči, detaily zobáku a opeření kolem očí jsou provedeny hrubými rytými liniemi. Povrch celého předmětu je pokryt nepravidelnými důlky vyplněnými černými korozními produkty na dně. Otvor v krčku o průměru 2,6 mm vykazuje zcela přímé stěny a zejména na spodní straně velmi ostrou hranu.

Souvislosti s ptačími hlavičkami zdobící římské kovové nádoby, kterou předložil Mašek, se podržely i následující interpretace předmětu: zatímco Mašek ještě mluví o závěsku (inspirovaném hlavičkami na nádobách?), podle badatelů, kteří s předmětem zabývali po něm, tvořila hlavička původně součást importované stříbrné nádoby a byla až po svém odlomení upravena na závěsek. Prvotní názor, že se v případě nádoby jednalo o pánev aylesfordského typu (SAKAŘ 1968, 61; MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978a, 69; BŘEŇ 1975, 10, pozn. 16; SVOBODOVÁ 1983, 660) byl následně poopraven na *simpulum*, naběračku či čerpák na víno (DRDA – RYBOVÁ 1998, 162-163).

Pochyby

Tyto interpretace vyvolávají několik drobných avšak ve svém souhrnu ne nepodstatných pochybností. První z nich se týká prosté podobnosti závistské hlavičky s jejími domnělými středomořskými paralelami. Podobnost s ptačími hlavičkami známými z římské toreutiky je totiž méně zjevná, než by se na první pohled zdálo. Hlavičky zdobící rukojeti aylesfordských pánví (krom toho, že menší než zkoumaný exemplář: mezi stradonickými nálezy měří hlavičky z aylesfordských pánví mezi 21 a 42 mm, délka jedné hlavičky ze simpula je asi 40 mm) jsou totiž buď provedeny jako zcela ploché, určené jen pro boční pohled, nebo – pokud plastické – zobrazují zvíře poměrně naturalisticky a jsou daleky hrubosti a geometrické modulovosti zkoumaného předmětu. Mezi pánvemi aylesfordského

typu mi navíc dosud není znám žádný exemplář provedený ve stříbře⁸⁴ (k aylesfordským pánvím a spřízněným typům viz dále kap. 3.1.1.2).

Podobně problematická je podobnost s ptačími hlavičkami zdobícími rukojeti naběraček. I v jejich případě je mezi pátým a prvním stoletím před Kristem možno rozlišit několik tvarových variant (viz kap. 3.1.1.4), z nichž se však ani jedna závistskému kusu neblíží: pro ranější období je charakteristická drobná protáhlá, jen málo profilovaná hlavička, pro období pozdější hlavička opět buď bočně zploštělá, nebo naturalisticky pojatá, téměř ve všech případech však přechází ve výrazně plochý a široký zobák.

Na rozdíl od pánví jsou naběračky známy rovněž ve stříbře: Arcisate (dnes v British Museum: PIANA AGOSTINETTI – PRIULI 1985); Boscoreale (dnes v Antiquario Comunale v Římě: Talamo 1993; E.T. in GUZZO ed. 2006, 165, N°216), Tivoli /dnes v Metropolitan Museum of Art v New Yorku: OLIVER 1981, Fig. 2 na str. 59/; Palmi /GUZZO 1977-1979 /; Menghíbar /RADDATZ 1969, 94-95, 227, Taf. 24/). Ztvárnění ptačích hlav se však zaprvé na stříbrných *simpulech* neliší od oněch bronzových, zadruhé je pro ně charakteristická vysoká pečlivost a jemnost provedení, jaké lze přirozeně očekávat u předmětu z drahého kovu a které má jen málo společného s poměrně hrubým kusem závistským (k římskému stříbrnému nádobí viz např. BIROLI STEFANELLI – MICHELI – PETTINAU 1991 či GUZZO ed. 2006).

Závistský nález tak hlavičkám pozdně republikánských bronzových (tím méně stříbrných) nádob neodpovídá ani z hlediska celkové formy ani stylu: tvarem se k prvkům žádné kovové nádoby neblíží a rovněž její masivnost, geometričnost a relativní hrubost tvarů na středomořský původ neukazuje.

Za pozornost rovněž stojí skutečnost, že (i když vezmeme v úvahu nepoměr přirozeně existující již v době užívání mezi předměty z obecných a z drahých kovů a zřejmě odlišný přístup k jejich případné recyklaci poté, co přestaly plnit svoji původní funkci) jsou importované stříbrné nádoby v zaalpském pozdně laténském světě jevem zcela výjimečným. Lze sem zařadit nanejvýš soubor tří picích nádob z Thorey (dpt. Saône-et-Loire, F; BARATTE 1989). Kantharos z Alesie naopak patří s velkou pravděpodobností až samému závěru republikánského období (BARATTE ed. 1989, 62). Nálezy z Eze (dpt. Ales Marittimes, F /BARATTE ed. 1989, 56-60/: nález navíc patří 4.-3. stol.), z Giubiasca (kanton Ticino, CH; skyphos.: PERNET 2006, 170), Ornavassa (Lombradie, I; skyphos: GRAUE 1974, Taf. 64; mastoi: MARTIN-KILCHER 1998, 198, Abb. 7, 8; 242), z Arcisate (Lombardie, I; džbánec, *simpulum*, cedník, polokulovitá miska: PIANA AGOSTINETTI – PRIULI 1985). Lemují jižní hranici rozšíření

⁸⁴ V případě stříbrné pánve z hrobu Larthie Seianthi pohřbené ve druhém století v Chiusi, není zoomorfnní zakončení rukojeti v – pouze verbální – publikaci zmíněno.

laténské kultury v zónách kontaktu se středomořským světem. Z oblastí položených hlouběji v jádru zaalpské Evropy, z centrální Francie, jižního Německa, Čech, Moravy či Podunají nejsou o importu stříbrných nádob doklady, a to dokonce ani z nejbohatších nalezišť typu Manchingu či Stradonic. Tím více by pak zarazil nález domnělého prvku stříbrné nádoby z oppida závistského, na jižní importy obecně chudého (viz dále. Kap. 3.3, Tab. 3.3 Tab.I).

Předložené úvahy nás vedly k vyslovení pochyb o dosud platných interpretacích nálezů. Na jejich základě se zdálo nepravděpodobné, že by předmět mohl původně být prvkem importované kovové nádoby, a nejisté, že jeho současný stav je až výsledkem druhotného opracování. Jako možná alternativní vysvětlení jsme v této fázi vypracovali dvě pracovní hypotézy: předmět, vyrobený již jako závěsek, je buď a) oppidálním výrobkem vědomě vycházejícím (viz například detaily jako rytí kolem očí) z bronzových hlaviček známých z importovaných nádob; anebo b) náleží jiné – nejspíše postoppidální – fázi lidské přítomnosti na Hradišti. Vzhledem ke stylistice předmětu by se zde jako nejpravděpodobnější doba vzniku jevílo dvacáté století a v takovém případě by nebylo vyloučeno uvažovat i o vědomém podvrhu. V této souvislosti je třeba zmínit, že rovněž M. Žlab odevzdal roku 1963 do Musea města Prahy údajnou paleolitickou sošku, tzv. modřanské Venuše (tentokrát vlastní „nálezu“). Následné přezkoumání artefaktu však prokázalo, že se spolehlivě jedná o moderní padělek (FRIDRICH – KUKLA 1967). Tato okolnost by měla přirozeně velet k nejvyšší ostražitosti i v případě stříbrné hlavičky odevzdaného M. Žlabem o rok dříve.

K vyloučení nebo potvrzení těchto našich pochyb jsme předmět podrobili analýze, technologie a prvkového složení, kterou provedl ing. Dušan Perlík ve Středočeském Museu v Roztokách u Prahy viz Apendix 1.

Diskuse výsledků

Mikroskopický průzkum zjistil nízkou kvalitu odlitku zapříčiňující velmi četné povrchové nerovnosti. I výzdoba rytím byla shledána poměrně hrubou. Podobně jako výše zmíněné celkové hmotné a hrubé podání svědčí tato okolnost v neprospěch středomořského původu předmětu: Středomořské stříbrnictví posledních staletí před Kristem ovládalo technologii dostatečně a bez obtíží zvládalo i výrazně náročnější úkoly než bezchybné odlití podobně prostého předmětu. Kvalita odlitku i celkového zpracování artefaktu zde byla přirozeně úměrná hodnotě materiálu: stříbrné nádoby představovaly i v soudobém Středomoří vrchol luxusu a pro nekvalitně provedené výrobky nezbývalo v této kategorii místa.

Zkoumání otvoru v krčku nepřineslo odpověď na otázku technologie, jímž byl vytvořen (Vrtání? Odlití? Průraz a cizelování?). Zjištěné čerstvé spirálovité rýhy na povrchu otvoru

svědčí pouze o tom, že všechny případné původní stopy po nástrojích zanikly při – poměrně hrubém – odstraňování korozních produktů. Ze stejného důvodu se nedochovaly žádné doklady po zavěšení předmětu, ať už ve formě zbytkového materiálu anebo stop opotřebení na vnější hraně. Můžeme proto nanejvýš předpokládat, že, pokud byla hlavička skutečně přenášena, zavěšená za otvor v krčku, pak byl závěsný materiál zřejmě organického původu (kůže? motouz?) a že pravděpodobně nebyla tímto způsobem nošena po dlouhou dobu (jak ukazuje malé opotřebení otvoru).

Nesmírně zajímavé výsledky přinesla analýza složení. Byla zaprvé zjištěna nízká homogenita slitiny, typická pro pravěkou či podomáckou technologii slévárenství. Římské stříbro se naopak vyznačuje poměrně vysokým stupněm homogenity slitiny (HUGHES - LANG - LA NIECE - ODDY 1989, 21). V tomto bodě tedy zjištěné údaje hovoří spíše ve prospěch pravěké a proti středomořské nebo moderní (přinejmenším průmyslové) slitině (či technologii slévání).

Místo měření	Ag	Cu	Zn	Fe	Au	Pb
Horní povrch	93.00%	6.91%	0.08%	-	-	-
Spodní povrch	86.55%	13.19%	0.27%	-	-	-
zobák	90.03%	9.83%	0.14%	-	-	-
Korosní produkty	72.29%	26.16%	1.19%	0.36%	-	-

Tab. 3.1.0.2
Prvkové složení stříbrné
kachní hlavičky

Zadruhé, pokud se týká samotných zastoupených prvků (viz Tab.3.1.0.2), přítomnost zinku ve slitině, respektive skutečnost, že téměř čisté stříbro bylo nejspíše legováno mosazí, naopak hovoří, proti domácímu pravěkému původu materiálu. Mosaz (pro problematiku výskytu mosazi v českém pravěku viz zejm. DROBERJAR – FRÁNA 2004) je v české laténské kultuře prakticky neznáma (doložena pouhými čtyřmi předměty ze stupňů LT B1-C1⁸⁵: FRÁNA – JIRÁŇ – MOUCHA – SANKOT 1997, 92-93). E. DROBERJAR a J. FRÁNA (2004, 443) sice poukazují na to, že předměty stupně LT D nebyly analýzám složení podrobeny v dostatečné míře na to, aby bylo možno se k roli mosazi v metalurgii pozdní době laténské s jistotou vyjádřit, na nevelkou obeznámenost s tímto kovem v zaalpské Evropě však ukazuje nedávno identifikovaný mosazný suberát vindelického statéru pocházející ze stradonického oppida (MILITKÝ 2009, 36, 59, Tab. 2:36). Výrazně se užití mosazi šíří až v rané době římské (DROBERJAR – FRÁNA 2004).

⁸⁵ Z nich je navíc u dvou datech do doby laténské spíše pochybná (FRÁNA – JIRÁŇ – MOUCHA – SANKOT 1997, 92, Pl. 27:12, 14), u jednoho se s jistotou jedná o předmět cizího původu (import z Porýní o. c., 92, Pl. 2:8) a rovněž v posledním případě (o. c., 92-93, Pl. 11:12) není příslušný typ kruhového šperku pro české prostředí typický. Děkuji M. Hlavovi za diskusi o předmětech.

Podobně i ve Středomoří dosahuje mosaz (*aurichalcum*) znatelného uplatnění teprve od doby augustovské, kdy je také do mincovního systému uveden mosazný sestercius. K užití mosazi v předchozích obdobích nejsou k dispozici systematické údaje, zinek je však přítomen (ojediněle až v nezanedbatelných množstvích) v etruských bronzích jistě od pátého století. Z 509 bronzových předmětů etrusko-italického původu chovaných v bádenském státním museu v Karlsruhe (RIEDERER 1999) zjistily analýzy u 22 kusů hodnoty zinku přesahující jedno procento. Ve většině případů se přítomnost zinku pohybuje v rozmezí 5-25%. Chronologie těchto několika předmětů pokrývá období mezi 5. stol. př. Kr a počátkem císařství. Znalost a – výjimečné – užití mosazi jsou tak v Itálii v posledních staletích před změnou letopočtu poměrně spolehlivě doloženy.

Ve slitině římských stříbrných nádob je rovněž zinek občas přítomen, jistě jako doklad přítomnosti mosazi v leguře. Z literatury citované v pozn. 88 je možno uvést 89 stříbrných nádob, v jejichž slitině je vedle dalších kovů přítomen i zinek. Vzájemný poměr mědi k zinku se přitom v této „hypotetické mosazi“ (odhlédneme nyní z praktických důvodů od přítomnosti dalších kovů) výrazně liší. Ve více než polovině (46) případů nedosahuje podíl zinku oproti mědi ani jednoho procenta, v šestině (16) případů je poměr obou kovů 99-97 ku 1-3%, ve čtvrtině (22) tvoří zinek 3-10% této hypotetické slitiny, v pěti případech (5,6%) přesáhne 13%. Do tohoto obrazu by složení závistské hlavičky dobře zapadalo: mosaz a zinek jsou zde ve slitině zastoupeny zhruba v poměru 99-98% ku 1-2%.

Velmi pozoruhodná je naprostá absence zlata a olova, prvků, které alespoň v nízkých hodnotách pravidelně stříbro provází (první jako častá součást stříbrných rud, druhý jako zbytek po čištění stříbra kupelací). Skutečnost, že ani jeden z prvků nebyl indikován byť v sebemenším množství při žádném ze čtyř měření, svědčí o tom, že užití stříbro bylo prakticky zcela čisté. Podobně čisté stříbro není známo nejen v pravěké zaalpské Evropě, ale ani v antickém Středomoří. Ve středoevropském prostředí nabízí jedinou možnost srovnání stříbrné mince⁸⁶ (MILITKÝ 2009a *passim* a tab 2)⁸⁷. Ve Středomoří se pak pro srovnání vedle mincí nabízí především stříbrné nádoby. Složení slitiny je však u artefaktů z obou prostředí

⁸⁶ Přehled stříbrných předmětů v českém pravěku a zejména v době laténské poskytuje z archeologického hlediska WALDHAUSER 2003. Zveřejňuje zde bohužel chemické složení pouze u několika málo artefaktů. Tamtéž (str. 510) uvedené údaje o stoprocentním obsahu stříbra v republikánských denárech je zřejmě omylem. K věrohodnosti citovaných nálezů mincí z Obrřího Hradu (i ony údajně ražené z bezmála čistého stříbra) viz MILITKÝ 2001.

⁸⁷ Na stříbrné artefakty laténské doby je poměrně bohatší oblast balkánská. Shodou okolností se zde některé z nich staly nedávno předmětem analýz složení (ŽIVKOVIĆ *et al.* v tisku). Děkujeme zde Jeleně Živković (Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) za laskavé poskytnutí dosud nepublikovaných výsledků analýz. Aniž bychom se k nezveřejněným výsledkům chtěli vyjadřovat konkrétněji, konstatujeme, že žádná z identifikovaných skupin balkánských stříbrných artefaktů se svým složením závistské hlavičky neblíží.

podobné. Stejně jako v laténských mincích je i v římském stříbrném nádobí republikánské i císařské doby právě přítomnost zlata a olova (vedle zejména mědi a případně cínu či zinku) pravidelně zjišťována v desetinách procenta až procentech. Jen zcela výjimečně není jeden z prvků doložen, v takovém případě je však vždy přítomen prvek druhý⁸⁸. Absencí zlata a olova se tedy slitina, z níž je vyrobena závistská hlavička, zásadně odlišuje od stříbrných slitin užívaných v laténské Evropě i v římském světě⁸⁹.

Závěr

Ze tří předložených možností – původ laténský, středomořský či postoppidální – se první jeví jako nejméně pravděpodobná. V její prospěch svědčí leda málo vypovídající nízká homogenita slitiny, proti němu naopak vysoká čistota stříbra při absenci zlata a olova jakož i přítomnost zinku.

Pro středomořský původ by hovořila přítomnost zinku, proti němu však zjevně nedostatečně zvládnutá technologie a složení slitiny neodpovídající soudobým stříbrným nádobám ani mincím. Kritérium ikonografické sice nelze ztratit ze zřetele, pozoruhodné jsou i některé shody ve výzdobných detailech, celkově však, jak jsem se pokusil ukázat výše, vykazuje hlavička s římskými bronzovými „kachnami“ značné formální i stylové rozdíly.

Jako třetí možnost jsme nabídli neurčitě definovaný postoppidální původ, konkrétněji jsme pomýšleli na moderní falsum. Nejisté nálezové okolnosti a především podezřelost nálezce, usvědčeného z podvrhu jiného senzačního nálezce, jehož výroba vyžadovala nemalou erudici a úsilí, by takovou možnost nevylučovaly. Stříbro neobsahující ani stopu zlata či olova, by modernímu kovu odpovídalo mnohem spíše než slitinám antickým či pravěkým. Přítomnost zinku respektive mosazi by zde nijak nepřekvapila. Nedostatečná homogenita slitiny a nízká technologická kvalita by se v takovém případě – předpokládáme podomáckou výrobu – jevíly jako pochopitelné. Značné formální shody zejména výzdobných detailů s ptačími hlavičkami republikánské toreutiky by naznačovaly, že je tvůce stříbrné hlavičky vědomě napodoboval. Stojí zde za pozornost, že závistská hlavička vykazuje například s hlavičkami stradonickými shody zejména při bočním pohledu, liší se však od nich hmotově. To je zcela přirozené: pokud skutečně kdosi napodoboval stradonické hlavičky, mohl při tom

⁸⁸ Prvkové složení římských stříbrných artefaktů (především však z období vrcholného až pozdního císařství) poskytují např. BACHMANN 1993; BARATTE (ED.) 1989; BARATTE ET AL. 1990; COWELL – LA NIECE – MEEKS 1983; GIARDINO – GIGANTE 1998; GIUMLIA-MAIR 1998; HUGHES – LANG 1986; NIEMEYER 2007.

⁸⁹ Za diskusi k tématu římských stříbrných slitin děkuji A. Giumlia-Mair (Merano). I podle jejího názoru se slitina svým složením zásadně odlišuje od všech známých slitin římského stříbra.

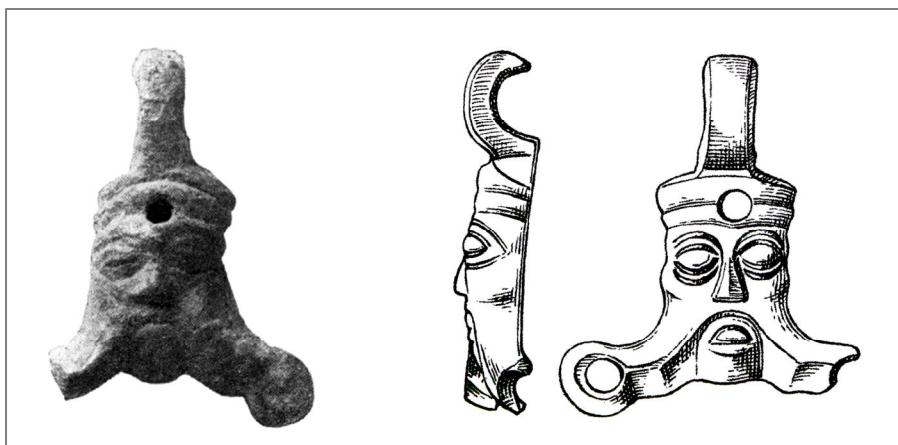
v 60-tých letech (či dříve) vycházejí nanejvýš z publikace PÍČOVY (1903), kde jsou tyto vyobrazeny pouze v bočním pohledu.

Na základě představených zjištění je možno prohlásit, že závažné argumenty svědčí i proti středomořskému původu stříbrné kachní hlavičky a naopak ve prospěch skutečnosti, že se jedná o novodobé falsum, dílo poučeného amatérského archeologa a nadšeného padělatele Milana Žlaba.

3.1.0.3 „elementy bronzových nádob“ s antropomorfní výzdobou

Ve své práci o středomořských importech z českých oppid zahrnuje H. SVOBODOVÁ (1983) mezi prvky bronzových nádob i dva předměty – chované oba v NHM ve Vídni a proto badatelce tehdy nedostupné – nesoucí reliéfní antropomorfní výzdobu.

V prvním případě [x09] se jedná o atáši ve tvaru mužské tváře s velkýma očima krytýma hmotnými víčky a s širokýmnosem. Z tváře vybíhá jedno rameno nahoru z temena hlavy a dvě další z tváře šikmo dolů do stran. Pravé z nich je zakončeno kruhovým prvkem, levé není dochováno. V čele hlavy je proveden kruhový otvor.

Obr. 3.1.0.3a:

kování za
Stradonic (vlevo)
a z Polkovic
(vpravo)

Podle Píč 1903 a
Čižmář –
Čižmářová –
Kejzlar –
Kolníková 2010

SVOBODOVÁ (1983, 660, Obr. 2:7) předmět pokládá za „zlomek ouška konvice v podobě hlavy Siléna[, jenž] představuje buď atáši s částí ucha, které z ní vybíhá (pak by pocházel z konvice typu Kelheim) nebo fragment ucha konvice Eggersova typu 124, kde by vousy Siléna představovaly ramena obepínající ústí nádoby“. Badatelčina obezřetnost je na místě, neb ani jedné ze jmenovaných nádob se atáše ve skutečnosti byť vzdáleně neblíží: u džbánek typu Kelheim je pojetí hlavy Siléna výrazně standardisováno a jeho rozšklebený úsměv je dalek podmačenosti hlavy stradonické. Ostatně ani J. WERNER (1954; 1978), Chr. BOUBE (1991) či S. RIECKHOFF (1998) artefakt do svých seznamů kelheimských džbánek v Evropě nezahrnují.

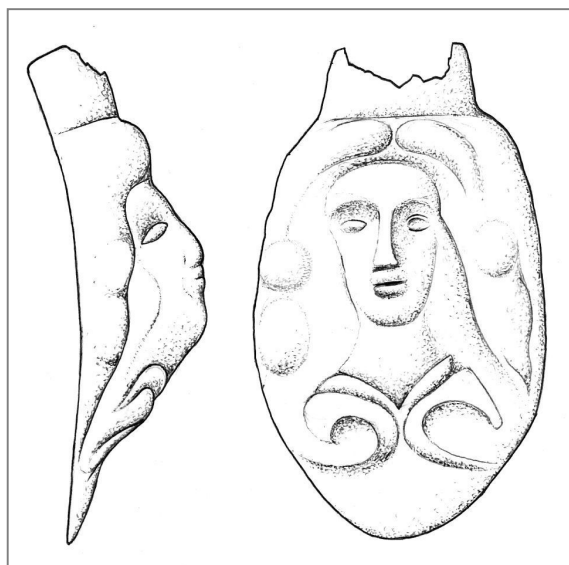
Předmět staví do nového světla nedávný nález z Polkovic (okr. Přerov) (ČIŽMÁŘ – ČIŽMÁŘOVÁ – KEJZLAR – KOLNÍKOVÁ 2010, 129, Obr. 5:3). Při detektorové prospekci tu byl totiž

objeven předmět, se stradonickou ataší prakticky identický. Díky tomuto lépe dokumentovanému artefaktu je zjevné, že „tyčinka“ vybíhající z hlavy stradonického předmětu vzhůru je ve skutečnosti masivním hákem, otvor v čele je funkční součástí předmětu a i obě kruhová zakončení bočních výběžků jsou opatřena každé jedním otvorem.

Souvislost s džbánky je tak vyloučena. Tvar háku upomíná sice na ataše pozdních (2. stol. po. Kr.) mis typu Eggers 83 či 85, podobně utvářená ataše však pro tuto nádobu není typická a rovněž otvory v ataši by u bronzové nádoby postrádaly smysl. Z hlediska stylu lze vznést vážné námitky i proti středomořskému původu předmětu. Symetrické geometrisované zobrazení a aditivní pojetí připomínají spíše umění pozdně laténského.

Pokud se týká funkčního zařazení předmětu, svědčí tři otvory o tom, že „ataše“ byla zřejmě na povrch přibita hřeby, a že se tedy nejedná o ataši importované bronzové nádoby ale o okutí místního dřevěného vědra. Stylově i funkčně blízký předmět je znám z Kolína nad Rýnem (LA BAUME 1972 278, Abb. 4).

V případě druhém [x10] se jedná o oválnou plaketku, z níž v horní části vybíhá (odlomený) vertikální pásek. Na plaketce je vyobrazena v reliéfu lidská busta, zejména oválná hlava, z níž je patrný zejména nos, ústa a brada, oči a obrysy tváře nejsou v reprodukci patrné. Účes postavy je patrný zejména ve dvou výrazných plastických prvcích nad čelem, přecházejících potom v nepravidelně utvářený povrch kolem hlavy. Plece postavy jsou oproti hlavě nepoměrně drobné a úzké, jejich povrch je tvořen soustředně se sbíhajícími esovitě zatočenými vývalky, jakoby na hrudi sepnutým pláštěm⁹⁰.

Obr. 3.1.0.3b : ataše s ženskou bustou
(kresba P- Sankot)

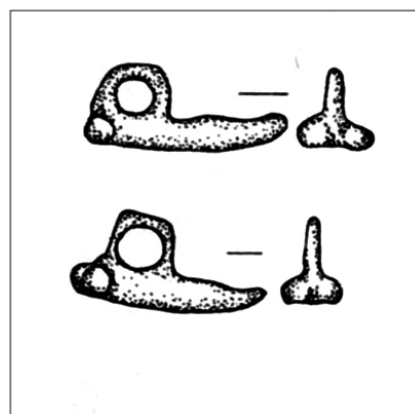
Dle SVOBODOVÉ (1983, 660, Obr. 2:14) se „tvarově shodný typ ataše vyskytuje na konvích“, autorka však přitom odkazuje na typy doby císařské Eggers 124 (konkrétně na KROPOTKIN 1970, Tab 64:1), přičemž ani mezi nimi nelze k ataši nalézt vhodnou paralelu ani z hlediska vyobrazeného námětu, ani z hlediska stylu (další nádoby této a podobných forem viz např. v RADNÓTI 1938, tab XXXIX-XLIV; SEDLMAYER 1999, 13-33, Tf.2-7).

⁹⁰ Krom málo výmluvné fotografie publikované Pičem jsem předmět mohl studovat díky laskavosti P. Sankota a P. Ramsa, kteří mi poskytli jeho kresbu resp. fotografii.

Z dostupné dokumentace nelze vynést rozhodný závěr o autentičnosti předmětu (o niž by na základě stylové analýzy bylo možno vznést pochybnosti). I pokud by se však předmět ukázal být skutečně výrobkem antického Středomoří, bude nutno jej chronologicky zařadit až do období vrcholného císařství a tudíž v každém případě vyřadit z korpusu.

3.1.0.4 Falické závěsky z pohřebiště v Dobré Vodě [x02, x03] a ze Stradonic [x13, x14]

S laténským pohřebištěm v Dobré Vodě u Hořic bývají tradičně spojovány dva bronzové závěsky ve tvaru falu z bočního pohledu se závěsným očkem v horní části (FILIP 1956, 340, Tab. LXVIII:6; P. Holodňák in: WALDHAUSER et al. 1987, 88, Tf. 7:9-10). V. KRUTA (1983) pokládal tyto artefakty za doklady kontaktu mezi českým a středomořským prostředím ve středolátenském období. Další dva závěsky podobného typu jsou (nepublikovány) uloženy ve stradonické sbírce Národního musea (v jednom případě se jedná o závěsek čistě anatomický, ve druhém o závěsek dvojité: z jedné strany se zakončením falickým, ze strany druhé s vyobrazením ruky sevřené do gesta *fica*).

Obr. 3.1.0.4: Falické závěsky.
Museum Hořice.
(Waldhauser et al 1987)

Je třeba upozornit na to, že tento typ závěsků není ani ve Středomoří doložen před ranou dobou císařskou (viz např. BOLLA 1997, 111 s další literaturou; RIHA 1990, 74, Tf.31: 720-721) a jeho přítomnost na stradonickém oppidu, tím spíše v zaalpských pohřbech třetího století by proto byla přinejmenším překvapivá.

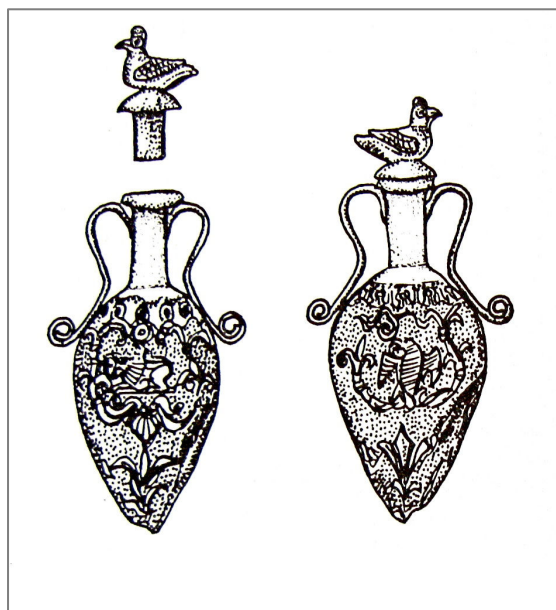
Na problematičnost stradonického souboru a možnost jeho kontaminace bylo již upozorněno výše. K tomu je třeba dodat, že dobrovodské závěsky jsou v nejstarší inventární knize hořického musea zapsány (r. 1927) ještě bez naleziště. Pohřebiště byly (s otazníkem!) přiřazeny až v inventáři z 60-tých let pravděpodobně na základě zpracování provedeného za druhé světové války Janem Filipem. Zda se při tom badatel řídil pouze vlastním úsudkem či vycházeli-li z jakýchsi nedochovaných dokumentů, není známo⁹¹. Z dochované dokumentace se však spíše zdá pravděpodobné, že byly mezi inventáře zahrnuty omylem. Jedná se tedy o nálezy bezkontextové bez reálného vztahu k pohřebišti.

K problematice falických závěsků se ještě vrátíme v kap. 3.1.4.4 u příležitosti kostěnného závěsku ze Stradonic.

⁹¹ Za tyto cenné informace děkuji T. Mangelovi.

3.1.0.5-Amforka z Roudnice [x08]

Drobný zlatý předmět ve tvaru amfory, bohatě zdobený vytlačovanými reliéfními zobrazeními (lva na jednom líci, orla na druhém) a granulací. Hrdlo je utěsněno zlatou zátkou zdobenou na vrcholu figurkou sedícího ptáka. V inventáři NM v Praze je jako jediná informace o amforce (pocházející z Bergerovy sbírky) uveden původ v „Roudnici“ (není pak jisto, zda se jedná o Roudnici nad Labem). Předměty ve tvaru amfory jsou častou součástí helénistického šperku, zejména hojně jsou ve II stol. coby přívěsky náušnic (DE JULIIS ed. 1984, 134-135; HIGGINS 1961, 166; GUZZO 1993, 223-226; NICOLINI 2001). Roudnická amforka však není opatřena žádným prostředkem k zavěšení. Hrdlo utěsněné zátkou navíc naznačuje, že se u předmětu původně možná skutečně počítalo s funkcí nádob(k)y.

Obr. 3.1.0.5: Amforka z Roudnice?
(Lehrberger et al. 1997)

Předmětem se naposledy zabýval M. TREFNÝ (2006), nebyl však schopen jednoznačně zodpovědět otázky datace ani původu předmětu. Nejbližší ač ne zcela přesná analogie byla shledána ve thráckém šperkařství. Otevřeno zůstává, zda se jedná o předmět spadající do doby železné či římské, dokonce i to, zda ve skutečnosti nejde o podvrh (?) či omylem jako starožitnost klasifikovaný předmět moderní. Vlastním výzkumem se mi nepodařilo dospět k závěrům konkrétnějším, následuji proto Trefného pochybnosti a předmět proto z korpusu vylučuji.

3.1.1 Bronzové nádoby

Bronzové nádoby jsou asi nejcharakterističtější kategorií středomořských importů ve střeoevropském oppidálním prostředí. Jedná se zároveň o kategorii nejbohatší co do počtu zastoupených typů a (zejména v zarýnské střední Evropě) i co do důslednosti badatelského zájmu. Problematika byla již obsáhle studována pracemi souhrnnými i zaměřenými na jednotlivé typy (např. WILLERS 1907; EGGERS 1951; WERNER 1954; BŘEŇ 1975; WERNER 1978; SVOBODOVÁ 1983; WIELOWIEJSKI 1985; BOLLA 1996; RIECKHOFF 1998; SEDLMAYER 1999; KARASOVÁ 2004a atd.). Do značné míry kanonickou publikací pro problematiku pozdně republikánských bronzových nádob zůstává stále sborník konference z Lattes r. 1990 (FEUGÈRE – ROLLEY (EDS.) 1991). Přinejmenším zde zveřejněné mapy rozšíření si po dvaceti letech pochopitelně zaslouží aktualizaci⁹².

Názory o původu bronzových nádob v Kampánii formulované před více než sto lety WILLERSEM (1907, 26) jsou dnes překonány a na základě nálezů konkrétních nádob i vzorů jednotlivých typů ve formách starších, se jejich vznik a výroba předpokládá zejména v Etrurii (CASTOLDI 1991), zejména u některých typů se zdá pravděpodobný významný podíl severní Itálie (BOLLA 1996, 190).

Ve své středomořské domovině plnily bronzové nádoby (či přinejmenším ty, které se staly rovněž předmětem vývozu za Alpy) různé funkce v rámci *symposia* – rituální (či již jen ritualisované) pitky (k přenosu rituálního rozměru *symposia* za Alpy se vyjadřují například – v mnohém protichůdně – RIECKHOFF 1998 a POUX 2004, zejm. 229-249). Zdaleka ne u všech typů nádob je však jejich přesná role v průběhu hostiny vyjasněna. Pro oblast střeoevropské laténské kultury se ostatně jedná o otázku podružnou: sotva můžeme počítat s důsledným dodržováním středomořských picích a rituálních návyků a na předměty musí být v tomto prostředí pohlíženo v první řadě jako na luxusní zboží.

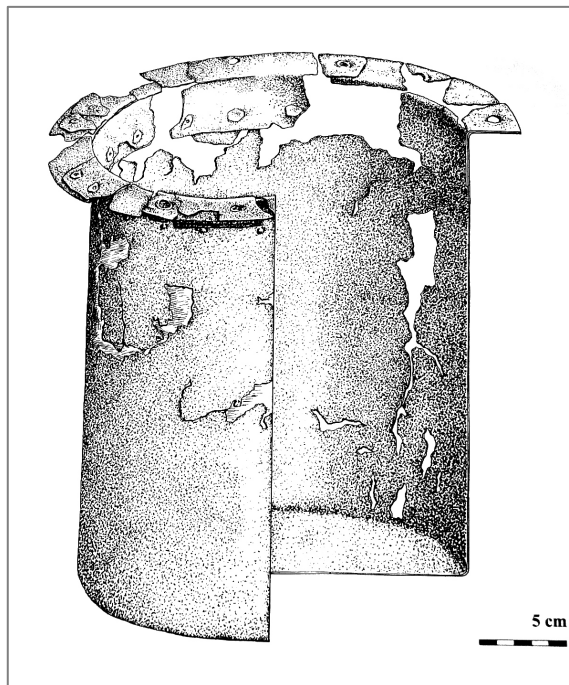
3.1.1.1 Vědra

Bronzová vědra patří mezi nečetné středomořské importy doložené v zaalpské Evropě již ve IV-III stol. (viz např. známé nálezy z Waldalgesheimu /Cl. Rolley a B. Shefton, cit. *apud*

⁹² V diskusi o rozšíření jednotlivých typů vycházím v následujícím v první řadě právě z map publikovaných ve FEUGÈRE – ROLLEY (eds.) 1991, které – bez nároku a kompletnost – doplňuji o nové či opominuté nálezy (české nálezy v publikaci například mnohdy chybí nebo jsou citovány nesprávně). Jen v takovém případě uvádím bibliografickou referenci, ve všech ostatních odkazuji čtenáře na příslušnou kapitolu dijonského sborníku.

ADAM 2007, 257/ či z Mannersdorfu /RAMSL 2007/). Vědra pozdně republikánského období lze rozdělit na dvě základní varianty: válcová vědra s vyhnutým okrajem E16 (Guillaumet in BOLLA et al. 1991) a vědra situlová s různě tvarovanou ataší ucha (BOLLA et al. 1991).

Vědra cylindrická (E16) vzbuzují jisté pochyby o svém plně středomořském původu: jejich distribuční okruh se sice shoduje s okruhem dalších typů bronzových nádob a zastoupeny jsou několika exempláři i v Itálii: např. Ornavasso, Povegliano, zároveň je však nutno vyzdvihnout, že při prostotě tvaru a nejružnějším řemeslném zpracování výrobků (GUILLAUMET 1991) nelze s jistotou vyloučit, že se jedná prostě o typ nádoby běžný pro laténský svět cis- i transalpský a v obou prostředích i vyráběný. M. BOLLA (1996, 186) uvažuje o výrobě v severovýchodní Itálii či v přilehlé alpské oblasti. Chronologii nádoby nelze v rámci pozdně laténského období přesněji zúžit: užívána je (jako ostatně mnoho jiných typů nádob) až do rané doby císařské.

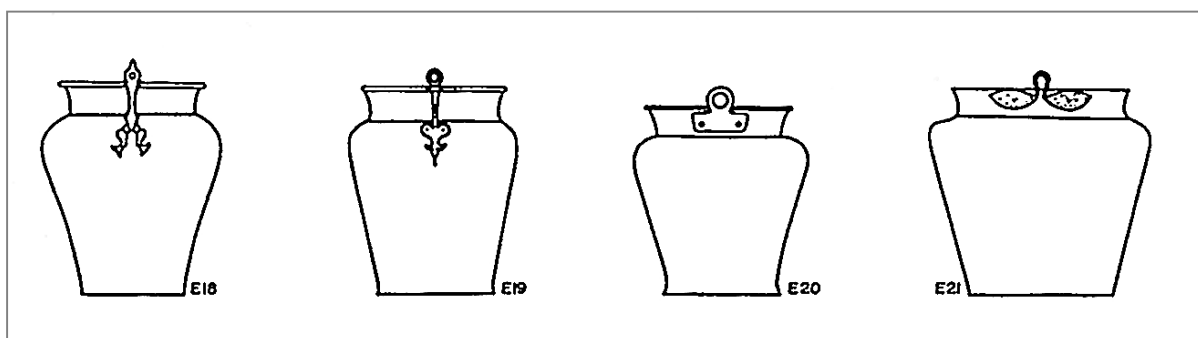
Obr. 3.1.1.1a: Vědro E 16 (Resutík2007)

Nádoba se od jiných typů bronzových věder (viz dále) odlišuje zřejmě i funkcí: na rozdíl od nich nemá dno opatřeno letovanými nožkami, a předpokládá se tak, že sloužila k přípravě potravin nad ohněm.

Vědro E16 lze zřejmě v českém korpusu rozpoznat v jednom zlomku okraje z Třísova [174]. Podobný předmět se nachází i mezi nálezy ze stradonického výzkumu A. Stockého [8] (ČIŽMÁŘ 2012, 72, Obr. 105: 587394). Jeho průměr leží na samé dolní hranici průměrů běžných u typu E16 (Guillaumet in BOLLA et al. 1991, 10). M. Čížmář následuje D. VAN ENDERT (1991, 91 Taf 30:467-469), která dva podobné předměty nalezené na Manchingu [329, 330] prohlašuje za nožku nádoby. Přesto se zdá pravděpodobné, že nejméně dvě z nich jsou právě pozůstatkem okraje situly E16. Krom těchto nálezů jsou vědra tohoto typu ve střední Evropě málo obvyklá, je však třeba pamatovat že ve fragmentarizovaném stavu jsou při malém množství dostatečně charakteristických morfologických prvků i velmi špatně rozpoznatelná. Jeden téměř kompletní nález pochází z Bratislavy (RESUTÍK 2007), další z kappelského depotu (WIELAND

1996, 208, Taf. 5:1). Vzhledem k výše vyjádřeným pochybám o středomořském původu *všech* těchto nádob však není třeba této okolnost mnoho želet.

Vědra situlová (E18-23) se těší badatelské pozornosti o poznání větší (WIELOWIEJSKI 1987; BOLLA 1991a; SEDLMAYER 1999, 101-102; KARASOVÁ 2004a s další literaturou). Vděčí za to především tomu, že značné množství dochovaných kusů bylo do země uloženo coby urna v žárových hrobech severního Německa a Polska a díky tomu se dochovala v bezmála kompletním stavu. Na druhou stranu tato okolnost komplikuje naše chápání těchto typů nádob.

Obr. 3.1.1.1b: Situlová vědra

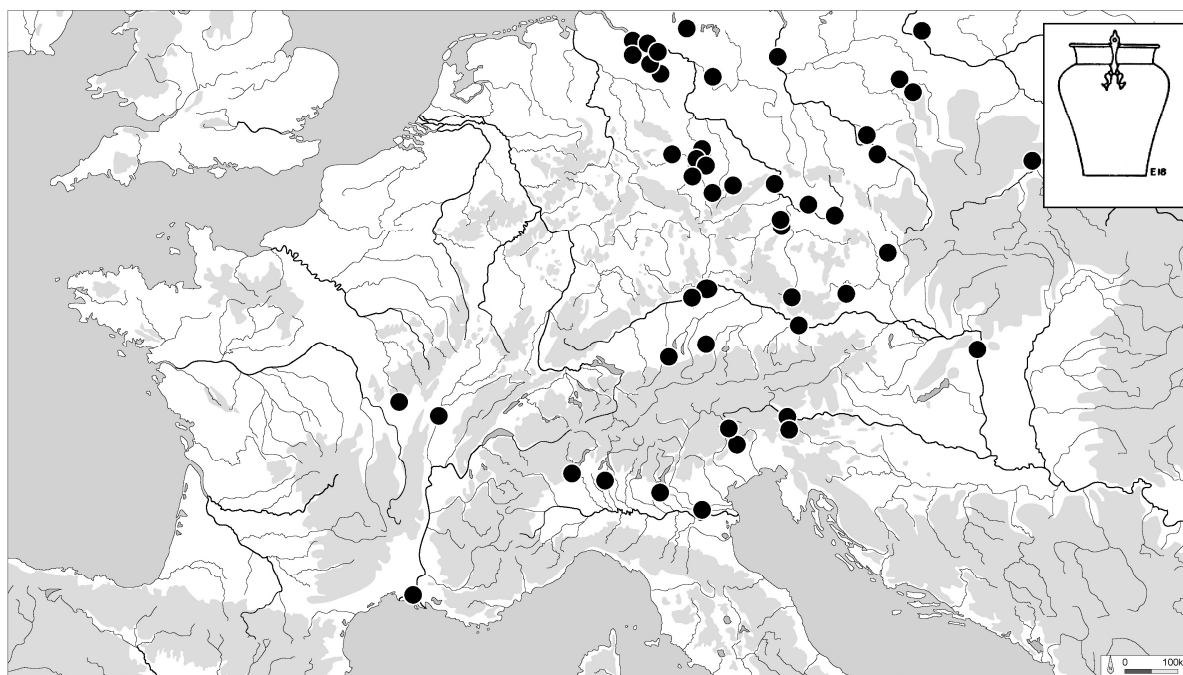
(Bolla et al. 1991)

U všech typů se jedná o nádoby s esovitou profilací těla s maximálním rozšířením v jeho horní třetině, na které pak navazuje krátký, konický krk. Dno je opatřeno třemi plochými nožkami (často však nedochovaými). Podle tvaru ataše se situlová vědra dále dělí na typy Eggers 18, u něhož ataši držící vlastní pouto ucha tvoří dvojice delfínů (WIELOWIEJSKI 1987; BOLLA 1991; RIECKHOFF 1998; KARWOWSKI 2007); Eggers 19 s ataší ve tvaru srdce či listu; Eggers 20 s ataší prostě lichoběžníkovou; Eggers 22 s ataší železnou tvořenou očkem mezi dvěma samostatnými destičkami. Krom těchto jsou známy i další typy, zejména (relativně nejstarší - III-II stol. BOLLA *et al.* 1991, 12-13) vědra, na nichž je ucho drženo na zvláštní železné obruči svírající dolní část kuželového krku (pro všechny typy viz BOLLA *et al.* 1991). Ucha věder jsou bronzová zakončena kuželkovitým prvkem či stylisovanou ptačí hlavou.

Tvar nádob i jeho častá asociace s čerpáky (BOLLA 1991, tab. 1) poměrně jasně ukazuje, že se ve Středomoří jedná o nádoby určené k míšení vína. Na funkci, k níž byly užívány v Zaalpí nelze přirozeně z nálezových kontextů usuzovat. Hojné nálezy těchto věder v Zaalpí (viz dále) nenacházejí kupodivu odraz v nálezové situaci cisalpské. Zde jsou hojněji zastoupeny situly E21-22 (BOLLA 1996, 187), např. dvěma nálezy z pohřebiště Valeggio sul Mincio (hr.4; SALZANI ed 1995, 15, Tav IV:10) a Isola Rizza (hr.46; SALZANI ED. 1998, 32, Tav. XXVI: 15b), E20 situlou z hrobu 225 (BOLLA 2002) a ataší z pohřebiště v Poveglianu (BOLLA 1991). Naopak E18

representuje jedna situla z Ornavassa (Graue 1974, 2š-24, 244; Taf. 42:2-3; 45:7), jedna ataše z hrobu 16 ve Verdellu (CASTOLDI 2003), dvě bezkontextové ataše z musea v Bellunu (BOLLA 1991) a zlomek ataše ze svatyně v Lagole (M. Bustia in FOGOLARI – GAMBACURTA 2001, 252-253, N°404). Jisté nálezy věder typu E19 nejsou ze severní Itálie doloženy vůbec (BOLLA 1996).

Obr. 3.1.1.1c – Rozšíření věder Eggers 18 (Bolla et al. 1991, doplněno).

Tento pozoruhodný nálezový stav dal vzniknout pochybám o italském původu těchto nádob: M. KARWOWSKI (2007) uvažuje o výrobě „keltské“, M. BOLLA (1996, 190) hovoří pro severní Itálii o výrobě „místní v širokém slova smyslu“. Nálezovou situaci mohlo přirozeně ovlivnit mnoho faktorů: kompletní nádoby se přirozeně mohly dochovat pouze v hrobech, do nichž jsou v posledních stol. př. Kr. podobně rozměrné milodary ve Středomoří ukládány již pouze v laténské oblasti severní Itálie a i zde jsou situly (jako forma) spíše jevem výjimečným (není pak divu, že se nedochovaly některé jejich konkrétní typy). Absence nálezů v Etrurii je zřejmě skutečně příznakem výroby situl v severnějších oblastech, přesto není důvodu pomýšlet na výrobu „keltskou“. Situly jsou evidentně vyrobeny v silné tradici středomořské⁹³ a výroba v romanisované či romanisaci právě podstupující severovýchodní Itálii (Aquileia) z nich nečiní výrobek o nic méně středomořský (podobně i SELDMAYER 1999, 101).

Nálezy před- i zaalpské poskytují jen málo opěrných bodů k určení datace situlových věder. Uzavřené kontexty severoitalské spadají vesměs do stupně LT D1, podobně do stupně

⁹³ Viz (krom samotného tvaru nádob) například ataše typu E19, totožné s atašemi etruských džbánek typu Gallarate a Ornavasso-Montefiscone (viz dále) či vrcholně středomořskou ikonografií ataší situl typu E18.

A2 doby římské jsou kladeny nejstarší nálezy ze severní části střední Evropy (WIELOWIEJSKI 1987). V laténské části střední Evropy souvisí nálezy s oppidálním obdobím, tj. se stupněm LT D1. Zároveň však ve střední Evropě nálezy pokračují až do stupně B1 doby římské (viz např. v Čechách nálezy situl E18 a E19 v hrobech dobřichovického horizontu: KARASOVÁ 2004)⁹⁴. V těchto případech lze uvažovat o reutilisaci věder, dorazivších do Zaalpí ještě v době laténské (DROBERJAR 2006, 48-49), otázka konce jejich výroby tím ale samozřejmě zůstává otevřena.

V laténské Evropě pokrývají nálezy (zlomků) věder E18 a E19 zejména alpskou a východokeltskou oblast: z Manchingu dvě vědra kompletní [332, 336], jedno ucho a jedno zakončení ucha [333, 331], jedna trojúhelníková atáška vědra E20 [335], jeden zlomek atášky vědra E19 [334], dvě nožky, jejichž rozměry je řadí k vědrům spíše než k džbánkům (viz dále). Po jedné atášce (či jejím fragmentu) s delfíny (E18) pocházejí z Brandopferplatzu při Forggensee ([311a]; ZANIER 1999, 172, C12), z oppida Kelheimu ([320], PAULI 1993) a ze sídliště na Karlsteinu v Bavorsku [314], z Freinbergu v Horním Rakousku ([296], URBAN 1994), z Thunau am Kamp v Rakousku Dolním ([293], KARWOWSKI 2006; 2007) i ze Starého Hradiska [237], odkud je známa i jedna kuželka ze zakončení ucha ([238], HLAVA 2001, 36-38). V kompletní situle typu E20 či 21 byla uložena část kappelského depotu (WIELAND 1996, 208, Taf. 4:1)

V Čechách potom jsou ze Stradonic známy tři zlomky atášky vědra typu E18 [9, 10, 11], dva zlomky atášky vědra E19 [13, 14] a snad čtyři bronzových nožek (viz dále). Dále je ze stradonické sbírky Národního musea doloženo jedno kompletní ucho vědra zakončené ptačími hlavičkami [12], snad až pět kuželek původně náležejících k zakončení ucha (lze je snadno zaměnit se zlomky kování opasku – viz i jejich umístění právě mezi tyto artefakty na Tab. XIII v PÍČ 1903). Navíc jedna bočně zploštělá bronzová ptačí hlava ([6] dnes chovaná ve Vídni) a nebyvale masivní zlomek představující zřejmě konec ptačího zobáku velmi pravděpodobně pochází z oriomorfních zakončení uch [5]. Krom toho se mezi svým způsobem stradonické nálezy sluší zahrnout vědro typu E20, v němž byl roku 1771 nalezen „podmokelský poklad“ [3]. Z ostatních českých oppid pochází fragmenty věder pouze z Třísova: jedná se o jeden zlomek vlastního pouta atášky, nejspíše typu E18 [176], jedno či spíše dvě kuželkovitá zakončení uch [170, 171] a jednu stylisovanou ptačí hlavu zřejmě s toutéž funkcí [175]. Všechny tyto nálezy pocházejí z detektorového průzkumu posledních let.

Výše jsme narazili na otázku možné místní výroby věder. Ačkoliv jsem myšlenku „keltských“ věder E18 odmítl, samozřejmě nelze vyloučit, že zaalpští bronzíři podobný druh

⁹⁴ Do počátku doby římské je kladeno i uložení vědra typu E19 v Labi v Hradci Králové, stejně jako některé další bezkontextové nálezy (části) nádob těchto typů (DROBERJAR 2006, 51).

nádob či spíše jejich prvky vyráběli, ať už jich bylo užíváno na nádobách bronzových či dřevěných. Svědčil by o tom například zlomek háku ucha ze Stradonice zakončený emailovým knoflíkem plně v pozdně laténské tradici (odkaz). U vědomí toho nezahruji například do počtu zlomků věder například železnou ataši ze Stradonic (PíČ 1903, Tab XIV: 53), která sice tvarově odpovídá ataším věder E20, přesto se při prostotě tvaru může jednat o pouto na dřevěné vědro místní výroby.

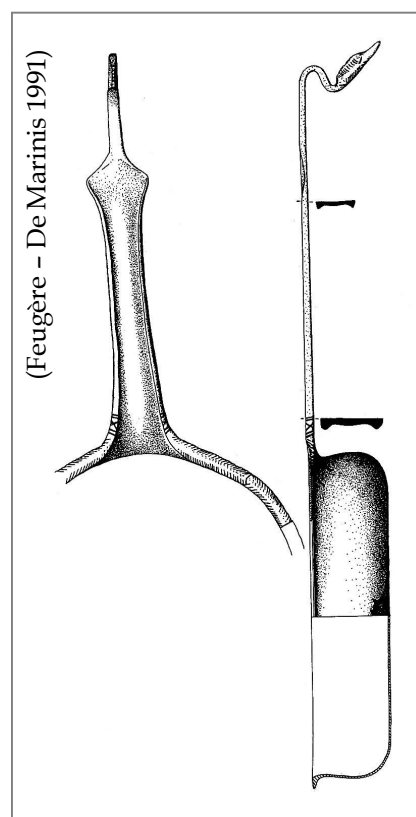
3.1.1.2 Pánve

Brozové pánve tzv. Aylesfordského typu mají svůj původ ve střední Itálii, zejména Etrurii (CASTOLDI 1991; BOLLA 1994, 16; BINI - CAMELLA - BUCCIOLI 1995, 187-188, 190). Typologicky starší varianty tohoto tvaru (typ Montefortino a Povegliano Scaldasole) se datují již do 3. stol. př. Kr., chronologie nejmladšího aylesfordského typu, určená na základě hrobových souborů ve střední a severní Itálii, sahá od konce 2. do závěru (3./2. desetiletí) 1. stol. př. Kr. (FEUGÈRE - DE MARINIS 1991, 100, 104-108).

Pánve jsou lité v jednom kuse a následně vytepávané do konečného tvaru: plochá mělká miska (Ø misky 14-31 cm) s konvexním kulatým dnem a zesíleným okrajem vybíhá v příčně střechovitě profilovanou rukojeť opatřenou na konci hákem zakončeným plastikou ptačí hlavičky. Okraj misky a hrany rukojeti bývají zdobeny příčnými zářezy, kachní hlavička na konci může být co do celkového tvaru a charakteru zpracování do různé míry

naturalistická či schématická. Na dně několika pánví se dochovaly pozůstatky tří olověných nožiček ve tvaru mušle (samostatně viz např. FURGER-GUNTI, 1979, 68, Abb. 39:8). Na pánvi z hrobky B v Goebing-Nospelt nahražené třemi plochými bronzovými nožkami různých typů (viz níže).

Předmětem diskuse je dosud otázka funkce těchto nádob. Zatímco WILLERS (1907) je řadil mezi symposiální náčiní, aniž by blíže specifikoval jejich roli, J. WERNER (1954, 66) navrhl, vidět v nich nádoby pro ohřívání vína a jeho míšení s vodou a bylinami. Za tuto četbu se později staví i PETROVSZKY (1993, 26), zatímco Caramella (BINI - CAMELLA - BUCCIOLI 1995, 187) je pokládá za nádoby na vaření. Jelikož však přítomnost olověných nožek na dně

vyklučuje kontakt nádob s ohněm (a jelikož, ostatně, široký otevřený tvar misky by byl k ohřívání tekutin málo vhodný), opustil WERNER (1978, 8) tuto interpretaci a pánve označil za nádoby určené (ve spojení s bronzovým džbánem) k (rituálnímu) omývání rukou mezi hostinou a symposiem. Vychází přitom ze studie H. NUBERA (1972) o podobném „setu“ nádob (Kanne und Griffschalle) v době římského císařství. K této interpretaci (s platností pro svět jak středomořský tak zaalpský) se víceméně jednomyslně přiklonili i badatelé na lattesském kongresu (FEUGÈRE – DE MARINIS 1991, 108; BOLLA 1991; 1994, 16-17; SEDLMAYER 1999, 76). S. RIECKHOFFOVÁ (1998: 511-512) ji naopak přijímá jen s velkými výhradami, podtrhuje, že pánve se svými štíhlými dlouhými rukojeťmi a olověnými nožkami nejsou k praktickému užití (k naplnění tekutinou ani k vystavení vyšší teplotě) způsobilé a jediné využití tak vidí ve sféře rituální: ať už jako nádoby na omývání nebo spíše na rituální úlitby (nespecifikuje však, kterým svým rysem je k libacím natolik způsobilá bezmála třílitrová nádoba jakoby stvořená k tomu, aby obsah zůstal uvnitř: viz zatažené ústí a štíhlou plochou rukojeť posazenou na okraj). Podle B. BIENERTA (2007, 71-72) nakonec je tvar nádob vhodný nejspíše k míchání potravin (nikoliv nutně za tepla).

Úvahy o funkci nádob na základě jejich „vhodnosti“ k tomu či onomu účelu se nutně týkají jen Středomoří: jediný přímý doklad o užití pánví v Zaalpi poskytuje hrobka B z Goebing-Nospelt (METZLER – GAENG 2009, 82, 276-277, Fig. 70), kde byla v pánvi nalezena vepřová žebra. Autoři publikace poukazují na reparaci nádoby zjevně v důsledku poškození při opakovaném vystavení ohni a z podobných reparací jinde v laténském světě usuzují, že pánví bylo všeobecně užíváno právě k přípravě potravin zatepla. Skutečnost, že na nospeltské pánvi bylo nutno nahradit původní olověné nožky kusy patřícími původně k nejméně dvěma džbánkům, však ukazuje, že se u pánve původně s takovým užitím nepočítalo.

V prvé publikaci třísovské rukojeti uvažoval J. BŘEŇ (1975a, 13) o možnosti výroby alespoň některých pánví aylesfordského typu na Stradonicích. Z argumentů, které uvádí si pozornost zaslouží zejména přítomnost několika „polotovarů“: dvě stradonické kachní hlavičky postrádají ryté detaily (PÍČ 1903, Tab. XX: 5 a 19). Myšlenku o výrobě pánví v Zaalpi vyslovil v nedávné době i G. HAMM (1999, 43, Pl. 40:13; 2005, 69) na základě jedné kachní hlavičky nalezené v 19. stol. na Bibracte (přesnější lokalizace není známa). Při nevýmluvné grafické dokumentaci zůstává tvrzení, že *les détails de la figure ne sont pas qu'ébauchés*, jen tvrzením⁹⁵. Co do pečlivosti zpracování se totiž kachní hlavičky na aylesfordských pánvích velmi různí, přičemž nechybí ani varianty zcela bez rytých detailů (M. Bolla: osobní sdělení;

⁹⁵ Autor (osobní sdělení) myšlenku v současné době přehodnotil a i on se přiklání k názoru, že se jedná prostě o méně pečlivě opracovaný středomořský výrobek.

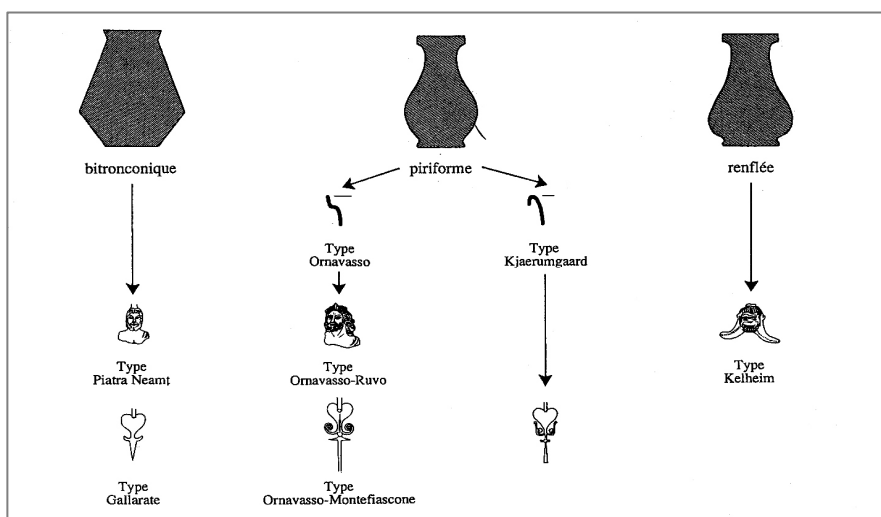
pánve s hlavičkami bez rytých detailů viz např. FEUGÈRE – DE MARINIS 1991, Fig. 13; GALLIAZZO 1979, 196).

Na rozdíl od svých typologických předchůdců jsou aylesfordské pánve ve střední Itálii zastoupeny slaběji a největšího rozšíření dosahují především v Itálii severní a v alpské oblasti, kde tvoří velice častou součást výbavy bohatých pozdně laténských hrobů. Sice téměř chybí v oblasti Aquileie ve východních Alpách je však doložena z Magdalesbergu a Guriny (SEDLMAYER 1999, 75-6, Tf. 29:16). Nad Alpami pozorujeme nápadnou koncentraci zejména v oblasti rýnsko-moselsko-mohanské a podél toku Dunaje (Kappel, Ulm /WEHRBERGER – WIELAND 1999/, Manching /[341, 342]: VAN ENDERT 1991,89-90, Tf:25, Nr 399; SIEVERS 2003: 91, Abb. 99/). Na východ od Čech zůstává nepotvrzený nálezy z Oberleiserbergu ([x54] WERNER 1954, 54, Abb. 5:6; KARWOWSKI 2007, 30) zatímco nálezy ze Starého Hradiska a Hostýna jsou dnes ztraceny⁹⁶.

Mezi četnými stradonickými nálezy kachních hlaviček jich pochází z pánví devět ([21-29] PÍČ 1903, Tab. XX: 2, 3, 4, 5, 11; 19 SVOBODOVÁ 1983, 660, Obr. 2: 4, 5, 6, 10, 11, 12; další nepublikovány). Krom toho je jedna stradonická rukojeť aylesfordské pánve (včetně háku) zdokumentována na fotografických tabulích Lemannovy sbírky (LEHMANN *Monumenta*, tab. 8, první řada vlevo). Z Trísova pochází jedna bezmála kompletní rukojeť z výzkumů musejních [181] a jedna kachní hlavička z detektivových průzkumů [180].

3.1.1.3 Džbánky

Bronzové džbánky posledních dvou staletí př. Kr. lze rozčlenit do několika typů

Obr.:
3.1.1.3

Typologie republikán - ských džbáků

(Boube 1991)

⁹⁶ J. ČIŽMÁŘOVÁ (1996, 120-121) navrhuje vidět v obou předmětech spíše fragmenty čerpáků (*simpul*) typu Pescate. Podle mého názoru je vzhledem ke tvarování rukojeti vhodnější podržet se v obou případech interpretace předmětů jako aylesfordských pánví (boční vyhnutí háku může být důsledkem poškození nádoby).

(podrobně BOUBE 1991): džbánky ostře bikonické s rukojetí opatřenou ataší srdčitou (typ Gallarate) či ve tvaru mužské busty (typ Piatra Neamț); džbánky s esovitou profilací s okrajem přímým (typ Ornavasso) a ataší ve tvaru mužské busty (typ Ornavasso–Ruvo) či srdčitou (Ornavasso-Montefiascone), či s okrajem ovislým (typ Kjaerumgaard); džbánky se silně hruškovitou profilací těla a s masivní rukojetí ukončenou ataší ve tvaru rozšklebené mužské tváře (maska Siléna či herce Nové komedie), z níž vybíhají dva jazykovité prvky (typ Kappel-Kelheim). Všechny jmenované typy džbánek jsou opatřeny třemi plochými nožkami naletovanými na dně (k problematice nožek bronzových nádob viz dále) a u všech je ucho připevněno na okraj dvěma ramínky se zakončeními ve tvaru stylisovaných ptačích hlav, na jejichž křížení s vlastní rukojetí vybíhá vzhůru krátká různě (nejčastěji jazykovitě) tvarovaná opěrka palce.

Rozlišení všech těchto četných typů je dílem mnoha badatelů: mezi nimiž patří čelné místo J. WERENEROVI (1954; 1978), který ve svých studiích problematiky středomořských bronzových nádob v širokém středoevropském kontextu rozlišil typy Kelheim a Ornavasso. Následně G. ULBERT (1984) vyčleňuje mezi džbánky s esovitou profilací těla mladší typ Kjaerumgaard, R. DE MARINIS (1975) a M. TIZZONI (1981) si všímají džbánek s profilací ostře bikonickou, které označují za typ Gallarate, a od něhož následně Chr. BOUBE (1991) odliší typ Piatra Neamț. Těmto badatelům patří zásluha za rozlišení podtypů Montafiascone a Ruvo v rámci typu Ornavasso.

Jakou realitu odráží tento komplikovaný „svět“? V případě typu Kjaerumgaard (v oppidální užší střední Evropě neznámém) se dle náleзовých kontextů jedná o formu mladší, spadající již do doby augustovské. U typu Piatra Neamț uvažuje Chr. Boube na základě nižší dílenské kvality výrobků a absence nálezů v tradiční výrobní oblasti, jakou je Etrurie, o možnosti „periferní“ produkce⁹⁷ v oblastech nejhojnějších nálezů, zejména ve východním Podunají. V této souvislosti je pozoruhodné, že forma na výrobu voskových předloh tohoto typu džbánek se našla i na Délu (SIEBERT 1973). U ostatních typů lze předpokládat dataci zhruba shodnou s výše vymezeným „oppidálním obdobím“ (počátky typu Gallarate spadají, zdá se, ještě do první poloviny II. stol) či spíše s LT D1 a výrobu nejspíše v Etrurii.

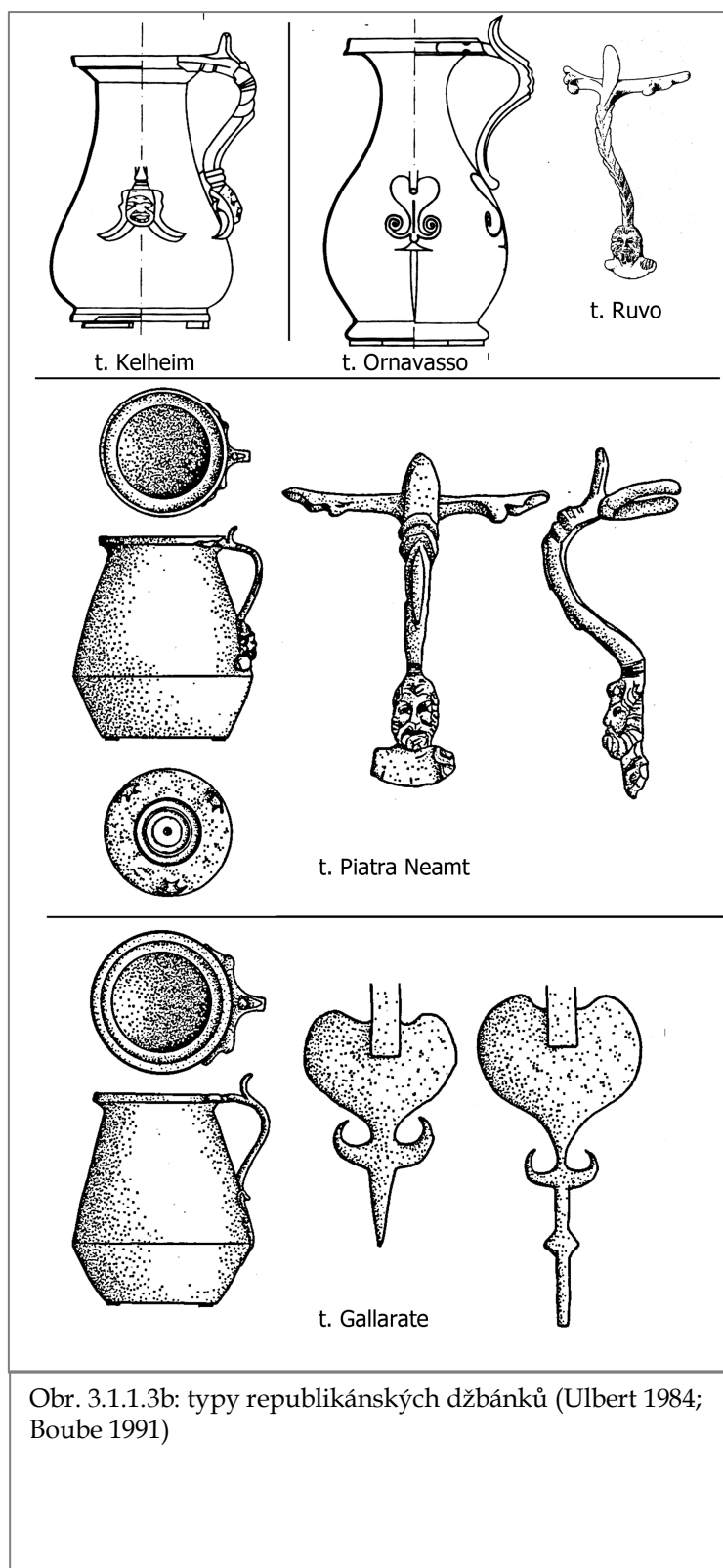
Džbánky sloužily ve Středomoří nejspíše jako nádoby k servírování vína. Za nádoby na vodu by je bylo možno považovat zejména v případě, že přistoupíme na interpretaci pánev jako nádob pro omývání (viz výše): bronzové džbány by tak tvořily s páneví funkční pár.

⁹⁷ Poznamenejme však, že nejméně dvě ataše těchto džbánek (jako takové nerozpoznané) pocházejí i ze Střední Itálie: z umbrisjkého Gubbia (MATTEINI CHIARI ed. 1995, N° 491) a z Fossombrone/*Forum Sampronii*/ v Markách (DE MARINIS *et al.* 2001, 103-104, Fig. 44).

Co se rozšíření týká, jsou džbánky všech typů hojné v Lombardii, v Zaalpi jsou nálezy typů Ornavasso spíše výjimečné, typ Gallarate a Piatra Neamt je rozšířen zejména ve východní Evropě (zmíněný sever Balkánu) zatímco ve zbytku Evropy se omezují téměř výhradně na Středomořské pobřeží. Naopak džbánky typu Kelheim okupují západní polovinu Evropy a jsou řídké na východě.

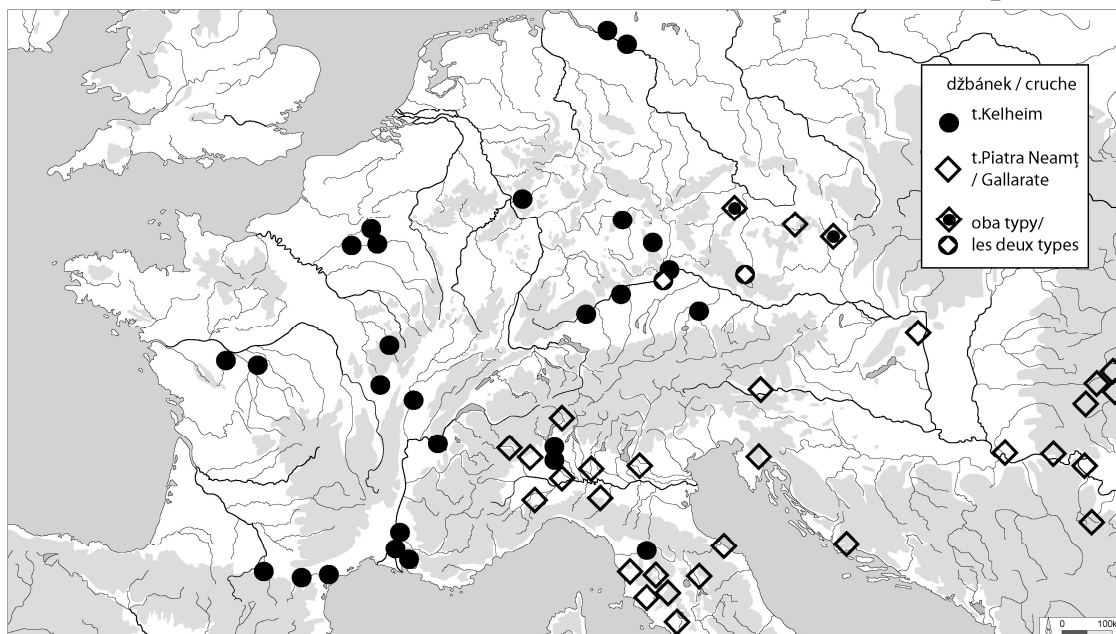
Tak nálezy džbáneků typu Kelheim (BOUBE 1991, 40; RIECKHOFF 1998, 507), bohatě doložené v Galii, lemují v zarýnské zóně laténské kultury tok Dunaje (Kappel - Biswangen - Manching /VAN ENDERT 1991, 46, 83-85, 122, 135, Tf. 9 Nr. 236; Tf. 27 Nr. 438-442 - Kelheim), aby se dále objevily na Třísově a Stradonicích (viz dále). Další nálezy jsou známy z Leonbergu v jižním Bavorsku ([323] PIETSCH 2002, 74, Abb. 68:8), z dolnofranckého Karlstadtu ([313] MÖBIUS 1993, 107, Abb. 60: 9) a z Heidetränku na západě, ze

Starého Hradiska [253b] na východě. Jen dvě bezkontextové rukojeti se nacházejí v Národním museu v Budapešti (SZABO 1995, 276-277). H. SEDLEMAYER (1999, 115, Tf. 51:1) uvádí jednu nožku džbáneků typu „Kelheim či Gallarate“ z Magdalensbergu, ve skutečnosti je však tento typ omezen pouze na džbánky druhého zmíněného typu. Rovněž ucha džbáneků nalezená ve

Obr. 3.1.1.3b: typy republikánských džbáneků (Ulbert 1984; Boube 1991)

východoalpské oblasti (SEDLAMYER 1999, 11, Taf. 1: 1-4) patří všechny džbánkům typu Gallarate a Piatra Neamț. Nálezy těchto bikonických džbánků jsou krom středomořského pobřeží (jižní Galie, Hispánie ale až Lusitánie – nálezy z Moldes viz FABIÃO 1999) soustředí převážně v Evropě východní: ze zaalpské Galie jsou známy spolehlivé nálezy jen z Villeneuve St. Germaine, Avenche a Vielle Toulouse, nálezy zcela chybí v jižním Německu (BOUBE 1991).

Obr. 3.1.1.3c: Rozšíření bronzových republikánských džbánků typ Kelheim a Gallarate / Piatra Neamț ve středí Evropě

(Boube 1991, doplněno).

Tyto dva okruhy se protínají právě v Čechách: ze Stradonic jsou známy nejméně dvě atáše konvičky Gallarate [32, 33], zlomek ucha konvičky typu Kelheim [35], kompletní ucho konvičky typu Piatra Neamț [37]. Nepublikována zůstává jedna horní část ucha džbánku ([31] rozpjatá ramínka zakončená prvky ve tvaru ptačích hlav a horní část ucha přecházející v jazykovitou opěrku palce). Po hřbetní straně ucha a opěrky probíhá v celé jejich šíři kontinuální mělký žlábek. Tento prvek není pro žádný typ pozdně republikánských džbánků charakteristický, může se však jednat prostě o nepodstatnou lokální či dílenskou variantu. Ucho nelze typologicky blíže určit.

Zvláštní problematiku představují několikrát již zmíněné nožky bronzových nádob. Jedná se o lité bronzové destičky segmentovitého tvaru a o tloušťce několika milimetrů. Letovaly se v počtu tří na dna věder a džbánků. Co do tvaru lze rozlišit několik typů (s drobnými úpravami zde přebírám terminologii H. SVOBODOVÉ 1983): nožky ledvinovitého tvaru se dvěma otevřenými otvory (tj. procházejícími naskrz) v bočních lalocích; nožky

totožné s otvory naznačenými (tedy spíše dvěma důlky na jednom líci); nožky „s vykrojeními“ či s „pahýlky“, tj. takové, opatřené na obou koncích kratších a na vnitřní straně delší oblými výřezy vytvářejícími v rozích vybíhající pahýlky; nožky s otevřenými okraji, tj. opatřené v lalocích dvěma kruhovými otvory na kratších koncích otevřenými. Takto vzniklé výběžky mohou být navíc u nožek tohoto typu různě utvářeny, a vytváří tak nožky s otevřenými okraji a rozvětvenými rohy. H. SVOBODOVÁ (1983, 670) a J. ČIŽMÁŘOVÁ (1996:121-122) se vyslovují i proti jednoznačnému spojování jednoho typu nádoby s jedním konkrétním typem nožky. Taková vazba sice skutečně neexistuje mezi typem nožky a *druhem* nádoby (vědro, konev atd.), stojí však za povšimnutí, že přinejmenším na džbáncích typu Kelheim nejsou známy jiné nožky než typu s otevřenými či naznačenými otvory (BOUBE 1991, pozn. 32) a naopak nožky s vykrojeními a s otevřenými konci jsou charakteristické pro typy Ornavasso a Gallarate/Piatra Neamț. Oba typy nožek (samozřejmě o příslušných rozměrech) jsou pak zastoupeny na vědrech.

Předpoklad H. SVOBODOVÉ (1983, 670) že „obloukovitě vykrojená hrana sleduje obvod dna“ neplatí sice beze zbytku (nožky dochované na dnech nádob mají často vnější průměr obvodu viditelně menší než dno, ne které jsou připevněny) přesto je samozřejmě správná úvaha, že velikost nožky odráží zhruba velikost nádoby, tj. naznačuje, zda se jednalo o džbánek či vědro. Průměr den věder typů E18-E20 z Čech (KARASOVÁ 2004 *passim*) se pohybuje mezi 12 a 16 cm, u džbánek všech typů (BOUBE 1991, *passim*) je to většinou mezi 7 a 11, výjimečně až 13 cm. Se závěry H. Svobodové tak lze zhruba souhlasit a připustit, že mezi stradonickými nálezy patří pravděpodobně 13 nožek džbánekům, čtyři vědrům, u dvou (průměr 11-12 cm) lze stěží rozhodnout. Mezi nálezy z dalších oppid lze zřejmě jen nožku z detektorového průzumu Třísova připsat (i kvůli její nezvyklé tloušťce) vědru, v ostatních případech se jedná o součásti džbáneků. S nožkami s otevřenými či naznačenými otvory (tj. typu Kelheim) tak můžeme na Stradonicích počítat s jedním až třemi kusy [79, 80? 81?⁹⁸], na Třísově je typ zastoupen nožkami dvěma (z výzkumů Franzových a Břeňových [182, 184]). Nožky s vykrojeními (= džbánek typu Ornavasso/bikonické) jsou známy ze Stradonic v počtu šesti, jedna pak z Českých Lhotic [1]. Nožky s otevřenými okraji (náležející nejspíše týmž typům nádob) jsou dochovány na Stradonicích v počtu pěti, jedna další je známa na Třísově [185].

Podotkneme zde, že dvě nožky s otevřenými otvory byly nalezeny i v dílenských objektech na Bibracte. G. HAMM (1999; 2005, 67-68) v tomto případě nemluví o místní výrobě,

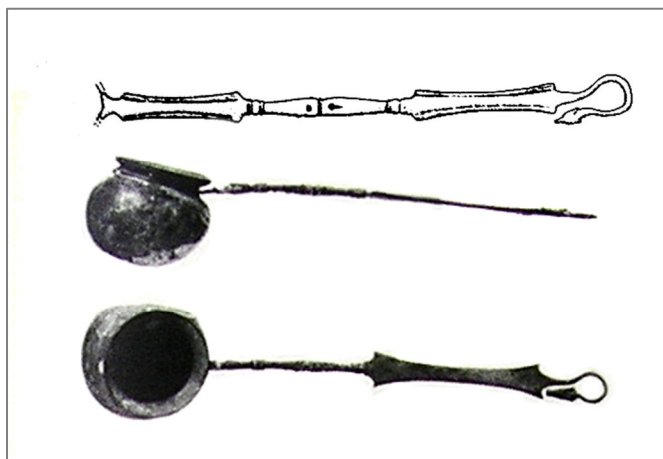
⁹⁸ Nožky jsou zveřejněny pouze v databázi Národního musea, nebylo je však možno dohledat a s jistotou tak určit jejich typ. V případě nožky s otevřenými otvory [88] není jisto, že skutečně náleží typu Kelheim (není mi znám žádný džbánek tohoto typu s podobnými nožkami).

ale pokládá je za šrot určený k přetavení nebo za „náhradní díly“ určené k reutilisaci. Zjevným příkladem takové reutilisace je výše již zmíněná pánev z hrobu B z Goebing Nospelt, na níž jsou dvě ze tří užitých bronzových nožiček typu s otevřenými otvory, jedna s vykrojeními.

3.1.1.4 Simpula

Simpula, tj. „naběračky“ či čerπάky na dlouhé rukojeti, užívané přirozeně k přelití vína z měsidla do picí nádoby, existují v pozdně republikánské Itálii ve dvou základních variantách: s vodorovnou rukojetí, na níž je připevněna odděleně vyrobená mistička (typ Pescate) a s rukojetí vertikální odlitou spolu s mističkou v jediném kuse. Konec rukojeti je u obou druhů opatřen hákem zakončeným zvířecí hlavičkou. Oba typy jsou krom poloostrovní Itálie doloženy i v keltské Itálii severní a v Zaalpí.

Simpula typu Pescate (M. CASTOLDI in CASTOLDI – FEUGÈRE 1991) jsou dokumentována četnými nálezy pokrývajícími geograficky rozličné kulturně kontexty od římských vojenských táborů v Hispánii, přes vraky lodí (kde se nachází mezi užitnými předměty, nikoliv mezi zbožím) a hroby italské (Tarquinia, Perugia) a zejména severoitalské keltské. Největší množství nálezů bylo dokumentováno právě v keltské Transpadaně. Díky tomuto četnému

Obr. 3.1.1.4a: Simpula typu Pescate
(Castoldi – Feugère 1991)

výskytu bylo možno oběh tohoto typu *instrumenta* chronologicky ukotvit, bohužel však jen v období dosti širokém: mezi rokem 120 před Kr. a dobou augustovsko-tiberiovskou.

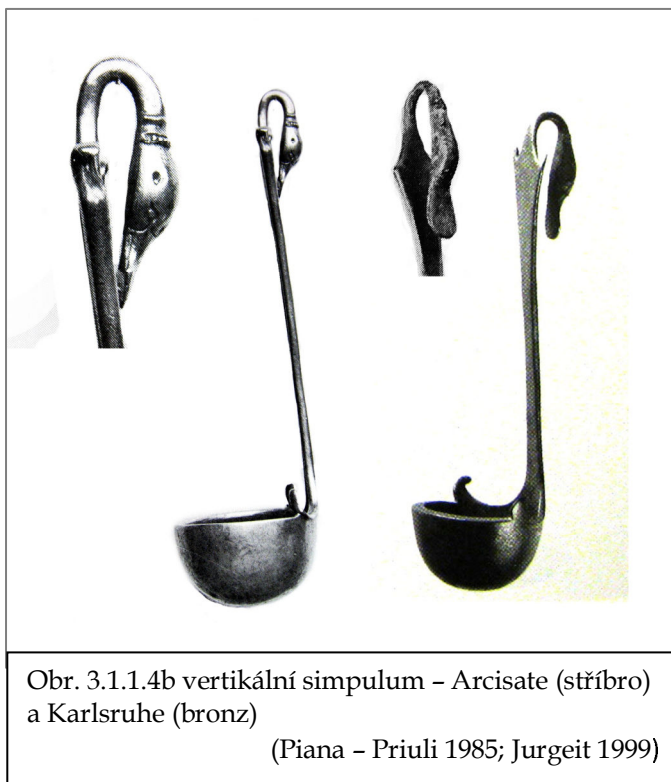
V Zaalpí jsou nálezy poměrně méně časté: v Galli jen výjimečně opouští území Provincie, hojnější jsou naopak na severním Balkánu (jen z pohřebiště v Karaburně pochází nejméně šest kusů, dále např. Idrie při Bači, Velem či Komárno). V jižním Německu pak jsou známy pouhé dva kusy: jedna číška bez rukojeti z depotu z Kappelu (WIELAND 1996, 209, Taf.7:1), jeden zlomek rukojeti z Karlsteinu ([315] REINECKE 1911, 365, Textabb. 1d). Ze Starého Hradiska pochází jeden zlomek rukojeti ([239] MEDUNA 1961, 5, Taf. 3:8).

Mezi českými nálezy je horizontální simpulum zastoupeno zlomkem rukojeti a jednou psí hlavičkou zdobící konec háku z Třisova [177, 178] a jedním hákem s kachní hlavou ze

Stradonic ([15] PíČ 1903, tab XIII:24⁹⁹. Kachní hlava je na tomto kusu oproti jiným exemplářům nebyvale rozměrná. Této velikosti i tvaru dosti přesně odpovídá jeden kus chovaný ve Berlíně (Původem z Pompejí), jenž by na základě kolku F HEL CAT bylo možno klást až do pozdně augustovského období (Castoldi in CASTOLDI – FEUGÈRE 1991, 66-67, Fig. 5, N°7 s další literaturou; PETROVSZKY 1993, 27, 154¹⁰⁰, Tf. 17: H.02.01). Tento argument se však nezdá být natolik průkazný, abychom mohli uvažovat o pozdně augustovské dataci i u kusu stradonického (na něm přirozeně žádný kolek dochován není).

Simpula s vertikální rukojetí (FEUGÈRE in CASTOLDI – FEUGÈRE 1991) se vyvíjejí z naběraček V-IV stol. Zatímco pro tyto starší typy je charakteristická mělká číška a „vytáhlý“ tvar zoomorfního háku, dochází u typů posledních dvou staletí př. Kr. z prohloubení číšky na polokulovitý tvar, k rozšíření dřívku a k příklonu háku k tělu tak, že hák (opět hlavička vodního ptáka či psa) leží víceméně paralelně k rukojeti. Oproti aylesfordským pánvím se tak hák bezprostředně za hlavičkou zahýbá dolů.

Simpula tohoto typu jsou známa v bronzu i ve stříbře (viz podrobně 3.1.0.2), jejich chronologie pokrývá období od druhé poloviny druhého století (nejstarší doložený fragment byl v Ensérune uložen před rokem 124 př. Kr) do třetí čtvrtiny století prvního. Je tedy nepřesné tvrzení E. DROBERJARA (2006, 14), že jsou vertikální simpula nejmladšími ze středomořských importů, které lze datovat bezmála do doby augustovské. Toto datum je pouze spodní hranicí výskytu těchto předmětů.

Obr. 3.1.1.4b vertikální simpulum – Arcisate (stříbro) a Karlsruhe (bronz)

(Piana – Priuli 1985; Jurgeit 1999)

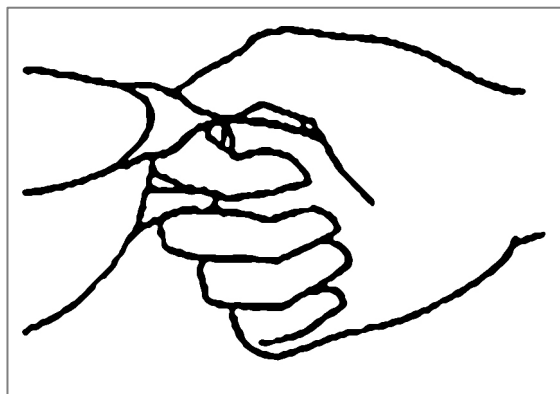
⁹⁹ J. WERNER (1954, E:20, Abb. 4:8) sice uvádí ze Stradonic jeden exemplář tohoto typu, odkazuje však na rukojeť simpula vertikálního vyobrazenou u PÍČE (1903) na tab XX:XX. Wernerův omyl opakují pak např. i H. SVOBODOVÁ (1983, XX) a M. Castoldi (in CASTOLDI – FEUGÈRE 1991).

¹⁰⁰ Petrovszky však uvádí kolek L HEL CAT, doložený bohužel právě jen na tomto simpulu, které datuje 10 př. Kr. -10/15 po Kr..

Nálezy simpul, bronzových i stříbrných, se omezují bezmála výhradně na Evropu středomořskou: Itálii včetně alpské oblasti (zejména hojně jsou v oblasti Aquileie: BOLLA 1996), Hispánii a jižní Galii. V Galii jsou nálezy ještě poměrně početné podél osy Saôny až po Bibracte dále na sever bezmála mizí až na ojedinělé kachní a psí hlavičky z Fossé des Pandours a z Tittelbergu (tři kusy BARBAU 2010). V jižním Německu mi žádné nálezy simpul či jejich částí známy nejsou, ve východních Alpách je doložena jediná kachní hlavička na Magdalensbergu (DEIMEL 1987, Taf. 17:5). Tři fragmenty ze Stradonic jsou tak v tomto nálezovém spektru do značné míry překvapující: jedná se o téměř kompletní rukojeť zakončenou hákem se psí hlavou [16]¹⁰¹, jednu číšku [17] a jednu odlomenou kachní hlavičku [18]. Přinejmenším je tak třeba počítat se dvěma exempláři.

3.1.1.5 cedníky

Bronzové cedníky, z nichž se většinou dochovávají pouze opěrky palce (s rozpjatými ramínky ukončenými ptačími stylisovanými hlavičkami a přecházející do vlastní opěrky ve tvaru vlaštovčího ocásku) či dvojobloukovitá ouška, jsou bohatě doloženy z mnoha více i méně významných laténských lokalit v zaalpské Evropě. Na polokulovité tělo, vyrobené z perforovaného bronzového plechu, bylo u nich prostřednictvím drobné přichytné destičky

Obr. 3.1.1.5a: použití opěrky a ouška cedníku. (Guillaumet 1991)

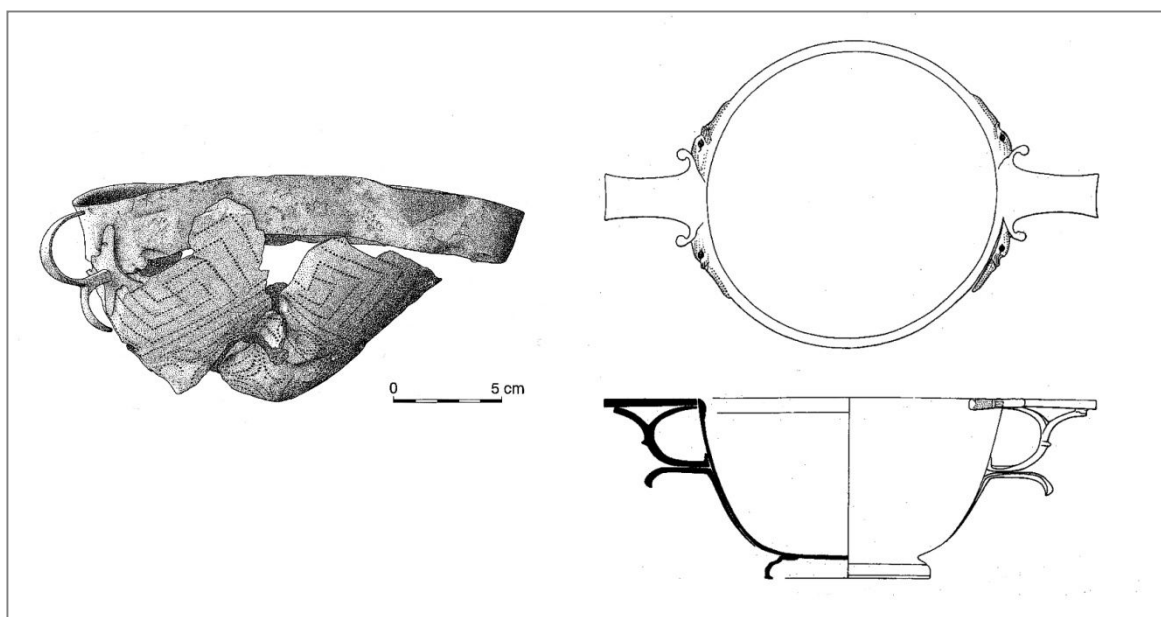
přiletováno drobné ostruhovité ouško a nad něj na různě profilovaný okraj těla pak svými rozevřenými rameny i opěrka pro palec¹⁰². Takto utvářená rukojeť (odvozená od helénistických kovových kantharů: viz např. PIANA AGOSTINETTI - PRIULI 1985, 187-191; BARATTE 1989) umožňuje pevnější úchop a snažší ovládnutí nádoby než pouhé ouško. Průměr misky se pohybuje většinou kolem 9 cm (hodnoty kolísají mezi 7 a 13 cm), perforace může být uspořádána do rostlinných či geometrických vzorů.

¹⁰¹ Wernerem omylem pokládánou za rukojeť simpula typu Pescae (viz předchozí poznámku).

¹⁰² Jsou však známy i cedníky pouze s ouškem bez opěrky: viz např. nález z oppida Wallendorf (Ldkr. Eifelkreis Bitburg-Prüm) v Porýní - Falci (KRAUSSE 1996) nebo z hr 4 na pohřebišti Valeggio sul Mincio (SALZANI ed. 1995, 14 Tav. IV:1).

Spojit oba prvky rukojeti navrhl již P. REINECKE (1911), nádobu samu však rekonstruoval jako dvouuchou číši (kantharos: viz výše). Podobnou rekonstrukci předložil v

Obr. 3.1.1.5b Cedník z Wallendorfu a kantharo z Thorey (Krausse 2006; Barrate 1989)

prvé publikaci jedné třísovské opěrky i J. BŘEŇ (1966, 107-109, obr. 27). Jako cedníky¹⁰³ předměty označil R. CHRISTLEIN (1963-1964) a příspěvky z let 1977 a 1991 se jim věnoval zejména J.-P. GUILLAUMET. Zjistil přitom značnou variabilitu v utváření těla opěrky i ouška, konstatoval nízkou dílenskou kvalitu některých výrobků (u středomořského bronzového nádobí neobvyklou) a zejména některé kusy ze starých výzkumů na Mont Beuvray označil za nedokončené polotovary. To vše, spolu s domnělou absencí tohoto typu nádoby ve Středomoří a s jejich rychlým vymizením po obsazení Galie Římem ho vedlo k tomu, že tyto předměty zprvu prohlásil (GUILLAUMET 1977, 245) za místní zaalpské výrobky. Z tohoto radikálního tvrzení později slevil (*idem* 1991, 93). Nutno totiž podotknout, že malá obeznámenost s výrobky tohoto typu ze Středomoří závisí do značné míry na stavu publikace: to ukazují četné nálezy ze Španělska (viz CHRISTLEIN 1963-4; ULBERT 1984, 87-89), nejeden kus je znám dokonce ze severní Afriky, v Itálii jsou bronzové cedníčky doloženy ze severoitalských LT pohřebišť ale i z některých lépe publikovaných sídlištních výzkumů (MERCANDO 1971, 407, Fig. 13:1, LA TORRE - MOLLO 2006, 412, Tav. CXIX: 15). Navíc je z Itálie známo několik cedníčků identické formy ze stříbra (PIANA AGOSTINETTI - PRIULI 1985). To nevylučuje, že některé kusy mohly být vyrobeny za Alpami (naposledy POUX 2004, 244), typ

¹⁰³ Myšlenka, že se jedná o součásti kantharů, tím samozřejmě nemohla být vyvrácena. Absence picích nádob mezi importovanými bronzami je vskutku pozoruhodná a právě připsání prvků rukojetí kantharům by tuto mezeru zaplnilo. Nutno však dodat, že ve všech - řídkých - případech, kdy se s rukojetí dochovaly i části stěny, jednalo se o zlomky cedníku.

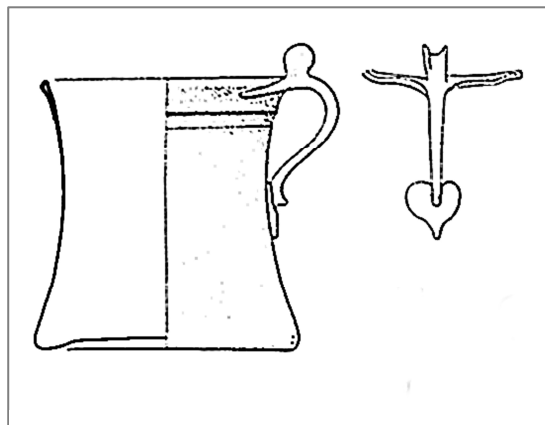
sám má však nepopíratelně středomořský původ. Chronologie cedníčků pokrývá široké období od konce 2.století př. Kr. po augustovskou dobu (FINGERLIN 1986, 78, 207:2), E. Deschler-Erb (in DESCHLER-ERB ed. 1996, 32, pozn. 161) a H. SEDLMAYER (1999, 88) však uvádí nálezy datované ještě do průběhu prvního, dokonce do druhého století po Kr.

Cedníky sloužily v první řadě k cezení vína od přísad a nečistot, zanesených do něj při konzervaci a přepravě (např. od pozůstatků smolného výmazu amfor, případně amforového prachu samého). Rozšíření cedníčků v zářýnské oblasti LT kultury však zdaleka přesahuje oblast nálezů amfor, s níž je uváděl do souvislosti CHRISTLEIN (1963-1964, 18-19, Abb. 3). Cedníky tak mohou být brány za alternativní ukazatele rozsahu dovozu italského vína (v oblastech, kam putovalo v jiných nádobách než v amforách). M. BOLLA (1996, 189) si všímá, že rozšíření cedníčků (Galie, střední Evropa) se navzájem vylučuje s rozšířením simpul (severní Itálie) a vysvětluje to konzumací v daných oblastech vína aromatisovaného respektive čistého. Zároveň ale nelze vyloučit, že cedníčků bylo v „okrajových“ oblastech užíváno i k cezení méně vznešených (ač ne méně omamných) tekutin (POUX 2004,244).

Cedníčky jsou snad vůbec nejrozšířenějšími „symposiálními“ nádobami v laténském světě: ostatně mezi šesti artefakty, jimiž DÉCHELETTE (1914, Fig. 404) demonstroval na své slavné srovnávací tabulce jednotu oppidální kultury, jsou hned dvě součásti cedníčku. Nálezy se v zaalpské a zářýnské Evropě soustředí v několika oblastech: vedle 28 opěrek a 4 oušek ze Stradonic (k nimž je možno dodat jeden fragment opěrky ze Závisti / [216] DRDA - RYBOVÁ 2001, 317/), pozorujeme značnou koncentraci zaprvé „podél jantarové cesty“ (Celje, Magdalensberg /pro obě lokality viz SEDLMAYER 1999, 87/, Velem, Bratislava, Devín / [416, 452] PIETA 1996, 187, Abb. 1:6, 3:8/, Staré Hradisko [243-250], Bořitov [228]/MEDUNA 1961, 4, Taf. 1:1, 3-5; 1970, 60, 88, 97, Taf. 3:2-4; ČIŽMÁŘ 2003, 44, Tab. 20:7, 30:2; ČIŽMÁŘOVÁ 1996, 117-118, Abb. 1: 1-10/); zadruhé na soutoku Rýna s Mohanem; nakonec nálezy sledují tok Dunaje (Wallersdorf - Manching / [347-376], VAN ENDERT 1991, 87-89, 134-135, Tf. 27-28 Nr. 409-434; SIEVERS 1992, 175, Abb. 83:9, 10/ - Kelhiem / [322] PAULI 1993, 53-54, Taf. 96 A1, 115, B3/ - Steinebach - Pasov / [441] NIEMEIER 2009,232, Abb. 19/). V blízkosti této dunajské cesty se nachází nečekaně bohatá oblast jihočeská se šesti nálezy třísovskými, a po jednom z hradiště Sedlo u Albrechtic ([4] DUBSKÝ 1932, 104, Obr. 42:7) a z prostého sídlištního objektu ze Strakonic ([169] MICHÁLEK 1990, 15-16). Z okolí Čech je možno zmínit ještě nálezy z Karlsteínu / [316] REINECKE 1911, 365, Tf. 63: 1159-1160/ a ze Salzburgu / [297, 298] SEDLMAYER 1999, 87, Tf. 34:9/ nebo Altendorfu ([299] Ldkr. Bambreg; *anonym* 2000, 101, Abb. 55:9).

3.1.1.6 pohárky

Pohárky typu Idria jsou menší šálkovité nádoby s konkávním průběhem stěn. Jediné ouško se opírá dvěma rozpjatými ramínky o okraj a na svém druhém konci je zhruba v polovině výšky nádoby uchyceno k tělu listovitou ataší. Na křížení s ramínky je ucho opatřeno cívkovitou opěrkou palce stejně jako některé typy džbánek (ULBERT 1960; ULBERT 1984; FEUGÈRE 1991a). Jejich funkce ve středomořském světě není známa: M. Feugère (1991a) vylučuje na základě hrobových asociací

Obr. 3.1.1.6: Pohárek typu Idria
(Feugère 1991a)

s jinými typy bronzového nádobí myšlenku, že by se jednalo o nádoby picí, jeho argumentace se však nezdá zcela přesvědčivá, ani není zjevné, jakou jinou funkci by bylo možno předpokládat na základě častých nálezů společně s horizontálním simpulem a pánví či o něco méně častých s džbánkem, cedníkem či vědrem. Chronologie nádobek spadá (ULBERT 1984) do závěru druhého a první poloviny prvního století př. Kr.

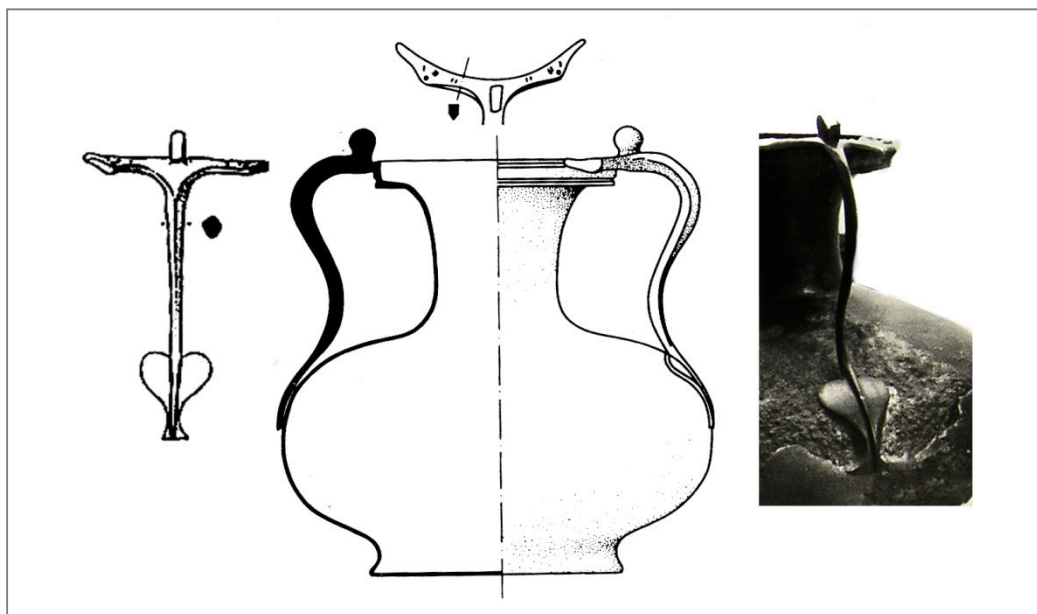
Tato, i ve Středomoří poměrně méně hojná nádoba (srov. např. SALZANI ed. 1998, 10, Tav. IIA:4) je v Čechách doložena jednou srdčitou ataší a jedním zlomkem ucha ze Stradonic ([19, 20] viz již WERNER 1954, 99) a jedním uchem z Třísova [179]. V okolí Čech pochází jeden zlomek rukojeti ze Starého Hradiska ([240] ČIŽMÁŘOVÁ 1996, Abb 3:3) a jedna kompletní nádobka z Manchingu ([338-340] ULBERT 1960; VAN ENDERT 1991, 85-86, 133, Tf. 25:400-401). Další fragmentární nádoba pochází z Liptovské Mary (PIETA 1996).

3.1.1.7 Další nádoby

Amfora

Listovitá ataše s centrálním žebrem nalezená na Stradonicích [73] spíše než džbánek či vědru náleží amfoře, tedy nízké bronzové nádobě se dvěma symetrickými uchy. Nádoby tohoto druhu byly dosud známy pouze z kontextů středomořských (několik nálezů v Itálii, dále Agde a Cáceres el Viejo; ULBERT 1984, 79-81, FEUGÈRE 1991b), nedávno však byl nález

ucha bronzové amfory ohlášen z nových výzkumů na Manchingu ([346] SIEVERS et al. 2000, 374).

Obr. 3.1.1.7a: Amfóra

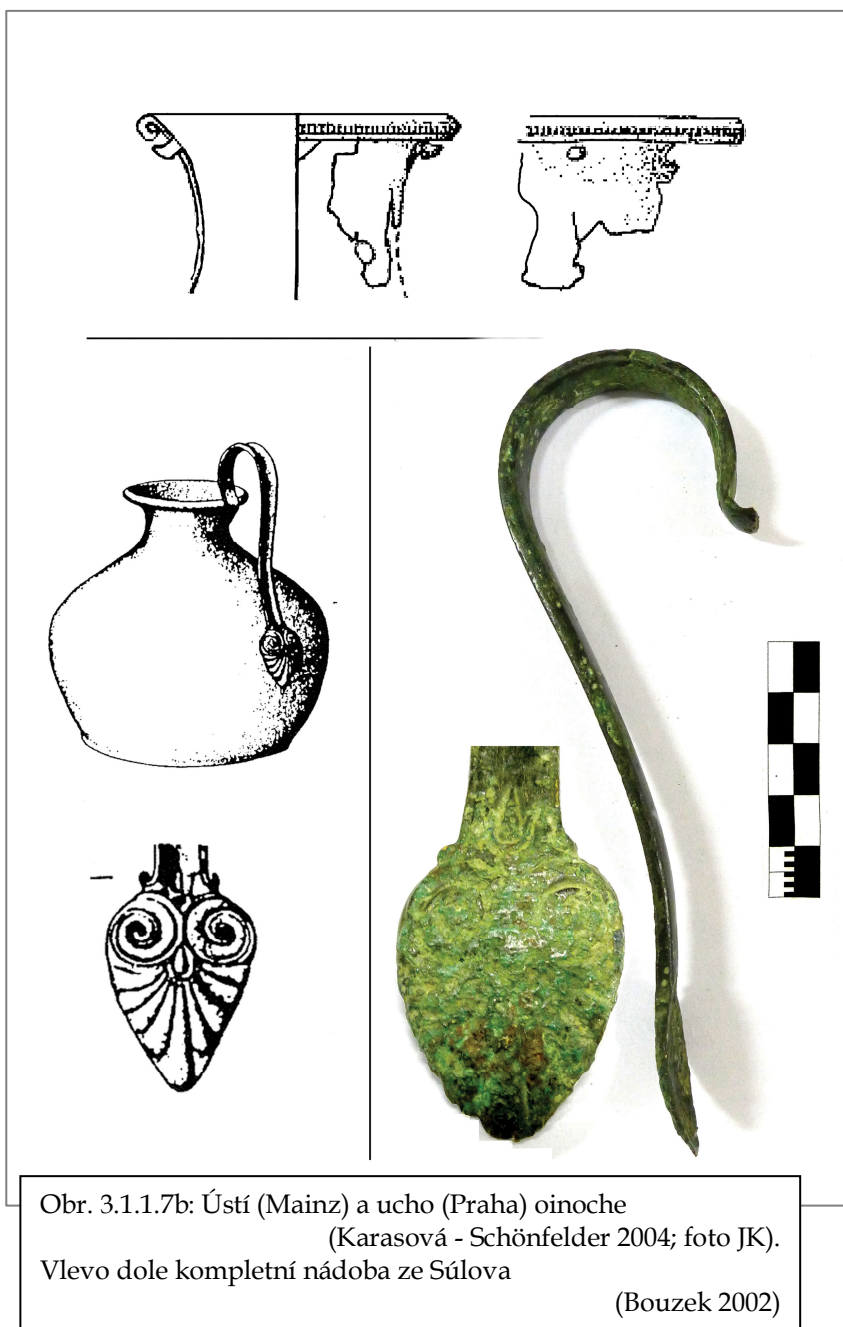
(Feugère 1991b)

Ústí a ucho oinochoe [x12a]

Ve sbírce RGZM v Mohuči je mezi nálezy ze Stradonic chováno ústí bronzové konvice, pocházející ze sbírky R. Forrerea. Jedná se o podstatnou část hrdla s konkávně prohnutými stěnami a s vyhnutým okrajem, zdobeným na lici profilovanou perličkovou linií. Pod okrajem je ve stěně hrdla dochován pozůstatek nýtu a na téže úrovni lze pak pozorovat další původní otvor shodných rozměrů, tedy nejspíše pozůstatek po dalším nýtu (KARASOVÁ – SCHÖFELDER 2004, 233-235).

Ve stradonickém fondu NM v Praze se nachází jedno štíhlé páskovité ucho esovitého průběhu [x12b]. Horní zakončení je odlomeno, ucho se pak klene nad něj vysokým obloukem a následně spadá k ataši na dolním konci. Ta je protáhle listovitého tvaru a v mělkém reliéfu je v ní proveden motiv lotosového květu kombinovaného s palmetou (nepublikováno).

Oba předměty vybočují ze spektra nálezů stradonických i obecně oppidálních. S jistotou se v obou případech jedná o součásti bronzových konví výrazně starších: Z. KARASOVÁ a M. SCHÖNFELDER (*cit. výše*) srovnávají po právu mohučský okraj s etruskými *olpai* 5.-4. století. I v případě pražského ucha je jista datace do téhož časového horizontu: předmět přesně odpovídá uchům etruských bronzových oinochoí typu IVEtr podle Th. WEBERA (1983, 175-206), datovaných (*ibidem*, 170-180) do 3. čtvrtiny či 2. poloviny pátého století. Podobně jako u mohučského ústí je ucho u tohoto typu konve

Obr. 3.1.1.7b: Ústí (Mainz) a ucho (Praha) oinoche (Karasová - Schönfelder 2004; foto JK).
Vlevo dole kompletní nádoba ze Súlova (Bouzek 2002)

přípevněno k hrdlu dvěma nýty (viz např. JURGEIT 1999, 395-396, Nr. 650), teoreticky tak nelze vyloučit, že oba studované fragmenty pochází z jediné nádoby.

Nelze přirozeně zjistit, zda předměty skutečně byly nalezeny na Stradonicích, či zda pochází z jiného středoevropského naleziště (či dokonce ze starožitnického trhu) a jako stradonické byly pouze prodány. V každém případě lze prohlásit, že nesouvisí s osídlením oppidálním. KARASOVÁ a SCHÖNFELDER (2004, 335) poznamenávají, že nádoby tohoto typu nejsou ze střední Evropy dosud známy z pohřebních kontextů¹⁰⁴ a domnívají se (s touto

¹⁰⁴ Oinochoé s totožným uchem i ataší je však známa z hrobu ze Súlova (SK): BOUZEK 2002, Abb.3:2.

úvahou však dle mého názoru nelze zcela souhlasit), že vyšší míra fragmentarisace předmětu svědčí spíše o jeho původu v kontextu sídlištním.

Mušlovitá ataše [x11].

Mezi bronzovými nálezy ze Stradonic publikuje PÍČ (1903, Tab XIV:63) předmět ve tvaru mušle opatřený v horní části očkem a snad nýtkem ve středu. Zjevně se jedná o ataši sloužící k uchycení ucha. Předmět bohužel nebylo možno mezi stradonickými nálezy v Národním museu dohledat.

Mušlovitá ataše odkazuje evidentně svým stylem i ikonografií do Středomoří (na základě stylu se zdá pravděpodobné klást ji kamsi do pozdně republikánského či raně až středně císařského období). Zde se mi však nepodařilo nalézt pro něj žádnou přesnou analogii. Mušlovité prvky jsou součástí bronzového instrumenta (řeckého či etruského) již od pátého století (viz např. BINI - CAMELLA - BUCCIOLI 1995, *passim*; FEUGÈRE 2011) a užití tohoto prvku trvá až do doby císařské (např. SEDLMAYER 1999, 47, Taf.19:4). Motiv však dosáhne nečekané

oblíby i v alpském a zaalpském prostředí (WERNER 1962-1963. Rozlišení mezi palmetou a mušlí zřejmě obyvatelé pravěkého Zaalpí trápilo pramálo).

Ataše ve tvaru mušle, stradonickému předmětu do jisté míry blízké vytváří nevelkou skupinu teritoriálně omezenou na východní Alpy: Lagole (M. Bustia in FOGOLARI - GAMBACURTA 2001, 261, N°248), Magdalensberg (DEIMEL 1987, 145, Taf. 21:6), Grad (Božić in: TURK *et al.* 2009). Dragan Božić sice klade poslední zmíněný - v podstatě bezkontextový - nález (a s ním i celou skupinu) do rané doby železné, dle mého názoru však nálezový kontext lagolský a zejména magdalenberský svědčí spíše pro dataci do prvního století př. Kr. Toto chronologické „sblížení“ se stradonickým nálezem neřeší však bohužel jisté stylistické a formální rozdíly mezi ním a touto skupinkou artefaktů: východoalpské ataše jsou na rozdíl od stradonické výrazně prostší (oválného tvaru, reliéf je naznačen prostě rytím, v horní části, mezi tělem a očkem chybí příčné „křídélko“).

Stylově (ale například i rozměrově) blízko stojí ke stradonické mušli nález z helénistických lázní v jihoetruské Musarně (BROISE – JOLIVET 2004, 226, Fig. 184, N°674). Horní část předmětu je bohužel poškozena a není tak jasné, zda byl předmět podobně jako stradonická mušlička opatřen očkem. Autoři publikace jej srovnávají spíše s víčky bronzových lamp, na nichž by byl uchycen pomocí pantu v příčném prvku.

Ataše ve tvaru plošných motivů (lidská hlava/busta, list atd.) s příčným raménkem v horní části a prostým očkem, rovněž připevněné k povrchu pomocí nýtu, jsou součástí vrcholně až pozdně císařských (II.-III.stol. po Kr.) věder (E 35, 36) a kotlů (SEDLMAYER 1999, 103-105, Taf. 46:1-5; BIENERT 2007, 154-156;)

V souhrnu nebylo možno k předmětu nalézt přesnou analogii. Nelze sice vyloučit, že předmět souvisí s laténským osídlením Stradonic, zároveň však obezřetnost velí k jeho vyloučení z korpusu, vzhledem ke stejně vysoké pravděpodobnosti jeho zařazení do období mladších či starších.

Ataše kotle [x12]

Ataše ve tvaru stylisovaného vinného listu z něhož vybíhá vzhůru masivní, na řezu čtvercový hák.

Klasifikace předmětu nečiní obtíže: jedná se o ataši kotle Eggers 83, datovaného do závěru II.-přelomu III./IV.stol. po Kr. (RADNÓTI 1938, 126; Taf. XXXVIII:3; EGGERS 1951; SEDLMAYER 1999, 62-63 Taf. 25:9; BIENERT 2007, 124-125). S oppidálním osídlením lokality proto předmět nesouvisí.

Dna a stěny nádob

Dále se v korpusu nachází jisté množství zlomků okrajů a den bronzových nádob, ale i zlomků bronzového plechu, pokládaných v literatuře za stěny nádob. Okraje a dna, zejména vykazují-li formu se středomořskými nádobami srovnatelnou (viz katalog) v korpusu ponechávám. U zlomků stěn je možno mezi středomořské importy zahrnout pouze ty, které vykazují spolehlivé charakteristické rysy jednotlivých typů (například stěny některých cedníků, viz výše).

Formy v Čechách nedoložené

Problematiku importů republikánského bronzového nádobí jsme dosud studovali na příkladu nádob z českých nálezů a díky bohatství českého nálezového fondu bylo možno tuto

problematiku pokrýt ve značném rozsahu. Je však třeba zmínit i několik nálezů typů, doložených pouze v oblastech sousedních.

Z Karlsteinu pochází rukojeť mísy s atašemi ve tvaru vinných listů ([318] REINECKE 1911, 366, Textabb.2). Z Bratislavy a z Devína jsou doloženy hned čtyři zlomky mísy Eggers 91/92 ([x68-x72] PIETA 1996, 185, Abb. 1:2-4, 9).

V moravských Dobročkovicích bylo nalezeno ucho bronzové nádoby ([x52] ČIŽMÁŘOVÁ 1996, 117, Abb. 2:5), jehož dvě ramínka připojená na okraj nádoby neopisují oblouk, jak je tomu u většiny džbánek, pohárků či u amfor, nýbrž svírají spolu ostrý úhel a každé z nich opisuje naopak oblouk obrácený ven. Předmět tak má zhruba tvar písmene Y. Na křížení ramen s rukojetí je umístěna opěrka pro palec v podobě příčného hranolu. Podobným uchem jsou z pozdně republikánských bronzových nádob opatřeny pouze pozdní arybally vycházející z typu Talcott (VASALE 1979, FEUGÈRE 1991a, OBR 3.1.0.1-2). I zde ramínka opisují ven vyhnuté oblouky dotýkající se okraje nádoby jen v jediném bodě a vybíhající potom v zatočené prvky, i zde tvoří rukojeť tvar Y. Průběh rukojeti z profilu se však od dobročkovické výrazně liší (plynulý oblouk u typu Talcott, ostře stoupající profil u nálezu dobročkovického). Některé arybally typu Talcott sice mohou být opatřeny i odlišnými uchy podobným ouškům pohárků typu Idria (není však jisto, že se v tomto případě nejedná o druhotnou úpravu), a je tak složité se dohadovat, zda droužkovické ouško může být právě podobnou – jinak nedoloženou – variantou. S jiným typem republikánského či císařského bronzového nádobí předmět srovnat nelze, zároveň je však třeba podotknout, že zaprvé jsou arybally typu Talcott za Alpami doloženy jen velmi omezeným počtem kusů (Ptuj, SI; Antran, FR) a že se zde i v severní Itálii datují vesměs do augustovského období, tedy mimo chronologické rámec této práce. Ranější varianty tohoto typu, k nimž náleží například bronzový aryballos nalzený v hrobce třetího stol. ve slovenském Hurbanovu (BENADÍK 1981; BOUZEK 2002) mají pak rukojeť utvářenou odlišně. Nález si zajisté zaslouží další pozornost, z korpusu je jej však přísně vzato třeba vyloučit.

Mezi bronzы z manchingského „Leisenhartfundu“ se nachází předmět, interpretovaný (nejspíše oprávněně) jako ataše bronzového vědra ([x61] VAN ENDERT 1991, 82, 132, Tf 25 Nr 398). Jedná se o bronzovou destičku v horní části zaoblenou, v dolní rovně odlomenou. Jejím středem prochází svislé žebro zdobené příčnými zářezy a ukončené rytinou stylisované lidské tváře. Z obou stran žebra je pak v destičce prolomen kruhový otvor. Lze tedy předpokládat, že vědro bylo opatřeno dvěma uchy uchycenými v ataších vystupujících nad okraj nádoby.

Obr. 3.1.1.7d: Ataše vědra, Manching (foto JK)

Takové uspořádání velmi přesně odpovídá italským situlovým vědrům (typu B či C podle G. ZAHLHAAS /1971/). Manchingská ataše jim - vzor svému hrubému provedení - odpovídá např. i v takových detailech, jako výzdoba centrálního žebra, které zřejmě imituje centrální palmetu běžnou na těchto ataších. Lze tak důvodně uvažovat o lokální imitaci tohoto typu situly či jejich

prvků, potažmo o přítomnosti nejméně jedné takové nádoby na Manchingu. To je pak pozoruhodné z toho důvodu, že na rozdíl od naprosté většiny středomořského bronzového nádobí, o němž zde bylo pojednáváno, se situly typu B a C datují již do (V/)IV-III stol. (ZAHLHAAS 1971; BINI - CARAMELLA - BUCCIOLI 1995, 126-136, Tav. LVIII-LIX; PELLEGRIS 2004)

Toto zjištění dobře souzní s tezí vyslovenou R. GEBHARDEM (1989a), podle níž se i v případě bronzových výlevek ve tvaru psí hlavy, doložených z Manchingu a z Kelheimu, jedná o imitace výlevek právě tohoto typu situl (na nich ve tvaru hlavy lví). S touto myšlenkou lze rozhodně souhlasit, nanejvýš lze pole myslitelných předloh obou artefátů rozšířit o další možnost: nevelkou skupinu výlevek ve tvaru hlavy gryfa známou z Etrurie a obecně ze střední Itálie z druhé pol. IV a první pol. III stol. (KENT-HILL 1965; JURGEIT 1990; *eadem* 1999, 410-411, Nr. 677.)

3.1.2 Zrcadla

Fragmenty zrcadel obdélných či diskovitých (o průměru kolem 10 cm), litých z charakteristické „těžké“ slitiny, patří v oppidálním prostředí k poměrně pravidelným nálezům. V Etrurii se zrcadla toho typu objevují ve 3. století, aby zůstala nejběžnějším typem až do císařství (SERRA RIDGWAY 1996, 289). Výroba starověkých zrcadel byla úkonem technicky poměrně náročným (RIHA 1986, 12), přesto není vyloučeno, že zrcadla mohla být vyráběna i v laténské Evropě. Jen jejich poměrná řídkost v této oblasti mluví spíše ve prospěch jejich středomořského původu¹⁰⁵.

Ve stradonickém nálezovém fondu jsou zrcadla zastoupena nejméně deseti kusy chovanými ve sbírkách Národního muzea ([93a-g] inv. č. 14771, 80301-03, 105616, 105858, 105876). Ve dvou případech ([95-96] inv. č. 105652-3) jde však o disky složené z více než 20 fragmentů nalepených na papírový podklad, přičemž jen některé zlomky mají navzájem společné lomové hrany a mnohé jsou zjevně do „skládačky“ vlepeny prostě pro vyplnění prostoru. Jednotlivé fragmenty navíc často vykazují velice rozdílné rysy (různé utváření hrany; některé nesou výzdobu, kterou nelze rozpoznat v týchž místech na jiných; velice různorodá patina a tudíž zřejmě i okolnosti uložení), a je tak možno důvodně uvažovat o tom, že spolu většina fragmentů nesouvisí. Krom toho další zlomek pochází z výzkumu A. Stockého ([93] ČIŽMÁŘ 2012; KYSELA 2012d), a celkový počet fragmentů je tak snad ve skutečnosti možno zvýšit na nejméně 25. V Naturhistorisches Museum ve Vídni je navíc chována i jedna rukojeť zrcadla ([94] PÍČ 1903, tab. XXVIII:11). V Čechách jsou dále zrcadla zastoupena jedním zlomkem okraje diskovitého zrcadla ze Závisti [219], jedním fragmentem z Hrazan [2] a dvanácti z Třísova ([195-207] po šesti z výzkumů Národního musea a z detektorových průzkumů). Mezi těmito se u dvou zlomků dochoval původní okraj; a jeden je tak s jistotou možno přiřadit diskovému zrcadlu o průměru asi 9 cm, u druhého s přímým průběhem hrany se jednalo o zrcadlo pravoúhlé. Rostlinná vlákna dochovaná v korozi dalšího třísovského fragmentu (n.b. jen na jedné, a to na neleštěné straně) by mohly být pozůstatkem dřevěného rámečku, do něhož bylo zrcadlo zasazeno (podobně viz LLOYD MORGAN 1981, 3). Dekorace ani potažení zrcadel stříbrem nebylo u žádného z kusů pozorováno. Středomořská zrcadla existují v řadě typů, včetně nejprostších nezdobených disků a destiček (LLOYD MORGAN 1981, 3-20, 30-35; RIHA 1986, 15), jakými jsou i naše exempláře.

Z užší střední Evropy možno zmínit i nálezy z Manchingu ([385-404] VAN ENDERT 1991, 62-65, Tf. 16, Nr. 307-323; SIEVERS 1992, 166, Abb. 80), Starého Hradiska ([254-268] MEDUNA

¹⁰⁵ Otázku si (pro jiné archeologické období) pokládá i KURZ 2000, 105-108. Ibidem, 170-171, Liste 7, Fig. 47 viz seznam nalezišť zrcadel v rané i pozdní době železné.

1970, 60, 84, 88, 96, Taf. 3: 9-16, 4: 1-7), Ohrozimi ([234] ČIŽMÁŘOVÁ 2004, 263), Loučky ([233] ČIŽMÁŘ – SALAŠ 2009, 67, Obr. 7:12) či Magdalensbergu (DEIMEL 1987, 78-81, Tf. 58-62) atd.

K. PIETA (1996) řadí mezi středomořský import i prolamované rukojeti zrcadel nacházené relativně často ve středodunajské oblasti. Nutno však podotknout, že ve Středomoří se mi pro tyto předměty nepodařilo zjistit žádnou paralelu, pokládám je proto za výrobky dílem středodunajských.

3.1.3 Lékařské nástroje

Středomořské lékařské nástroje známe převážně až z doby císařství (viz např. KÜNZL 1983, 15-31; 2002, 1-11; RIHA 1986, 79-80; JACKSON 1990; BLIQUEZ – JACKSON 1994), nálezy z doby republikánské jsou méně časté (např. Délos: DEONNA 1938, 221-225, fig. 248-253). *Instrumentaria* zahrnují jednak skalpely, opatřené hmotnou rukojetí, umožňující pevné uchopení, a často výměnnými čepelemi, dále spatulovité a lžičkovité sondy¹⁰⁶ opatřené na horním konci rukojeti olivkovitým zakončením sloužícím k palpačnímu ohledávání ran (BLIQUEZ 2003), pilky „sekerkovitého tvaru“ s krátkým břitem a hráněným dříkem, rozvěráky na rány, jehly, pinzety a některé další, již velmi specialisované nástroje.

Do laténského Zaalpí pronikly pilky a sondy, zejména u posledních jmenovaných není ale prokazatelné, že zde sloužily skutečně k provádění lékařských úkonů: I v římském světě se uplatnily v řadě dalších využití (farmacie, kosmetika, malířství atd. KÜNZL 1983, 28; SVOBODOVÁ 1985, 653; RIHA 1986, 80) a myšlenku, že „chirurgické (SIC!) nástroje nacházané na Stradonickom a Hrazanskom oppide boli súčasťou ‚poľných nemocníc‘ keltských vojsk“ (JANČO 2003, 233), není nutno pokládat za více než za nemístný beletrismus.

Pro nálezy lékařských nástrojů z Čech a nejbližšího okolí můžeme citovat již „pohřeb chirurga“ v hr. 7 z Mnichova-Obermenzingu, datovaný do LT C1 a obsahující pilku a rozvěrák (KRÄMER 1985, 121, Taf 59; KÜNZL 1991, 372), sondy se pak nachází na Stradonicích ([97-99] PÍČ 1903, Tab. XXIV: 9-11; SVOBODOVÁ 1985, 653), Manchingu ([405-408] JACOBI 1974, 99-100, 229, Taf. 29 Nr. 524, 532, 531?; VAN ENDERT 1991, 66, 128, Taf. 17 Nr. 324, 325, 329; SIEVERS 1992, 166, Abb. 80: 6?, 7), v Jüchsenu ([448] GRASSEL 1994, 44-45, Taf. 13: 16, 18), na Oberleiserbergu ([288] KERN 1996, 388, Abb. 8), Velemu (MISKE 1908, 58, Tf. XLV: 32, 33) či Magdalensbergu (DEIMEL 1987, 102-106. Tf. 96-103).

J. Břeň pokládal za lékařské nástroje i dva předměty nalezené na Třísově [x47, x48], ty jsou však jednak daleky formě těchto nástrojů, jednak by je bylo jen stěží možno použít

¹⁰⁶ Označované *mélai* (sg. *mélé*) či *specilla* (sg. *-um*). Výrazy *cyathiscoméle* a *spathoméle* (viz např. i SVOBODOVÁ 1983, 653) jsou moderní konstrukcí a ve starověku se jich neužívalo (BLIQUEZ 2003, 322).

k plnění jakékoliv jejich funkce (KYSELA 2011): Dvojbřítý „sklapel“ jednak pro gracilitu svojí rukojeti neumožňuje jisté uchopení v ruce a navíc jeho dvojitý břit – měl-li být vybroušen do ostrosti skalpelu – by zároveň vedl nanejvýš ke spolehlivému pořezání dlaně. Jen jeden předmět klasifikovaný (nejistě) jako skalpel se třísovskému nálezů vzdáleně podobá: bronzový nožík nalezený na Magdalensbergu (DEIMEL 1987, 102, 360, Tf. 96:1), opatřený však o něco „uchopitelnějším“ dříkem a jen jedním břitem¹⁰⁷. Třísovský nález lze klasifikovat jako nožík neznámé (a zřejmě velice specifické) funkce. Druhý Břeňův lékařský nástroj lze spíše považovat za jakýsi výrobní polotovár (viz např. povrch a hrany nesoucí nezahmlazené stopy tepání). Ani jeden z předmětů tak nelze pokládat za středomořský import, v obou případech je rovněž možno zpochybnit jejich interpretaci jako lékařského nástroje. Při této příležitosti je možno poukázat na to, že i v případě předmětu nalezeného na oppidu Hrazany (JANSOVÁ 1992, 65, Tf. 201:20) by měla být jeho interpretace jako lékařského nástroje pokládána spíše za návrh než zjištění, rozhodně se nejedná o import (tak i DRDA – RYBOVÁ 1998, 163). V každém případě nálezy předmětů místní výroby, kterých mohlo být užíváno k provádění lékařských úkonů (k tématu viz zejména KÜNZL 1995), nesvědčí o kontaktech se Středomořím jinak, než v nejširším myslitelném smyslu: tedy jako doklady zobecnění praxe, která mohla (ač rozhodně nemusela!) mít své kořeny právě v této oblasti.

¹⁰⁷ V nedávné publikaci lékařských nástrojů z Magdalensbergu (GOSTENČNIK 2002, Abb. 6:6) je však již předmět bez bližší diskuse opatrněji označen za toaletní nástroj.

3.1.4 Ozdoby

3.1.4.1 Zlatá filigránovaná plaketka [100]

Zlatá filigránovaná plaketka ze Stradonic představuje předmět výjimečný, který se sice nepodařilo přesvědčivě zařadit, přesto technologicky odpovídá výrobkům pozdně helénistického a republikánského šperkařství¹⁰⁸ a je zde proto ponechán mezi středomořskými importy datované do doby oppidální.

3.1.4.2 Skleněný šperk

Problematiku skleněného šperku v české době železné, a to včetně středomořských importů, podrobně zpracovala již N. VENCLOVÁ (1990). Korpus předmětů této kategorie, které vytrídila, zůstává prakticky beze změn, lze jej snad nanejvýš doplnit některými novými interpretacemi.

Z Trísova pochází karmínový skleněný kulovitý korál [208] nesoucí na své maximální výduti černý pásek, uvnitř něhož se nachází dvě propletené šroubovice z bílého matného skla. N. VENCLOVÁ (1990, 96-97) tento motiv spojuje s technikou *a reticella* známou ve Středomoří od 3. stol. př. Kr. Pro její užití na skleněných korálech nachází obdobu v bižuterii helénistického a raně císařského Černomoří (ALEKSEEVA 1982, 38, typ 418: nálezy z kontextů datovaných z 2. stol. př. Kr. a 1.-3. stol. po Kr.). Ze Západního Středomoří je mi podobný motiv dosud znám jen díky jednomu bezkontextovému nálezu uloženému v museu v Sartène (Corse-du-Sud, Francie)¹⁰⁹. Další, údajně podobná perla, dnes uložená v Musée du Louvre (ref. 829A), pochází z Myriny v západním Turecku¹¹⁰. V každém případě třísovská perla spolehlivě ukazuje do Středomoří, není přitom vyloučeno uvažovat o jejím východním původu.

Několika exempláři ze Stradonic [112-115] jsou v Čechách doloženy válcovité korály ovíjené světlou nitkou (tj. s tzv. „péřovou“ výzdobou). Mimo Čechy jsou podobné typy doloženy na Moravě např. v Nejdku [232] a Ptení [236] (VENCLOVÁ 1990, 89, 94 typy 704-706 a 716-718). Podle M.-D. NENNY (1999, 144-145) se jedná o typ charakteristický obecně pro celé Středomoří hellénistického období, korály tedy nelze blíže určit s vyšší chronologickou nebo prostorovou přesností. Středomořské období shledává N. VENCLOVÁ 1990, 102 i pro některé typy korálek s drobnými očky ([103-111] VENCLOVÁ 1990, 69-70, typy 508, 512-517-Stradonice, Staré Hradisko), fialový vřetenovitý korál zdobený bílou nitkou (typ 703; ibidem,

¹⁰⁸ Za tuto informaci děkuji doc. I. Ondřejové, která měla možnost předmět osobně prozoumat.

¹⁰⁹ Modrá perla zdobená průhledným středovým pásem s bílou dvoušroubovicí uvnitř. Za informaci děkuji G. Bertocco (Soprintendenza per i beni e le attività culturali, Vale d'Aosta/ Université de Lausanne).

¹¹⁰ Podobnost jsem však neměl možnost osobně ověřit. Za informaci děkuji dr. B. Gratuzeovi (Institut de Recherche sur les ArchéoMATériaux, UMR 5060 du CNRS).

88-89. Stradonice [101], Staré Hradisko [269]). Korály „typu Adria“ jsou známy ze Stradonic, Závisti [220] a z depotu z Ptení *ibidem*, 63-64; typ 315-317; MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1990, 348, Obr. 37:1; ČIŽMÁŘ 2002, 211) ale i z Manchingu ([410-412] GEBHARD 1989, 174, 240, Tf. 47 Nr. 688-690) a Altenburgu ([301] *anonym* 1981/1982, 21, Abb. 28:17), možná též jedním zlomkem z Eggelfingu ([310] UENZE 2005, 64 Abb.3:35)¹¹¹. Jedná se o typ doložený v severní Itálii (Adrii) a ve východoalpské oblasti (BOŽIČ 1998, 149, 156; GLOGOVIĆ – MEDUŠIĆ 2007).

Obr. 3.1.4.2: typy středomořského šperku nalezené ve střední Evropě (Venclová 1990)

Válcové korálky s bradavčitými hrbolky na povrchu byly nalezeny (vždy jeden kus) na Stradonicích ([102] VENCLOVÁ 1990, typ 808), na výšinném sídlišti v Thuanu am Kamp ([294]

¹¹¹ Ještě bližší je korálek typu 18 skleněných korálek s vnitřní kovovou trubičkou podle E. M. ALEKSEEVY (1978, 32, Tabl. 26:58). Chronologie typu je však nejasná, a není tak jisto, že může být pro eggelfingský nález brán za platnou analogii.

KARWOWSKI 2006, 53, 65-66; Abb. 31, 35) a v otevřeném sídlišti Widderstatt u Jüchsen u Durynsku ([450] GRASSELT 1994, 43, Tf. 17:26).

V jihomoravském Mistříně byl navíc v pozdně laténském sídlištním objektu nalezen - zlomek maskovitého korálu s obdobími punskými ale i černomořskými [231]. V mladší době železné jsou tyto korály rozšířeny na severním Balkánu a východní Evropě až k pobřeží Černého moře (VENCLOVÁ 1974; *eadem* 1990, 96, 120, Fig. 12, 17; SZABO 2008, 85).

3.1.4.3 Prsteny

Prsteny jsou v korpusu zastoupeny prakticky jediným typem: prostými prsteny s rovným štítkem a přímými plecemi nesoucími gemu z drahého kamene, polodrahokamu či ze skelné pasty (v nejrůznějších variantách). Prsteny právě tohoto typu jsou po celém Středomoří nejhojnějším typem doby pokročilého helénismu/pozdní republiky a počínajícího císařství. Patří rovněž k velmi častým středomořským importům v pozdnělaténské Evropě, v provinciálním prostředí zůstaly pak v oblibě přinejmenším po celé první století po Kr. (HENKEL 1913, 258-261; HIGGINS 1961, 174-175, 190; ZAZOFF 1983, 212-213, 271, 345; GUIRAUD 1989, 180: typ 1B, 202-204; RIHA 1990, 26, 30).

Mezi nesmírně hojnými prsteny ze Stradonic (viz dále) se kromě tohoto typu nachází i typy další: např. dva bronzové prsteny [x19, x20] opatřené na horní straně třemi drobnými lůžky pro kameny (PÍČ 1903, Tab. VII:37), či pro skleněné perličky (PÍČ 1903, Tab. VII:21). Tento typ prstenu je v Porýní doložen až z kontextů třetího a čtvrtého stol. po Kr. (HENKEL 1913, 271, 273, Taf. XIV: 223, 265; 1333; GUIRAUD 1989, 188: typ 4d, Fig. 26, 30). Rovněž k prstenu s masivními odsazenými plecemi ([x15] a velkým jantarovým kamenem: PÍČ 1903, Tab. VII:12) lze vznést pochybnosti: jednak je tento tvar prstenu charakteristický pro třetí století (HENKEL 1913, 267, Taf. XL: 1018, XLVIII: 1254-127; GUIRAUD 1989, 185: typ 3a-c, Fig. 21-23), jednak dokonale čirá jantarová vložka, nevykazující po dvou tisíciletích ani stopu oxidace, působí přinejmenším podezřele. Zlatý prsten s jantarovou vložkou ([x15] PÍČ 1903, Tab. VII:4) jsem neměl možnost přezkoumat, přesto z fotografie vysvítá, že je předmět vyroben jen z tenkého plíšku, nepůsobí dojmem praktické použitelnosti. Z korpusu je ho dle mého názoru nutno vyloučit jako pravděpodobně místní výrobek. Nezvyklý je také prsten s gemou (?) zřejmě podélně provrtanou a navlečenou na bronzovém kroužku ([x17] PÍČ 1903, Tab. VII:14). Podobné uspořádání je typické pro prsteny doby archaické a klasické. O středomořský import související s pozdně laténským osídlením se tedy nejedná.

Krom Stradonic ([117-143] prsteny: PÍČ 1903, 49-53, Tab. VII: 12, 15-16, 18-20, 22-23, 25-34, 36; gemy: Tab. VII: 45-48; LEHMANN *Monumenta*, tab 1. řádek 1 uprostřed; VENCLOVÁ 1990,

302, Pl. 44: 4-14, 76; RYBOVÁ – DRDA 1989, Fig. 10: 11) jsou v Čechách prsteny dále doloženy na Závisti ([221-222] DRDA – RYBOVÁ 2001, 316, Obr. 17: 1-2; 2001, DRDA – ONDŘEJOVÁ v tisku) a Třísově ([209-210] KYSELA 2011). Další stejné prsteny či gemy z nich pocházejí ze Starého Hradiska ([270] MEDUNA 1961, 58, Taf. 16:7) a z Bořitova (ČIŽMÁŘ 2002; 2003, 43, Tab. 22:4), z Devína ([462-463] PIETA 1996, 189, Abb. 1:7, 8) na východě; z Manchingu ([413-414] VAN ENDERT 1991, 13-14, 116, Tf. 4, Nr. 86; SIEVERS 2003: 74, Abb. 79), Berchingu ([305] SCHÄFER 2010, 54-56, Abb. 39 N° 5830), Brendlorenzenu ([307] GERLACH 2002, 68, Abb. 59:4), na západě.

Při jednoduchosti tvaru je u tohoto typu prstenu přirozeně nemožné rozlišovat případné chronologické či teritoriální varianty. To by snad umožnil podrobnější stylistický rozbor gem do prstenů zasazených. Podobný výzkum byl však dosud proveden pouze na gemmách závistských ([221-222] DRDA – ONDŘEJOVÁ *v přípravě*), a na jediné ze čtyř do dnes dochovaných kamenných gem stradonických ([118] ONDŘEJOVÁ 1980, 78, N°2).¹¹² Ve všech případech se vždy jedná o výrobky republikánské Itálie, datované široce do III-I stol. př. Kr.

3.1.4.4 Falický závěšek ze Stradonic [116]

Výše již bylo vysvětleno, proč byly z korpusu vyřazeny čtyři bronzové falické přívěsky ze Stradonic a Dobré vody. Stejná ikonografie je však předmětem dalšího, tentokrát již zřejmě autentického nálezů.

Jedná se o vypuklou kostěnou destičku štítkovitého tvaru, v horních rozích poškozenou. Horní část tvoří příčné (podélně perforované) žebro zdobené soustřednými kružnicemi. Spodní zaoblená část je provrtána třemi otvory a je na ní liniově naznačen na jednom hrotu stojící trojúhelník. Že se jedná o (velmi) stylisované vyobrazení mužského pohlavního orgánu vysvitne teprve ve srovnání s dalšími předměty téhož typu a zejména s dalšími (tentokrát již naturalističtějšími) typy kostěných falických závěšků pozdně republikánského období (souhrnně DESCHLER-ERB – BOŽIČ 2002). Pro falické závěsky posledních staletí starého letopočtu je na rozdíl od typů císařských charakteristické právě frontální pohled a „klidový“ stav zobrazovaného motivu. Závěsky totožné formy viz např. ve skle: NENNA 1999, 139-140, Pl. 53, N°s. 152-167 s další bibliografií zejména pro východní Středomoří; v bronzu: SIEBERT 1973, 586, Fig. 34, N°8. Pro výsky v Černomoří viz ALEKSEEVA 1975, 47, tabl. 7:28-30, typ 90 (fajáns, I stol. př. Kr.-II stol. po Kr.); ALEKSEEVA 1982, 32, Tabl. 45:3, typ 30 (kost).

Předměty se stradonickým závěškem bezmála totožné (typ 4 podle D. Božiče cit. výše) byly nalezeny ve vřaku ze Spargi datovaném do první čtvrtiny prvního století. V zaalpském

¹¹² Ostatní gemy publikuje – ač spíše průkopnický než podrobně – PÍČ 1903, 51-52. Gemy stradonických prstenů ze skelné pasy publikovala N. VENCLOVÁ (1990), artefakty však nebyly v práci z hlediska glyptiky studovány. Od podobně vysoce specialisované studie bylo bohužel nutno zde upustit.

světě se jedná o nález vsutku neobvyklý, nikoliv však ojedinělý: kostěný frontální falický závěsek naturalističtějšího typu 1 podle Božiče pochází z pozdně laténských vrstev sídliště na Basilejském Münsterhügelu (DESCHLER-ERB – BOŽIČ 2002; DESCHLER-ERB 2011). Na základě opakovaně doložené nálezové asociace těchto falických závěsků s psacími potřebami hypotetisuje D. Božič, zda předmět nemohl nějakým způsobem tvořit součást psacího náčiní. Zda byl vsutku k tomuto účelu užíván i na Stradonicích lze zajisté stěží rozhodnout. Vzhledem k universální rozpoznatelnosti zobrazeného motivu je zajisté nanejvýš možné, že tomu tak nebylo.

Falus není v antickém Středomoří (a lze předpokládat, že ani v zaalpském světě) předmětem banální obscennosti, jak je tomu v současné západní společnosti, nýbrž (coby symbol tvořivé síly) mocným amuletem (*fascinum*) proti uhranutí (*invidia*: podrobněji k problematice a pramenům k ní viz TROMBETTA 1999). Podobným významem je obdařen i další běžný středomořský amulet, zobrazující ruku sevřenou v gesto (pěst s palcem prostrčeným mezi ukazováčkem a prostředníkem) označované eufemisticky jako *fica*. Ve Středomoří helénistické/republikánské doby jsou takové amulety doloženy zejména v kosti, skle či fajánsu (DEONNA 1938, 359-360, Pl. CI: 890; ALEKSEEVA 1975, 47, Tabl. 7:21-27 typ 89; ALEKSEEVA 1982, 32, tabl. 45:11-13; typ 28, 29), v císařské době se běžným stává kostěný či parohový amulet ve tvaru tyčinky, utvářené na jednom konci do podoby falu, na druhém ruky v gestu *fica* (DESCHLER-ERB – BOŽIČ 2002; totožný je i jeden z bronzových závěsků stradonických – viz výše). Pro bronzovou verzi tohoto amuletu, která byla nalezena na Starém Hradisku (2 kusy) a v Bořitově (ČIŽMÁŘ 2002b, 212-213) mi ze Středomoří žádná obdoba známa není, i jeho ztvárnění (ruka zakončuje tenkou tyčinku se závěsným kroužkem na konci opačném) upomíná na amulety laténské (výběrový soubor z Čech viz např. v HLAVA 2009). V tomto případě je však stěží možno uvažovat o vzniku amuletu v Zaalpí bez jižního vlivu a původ předmětu lze dle mého názoru hledat v (romanisaci právě podstupujících) keltských oblastech severní Itálie¹¹³.

¹¹³ Nepovažuji naopak za nutné zařadit mezi jižní importy závěsky ve tvaru nohy, rozšířené, byť ne časté, po větší části Evropy a s předchůdci již v rané době železné (ČIŽMÁŘ 2002b, 207-208)

3.1.5 skleněné nádoby

Vzdor vysoké úrovni sklářské výroby v latěnském světě byly skleněné nádoby do zaalpské Evropy importovány ze Středomoří. Myšlenka, že by dvě (údajně foukané) skleněné nádoby objevené na Závisti byly místní výroby (VENCLOVÁ 1984; DRDA – RYBOVÁ 2001, 316), vyvolává oprávněně pochyby (GEBHARD – FEUGÈRE 1995, pozn. 2; viz i dále)¹¹⁴.

Středomořské skleněné nádoby posledních staletí př. Kr. jsou vyráběny třemi odlišnými technikami (souhrnně viz NENNA 1999; VON SALDERN 2004): vytlačováním do formy (monochromní sklo); slitím z množství barvených prvků (tesser či pásků: sklo mosaikové¹¹⁵); a nakonec foukáním. Pro monochromní sklo vyrobené technikou modelace ve formě je typický matný povrch i jádro často s viditelnými bublinkami, povrch nese místy stopy opracování na soustruhu za studena. Pokud se tvarů týká, jedná se téměř výhradně o otevřené formy, nejčastěji o polokulovité misky. Podobně je tomu i u skla mosaikového. Monochromní lité skleněné nádoby se datují široce do 4.-1. stol. př.Kr./1. stol. po Kr. u skla mosaikového lze rozlišit několik skupin (NENNA 1999, 35-50), pokrývajících období od 3. do 1. stol. (viz dále).

Sklo vyrobené foukáním je naopak čiré, s výrazně tenčími stěnami než u skla litého. Technologie foukání byla objevena v Palestině před polovinou 1. stol. př. Kr. a až do caesarovské či augustovské doby jsou nálezy ojedinělé dokonce i v Itálii (tehdy zde také teprve začíná vlastní výroba: VON SALDERN 2004, 218-223).

Všechny fragmenty skleněných nádob, objevené v Čechách byly již studovány N. VENCLOVOU (1990,159-162), nověji jsem se problematikou zabýval u příležitosti publikace středomořských importů z Třisova, autorčiny závěry jsem však mohl přijmout bezmála beze změny (KYSELA 2011).

Mezi fragmenty mosaikového skla z Čech jsou známy čtyři fragmenty typu *millefiori* ze Stradonic. V okolí Čech lze k této kategorii přiřadit 11 zlomků typu *millefiori* a a nejméně jeden typu *a reticella* ze Starého Hradiska.

Monochromní sklo zastupují 3 fragmenty ze Stradonic a jeden kobaltově modrý zlomek z Třisova.¹¹⁶ Dvě výše již zmíněná dna nádobek ze Závisti (VENCLOVÁ 1984; DRDA – RYBOVÁ 2001, 316), byla považována za foukaná, při dochování jen zcela minimální části stěny však toto tvrzení nemohlo být opřeno o pozorování skleněné hmoty nýbrž pouze o tloušťku stěny

¹¹⁴ Rovněž N. Venclová (osobní sdělení) myšlenku nyní přehodnotila a pokládá nádoby za importy.

¹¹⁵ Tento termín v sobě zahrnuje několik technologických skupin: sklo *a reticella* (průhledné sklo opatřené uvnitř sítkou propletených skleněných nitek), sklo *a millefiori* (u něhož je stěna nádoby slita z četných drobných polychromních dílků, *tesser*) a sklo „onyxové“ tvořené mosaikou nepravidelných barevných pásků.

¹¹⁶ N. VENCLOVÁ (cit. níže) uvádí i jeden fragment nádoby z Českých Lhotic, v nálezovém fondu však není dochován (sdělení A. Danielisové, viz i DANIELISOVÁ – MANGEL 2008, 50; DANIELISOVÁ 2010) a v korpus jej tudíž nezahrnuji.

jedné z nádobek (1-2 mm; stěna nádoby druhé není dochována vůbec). Nutno však podotknout, že ač jsou pro lité sklo typické skutečně spíše stěny o síle okolo 3-4 mm, stěny tenčí nejsou výjimkou (viz např. nálezy fragmentů litého skla z Délu II-I stol. př. Kr. kde je takto tenké sklo doloženo dokonce i v barvách totožných s barvou závistských zlomků: maximální (SIC!) síla stěny 2 mm = NENNA 1999, C90, C101, C103-106; C120, C130, C163 (matně modré), C184; C186; C191; C219; C238 (fialové); C251; C256; C258 (matně modré); C260; C263; C267; C281; C299; C304; C307-308; max síla stěny 1 mm = C209; C255). Zdá se tedy, že není důvodu, proč závistská dna neřadit mezi fragmenty litých skleněných nádob.

Z korpusu tím vypadávají jediné možné importy foukaného skla. Nálezy stradonické (SVOBODOVÁ 1985; VENCLOVÁ 1990) a třísovské (KYSELA 2011) lze totiž nejspíše považovat za mladší intruze. Podobná je situace i jinde ve střední Evropě, kde jsou z pozdně laténských kontextů doloženy jen nálezy skla litého: Manching (GEBHARD - FEUGÈRE 1995), Staré Hradisko (SVOBODOVÁ 1985), Požaha (ČIŽMÁŘOVÁ 2004, 201); Bratislava (MUSILOVÁ 2012). Jisté či ověřené importy foukaného skla ze střední Evropy nejsou známy.

3.1.6 keramika a amfory

Keramické importy ze středomořské oblasti jsou ve střední Evropě známy jen v malých množstvích (zejména ve srovnání například s Galíí). To je zajisté dáno jednak a především stavem věcí již v pravěku, zároveň však není možné vyloučit (a je vlastně poměrně pravděpodobné), že podstatným důvodem tohoto nálezové deficitu je neobeznámenost místních archeologů s příslušnými keramickými kategoriemi, jejich záměna s keramikou jiných období (zejména středověku a novověku) a následná skartace.

Většina níže uvedených keramických kategorií je ve střední Evropě zastoupena jen mizivým počtem exemplářů (často jediným fragmentem), přesto studiím o nich věnuji poměrně – na první pohled možná neúměrně – rozsáhlý prostor. Vede mě k tomu především snaha upozornit na existenci těchto mimořádných nálezových kategorií a poukázat na interpretační potenciál, který skýtají.

3.1.6.1 keramika černě listrovaná („kampánská“)¹¹⁷

Černě listrovaná keramika (zastoupená mezi českými nálezy zatím jedním fragmentem) či přesněji různá černě listrovaná zboží patří ve Středomoří k luxusním zbožím po celou druhou polovinu prvního tisíciletí před Kristem. Tvarové spektrum zahrnuje v první řadě stolní zboží (tvary picí i jídelní) zadruhé nádoby na olej.

V Itálii (ke třídě obecně viz zejm. MOREL 1980; PY 1993a; BRECCIAROLI TABORELLI 2005; detailní studie k problematice: MOREL 1981) začíná intenzivní produkce od čtvrtého století. Hlavní centra výroby se zde soustředí krom Sicílie a Velkého Řecka, zejména v Kampánii, Latii a Etrurii. Pro tato raná italská zboží je typická vysoká technologická úroveň a často poměrně složité tvary. Co do rozšíření keramika v této době téměř neopouští území Itálie, často ani regionu své výroby. Situace se ostře mění po druhé punské válce s nástupem Říma jako středomořské (mj. hospodářské) velmoci: tvarové spektrum černě listrované keramiky se zjednodušuje na několik standardisovaných a poměrně prostých tvarů, technická stránka je často „uspokojivá“ spíše než „vynikající“, na stránku estetickou je resignováno. Tato keramika pak (tak jako italské víno) zaplavuje Středomoří, zejména jeho západní polovinu.

Výroba italské černě listrované keramiky druhého a prvního století před Kristem (tradičně a nepřesně označované jako „kampánská“¹¹⁸) pokračuje v centrech, v nichž byla keramika vyráběna už v předchozích staletích. V Kampánii se jedná v první řadě o oblast Neapolského zálivu a o města Cales a Teano, v Latii o Řím, v Etrurii o Volterru a Arezzo, na

¹¹⁷ Podrobněji se otázkou zabývám v KYSELA – MAGGETTI – SCHNEIDER *v tisku*.

¹¹⁸ Tohoto výrazu budu v následujícím pro zjednodušení užívat ve tvaru (*terminu techniku*) „kampána“, abych nedošlo k záměně s geografickým určením.

Sicílii o Syrákúzy. S postupující římskou kolonizací Itálie se výroba již od třetího století šíří i na jadranské pobřeží (dílny doloženy v Jessi a Rimini; BRECCIAROLI TABORELLI 2000), ve století druhém pak do Popádí (modenese, Milano, Eporeia; BRECCIAROLI TABORELLI 2000) a na severní Jadran (Aquileia) (MOREL 1985; FRONTINI 1985; BRECCIAROLI TABORELLI 1988; SFREDDA 1998; BRECCIAROLI TABORELLI 2000; MANDRUZZATO – MASELLI SCOTTI 2003, 379). V průběhu prvního století potom vznikají nové dílny i v jižní Francii, do čtyřicátých let se klade vznik dílen v Lyonu (DESBAT – GENIN 1996, 226). Právě v této době začíná být keramika černě listrovaná z trhů vytlačována keramikou s povlakem červeným: terrou sigillatou či jejími předchůdci. V periferních oblastech (například Popádí) se však výroba keramiky s černým listrem udrží až do tiberiovského období. Výroba není žádným způsobem centralisována (jako například později u terry sigillaty) a krom těchto tradičních či výzkumem poznáných center byla černě listrovaná keramika vyráběna asi i v bezpočtu drobných dílen regionálního či místního významu. V některých oblastech, zejména v celé severní Itálii lze předpokládat řadu dílen, jejichž přesná lokalizace však zůstává neznáma¹¹⁹.

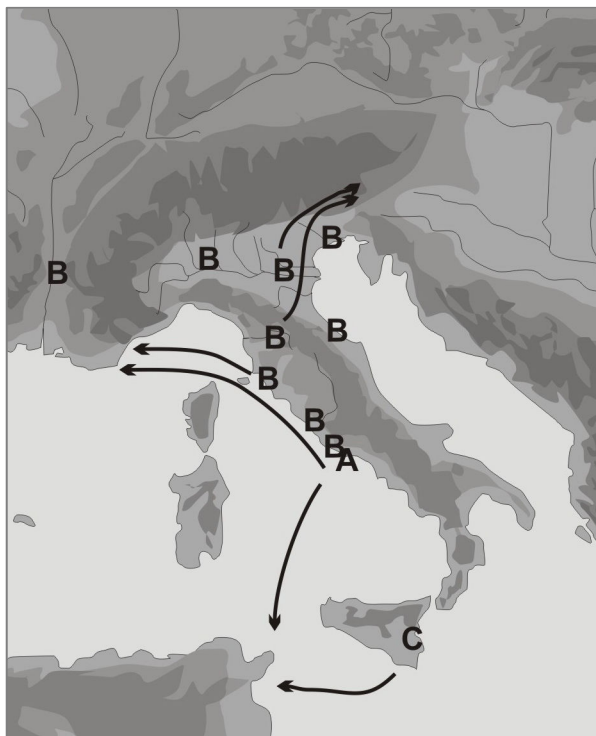
V prvé klasifikaci „kampánské“ keramiky definoval N. LAMBOGLIA (1952, 140) tři hlavní („universálně rozšířené“) třídy: Kampána A s jasně červeným tělem, ostrým lomem a intenzivně černým hustým kovově lesklým listrem; Kampána B s béžovým tělem, matnějším černým listrem a lomem méně pravidelným; Kampána C s šedým tělem a černým až olivovým listrem. Každému ze tří fabrikátů odpovídá pak podle Lambogli určité tvarové spektrum a každý je přirozeně vázán na konkrétní oblast výroby. Tato základní klasifikace zůstala v užívání až do dneška¹²⁰, ačkoliv realitě odpovídá spíše přibližně. Kampána A je asi skupinou nejméně problematickou: jedná se o velmi kvalitní zboží snadno rozpoznatelné co do fabrikátu i tvarového spektra, vyráběno bylo v oblasti neapolského zálivu. Kampána C je výrobek sicilský (Syrákúsy), od druhého století před Kristem jsou však šedá černě listrovaná zboží vyráběna na adriatickém pobřeží a v Popádí (BRECCIAROLI TABORELLI 2005) od prvního století i v jižní Galii (PY 1993c). Spolehlivou identifikaci kampány C ztěžuje i možnost její záměny za výrobky jiných dílen, u nichž omylem došlo k nežádoucímu redukčnímu výpalu těla (MAGGETTI – GALLETTI 1986).

Terním „kampána B“ se postupem času stal málo výmluvným označením pro všechna ostatní černě listrovaná zboží republikánské Itálie, jimž je společná keramická hmota v odstínech okrové, béžové až narůžovělé barvy a matné až polomatné odstíny listru, přičemž vzájemný genetický vztah mezi nimi není vždy jasný. Právě na základě odstínů a

¹¹⁹ BRECCIAROLI TABORELLI 2000, 27-28 předkládá možný model rozpýlené produkce v severní Itálii.

¹²⁰ Charakteristiku jednotlivých fabrikátů viz zejm. v MOREL 1981, 45-52; MANDRUZZATO – MASELLI SCOTTI 2003; BRECCIAROLI TABORELLI 2005.

kompaktnosti keramické hmoty a listru (částečně i podle tvarového spektra) je možno v tomto okruhu dále rozlišit oblasti výroby: pobřežní Etrurii (Volterra, Cosa?); vnitřní Etrurii a údolí Arna (Arezzo - Pisa); severní Kampánii (Cales, Teano: PEDRONI 2001); Lazio (Řím?); Popádí; severní Jadran; Lyon...¹²¹.

Obr. 3.1.6.1a: výrobní centra a distribuční okruhy hlavních skupin černě listrované keramiky

Rozpoznání oblasti výroby konkrétního fragmentu je zásadní zejména z toho důvodu, že jednotlivým centřům výroby odpovídají příslušné distribuční okruhy: tak je keramika z Lazia a Kampánie vyvážena v první řadě po moři do západního Sředomoří, zatímco keramika z pobřežní Etrurie směřuje především do Hispánie a Gallie (např. MOREL 1998, 15; COLIN 1998), aretinská pak převážně po souši do Popádí a dále na sever (MOREL 1985; BRECCIAROLI TABORELLI 1988; SFREDDA 1998, 22). I málo kvalitní výrobky popádských dílen jsou předmětem vývozu do alpské oblasti: na západě do dnešního Švýcarska (MAGGETTI 2005), na východě spolu s keramikou aretinskou do oblasti Aquileie

(MANDRUZZATO - MASELLI SCOTTI 2003, 379; DONAT 2009, 114), Slovinských Alp (Mandrga: HORVAT - BAVDEK 2009, 67) a na Magdalensberg. Zde všude se o trh dělí se zbožím popádským. Černě listrovanou keramiku nalézanou na Magdalensbergu dělí M. Schindlerová na „hartes“ a „poröses Fabrikat“, odpovídající produkci aretinské respektive popádské (SCHINDLER 1967; 1986; MAGGETTI - GALLETTI 1986).

¹²¹ Ponechme zde stranou diskusi o hierarchisaci tohoto „světa“, který se podle J.-P. MORELA (1981) dělí na původní etruskou „pravou kampánu B“ a na ji imitující „B-oidní“ produkci severokampánskou, zatímco podle citlivějšího návrhu F. CIBECCHINI (1998, CIBECCHINI - PRINCIPAL 2004) je vhodnější hovořit o „okruhu kampány B“ (případně podle L. BRECCIAROLI TABORELLI /2005/ o „kampánách B“). Zásadnější je otázka samotné existence „pravé kampány B“: J.-P. Morel totiž na tyrhénském pobřeží rozlišuje „pravou kampánu B“ (definovanou na základě nálezů z Cosy: typ II podle TAYLOR 1957), B-oidní produkci caleskou a severoetruskou (volterrrskou) skupinu Pasquinucci D. Podle pisánské školy, reprezentované opět Francou Cibecchini, lze ale (na základě makroskopické ale i petrografické analýzy) v severní Etrurii rozlišit jen poslední dvě jmenované skupiny. V nové publikaci černě listrované keramiky z Cosy se Anne REYNOLDS SCOTT (2008, 8) drží morelovského třídění na tři skupiny, připouští však spřízněnost produkce Cosy a Volterry.

Tato schémata však nejsou přirozeně platná bez výjimek, a tak například v Aquilei jsou sice v zanedbatelných množstvích ale přeci přítomny importy jak etruské kampány B, tak i kampány A a C (MANDRUZZATO – MASSELLI SCOTTI 2003; MAGGI – MERLATTI 2007, 548-550; DONAT 2009, 114).

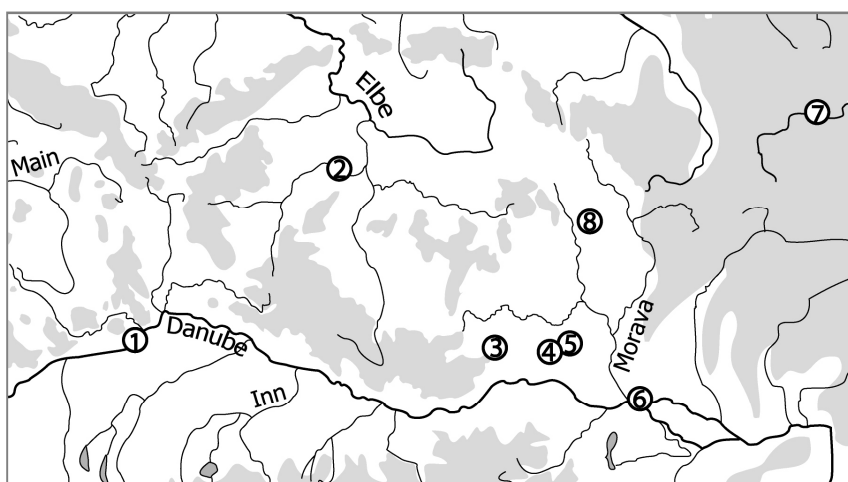
Málo hodnotná je kampánská keramika jako prostředek datace (viz zejména MOREL 1990). Jednotlivé tvary jsou ve všech třech hlavních fabrikátech většinou zavedeny v první (jen některé až ve druhé) polovině druhého století a pokračují bez výraznějších změn až do závěru produkce. Drobné variace jsou, spíše než chronologicky, podmíněny zvyklostmi jednotlivých dílen či prostě přirozenou variabilitou v rámci produkce. Jen u některých tvarů, předznamenávajících již formy nejstarší terry sigillaty, lze oprávněně uvažovat o dataci až do nejpozdějšího období výroby kolem či po polovině prvního století: to je případ produkce lyonské (DESBAT – GENIN 1996) nebo obou magdalensberských fabrikátů, které také M. SCHINDLEROVÁ (1967; 1986) označuje ne jako „kampánu“ nýbrž jako „černou sigillatu“. Nástup těchto nových tvarů umožňuje pak například Janě HORVAT (1995, 30-36; HORVAT – BAVDEK 2009) dělit import černě listrované keramiky ve východních Alpách do dvou chronologických horizontů a sledovat tak její postupné šíření z římských enkláv do „domorodých“ sídlišť.¹²²

Rozšíření černě listrované keramiky v zaalpské Evropě (pro situaci ve střední Evropě viz již KARWOWSKI 2007) je do značné míry podobné rozšíření transportních amfor (často zaznává představa o společném šíření obou těchto artiklů spojených navzájem konzumací vína). A stejně jako v případě amfor lze poukázat na dvě možné cesty, kudy mohla kampánská keramika do středoevropského prostoru dorazit: západní přes Galii a východní přes Aquileiu. Do Galie proniká kampánská keramika ojedinele již ve třetím století (ADAM 2007, 260), výrazněji od počátku století druhého: nejprve kampána A, od poloviny II stol. výrobky

¹²² O něco lepší datovací možnosti poskytuje keramika „pre-kampánská“ (tedy zboží IV-III stol.) a stojí za pozornost, že v Gurině a v Breisachu-Hochstettenu byly objeveny fragmenty nádob s reliéfní výzdobou (centrální medailon misky a stěna reliéfní patéry). Reliéfně zdobená keramika (tradičně označovaná též jako „calenská“) patří v rámci černě listrovaných zboží právě k ranější produkci a datuje se do III a samého počátku II stol.: podle L. BRECCIAROLI TABORELLI 2005 výroba spadá zhruba do let 250-180 př. Kr., L. PEDRONI (2001, 117-139) se snaží (na základě ne zcela stabilní historické konstrukce) tuto dataci zvýšit na údobí mezi koncem IV stol a dobou druhé punské války. Nálezy reliéfní keramiky jsou výjimečné i v samotné severní Itálii. Jeden reliéfní medailon pochází z velmi raného kontextu Aquileie (jeho uložení spadá tedy do doby krátce po roce 181 př. Kr. (MASSELLI SCOTTI – MANDRUZZATO – TIUSSI 2009, 266-268, Fig. 28c). Miska zcela totožná s fragmentem z Breisachu byla nalezena v Adrii v hr. 177 datovaném do III stol. (SANESI MASTROCINQUE 1982). L. Sanesi Mastrocinque odmítá nález zařadit do produkce Cales a přesvědčivě se vyslovuje pro původ volterrský. Rovněž do Volterry a třetího stol. můžeme tedy klást původ zlomku breisachského. Medailon z Guriny naopak nachází přesné analogie mezi nálezy z Cales (PAGENSTECHEK 1909, 52, Nr. 51), jeho dataci lze jen velmi široce položit do závěru III či počátku II stol.

okruhu B (COLIN 1998, 72-74). Ač zastoupena na každém nalezišti jen malým počtem fragmentů, její rozšíření pokrývá poměrně systematicky celou jižní polovinu Francie (MOREL 1985; COLIN 1998, 72, Fig. 28; MOREL 1998). Směrem k severu počet nalezišť i nálezů výrazně ubývá (pro SZ Galii srov. přehledově FICHTL 2002, 175-7, Fig. 5). Směrem dále do střední Evropy se podobně jako v případě amfor, soustředí nálezy černě listrované keramiky výrazněji v Porýní: Breisach-Hochstetten (STORK 2007, 203-205), Breisach-Münsterberg (WENDLING 2007, 127), Basilej (FURGER-GUNTI 1979, 99; FURGER-GUNTI – BERGER 1980, Taf. 19: 425-429, JUD 2007, 112), a Atenburg-Rhienau (FISCHER 1975, 319-321; 2004, 126-127). Z Württemberska uvádí G. WIELAND (1996, 166) pouhé dva nálezy z Elsachstadtu (oppidum Heidengraben) a Heroldingenu ([312] Harburg, Ldkr. Donau-Ries na württembersko-bavorském pomezí), u nichž obou navíc zmiňuje možnost datace až do doby římské.

Na jih od střední Evropy dokládá mapa St. DEMETZE (1992, 638, Abb. 5, n. 37; viz i GUGL 2000 a JABLONKA 2001) pronikání BG keramiky do Alp údolními Adiže a Ticina, jen na Uttendorfu and Bürgkogelu (Kaprun, Salzburg) však nálezy překračují hřeben Alp (MOOSLEITNER 1996, 249, Abb. 1:6; HÖGLINGER 2004, 190, Abb. 2:2; 193, Abb. 3:5). Z dalších nepočetných nalezišť ve vnitřních Alpách lze jmenovat Kirchbichl (Kufstein) v severním Tyrolsku či Gurinu (Dellach) a Teurnii (Lendorf) v Korutanech (Gurina: JABLONKA 2001; ostatní naleziště viz: GUGL 2000, 126-127) a přirozeně již citovaný Magdalensberg. Na jihovýchodě, podél stezky z Aquileie do vnitřních Alp se ve druhém století import černě listrované keramiky omezuje na lokality osídlené Římany (římská města ve Friuli, stanice Mandrga ve slovinských alpách), až v průběhu prvního století se šíří i komerční cestou do lokalit domorodých (HORVAT 1995, DONAT 2009).

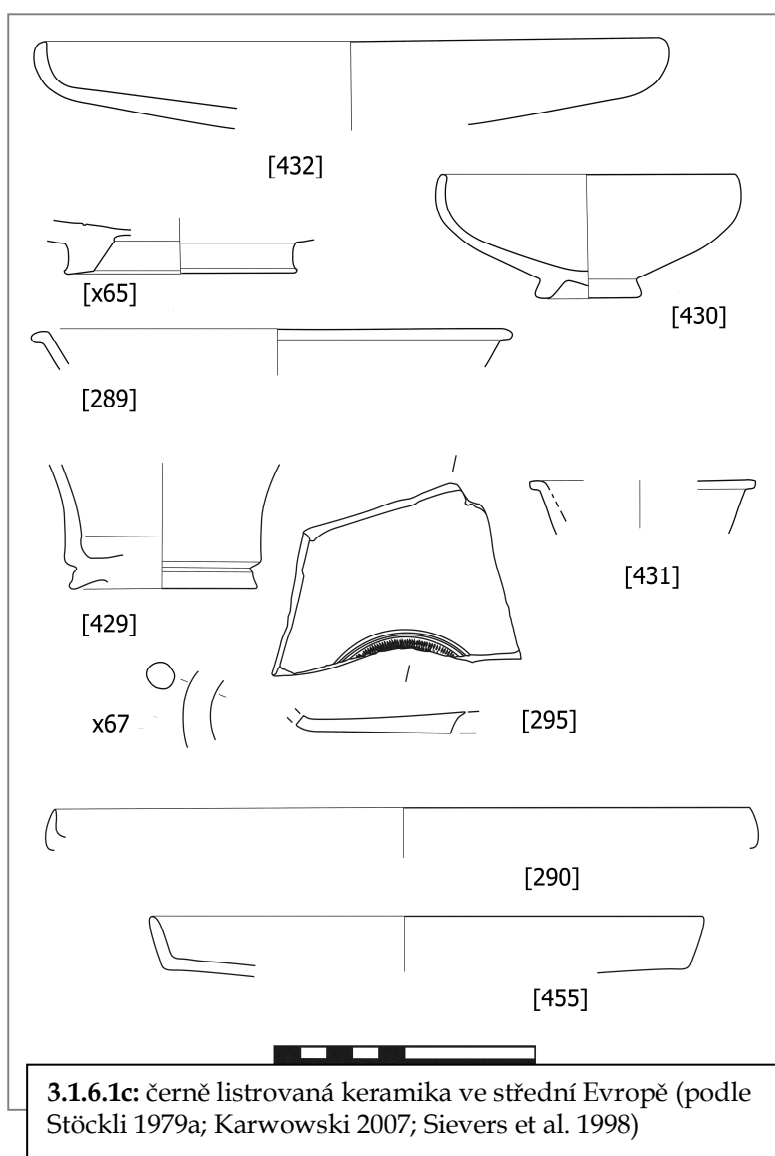

Obr. 3.1.6.1b: Rozšíření černě listrované keramiky v užší střední Evropě: 1) Manching; 2) Stradonice; 3) Thunau am Kamp; 4) Michelstetten; 5) Oberleiserberg; 6) Bratislava; 7) Krakov; 8) Staré Hradisko

V užší střední Evropě **Obr.3.1.6.1b** (Bavorsko*, Čechy, Morava*, jižní Polsko a střední Podunají) je černě listrovaná keramika z Bavorska* známa dosud pouze několika zlomky z Manchingu ([428-432, x65-67] STÖCKLI 1979; SIEVERS et al. 1998; jeden

nepublikovaný zlomek Kampány C¹²³), v Čechách a na Moravě jsou jedinými známými nálezy jeden stradonický fragment [147] a dnes ztracený kus pocházející ze Starého Hradiska ([276] LIPKA - SNĚTINA 1912, 350). Překvapivá koncentrace nálezů se potom rýsuje (zejména díky objevům posledních let) na středním Dunaji, v oblasti moravsko-rakousko-slovenského pomezí: se dvěma fragmenty z Oberleiserbergu ([289, 290] Ernstbrunn, Bez. Kroneuburg; KARWOWSKI 2007), dvěma z Michelstettenu ([286, 287] Asparn an der Zaya, Bez. Mistelbach; TREBSCHKE 2010), zhruba desítkou (z jediné nádoby?) z nížinného sídliště v Thunau am Kamp ([295] Bez. Horn; SZAMEIT - OBENAU 2009, 606) a dvěma z Bratislavy ([454, 455] ZACHAR-REXA 1988, PIETA 1996; VRTEL 2009, 122) se z hlediska této třídy importů jedná o nejbohatší oblast ve střední Evropě. Jeden možný nálezy pochází rovněž z Krakova - Čla (POLESKA 2006, 61)¹²⁴.

Otázku po původu těchto importů si pokládal již STÖCKLI (1979, 195) v publikaci nálezů manchingských. Na základě svého určení dvou z pěti kusů jako aretinských a dalších dvou jako výrobků z ligurského pobřeží uvažoval o souběžném importu z Norika (aretinské zboží) a z Galie. Několik let poté vyšli z téhož předpokladu G. KAENEL a M. MAGGETTI (1986), když na základě přírodovědných analýz konstatovali, že území dnešního Švýcarska bylo černě listrovanou keramikou zásobeno ze dvou směrů:

¹²³ Za informaci o jeho existenci děkuji H. Wendlingovi.

¹²⁴ Tento seznam je třeba ještě rozšířit o pravděpodobné či možné imitace kampánské keramiky, které jsou nepřímým dokladem znalosti této keramické skupiny i v oblastech, odkud nám nejsou známy její přímé nálezy, tuto problematiku však budeme zkoumat samostatně v kapitole 3.2.

výrobky kampánskými ze západu z Galie a severoetruskými a popádkými z jihu (viz rovněž MAGGETTI *et al.* 1998; MAGGETTI 2005; MAGGETTI – SERNELS 2006). Vzhledem k nárůstu pramenné základny jsme považovali za užitečné provést podobný projekt i s nálezy středoevropskými včetně oněch zkoumaných již Stöcklim, s jehož identifikacemi nebylo vždy možné se ztotožnit.

Všechny dostupné fragmenty černě listrované keramiky ve střední Evropě byly

shromážděny a ty, jejichž rozměry umožnily odebrání vzorku, byly podrobeny analýze chemického složení. Analýzy provedl prof. M. Maggetti (Fribourg) a Dr. G. Schneider (Berlin), jejich výsledky jsou uvedeny zde v Apendixu 3 (viz rovněž KYSELA – MAGGETTI – SCHNEIDER *v tisku*). Podle jejich závěrů je stradonický fragment původu etruského (přesnější lokalizace není jasná, nejedná se však o Arezzo ani o Volterra), fragment z Thunau am Kamp (KP 113) pochází z Arezza, ostatní analysované fragmenty, vesměs z Manchignu, jsou původu severokampánského, calenského¹²⁵. To ukazuje výmluvně na to, že nálezisť dosáhly západní cestou přes

Galii, jak by například na Manchingu odpovídalo i původu zdejších amfor. Dále na východě je bohužel situace méně jasná, ze zdejší nálezové koncentrace mohl být analysován jen jediný

¹²⁵ S výjimkou jednoho, u něhož analýza potvrdila, že se nejedná o fragment keramiky kampánské ale s největší jistotou o moderní intrusi.

fragment (Thunau, viz výše) u dalších je nutno se spolehnout pouze na atribuci visuální. Na jejím základě byl jeden z fragmentů bratislavských připsán dílnám aretinským¹²⁶ a tento původ je možno navrhnout i pro oba nálezy michelstettenské. Rovněž jeden z fragmentů oberleiserberských se blíží aretinské produkci, zatímco druhý upomíná na zboží adriatická. Přistoupíme-li na tyto atribuce, můžeme předpokládat, že na rozdíl od Manchingu na střední Dunaj dospěla černě listrovaná keramika východoalpskou cestou. Ve střední Evropě se tak rýsují dva distribuční okruhy: západní zasahující přes Galii až do Bavorska a východní ovládající přes východní Alpy oblast středodunajskou. Posice Čech v tomto schématu není jasná: generické určení stradonického fragmentu do „Etrurie“ nechává otevřenou možnost výroby jak ve vnitrozemí, které spadá do okruhu (výrobního i obchodního) aretinského, tak v Etrurii pobřežní, v níž naopak můžeme předpokládat napojení na obchodní trasy tyrhénské.

Pokud se týká rozšíření nálezů, je zjevné, že s frekvencí jednoho až dvou fragmentů/nádob na lokalitu je černě listrovaná keramika ve střední Evropě nesmírně řídká¹²⁷. To by bylo možno považovat za doklad její značné hodnoty a dostupnosti jen osobám výjimečného postavení, přitom však nelze ztratit ze zřetele, že dva fragmenty pocházejí i z nenápadného naleziště jakým je Michelstetten. Spíše než hodnotou této keramické kategorie můžeme tak nečetnost jejich nálezů vysvětlit spíše logistickými obtížemi spojenými s její přepravou a – jak již poznamenáno v úvodu – neobeznámeností místních archeologů s ní.

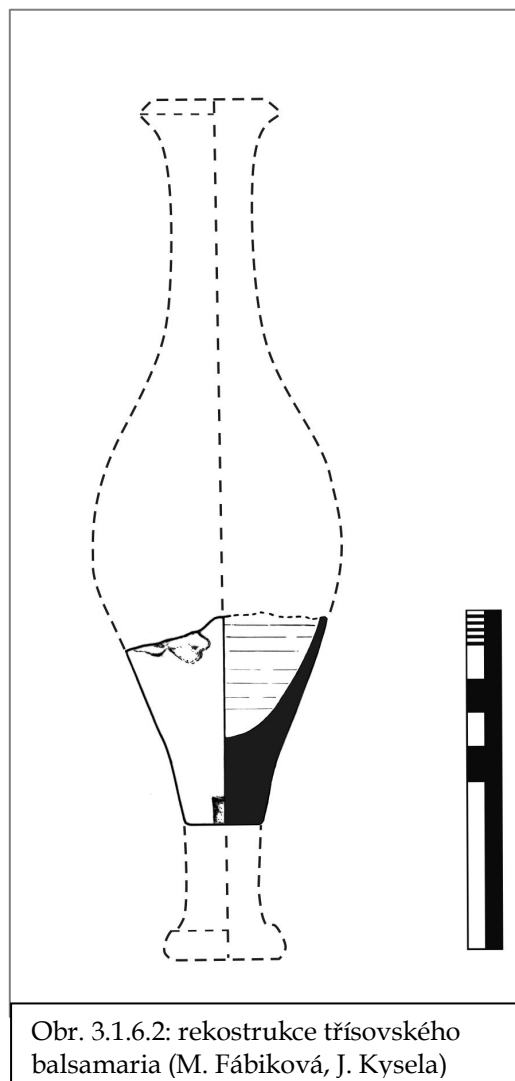
¹²⁶ Určení provedla S. Scheffenberger-Zabehlicky (VRTEL 2009, 122).

¹²⁷ Manching zde – tak jako v mnoha jiných ohledech – tvoří výjimku. Analýzy však mj. prokázaly, že mezi fragmenty manchingskými si jsou co do chemického složení dva a dva natolik podobné, že se s velkou pravděpodobností jedná o zlomky dvou a nikoliv čtyř nádob. Tuto hypotézu podporuje jak vzhled střepů samých, tak i jejich nálezové okolnosti (podrobněji viz KYSELA – MAGGETTI – SCHNEIDER *v tisku*). Počet manchingských zlomků se tak po odečtení obou „dvojčat“ a fragmentu za kampaň považovaného mylně snižuje (navzdory novým objevům) z předpokládaných osmi na pouhých pět MNI.

3.1.6.2 užitková keramika

Římská užitková keramika je v našem katalogu zastoupena dvěma fragmenty: vnitřním dnem drobné uzavřené nádoby z Třísova a fragmentem těla (zřejmě rovněž dna) z oppida stradonického.

Třísovské dno [213] pochází z nádoby označované jako unguentarium či balsarium (viz především ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987; dále pak FORTI 1962; CUADRADO 1977-1978; CAMILLI 1999). Jedná se o nádoby (výška 5-30, většinou však 8-20 cm) vřetenovitého tvaru s dlouhou tenkou nožkou i hrdlem a oblým či bikonickým tělem. Vřetenovitá unguentaria jsou užívána po celém Středomoří v období 4.-1. stol. př. Kr. a vyráběna zde masivně na nadregionální ale i místní úrovni. Výroba je málo standardisována a variační šíře obrovská: případné typologie tak mají platnost pouze v regionálním měřítku a úvahy o chronologii vypracované na jejich základě mohou být nanejvýš hrubě orientační. Objemu výroby odpovídá i nejrůznější kvalita, která je u mnoha těchto nádob tak nízká, že se v nich tekutiny neudrží ani několik hodin (ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987, 116). To souvisí s jejich funkcí: většina v celku dochovaných unguentárií pochází z hrobů a naplněny byly jen na krátkou dobu (nádoby sloužící k pomazávání mrtvého či k provedení úliteb na hrobě), jen symbolicky anebo se s jejich

Obr. 3.1.6.2: rekonstrukce třísovského balsamaria (M. Fábiková, J. Kysela)

naplněním vůbec nepočítalo (u nádob vkládaných do hrobu). V případě (typologicky totožných) nádob určených k praktickému použití se pochopitelně přistupovalo ke kvalitnějšímu výpalu či k opatření vnitřku nádoby smolným či listrovým povlakem. I tak sloužila však unguentaria spíše k naplnění a použití než k dlouhodobému přechovávání obsahu. Za náplň tohoto druhu nádobek je běžně považován olej případně jiné kosmetické látky. Analýzy obsahu některých nádob tohoto typu (i ze starších či pozdějších období) však dokládají přítomnost např. vína, kadidla, barviv, živočišných tuků, mléčných výrobků, koření atd. (ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987, 116; FRÉRE - BODIOL 2010). Je pochopitelně nutno,

vyvarovat se příliš přímočaré četby výsledků analýz (jmenované složky mohly působit jako aromatické látky v olejích), s jistotou však můžeme uvažovat o mnohem širším využití než obecně „kosmetickém“ či rituálním (např. farmaceutickém či obecně medicínálním, kulinářském atd.).

Z výše řečeného vyplývá, že v případě třísovske nádoby se můžeme jen stěží konkrétněji vyjádřit k její chronologii či oblasti původu: Středomoří, možná Itálie, nejspíše 3.-1. stol. př. Kr. (CAMILI 1999, 32-33). Přesto je nádoba hned ze dvou důvodů nanejvýš zajímavá: Zaprvé se ve střední Evropě doby laténské jedná o nález zcela ojedinělý: třísovske unguentarium představuje dosud nedoložený typ středomořského importu, a to nejen v nadalpské Evropě. Až s římským vojskem totiž pronikají balsamaria do vnitřní Galie v době pocaesarovské (POUX – ROBIN 2000, 191, 200; ROBIN 1993), za Rýn až v době augustovské (FINGERLIN 1986, 52: 27; 176: 54-58; 285: 34; 544: 82). Na Magdalensbergu se objevují (byť v navážkách obsahujících i starší materiál) kolem poloviny prvního století (SCHINDLER-KAUDELKA 1975, 219-221), nález z Uttenbergu v salzburšských Alpách spadá nejspíše až do augustovského období (HÖGLINGER 2004, 188-190, Abb. 2:4), stejně jako kus pocházející údajně ze Starého Hradiska (MEDUNA 1961, 56). Jeho nálezové okolnosti však nejsou známy a s největší pravděpodobností ze Starého Hradiska ve skutečnosti nepochází (ŽENOŽIČKOVÁ 2011, 70).

Zadruhé, krom své samotné přítomnosti nabízí nám třísovske balsamarium ještě jednu příležitost k poznání kontaktů laténské a středomořské civilizace: Tmavá hmota zachycená na dně byla podrobena analýze v Laboratoři molekulové spektroskopie VŠCHT v Praze (NOVOTNÁ – MIŠKOVÁ 2011; viz zde příloha 4). Analýza prokázala, že se nejedná o anorganický povlak, nýbrž o zbytky původního obsahu. Většina hmoty je tvořena živočišnou bílkovinou (získané spektrum nejspolehlivěji odpovídá spektru klišu) byl v ní však identifikovány i podíly kaolinitu a silikátů, jen v nepatrné míře byl zjištěn olej (podrobněji viz KYSELA v tisku c).

Fragment světlého těla keramické nádoby s náběhem na ploché dno. [148]

Fragment lze klasifikovat jako stěp římské užitkové keramiky, přítomnost šamotu a zejména vulkanického písku v keramické hmotě ukazuje na původ v oblasti Lazia či Kampánie¹²⁸. Užitková keramika republikánské Itálie (viz např. OLCESE 2004; BATS ed. 1996) představuje nesmírně širokou a dosud poměrně málo zmapovanou skupinu středně hrubých oxidačně pálených zboží (světlé barvy od krémové po červenou). Pokud příměsí v keramické

¹²⁸ Laskavé sdělení S. Menchelli, Università di studi di Pisa.

hmotě stradonického střepu umožňují identifikovat oblast původu, jedná se poměrně výjimečný případ protože obecně nelze fragmenty tohoto zboží určit přesněji než jako „středomořské“. Tvarové spektrum zahrnuje krom kuchyňských hrnců především uzavřené tvary (džbánky, amforovité nádoby a hrnce-olly s širokým ústím). Tato keramika je již od druhého století předmětem vývozu do západního Středomoří. Před polovinou století se objevuje na jihofrancouzském pobřeží (BATS 1988, 161-162; PY 1990, 583-588; 1993, 222), kde je bezmála okamžitě imitována. V poslední čtvrtině století je zastoupena (ať už importy nebo stěží od nich odlišitelnými imitacemi) již na všech významnějších lokalitách vnitrozemské Galie (viz např. LAVENDHOMME - GUICHARD 1997, 132; souhrnně COLIN 1998, 34, 73-74;).

Hojně jsou nálezy světlého užitkového zboží doloženy i na Magdalensbergu, zde se však bez výjimky jedná o importy ze severní Itálie či z území dnešního Slovinska. Středoitalská zboží zde doložena nejsou (SCHINDLER-KAUDELKA 1989, 16-19). Z Frauenbergu ve Štýrsku pochází z pozdnělaténského kontextu jeden fragment keramického pekáče („Backplatte“), který je rovněž možno zahrnout do kategorie užitkové keramiky (GROH - SEDLMAYER 2005, 224, Tabelle 25. bez vyobrazení).

Ve středoevropské oblasti laténské kultury nejsou nálezy fragmentů této keramické kategorie známy v podstatě vůbec: G. WIELAND (1996, 166, 228, Taf. 24:3) zmiňuje možný nález z Glatten-Bopfingen ve Würtensbersku, připouští však zároveň, že by se mohlo jednat o keramiku římskou. Podobně v depozitáři Keltsko-Římského musea v Manchingu jsou fragmenty této kategorie bohatě zastoupeny mezi nálezy z doby císařské. Tak zde jsou přirozeně klasifikovány i všechny podobné fragmenty z kulturní vrstvy, zatímco v objektech budou podobné nálezy pokládány za mladší intruze. To je přirozeně postup z hlediska obezřetnosti správný, přesto vede ke spolehlivé eliminaci římské užitkové keramiky z nálezového fondu manchingského oppida. Odlišení republikánských a císařských fragmentů této keramické třídy je totiž přirozeně stěží možné.

3.1.6.3 Fragment tenkostěnného poháru typu Marabini I [149]

Drobný plasticky zdobený keramický fragment pochází ze staré sbírky stradonické. Na jeho (horní) hraně podél lomu náznak vyhnutí směrem ven. Keramická hmota hnědočervené barvy (totožné na lomu i na povrchu) je hrubozrnná kompaktní tvrdě vypálená s drsným povrchem. V ostřivu velmi četně zastoupena drobná (< 0,2 mm) světlá zrníčka (křemen). Paralelně s horní hranou probíhají dvě řady drobných (průměr cca 1,5 mm) barbotinových hrbolek. Pět milimetrů pod druhou z nich se nachází jeden osamocený hrbolek.

Navzdory jeho nepatrným rozměrům je možno fragment velmi spolehlivě přiřadit nejenom keramické třídě ale i konkrétnímu tvaru. Jedná se o střep poháru typu Marabini I, vyrobený z tzv. tenkostěnné keramiky (it. *ceramica a pareti sottili*, fr. *céramique à parois fines*, angl. *thin walled pottery*, něm. *dünnwandige Keramik*; k tenkostěnné keramice viz zejm. MARABINI MOEVS 1973; MAYET 1975; KAUDELKA 1975; RICCI 1981; 1985; souhrnně GERVASINI 2005).

Tenkostěnná keramika (jak ostatně dává tušit vágnost jejího pojmenování) tvoří jednotnou keramickou, popř. technologickou kategorii jako například keramika černě listrovaná či terra sigillata, nýbrž zahrnuje širokou škálu zboží (různých z hlediska produkčních center, technologie, forem i výzdobných prvků) vyráběných v římském světě od druhého století př. Kr. do období vrcholného císařství. Společným rysem všech je – vedle právě tenkosti stěn – zejména funkční určení a z něho plynoucí tvarové spektrum: Jedná se vesměs o stolní keramiku určenou zřejmě převážně ke konzumaci nápojů. Tvary se tak omezují vlastně výlučně na poháry, misky, číše, hrnky a dvouuché koflíky (*scyphi*). V rámci velké třídy tenkostěnných keramik je možno na základě charakteru keramické hmoty, tvarového spektra, úpravy a výzdoby povrchu vydělit řadu regionálních skupin, které odpovídají jednotlivým výrobním centrům či oblastem a vykazují větší či menší distribuční okruh.

Stradonický fragment patří do nejranější skupiny tenkostěnné keramiky, vyráběné zřejmě v jižní Etrurii či severním Latii od počátku druhého století před Kristem (pochyby o tak vysoké dataci vyjadřují MAYET 1973, 25 a VEGAS 1990). Bezmála jediným tvarem této skupiny je právě pohár typu Marabini I = Mayet I = Schindler-Kaudelka 20 = Ricci I/I (MARABINI MOEVS 1973, 49-53, Pl. 1-3, N° 1-24; MAYET 1975, 24-26, 126-127, Pl. 1: 1-7; SCHINDLER-KAUDELKA 1975, 54-56, Taf. 5; RICCI 1985, 243-244, Tav. LXXVIII:1-2; SANTROT – SANTROT 1995, 127-128). Jedná se o vysoké (v. až 17 cm) vřetenovité poháry s plochým dnem a nálevkovitě odsazeným okrajem, často členěným několika drážkami či vývalky. Tělo pohárů je buď hladké nebo častěji zdobené právě řadami barbotinových teček, které mohou být uspořádány buď do dvojitých vodorovných a svislých pásů a prostých diagonálních křížů

anebo do horizontálních pásů a girland (u stradonického fragmentu nelze původní uspořádání rozpoznat, na rekonstrukci – viz obr. [149] na fototabuli v příloze – volíme druhou variantu).

Z domovské Etrurie a Latia poháry typu Marabini I zhruba od poloviny (RICCI 1985) či třetí čtvrtiny (VEGAS 1990) druhého století šíří především do Západního Středomoří, (Španělsko, později Jižní Francie – podrobný seznam lokalit, chronologii a další bibliografii viz zejm. v MAYET 1975, 126-127; RICCI 1985, 244; VEGAS 1990; SANTROT – SANTROT 1995, 128), ze se však objevují zásadně na lokalitách, pobřežních nebo těch, kde je možno předpokládat přítomost osob italského původu. Ve vnitřní Galii jsou nálezy pohárů typu Marabini=Mayet I řídké: po jednom dnu bylo nalezeno v Roanne (dpt. Loire, rég. Rhône-Alpes, F; LAVENDHOMME – GUICHARD 1997, 131, Pl. 71:7) a v Gondole (dép. Puy-de-Dôme, Auvergne, F; S. Barrier, osobní sdělení), četnější nálezy jsou známy z Gergovie (dép. Puy-de-Dôme, Auvergne, F; GUICHARD – LEGUET – MALACHER – TOURLONAI 1994, 302), ve všech případech v kontextech první poloviny I století př.Kr. Tento poměrně skromný obraz se zdaleka nedá srovnávat například s masivním rozšířením černě listrované keramiky.

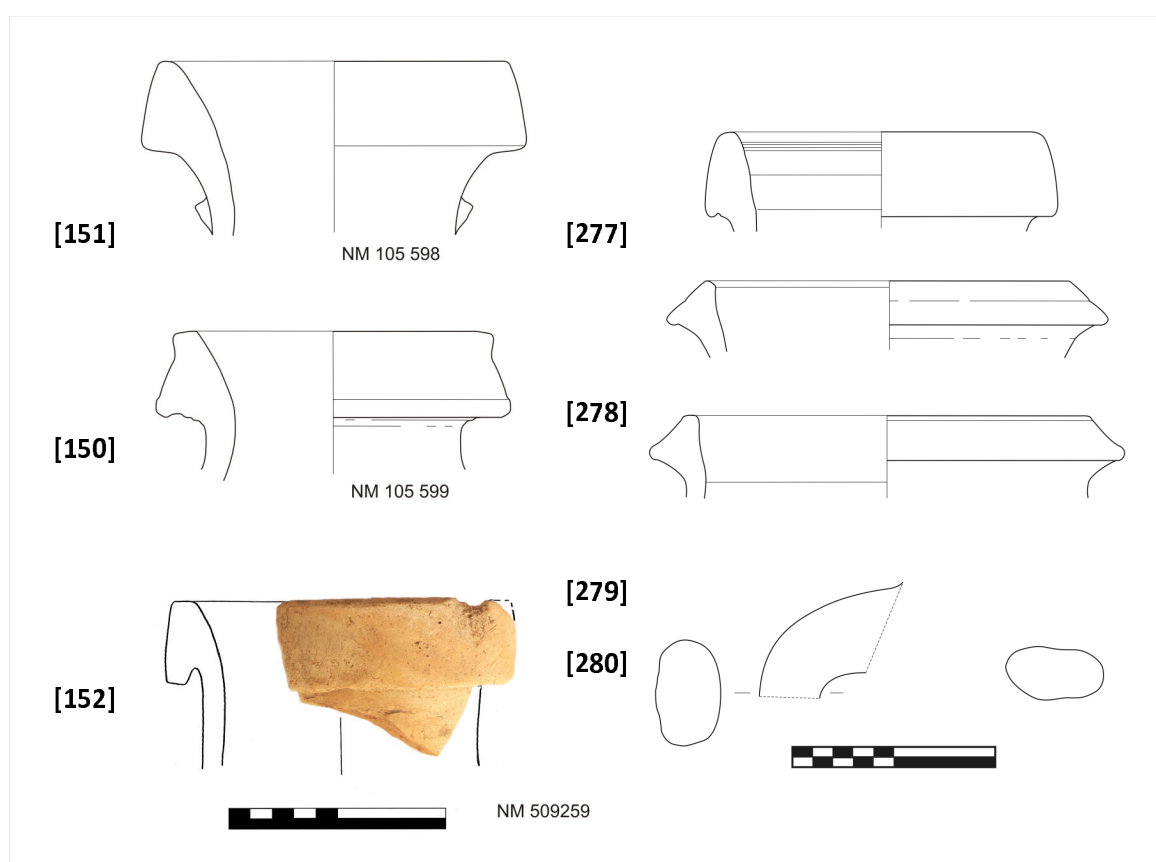
Na rozdíl od prvních map rozšíření (RICCI 1981) narostl v posledních letech počet nálezů ze středního a východního Středomoří: zatímco již Marabiniové byly známy nálezy z Athén a Pergama, nové jsou publikace pohárů z republikánské Ancony (COLIVICCHI 2002), importy jsou (vedle místních výrobků od tyrhénských snadno odlišitelných) známy rovněž z Aquileje a dalších lokalit ve Friuli (DONAT 2009, 102, pozn. 63), ze severní Istrie (Fornače: HORVAT 1995, 28) a směrem do střední Evropy z Magdalensbergu (SCHINDLER-KAUDELKA 1975; 1998) a z Frauenbergu (GROH – SEDLMAYER 2005, 132-133, Taf. 9: 550/1).

Produkce tohoto typu pohárů končí během druhé poloviny prvního století před Kristem: v Cose i na Magdalensbergu spadají nejmladší nálezy do vrstev datovných do let 30-25 př. Kr. (MARABINI MOEVS 1973, 50; SCHINDLER-KAUDELKA 1975, 54).

Jeden nezdobený pohár formy Marabini I („aus rotem Ton“) pochází z Ornavassa-S. Bernarda, z hrobu č. 162 (GRAUE 1974, 93, 241, Taf. 36:6).

3.1.6.4 amfory

Amfory jsou mezi českými nálezy zastoupeny třemi fragmenty okrajů ze Stradonic [150-152], z nichž dva byly již opakovaně publikovány, jeden byl objeven teprve při nedávné revizi stradonického fondu (JANSOVÁ 1962, 344; WALDHAUSER 1983, 333-334, Obr. 1; SVOBODOVÁ 1985). V případě domnělých nálezů amfor z Bořitova, okr. Blansko se ve skutečnosti jedná o keramiku středověkou či novověkou¹²⁹. V okolí Čech (viz i dále) jsou amfory reprezentovány rovněž třemi jedinci (čtyřmi fragmenty) ze Starého Hradiska [277-280] a výrazně početnějšími soubory z Manchingu (MNI¹³⁰ >35) a Bratislavy (MNI 35) – viz dále.

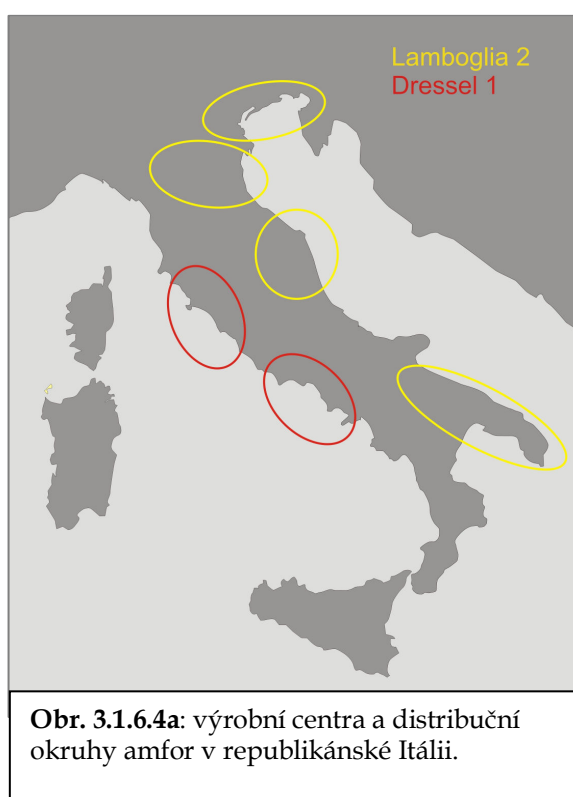
Obr. 3.1.6.4c: amfory nalezené na Stradonicích (vlevo) a Starém Hradisku (vpravo)

([151-152]: Jansová 1962; [153] kresba V. Vokolek, foto P. Kazakova; [277-280] kresba JK)

¹²⁹ Nálezy uvádí J. ČIŽMÁŘOVÁ (2004, 136), nikoliv však M. ČIŽMÁŘ (2003), díky němuž jsem mohl fragmenty prostudovat a středomořský původ vyloučit.

¹³⁰ Vzhledem k tomu, že amfory (na rozdíl i od stolní keramiky) představují mezi ostatními importy jistou anomálii z hlediska množství fragmentů, považuji za vhodné, vyjadřovat jejich množství hodnotou minimálního počtu jedinců (MNI).

Transportní amfory, hliněné velkoobjemové dvouuché nádoby, sloužily ve starověku k převozu potravin. Pro období římské republiky se uvažuje v první řadě o víně, v menší míře (a ve specifickém typu amfor) o oleji. Není ale vyloučeno ani užití amfor (konkrétně typu Dressel 1C) k převozu výrobků z ryb¹³¹. Amfora je výrobek přísně užitkový, masově vyráběný (náklad jediné lodi se v této době skládal z několika tisíců amfor, k objemu produkce viz OLMER 2003, 194) a ve své primární funkci určený jen na jedno použití (amforu typu Dressel 1 lze například otevřít pouze odseknutím hrdla: vyprázdněné mohou sloužit k drenáží terénu, k výrobě potrubí, jako stacionární zásobnice, či prostě jako zdroj (často konstrukčního) materiálu (k přípravným či vyrovnávacím vrstvám, výplním, jako hrubá složka litého zdiva atd).

Obr. 3.1.6.4a: výrobní centra a distribuční okruhy amfor v republikánské Itálii.

Co do produkce vína – a tedy amfor – se pozdně republikánská Itálie dělí na dvě zóny: Na západním, tyrhénském pobřeží se k transportu vína používají ve druhém a prvním století amfory typu Dressel 1 (nadále též Dr. 1), zatímco na pobřeží jaderském tuto funkci plní amfora typu Lamboglia 2 (Lamb. 2). Oba typy se vyvíjejí ze společného prototypu, tzv. „řecko-italických amfor“¹³², v průběhu druhé poloviny/poslední čtvrtiny druhého století př. Kr.¹³³ a užívají se paralelně až do třetí čtvrtiny prvního století př. Kr. Tehdy na obou pobřežích nastupuje původem východní typ Dressel 2-4, který na západě typ Dr 1 mezi lety 60 a 40 zcela nahrazuje, zatímco na východě vedle něj typ Lamboglia 2

¹³¹ Např. nasolené ryby nebo *garum*. V tomto směru uvažuje F. OLMER (2003), skepticky se však k této myšlence vyjadřuje E. BOTTE (2009, 177, pozn. 18).

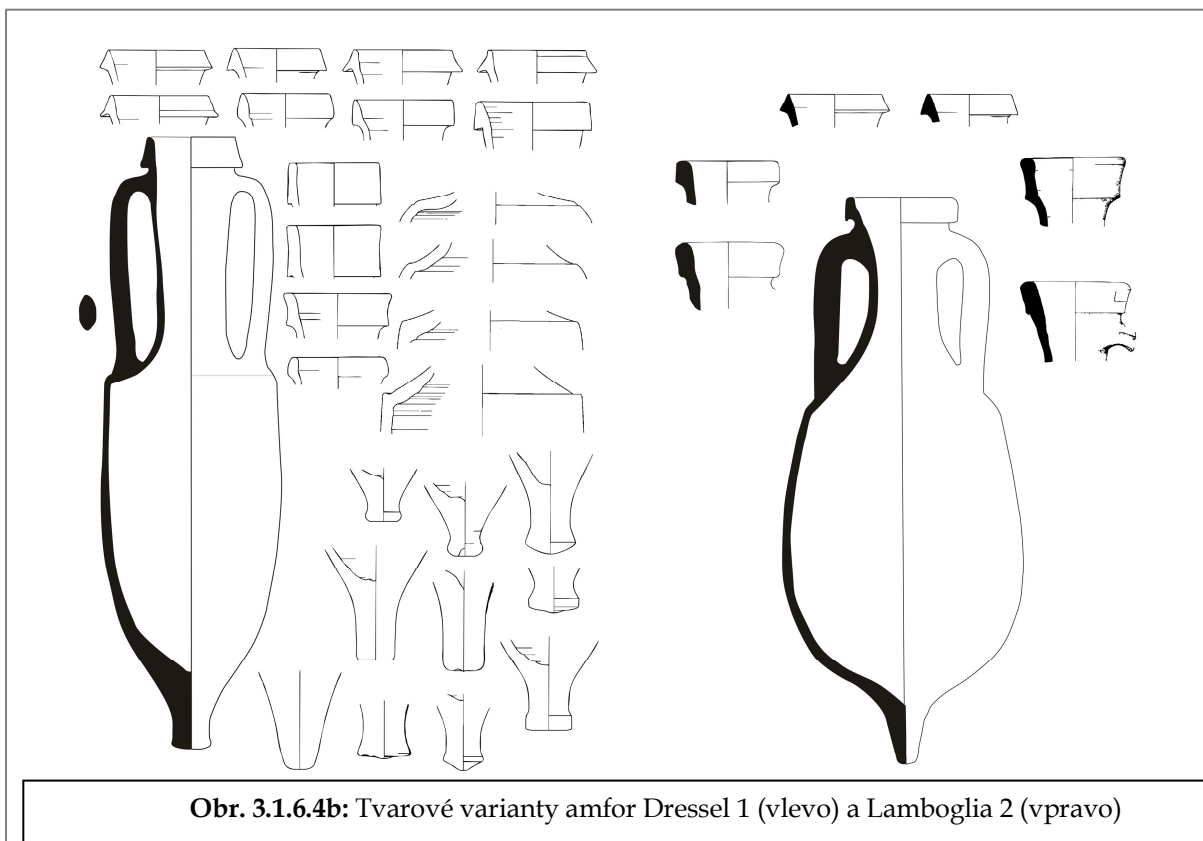
¹³² Jedná se o poměrně malé amfory s horizontálním okrajem trojúhelného průřezu, produkovaná nejprve v řeckých oblastech jižní Itálie a na Sicílii ve IV a III stol., v průběhu třetího století je typ převzat ve střední Itálii (Latium, Etrurie, jaderské pobřeží). Od počátku druhého století se tyto amfory šíří po celém Středomoří s počínající hospodářskou expansí Říma. Z předloženého vyplývá, že lze jen obtížně hovořit o „typu“, spíše o skupině poměrně volně spřízněných výrobních tradic. Proti myšlence „typu“ a zejména jednotné typologie řecko-italických amfor“ (ve smyslu E. Lydling Will) se vyslovují například D. MANACORDA (1986) či F. OLMER (2012).

¹³³ Typ Dr 1, neznámý v Kartágu ale přítomný již v Numantii, vzniká někdy mezi léty 146 a 133 (TCHERNIA 1990, 42). Nejstarší spolehlivě datovaný nález typu Lamb. 2 pochází z Athén, z destrukční vrstvy poslední čtvrtiny II. století (BRUNO 1995, 27).

postupně (zhruba od třetí čtvrtiny století do augustovského období) přechází v typy Dressel 6A a 6B (CARRE 1985, 211; CIPRIANO – CARRE 1986, 82-84).

Centra produkce amfor typu Lamboglia 2 se soustředí do tří oblastí podél jadranských břehů: Apulie na jihu, Picena na středoadriatickém pobřeží a do oblasti Aquileie na severu. Další se se značnou pravděpodobností nachází na východním pobřeží Jaderského moře. Rovněž v Popádi je Lamboglia 2 po celé republikánské období hlavním vyráběným typem (BRUNO 1995; MENCHELLI 2012).

Tyrhénsko-Adriatické hranici na úrovni výroby odpovídají i různé oblasti rozšíření příslušných amfor (tedy v posledku vína v nich obsaženého): zatímco Dr 1 ovládá západní trhy (Hispanii a Galii; pro rozšíření amfor Dr 1 viz FITZPATRICK 1985; POUX 2004, 192-212; detailní diskusi v OLMER 2003, 2012), amfory Lamboglia 2 jsou vyváženy především na východ (Jadran, Egejská oblast, Alexandrie). V západní Středomoří jsou sice adriatické amfory přítomny rovněž, a jejich rozšíření je zde navíc poměrně souvislé, početně je však jejich zastoupení oproti doslova miliónům amfor tyrhénských spíše epizodické¹³⁴ (CIPRIANO –

¹³⁴ Pro ilustraci poměr fragmentů Dr. 1 oproti Lamb. 2 z výzkumu *domus* PC1 na Bibracte je 12 684 : 3 (SCHOPFER 2004); v Besançonu („Parking de la mairie“) 23 248 : 5 (LAUBENHEIMER 1992, 18-190, Fig.119). Ve Vienne, Saint-Romain-en Gal tvoří Lamb. 2/Dr. 6 pouhá 2% z celkového souboru amfor oproti 63% Dr 1/Dr2-4 (DESBAT – MARTIN-KILCHER 1989, Fig. 2). Nejvýchodnějším nalezištěm v Galii, na němž byla nalezena jadranská amfora je Besançon.

CARRE 1986, 85).

V dosti hrubém zjednodušení je možno říci, že na rozdíl od amfor tyrhénských, pro které je typická jasně cihlově červená¹³⁵ hrubá, písčitá keramická hmota s množstvím viditelných příměsí, je „těsto“ amfor adriatických spíše světlejších odstínů (krémové, béžové či narůžovělé) a především jemnější s hladkým prachovitým povrchem, často pouze s příměsí šamotu či zcela bez viditelných příměsí.

Vzhledem k tomu, že se zmíněné typy vyrábí kontinuálně v týchž centrech a že jsou – s výjimkou typu Dr. 2-4 – všechny navzájem vývojově příbuzné, je často obtížné či nemožné nejen jasně vymezit přechod od jednoho typu k druhému ale mnohdy ve fragmetarisovaném materiálu, tím méně pak na základě kresebné dokumentace i jen jednotlivé typy amfor navzájem rozlišit. Rovněž pochopitelně nelze odlišit nedagnostické střepy typů Dr. 1 od Dr. 2-4 či Lamb. 2 od Dr.6A/B (jedná se o typy vyráběné následně často v jedné dílně a z téže hlíny). Bez určení keramické hmoty (například na základě pouhé kresby) nelze ale někdy ani rozlišit např. mezi Dr. 1 a Lamb. 2, které se vyvíjí paralelně a vykazují mnohdy zcela totožné tvary okrajů.

Situaci dále komplikuje skutečnost, že amfory téhož „typu“ jsou po dobu sta let vyráběny v desítkách navzájem nezávislých dílen vzdálených od sebe i stovky kilometrů. To je pochopitelně příčinou značné rozrůzněnosti materiálu i tvaru výrobků. Variabilita formy proto nemusí v žádném případě odrážet typologický vývoj. Ač snad lze postihnout některé vývojové tendence, nelze je vztáhnout na celou produkci ani není možno předpokládat, že se ve všech centrech prosazovaly se stejnou dynamikou.

Tyto tendence se u tyrhénských i adriatických amfor týkají celkového tvaru a zejména profilu okraje, u něhož dochází k postupnému opouštění trojúhelníkového tvaru širokých okrajů amfor řecko-italských a k jeho postupné vertikalisaci a prodlužování. Rozpoznání této tendence vedlo u amfor tyrhénských řadou zjednodušení k rozlišení typů Dressel 1A a 1B¹³⁶, přičemž rozdíl mezi nimi je dán výškou okraje (55 mm) a hranice přechodu od jednoho typu k druhému položena k roku 80 př. Kr. Jak již bylo zmíněno v kap. 2.3, byla tato myšlenka v poslední době kritisována a namísto ní byl předložen model polycentrické výroby a kontinuity typologicky starších typů až do samého závěru produkce. Zároveň byla odmítnuta

¹³⁵ Často je přítomen souvislý bílý povlak. Barva keramického těsta může být vedle červené i světle béžová či šedá.

¹³⁶ Typ Dressel 1 C, pro který je charakteristický vysoký (>60 mm) okraj a úzké (<134/140 mm) hrdlo je naopak doložen po celou dobu produkce amfor Dr.1. F. Olmer předpokládá, že mezi ním a typy Dr1A/B existoval od počátku rozdíl funkční (Olmer 2012, 323-324).

možnost zakládat za tohoto stavu poznání na amforách typu Dressel 1 úvahy týkající se absolutní chronologie (OLMER 2012).

Amfory typu Lamboglia 2 (CIPRIANO – CARRE 1989; BRUNO 1995, 27-38; TCHERNIA 1986, 53-56) jsou vesměs ovoidního těla s plecemi odsazenými ostrým lomem a s poměrně krátkým masivním bodcem. Ucha jsou v průřezu oválná, obloukového průběhu s poměrně ostrým lomem. Podobně jako u amfor typu Dressel 1 u nich bylo možno rozlišit několik velkých morfologických skupin okrajů: 1) okraje trojúhelníkového průřezu; 2) masivní okraje, se svislým více či méně zaobleným vnějším lícem, přičemž průřez okraje může dosahovat až obdélníkového či lichoběžníkového tvaru, na vnější spodní straně může být okraj zakončen ovislým zobákem či naopak rovně či šikmo seříznut; 3) amfory s okrajem vnitřně odsazeným od hrdla; 4) amfory s okrajem vysokým a přímým, svislým či vyhnutým ven, které již upomínají na okraje amfor Dressel 6A.

Jednoznačné chronologické zařazení těchto skupin je poměrně problematické: ačkoliv se zdá, že zde sledujeme typologický vývoj (ve smyslu monteliovském) od okrajů trojúhelníkových plochých ke svislým či šikmým přímým, v kombinaci s údaji stratigrafickými či například epigrafickými (kolky) vysvítá, že například masivní přímé okraje s jistotou existovaly již předsullovském, tj. v poměrně raném období produkce amfor Lamboglia 2 (FORTI 2012); naopak některé okraje trojúhelné, spřízněné s okraji typu Dr.1 jsou v uloženinách republikánského Rimini doloženy až po polovině prvního století (STOPPIONI 2012).

Amfory typu Dr 6A se vyvíjejí z typu Lamb. 2: stěny výrazně sílí až na 3 cm, profil amfory ztrácí charakteristické zalomení plecí a naopak nabývá „pytlovité“ formy s maximálním rozšířením ve spodní třetině, bodec se prodlužuje na cca 30 cm, ucha (téměř až zcela kruhového průřezu) se klenou plynule bez ostrého zlomu; okraj je přímý, svislý či mírně vyhnutý, s lícem často jen málo výrazně odlišeným od hrdla (CARRE 1985).

Dataci přechodu od Lamb.2 k Dr 6A nelze stanovit jednoznačně: Dr 6 se vyvíjí z Lamb. 2 pozvolně, prostřednictvím řady přechodných forem (klasickým příkladem jsou amfory z drenáže ve Fosso San Biagio, prov. Ascoli Piceno: BRECCIAROLI TABORELLI 1984), při nentralisované produkci je potom zjevné, že vedle sebe mohly v téže době existovat kromě těchto přechodných forem i poslední zástupci typu Lamb. 2 stejně jako i první typu Dr.6. Tato přechodná fáze spadá zřejmě do třetí čtvrtiny prvního století př. Kr., a s prvními zástupci typu Dr. 6 tak zřejmě můžeme počítat zhruba ve čtyřicátých-třicátých letech. (CARRE 1985)

Z uvedeného plyne, že osamocený fragment amfory může poskytnout jen velmi omezené informace: jeho chronologická citlivost je minimální, původní obsah ne vždy jistý, oblast původu nelze často spolehlivě omezit na zónu užší než několik set kilometrů. Potenciál

studia amfor spočívá především ve zhodnocení větších souborů a v nadregionálních studiích zejména tam, kde se může opřít o informace o přesném původu nádob, založené na epigrafice či na analýze keramické hmoty (OLMER 2003).

Mezi třemi fragmenty ze Stradonic je možno dva [151-152] klasifikovat jako amfory stredoadriatické (Popádí a Picenum¹³⁷), jeden [150] jako tyrhénský (Cosa¹³⁸), tj. jako Lamb. 2, resp. Dr. 1. Pokud se datace týká, zde nelze – ve světle výše vyřčeného – vynést určení přesnější než „závěr druhého či první polovina prvního století“.

Stejně tak tři okraje pochází ze Starého Hradiska [277-279]. Na základě jejich keramické hmoty je lze shodně klást do adriatické oblasti. Dva z nich potom svými trojúhelníkovými průřezy ukazují na poměrně vysokou dataci do druhého století. Dva fragmenty uch [280] ze Starého Hradiska pochází pravděpodobně z týchž nádob.

V okolí Čech a Moravy lze tyto nevelké soubory srovnat s nálezy ze dvou významných lokalit: Mančingu na straně jedné a Bratislavy na druhé. Mančingské amfory (MNI 35) byly předmětem studia W. STÖCKLIHO (1979) a E. LYDING WILL (1987). Oba badatelé se zaměřili především na otázky chronologické a dospěli k diametrálně odlišným datacím, kladouce nejmladší amfory k roku 50 (Stöckli) respektive 80 (Will). Oba badatelé shodně uvažují pouze o možnosti původu amfor v Galii. Na základě bohužel pouze zběžného studia fragmentů v depositáři mančingského musea mohu tento předpoklad potvrdit, přesto je třeba dodat, že mezi fragmenty se nachází i nejméně jedno ucho původu adriatického (typ Lamboglia 2), jež ani jeden z badatelů nezmiňuje.

Amfory bratislavské¹³⁹ pochází ve své naprosté většině z nedávného výzkumu hradního návrší¹⁴⁰. Dosud prostudovaný materiál čítá 662 fragmentů, v němž bylo možno rozpoznat 35 individuů (okrajů). V naprosté většině se jedná o fragmenty amfor adriatických, fragmenty tyrhénské tvoří sotva 7 % celkového počtu fragmentů (46, z nichž se však v mnoha případech jedná o atribuce nejisté).

¹³⁷ Určení provedla M.-B. Carre, Aix-en-Provence

¹³⁸ Určení provedla F. Olmert, Centre Camille Julian /Bibracte.

¹³⁹ Studium nálezů mi bylo umožněno laskavostí M. Musilové, B. Resutíka a B. Lesáka.

¹⁴⁰ Je mezi ně nutno přičíst i několik nálezů z prostoru starého města: měl jsem možnost prozkoumat především nálezy z Mudroňovy ulice, dle ústního sdělení kolegů Lesáka, Vrtela, Resutíka a Bazovského se však podobné nálezy ojediněle nachází i v materiálu z dalších záchranných výzkumů ve městě. Nebylo bohužel možno získat přesnější informace o situaci na Devíně, odkud dle K. Piety (1996) pochází rovněž římské amfory typu Dr. 1 a 6.

není vůbec patrný či je výrazně redukován a spíše naznačen jemnou drážkou). Mezi uchy nakonec jsou ojediněle dochovány formy výrazně zploštělé, většina je však na průřezu oválná či zhruba kruhová. Z bodců jsou dochovány jen fragmenty a na jejich celkovou délku a formu nelze spolehlivě usuzovat.

Celkové zhodnocení tohoto souboru by si samozřejmě vyžádalo, vztáhnout materiál ke konkrétní terénní situaci. Jelikož to dosud není možno, nezbyvá než soubor pojímat jako celek ač tím přirozeně riskujeme nemístné zploštění možné skutečnosti: za současného stavu poznání nelze například rozhodnout, zda amfory, z nichž pochází studované fragmenty, dospěly na místo jednorázově či v krátkém časovém rozmezí, anebo zda naopak musíme počítat s dlouhodobějším ukládáním. Navzdory této nezbytné obezřetnosti je třeba konstatovat, že soubor ukazuje spíše na pozdější dataci, tj. na dobu kolem a po polovinu prvního století. Pokud bychom skutečně počítali se vznikem souboru v krátkém časovém údobí, ukazovaly by mnohé prvky na dataci do horizontu nejmladší fáze typu Lamboglia 2 a přechodných forem s prvky Dr.6. Soubor by tak spadal zhruba do třetí čtvrtiny či pokročilé druhé třetiny prvního století. Uložení posledních kusů již v době augustovské nelze a priori vyloučit, většina souboru však rozhodně náleží době předaugustovské.

V souhrnu je „soubor“ stradonických a starohradištských amfor sice skutečně minimální, přesto poměrně zásadním způsobem mění nahlížení na obchod s vínem v zaalpské Evropě. To bylo dosud orientováno výhradně západním směrem (UENZE 1958, STÖCKLI 1979, 189-190; FITZPATRICK 1985; 1993; WIELAND 1999; 2002; FICHTL 2002, 173, Fig.1; 2005). Nálezy amfor typu Dressel 1 na východ od Rýna ukazovaly poměrně jasnou hornorýnsko-dunajskou osu Basilej (FURGER-GUNTI 1979, 90-99; FURGER-GUNTI – BERGER 1980, Taf. 20-30; JUD 2008, 117-122) – Altenburg-Rheinau (FISCHER 1975, 319; 2004, 127) – Heiligkreuztal (WIELAND 1996, 164-166, Kat. Nr 83-84) – Manching (STÖCKLI 1979; LYDING WILL 1987)¹⁴¹. Ojedinělé nálezy amfor v Bavorsku (Berching-Pollanten; SCHÄFER 2010, 118 pozn. 731) v Čechách a na Moravě (Stradonice, Staré Hradisko), které byly opakovaně publikovány právě jako okraje amfor Dressel 1 potom poměrně logicky dokreslovaly toto schéma jako poslední rozptýlené články distribučního řetězce (DRDA – RYBOVÁ 1998; BUCHSENSCHUTZ 2004).

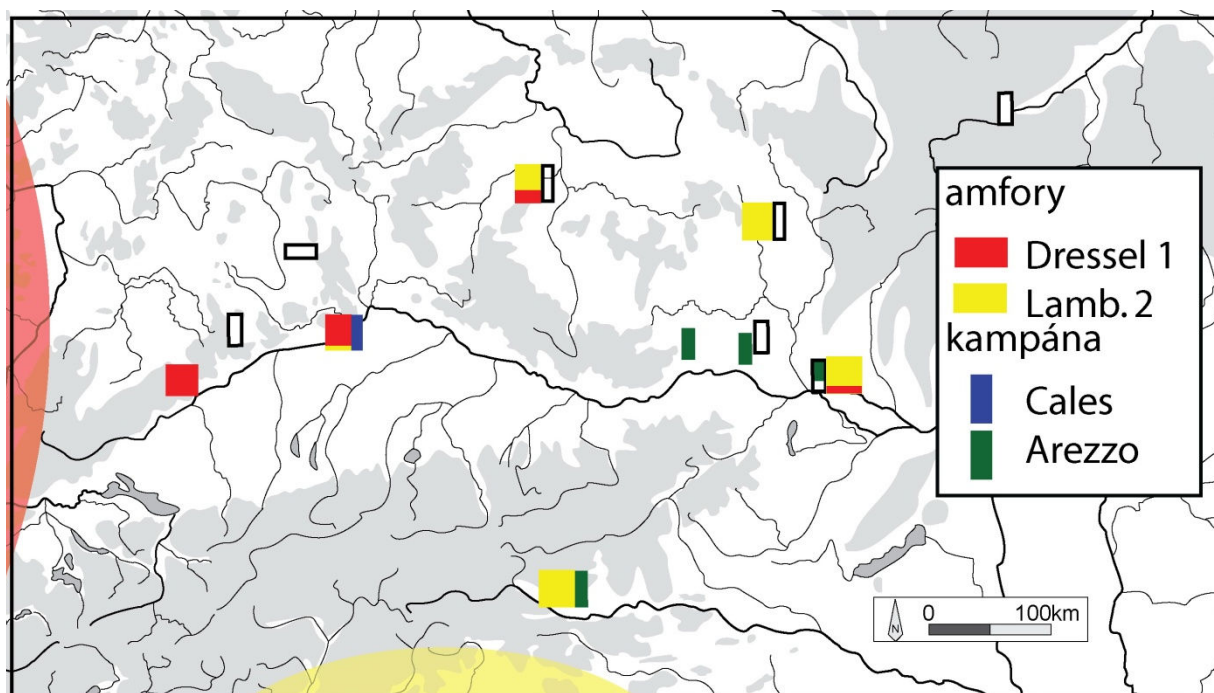
Adriatický původ dvou ze tří nálezů stradonických a všech kusů ze Starého Hradiska přidává do tohoto jednoznačného obrazu novou nečekanou složku: vzhledem k řídkosti

¹⁴¹ Druhou obchodní cestu, po níž amfory do Zarýní pronikají, tvoří Neckar (WIELAND 2002) a její konečnou stanicí je oppidum Heidengraben (k nálezům amfor na Heidengraben viz naposled KNOPF 2010).

nálezů jadranských amfor v samotné Galii a jejich naprosté absenci na východ od Rýna nelze uvažovat o tom, že by amfory na Stradonice dospěly ze západu. Viz i kap. 3.3.

Na paralelní existenci „východní cesty“, po níž cestovalo adriatické víno právě v amforách Lamboglia 2 ukazují nálezy z Istrie, z Mandrgy v Razdrtském průsmyku a z Ljubljani ve Slovinsku (HORVAT 1995, 27-28, Abb. 2, Liste 2 na str. 38-39; HORVAT – BAVDEK 2009), z Magdalensbergu v Rakousku (BEZECKY 1994, 13-15; viz tamtéž zmínky o dalších amforách s nejistými nálezovými okolnostmi z území Slovinska) a (ač poměrně pozdní) z podrobně zde studované Bratislavy.

Tak jako v případě černě listrované keramiky vidíme tak dva distribuční okruhy stýkající se ve střední Evropě: okruh západní dosahuje až na Manching, i zde se však ojediněle objeví fragment amfory adriatické. Ty potom téměř zcela převažují v oblastech dále na východ od Východních Alp po Moravu. Značné stáří amfor ze Starého Hradiska ukazuje potom, že s tímto východním distribučním okruhem lze počítat v průběhu celého oppidáního období.

Obr. 3.1.6: Distribuční okruhy středomořské keramiky ve střední Evropě.

3.1.7 písmo

Kategorie „písmo“ stojí přirozeně na hraně mezi „importy“ a „imitacemi“, dokonce by měla být snad spíše zařazena mezi druhé (jedná se přece o kulturní jev, nikoliv o prostou přítomnost předmětů). Jelikož je však nejlépe dokumentována předměty spolehlivě importovanými a jelikož v případě výrobků typologicky nestředomořských je možno vznést jisté pochyby o jejich autentičnosti (viz dále), ponechávám problematiku písma na tomto místě.

Znalost písma v zaalpské Evropě dokládají prameny písemné (např. Caesar BG I, 29) i archeologické (opisy na mincích, zejména bratislavských, graffiti na keramice atd.) (k problematice souhrnně JACOBI 1974b; KRÄMER 1982). Není přirozeně třeba dokládat, že užívání písma ke Keltům proniklo ze soudobého Středomoří. Pro zde studovanou problematiku je pak do značné míry vedlejší, v jaké době k tomuto přenosu došlo a jakého písma (či jeho derivátu – řeckého, latinského, lepontského atd.) bylo v Čechách pozdní doby železné užíváno (viz diskusi v KRÄMER 1982).

Za doklady užívání písma v Čechách dosud platí především nálezy psacího náčiní (nálezy samotných nápisů /WALDHAUSER 2001, 110-111/ jsou v Čechách zatím řídké a vesměs přinejmenším pochybné). Jedná se o součásti funkčního souboru středomořského původu (BOŽIČ – FEUGÈRE 2004) – 1) destička potřená vrstvou vosku a lemovaná vyvýšeným rámečkem; 2) lopatka, jíž se vosk na destičku nanášel; 3) stylus, jímž se do vosku vyrýval zápis a jehož opačným tupým koncem jej bylo možno smazat (DESCHLER-ERB – GOSTENČNIK 2008); a 4) dvoudílné pouzdro na pečeť: dvě destičky bylo možno svázat lícem k sobě a uzel zajistit pečetí chráněnou proti poškození touto kostěnou či bronzovou kapslí (BOŽIČ 1998; LUIK 2002; a zejm. FURGER – WARTMANN – RIHA 2009: nutno však podotknout, že užití tohoto předmětu se rozhodně neomezovalo na písemnosti¹⁴²). Zda potom ze Středomoří pochází i jednotlivé nálezy, či zda se jedná o místní výrobky středomořské napodobující, není u vesměs prostých kostěných předmětů možno prohlásit.

Z Čech jsou nálezy psacích nástrojů známy výhradně ze Stradonic: jedná se o nekompletní kostěný rámeček voskové destičky [157], dvě kostěná pouzdra na pečetí [158-159]. V případě profilované bronzovou tyčinka s lopatkovitě rozšířeným zakončením [x41], by možná bylo lze uvažovat o nástroji k nanášení vosku na tabulku, předmět však nebylo možno dohledat a interpretaci tak ponechávám raději otevřenou. Rovněž ze Stradonic pochází značné množství kostěných tyčinek interpretovaných jako styli. Zejména k nálezům těchto artefaktů je

¹⁴² Nejméně ve dvou z (nečetných) případů, kdy bylo pouzdro nalezeno ve funkčním kontextu, chránilo před nenechavci soubory mincí (měsíc v Kalkriese a bronzovou nádobu s 2500 aurey v Trevíru): FURGER – WARTMANN – RIHA 2009, 22.

však dle mého názoru nutno přistoupit velmi kriticky, a to hned z několika důvodů: 1) Na rozdíl od destiček a zejména pouzder na pečeti lze u stylů nejspíše předpokládat místní výrobu. 2) Právě u kostěných předmětů „stradonického“ původu se nejčastěji uvažuje o možnosti, že se jedná o moderní padělky (PÍČ 1903, 82) a některé stradonické „styli“ vykazující nezvyklou tektoniku či vzbuzující pochyby o své praktické použitelnosti by tuto možnost podporovaly. 3) V minulosti bylo k problematice přistupováno poměrně velkoryse a např. H. Svobodová – ač si plně vědoma výše vyložených obtíží – zahrnuje mezi možné styli bezmála všechny zahrocené kostěné předměty stradonického původu včetně zjevných polotovarů či jehlic do vlasů (srov. [x24-x40]). Podobně „polotovar stylu“ ze Závisti, který zmiňují (bez vyobrazení) P. DRDA a A RYBOVÁ (1998, 163) nelze mezi importy zahrnout. Vzhledem ke všem těmto výhradám zahrnuji zde mezi styli pouze ty nálezy, které odpovídají předmětům užívaným v soudobém Středomoří (srov. DESCHLER ERB – GOSTENČNIK 2008, 289-293). Nevylučuji tím, že se u některých dalších předmětů může skutečně jednat o autentické stradonické nálezy či o předměty, užívané ve funkci stylů, rozhodně jich však nelze užívat jako indikátorů kontaktu se Středomořím. Jedná se tak nanejvýš o 4 předměty [153-156].

Rovněž nálezy této kategorie jsou doloženy i mimo Čechy: stradonický kostěný rámeček sice zůstává ve střední Evropě osamocen, styli jsou však známy ze Starého Hradiska ([281] MEDUNA 1961, Taf 8.15), Bratislavy ([456-458] MUSILOVÁ - LESÁK 1996, 102, Tab. II:6; PIETA - ZACHAR 1993, 176, Obr. 100) a Manchingu ([415] JACOBI 1974b, 171-172, Abb. 1:2; Sievers 2003, 85, Abb. 92). Poměrně hojně jsou doloženy i nálezy předmětů tak specifických jako schránky na pečeti: nálezy jsou známy opět ze Starého Hradiska ([282-283] ČIŽMÁŘ 1990), Bratislavy ([459] *Svedectvo* 2011, 85) a na západě z Altenburgu (FISCHER 1975; 2004).

3.1.8 ekofakty

Systematický sběr a studium ekofaktů se přirozeně ve středoevropské archeologii doby železné netěšily stejné intenzitě jako bádání artefaktuální. I mezi nálezy rostlinných a živočišných zbytků byly shledány některé doklady kontaktu s jihem, korpus je však v tomto ohledu zřejmě velmi nekompletní, téměř zcela neznámy jsou například nálezy z jinak nejbohatší lokality, Stradonic¹⁴³, ani Hrazany nebyly z tohoto hlediska nikdy studovány.

V osteologickém materiálu ze Závisti byly rozpoznány kosti osla [225], jehož přítomnost není ve střední Evropě doložena, ani není důvodů ji předpokládat, před počátkem doby římské. Nález kostí oslů (či menších koňovitých?) není však ve střední Evropě této doby ojedinělý: další nálezy jsou hlášeny ze Starého Hradiska ([285] PEŠKE 1993a, 272; *idem* 1993b, 216). Závistskému oslu vzdálenější (prostorově i druhově) jsou pak kosti mul doložené na západě keltského světa, jmenovitě v La Tène a na Tittelbergu¹⁴⁴.

Výčet ekofaktů-indikátorů kontaktu s jihem ve střední Evropě lze rozšířit ještě o několik pozoruhodných (a vskutku pramálo nápadných) položek: již třetímu století patří nálezy dvou zrníček šlechtěné révy a kopru ze svatyně v Roseldorfu ([291-292] CANEPPELE – HEISSUND – KOHLER-SCHNEIDER 2010). Z Manchingu pochází otolith (kůstka vnitřního ucha) středomořské ryby rodu *sparidae* nejspíše druhu mořan světloploutvý, *diplodus annularis* ([436] MANHART 1998). Předložená interpretace tohoto nebývalého nálezu předpokládá import zpracovaného rybího produktu: solených či sušených ryb či méně pravděpodobně rybí omáčky, *gara* (v *garu* totiž nezůstávají kostní zbytky: BOTTE 2009).

Z Manchingu nejsou sice známy kosti oslů či mul, za kosti nedomácího druhu koňovitých pokládá J. BOESNECK (*et al.* 1971, 30-31) naopak ostatky koňů větších [440]. V jejich případě zmiňuje, že dle S. Bökönyho se jedná spíše o zvířata původem z východní tj. stepní Evropy, Boesneck sám se však staví za názor, že na bavorské oppidum dorazila ze severní Itálie. Na tento směr možná ukazují i dva nálezy pozoruhodných předmětů, tzv. „annelli gemini cuspidati“ či „Stachelringe“ (viz dále „další“).

Rovněž na Manchingu byly nakonec identifikovány tři kosti trpasličích psů (jedna tibia psa podobného dnešnímu jezevčíkovi a dvě dolní čelisti psů blízkých dnešním kokršpanělům: BOESNECK *et al.* 1971, 82, 90-92). V případě těchto kostí hovoří Boesneck přímo o římském importu.

¹⁴³ Studován byl osteologický materiál ze záchranného výzkumu na počátku osmdesátých let (nepublikovaná zpráva L. Peškeho v archivu ARÚ) a dochované zvířecí kosti z výzkumu A. Stockého (R. Kyselý in VALENTOVÁ – VENCLOVÁ eds. 2012). Naprostá většina nalezených kostí byla však již 19. stol. zničena.

¹⁴⁴ Za sdělení nepublikovaných informací děkuji P. Ménielovi.

3.1.9 „další“

Krychlové hrací kostky

Hrací kostky jsou na Stradonicích doloženy početným souborem podélných kostěných destiček běžných v antickém světě i v Zaalpí (HLAVA 2011). V jejich případě nelze jistě o indikátoru kontaktů mezi oběma světy uvažovat jinak než v nejširším možném smyslu a všechny tyto předměty lze považovat za místní výrobky doby oppidální (případně za jejich padělků z devatenáctého století, mezi nimiž se prý právě kostěné předměty vyskytovaly ve velkém množství: PÍČ 1903, 82).

Pozornost naopak zaslouží dvě hrací kostky krychlové (bohužel nedochované a doložené pouze v inventářích „stradonician“ ze sbírek J.A. Jíry / [160] HLAVA 2011, 113, 119-121/ a R. Forrera dnes v Římsko-Germánském museu v Mohuči ([161] KARASOVÁ - SCHÖNFELDER 2004, 222, Abb. 2).

Krychlové hrací kostky nejsou v Zaalpském světě známy (doloženy jsou jen na Magdlaensbergu: cit *apud* HLAVA 2011), zatímco ve Středomoří vedle forem podlouhlých existují přinejmenším od doby archaické (HAMPE et al. 1971, 31-32, Taf. 34:53); pro helénistickou Itálii srov. např. VITALI 1992, 293, tav. 38:22¹⁴⁵; v anconských hrobech doloženy s jistou pravidelností zastoupeny od 1.-2. čtvrtiny II. stol. až do doby caesarovské / COLIVICCHI 2002, 440/, viz např. *ibidem*, 139, N° 18:6). Oba stradonické nálezy tak svědčí buď o kontaktu stradonického oppida se Středomořím i v poměrně specifické sféře zábavy či hazardu, anebo o nedostatečné informovanosti padělatelů. Předměty ponechávám mezi indikátory, otázka jejich autenticity však bohužel zůstává otevřena.

Lampy

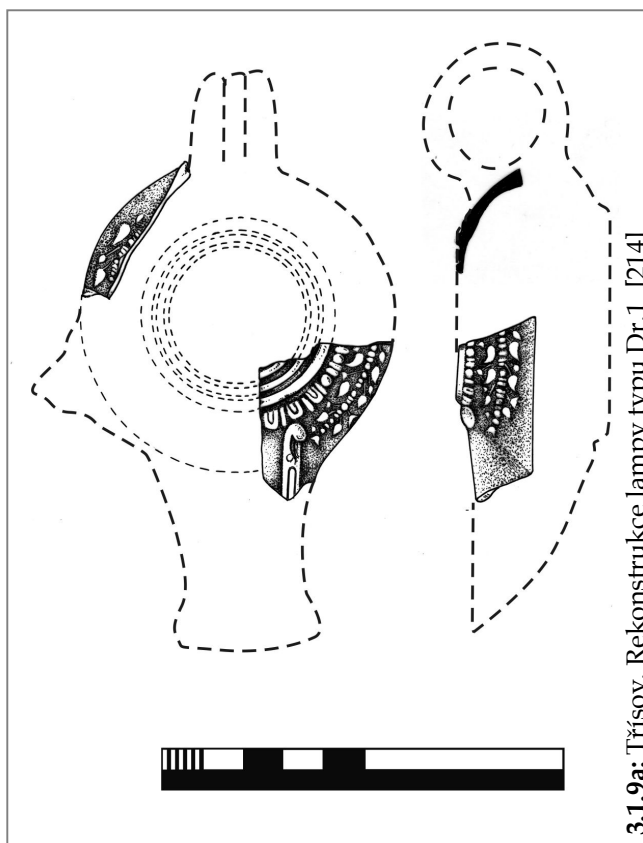
Z výzkumů Národního musea na Trísově pochází dva fragmenty hliněné lampy ([214] BŘEŇ 1991; DRDA - RYBOVÁ 1998, 186; JANČO 2001; KYSELA 2011). Nález se řadí k lampám typu Dressel 1A (RICCI 1973, 177-179) či Délos X (BRUNEAU 1965, 77¹⁴⁶), označovaným též jako „delfiniformní“ či „ad anitrele“ („s kačenkami“). Je naopak chybou zaměňovat je za tzv. „Vogelkopflampen“ (typ Dressel 4), které svoji výzdobou z typu Dressel 1 sice zjevně

¹⁴⁵ Ve starších (V. stol.) hrobech 1885/1 a 1885/4 na pohřebišti Arnoaldi jsou v Bologni naopak zastoupeny kostky podlouhlé (VITALI 1992, 113, Tav. 6:10; 116, Tav. 7:10).

¹⁴⁶ Je však nepřesné řadit „skupinu X“ je mezi „lampy typu Efes“, jak to činí Bruneau.

vycházejí, formálně jsou jim ale vzdáleny a chronologicky se navzájem vylučují¹⁴⁷. Velmi podrobnou studii věnoval nedávno lampám typu Dressel 1 Daniel KÄCH (2006, 100-118).

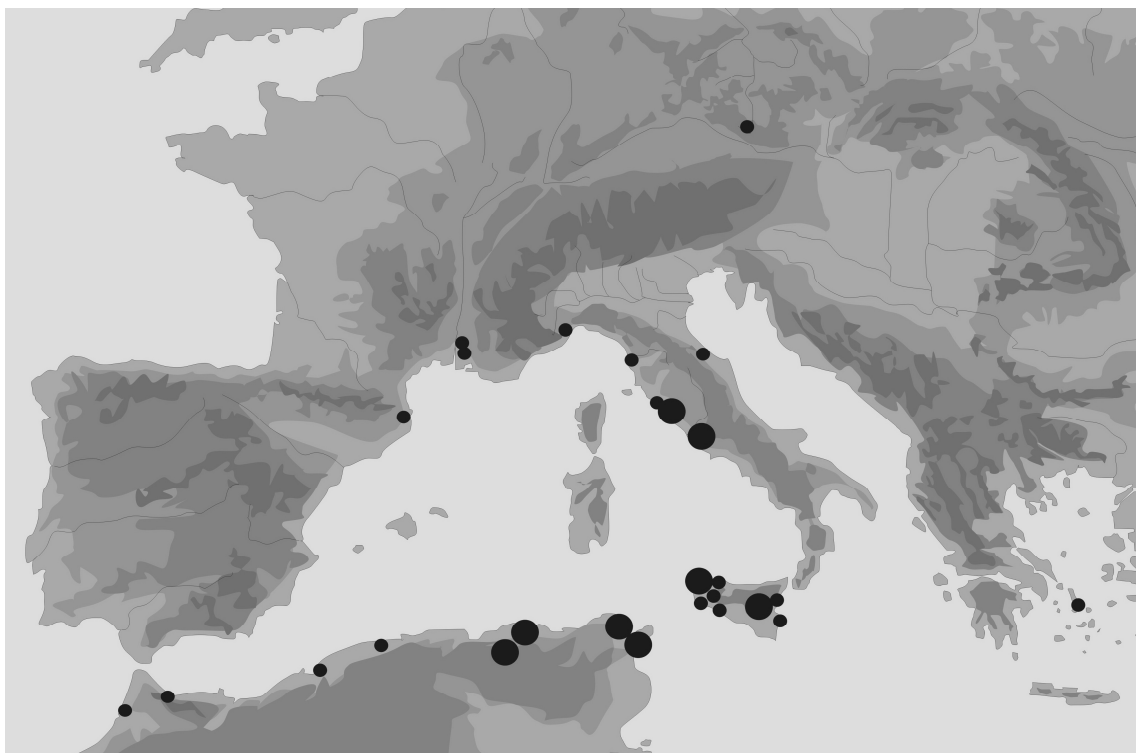
Lampy typu Dressel 1 patří k nejranějším typům lamp vyráběným z formy a existují ve třech základních typech: s výzdobou paprscitou (podle Ricciové Dressel 1B) či s výzdobou rostlinnými úponky, a to buď naturalistickými (Dressel 1) nebo stylisovanými (Dressel 1A). Náš exemplář se schématickými lístky pravidelně rozloženými kolem centrální perlovcové linie patří k poslednímu zmíněnému typu. Vývojová závislost a chronologická

posloupnost mezi jednotlivými typy, kterou předpokládala Ricciová, nebyla přezkoumáním nálezových okolností prokázána a všechny typy jsou víceméně současné (KÄCH 2006, 116). pro všechny typy je charakteristický zahnutý „ploutvovitý“ výběžek na jednom boku (odtud „delfiniformní“) a dvojice reliéfních ptačích hlaviček zdobící hrany hořáku (odtud „ad anitrele“).

Chronologii tohoto typu lamp, stanovenou M. RICCIOVOU (1973) a C. PAVOLINIM (1987, 143; *idem* 1990, 104-105) na první polovinu 1. století př. Kr., rozšiřují stratifikované nálezy z Cosy a z Monte Iato na široké období sahající od poloviny druhého do poslední čtvrtiny prvního stol. př. Kr. s ojedinělými kusy ještě v císařských kontextech (KÄCH 2006, 116-117). Vznik a doba „oběhu“ třísovské lampy je tak je tak plně v souladu s chronologií lokality.

¹⁴⁷Pokládat třísovskou lampy za „Vogelkopflampe“ (SCHÖNFELDER 2004, 15, pozn. 76), charakteristickou pro augustovské období (RICCI 1973, 205; PAVOLINI 1990, 110; SERRA RIDGWAY 1996, 284; POUX – ROBIN 2000, 194; FINGERLIN 1986, např. 42:8-9, 108:6, 150:6, 211:65, 484:29 1998), je zcela v rozporu s chronologií oppida (KARASOVÁ 2002).

Obr. 3.1.9b: Rozšíření lamp typu Dr.1

Problematictější je aspekt chorologický (Obr. 3.1.9b): lampy Dressel 1 jsou rozšířeny téměř výhradně v západním Středomoří, a to téměř bez výjimky v lokalitách přístavních či jen minimálně vzdálených od pobřeží. Největší koncentrace je doložena na Sicílii¹⁴⁸, kam je také (i podle charakteristické keramické hmoty) lokalisována jejich výroba (KÄCH 2006, 111-115). Jen na Monte Iato (prov. Palermo) bylo nalezeno kolem 200 fragmentů. V Morgantíně (prov. Enna) byla krom lamp samotných nalezena i forma na jejich výrobu (RICKMAN FITCH – WYNICK GOLDMAN 1994, 47).

Dále jsou lampy rozesety ve významných přístavech podél tyrhénského pobřeží: Řím (RICCI 1973; PENSABENE 1981, 114, Tv. XX:1), Cosa (RICKMAN FITCH – WYNICK GOLDMAN 1994, 47-51), Settefinestre (teritorium Cosy. SANTANGELI VALENZANI 1985, 212), Pisa¹⁴⁹, Ventimiglia (LAMBOGLIA 1950, 100, Fig. 48: 26). Dvě jsou známy z domorodých lokalit na jihofrancouzském pobřeží (Glanum /ARCELIN – ARCELIN 1975, 117, fig. 15:49; BÉMONT – LAHANIER 1985, 229-231; BÉMONT 2002, 129-130/; Catalane, Baux-de-Provence /ARCELIN – ARCELIN 1973, 140, fig. 27:49/), jedna z Ampurias v Katalánsku (ARXÉ I GÀLVES 1982, 61), velké množství ze severní Afriky¹⁵⁰. Nepřekvapí ani nálezy z Délu první poloviny 1. století

¹⁴⁸ Nálezy jsou známy z lokalit Entella, Monte Pellegrino, Palermo, Lilibeum, Segesta, Pizzo Nicolosi, Caltabellotta, Halasia, Syrakúsy (bibliografii k jednotlivým lokalitám viz KÄCH 2006, 106-107).

¹⁴⁹ Jedna dosud nepublikovaná lampa z vraku v lokalitě San Rosore.

¹⁵⁰ Alžír: 8 ks. z Tiddis (Constantine), 3 z Hipponu; 2 z Cherchelu; 2 z Andaluses; 2 z Oranu; další bez kontextu (BUSSIÉRE 2000, 61, 245); Tunisko 6 kusů z Kartága (DENEUVE 1969, 66-67); 1 z Bardonu; „Mauretánie“ (dn. Maroko): 3 z Tamudy (PONSICH 1961, 78); Maroko: 3 z Thamasudie (CALLU – MOREL *et al.* 1965, 95-97).

s jeho silnou italskou komunitou (BRUNEAU 1965, 77, Pl. 19: N°s 3190, 3197; 20: N° 3407). Nálezy naopak chybí v Miláně, v Bologni a vůbec v Emilii, v Aquilei i na Magdalensbergu. Z velice jednotného obrazu tak míře vybočuje jen nález z Jesi na jaderském pobřeží (BRECCIAROLI TABORELLI 1996-1997, 226, N°658) a (mnohem podstatěji) nález z Třisova.

Lampy zdaleka nepatří k běžným středomořským importům v oblasti laténské kultury (přirozeně již proto, že jejich širší využití by si zároveň vyžádalo stálý dovoz oleje): jeden černě listrovaný kus byl nalezen v pohřbu z Gourgançon (dept. Marne, F) náležejícím ještě do třetího století (ROLLEY 1962, 493. Fig. 17-18; CHOSENOT 2004, 458-459, Fig. 8). Do první poloviny prvního století patří na kruhu točená lampa z bohatého pohřbu z Clemency (METZLER *et al.* 1991, 46, Fig. 40) a z Villeneuve-Saint-Germain (DEBORD 1984, 31, Fig. 11¹⁵¹). Relativně typologicky rané jsou nebo by mohly být i listrované lampy z oppida Altenburg (FISCHER 1975, 319-321, Abb. 1), z Basileje-Münsterhügelu¹⁵² (FURGER-GUNTI 1979, 32-34, Abb. 18:27) a z bohatého pohřbu na voze z Boé¹⁵³ (SCHÖNFELDER 2002, 11-15, Abb. 4), přinejmenším v posledních dvou případech však k jejich uložení došlo až po polovině prvního století. Na Magdalensbergu se lampy objevují kolem poloviny prvního století (lampy točené na kruhu, lampy typu Efes, Tiegellampen: FARKA 1977, 13-42, 164-165). Zásadněji se začínají lampy v zaalpské Evropě šířit až s římskými vojsky: za Rýnem v době augustově, v Galii bezprostředně před ní. Hlavními ukazateli tohoto jevu jsou Vogelkopflampen a Warzenlampen: ty jsou prvním rozšířeným typem ve Švýcarsku i v augustovských táborech na a za Rýnem (POUX – ROBIN 2000; FINGERLIN 1986).

Jediný nález (části bronzové) lampy je z užší střední Evropy hlášen z Bratislavy [460] (KVETÁNOVÁ – KOVÁR 2010).

Třisovská lampa tedy nezapadá ani do schématu středomořského importu v zaalpské Evropě ani (a to zásadním způsobem) do svého „přirozeného prostředí“, tedy do běžného okruhu svého rozšíření. Kombinace těchto dvou výjimečností nutí k zamyšlení nad okolnostmi, které lampičku zanesly na Třisov. Nejpravděpodobnějším vysvětlením podle mého názoru je, že lampa do střední Evropy a na třisovské oppidum zabloudila cestou zcela individuální prostě jako kuriózní exotický předmět, a že zde proto neplnila, ani neměla plnit svoji funkci svítidla. Není vyloučeno, že do Čech dorazila již fragmentarizovaná.

¹⁵¹ Autor uvádí dataci do druhé pol. 1. stol., kterou však oprávněně zvyšuje SCHÖNFELDER 2002, 15.

¹⁵² Lampa helénistického typu. Podle výkopce pochází z bezprostředně předaugustovského horizontu. Vzhledem ke stratigrafickým problémům lokality a posunům chronologie v posledních letech (HECHT *et al.* 1999) je možno lampu datovat spíše široce do druhé poloviny či třetí čtvrtiny 1. stol. př. Kr.

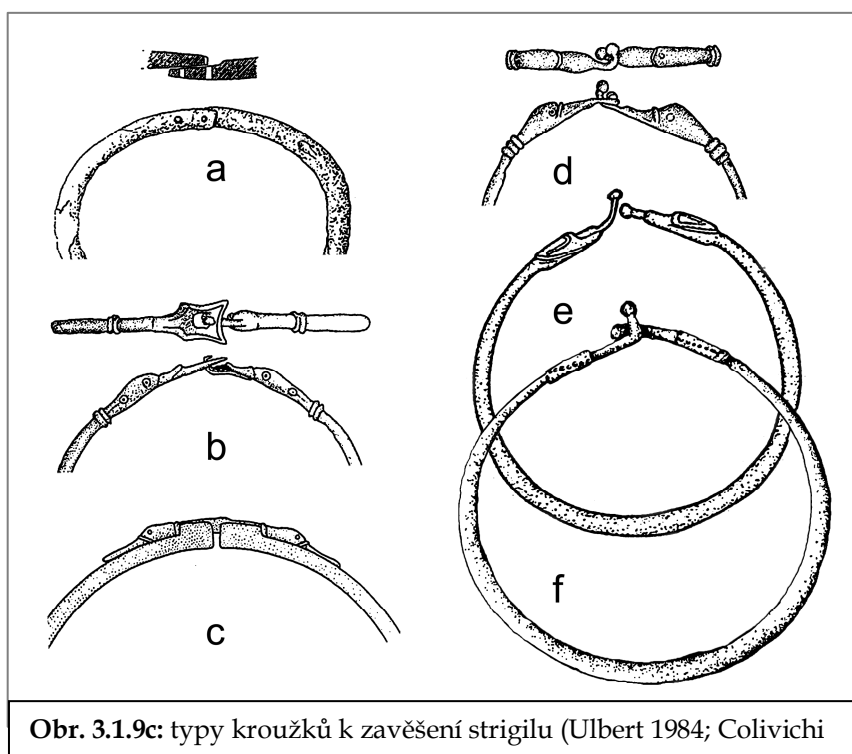
¹⁵³ Lampa ve tvaru hlavy černocho, datovaná do let 150-50 př. Kr., kromě ní ještě tři lampy typu Esquilin, které svým načervenalým listrem zapadají do doby uzavření pohřbu: třetí čtvrtiny 1. století před Kr. (*o.c.*, 46).

Předmět neznámé funkce ve tvaru hlavy vodního ptáka [215]

Při detektorové prospekci třísovského oppida byl nalezen předmět ve tvaru hlavy vodního ptáka nebývalých rozměrů (délka 7 cm!). Hlava sama je stranově zploštělá, naopak zobák je plochý a rozšířený v rovině opačné. Hlavička přechází v hák vyhnutý vzhůru, bezprostředně za hlavou samou se od něj však odděluje ještě jedno - rovněž odlomené - rameno. Formálně je předmět do jisté míry blízký hlavičkám zdobícím háky aylesfordských pánví, je však více než trojnásobně velký. Poměrně křehký krček čtverhranného průřezu vylučuje, že by se mohlo jednat o prvek ucha vědra. Předmět se tak vymyká všem mě známým typům bronzového nádobí. Přesto jej není nutné z korpusu vyřadit: ikonograficky i stylově zapadá velmi dobře do rámce italských bronzů na oppidech doložených, jeho nálezové okolnosti jsou do značné míry spolehlivé, a nález tak ponechávám mezi středomořskými importy coby součást bronzového *instrumenta* dosud nejasného funkčního určení.

Kroužek k zavěšení strigilu [163]

Zlomek obloukovitě zahnuté bronzové tyčinky, na jednom konci odlomené a na druhém zakončená dvojdílným hranolovitým prvkem na povrchu rytým, z něhož vybíhá hák ve tvaru písmene L. Tuto bronzovou tyčinku zjevně považoval Píč (podle umístění mezi další podobné předměty Píč 1903, Tab. XVI: 58) za ouško nádoby nebo truhlice. Podobně předmět

Obr. 3.1.9c: typy kroužků k zavěšení strigilu (Ulbert 1984; Colivichi

interpretuje ve své diplomové práci i H. SVOBODOVÁ (1981). Do její publikace (*eadem* 1983; 1985) jej však nezahrnuje, a zřejmě tak nepředpokládala jeho středomořský původ.

Ve skutečnosti lze pro předmět na základě zcela přesných formálních paralel ze Středomoří s jistotou předložit jinou

interpretaci (viz též KYSELA 2012c): jedná se o zlomek uzavíratelného kroužku sloužícího k zavěšení a přenášení strigil.

Kroužky pro zavěšení strigil posledních dvou staletí před Kristem lze podle druhu uzavření rozčlenit na několik typů (**Obr. 3.1.9c**): 1) s prostě se překrývajícími konci spojenými bronzovými kolíčky¹⁵⁴; 2) s očkem a hákem přičemž může být oko buď ploché¹⁵⁵ nebo jsou oba koncové prvky zoomorfně zdobené¹⁵⁶, 3) s šarnýrovým uzavíracím prvkem¹⁵⁷; 3) se dvěma křížícími se háky. V rámci tohoto typu, jemuž náleží i náš exemplář je možno rozlišit další varianty: prvky, z nichž vybíhají háky, mohou mít tvar stylisovaných hlav¹⁵⁸ hadů (**Obr. 3.1.9c: d**) či ptáků **Obr. 3.1.9c: e**), které však mohou být, tak jako u stradonického exempláře, pouze zredukovány do prostých hranolů opatřených vbíjenou výzdobou¹⁵⁹ (**Obr. 3.1.9c: f**). Na vzájemnou derivaci těchto dvou variant ukazuje i chronologie datovaných kusů: všechny paralely ke stradonickému kroužku spadají do druhé poloviny druhého či do počátku prvního století před Kristem. Datace do „stradonického období“ naznačuje, že se v případě nálezů s velkou pravděpodobností jedná o autentický stradonický nález.

Římské toaletní soubory se skládají z nádobky na olej (*ampulla*) a jednoho či více škrabadel (strigil), jimiž se olej spolu se špínou a potem z kůže odstraňoval (viz například stříbrný soubor v Berlíně: HEILMEYER *et al.* 1988, 267, Nr. 6). Od helénistické a římské doby se tyto předměty začínají nosit zavěšeny na jednom společném kovovém kruhu (Ke strigilu

¹⁵⁴ Typ 2 podle Ulberta (viz dále): Numantia – Renieblas (LUIK 2002, 61-63, 225, Abb. 176 R87), Cáceres el Viejo. (ULBERT 1984, 77, 218, Taf. 12, N° 72-73).

¹⁵⁵ Typ 1 podle Ulberta (viz dále): Tarent (DE JULIUS ed. 1984, 510, N°5); Volterra (CRISTOFANI 1975, 28, Fig. 10, N°75); Castiglioncello (Livorno, Toskánsko, I: GAMBOGI – PALLADINO 1999, 97-98, Tav. V); Ornavasso (Verbano-Cusio-Ossola, Piemonte, I; PIANA AGOSTINETTI 1972, 37, Fig. 12:6); Fornače (Piran, SI: STOKIN 1992, 83, Abb. 5:5, Taf. 5:18) jeden nález je dnes chodán ve Frankfurtu nad Mohanem (KOTERA-FEYER 1993, Abb. 38); Cáceres el Viejo (ULBERT 1984, 71-77, 218, Taf. 12, N°69-71. Ulbert odkazuje na další nálezy z Ibizy und Teruel-Azalia).

¹⁵⁶ Ancona, Marche, I (COLIVICCHI 2002, 228, N° 33.9; 325-326 N° 53.8).

¹⁵⁷ Ženský hrob z oblasti Trasimenského jezera dnes chovaný ve Walters Art Gallery, Baltimore (OLIVER 1981, 54, Fig. 3); Boissières (Gard, Languedoc-Roussillon, F: ULBERT 1984, 77, Anm. 215); Ville-en-Tardenois (Marne, Champagne-Ardenne, F; cit. *apud* SCHÖNFELDER 2002, Anm. 284: interpretovaný jako raně laténský torques. Autentičnost nálezů je velmi pochybná); Antikesammlung Berlin (HEILMEYER *et al.* 1988, 267, Nr. 6).

¹⁵⁸ Tarquinia (SERRA RIDGWAY 1996, 181, 296, Tav. LXXXIII, CXCIV autorka uvádí další příklady z Toskánska a Itálie); Vulci (FALCONI AMORELLI 1987, 48, N° 29 (7), Fig. 11, Tav. V); Poggio Pinci, Asciano (MANGANI 1983, 49, N° 176, 177). První uvedené příklady náleží s jistotou druhému či počínajícímu prvnímu století př. Kr.

¹⁵⁹ Volterra (CRISTOFANI 1975, 28, Fig. 22, N°71); Castiglioncello (GAMBOGI/PALLADINO 1999, 82, Fig. 24, Fig. na str. 45); Elba (ZECCHINI 1973, Tav. 75); Perugia (FERUGLIO 1977, 113, Fig. 77); Ancona (COLIVICCHI 2002, 192 N° 27:9 s další literaturou; 204, N° 29:3; 209 N° 30:6; 256, N° 39:3; 279, N° 45:13); Metaponto (DE SIENA 2005, Tav. XLII); Tarent (COLIVICCHI 2001, 109, N°9:18; 144, N°18:4; 173, N°29:8), Ampurias? („a další místa ve Španělsku“ ULBERT 1984, 75, Anm. 213). Všechny citované kontexty spadají do období druhé poloviny či třetí čtvrtiny druhého až první poloviny prvního století př. Kr.

obecně z hlediska archeologického i z hlediska písemných i ikonografických pramenů k němu se vztahujících viz zejm. KOTERA-FEYER 1993).

Užití strigilu je přirozeně vázáno na zcela konkrétní společenské, kulturní ale i ekonomické prostředí (ve společnosti, v níž není zajištěn pravidelný přístup k oleji, může například zakořenit jen stěží). I proto nepřekvapí, že až do počátku doby římské jsou strigila v Zaalpské Evropě neznáma. První spolehlivě doložený nález strigilu pochází až ze samého závěru pozdnělaténského období (třetí čtvrtina prvního století), z pohřbu na voze z Boé (SCHÖNFELDER 2002). Několik zaalpských nálezů kruhů k zavěšení strigilu (*ibidem*, 88-89, Anm. 284) vesměs pochází z chronologicky nekoherentních či jinak nedůvěryhodných kontextů a nelze je tak brát v potaz. Rovněž SCHÖNFELDER (2002, 88, Anm. 283) odmítá uznat za pozůstatek strigilu zlomek žlábkovitého železného plechu z Berchingu-Pollantenu (SCHÄFER 2010, 110), vzhledem k jeho přílišné síle.

Za této situace se nezdá pravděpodobné, vidět v nálezu kroužku (a n.b. pouze kroužku, nikoliv strigilu samého) doklad převzetí středomořských hygienických návyků ve střední Evropě. Tvar a rozměry předmětu (průměr kompletně dochovaných předmětů téhož typu se pohybuje kolem 8-10 cm) umožňují pomýšlet i na užití v jiné sféře (například jako náramek či nápažník - nálezy z Mallorky jsou interpretovány jako nákrčníky: ENSEÑAT ENSEÑAT 1981, 112-115). Není vyloučeno, že právě v této druhotné funkci předmět rovněž již překročil Alpy.

Kování skříněk

Omegovitá ouška

Ve stradonické sbírce Národního musea se nachází nejméně šest tvarově shodných předmětů: jedná se o bronzová ouška páskovitého či kosočtverečného průřezu, ve tvaru písmene U se zpět zahnutými konci [164-168, x45]. U nejméně čtyř z nich jsou konce zdobeny kapkovitými či kuželkovitými prvky. Další podobné ouško [167] bylo chybně rekonstruováno (snad ještě anonymními výkopci oppida v devatenáctém století) jako spona s volnou patkou¹⁶⁰.

Ozdobná hlavička hřebu

¹⁶⁰ PÍČ (1903, Tab. III:3), FILIP (1956, 119, Tab. CXXVI:2) i BŘEŇ (1964, 199, Tab. I:6) publikují předmět bez dalšího jako zvláštní typ pozdně laténské spony. Nepozastávají se však přitom například nad skutečností, že předmět postrádá zachycovač. Jsem proto toho názoru (viz i KYSELA 2012c), že se jedná o moderní pastiš vzniklý spojením omegovitého ouška s vinutím a jehlicí spony. Předmět (vedený v Národním museu pod inv. č. XXXX) bohužel nebyl při posledních revizích sbírky dohledán a nebylo ho proto možno osobně prozkoumat.

Bronzový kuželovitý klobouček s konkávními stěnami [162], masivní trochilovitě utvářenou základnou a hrotem přecházejícím přes profilovaný krček v kuličkovité zakončení. Předmět je dutý a ze základny vybíhá (železný?) hřeb.

Obě skupiny předmětů (omegovitá ouška a ozdobné kloboučky) spolu úzce souvisí a budeme je proto pojímat společně. Ve Středomoří ale i v Zaalpských provinciích římské říše se podobné předměty nacházejí zhusta v kontextech 4. stol. př. Kr. – 1 stol. po Kr.¹⁶¹. Omegovitá ouška tvořila původně součást dřevěných či plechových skříněk na cenné drobnosti (*pyxides*, *cistae*, *capsae*: ke skřínkám viz např. RIHA 2001; FEUGÈRE 2006) jako např. šperky, kosmetika, lékařské nástroje, knihy). Takové užití lze vidět například na dřevěných truhličkách dochovaných z Derveni (THEMELIS – TURATZOGLU 1997, 195, B35, B90) nebo na skřínkách na lékařská *instrumentaria* z doby císařské (viz např. KÜNZL 1983, 93, Abb. 76). Krom skříněk mohou ouška tvořit součást např. bronzových mis typu Genova/Sant'Arcangelo (FEUGÈRE 2011) či Eggers 77-78 (EGGERS 1951), balsamárií (BRAUN 2001), skládacích zrcadel (např. HAYES 1984, 190, N° 321. 193, 324) či přileb /?/ (STIEBEL – MAGNESS 2007, 14-15 Pl. 11: 3-10). Všechny tyto náleзовé kategorie se však se stradonickým oppidem chronologicky vylučují.

Ozdobné kloboučky kryjí hlavice hřebů, které podobné skřínky (větší z nich případně i kusy nábytku) držely pohromadě či prostě zdobily. Mohly sloužit i jako rukojeť (BINI – CARAMELLA - BUCCIOLI 1995, 265-266, N°395, Tav. LXXXVIII: 5).

Z předřímské doby mi ze Zaalpí nejsou známy žádné nálezy ozdobných kloboučků. Pokud se týká omegovitých oušek, lze stradonické nálezy srovnat jen s málem podobných nálezů z pozdně laténských kontextů: tři pochází z oppida Villeneuve St. Germain (DEBORD

¹⁶¹ **Ouška:** Sardy (WALDBAUM 1983, 96, Pl. 36); Lindos (BLINKENBERG 1931, 746, Pl. 151: 3218, 3219); Korinth (DAVIDSON 1952, 131-13, Pl. 66, N° 897); Olympia (FURTWÄNGLER 1890, 138, Nr. 865); Olynthos (ROBINSON 1941, 207-221; Pl. LVI-LIX); Derveni (THEMELIS – TURATZOGLU 1997, 195, B35, B90); Tarent (DE JULIIS ed. 1984, H: 355, N° 318; 365-366, N° 336); Oppido Mamertino (COSTAMAGNA – VISONÀ eds. 1999, 363, Fig. 375, N° 793, 794); Pompeje (GUZZO ed. 2006, 159, N° 201-204); Flumeri (JOHANNOWSKY 1991, 57-83, Fig. 16 nahoře); Tarquinie (BINI – CARAMELLA – BUCCIOLI 1995, 569-575, Tav. CXIII, N° 321-334; SERRA RIDGWAY 1996, Fig 315; 49, Tav. CXXIII:66; 91, Tav. CXLVI: 65-68; 126, Tav. CLXI: 77; 164, Tav. CLXXXV: 134-135); Vulci (FALCONI AMORELLI 1987, 53, Fig. 13:12); Gioiella – Chiusi (PONZI BONOMI 1977, 106-107, Fig. 77); Ancona (COLIVICCHI 2002, 204, N°29.4; 228, N°33.10; 279, N°45.11; 281, N°45.18; 312, N°51.4); S. Vittore di Cingoli (MERCANDO 1974, 103, Fig. 22, 24:g); Luni (FROVA ed. 1977, 317-318, Tav. 177: 4, 6; 178: 5, 12); S. Lorenzo in Pegognaga (MAGGI 1996, 63, Tav. XI. N° 12); Cáceres el Viejo (ULBERT 1984, 99-100, 221, Taf. 17, N° 103-108); Besançon (středně-pozdně augustovské období; FEUGÈRE 1992, 142, N°306); Augst (RIHA 2001, *passim*); Haltern (MÜLLER 2002, 64, 208 Taf. 77, Nr. 833); Magdalensberg (DEIMEL 1987, 99-100, Tf. 92-93), Emona (FEUGÈRE 2006, 241, Fig. 6). **Hlavičky:** Sardy (WALDBAUM 1983, 64, Pl. 18, N°258-260); Korinth (DAVIDSON 1952, 140-143, Pl. 71, N°1021-1023); Olympiow (FURTWÄNGLER 1890, 192, Nr. 1218nn); Olynthos (ROBINSON 1941, 271-276, Pl. LXXII-LXXV); Tarent (DE JULIIS ed. 1984, 464, N°7; 488, N° 14; 497, N° 16-17; Tarquinie (SERRA RIDGWAY 1996, 294, Fig. 321; 55, Tav. CXXVII: 55a; 181, Tav. CXCIV: 119); Ancona (COLIVICCHI 2002, 157, N°22.19; 173, N°24.8); Luni (FROVA ed. 1977, 586, Tav. 311: 13); Este (Casa di Ricovero, hr. 25/1984: BONDINI 2008, 189-190, Tav. 110, N°46; děkuji dott.-sse Bondini za dovolení citovat nepublikovaný nález; Numantia (LUIK 2002, 192, Abb. 179: 112); Augst (RIHA 2001, *passim*).

1993, 82, Fig. 16: 24-26), jeden další byl nalezen na výšinném sídlišti Cvinger poblíž Viru pri Stični ve Slovinsku (GABROVEC 1994, 174 N° 14, Pl. 16:39). Rovněž jeden esovitý zlomek bronzového drátu z Berching-Pollanten (SCHÄFER 2010, 118, Abb. 77: 2259) byl publikován jako omegovitě ouško, vzhledem ke stavu jeho dochování však není tato interpretace jistá a spíše se jedná o zlomek náramku (srov. VAN ENDERT 1991, Tf. 3 Nrr. 26-43). Další ouško bylo nedávno nalezeno na Bibracte (VITALI - BAVAY *et al.* 2011, 206, Fig. 35:7). Tvořilo součást dřevěné nádoby místní výroby, a na středomořský původ ouška by tak bylo možno uvažovat pouze, budeme-li předpokládat jeho reutilisaci. Stylové ani formální úsudky tuto otázku samozřejmě s jistotou nevyřeší. Podobně ani u stradonických oušek není v žádném případě jisto, že máme ve všech případech co do činění s importy (můžeme to téměř s jistotou vyloučit u obou oušek kruhového průřezu, hladkého a tordovaného). Již vzhledem ke zmiňovanému kontrastu mezi nesčetnými nálezy středomořskými a nálezovou pustinou v Zaalpí je však dle mého názoru třeba pohlížet na ouška páskovitě a kosočtverečného průřezu jako na alespoň pravděpodobné importy. I nález ozdobného kloboučku z téže lokality pak ukazuje, že alespoň jedna skříňka na Stradonice z jihu dorazila.

Ucho ve tvaru dvou delfínů

Mezi nepublikovanými stradonickými nálezy se nachází jeden plochý bronzový předmět [x44]. Tvoří jej dvě postavy delfínů, obrácených k sobě hlavami a s těly esovitě prohnutými. Jejich ocasy jsou přivráceny zpět k tělům a vytváří tak na každém konci předmětu očko. Předmět je odlitý jednostranně v nízkém reliéfu, rubová strana je zahlobená. I v tomto případě se jedná o ouško dřevěné skříňky dobře doložené z římských kontextů. Všechny známé doklady jsou však až z doby císařské (souhrnně viz RIHA 2001, 24-25), předmět tak mezi indikátory kontaktů oppidálního prostředí se Středomořím zahrnut nelze.

Zlomek mortaria

J. BŘEŇ (1975a) zmiňuje mezi středomořskými nálezy ze Stradonic i „zlomek mramorového mortaria“ [x43]. Zmínku nebylo možno ověřit, žádný podobný předmět se v dostupném inventáři Národního musea nenachází, nezbývá tedy než předmět z úvah vyloučit.

Lidská plastika

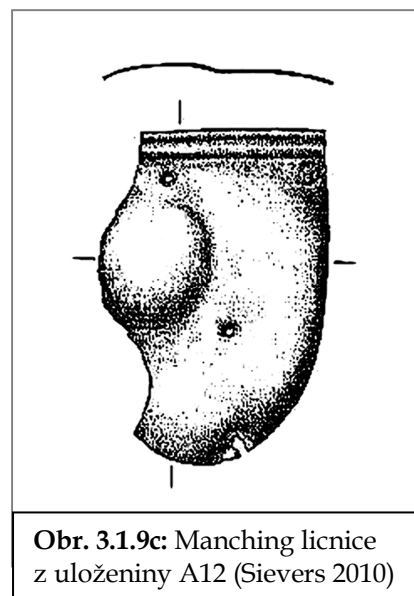
Píč (1903) publikuje ze Stradonic několik předmětů s antropomorfními prvky či přímo lidských plastik, všechny však jsou s jistotou výrobky místními. Podezření vzbuzuje (a již v PÍČOVI 1903, 97 vzbuzoval) kadlub na odlévání lidské postavy, vyobrazený na tabuli LVIII:27 : „prozrazuje původce nedovedného ať z doby starého osídlení neb z doby posledních nálezů na Hradišti.“ Ze Stradonic ani z jiného českého oppida tak nejsou doloženy nálezy středomořské plastiky či jejích zlomků.

Jinak je tomu v okolí Čech: ze Starého Hradiska je znám zlomek bronzového křídélka připisovaného nejspíše sošce božstva ([284] MEDUNA 1961, 4, Tf. 1:8; SVOBODOVÁ 1985; ČIŽMÁŘ 2002b) podobné nález jsou známy např. z Magdalensbergu: DEIMEL 1987, 118, Tf. 4:2, 8:1). Zlomky antropomorfní plastiky středomořského původu jsou doloženy několika nálezy i na Slovensku (ač vně zde vymezené „srovnávací oblasti: Trenčianské Bohuslavice, Nitrianský Hrádok – v tomto posledním případě se možná jedná o nález rané doby římské: PIETA 1996). Na západě je nutno zmínit bronzovou sošku Minervy z nevelkého otevřeného sídliště Dornach v bavorském předhůří Alp ([308] IRLINGER – WINGHART 1999).

Výzbroj

Italský původ a dataci do střední doby laténské předpokládá S. SIEVERS (1994, 595-598; *eadem* 2010, 72, 90-98, Abb. 41, Taf. 59, Nr. 792) pro lícnici přilby, objevenou v „uloženině A12“ v Manchingu.

Rovněž z Manchingu pochází dva nálezy tzv. „annelli gemini cuspidati“ či „Stachelringe“ ([434, 435] JACOBI 1974a, 192-195, 307; Taf. 53:818, 819; VAN ENDERT 1991, 74-75, 131, Taf. 384). Jedná se o kovové¹⁶² předměty, tvořené dvěma kroužky, z jejichž spojení vybíhají tři nebo čtyři trny (viz zejm. SANNIBALE 1998, 222-253). Tyto artefakty jsou hojně zastoupeny v nejrůznějších musejních sbírkách jako nálezy převážně ze severní a střední Itálie, jen zřídka však byly objeveny ve spolehlivém kontextu. Z toho plynou i nejistoty o jejich dataci a funkci: tři alespoň přibližně uvěřitelné kontexty, v nichž byly tyto předměty nalezeny, kladou jejich dataci do širokého rozmezí IV stol. př.Kr. – III stol. po Kr. (*ibidem* 250-253). Pokud se funkce týká, jsou nejčastěji

Obr. 3.1.9c: Manching lícnice z uloženiny A12 (Sievers 2010)

¹⁶² Manchinské nálezy jsou jeden bronzový, jeden železný; většina dalších dochovaných nálezů je však z bronzu.

předkládány dvě interpretace (*ibidem*, 239-246): Buď se jedná o natahovače tětivy luku (s prsty protaženými otvory by střelec napínal tětivu opřenou o zadní stěny předních dvou hrotů, mezi nimiž je svírán zadní konec šípu; PATRONCINI 1990; JURGEIT 1999, 178-180). Odlišná interpretace považuje tyto předměty za - poměrně kruté - součásti koňského postroje, umísťované hroty vzhůru pod bradou koně (JACOBI 1974a; ADAM 1984, 105-106; SANNIBALE 1998). Pokud by byla platna tato druhá interpretace, nebylo by pochyb o tom, že s postrojem dorazil z jihu i kůň. Krom Manchingu jsou „*annelli gemini cuspidati*“ v Zaalpi doloženy několika dalšími ojedinělými kusy z Boé (SCHÖNFELDER 2002, 273-275) a Tonovcova Gradu (BOŽÍČ - TURK 2011, 264). K řešení otázky jejich funkce ani jeden z nálezů nepřispívá. Pro naše potřeby z těchto pochyb plyne nejistota, zda předměty zařadit do kapitoly „výzbroj“ či „fauna a flóra“, v každém případě se jedná o italské importy.

3.1.10 mince

Nálezy středomořských mincí na českém území představují samostatnou kapitolu a problematiku do značné míry odlišnou od všech ostatních importů. Je tomu tak proto, že mince přirozeně plní jiné funkce než užitkové předměty, tvořící většinu importů. Základní funkcí mince je prostě „mít hodnotu“, a její oběh proto mohl mít a měl výrazně delší trvání, než tomu bylo v případě dalších předmětů. Chronologie středomořských mincí, nalezených na českém území, tedy neříká nutně nic o datu jejich uložení. Četné příklady dokládají, že republikánské mince obíhaly, či spíše zůstávaly součástí živé kultury až hluboko do doby římského císařství, a to jak v oblastech romanisovaných, tak v barbariku: za příklad mohou posloužit depoty z území Čech, obsahující republikánské denáry. Depot z Libčevsi, obsahoval původně sto až dvě stě stříbrných denárů. Z nich se dochovalo 42, nejmladší z nich ražen roku 64 př. Kr. Krom mincí přitom depot obsahoval i sponu Almgren 147c, datující jeho uložení k, či po polovině II stol. po Kr. (MILITKÝ 2009a). Možno uvést i depot (?) ze Strážného, obsahující vedle (výhradně bronzových) ražeb římského císařství od Augusta po Arcadia/Honorie a bronzovou minci Polemaia III. (MILITKÝ 2010/III, 22-24, N°724).

Podobně dlouhá životnost není vlastní jen mincím nalezeným v barbarské Evropě, staletý oběh mincí je doložen i ve vlastním světě římském: příkladem může být mincovní spektrum z bitevního pole v Kalkriese (r. 9 po Kr.), kde se vedle stovek mincí augustovských či triumvirských nachází i 159 mincí, ražených před zavražděním Caesara. Nejstarší z nich jsou denáry z let 194-190, 150 a 140 př. Kr. Zajisté nepřekvapí, že na sídlištích i ve vojenských táborech na území římských provincií jsou pravidelně doloženy republikánské mince. Je však třeba připomenout, že v týchž kontextech doby císařské jsou doloženy i mnohem méně očekávatelné mince helénistické, jako např. bronz Ptolemaia I Sótéra (323-283 př. Kr.) v Saalburgu, rovněž bronzová mince mamertinská z Augsburgu (pro všechny citované nálezy viz NICK 2007).

Tato fakta je navíc nutno doplnit ještě jednou podstatnou informací: bezmála všechny římské a řecké mince, kterými můžeme ve střední Evropě, zejména pak v Čechách, nakládat a alespoň hypoteticky je řadit k době laténské, pocházejí z nejistých, neověřených či zcela neznámých nálezových kontextů. Jedná se totiž převážně o nálezy náhodné, a to buď staré, u nichž je často stěží znám katastr, nebo pocházející z nekontrolovaných či neodborných sběrů. Tento výrok platí do značné míry i o nálezech z významných lokalit jako Manching, Stradonice či Němčice.

Z těchto skutečností vyplývá, že mince, spadající svojí ražbou či oběhem do zde studovaného období, nemusela zdaleka v tomto období obíhat i na území Čech, tím méně, že

právě v tomto období došlo k její archeologisaci. Z hlediska metodologického by bylo zřejmě nejsprávnějším postupem, vyloučit ze studovaného korpusu všechny mince bez spolehlivých nálezových okolností jako potenciálně související s osídlením doby římské. Takovým radikálním krokem bychom se však problematiky mincí zbavili téměř dokonale. Některé nálezy ověřené (v případě mincí římských viz např. Nitra, Ptení, Třisov, Manching; v případě mincí řeckých zejména Němčice) přitom jasně dokládají, že tyto mince v době laténské obíhaly. Jako potenciální importy budu proto v následujícím pojímat všechny řecké a římské mince, které nebyly nalezeny 1) na lokalitách datovaných do doby římské; 2) v hromadných nálezech společně s mincemi augustovskými a mladšími; A rovněž 3) mince, u nichž sice nejsou známy (přesné) nálezové okolnosti, které však přitom nelze spojit s nálezy z doby císařské. Vylučuji proto z korpusu například as C. Clovia z Litohlav, nalezený zde za ne zcela jasných okolností, který byl však – zdá se – získán spolu mincemi Claudia Gothica a Constantina II. (MILITKÝ 2010, II/185). Rovněž tak neberu v potaz denár M. Calidia Metella z Libice nad Cidlinou, nalezený před r. 1916 v areálu sídliště, kde byla později archeologicky zjištěna pouze doba halštatská, římská a raný středověk (*ibidem*, 233-234). Vylučuji nakonec problematické nálezy, k nimž není dochována zpráva podrobnější, než že se jednalo o řeckou či římskou republikánskou minci. Kompletní přehled mincí je pak uveden v tab IV a V včetně zmínky zda byla či nebyla daná mince zahrnuta do úvah. Jsem si plně vědom toho, že takový postup je z hlediska metody na hraně přípustnosti, jak však bylo podotknuto výše, je to dle mého názoru jediný způsob, jak se zcela nepřipravit o možnost, stavět interpretace na materiálu natolik zásadním, jako jsou právě nálezové mince. Nesmíme však přitom nikdy ztratit ze zřetele problematiku povahu a „hypotetický“ status našeho materiálu.

Mince jsou v tabulkách představeny podle principu geografického, tj. nejprve podle místa nálezů (tab. IV a V), následně podle místa ražby (tab. VI). Pokud se týká místa nálezů, specifičnost problematiky mincí ale i dostupnost poměrně nedávných publikací lokálních korpusů mi umožňují překročit (zejména v případě mincí řeckých) výše vymezený rámec a pokoušet se tentokrát problematiku pojmout v co nejšířším měřítku: vycházím z nálezů českých a následně pokračuji přes moravské, slovenské a dolnorakouské, hornorakouské a bavorské k bádensko-württemberským, nakonec připojuji soupis nálezů štyrských korutanských, slovinských a severoitalských¹⁶³.

Vzhledem k objemu problematiky, jsem korpus sestavil téměř výhradně na základě shrnujících publikací, zejména přehledů nálezových mincí z dané oblasti. Pro Čechy to byla práce J. MILITKÉHO (2010), pro Moravu E. KOLNÍKOVÉ (2012; KOLNÍKOVÁ – SMRŽ 2007) a E.

¹⁶³ V těchto oblastech již zcela středomořských přirozeně není možné brát v potaz mince římské.

POCHITONOVA (1955). Pro oblast na Z od Čech mi byl hlavním zdrojem přehled, který vypracoval M. NICK (2007), jenž jsem dále doplňoval či kontroloval pracemi KELLNEROVÝMI (1990) či ZIEGAUSOVÝMI (2004). Zónu dolnorakouskou a středodunajskou, východoalpskou vč. Slovinska a Veneta jsem zpracoval především na základě příslušných svazků korpusu FMRZ- (Bavorsko; Rakousko-Vídeň; Rakousko – Štýrsko; Slovinsko atd.), které jsem dále doplňoval z dílčích publikací¹⁶⁴. Nepředpokládám, že se mi tímto způsobem podařilo dosáhnout kompletnosti nejen co do zastoupených mincí ale dokonce ani co do zpracované literatury. Doufám nicméně, že se tak podařilo nashromáždit dostatečně reprezentativní vzorek, aby bylo na jeho základě možné vynést alespoň do jisté míry podložené interpretace.

Mince zde dělím v první řadě na římské, (tj. vydané magistráty římské republiky ať již v Římě samém či případně v jiných mincovnách jako např. Narbo či putovní mincovny triumvirské) a řecké. Ve shodě s numismatickými zvyklostmi označuji tímto ne zcela šťastným termínem mince všech dalších státních celků antického Středomoří ať již etnicky skutečně řeckých (poleis mateřského či Velkého Řecka), helenisovaných do větší (hellénistické říše) či menší (Thrákie, Illyrie) míry anebo nakonec etnicky a kulturně zcela specifických (Punové, Etruskové, Numidové).

Římské mince

Mince římské jsou v korpusu zastoupeny největším počtem exemplářů: 26 jistých či možných nálezů z Čech, 12 z Moravy, 22 z Bavorska, další nálezy jsou známy z Horního a Dolního Rakouska (méně systematicky poznaného a s výrazně vyšší možností „kontaminace“ v době římské). Toto hojné zastoupení římských mincí není překvapivé. V průběhu předchozího textu byl opakovaně konstatován význam severní a střední Itálie pro vztahy se Zaalpím. Zdá se proto logické, že ve střední Evropě potkáváme nejhojněji právě mince italského a středomořského hegemonu, po celé druhé a první stol. již ovládajícího přímo či nepřímo celou severní Itálii.

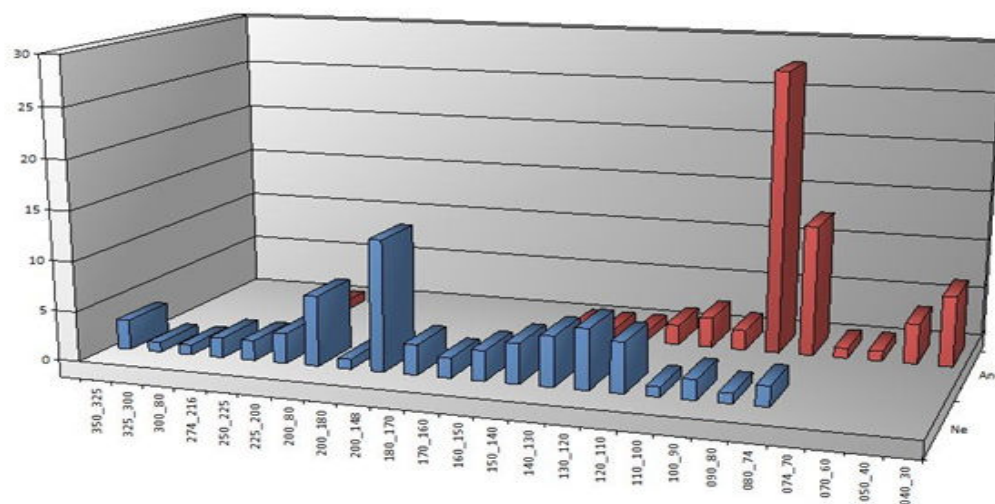
Z přehledu římských mincí nalezených v Čechách vyplývají dvě pozoruhodná fakta: zaprvé, zatímco náhodné nálezy sestávají výhradně z mincí stříbrných, na sídlištích (Stradonice a Třisov) jsou doloženy převážně mince bronzové: na Stradonicích například jeden narbonský denár a jeden suberátní viktoriát oproti deseti mincím bronzovým (MILTIKÝ 2010), na Třisově jediný bronzový as (nepublikován). Podobně i v Němčicích (KOLNÍKOVÁ 2012) jsou římské mince doloženy výhradně asy a jejich díly, známými např. i z Ptení (KOLNÍKOVÁ –

¹⁶⁴. Např. JABLONKA 2001, GORINI 1984; 2004, zvláštní dík zde patří G. Gorinimu a L. Passerovi za informace o nepublikovaných nálezech řeckých mincí ve Friuli

SMRŽ 2007), či dále na východě ze sídlištního objektu v Nitře (KOLNÍKOVÁ 1963). Na Manchingu je situace o něco odlišná (proti sedmi denárům a jednomu denáru suberátnímu tu stojí rovněž sedm asů či jejich dílů: KELLNER 1990; ZIEGAUS 2004), přesto i zde hraje bronz nečekaně významnou roli. Nízké zastoupení stříbra by zde nebylo nikterak překvapivé: dlouhodobě (viz např. již MOTYKOVÁ - DRDA - RYBOVÁ 1984a) se uvažuje o tom, že importované stříbrné mince sloužily coby surovina pro výrobu stříbrných nominálů místních (těžba a zpracování stříbrné rudy nejsou vzdor některým optimistickým tezím - WALDHAUSER 2003 - v Čechách ani střední Evropě doloženy). Samotná přítomnost bronzových mincí však vyvolává otázky po jejich smyslu. Narážíme zde poprvé na problematiku, kterou budeme podrobněji zkoumat u příležitosti mincí řeckých.

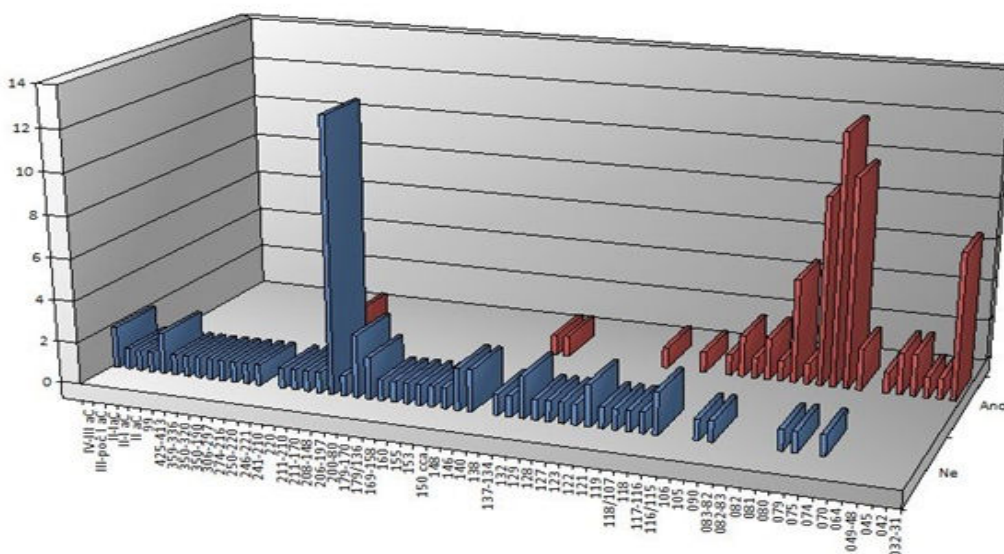
Vyvstává nyní otázka, jak naopak interpretovat mince stříbrné, s výjimkou jedné mince stradonické (případně jednoho suberátu z téže lokality) vesměs náhodné nálezy bez spolehlivých nálezových okolností. Jednou z možností by bylo, vzhledem k nápadnému rozdělení podle nálezových kontextů (sídliště = bronz; ojedinělé nálezy = stříbro), vysvětlit sídlištní nálezy jako mince ztrátové (mohly mít ale bronzové mince monetární funkci?) a naopak nálezy ojedinělé jako pozůstatky depotů. V takovém případě by bylo rovněž možno uvažovat o přiřazení všech ojedinělých nálezů mincí až době římské. Je však třeba si navíc u ojedinělých nálezů republikánských mincí povšimnout hlediska chronologického: nejmladší z římských mincí nalezených v Čechách a nepocházejících přitom spolehlivě s kontextu doby římské se datuje do roku 74 př. Kr. Další patří (vždy po jedné) rokům 79, 80 a 90, všechny ostatní pak spadají do druhé poloviny druhého století. Mince nalezené v kontextech doby římské přitom pokrývají souvisle období od poloviny druhého století dále.

Žádná, z mincí potenciálně uložených v době laténské není mladší než sedmdesátá léta prvního století. Ostatně i mince stradonické spadají všechny (ne-li již do závěru století třetího) do druhého století, a to v naprosté většině do jeho prvních tří čtvrtin (jediná, nejmladší mince z lokality patří do roku 118). Situace je z tohoto ohledu velmi podobná i dále na západ od Čech: například v Bavorsku (Manching, Karlstein a Stöffling) jen minimum mincí překračuje rok 120, jediná z přesněji datovatelných pak rok 100 (ražena roku 99). Mince pak ve střední Evropě nenacházíme až do doby triumvirské, kdy zaznamenáváme po jednom vojenském denáru Marka Antonia z lokalit Roseldorf a Neubau. V souhrnu tak z Čech a vůbec užší střední Evropy s jistotou neznáme římské mince z let 80/70-30 (s výjimkou těch, uložených spolehlivě až v novém letopočtu). Příčinu nelze hledat například v ukončení bronzové ražby

Nahore: Čechy

dole: Čechy a Bavorsko

Obř. 3.1.10.a: Římské nálezové mince v Čechách a Bavorsku. Modřé sloupce: jistě nebo hypoteticky laténský kontext; červéné sloupce, jistě kontext doby římské.

v Římě právě k roku 80, neboť i období 128-74 pokrývají v Čechách i Bavorsku výhradně ražby stříbrné. Výše (kap. 2.3. chronologie) bylo poukázáno na nápadnou shodu mezi tímto datem a domnělým ukončením importu amfor na Manching podle Lyding Willové a Rieckhoffové. Zároveň však bylo konstatováno, že i pokud by tato mez v přílivu středomořského importu do střední Evropy skutečně platila, je nutno její příčiny shledávat v první řadě na straně římské, tj. v celkové krizi způsobené občanskými válkami. V této úvaze je však možno postoupit ještě o krok dále: tato politická situace znamenala zároveň celkově menší množství mincí oběhu (v první řadě méně mincí vydávaných, v druhé řadě více mincí stahovaných z oběhu a tesaurovaných: BACKENDORF 1998). Logicky tak méně mincí mělo možnost „doobíhat“ až do Zaalpí a zde být uloženo (ať již v době laténské či římské). Pokud bychom pracovně přistoupili na laténskou dataci všech ojedinělých nálezů římských denárů v Čechách, bylo by sice možné to (opatrně) považovat za další argument pro úvahy o zlomu v kontaktech Středomoří a střední Evropy někdy kolem roku 80 př. Kr. Na druhou stranu se ale jako stejně či více pravděpodobná jeví myšlenka, že všechny stříbrné mince byly uloženy až v době římské. Vzhledem k tomu, že již ve starověku obíhalo mincí z let 80-30 méně než ražeb starších a mladších, je logické, že mezi (poměrně nepočátnými) českými nálezy nejsou zastoupeny.

Pokud se týká mincí ze (zhruba) spolehlivých nálezových kontextů mladší doby laténské, spadají bronzové mince nalezené ve střední Evropě (přesněji řečeno jejich ražba/odlití) ve své většině mezi roky 225 a 145, jen tři se spolehlivě řadí do 3. čtvrtiny II stol. Bronzy jsou tak na oppidech či v oppidálním prostředí zastoupeny převážně kusy raženými v době předoppidální, zejména v druhém století. Tuto situaci zásadně nemění ani nominály stříbrné. Zde leží sice těžiště spíše kolem roku 120 (Manching: 134-118/107; Stradonice: 118; Stöffling 129 a 99), přesto zůstáváme s ražbou nálezů z oppid na samém počátku stupně LT D1. Krom jednoho denáru ze Stöfflingu (r. 99) pocházejí mince ražené v letech 118-80 převážně z neověřených nálezů (viz předchozí odstavec) a není u nich vyloučeno, že ve skutečnosti patří až době římské. Na základě nálezů z kontextů spolehlivě laténských tak zlom zdánlivě leží výrazně výše, kolem roku 120.

Důvody tohoto nálezového vakua mezi roky 120 (/80) a 30 zůstávají zcela otevřeny. Výše (kap. 2.1) jsem navrhnul, hledat je spíše na straně „odesílatelské“ než na straně „přijímací“, problematika však musí být předmětem dalšího bádání.

Řecké mince

Řecké mince skýtají úvahám výrazně širší pole než mince římské, zejména proto, že pocházejí z geograficky výrazně širší a pestřejší zóny a umožňují tak úvahy rozšířit o prostorový rozměr i na straně „odesílatelské“. Právě geografické hledisko bude zde hlavním nástrojem rozboru. Na první úrovni analýzy rozdělím mince do velmi širokých geografických celků, až ve fázi následující budu podrobněji uvažovat o konkrétních oblastech, městech či dokonce panovnících. „Řecké“ mince tedy dělím na tyto široké geografické celky: Řecko (= mateřské Řecko včetně Thessalie, Makedonie a Thrákie, egejská oblast a západní pobřeží Malé Asie až po Kárii); Adriatická oblast (=východní pobřeží Jaderského moře); Jižní Itálie (= státní celky, především řecké poleis ale i italské komunity v jižní části Apeninského poloostrova); řecká Sicílie (=řecké poleis a domorodé komunity Sicílie); Punové (punské ražby severoafrické, sicilské, sardinské a hispánské); Afrika (=severní Afrika s výjimkou punských a ptolemajských ražeb); Západ (=státní celky střední a severní Itálie, jižní Galie, příp. Hispánie); Orient (= Malá Asie s výjimkou svého západního pobřeží a Přední Východ); Egypt (= ptolemajské ražby Egypta, Kyrenaiky a Kypru.

Tvrzení, že většina řeckých mincí nacházených ve střední Evropě byla ražena ještě před zde vymezeným oppidálním obdobím, je možná pravdivé, zároveň však málo objevené. Naprostá většina středomořských řeckých mincí totiž ze své definice patří období před polovinou druhého století, tedy době politické nezávislosti příslušných státních celků. Po tomto datu buď dochází ke ztrátě politické suverenity či k hospodářskému oslabení ve prospěch Říma a tudíž k jistému omezení možností oběhu mincí.

Z Čech je dosud známo 34 lokalisovatelných nálezů řeckých mincí 5./4. – 1 stol. př. Kr. Stejně jako v případě mincí římských se nálezy dělí na dvě skupiny: zaprvé nálezy sídlištní (tj. stradonické = 15 mincí) a zadruhé náhodné nálezy mincí zcela osamocených či malých depotů, které jsou sice s větší či menší přesností lokalisovány, vesměs je však nelze spojit s žádným konkrétním nalezištěm doby laténské, a o okolnostech jejich uložení nelze proto ani hypotetizovat. Soubor stradonický se skládá převážně (12 kusů) z mincí numidských Massinisy a jeho nástupců (208-148 př. Kr.). Vždy jednou mincí jsou v něm pak zastoupeny ražby aiolské Kýmé (350-320 př. Kr.) a Hierona II. Syrákúského (274-216) a nakonec suberát (všechny další zmíněné mince jsou bronzové) drachmy Apollonie Illyrské (originál ražen 200-80 př. Kr.). Tyto mince do značné míry nacházejí obdobu i ve zbytku Čech: numidský bronz Massinissův je znám ze sbírky Š. Bergera s údajným původem ze středočeského Žalova, k minci aiolské tvoří přesvědčivé pendanty bronzové mince iónské Magnesie nad

Mainandrem (350-190 př.Kr.) z Brozánků u Mělníka a bosporského Pantikapaia ze Straškova (4.-3. stol.), syrákúské či obecněji sicilské oběživo není sice zastoupeno dalšími ražbami hiéronovskými, lze však uvést jednu syrákúskou tetradrachmu ještě ze závěru pátého století (425-413) z okolí Protivína a nedaleký nález kalaktského bronzu z Vodňan (ten svojí datací – 241-210 – stojí Hieronovu bronzu stradonickému výrazně blíže). Přesněji neurčená sicilská mince 4.-3. stol. byla navíc nalezena v nedochovaném depotu z Dašic ve východních Čechách, v němž byla uložena spolu mincí sicilského punského Panormu (Palerma), thráckého Chersonéssu, Samu a jedné další neurčené řecké mince. Tuto „východní orientaci“ druhé poloviny dašického depotu dokreslují potom všechny ostatní české nálezy řeckých mincí: Krom již citovaných mincí maloasijských sem spadají ražby makedonské z Červených Peček (Kassandros, 306-297 př. Kr.), Všerub (Filip II., 359-336 př. Kr.) a Prahy Suchdola (Antigonos Gonátas, 277-239 př. Kr.); mince thráckého Odéssu z Běřina – Čeňkova (pozdní III.-II. stol. př. Kr.). Jako obecně řecká (MILITKÝ 2010– spíše než makedonská: JANČO 2003) byla určena mince ze středočeských Mlčechvost. Rovněž do mateřského Řecka patří předloha suberátu attické tetradrachmy (série Ammónios – Kallies, 186-86 př. Kr.) nalezená v Litoměřicích.

S výjimkou poslední jmenované a illyrských mincí ze Stradonic a Zlenic spadá ražba všech citovaných kusů zcela do doby předoppidální. O tom, že některé z nich byly s jistotou uloženy až s (výrazným) odstupem od své ražby, svědčí opět nálezy stradonické. Pouze ve dvou (počítáme-li stradonický a litoměřický suberát pak čtyřech) případech se jedná o stříbrné nominály (syrákúská tetradrachma z Protivína a dyrrhachijská drachma ze Zlenic), všechny další mince jsou raženy v bronzu.

Problematika nálezů řeckých mincí ve střední Evropě nabyla v posledním desetiletí nových rozměrů díky nálezům němčickým. V Němčicích nad Hanou bylo od závěru devadesátých let 20. stol. povrchovými sběry získáno krom dalšího archeologického materiálu na tisíc mincí (poslední přehled – KOLNÍKOVÁ 2012 – uvádí 1070 kusů), z nich 83 středomořských, 76 řeckých (viz tab V a VI). Většina nalezených mincí se datuje do III. stol: hrstka mincí makedonských a jihoitalských patří nebo by mohla patřit ještě století IV., ucelená skupinka mincí ptolemaiovských (7 či snad 11 bronzů Ptolemaia IV opatřených kontramarkou Ptolemaia VI) spadá s jistotou do druhého století.

Tento jedinečný nálezový soubor dal vzniknout dvěma odlišným historickým interpretacím. E. Kolníková (nejucelenější argumentace v tomto smyslu předložena v KOLNÍKOVÁ – SMRŽ 2007) zastává myšlenku, že soubor vznikl postupně, a to ze dvou různých zdrojů: část z něj souvisí s napojením němčického centra na Jantarovou stezku a s jeho kontakty s oblastmi severního Balkánu (klíčovou roli pro badatelku hraje srovnání

s dalmatskými depoty „mazinského typu“ – viz dále). Druhá část němčického mincovního souboru měla pak dle E. Kolníkové a ve shodě s její dlouhodobě zastávanou tezí (viz výše kap. 1.1 a 3.2), dospět do středodunajského prostoru jako výsledek bójské migrace ze severní Itálie.

Interpretace druhá (viz např. MIELCZAREK 2008 a zejména s rozsáhlou numismatickou argumentací Noeske in ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008) staví němčické mince do souvislosti s keltským žoldněrstvím. H.-Chr. Noeske rozděluje němčické mince na dvě chronologické vrstvy, z nichž první, uzavírající se zhruba rokem 200, se dle jeho názoru skládá z ražeb západních: Apeninský poloostrov a Sicílie, Severní Afrika (včetně ptolemajské Kyrenaiky!), Massilie. Tuto skupinu mincí spojuje s návratem žoldněřů z Druhé punské války (218-202 př. Kr.). Skupina druhá se klene mezi roky 200 a 170 (s několika mincemi ranějšími ještě ze IV. stol.) a zahrnuje výhradně ražby východní, zejména alexandrijské (Ptolemaios VI), dále pak několik mincí z Makedonie a Illýrie. Tyto mince přinesli do Němcic dle Noeskeho názoru navrátilci z 6. Syrské války, v níž bojovali na straně ptolemajské.

V této – bohatě proargumentované a přesto velmi přímočaré – migrační teorii lze dle mého názoru vytknout několik problematických bodů. Pokud jde o samo vymezení (geografické i chronologické) „východní“ a „západní“ skupiny mincí, lze vznést některé výhrady: například tři římské asy (a jejich díly) jsou raženy od roku 211, spodní hranice však leží kolem roku 140, nikoliv již 200, a do chronologického rámce Noeskeho západní skupiny tak spadají jen částečně. Podobně není jasné, proč ptolemajské ražby kyrenajské řadit na západ a alexandrijské na východ. „Východní“ skupinu tvoří z převážné většiny 13 mincí jediného emitenta (Ptolemaios VI většinou v přeražbách na mincích Ptolemaia IV), dále po jedné minci illyrského krále Ballaia (195-175? 260-230?¹⁶⁵), theodosijského Leukona II (240-230), Thráckého Adaia (3.stol.), makedonské mince Filipa V (211-197), Filipa III Arrhidaia (323-317) a snad i Alexandra Makedonského (335-323) a nakonec ještě thrácká posmrtná ražba Alexandra Makedonského a Filipa Arrhiadaia z pol. II. stol., která Noeskemu nebyla ještě známa. Tyto mince tvoří málo soudržný soubor. Ke skupině Západní je možno podotknout, že žádná ze západních mincí (krom zmíněných římských asů?) nepřekračuje sice dobu druhé punské války, zároveň však je v západním Středomoří po druhé punské válce jen málo státních celků schopno vydávat měnu dosahující širšího než lokálního rozšíření.

¹⁶⁵ Dle R. CIOLEK (2011, 86-92) nemá nízká chronologie Ballaiových ražeb, za kterou se staví May a Gorini a k níž se kloní Noeske oporu v materiálu numismatickém ani v historických událostech a vládu tohoto – pouze mincemi doloženého – illyrského panovníka klade do let 260-230. Pokud jde o rozšíření nálezů Ballaiových mincí (ibidem, 77-82), pochází většina nálezů mimo své „domovské“ Kotorské zátoky z oblastí přilehlých k adriatickému pobřeží východnímu (jižní Dalmácie, Srbsko, Albánie) i západního (Apulie, Abruzzo). Jen ojedinělé nálezy se nacházejí dále na severu – v Aquilei a v Gradině v severní Hercegovině.

Zadruhé a podstatněji: Noeske své argumentace staví zejména na (jiho)italských depotech. Z tohoto hlediska je jeho teze plně přesvědčivá. Pouští však zcela ze zřetele otázku rozšíření řeckých mincí ve střední Evropě (i severní Itálii) mimo Němčice. Právě to je dle mého názoru klíčem k pochopení němčického souboru a k překročení této „žoldněřské“ teze..

Srovnáme-li mincovní spektrum němčického centra s publikovanými nálezovými mincemi ze zbytku Moravy, západního Slovenska, východního Rakouska a Slovinska, shledáváme (z hlediska zastoupení jednotlivých širokých oblastí původu mincí) výrazné shody mezi oběma spektry: v Němčicích nápadně vystupují četné ražby punské proti méně četným mincím z Egejské oblasti a jihovýchodního Balkánu, ve zbytku oblasti je tomu naopak, jinak jsou však mincovní spektra srovnatelná. Mezi mincemi z Řecko-egejského prostoru tvoří v Němčicích i ve zbytku oblasti většinu mince makedonské a thrácké; němčickou minci bosporské Theodosie doplňuje mince íonské Smyrny ze slovenské Zálaby; minci rhodskou pak senecká mince Naxu. Mince Ptolemaia III je doložena i na Gurině, bronz Ptolemaia VI byl nalezen ve Sv. Krizi při Kostanjevci ve Slovinsku. Stejně tak jsou ve východoalpско- středodunajské oblasti opakovaně doloženy mince neapolské (krom Němčic Rogoznica a - císařská? - Ptuj), bruttijské (Pustějov na severní Moravě a Muta ve Slovinsku), k lukánským mincím Paesta a Thurií z Němčic tvoří pendant mince heraklejská z Devína a metapontská z Valične Vsi ve Slovinsku) atd. Jedinečné jsou tedy v němčickém souboru pouze tři bronzy tarentské, jeden arpinský a dva etruské.

Tomuto obrazu potom překvapivě odpovídá srovnání se situací v severovýchodní Itálii (Romagna, východní Emilia, Veneto, Trentino e Alto Adige, Friuli). Pro lepší srovnání s jevy zaalpské doby předoppidální omezíme zde rozbor na mince ražené před polovinou druhého stol. Z hlediska spektra širokých geografických oblastí ražby, je zde situace prakticky totožná s oblastí východoalpsko-středodunajskou. Pozoruhodné je zde malé zastoupení ražeb makedonských: pouhých sedm mincí (nebereme v potaz problematický nález z Cortacci/Kurtasche, pro nějž G. GORINI /2001/ předpokládá že řecké mince dospěly do Alpské oblasti ze střední Evropy a nikoliv naopak) s výjimkou jednoho bronzu Antigona Gonáta všechny ještě 4. stol. Přirozeně jsou zde bohatě doloženy mince sicilské a velkořecké včetně neapolských, tarentských, paestských atd., tedy kompletní spektrum emitentů, doložených v nálezech zaalpských. Šestnácti kusy (7%) jsou zastoupen mince punské, hned 71 kusem mince ptolemajské, mezi nimiž jsou zastoupeni všichni vládnoucí panovníci až do konce II stol.; několika mincemi jsou zastoupeny i ražby numidské.

Obrátíme-li nyní naši pozornost na oblast na západ od Čech (tedy na území Horního Rakouska, Bavorska a Bádenska-Württemerska), shledáme, že zastoupené geografické zóny,

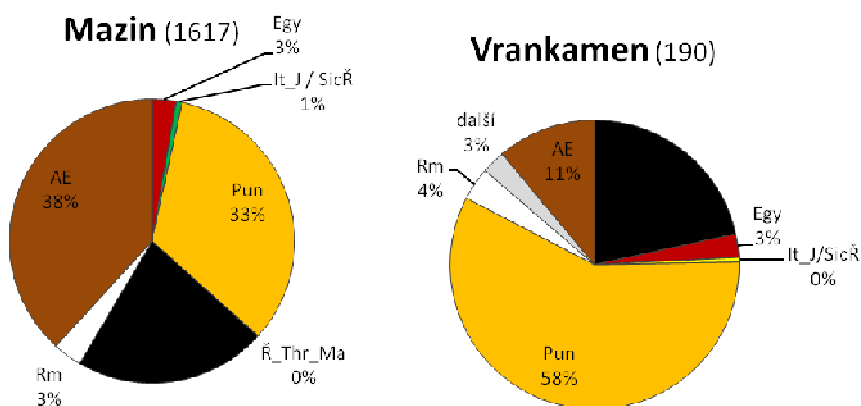
dokonce i oblasti a místa ražby, zůstávají stále tytéž, jen lehce se přitom mění jejich procentuální zastoupení. Mince mateřského Řecka, egejské oblasti a jihovýchodního Balkánu jsou stejně jako ve východní střední Evropě zastoupeny o něco hojněji než v Itálii (nutno však poznamenat, že ne ve všech případech je jasné, zda se u nedochovaných mincí jednalo o makedonské originály či keltské imitace). Ražby sicilotské jsou zastoupeny jedinou drachmou syrakúzkou, zatímco punské s deseti procenty mírně překračují hodnoty severoitalské i východoalpsko-středodunajské. Hned čtyřmi mincemi jsou zastoupeny ražby orientální, zatímco z devíti mincí ptolemajských, pocházejících z potenciálních kontextů doby železné, jich hned pět (všechny Ptolemaia VI) bylo nalezeno v jediném depotu v bádenském Wallbachu. Stojí za pozornost, že mezi zbylými mincemi se pak nachází další dvě ražby Ptolemaia VI (Karlstein, Neubau bei Linz) a jedna Ptolemaia III (Baden-Baden), a v oblasti jsou tak zastoupeni titíž egyptští panovníci jako v souboru z Němčic a v nálezech východoalpských. Nepřekvapí snad, že z oblasti nejsou doloženy ražby jadranské (počítáme-li Lokridu do pevninského Řecka) zato však jejich místo zaujímají massilské oboly. Z mincí pevninského Řecka a Egejské oblasti, jsou až na jednu minci rhodskou, jednu snad efeskou a jednu lokridské *polis* Opus, zastoupeny výhradně ražby makedonské, Filipovy a Alexandrový. Mezi ražbami velkořeckými je krom dalších kampánských obcí zastoupena všudypřítomná Neapolis, známa je i jedna mince Metapontu (s obdobami ve Valične Vsi a Adrii), ojedinělé ve střední Evropě jsou mince lukánské Veleie, známé však ze severní Itálie z nálezů v okolí Adrie.

Tento přehled ukazuje, že mincovní spektrum němčického sídliště zapadá dobře do schématu rozsáhlé oblasti mezi Appenninami a severní Moravou. A že při vši své výjimečnosti nevybočuje z rámce očekávatelného ničím jiným než svojí koncentrací na jednom místě.

Němčice – Mazin – Stradonice

Již v úvodu byly zmíněny nálezy řeckých mincí z kontextů doby císařské. Nyní je nezbytné doplnit ještě jeden významný pramen k problematice, a sice – rovněž již zmiňované – dalmatské depoty mincí tzv. mazinského typu (MIRNIK 1981; *idem* 1987). Jedná se o depoty i stovek kusů převážně bronzových mincí ale i bronzu v podobě ingotů (*aes „formatum“/sigantum*) i slitků (*aes rude*). Největší z těchto depotů objevený v Mazinu obsahoval na 1600 předmětů, další pocházejí například z Vrankamenu, Štikady či Bosanské Krupy). Na základě nejmladších zastoupených mincí se všechny tyto depoty datují do závěru II či počátku I stol. př. Kr. (KURZ 1974), jejich většinu však tvoří mince výrazně starší: v depotu mazinském

jsou zastoupeny mince punské a ražby Ptolemaia VI, v depotu vrankamenském mince Hierona II a Ptolemaia I i III. Tytéž (punske, numidské, v menší míře pak ptolemajské a siciliotské) mince jsou pak zastoupeny v ojedinělých nálezech z oblasti. Stav publikace bohužel neumožnil vypracovat pro dalmatské pobřeží detailní přehled podobně jako pro další oblasti. Pro alespoň základní srovnání viz např. MIRNIK 1987; ŠEPAROVIC 2003; DUBOLNIC GLAVAN – GLAVAŠ 2011.

Jak vidno, v depotech mazinského typu hrají dominantní roli mince punské a numidské. Vzhledem k situaci ve střední a vůbec zaalpské Evropě se nezdá pravděpodobná teze P. Visonà (cit *apud* DUBOLNIC

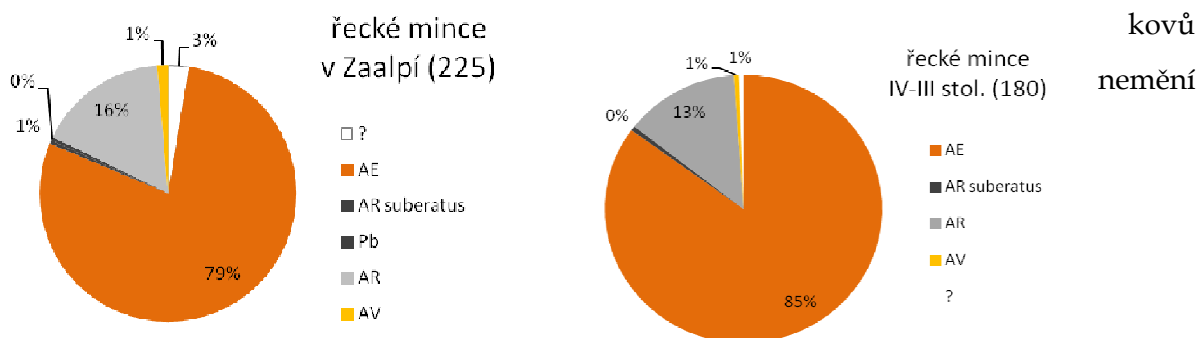
GLAVAN – GLAVAŠ 2011), že se tyto mince na dalmatské pobřeží dostaly až (či pouze) v průběhu římské invaze v závěru II. stol. Zmiňované ojedinělé nálezy mincí téhož typu z japonské oblasti navíc dokládají, že na SZ Balkáně zejména africké mince rovněž „obíhaly“ (v nejširším, nikoliv nutně monetárním, slova smyslu), a nebyly tedy pouze předmětem tesaurisace (spíše než o hromadění „bohatství“ se v případě depotů mazinského typu uvažuje o depotech výrobních, o zdroji suroviny: MIRNIK 1981).

Chceme-li trvat na souvislosti či podobnosti mezi depoty mazinského typu a spektrem mincí z Němčic či východoalpsko-středodunajské oblasti, nesmíme opomenout i zásadní rozdíly mezi nimi, spočívající zejména v přítomnosti četných numidských ražeb, v Němčicích neznámých a v Itálii řídkých, zato – ač s výjimkou výrazné koncentrace na Stradonicích v ojedinělých kusech - rozšířených po celé Zaalpské Evropě až po (či již od?) Galie (FISCHER 1978). Jeví se tedy jako pravděpodobné, že rozšíření „řeckých“ mincí v Evropě lze rozdělit do několika horizontů: starší je zastoupen příkladně na Němčicích ražbami jihoitalskými/sicilskými, punskými a ptolemajskými, pro fázi mladší („stradonicko – mazinskou“) jsou charakteristické mladší mince ptolemajské a zejména numidské. S největší pravděpodobností lze před naši „starší“ fázi předsadit ještě jeden časový horizont, pro nějž jsou typické zejména ražby makedonské, zde však již překračujeme rámeček této práce.

„způsoby přenosu“

V předchozím jsem se snažil argumentovat, že Němčice jsou především kondensovanou obdobou situace charakteristické v rozptýlené (jakkoliv řídké) formě pro celou střední Evropu a dále, že přinejmenším v některých oblastech lze s jistotou (a v dalších oprávněně) uvažovat o pohybu (slova „oběh“ se raději nadále varujeme) mincí v Zaalpí. Tyto dva vzájemně provázané jevy naznačují na složitější mechanismy jejich rozšíření než na jednotlivou událost, prostý přesun z bodu A (Středomoří) do bodu B (místo nálezů), například s navráťivšími se žoldnéři či dokonce migrujícími Bóji. Těmto by bylo možno přičíst jen jistý výsek z importovaných mincí, jejichž další distribuci po Evropě pak předložené teze již neřeší. E. Kolníková navrhl vidět za přísunem středomořských mincí do zaalpské Evropy kombinaci bójské migrace s (u vědomí příbuznosti němčického souboru s depoty mazinského typu) dlouhodobými kontakty středního Podunají se severním Balkánem. K tomuto poslednímu názoru (přirozeně zcela oprostěnému o myšlenky o bójské migraci) se přikláním i já. Toto rozšíření odráží dle mého názoru výsledek složitých meziregionálních kontaktů. Nelze přitom vyloučit, že do pohybu se některé mince původně dostaly díky činnosti žoldnéřů (či obecněji v souvislosti s událostmi druhé punské války), , to však nevysvětluje ani jejich všeobecné rozšíření po SV Itálii i střední Evropě ani nebývalou koncentraci na Němčicích.

Dostáváme se tím k nejsložitější otázce této problematiky: jaká byla vlastně funkce těchto mincí? Z 225 řeckých mincí uložených ve střední Evropě s jistou pravděpodobností v době laténské je hned 177 mincí bronzových, jen 37 stříbrných¹⁶⁶. Tento stav se ve prospěch cenných kovů

(naopak) ani pokud se omezíme jen na mince ražené ve IV, III a 1.pol. II. stol. Mezi těmi je bronz zastoupen 153 a stříbro 24 z celkových 180ti kusů.

Ve střední Evropě (ale již i ve Středomoří vně příslušného měnového okruhu) byly přitom bronzové mince prakticky bez jakékoliv hodnoty (tj. jiné než cena bronzové suroviny). Lze důvodně předpokládat (jako v případě mincí římských), že mince z cenných kovů se

¹⁶⁶ Mezi těmito stříbrnými mincemi je hned 10 makedonských a 7 massilských (často obolů). Pokud se ostatních kovů týká, ve dvou případech se jedná o suberáty, ve třech o mince zlaté, v šesti není mincovní kov znám.

prostě nedočkaly archeologické, neboť byly roztaveny na kov. U bronzových mincí římských lze snad alespoň hypoteticky uvažovat o souvislosti se směnou s oblastmi uznávajícími římskou měnu. To však nevysvětluje přítomnost desítek řeckých bronzových mincí v Zaalpi. Tento problém nevysvětluje ani žoldněřská hypotéza (podobně FARSINELLI 2002, 274-276).

Žoldněřům byl v hellénistickém světě vyplácen dvojitý plat: jednak sama odměna za službu (μισθός či οψώνιον), jednak stravné (σιτος; případě i další náhrady jako šatné či pícovné). Dochované prameny vypočítávají výši *misthu* ve III stol. s dostatečnou přesností na zhruba 4-8 obolů za den, tedy velmi slušných 200-400 drachem za rok (LAUNEY 1950/1987, 735-764, zejm. 753-763). *Misthos* je přirozeně vyplácen v cenném kovu, tj. mincí s vlastní vnitřní hodnotou. Když roku 277 př. Kr. najímá Antigonos Gonátas na Balkáně galské vojsko (Polyainos *Strategema* IV, 6, 17), slibuje Keltům po jednom zlaťáku na hlavu¹⁶⁷. Tato částka se nejspíše vztahuje na měsíc služby než na celé tažení (za které by byla směšně nízká), formulace však jasně ukazuje, že barbarští žoldněři žádají dokonce mzdu ve zlatě spíše než v Řecku běžnějším stříbře. Naopak *sitos* (při osmi obolech *misthu* na den počítá LAUNEY [1950/1987, 753-757] výši *situ* na zhruba 3 oboly) je v první řadě vyplácen v naturáliích či v možnosti nákupu potravin za velkoobchodní cenu (*agora*), až v případě, že vojevůdce přenechá zásobování na zodpovědnost soukromým markytánům, má cenu vyplácet *sitos* v penězích. V tom případě mohlo jistě dojít i na minci fiduciární, v daném prostředí uznávanou (TAGLIAMONTE 1994, 160-163). Žoldněři se tak do kontaktu s bronzovými mincemi přirozeně dostávali, a byli tak snad schopni pochopit smysl fiduciární mince, vyplácení však byli především v mincích s vnitřní hodnotou.

I pokud dokázali Keltové tuto funkci bronzového oběživa ve Středomoří docenit, stěží si lze při úvahách nad němčickou nálezovou koncentrací představovat desítky (?) či stovky (?) keltských žoldněřů, kteří se po mnoha letech služby vrací na rodnou Hanou, aby teprve zde překvapeně zjistili, že zdejší společnost dosud fiduciární oběživo nevyvinula. Nápadná koncentrace v Němčicích dala H. Chr. Neoskemu (in ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008) pomýšlet na votivní dary v (hypotetické) svatyni. Takovou úvahou však již žoldněřskou interpretaci překračujeme, neboť zde předpokládáme, že řecké mince získávaly v zaalpském prostředí novou funkci, v níž byly aktivně užívány. Jediná alternativa k prosté hodnotě kovu zde spočívá v roli symbolické: Řecké mince zpodobňují v exotickém stylu mocné symboly (hlavy božstev, ptolemajský orel, massilský býk, tarentský chlapec na delphinu atd.), k jejichž interpretaci měl navíc zaalpský držitel zcela volné pole. V zaalpském světě počínající mladší

¹⁶⁷ Pozoruhodné v tomto příběhu je, že Keltové cestují nikoliv jako vojsko ale jako celý kmen a budou následně (marně) požadovat, aby byla slíbená částka propočítána i na ženy, děti a starce v jejich voji.

doby laténské šlo o předměty zcela neobyčejné. Jaký význam jim zde byl ve skutečnosti přiřkládán, nelze přirozeně ani hádat. Rozhodně však lze ve světle všeobecného rozšíření řeckých mincí ve střední Evropě namísto „poztrácených suvenýrů navrátilých žoldnéřů“ uvažovat o druhotném pohybu těchto předmětů v Zaalpí ne-li o jejich aktivním získávání v kontaktních zónách, jakými byly např. východní Alpy a SZ Balkán.

Po této rozsáhlé odbočce je čas vrátit se k českým nálezům a zhodnotit je v načrtnutém kontextu. Do mladšího horizontu oppidálního (mazinského) lze z českých nálezů zařadit mince numidské ze Stradonic, dva suberáty drachem athénských (Litoměřice) a apollónijských (Stradonice). Značná koncentrace mincí řecko-egejských či makedonsko-thráckých, kterou v Čechách konstatujeme, je v Němčicích, středodunajsko-východoalpské oblasti i v severní Itálii bez obdoby. Čtyři mince sicilotské (z toho jeden bronz Hierona II na Stradonicích a jedna tetradrachma závěru pátého století s vrcholně podezřelými nálezovými okolnostmi) a jediná punská nejsou ve středoevropském kontextu nijak výjimečné, spíše naopak. Neobyčklá je naopak úplná absence ražeb velkořeckých a ptolemajských. Česká mincovní facies se tak zcela zásadně odlišuje od situace moravsko-rakousko-slovinské, jihoněmecké ale rovněž od severoitalské. Z hlediska importu řeckých mincí se Čechy – zejména ve vrcholné fázi Němčic – zdají být ve střední Evropě oblastí do značné míry periferní.

3.1.11 předměty českého původu v Itálii a Středomoří

Problematika mincí otevírá kapitolu kontaktů v opačném směru, než v jakém jsme je studovali dosud, tedy otázku předmětů „českého“ původu ve Středomoří. Bohužel již sama pramenná základně ke studiu kontaktů v tomto směru je bezmála nulová. Předměty středoevropského (tím spíše českého) původu nejsou na jih od Alp rozpoznávány stejně snadno jako středomořské ve střední Evropě, případně jejich specificky „český“ původ mezi dalšími laténskými artefakty zaniká. Jinak lze import předmětů či komodit českého původu ve Středomoří doložit jen výjimečně. Nelze například doložit užívání českého grafitu v severoitalské a alpské tuhové keramice (materiál dosud nebyl podroben analýzám – osobní sdělení L. Mandruzzato); černé materiály užívané ve střední době laténské k výrobě kruhového šperku jsou v Itálii doloženy jen v omezeném množství, jediný fragment, známý mi ze sídlení oblasti severoitalských Bójiů nebylo možno plnohodnotně analyzovat¹⁶⁸.

Jediným spolehlivým dokladem kontaktu Čech se Středomořím je tak rozsáhlý depot zlatých mincí objevený r. 1912 v Campiglia Maritima v severním Toskánsku (NEMEŠKALOVÁ

¹⁶⁸ Podle sdělení dott-ssy P. Desantis, soprintendenza archeologica di Emilia Romagna, byl na základě provedených analýz materiál zlomku určen jako „lignit“. O původu – vlastně ani o materiálu zlomku – toto zjištění neříká nic.

JIROUDKOVÁ 1975). Význam tohoto depotu pro problematiku vztahů mezi Čechami a Středomořím však není třeba přeceňovat. Ražby v depotu obsažené v první řadě spadají do pokročilé fáze doby oppidální, tedy do (možná pokročilého) prvního století. Zadruhé, depoty i ojedinělé nálezy bójského zlata jsou v Evropě doloženy poměrně rozsáhle z různých období (souhrně WALDHAUSER 1995): nejobjemnější je raný depot z Manchingu (SIEVERS et al. 1998), právě v horizontu Campiglieského pokladu je ale rozšíření nejvýraznější a dosahuje do nejvzdálenějších oblastí (od Saint Louis /CH/ po Bački Obravac /SRB/).

Odlišně vypadá v (severní) Itálii situace například s mincemi bavorskými, jejichž rozšíření v jednotlivých nálezech dokládá (stejně jako přítomnost severoitalských stříbrných drachem v Bavorsku) úzké a pravděpodobně dlouhodobé kontakty mezi oblastmi situovanými bezprostředně na sever a na jih od Alp. (GORINI 1998; NICK 2007).

Při této příležitosti je třeba zmínit ještě jeden nález: v sicilské Buteře, v kontextu pravděpodobně konce 3. stol., byla nalezena vindelická drobná zlaté mince s androkefalickým koněm na reversu (BOEHRINGER 1991). Vzhledem k ojedinělosti tohoto nálezu se – na rozdíl od mincí řeckých nalezených ve střední Evropě – zdá nepravděpodobné uvažovat o jiné možnosti transferu než o individuálním přenosu.

3.2. Imitace

Z hlediska poznání vztahu a míry ovlivnění mezi Středomořím a Čechami je vedle importů stejně významná či ještě významnější další kategorie artefaktů, kterou zde označuji velice nepřesným shrnujícím výrazem „imitace“. Tímto termínem chápu veškeré lokální výrobky, vzniklé ve snaze o nápodobu (formální či funkční) jižních vzorů ale i všechny doklady o přijetí jižních pracovních postupů, technologií či jiných zvyklostí, v podstatě tedy tzv. „nemateriální neviditelné importy“, jak je definovala N. VENCLOVÁ (2002, 74-75). Jak však autorka zároveň dodává, mnohé z těchto „neviditelných importů“ je zatěžko v archeologickém materiálu identifikovat či – ještě hůře – je zde snadné (snažší než v případě importů) roli jihu (či obecně „dárcovského“ prostředí) přecenit projekcí vlastních „předpřipravených“ představ o minulých dějích.

Tuto kapitolu budu členit do tří oddílů: v prvních dvou se budu věnovat zcela konkrétním, do značné míry individuálním případům imitací středomořských artefaktů v českém či středoevropském prostředí, konkrétně mincím a keramice.¹⁶⁹ V oddílu závěrečném pak zmíním několik (konkrétních či obecně platných) v literatuře uváděných příkladů přenosu technologií či „know-how“ z prostředí středomořského do středoevropského. Ve všech případech se přirozeně budu především tázat, nakolik tyto teze skutečně korespondují se situací ve Středomoří.

3.2.1 mince

Jak již bylo nastíněno v kapitole 2.4, vychází středoevropské „bójské“ (tj. české, moravské, dolnorakouské i jihopolské) mincovnictví ze vzorů makedonských, a to jak co do (původního) hmotnostního standardu, tak co do užívané ikonografie. Makedonské vzory stojí i na počátku mincovnictví „vindelického“ (ZIEGAUS 2010), zde však z hlediska hmotnostního působí rovněž vzory římských republikánských mincí, quinárů.

Naopak v (nejen) bójské severní Itálii obíhají tzv. popádské drachmy a oboly, tedy lokální imitace massilské těžké drachmy a jejích dílů (ARSLAN 1992-1993; GORINI *v tisku*). Nálezy popádských drachem mi jsou ze střední Evropy známy pouze z Bavorska (KELLNER 1990, Nr. 2243-2248) a jedná se vždy o ražby poměrně pozdní – oppidální období – dobře

¹⁶⁹ Bylo by sem možno zařadit například i ataši vědra a výlevky ve tvaru psích hlav z Manchingu, v zájmu plynulosti textu jsem je však zařadil do kapitoly 3.1.1.6.

ilustrující výše načrtnutou myšlenku (pravidelných?) kontaktů mezi oběma alpskými předhůřími. Do Čech ani dále na východ již tyto nálezy nezasahují ani zde nejsou napodobovány.

Vzdor těmto poměrně jasným faktům se ve středoevropském bádání vytrvale udržuje bezmála mytická představa, že jeden typ středoevropských bójských ražeb má svůj původ právě v bójském prostředí severoitalském (PINK 1936, 16-19; KOLNÍKOVÁ 1963; HILDEBRANDT 2001, 18; Kolníková in ČIŽMÁŘ *et alii* 2008, 668; KOLNÍKOVÁ 2009, 12; KOLNÍKOVÁ 2012, 15).

Jedná se o zlaté statéry typu Athéna Alkidemos, respektive o jejich poměrně rané stříbrné varianty (či podle citovaných badatelů „jejich předlohy“). Tyto pozoruhodné mince kombinují na líci

a na rubu kráčející postavu vlevo se zvednutým štítem v levé a kopím v pravé ruce. Z obou paží postavy splývá prvek ukončený motivem vlaštovčího ocásku, který umožňuje spolehlivě identifikovat vzor vyobrazeného motivu v archaisujících vyobrazeních Athény běžných v helénistickém mincovnictví. PINK (*cit.*) tuto postavu interpretoval jako vyobrazení sochy Athény Alkidemos, božstva makedonského hlavního měst Pelly. Z četných zobrazení této a podobných soch (viz dále) na diadošských mincích pak konkrétně předlohu k ní viděl ve vyobrazení na rubu mincí Filipa V Makedonského (238-179 př. Kr.). Vedl ho k tomu kříž nad štítem postavy (Filipova Athéna má štít zdoben hvězdou/makedonským sluncem) a monogram EP v pravém poli, nacházející obdobu v EF na imitaci. Vzor obrazu lícového vykládá jako nápodobu hlavy Bellony na mincích římsko-kampánských. Spojení těchto dvou málo sourodých motivů na jedné minci se pak pokusil vysvětlit historickou (a čistě hypotetickou) konstrukcí: mincovní obrazy dvou nepřátel jakými byli Filip V a Řím se dle něj mohly spojit jen na mincích dalšího současného nepřítele Říma a Filipova spojení, severoitalských Bójů. S nimi se pak tyto mince dostaly za Alpy.

Tato úvaha naráží na obtíže bezmála v každém bodě, z něhož je možno ji nahlédnout. Severoitalské Bóje a Filipa nepojilo ve skutečnosti krom nepřátelství k Římu nic. Smlouva, kterou uzavřel Filip roku 215 s Hanibalem (Polyb. VII, 9), se sice vztahovala i na poddané, podřízené a spojení obou panovníků, tedy i na severoitalské Kelty, kteří jsou i výslovně jmenováni (*ibidem*, 9, 6-7). Ve skutečnosti se však veškeré Filipovy operace v následné válce

omezily na vlastní Řecko a na Illyrii. Do dějů v Itálii nezasáhl nijak, ani o druhý břeh Jaderského moře neprojevil sebemenší zájem (CLEMENTE 1990, 84-85). Navíc, jak již bylo uvedeno v kapitole 3.1.10, jsou makedonské mince v severní Itálii obecně nečetné a z její bójské části (Emilia-Romagna) mi není znám ani jeden nález. Mince Filipovy nejsou v severní Itálii známy vůbec (nejmladší makedonská mince v Itálii je mince Antigona Gonáta z Cortacci/Kurtasche), jediný nález z celé naší široké zájmové oblasti pochází z Němčic. I proto se jeví jako málo uvěřitelná představa, že by právě v severní Itálii Bójové disponující vlastním oběživem, přistoupili k ražbě nové mince podle předlohy dílem římské, dílem jim neznámé.

Krom toho, nové bádání o středoevropském keltském mincovnictví posunulo v posledních letech datum uvedení ražby typu Athéna Alkidemos hluboko do třetího století (ZIEGAUS 2010) tedy do doby zdaleka předcházející domnělému filipo-bójskému paktu.

Motiv kráčejíci Athény doprava či doleva se zdviženým štítem a kopím či hromoklínem je v helénistickém mincovnictví velmi častý. Badatelé nejsou zajedno v tom, zda postavu skutečně ve všech případech interpretovat jako Athénu Alkidemos (s hromoklínem) či Athénu Promachos (s kopím) a jaký význam v rámci mincovní propagandy jí připsat (HAVELOCK 1980), jisto je, že motiv razí Ptolemaios I (ještě jako satrapa Egypta v l. 319-315 př. Kr.: Athéna doprava s kopím), syrákúský Agathokles (310-309 př. Kr.; Athéna doprava s hromoklínem); Démétrios Poliorkétés (ražba z 306 př. Kr.; na zlatých statérech Athéna doleva s kopím; na bronzích z let 306-283 př. Kr. Athéna doprava s kopím); Pyrrhos v Syrákúsách (278-275 př. Kr.; LÉVÊQUE 1957, 694; BORBA FLORENZANO 1988; oktobol: Athéna doleva s hromoklínem; bronzová litra: Athéna doprava s hromoklínem); Antigonos Gonátas (277-239 př. Kr.; tetradrachmy i bronzy, Athéna doleva s hromoklínem); Filip V (popsáno výše). Motiv Athény Akidemos/Promachos doleva se dále objevuje například na mincích syrského vzdorpanovníka Achaia (220-213 př. Kr.), ale i měst jako např. Argu (dichalkos z let 350-328 př. Kr.), lukánského Metapontu (pozdní III stol.), thrácké Messambrie (bronz cca. 250-150 př. Kr.).

Pro podobně nesouhlasný postoj k této myšlence viz i RUDNICKI *v tisku*.

3.2.2 Keramika

Nejzávažnějším dokladem kulturního ovlivnění jižním prostředím by bylo převzetí jižních vzorů pro předměty denní potřeby, nejtypičtěji keramiky. Tento jev je příkladně doložen v Popádí, kam nově přichozí Keltové přinášejí laténskou materiální kulturu, pokud se týče keramiky, navazuje však oblast plně na předchozí felsinské tradice (CAMURRI - DELLA

CASA v přípravě). Napodobování středomořských keramických tvarů v „domorodé“ keramice „keltské“ je ve střední Evropě dobře dokumentováno zejména v rané době laténské: BAŠTA – BAŠTOVÁ – BOUZEK 1989; CHYTRÁČEK 2007; 2008; TREFNÝ 2011). V mladší době železné je doloženo především v Galii (viz např. BARRAL 1999; BARRIER 2012), kde se však jedná o jev charakteristický pro stupeň LT D, zejména jeho mladší fáze (které se již s českým oppidálním obdobím do značné míry vylučují). I ve střední Evropě se (spíše episodické) formální nápodoby středomořských keramických tvarů soustředí zejména na stupeň LT D2 (z hlediska českého tedy již „postoppidální“ období): Straubing (dvě nádoby vycházející z tvarů kampány či rané terry sigillaty: TAPPERT 2006, 217-219); Bratislava (několik talířů s červeným lesklým povlakem: ČAMBAL 2004, 20, Tab. XIII: 5, LVI: 9-12); Linec (citelné vlivy tvarového spektra černě listrovaného zboží v nejranější produkci císařského období: KASTLER 2004, 216, Abb. 4).

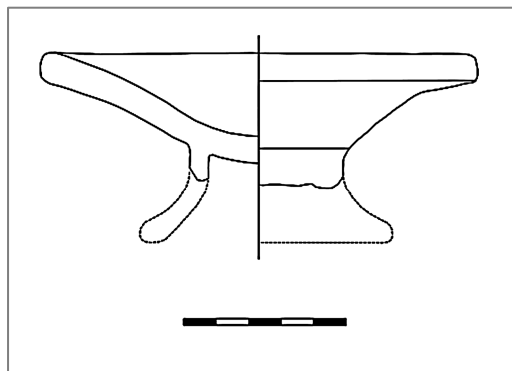
3.2.2.1 LT C (?)

Doklady napodobování středomořských keramických forem v Čechách shledávali badatelé ojedinele již pro samý závěr střední doby laténské a počátek latěnu mladšího. Žádný z těchto názorů však dle mého soudu nelze přijmout nekriticky.

Na středomořskou inspiraci dala N. Venclové (in VENCLOVÁ et al. 2008, 66, obr. 31: 1, 42: 1, 2) pomýšlet kolkovaná miska z Prahy Běchovic ze sídlištního objektu na lokalitě datované do stupně „LT C1 (příp. LT C1/C2) a LT C2-D1“ (VENCLOVÁ et al. 2008, 62¹⁷⁰). Točená tenkostěnná miska esovitého profilu (zcela v místní laténské tradici) je na vnější (sic!) stěně opatřena „palmetovitými“ kolky umístěnými ve svislé linii nad sebou. Dochovány jsou čtyři kolky, poslední, nejvýše umístěný je již poškozen. Do jaké výše řada dosahovala, není tedy známo. Tvar nádoby i provedená analýza dokládají jednoznačně její místní původ. Jako cizorodý prvek se jeví především kolkovaná výzdoba. K té je však třeba podotknout, že kolkování 1) na vnějšku nádoby a 2) ve vertikálních pásech je pro soudobou středomořskou keramiku stejně netypické jako pro středolaténské Zaalpí. Rovněž „vějířovitá“ stylisace „palmet“ ukazuje značný odstup od domnělých vzorů. Tímto rysem i umístěním kolků na vnější stěně se běchovická miska mnohem více blíží kolkovaným nádobám raně laténským (možnost intruse však v tomto případě nepřichází v úvahu: raně laténské osídlení nebylo na lokalitě zjištěno). Předmět nelze z dalších úvah zcela vyloučit, hovořit by se o něm mělo spíše jako o dokladu možné (a zdaleka ne jisté) inspirace některými prvky středomořské keramiky spíše než o přímé imitaci.

¹⁷⁰ Na jiném místě však N. VENCLOVÁ (*eadem* ed. 2008, 103) klade nález do stupňů LT B2-C1.

Rovněž T. POLIŠENSKÝ a M. TREFNÝ (v tisku) se snaží jednu nádobku (místní výroby?) z lokality Praha-Pitkovice interpretovat jako imitaci středomořské nádoby a datovat ji do stupně LT C (1?). Jedná se tentokrát o mělkou misku na nožce, pro niž autoři shledávají obdoby v Itálii zejm. IV-1.pol. III. stol. Předložená argumentace je do jisté míry přesvědčivá, přesto je předložená četba pouze jednou z možných. Stojí na ne zcela neprůstředném

Obr. 3.2.2.1b: miska z Prahy-Pitkovic (Polišenský – Trefný v tisku)

předpokladu, že zásyp zemnice spadá do stupně LT C a že studovaná nádobka chronologicky souvisí se (zběžně) představeným keramickým souborem.

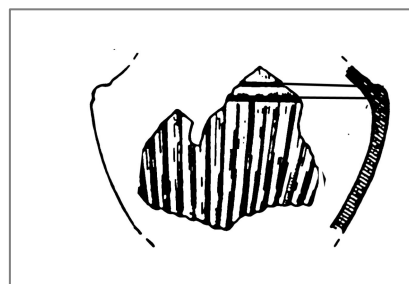
Autoři připouštějí, že popsaná a vyobrazená ostatní keramika z výplně spadá spíše do horizontu LT C2-LT D1 (s tímto závěrem se lze plně ztotožnit), že však některé prvky umožňují jeho datování i do stupně LT C1. Potom se však jedná spíše o to, že jsou v souboru mladším přítomny (nespecifikované) starší prvky, *terminus post quem* tím však k polovině třetího století posunout nelze (přesně to však autoři činí). Spíše by bylo možno uvažovat o residualitě. Pokud totiž skutečně soubor patří do stupně LT C2-D1, leží již mezi nádobkou a jejími domnělými předlohami sto či více let. Otázku residuality starších keramických prvků v souboru bylo by zajímavé dále rozvést. V případě, že posuneme dataci zásypu do stupně LT C2-D1, je totiž jediným možným mostem k tvrzení, že artefakt imituje středomořský tvar¹⁷¹. V takovém případě bude za těžko jednoznačně rozhodnout, zda tato imitace spadá do latěnu středního či raného.

Autoři totiž správně poznamenávají, že misky na nožce jsou v Itálii charakteristické pro období od 7. či 6. do 3. stol. V době 6-5 stol. je přitom tento tvar stejně hojný, jako v obdobích pozdějších: viz např. Bologna, pohř. Benacci Caprara (8-7 stol.), hr. 37, 38, 42, 48 atd. (TOVOLI 1989, Tv.: 37-38; 42; 58:3; 66:4; 67:5-7), Veje, 6.-5. stol. (RASMUSSEN 1979, 124, Pl. 40: 241-242); Piceno, fáze IVB-V=520-385 př.Kr. (LOLLINI 1976), Baggiovara, 5. stol. (MALNATI 1989, II/17, Fig. 3:3), Forcello di Bagnolo San Vito, 6.-5. stol. (CASINI 2008, 261-264, Fig. 120, Typ C); Marzabotto, 5. stol. (MATTIOLI 2005); Spina, 5. stol. (PATITUCCI UGGERI 1984, forma 8a) atd. Je-li tedy zásyp zemnice až pozdně latěnský a střep tudíž residuální, může se jednat o výrobek jak středo- tak i starolátěnský. Hojnost imitací středomořské keramiky právě v době starolátěnské (viz výše), by pak možná ukazovala spíše tímto směrem. Ze zřetele nelze pustit

¹⁷¹ V tak pozdním období by jediným možným – a málo přesvědčivým – vzorem nádobce mohl být „kampánský“ tvar Lamboglia 4, málo zastoupený v samotné Itálii, v Zaalpi pak v podstatě neznámý.

ani tu skutečnost, že – jak si opět bystře povšimli sami autoři – nejsou mísy na nožce zcela ojedinělé ani v Čechách a není tak vyloučena možnost lokálního vzniku nádoby bez vnějších podnětů.

I pokud by některý z citovaných fragmentů bylo vskutku možno prohlásit za středolaténskou imitaci středomořské keramiky, nebude jako taková ve střední Evropě zcela osamocena: na středním Dunaji se ve III stol. soustředí skupina keramických imitací řeckých kantharů (KRUTA - SZABO 1982; SZABO 2000), s periferním výskytem až v moravských Střelicích (BOUZEK 2007, obr. 64). Ze

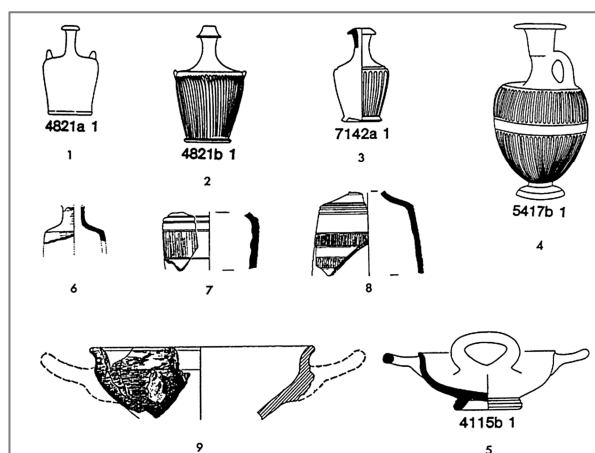

Obr. 3.2.1.1c: tělo nádoby z Dalewic (Gromnicki 1962)

středo-pozdně laténské lokality Dalewice v Malopolsku (GROMNICKI 1962, 122, Ryc. 2d) pochází plece uzavřené nádoby s vnějším povrchem opatřeným masivním svislým žebrováním, jaké je ve Středomoří charakteristické pro stolní zboží, především černě listrovanou keramiku, IV-III stol. Formální rysy předmětu i jeho nálezový kontext myšlenku imitace středomořského tvaru plně umožňují.

3.2.2.2 LT D

V českém oppidálním prostředí byly jako místní imitace nádob středomořského původu interpretovány nepočetné uzavřené nádobky původem z Hrazan a Závisti a (dvou?)uchá miska s prostoru brány A na Závisti (DRDA - RYBOVÁ 1997, 111; *idem* 1998, obr. na s. 130; *idem* 2001, 325; BOUZEK 2007, 169, obr. 82 VENCLOVÁ ed. 2008, 103, obr. 63: 12-16; cf. KYSELA 2010b). Z technologického hlediska tyto fragmenty nevybočují ze standardů

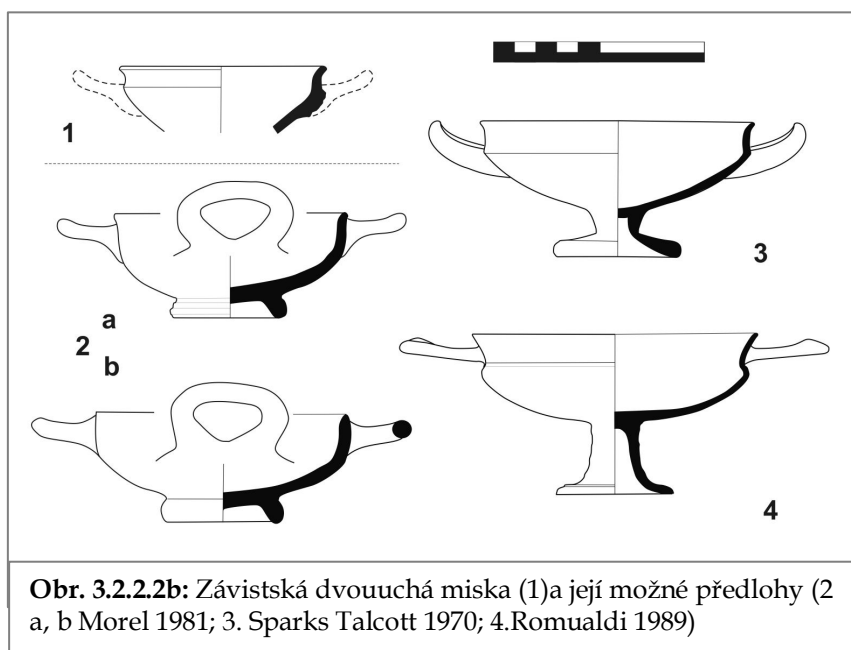

Obr. 3.2.2.2a: domnělé imitace středomořských nádob a jejich předlohy (Drda - Rybová 1997)

jemné pozdně laténské keramiky středních Čech. Do středoevropského prostředí navíc ukazuje i výzdoba některých z uzavřených tvarů jemným svislým hřebenováním, běžným na pozdně laténské keramice stupně LT D1 (CVRKOVÁ - SALAČ 2001, 72; TREBSCH 2003) a naopak

stěží nacházejícím období v soudobém Středomoří¹⁷². Nezvyklé jsou tedy předměty pouze svou formou.

Vzor k závistkové dvouuché misce byl shledáván v kylicích Morelova tvaru 4115 (příp. 82) nebo obecněji druhu (*espèce*) 4100, které produkovaly především severoetruské dílny mezi

3. a pozdním 2. stol. př. Kr. (MOREL 1981, 288-293; viz i BALLAND 1969, 124-150; MONTAGNA-PASQUINUCCI 1972, 361-372, fig. 2: 7, 16). Číše dosáhly v této době velikého rozšíření ve střední i severní Itálii, jsou mj. nejčastějším tvarem černě listrované keramiky na pohřebišti Mt. Tamburino na Mt. Bibebe (PARRINI 2008; CAMURRI - DELLA CASA

v přípravě; celkovou publikaci pohřebiště viz VITALI ed. 2003). Číše této formy je zároveň jediným méně známým středomořským keramickým importem v zaalpské Evropě střední doby laténské: nalezena byla spolu s černě listrovanou miskou ve válečných pohřbech z Plessis-Gassot, hr. 1002 (département Val d'Oise, F; GINOUX 2003, 43-44, fig. 5) a - na jižním úpatí Alp - v La Combe-Sala (Ollon, kanton Vaud, CH; VITALI - KAENEL 2000, 121, fig. 6). Oba pohřby se datují do LT B2.

Podobnost kyliku F4115 se závistkovou miskou (s jejím ostře odsazeným okrajem) je však poměrně volná. J.-P. MOREL (1981, cit.) dokonce přímo definuje svůj „*espèce*“ 4110, jako *sans carène très marquée [n'ayant] pas de contre-courbe dans le profil de la vasque sinon éventuellement à proximité immédiate du bord*. Mírné esovitě zakřivení okraje, které se u některých číší pozdního III. a průběhu II. stol. objevuje (Volterra: MOREL 1981, 290 F4115b; Tarent: LIPOLIS ed. 1994, 264) nelze se závistkovým odsazením srovnávat. Jinak je pro helénistické číše v Itálii (tak jako po celém Středomoří už od vrcholně klasického období)

¹⁷² Žebrování (ve formě plastických žeber či jejich naznačení rytím) je ve středomořské keramice i toreutice záležitostí spíše doby pozdně klasické až raně helénistické (v attické produkci mizí většinou v průběhu 1. pol. 3. stol.: ROTTROFF 1997, *passim*). Napodobující žebrování kovových nádob, zůstávají tyto prvky poměrně hmotné a (i pokud degenerují na pouhé ryté linie) vzdálené milimetrovému hřebenování hrazanských nádobek.

typická prostá hladká linie profilu (LAMBOGLIA 1952, 188-190; MONTAGNA-PASQUINUCCI 1972, 333-334, fig. 2: 52; k vývoji forem číší a příbuzných tvarů v attické produkci SPARKS – TALCOTT 1970, 93-95, 102-105, 107-108; ROTROFF 1997, 97).

I pokud bychom závistskému střepu dopřáli i nedochované druhé ucho, a povýšili ho tak na plnohodnotný kylix (mělkou dvouuchou číší běžnou po celém Středomoří VIII.-II. stol. př. Kr.) a odhlédneme-li zároveň od nálezového kontextu, není obtížné nalézt k ní ve středomořské keramice i přesné tvarové analogie (Obr. 3.2.2.2b: 3). V keramice attické by se jednalo především o kyliky typu „C s konkávním okrajem“ (SPARKS – TALCOTT 1970, 91-92) a do určité míry i o kyliky typu Akro (*ibidem*, 93-96) či některé varianty číší bez nožky (*ibidem*, 101-105), v attické produkci bohatě zastoupené, vyvážené do celého Středomoří a zde imitované (typy Lamboglia 42A, resp. Morel F 4271a).¹⁷³ Většina nálezů je spolehlivě datována do 5. až 1. pol. 4. století. Nález dvou číší bez nožky s takto utvářeným okrajem z pohřebiště v Populonii z kontextu konce 4. stol. vede A. Romualdiovou k úvahám o spolehlivosti nálezových okolností, nikoliv k pochybám o správnosti datace keramického typu (ROMUALDI 1989, 110-112). Jen o málo více se k závistské misce chronologicky přibližuje skupina číší na předchozí typ navazujících (Obr. 3.2.2.2b: 4). V černě listrované produkci jsou tyto kyliky křehkých tvarů (nezahrnuté v Morelově typologii) známy sporadicky z nálezů v severní Etrurii (Populonie: ROMUALDI – SETTESOLDI eds. 2009: 137-139, fig. 114, 114a; Volterra: MAGGIANI ed. 1985, 179, fig. 245: 3-4). Překvapivě hojnější i rozšířenější jsou potom číše tohoto tvaru z bronzů či drahých kovů: zmínit lze stříbrný kylix z Čmirevy mogily (Záporoží, Ukrajina; PHARMAKOWSKY 1910, 220, Abb. 18; k dataci viz ALEKSEEV 2003, 273-277), páry bronzových kyliků z hrobky B z Derveni (řecká Makedonie; THEMELIS – TURATZOGLU 1997, 73-74, 194, obr. B 30-31) a z hrobové výbavy z Volterry (dnes ve sbírce Cinci: De Tommaso in: CATENI ed. 2007, 154, N°7), bronzovou číší chovanou v berlínské Antikensammlung (HEILMEYER et al. 1988, 177, fig. 13, 3: 3). Podobný tvar je potom rozšířen v černě listrované produkci jižní Itálie (CANOSA 2007, 89-90, fig. 10: 72, tav. XXXIX: 70, 71; XL: 72, 7). Všechny tyto nálezy jsou ale datovány do poměrně úzce vymezeného úseku 2. pol. či konce 4. stol., závistně bráně A značně vzdáleného.

¹⁷³ Z Itálie je možno mj. uvést nálezy z Bologni (GOVI 1999, 50-53: attické importy ve čtyřech hrobkách mezi poč. 5. a poč. 4. stol. př. Kr.), z Chianciano Terme (PAOLUCCI – RASTRELLI eds. 1999, 46, fig. 10: 6: imitace v buccheru ze závěru 6. stol.), z Gravisky (VALENTINI 1993, 21, 26), z Alerie (číše tohoto typu jsou přítomny v hrobech první fáze datované 500-340 př. Kr., ve fázi následující již chybějí: JEHASSE – JEHASSE 1973, 55-56, srov. 96; JEHASSE – JEHASSE 2001, 34-36, srov. 72-73), z Falerii Veteres (SCHIPPA 1980: attické importy datované před a kolem pol. 5. stol. př. Kr.) či z Fratte (GRECO – PONTRANDOLFO 1990, 231-244).

Předlohami uzavřených nádob z Hrazan a Závisti mají být Morelovy tvary 7142 a 4821 (Obr. 3.2.2.2a: 1-3). Nálezy černě listrovaných nádob těchto forem se ale omezují na řeckou Sicílii (Obr. 3.2.2.2c: bílé trojúhelníky), kde jsou datovány mezi koncem 4. a polovinou (výjimečně i 2. pol.) 3. stol. (Assoro: MOREL 1966, 232; Butera: ADAMESTEANU 1958, 266, fig. 36, 283, fig. 43; Lilybaeum: BECHTOLD 1999, 78, tav. XIII: 120; BISI 1971, 686, fig. 35a; Lipara: BERNABÒ BREA - CAVALIER 1991, tav. 1581: 88-91, fig. 249, tav. 2009: 66, fig. 95; Naxos: PELAGATTI et al. 1984-1985, 450, fig. 168: 10, 457, fig. 171: 2; Ravanusa: CALDERONE et al. 1996, 27-29, tav. XXXVIII: 7, 142, tav. CXXXII: 2). Mimo tuto

3.2.2.2c: rozšíření lékythů F7142 a 4821

oblast a období mi žádná nádoba tohoto typu známa není. Zdá se tedy nepravděpodobná souvislost nejen s pozdně laténskými Čechami, ale i případná prostřednická role zhruba současného keltského Popádí.

Zavrhneme-li sicilské lékythy, je možné nalézt v helénistické Itálii pro hrazanské nádobky předlohy alternativní, dokonce teritoriálně méně vzdálené. Jako drobná lahovitá nádoba s válcovitým tělem, více či méně ostře lomenými plecemi a úzkým hrdlem mohou být označena např. lékythovitá unguentaria (typ IIIa podle Fortiové /FORTI 1962, 149-150/ či A23.9, A23.13 a B32.7 podle Camilliho /CAMILLI 1999, 30-31, 68, tav. 10-11; 100, tav. 26/; viz např. i ADAMESTANU 1954, 129), láhev Morel F 7141 (MOREL 1981, 143), lékythy Morelových forem 5442 (MOREL 1981, 363-364, pl. 170) nebo 5416-5418 (*o. c.*, 361-362, pl. 168-169; z nálezů lze citovat např. lokality Numana Sirolo, pohřeb č. 263 /BERTI - BONOMI - LANDOLFI EDS. 1996, 115, N°25: 02/, Populonia /ROMUALDI 1989, 134, fig. 78/, ad.). Všem těmto keramickým tvarům je, coby potenciálním vzorům, společná jedna obtíž, totiž že podobně jako u sicilských lékythů jejich produkce spadá do přelomu 4. a 3. stol., nanejvýš do 1. pol. 3. stol. (výjimku tvoří pozdní imitace lékythů F 5442 doložené v Adrii do konce 3. stol.: BONOMI - PERETTO - TAMASSIA 1993, 106, fig. 26: 8). Mezi (domnělou) předlohou a její (domnělou) imitací by tak opět zelo jedno až dvě století.

Můžeme z našich nároků na morfologickou podobnost slevit ještě o další stupínek a nádoby chápat nikoliv jako přesné imitace domnělých středomořských vzorů, ale jen jako výrobky volně inspirované *některými* středomořskými prvky. Pokud však začneme k hrazanským fragmentům hledat středomořský vzor v libovolné drobné nádobce opatřené

úzkým centrálně umístěným hrdlem *nebo* příkými šikmými plecemi *nebo* válcovitým tělem, bude jediným výsledkem takového zkoumání nekonečná řada forem teritoriálně i chronologicky tak rozrůzněných, že pole interpretačních možností bude bezmála nekonečné.

Navrhovaná vazba nádob na konkrétní středomořské vzory se na základě tohoto přezkoumání nezdá být dostatečně průkazná. Formy, které byly dosud pokládány za předlohy hrazanských uzavřených nádobek, jsou známy výhradně ze Sicílie z období 4.-3. století. Tuto paralelu nepovažuji za přesvědčivou vzhledem k prostorové i chronologické propasti mezi domnělými vzory a imitacemi, jejichž datace do LT D je potvrzena nejen nálezovým kontextem ale i výzdobou jemným hřebenováním. Vztah mezi závistskou miskou a severoetruským kylikem je podobně problematický, tentokrát z důvodu nedostatečně přesvědčivé formální podobnosti mezi oběma předměty. Dlouhá řada negativních zjištění však neznamená, že musíme z úvah o původu nádobek středomořský vliv vyloučit.

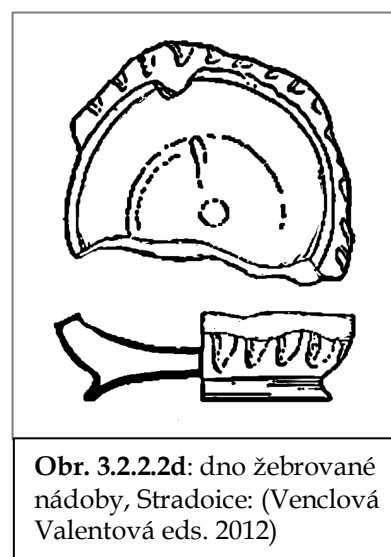
Jednotlivé nezvyklé morfologické prvky nádob (úzké hrdlo, zalomené plece, vlastně i samotné rozměry) skutečně odkazují do Středomoří (namísto „imitace“ bude vhodnější hovořit o „inspiraci“ středomořskou keramikou). Hledání konkrétních předloh nás však v tomto případě zavádí na úroveň zcela neuchopitelnou, je proto lépe myšlenku formálního srovnání na základě „podobnosti“ zcela opustit a zaměřit se na otázku inspirace funkční.

Nádobky ukazují na poptávku po možnosti uchovávat menší množství kapaliny (možná neběžné hodnoty). Skutečnost, že se v jediné lokalitě našly hned tři nádoby tohoto typu místní výroby, je dle mého názoru zajímavějším dokladem středomořského ovlivnění, než přesná identifikace jejich případného vzoru v nemístně vzdálených oblastech či dobách.

Pokud je závistská miska (fragment č. 1) skutečně napodobeninou středomořské předlohy, potom tuto nelze hledat v době oppidální, ale mnohem spíše v kyliku 5. stol., a i v případě imitace by se tak muselo jednat o nádobou starolaténskou. To se jeví o to pravděpodobnější, vezmeme-li v potaz význam Závisti v rané době laténské a hojnost keramických imitací středomořských forem v raně laténských Čechách (Plzeň – Roudná: BAŠTA – BAŠTOVÁ – BOUZEK 1989; Chržín: CHYTRÁČEK 2007; 2008; Dobrovíz: TREFNÝ 2011, Obr. 6:9).

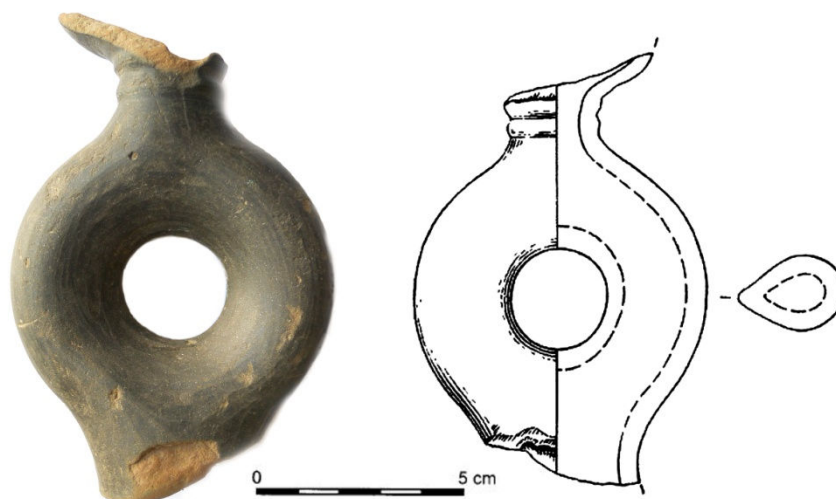
Žebrované dno uzavřené nádoby z výzkumu A. Stockého na Stradonicích (KYSĚLA 2012d) s prstencovitou nožkou, dochovaná dolní část těla je zdobena mohutnými plastickými svislými žebry. Fragment nenachází obdobu v české keramice pozdní doby laténské ani co do technologie ani co do tvaru. | Podobné masivní svislé žebrování těla bylo pozorováno na výše

již zmíněném fragmentu nádoby ze středo-pozdně laténské lokality Dalewice v Malopolsku (viz výše kap. 3.2.2.1: GROMNICKI 1962, 122, Ryc. 2d) a vysvětleno jako místní imitace nádoby středomořského původu. Masivní svislé žebrování těla nádob je ve Středomoří charakteristické pro stolní zboží – především černě listrovanou keramiku – IV-III stol. (chronologie, do které se snadno vejde fragment z Dalewic, hůře však již dno stradonické). V našem případě se spolehlivě nejedná o nádobu (původně) listrovanou – keramická hmota je příliš hrubá. Krom žebrování (které je ostatně dochováno jen v nepatrném zlomku, a o jeho středomořské inspiraci tak nelze hovořit stejně přesvědčivě jako v případě nálezu dalewického) nejsou jiné důvody, proč pokládat nádobu za výrobek středomořský. Může se jednat o import z jiné oblasti laténské kultury. P. Barral (osobní sdělení) nevyločil možný původ v Galli (svědčilo by pro něj složení příměsí, technologie i výzdoba, nejednalo by se pak ale o žebrování v celé výši nádoby). V souhrnu se tedy jedná o nádobu importovanou, a to s jistou pravděpodobností (ovšem nikoliv s jistotou!) ze západu. Ani myšlenku imitace středomořské raně helénistické nádoby nelze zcela vyloučit, nejsou pro ni však žádné přesvědčivé důkazy.

Obr. 3.2.2.2d: dno žebrované nádoby, Stradoice: (Venclová Valentová eds. 2012)

Prstencovitou nádobku ze Starého Hradiska publikoval M. ČIŽMÁŘ (2002, 213, Obr. 11; viz i ŽENOŽIČKOVÁ 2011, 72) jako možný doklad kontaktu oppida s jižním prostředím. Odvolával se přitom na podobnost s prstencovitou nádobkou z pozdně halštatského pohřbu č. 118 z Dürrnbergu (PAULI 1978, 296-297, 531, Taf. 221:28, 232:2), k níž L. Pauli (*cit.*) snesl poměrně četné paralely z Etrurie. Všechny tyto (a další středomořské) paralely však patří do období výrazně staršího i než dürrnberský pohřeb, tím spíše pak než moravské oppidum. Podobné keramické tvary jsou ve Středomoří charakteristické zejména pro orientalisující období, tj. (v závislosti na oblasti) zhruba pro IX-VII stol. Samotné prstencové tělo nádob přitom může být vertikální i horisontální a opatřeno tedy ústím či bočním. V závislosti na tom pak nádobka i je či není opatřena podstavou či uchem atd. (FRIIS JOHANSEN 1923, 26-28; PAYNE 1931, 88; CARAFA 1995, 82-84, N° 191; BELLELLI 2007, 301-303). Z doby helénistické jsou prstencové nádoby doloženy zcela výjimečně (známa mi je pouze horisontální prstencová nádobka z athénské Agory 2./1. stol. př.Kr.: ROTROFF 1997, 183, Pl. 87, N° 1197: Autorka zdůrazňuje, že ani ono z helénistického období žádné období k nádobě nezná).

Obr. 3.2.2.2e: Prstencovitá nádobka ze Starého Hradiska

(kresba Čižmář 2002b; foto JK)

Již u těchto pozdních nádob není důvodu předpokládat vývojovou souvislost se staršími kusy orientlujícího období. Podobně málo pravděpodobné se zdá, že by se mohl neznámý starohradištský hrnčír inspirovat jak prstencovými nádobami pozdními (zcela episodickými a exotickými i v samotném soudobém Středomoří) tak (tím spíše) jejich o půl tisíciletí staršími přechůdkyněmi. Vzájemně nezávislý vznik podobně kuriozního tvaru na různých místech a v různých dobách není vyloučen. Nádoby prstencového tvaru se objevují rovněž ve středověku a novověku, např. v Peru, v severní Africe, na Kavkaze ale rovněž ve středoevropské novověké keramice (Sasko, Morava, Slovensko, Maďarsko)¹⁷⁴. Podobně jako

¹⁷⁴ Několik analogií z těchto, mně zcela neznámých období, se podařilo nashromáždit pomocí pramálo sofistikovaného internetového vyhledávání:

<http://www.papilio.cz/cz/archiv.php?aukce=a28&pol=9846&PHPSESSID=51443bb2f88258620e1f0cd698741dc9>
<http://www.papilio.cz/cz/archiv.php?aukce=a30&pol=10889&PHPSESSID=0fca7860f80a88bbc6b88df94bbdf05>
<http://www.papilio.cz/cz/archiv.php?aukce=a30&pol=10888&PHPSESSID=0f6ae99262c1f76b8d928ec2312a9b2a>
<http://www.fler.cz/zbozi/dekoracni-cutora-moravska-malovana-keramika-2460163>
http://www.sashe.sk/zuzana_michnova/detail/cutora ; <http://majolika.biznisweb.sk/product/cutora-154/>
<http://www.folkcollection.com/spip.php?article1988> ;
<http://www.ebay.com/itm/ws/eBayISAPI.dll?ViewItem&item=251089279090>
<http://photo.rmnm.fr/cf/htm/PrintableThumb.aspx?Base=SEA&Box=&E=2K1KTSGCD49D2&Pass=&Ttitle=&New=T&Page=1&DocPerPage=200> ; http://www.violondingue.com/forum/forum_posts.asp?TID=388
<http://catalogue.drouot.com/ref-drouot/lot-ventes-aux-encheres-drouot.jsp?id=1571139>
<http://ancientartifax.com/precol.htm> ; <http://flickrriver.com/photos/23416307@N04/3585862359/>
<http://www.zeller.de/de/katalog/auktion-74-okt-02/auktionsartikel/ringflasche/>
<http://skd-online-collection.skd.museum/de/contents/show?id=256848>
<http://www.bildindex.de/obj20243142.html#|home> ; <http://www.bildindex.de/obj32007791.html#|home>
<http://www.auctions-fischer.de/kataloge/online-kataloge/204-kunst-antiquitaeten.html?kategorie=33&artikel=19373&cHash=33c27e5f61>
<http://www.ebay.de/itm/Schnapsflasche-Keramik-Ringflasche-/220824318653>

nelze při nejlepší vůli předpokládat vzájemnou inspiraci mezi prstencovitou nádobkou ze Starého Hradiska a „čutorami“ v habánském fajánsu, není důvodu hledat k ní za každou středomořské analogie. Může se jednat prostě o originální výtvar zdejšího hrncáře.

3.2.3. technologie, inovace, znalosti,

Doklady středomořského vlivu shledávali badatelé na mnohých příkladech technologických inovací či kulturních proměn, k nimž v zaalpském světě v posledních staletích před Kristem došlo. Tento předpoklad byl v některých případech oprávněný, v některých si charakter tohoto „vlivu“ zaslouží přesnější definici a jemné rozlišení jednotlivých případů, v jiných nezbyvá než tento předpoklad odmítnout. Předložím zde bez nároku na kompletnost několik příkladů ve snaze předložit po příkladu či dvou ke každé ze jmenovaných situací.

Zcela neoddiskutovatelným příkladem středomořského vlivu na zaalpský svět je zavedení mince. Dochází k němu sice v různých částech laténské Evropy v nepatrně odlišných momentech (v Bavorsku i v Čechách/na Moravě* snad ještě před polovinou třetího století: ZIEGAUS 2010, MILITKÝ 2012) a impuls přitom vychází z různých „směrů“ (přinejmenším soudě podle přijatých mincovních standardů i ikonografií), přesto je (podle týchž znaků) zjevné, že zaalpští mincovníci přijímají právě ze Středomoří myšlenku nadregionálně platného peněžního (tj. i hmotnostního) systému a universálně rozpoznatelných symbolů tuto hodnotu zaručujících (mincovního obrazu). Reálná funkce těchto raných mincí v Zaalpí či například otázka, zda byly zde užívány stejným způsobem, jako v soudobém Středomoří je zde druhotná – v době objevení mince v Řecku (tj. jejího přijetí z Malé Asie) se její užití rovněž zásadně lišilo od onoho, běžného v době helénistické, nebylo by proto překvapivé, kdyby se její funkce v Zaalpí blížila právě spíše situaci v Řecké době archaické. Tato problematika však rozhodně překračuje rámeček této práce.

Významný podíl jihu byl nezbytný i v rozvoji keltského sklářství, k němuž dochází od pol. III stol. př. Kr. Není jasné, do jaké míry byli zaalpští skláři dlužni svým středomořským kolegům za znalosti a dovednosti z oboru technologie zpracování skla. N. VENCLOVÁ (2002) podtrhuje, že nejběžnější výrobky laténského sklářství (nárámky a prstencové korály) nemají ve Středomoří obdoby ani formální ani technologické a na základě dostupné evidence nelze doložit jejich vznik ani v keltské severní Itálii (zdejší nálezy nejsou datovány s dostatečnou přesností). Rozhodně však Zaalpské sklářství na Středomoří záviselo

http://www.ebay.co.uk/itm/Porzellanflasche-Ringflasche-Karl-Nehmzow-Altenkunstadt-/370773508629?pt=Porzellan_Keramik&hash=item5653d2c215

materiálově: veškeré laténské skleněné artefakty jsou vyrobeny ze skla natronového tedy nutně importovaného ze Středomoří (VENCLOVÁ – HULÍNSKÝ – FRÁNA – FIKRLE 2009). Prudký nárůst sklářské výroby v průběhu LT C1 (a její pokračování v neztenčeném tempu ve stupních LT C2-D1) svědčí o navázání stabilních a mírových (obchodních?) kontaktů, které dokázaly po následující dvě staletí zásobovat Zaalpí skelnou surovinou.

Zcela konkrétní („bodový“) doklad užití středomořské technologie byl zaznamenán na přeslavném manchingském „kultovním stromku“. Ten, dle názoru F. MAIERA (1990), vytvořil řemeslník zběhlý v postupech helénistického šperkařství, které byly v Zaalpí pokročilého třetího století (znovu se nacházíme v této pozoruhodné fázi předoppidálního období) stěží známy. Přenos „know-how“ či snad přímo přítomnost řemeslníka v tomto případě není zajisté jediným možným vysvětlením. Přesto se však jeví jako pravděpodobnější než myšlenka, že velmi specifická (a ve Středomoří této doby běžně ovládaná a rozšířená) technologie byla vprostřed Bavor nezávisle objevena a jedenkrát použita, aby následně opět upadla v zapomnění.

O něco méně přesvědčivé je tvrzení P. SANKOTA (in FRÁNA – JIRÁŇ – MOUCHA – SANKOT 1997, 93; SANKOT 2002; 96), že jižní inspirace vedla k proměně slévačské technologie. V průběhu třetího století (opět tedy jev doby předoppidální) totiž podle Sankota zobecňují bronzové slitiny s vysokým podílem olova, pro něž nachází období ve Středomoří. Olovnatý bronz má navíc v laténské produkci zcela konkrétní poslání: usnadňovaly odlití náročných výrobků jako puklicového kruhového šperku. Jižní inspirace zajisté není vyloučena, při vysoké úrovni zpracování bronzu v laténské Evropě by pak nebylo překvapivé, kdyby podobný technologický detail vznikl v prostředí zaalpském.

Za středomořskou inovaci s hlubokými společenskými dopady (a, jak již není ani třeba dodávat, zavedenou v průběhu třetího století /pro Čechy srov zejm. WALDHUASER 1981, 211/) bývají pokládány rotační mlýny (VENCLOVÁ ed. 2008b, 78). Není přirozeně sporu o revolučnosti tohoto objevu pro kulturní rozvoj Zaalpí. Je však upřesnit, že „Středomoří“ je v tomto smyslu širokým pojmem: nejstarší rotační mlýny (WEFERS 2012) jsou známy ze Španělska (6.-5. stol.) a z jižní Francie ze století čtvrtého (REILLE 2000). V Zaalpí se mezi 4. a 2. stol. šíří dosud ne zcela jasnými mechanismy (bodové navázání na možnou raně laténskou tradici¹⁷⁵ ? přebírání jižních / =jihozápadních/ vlivů?: srov. WEFERS 2012). Naopak v Itálii a v Řecku zůstávají rotační mlýny neznámy až do pokročilého helénismu (v Řecku dokonce až po 1.stol. př. Kr. (RUNNELS 1990). Ač tato situace možná souvisí se stavem poznání, je

¹⁷⁵ S. Wefers (cit) předpokládá lokálně omezené užívání rotačních mlýnků v Zaalpí již v 5. stol.

skuečností, že například v sídlišti na Mt. Bibeles není vedle četných mlýnků řeckého typu (MORRONE 1999) doložen ani jediný žernov.

Nastínil jsem zde zcela zhruba několik problematik týkajících se možného středomořského vlivu na technologický a kulturní vývoj laténského světa. Několikrát bylo poukazováno na „současnost“ těchto jevů spadajících již do předoppidální fáze, zejména do druhé poloviny třetího století. Od otázky indikátorů kontaktů mezi zaalpským a středomořským světem zde přecházíme k problematice výrazně širší, tj. k otázce kulturní proměny mezi světem středo- a pozdně laténským, mezi Zaalpím preoppidálním a oppidálním. Tato problematika bude předmětem následující kapitoly, proto téma zde opustím, aby mohlo být dále rozvinuto na příslušném místě.

	toreutika / vaisselle AE	zrcadla / mirroirs	Lék. nástr./ instr. méd.	ozdoby / parure	prsteny / bagues	Skl. nádobý / vaisselle en verre	keramika / céramique	amfory / amohores	psací nástr./ instr. d'éc.	další / autre	organika / organique	Celk. součet / total
-- ČECHY --												
Stradonice	88	11	3	19	27	3	3	3	7	9		173
Třísov	25	13		1	2	2	1			2		46
Závist	3	1		1	2	2					1	10
Hrazany		1										1
České Lhotice	1											1
Sedlo	1											1
Strakonice	1											1
Podmokly u Rok.	1											1
-- BAVORSKO*--												
Manching	58	20	4	4	2	12	5	1	1	2	5	114
Kelheim	3											3
Leonberg	4											4
Freinberg	1											1
Steinsburg	1											1
Karlstein	6											6
Berching-Pollanten	3				1			1				5
Altendorf	2			1								3
Jüchsen			2	1								3
Eggfing	1			1	1							3
Pasov	1											1
Steinebach	1											1
Weißenburg	1											1
Brendlorenzen					1							1
Dornach										1		1
Heroldingen							1					1
Karlstadt	1											1
Reitenbucher Forst	1											1
Bruck-Fischhorn	1											1
Salzburg	1											1
Wallersdorf	1											1
Willanzheim	2											2
Forggensee	1											1
-- MORAVA*--												
Staré Hradisko	19	11		1	1	5	1	4	3	1	1	52
Bratislava-Město	1					1	2		4	1		9
Devín	1				2			1				4
Hostýn	1											1
Oberleiserberg			1				2					3
Thunau am Kamp	1			1			1					3
Obírka		1										1
Ohrozim		1										1
Požaha						1						1
Roseldorf											2	2
Bořitov	3			1								4
Michelstetten							2					2
Mistřín				1								1
Nejdek				1								1

Tab. 3.3: Rozložení středomořského importu ve střední Evropě.

oppida	Výšinné lokality	aglomerace	Otevřená sídliště	Viereckschanze	Kult. kontext
--------	------------------	------------	-------------------	----------------	---------------

3.3. závěr

3.3.1 Čechy – Bavorsko* – Morava*... Středomoří

Porovnáme-li nakonec korpus středomořských importů nalezených v Čechách se situací v obou srovnávacích oblastech, shledáme, že vzor jistým variacím pozorujeme obrazy do značné míry podobné, a to jak pokud se týče kategorií importů, tak lokalit, na nichž byly nalezeny (viz Tab. 3.3: a Obr. 3.3a).

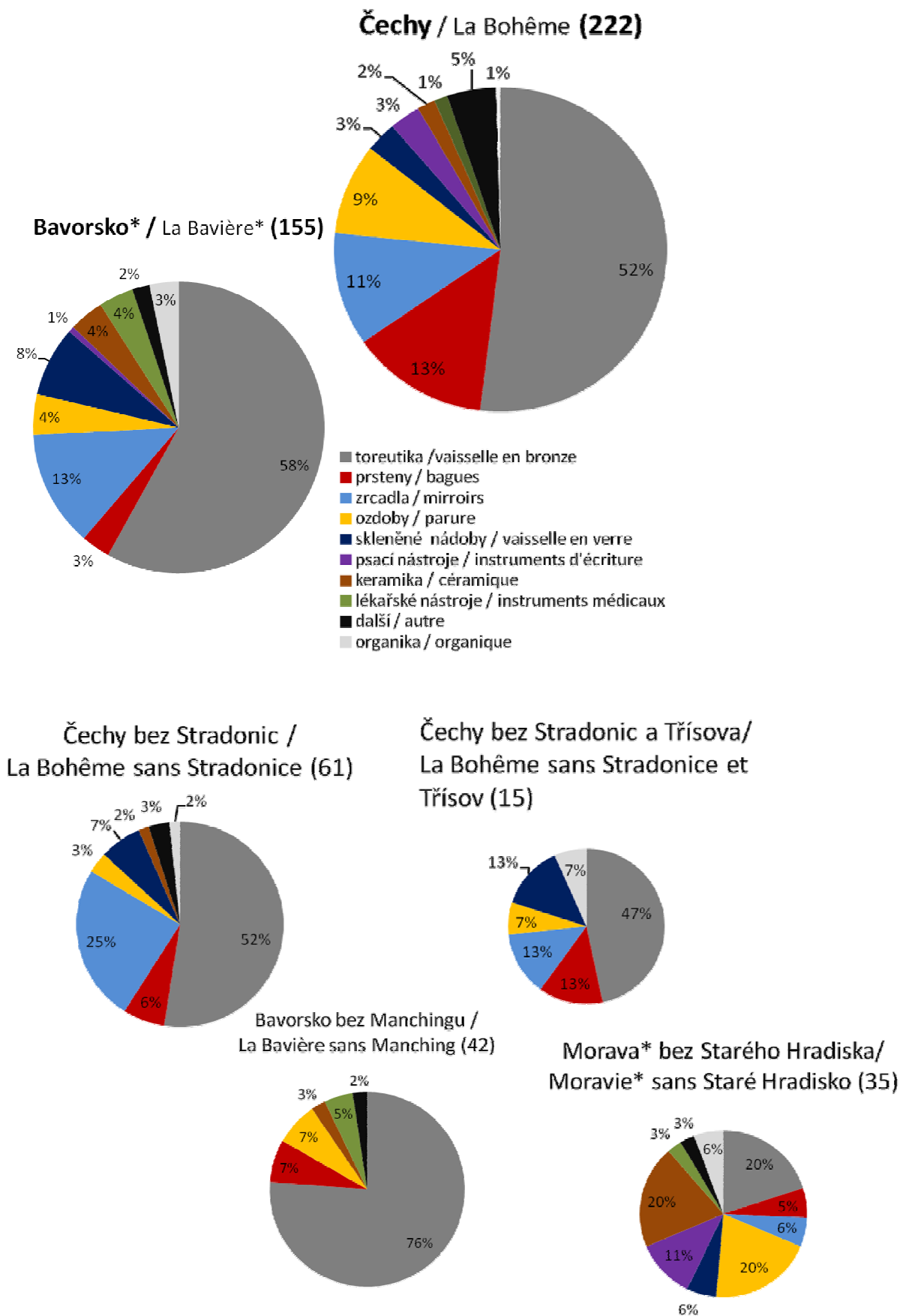
Jak je zjevné z obr. 3.3 a jak jsme měli možnost v detailu sledovat v kapitole 3.1, skládá se středomořský import ve všech třech studovaných oblastech (jako i ve vzdálenějších částech laténského světa, Srov. BARBAU 2010; OLMER et al. *v tisku*) z jasně vymezených kategorií předmětů, zastoupených pravidelně týmiž typy.

Tři zkoumané oblasti jsou zastoupeny různými absolutními počty importů (v Čechách 222, v Bavorsku* 155, na Moravě* 83), to je však dáno do značné míry jejich nestejnými plochami či zcela odlišnými dějinami bádání. Podstatné je, že si jsou oblasti (zejména Čechy s Bavorskem*) navzájem velmi podobny co do poměru zastoupení jednotlivých kategorií. Výjimku z tohoto tvrzení tvoří zejména amfory, zkreslující tak do jisté míry obraz dalších kategorií. Amfory proto pro snazší četbu z grafů odstraňuji i vzhledem k nesouměřitelnosti oblastí právě z hlediska jejich výskytu (amfory manchingské a bratislavské náleží dvěma vzájemně se vylučujícím chronologickým horizontům i distribučním okruhům; Stradonice byly zkoumány výrazně odlišným způsobem než obě zmíněné lokality a případná skartace nálezů amfor zde není vyloučena atd.).

Nejhojněji zastoupenou kategorií je ve všech třech oblastech toreutika (53% v Čechách, 58% v Bavorsku*, 32% na Moravě*), následovaná zrcadly (8, 13 resp. 20%), jen v Čechách druhé místo početnosti obsazují prsteny s 14 %¹⁷⁶ dosahující naopak v okolních oblastech zanedbatelná 3-4 %. Naproti tomu ve skleněných nádobách Čechy se 3% zaostávají za Moravou* (9 %) i Bavorskem* (8%). Morava* vede rovněž v keramických importech, které tvoří 10 % zdejšího korpusu oproti 4% bavorským* a pouhým 2% českým. V ozdobách (většinou skleněných korálcích) dosahují Čechy 9 a Morava* 8% oproti 5% bavorským*. Všechny další kategorie jsou ve všech třech oblastech zastoupeny hodnotami 5-1%, tj. vždy pouze několika kusy.

¹⁷⁶ Pamatujme však, že se mezi stradonickými prsteny nachází nejméně tři kusy náležející k typům spolehlivě postoppidálního období, které tak bylo nutno ze souboru vyřadit. Není vyloučeno, že i mezi prsteny zbývajících (vesměs náležejícím k jedinému typu s velmi širokou chronologií) se mohou nacházet mnohé, do souboru nenáležející.

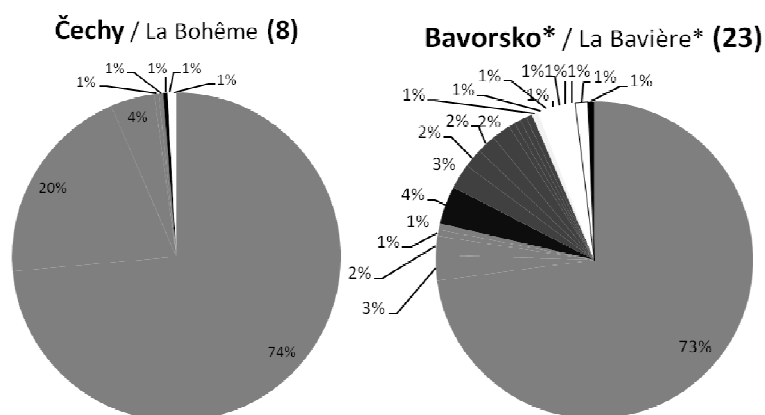
Obr. 3.3a: rozložení importů v Čechách, Bavorsku* a na Moravě* podle nálezných kategorií

Tato vysoká míra selektivity a standardisace kategorií i artefaktů a uniformita facies z hlediska složení i rozšíření naznačuje, že studované artefakty svědčí o kontaktech 1) výrazně standardisovaných (konkrétní artefakty jsou předmětem vývozu a tudíž poptávky); 2) poměrně rozsáhlých (jistá repetitivita facies ve střední i západní Evropě – viz dále – naznačuje paralelní zapojení obou oblastí do kontaktů); 3) do jisté míry pravidelných; Jinými slovy na většině korpusu, spadajícího do doby opidální, pozorujeme doklady jisté formy „obchodu“ či směny spíše než kontaktů individuálních či episodických (kořist, migrace...).

Obraz je velmi podobný v Čechách a v Bavorsku*, Morava* se naopak od obou zmíněných oblastí do jisté míry odlišuje. To může být dáno nejmenším absolutním počtem importů, plynoucím z menší probádanosti (při menším počtu může každý artefakt statistiky výrazně proměnit), zároveň je však zjevné, že nálezy jsou zde rozloženy rovnoměrněji co do zastoupených a rozšířených kategorií.

Další skutečnosti zajímavé pro četbu tohoto obrazu vyplynou z porovnání oblastí na základě typů lokalit, na nichž byly importy nalezeny. I z tohoto ohledu je situace ve všech studovaných oblastech podobná, ačkoliv v detailech se mezi sebou mírně liší: Naprostá většina importů (99% v Čechách; 79% v Bavorsku*; 78% na Moravě*) byla nalezena na oppidech (v grafech světle šedé). Další typy sídlištních lokalit (menší výšinná opevnění /tmavě šedé/; prostá otevřená nížinná sídliště či *Viereckschanze* /bílá/; otevřené nížinné aglomerace /tmavě šedí/; a nakonec zcela episodické kontexty pohřební a nesídlištní votivní¹⁷⁷ /černá/) následují pak s hodnotami výrazně nižšími, občas přímo zanedbatelnými .

Obr. 3.3b: rozložení importů v Čechách, Bavorsku* a na Moravě* podle nálezových kontextů

Překvapením je zde minimální zastoupení importů na otevřených nížinných aglomeracích. V Čechách by jej bylo možno vysvětlit zatím velmi nedokonalým poznáním

¹⁷⁷ Nálezy například z manchingských či z Roseldorfských svatyň počítám zde mezi nálezy sídlištní.

tohoto typu sídlišť (sídliště lovosické bylo zkoumáno jen omezenými sondážemi¹⁷⁸, jiná lokalita tohoto typu zatím z Čech známa není), i v lépe poznaných aglomeracích bavorských* (11% nálezů) a moravských* (3%, odpovídající pouhým dvěma zrnkům révy a kopru) je však přítomnost středomořských importů jen zcela episodická: s výjimkou mincí jsou zcela neznámy v Němčicích či Neubau, zatímco v Berchingu, Eggelfingu, Pasově, jsou zastoupeny jen ojedinělými a povětšinou málo pozoruhodnými předměty: v Berchingu prstenem a ataší bronzových nádob (u některých není jisté, že se o importy skutečně jedná), v Eggelfingu, Steinebachu a Pasově nejjádňším z importů, opěrkou palce z cedníku atd. Manching sice stojí na hraně mezi oppidem a otevřenou aglomerací, přesto většina importů (totožných s předměty z jiných oppid) nejspíše patří právě až fázi oppidální či bezprostředně výstavbě hradeb předcházející.

Nelze přitom tvrdit, že by toto podhodnocení otevřených sídlišť bylo zcela věcí stavu probádání: viz např. poměr mezi nálezy středomořských importů s spon, kde jediné Eggelfing z jakéhosi důvodu dosahuje hodnot běžných na oppidech (eggelfingský vzorek je však nesmírně malý).

	importy	spony		
Stradonice	173	986	1:5,5	(Břeň 1964)
Manching	114	1843	1:16	(Gebhard 1991)
Trisov	46	136	1:3	(Danielisová - Militký 2012)
Berching -Pollanten	5	845/405	1:169/ 81	(Schäfer 2010)
Eggelfing	3	24	1:6	Uenze 2000, 2005
Steinebach	1	27	1:27	Kaindl 2010

Stejně překvapivý je zcela minimální výskyt importů v jihoněmeckých¹⁷⁹ Viereckschanzích (pouhé dva kusy bronzového nádobí z Willanzheimu). Pokud by tyto lokality měly být skutečně pokládány za sídla elit, pak se buď mladoláténské elity importy neobklopovaly (což by vyžádalo zásadní přehodnocení významu těchto předmětů) nebo musíme konstatovat nedostatečné či zkreslené poznání tohoto typu lokalit (například v důsledku nelegálních výkopů: Sievers 2006).

Naopak relativně hojně (srovnatelně s otevřenými aglomeracemi) jsou v korpusu zastoupena prostá otevřená sídliště: doloženy v nich jsou zlomky bronzových nádob (ač zpravidla cedníků: Strakonice, Wallersdorf, Bořitov); importovaná keramika (Michelstetten,

¹⁷⁸ Jediný lovosický nález, pokládáný zprvu za jižní importu doby laténské (domnělé ucho skleněná nádoby: SALAČ - VENCLOVÁ 1990, 641-642, Obr 2:7, Tab. 1:7) byl nedávno reinterpretován coby rozdělovač náhrdelníku (ČIŽMÁŘ - VENCLOVÁ 2012, 177).

¹⁷⁹ v Čechách doložených jen v malém počtu, dále na východě zcela neznámých.

Thunau am Kamp¹⁸⁰, Heroldingen na samém pomezí zde zkoumané oblasti); prsteny (Bořitov, Brenlorenzen) a skleněný šperk (Mistřín, Nejdek); ale dokonce i bronzová soška Minervy (Dornach). Pozornost mezi nimi zaslouží např. Bořitov, kde se setkáváme s předměty hned několika kategorií najednou.

Nejmasivněji je však – jak již bylo řečeno – středomořský import doložen na oppidech. Ještě podstatnější potom je, že importy nejsou na oppidech rozloženy rovnoměrně, ale v každé oblasti se soustředí na jedné, maximálně dvou lokalitách, zatímco ostatní oppida za nimi výrazně zaostávají. Tak v Čechách tvoří hned 73% celkového korpusu nálezy stradonické, 20 % třísovské, až s velkým odstupem pak následuje Závist s pouhými 4% nálezů, ostatní oppida přispívají k celkovému obrazu pouhým 1%. Podobně v Bavorsku* pracujeme ze 73 % s nálezy z Manchingu; nálezy z výšinného sídliště Karlstein tvoří pak 4% a jedním až třemi procenty jsou zastoupena další oppida Leonberg, Kelheim a Freinberg. Na moravském* korpusu se podílí 61% Staré Hradisko, 11% Bratislava; Devín a Hostýn pak přispívají jedním a pěti procenty. Taková situace je zajisté do jisté míry dána dějinami výzkumu jednotlivých lokalit. Například na Třísově vedly intenzivní kontrolované detektorové prospekce posledních let k téměř trojnásobnému nárůstu počtu importů oproti stavu z výzkumů Národního musea. Přesto stojí za pozornost, že již v době uzavření dlouhodobých výzkumů Třísov překonával v počtu importů i Závist (17 proti 10 kusům), kde výzkumy probíhaly (s vyšší intenzitou) jen o málo kratší dobu (28 proti 26 sezónám). Jako ještě podstatnější se jeví, že oproti Závisti vykazuje třísovské nálezové spektrum výrazně „pestřejší“ složení. Na rozdíl od Závisti (nemluvě o dalších oppidech) jsou v něm totiž zastoupeny (aťsi nevelkým počtem kusů) bezmála všechny (pod)kategorie, do nichž lze středomořský import ve střední Evropě rozdělit (srov. KYSELA 2011, 180-181, Tab. 1). Zdá se tedy oprávněné hovořit z hlediska dokladů kontaktu se Středomořím o lokalitách více a méně významných. Je přitom zjevné, že lokality, které jsou z tohoto hlediska pro každou ze studovaných oblastí nejvýznamnější, se v jejím rámci jeví jako mimořádně z mnoha (všech?) dalších ohledů (srov. i PIERREVELCIN 2012 z hlediska kontaktů s Galíi).

Mimo oppida a ještě spíše mimo tato oppida z hlediska indikátorů kontaktů s jihem „výjimečná“, je v Čechách – ve srovnání s Bavorskem* i Moravou* – rozšíření importů nejvíce omezené. Jak co do počtu nalezených kusů, tak co do počtu a typu lokalit, na nichž byly objeveny, Čechy za oběma sousedními oblastmi výrazně zaostávají. Bylo by možno z této situace ještě jednou obvinít stav poznání a dějiny bádání, přesto se nelze ubránit dojmu, že

¹⁸⁰ Není však jasné, jak interpretovat vztah tohoto nížinného sídliště se sousedním hradištěm z hlediska chronologického (současnost? Následnost?) a funkčního (předchůdce? předhradí? Zázemí?).

„Čechy“ jako takové zůstávají středmořským importem zasaženy jen okrajově. Zatímco v oblastech sousedních je (v hrubém zjednodušení) distribuce importů schopna odpovídat na „poptávku“ dosti četných a různorodých lokalit, zde naopak můžeme hovořit spíše o „středomořském importu na Stradonicích a Třísově“ než „v Čechách“.

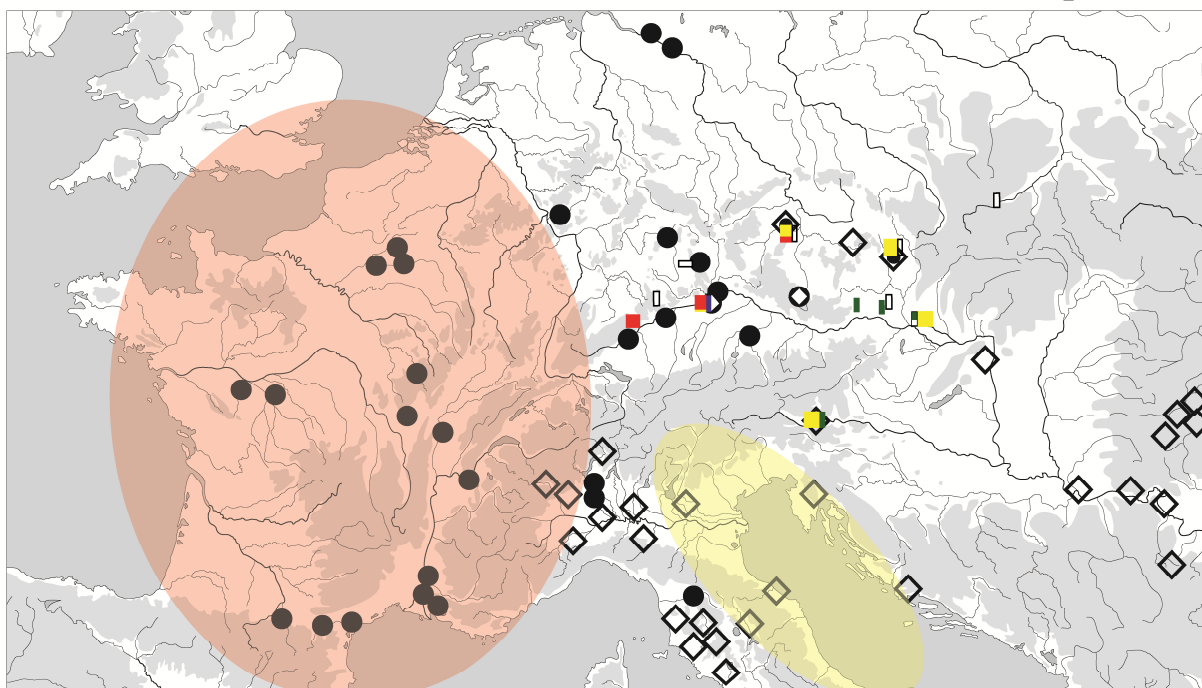
Je možno zde ještě jednou připomenout i závěry kapitoly o středomořských mincích. Na příkladu importů mincí totiž pozorujeme schéma do značné míry blízké schématu importu dalších artefaktů: v Čechách jsou v obou případech zastoupeny tytéž typy jako v okolních oblastech. V případě výše diskutovaných importních předmětů pozorujeme výraznou koncentraci na jedné (či dvou) lokalitách a pusto ve zbytku území. V případě mincí lze totéž konstatovat pro mladší horizont jejich rozšíření zatímco v horizontu předchozím (IV-III stol.) jsme na českém území sledovali málo soudržný rozptyl mincí, vyskytujících se hojněji v regionech sousedních, zejména ve středodunajské-východoalpské oblasti.

Lze prohlásit, že Čechy tvoří logickou součást distribučních okruhů jižního zboží: importy jsou v oblastech sousedních, bližších severoitalskému zdroji, pravidelně distribuovány šíře, byť i dosahují menších absolutních počtů. V odlehlejších Čechách se pak přirozeně tenčí původní objem importovaných předmětů a tím i zužuje možnost jejich široké distribuce. To se sice zdá protiředit skutečnosti, že právě v Čechách bylo jižních importů nalezeno absolutní množství výrazně vyšší než v oblastech sousedních, ve skutečnosti však, podobně jako v případě Němcic, je toto prvenství jen dílem (ne)šťastných okolností spjatých s objevením a drancováním Stradonic.

V předchozím odstavci padla zmínka o „distribučních okruzích“ (Obr. 3.3c). Na příkladu několika nálezových kategorií bylo možno doložit rozdělení střední Evropy na dvě distribuční zóny jižního importu: černě listrovaná keramika a amfory spolehlivě dokládají současné působení okruhu západního, dosahujícího širokým obloukem přes Galii až do Bavor, a východního postupujícího přes východní Alpy do středodunajské oblasti¹⁸¹. Podobné rozdělení naznačují například bronzové džbánky: až po Bavorsko sahá rozšíření džbánek typu Kelheim, zatímco východní Alpy, středodunajská oblast a severní Balkán pokrývají importy džbánek bikonických. Bylo by možno poukázat ještě na skleněný šperk. Morava* a Čechy poskytují oproti Bavorsku* velmi četné nálezy skleněných korálů rozšířených na Balkánském poloostrově (Mistrín) a často nacházejících období v severním Černomoří a Rhodu. Zde je však otázkou, nakolik tento stav souvisí s dějinami bádání: obě oblasti byly předmětem podrobné studie N. Venclové. V Bavorsku* byla na Manchingu (GEBHARD 1989b)

¹⁸¹ Při této příležitosti je zajisté vhodné vzpomenout pozdější „jantarovou stezku“.

pozornost upnuta na skleněný šperk latěnský (přínejmenším žádný ze zdejších nečetných importních korálek tu nebyl jako takový identifikován). U drobných nálezů, jako korály je navíc, pravděpodobné, že uniknou pozornosti badatelů, kteří evidentní importy z jiných lokalit zpravidla publikují i v předběžných výkopových zprávách. Krom toho, že Bavorsko* je tak na importy skleněného šperku zdánlivě chudší, než Čechy a Morava*, nelze nepodtrhnout že N. Venclová či M. Karwowski ve svých studiích rozsáhle využívají zásadní práci E.M. ALEKSEEVY (1975/1978/1982). Pro Itálii či západní Středomoří podobně zaměřená práce zcela chybí. Za těchto okolností (Bavorsko* oproti Čechám a Moravě* nepublikováno, ve středomořském světě podrobně poznáno jediné severní Černomoří) je dojem, že v Čechách a na Moravě* převládají importy skleněného šperku ze severního Přičernomoří, zcela nevyhnutelný.

Obr. 3.3c: Distribuční okruhy středomořského importu ve střední Evropě

Bylo by přirozeně chybou si představovat, že do Bavorska dospěly veškeré importy přes Galii. Vedle „jantarové stezky“ sehrávala v severojižních kontaktech zásadní roli linie ticinsko-innská, tedy prostřednictvím kultury fritzens-sanzenské. O tom svědčí nejen nálezy fritzens-sanzenských artefaktů v jižním Bavorsku (KRÄMER 1961, IRLINGER 2002; RONCADOR 2011) a dokonce až v Čechách (SANKOT 2002, 96). O tom, že byly v této linii přepravovány i zde studované importy svědčí například rozšíření situl E18 či vindelických mincí.

Posice Čech v tomto schématu není zcela jasná: jediný český fragment černě listrované keramiky jednoznačný závěr neumožňuje, zlomek keramiky užitkové původem z Latia a snad

i fragmenty sicilské lampy by ukazovaly spíše do okruhu západního, naopak adriatické amfory do Čech dorazily jednoznačně z východu¹⁸². Krom nich je však na stradonicích doložen i jeden fragment amfory Dressel 1, stejně jako džbánky typů jak Kelheim, tak Pietra Neamt/Gallarate. Zdá se tedy, jako by se právě v Čechách tyto okruhy, východní a západní, protínaly a mísily. Není pak bez zajímavosti, že – odhlédneme-li od několikrát již zmiňovaných problémů spojených s dějinami bádání a možných mezer v našem poznání – se druhý největší počet importů v Čechách soustředí na Třísově nejbližších k Dunaji, tedy k „jihu“. Tento stav, spolu s výše zmíněným malým rozšířením importů vně těchto několika málo oppid, jako by naznačoval, že Čechy hrály v recepci jižního importu roli spíše marginální, ne-li do jisté míry transitní (srov. např. kapilární rozšíření bronzových nádob v oblastech na sever od Čech: WIELOWIEJSKI 1985; RIECKHOFF 1995).

3.3.2 Dynamika kontaktů

Je nyní třeba se zaměřit na další významný rys problematiky – její chronologický aspekt. V průběhu kapitoly 3.1 bylo opakovaně zmíněno, že na základě většiny importů lze určit datace jen velmi hrubé. Některé kategorie, například skleněný šperk, prsteny či zrcadla nelze při nejlepší vůli datovat přesněji než mezi IV-III stol. př. Kr. a I stol. po Kr., u dalších kategorií, zejména u bronzového nádobí, lze dataci zúžit (opět velmi rámcově) na druhou polovinu/závěr druhého a první polovinu prvního stol. př. Kr., tedy zhruba na naše oppidální období. Větší přesnosti lze v těchto rámcích dosáhnout jen stěží.

Naprostá většina studovaných předmětů spadá právě do tohoto chronologického rozmezí. U předmětů umožňujících dataci širší potom považují za bezpředmětné uvažovat, zda nemohly do střední Evropy dospět již v preoppidálním období. Všechny importy s širokou datací kladu do období oppidálního, pokud jejich nálezový kontext nenaznačuje opak. Přesto je třeba zdůraznit, že některé ze studovaných předmětů skutečně spadají (z hlediska typologie, nálezového kontextu případně obojího) do období předoppidálního, tedy IV a zejména III století. Tyto předměty si zaslouží být z masy pozdějšího importu extrahovány a studovány odděleně.

V prvé řadě se jedná o velkou většinu studovaných mincí. Problematika (ostatně dosti specifická, než aby byla pojímána s ostatními předměty) byla dostatečně rozsáhle diskutována v kapitole 3.1.10, zde je tedy možno ji ponechat stranou. Importované předměty ostatních kategorií jsou v předoppidální zaalpské Evropě sice nesmírně řídké, přesto jsou zde nejenom

¹⁸² Nelze opomenout ojedinělý fragment amfory typu Lamboglia 2 na Manchingu, vzhledem k řídkosti Lamb 2 v Galii ale není vyloučeno, že na bavorské oppidum tato amfora dorazila právě z východnější části Podunají (či méně pravděpodobně z Trentina).

přítomny ale i rozšířeny s jistou pravidelností (podobně jako v západní Evropě. Srov. ADAM 2007).

Zastoupené kategorie se do jisté míry (i z hlediska pestrosti) kryjí se situací v období oppidálním: od bronzového nádobí (importované situly z Mannersdorfu a Waldalgesheimu /RAMSL 2007; Rolley cit. *apud* ADAM 2007/; lékythos z Hurbanova /BENADÍK 1981; BOUZEK 2002/; kanthary ze Szobu a Szabolcse/souhrnně viz SZABO 2008/) a jeho místních imitací (GEBHARD 1989 a poznámky k ataši č. [x61] odd. 3.1.17); přes lékařské nástroje (hrob chirurga v Mnichově-Obermenzingu /KRÄMER 1985, 121, Taf. 59/); či manchingskou lícnicí (SIEVERS 1994, 595-598; *eadem*, 2010, 72, 90-98, Abb. 41, Taf. 59, Nr. 792); až po keramiku, rovněž jak importovanou (zlomky reliéfní černě listrované keramiky z Guriny /JABLONKA 2001, 74, Taf. 34:1/ a z Breisachu-Hochstettenu /STORK 2007, 203-205, Farbtafel 3: 1-2/), tak imitovanou (dunajské kanthary /KRUTA - SZABO 1982; SZABO 2008/; žebrovaná nádoba z Dalewic /GROMNICKI 1962, 122, Ryc. 2d /; s jistými výhradami možná i miska na nožce z Pitkovic /POLIŠENSKÝ - TREFNÝ *v tisku*). Dvě zrnka révy a kopru z Roseldorfu (CANEPPELE *et alii* 2010) ukazují, jak málo nápadné mohou být stopy po kontaktu mezi oběma světy, a kolik nám z nich pravděpodobně uniká. Zejména hojně bylo pak III stol. zmiňováno v problematice přejímání jižních impulsů technologických a kulturních (případ mincí, sklářské výroby, kuriozního artefaktu, jakým je manchingský zlatý stromek, s vyjádřenými rezervami možná i bronzířství).

Mezi citovanými případy importů a imitací III stol. nebyly bezmála zmíněny nálezy české: jedinou výjimku tvoří s výhradami sem zařazená pitkovická miska, k níž lze připojit – s ještě většími výhradami – roudnickou zlatou amforku. Jak bylo vyloženo výše, v případě tohoto předmětu není jista ani jeho autenticita, ani jeho skutečné místo nálezů (pokud skutečně Roudnice, tedy která?), ani jeho datace (III či II stol. př. Kr.? doba císařská?). I v případě, že bychom přijali předmět za autentický nález z Čech III stol., nelze nezmínit, že se v takovém případě M. TREFNÝ (2006) kloní spíše k jeho původu v prostředí východním (řeckém či balkánském) spíše než italským. To by nebylo zcela překvapivé (i hurbanovský lékythos či waldalgesheimská situla pochází pravděpodobně z jihovýchodu spíše než z jihozápadu), dobře by to ostatně korespondovalo s nebývalou „řeckou“ orientací mincovního importu v Čechách III stol. (srov. 3.1.10). rozhodně by to dále posílilo dojem, že vazba Čech na Itálii je v předoppidálním období –zejména ve srovnání s okolními oblastmi – prakticky nulová.

3.3.3 druhy kontaktu

3.3.3.1 oppida, obchod a mediteraneisace?

Výše již bylo zmíněno, že v době oppidální má středomořský import v celém Zaalpí výrazně uniformní charakter jak co do souvislého pokrytí všech klasických oblastí oppidální Evropy, tak co do zde zastoupených kategorií a typů předmětů. Případné regionální divergence působí spíše dojmem komplementarity než převahou jedné oblasti nad druhou (viz výše problematiku distribučních okruhů).

Jak bylo vyloženo výše, svědčí složení korpusu středomořských importů oppidálního období v první řadě pravidelné obchodní kontakty. To by nebylo zcela překvapující: přítomnost římských obchodníků je doložena v Caesarově době v Galii (BG IV, 52), zdálo by se přirozeně logické, že by byly z Itálie vyvíjeny totožné aktivity i směrem na východ. Zda i zde můžeme předpokládat přímou fyzickou přítomnost obchodníků, lze přirozeně jen obtížně zjistit. Společenská a hospodářská struktura oppidálního Zaalpí byla zajisté na dostatečné výši, aby dokázala vnitřní i dálkový obchod zajistit vlastními silami a navíc se spíše než obchod přímý jeví pro pravěkou společnost pravděpodobný obchod štafetový a redistribuce zboží v rámci daného území (SALAČ 2004). Myšlenku – alespoň do jisté míry – přímého obchodního spojení střední Evropy a Středomoří by mohly podporovat leda nálezy kostí osla (soumara v laténském světě skutečně nečekaného).

Jinak je nutno položit otázku šíře a tázat se spíše, zda je na základě studovaných korpusů možno pomýšlet na přítomnost osob středomořského původu či alespoň výrazně středomořsky akulturovaných. Je proto třeba se tázat po funkci či funkcích studovaných předmětů – funkci coby předmětu užívaného v Zaalpí i coby komodity za Alpy vyvážené.

Importy nejhojnější kategorie, bronzové nádoby, plní ve Středomoří různé funkce v rámci symposia. Na příkladu aylesfordských pánví (3.1.1.2) jsem se pokusil prokázat, nakolik problematické jsou úvahy o přenosu bronzových nádob do Zaalpí i s jejich původní funkcí či dokonce symbolickým významem či ideologickou náplní. Tím není řečeno, že bronzové nádoby nebyly v Zaalpí užívány ke stolování, či že se zde nejednalo o luxusní a prestižní předměty, jen simpuly tu mohla být ze situl nabírána medovina, přes cedníky mohlo být cezeno pivo a v aylesofordských pánvích mohlo být vařeno vepřové. Jakým způsobem byla společná konzumace potravin a alkoholu ritualisována, nelze přirozeně z fragmentů nádob zjistit.¹⁸³ Jinými slovy myšlenka „keltského symposia“ (RIECKHOFF 1998) je zcela věcí víry.

¹⁸³ Stojí za pozornost, že jsou nádoby až na některé výjimky nalézány výrazně fragmentarisovány. To je přirozeným předpokladem jejich archeologisace (celé bronzové vědro je nespasitelné), je však nasnadě, že naše nálezy jsou dokladem sekundárního (či terciárního) života předmětů, tj. máme zde

Podobně i skleněné nádoby byly v první řadě luxusními předměty (a to i v soudobém Středomoří), jejich konkrétní užití potom hraje roli podružnou.

Předměty jako zrcátka, korálky a prsteny (zejména bronzové či železné se skleněnými vložkami, tj. naprostá většina prstenů mezi importy) vyvolávají spíše málo důstojné asociace s obchodem mezi Evropou a domorodými kulturami v 18. či 19. stol.

Lékařské nástroje jsou zajisté ve své primární funkci předměty velmi specifickými, využitelnými však přirozeně mezikulturně. V případě i nejvíce sebespecialisovanějších z nich, doložených coby importy (pilky a rozvěráky) se lze možná domnívat, že ze Středomoří vzešel konkrétní způsob jejich použití (ač ani to není jisto: KÜNZL 1991), naopak u nejrozšířenějších sond i ve středomořské archeologii však vládne přesvědčení, že krom své primární funkce našly využití i v řadě jiných sfér (viz tam). Ani lékařské nástroje tak nevědí nutně o přítomnosti osob středomořského původu či po středomořsku žijících.

Původ užití písma bezpochyby leží ve Středomoří. Podobně jako užití lékařských nástrojů se však jedná o praxi, k jejímuž osvojení uživatel nepotřebuje kontakt s „dárcovskou oblastí“ (ani povědomí o ní). U prostých předmětů jako mnohé *styli* (často formou vzdálené typu stylu běžného v soudobém Středomoří) lze uvažovat o místní výrobě a tudíž místní potřebě. Rámeček psací tabulky a pouzdra na pečeti byla sice vykládána jako zjevné doklady přímého kontaktu s jím, dokonce „obchodní nebo diplomatické korespondence“ (JANČO 2003). Přesto, jak dokládají nálezy z Kalkriese a z Trevíru, sloužila pouzdra na pečeti často prosaičtějším funkcím chránice měšce s penězi. Předměty i jejich užití dokládají středomořské ovlivnění ve sféře ryze praktické, nehovoří však o akulturaci a nezbytně ani o přítomnosti osob středomořského původu.

Pokud se týká amfor, příčinou jejich nepatrného počtu mohou být jednak logistické problémy jejich dopravy přes hraniční pohoří (DRDA – RYBOVÁ 1998), jednak možné obtíže jejich rozpoznání v archeologickém materiálu (viz výše). Skromný obraz doložený pro Čechy a Moravu by tak možná bylo lze rozšířit o hypotetické kusy nevědomky skartované a o víno přepravené snad do Čech v měsících... I přesto, jen minimální množství amfor bylo objeveno při nedávných moderních pečlivých výzkumech Starého Hradiska, ve zbytku snadno přístupné Moravy není známa amfora jediná a i nejbohatší středoevropské lokality jako Manching či Bratislava vykazují stavy poměrně nízké (stovky fragmentů, desítky jedinců) ve srovnání se situací v Galii (TCHERNIA 1986; OLMER 2003; OLMER *et al.* v tisku). Rozšíření vína ve střední Evropě tak muselo být výrazně nižší a jeho konzumace jevem výrazně řidším a výlučnějším.

možná co do činění se šrotem určným k přelití, spíše než s „importními předměty“. O konkrétních nálezových kontextech předmětů bohužel vesměch chybí přesné informace.

Kategorie „organiky“ je zastoupena příliš malým a zřejmě výrazně pokřiveným vzorkem.

Z hlediska otázky přítomnosti osob středomořského původu si největší pozornost zaslouží předměty doložené nejmenším počtem kusů, tj. ty, jež lze pokládat za osobní vlastnictví, nikoliv obchodní artikl. Toto kritérium nejmenšího množství splňuje keramika a pestrá kategorie „další“. Ve východních Alpách bylo pozorováno, že amfory a středomořská keramika jsou v rané fázi římského pronikání do oblasti vázány na lokality s římskou přítomností (tedy situace opačná od schématu „trade before the flag“ doloženého v Galii). Hypoteticky by bylo možno o podobé situaci uvažovat i ve střední Evropě, jak však bylo ukázáno, problematika keramických importů ve střední Evropě začíná být teprve poznávána a nedávné objevy zejména na středním Dunaji vykreslují situaci výrazně odlišnou od předpokládaného schématu (černě listovaná keramika doložená i na nevýznamných vesnických sídlištích) a představa obchodu se jeví jako nejpravděpodobnější. V Čechách nelze na základě tří stradonických fragmentů vynést jednoznačný soud, přítomnost (na Hrazanech) drobých uzavřených nádobek, označených zde za funkční imitace středomořských nádob, však naznačuje, že středomořská keramika byla v oblasti v oppidálním období rozšířenější než se jeví z dostupné evidence. I keramiku proto považuji za vhodné zahrnout předně mezi („exotické“) obchodní artikly.

Kategorie „další“ tvoří nesourodý celek jen přibližně dále členitelný:

Mezi importy z Čech se nachází nápadně vysoký podíl předmětů, sloužících ve Středomoří k osobní hygieně a kosmetice. Přezoumáním této problematiky však dojdeme k závěru, že takto přímočarou četbu ty to předměty neumožňují (podrobněji viz KYSELA *v tisku b*): hrazanský aryballos byl z korpusu vyloučen jako předmět zřejmě výrazně starší; kroužek k zavěšení strigila (bez strigila) mohl sloužit zcela nepůvodnímu účelu; zbytky obsahu třísovského keramického balsamaria byly určeny jako klišovitá hmota, a jeho spojení s osobní hygienou tak není v žádném případě zaručeno. Zda je zkoumaná hmota pozůstatkem primárního obsahu, či zda byla nádobka (původně importovaná coby „obal“ vonného oleje) užívána k jakémusi druhotnému účelu, nelze zjistit. O reálné použitelnosti třísovské lampy byly vzneseny pochybnosti vzhledem k obtížné dostupnosti oleje.

Dokonce i zcela výjimečná situace, odkrytá nedávno na bratislavském hradním vrchu (Svedectvo 2011), svědčí dle mého názoru možná o činnosti středomořského stavitele, neposkytla však doklady o *dlouhodobé přítomnosti* a užívání těchto staveb osobami

středomořského původu či alespoň „po středomořsku“ žijících¹⁸⁴. Navíc, ačkoliv přesná chronologie vzniku těchto staveb není známa, studované amfory ukazují na horizont poměrně pozdní.

V souhrnu, předměty středomořského původu nalézané na českých oppidech a obecně ve střední Evropě dokládají obchodní kontakty se Středomořím v průběhu pozdního druhého a prvního století př. Kr. Nedovolují však usuzovat nic ani o přítomnosti osob středomořského původu ani o tom, nakolik zde byly předměty středomořského původu přijímány s pochopením pro jejich původní funkci.

Při těchto nejistotách o reálném významu jevu tak bohatě artefaktově dokumentovaného, jako právě příliv středomořských importů do Zaalpí plné doby oppidální, nelze v žádném případě počítat s vyšší mírou mediteraneisace na samém počátku (či před počátkem) doby oppidální, kdy není o výraznějším kontaktu Čech a Středomoří jediný spolehlivý doklad.

3.3.3.2 doba preoppidální – žoldnéři a řemeslníci?

V závěru střední a na počátku mladší doby laténské jsou za mechanismy kontaktů mezi střeoevropským a středomořským světem shledávány především v migracích: „bójský návrat“ představuje mezi nimi případ extrémní. Častěji jsou jako nositele (méně konkrétně definovaných) pohybů ze Středomoří do střední Evropy představováni navracející se žoldnéři, tedy jediní Keltové, jejichž pohyb v tomto směru lze (nepřímo) odvodit z pramenů.

Antické, žoldněřství včetně keltského bylo předmětem několika studií (krom LAUNEY 1950/1987 viz z novějších publikací zejména TAGLIAMONTE 1994; FARSINELLI 2002; PÉRE-NOGUÈS 2007). Přesto ve věci zůstávají mnohé konkrétní problémy nevyjasněny: prameny pro západní Středomoří nehovoří o konkrétním způsobu najímání žoldněřů, původ gallských žoldněřů (zejména ve službách Kartága) bývá shledáván spíše v jižní Galii než ve střední Evropě, jak by tomu nasvědčovala i jejich častá asociace se žoldněři ligurskými a iberskými (FARSINELLI 2002). Významná role v najímání žoldněřů je připisována přístavu v Ankoně, odkud by směřovali zejména na řeckou Sicílii. Tato sicilská spojka by se však v prvé řadě týkala Keltů italských. Písemné prameny (Pompeius Trogus *apud* Iustinus XX, 5; Diod.Sic. XIV,117, 6; Xenofón, *Hell.* VII, 1.1; 2.14) hovoří pro čtvrté století o kontaktech Dionýsia syrakúzskeho s Kelty italskými, následné zmínky o keltských žoldněřích na Sicílii (TAGLIAMONTE 1994) jsou ve srovnání s dalšími etniky (zejména Samnity a Kampány) poměrně řídké. R. 310 slouží jako žoldněři Agathoklea spolu se Samnity (Diod. Sic. XX, 11, 1),

¹⁸⁴ Krom amfor je např. jen ve zcela omezených množstvích doložena keramika středomořského původu, ať již importy či jejich místní imitace (a nelze tudíž uvažovat o přijetí středomořských stravovacích návyků a pravidel).

r. 307 spolu s Etrusky a Samnity (*idem* XX, 64, 2). Na zapojení rovněž středoevropských sousedů italských Keltů do těchto dějů nedávají přímo usuzovat prameny písemné, lze je odvodit spíše z dokladů archeologických, jakým je výše zmiňovaný nález vindelické mince v Buteře.

Prameny však přesto dochovávají jasné zmínky o migracích, dokonce žoldněřství zaalpských Keltů v Itálii, ač v jiné než jeho klasické „monetární“ formě. Na samém počátku třetího století (Polyb. II, 19.1) severoitalští Keltové ještě nečiní více, než že odkloní hrozící útok svých zaalpských příbuzných tlačících na ně ze severu. V l. 236 a 225 však již výslovně zvou Zaalpany na pomoc ve válkách proti Římu, a to buď za příslib kořisti či formou tzv. „migration négociée“, tedy přizvání kmene či jeho části k vojenským akcím za příslib území (Polyb. II, 21.3-6; II, 22.1-23.2). V prvním případě jsou tyto příchozí označovány genericky coby „alpští Keltové“ (*ek tón Alpeón Galatai*), v případě druhém jsou výslovně jmenováni „Galové sídlící za Alpami a u řeky Rhodanu, kteří se nazývají Gaesatové podle toho, že konají vojenskou službu za mzdu“ (*tous kata tas Alpeis kai peri ton Rhodanon potamon katoikountai Galatai, prosagoreuomenoi de dia to misthon strateuein Gaisitoi*). K podílu středoevropských Keltů na druhé punské válce naopak postrádáme jakékoliv písemné prameny (FARSINELLI 2002), jediné výslovné zmínky o Keltech vstupujících do punského vojska se týkají Gallie Zaalpské (Polyb. III, 41.9; Liv. XXVII, 36.2; 39.6) a předalpské (Liv. XXVIII, 46.11; XXIX, 5).

I pro obecně špatně dokumentované třetí století máme tedy doloženy hned tři poměrně masivní keltské migrace do severní Itálie. Chybí jakékoliv zprávy o *nostoi* těchto příchozích, tuto mezeru však překlenují některé archeologické nálezy (keramika z Plessis-Gassot, lícnice uložená na Manchingu; zrníčko révy z roseldorfské svatyně¹⁸⁵). Či naopak, pro tyto nálezy je shledáváno nejsnazší vysvětlení právě v návratech žoldněřů. V diskusi o nálezech řeckých mincí v Zaalpí jsem se však přece pokusil tuto *passepourtout* interpretaci relativisovat a poukázat na to, že archeologická evidence umožňuje i další možnosti četby a na místo či vedle (aťsi opakovaných) návratů žoldněřů umožňuje pomýšlet i na pravidelnější kontakty před- a zaalpského světa. Ostatně i zde představené písemné prameny naznačují, že popádští Keltové udržují se Zaalpím (a tudíž Zaalpí s popádkými Kelty a se Středomořským světem) jisté kontakty, v nichž je vyjednání válečné pomoci proti Římu jistě jen špičkou ledovce.

Pravidelnost těchto kontaktů je zjevná i z archeologických pramenů. Materiální kultura popádkého latěnu živě reaguje na všechny proměny laténské materiální kultury v Evropě

¹⁸⁵ Tolik upomínající na příběh Helvéta Heliconu (ač vztahující se ke staršímu období), zaznamenaný Plinem Starším (NH II, 5) s (pro Itala natolik charakteristickým) gastronomickým šovinismem.

zaalpské.¹⁸⁶ Naopak a pro naše téma podstatněji, zjevné středomořské ovlivnění v předoppidálním období bylo ve střední Evropě opakovaně konstatováno v oblasti technologických a kulturních inovací. I přenos idejí (například zavedení mince), či konkrétní doklady přítomnosti řemeslníků školených na Jihu (viz manchingský stromek či možná razidla prvních zaalpských mincí) bylo snad bylo za jistých okolností možno (ač dle mého názoru nepravděpodobno) dávat do souvislosti s událostmi (tažení a návraty) spíše než s jevy a procesy (dlouhodobé kontakty, individuální cirkulace osob). Zcela vyloučen je však podobný scénář v případě rozvoje sklářské výroby, kdy z jihu bezpodmínečně přicházela ne-li technologie, tedy rozhodně surovina. Předpokladem rozvoje sklářské výroby jsou tak do jisté míry soustavné kontakty na úrovni obchodu. Všechny tyto jevy třetího století se dotýkají celé zaalpské Evropy. Čechy v jejich rámci nehrají roli nijak význačnou, naopak, jednotliviny naznačují spíše na mimořádný význam obou sousedních oblastí: Bavorska(*?) a Moravy*.

¹⁸⁶ Viz např. (na interpretační úrovni často s názorovými posicemi krajně rozrůzněnými) KRUTA 1978; idem 1988; RAPIN – SZABO – VITALI 1992, SZABO 2008; VITALI 1988; LEJARS 2006.

4. OPPIDA, JIH A URBANISAČNÍ PROCESY

V předchozích kapitolách jsme mimo jiné sledovali dějiny bádání a názorů na vznik českých oppid, zkoumali chronologii tohoto jevu, jakož i povahu kontaktů, které spojovaly české (pre)oppidální prostředí a jih. V této poslední kapitole se obrátíme k oppidům samotným. Cílem bude pokusit se pochopit proces, který vedl k jejich vzniku a hodnotit případný podíl jižních vlivů jednak v tomto procesu jednak na oppidech jako takových. To však neznamená, že se omezíme na konstatování podobností a rozdílů mezi oppidy a středomořskými městy. Takový postup sám o sobě by byl jen málo smysluplný. Podstatnější bude sledovat a srovnávat procesy, které na obou stranách Alp ke vzniku sídlištních aglomerací vedly, a fungování obojích sídlišť.

Otázkou, jakým způsobem k tomuto zdaleka ne přímočarému srovnání přistoupit, jsem se zabýval v jedné předchozí práci (KYSÉLA 2012a), v níž jsem konstatoval, že krom kritéria formálního je takové srovnání možno opřít o hledisko centrality sídlišť v rámci sídlištních a hospodářských systémů a že zvláštní pozornost zaslouží hledisko společenského vývoje, ke vzniku a transformacím sídlišť vedoucího. Tuto diskusi shrnuji v oddílu 4.1. Následně budu v oddíle 4.2 aplikovat výsledné poznatky na konkrétní situace.

4.1 možnosti srovnání

Srovnání oppid a středomořských měst přirozeně vyžaduje složitější kritéria a zejména postupy než například srovnání dvou keramických forem. Formální hledisko nelze sice pustit ze zřetele, ještě více než ve studii artefaktuální je však třeba vztahovat formální rysy ke kritériu funkčnímu. To se týká nejen studie v měřítku jednotlivého sídliště či jeho ještě nižší jednotky či prvku (např. jediná sídlištní zóna či pouze architektonický prvek) ale rovněž a ještě spíše v měřítku lokálním či regionálním: nelze tedy jednotlivá sídliště či jedinou sídlištní kategorii zkoumat odtrženě od 1) ostatních okolních sídlištních kategorií a 2) celého sídlištního systému. V tomto oddíle proto poskytnu stručný vhled do středomořské sídlištní archeologie, na jehož základě bude možno uvažovat o plausibilitě myšlenky jižní inspirace střeoevropských oppid a zejména o možnostech, jak ke zkoumání této otázky přistupovat.

Jak již bylo detailně vyloženo v kapitole 1, má myšlenka, že byl rozkvět oppid v pozdně laténské Evropě tím či oním způsobem ovlivněn či inspirován městy soudobého Středomoří v dějinách bádání poměrně dlouhou tradici a s různými postoji ji reflektují mnozí badatelé¹⁸⁷.

¹⁸⁷ WERNER 1938/1979; BÖHM 1946, 37-38; DEHN; 1964 (cit. apud FREY 1984); KRUTA 1978, 174; 1980, 199-200; 1988, 288; Kruta In: KRUTA - LIČKA eds. 2001, 123; Kruta In: KRUTA - LIČKA - CESSION-LOUPPE

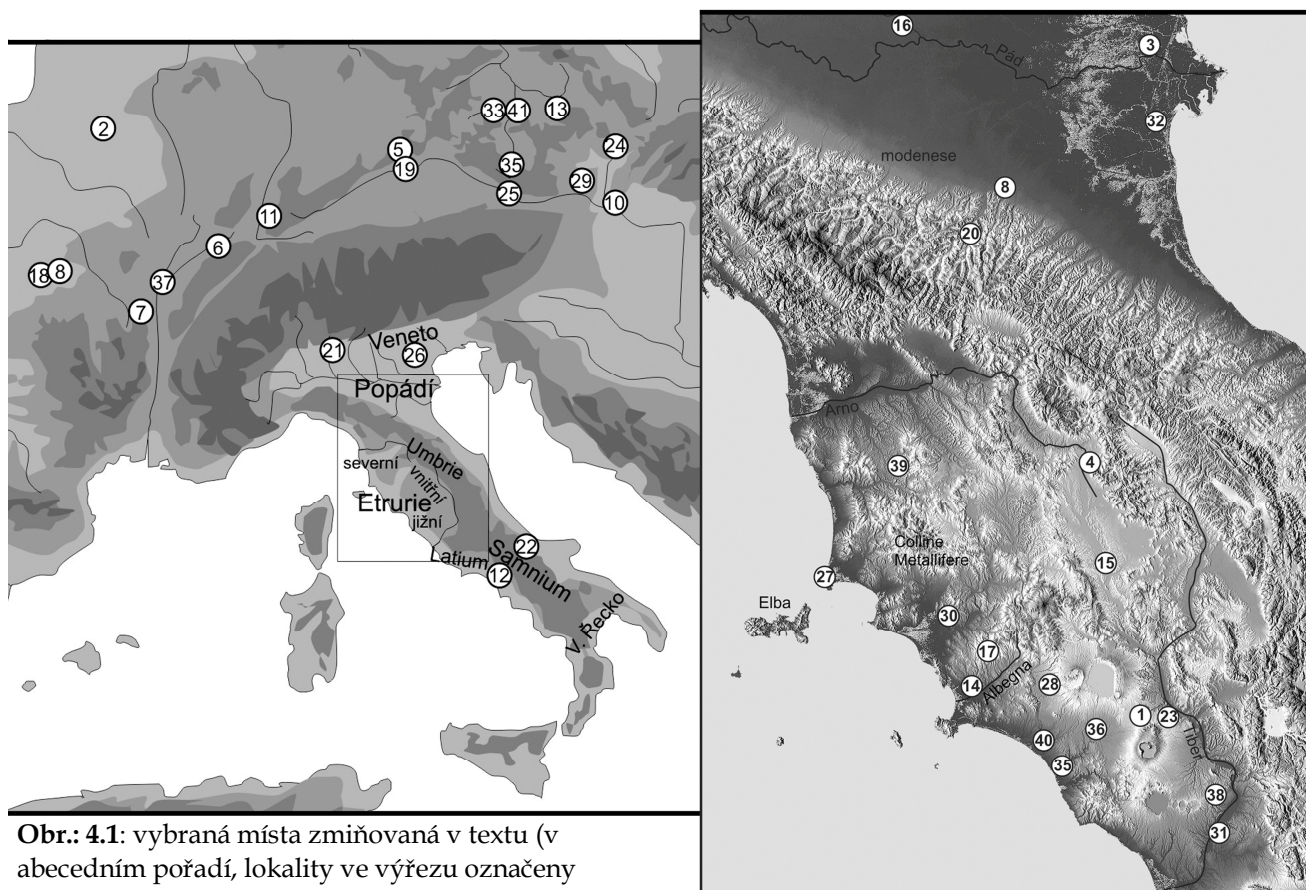
Myšlenka sama o sobě není nelogická: Středomoří posledních dvou staletí před Kristem je světem měst. Je navíc světem, s nímž obyvatelé Zaalpí podle svědectví písemných i archeologických pramenů udržovali dlouhodobě vztahy a z něhož přijímali četné kulturní impulsy. Tuto myšlenku, logicky formulovanou na základě historických úvah, však málokdy badatelé podpořili dostatečně konsistentní argumentací na základě archeologických pramenů a nelze tak říct, že by kdy myšlenku povýšili na hypotézu či přímo na teorii. V. Kruta a badatelé, kteří z jeho myšlenek vycházejí, staví téměř výhradně na historické narativní (re)konstrukci, v níž jakoby materiální aspekt hrál roli zcela podružnou. O.-H. FREY (1984; 1988)¹⁸⁸, svoji argumentaci genetického vztahu mezi oppidy a italskými, zejména etruskými městy opřel 1) o hradbu typu *agger*, kterou prý nově vznikající zaalpské fortifikace věrně napodobují; a 2) o absenci věží, charakteristických pro soudobé fortifikace řecké; dále si všímá, že v obou typech sídlišť obklopují hradby větší plochu, než kolik je reálně zastavěno. Z druhé strany zazněly v nedávné minulosti poměrně jednoznačné hlasy popírající jakýkoliv středomořský podíl na vzniku oppid (BUCHSENSCHUTZ 2000; KAENEL 2006; FICHTL 2004b; 2005). D. VITALI (1996, 340) uznává možnost italských vlivů na středoevropskou urbanisaci v průběhu druhého století, poukazuje však na to, že sám vznik aglomerací tomuto v Zaalpí předcházel. J. COLLIS (1995, 78) nakonec přiznává, že k zjištění jižního podílu na vzniku oppid naše prameny či znalosti nedostačují.

„Materiálem“ této kapitoly jsou sídliště a sídlištní systémy. Sídlištní kategorie mladolatské Evropy byly představeny v kapitole 2.1; v případě „srovnávacího materiálu“ středomořského bychom se logicky měli zaměřit na Itálii, především na její severní a střední část (Veneto, Etrurie) v období mezi třetím a první polovinou druhého stol., tedy na oblast a období, v níž středomořskou inspiraci středoevropských oppid hledají zastánci „přenosové“ myšlenky. A především na oblast a období, v němž udržují zaalpstí Keltové se středomořským světem intenzivní kontakty a kdy a kde nejspíše mohli s městskou společností přijít do kontaktu.

eds.2006, 205-206; FREY 1984; 1988; BOUZEK 1989, 129; 2007, 136, 143-145; ČIŽMÁŘ 1993; DRDA – RYBOVÁ 1997, 109-114; 1998, 127-132; Peroni 2000; RIECKHOFF – BIEL 2001, 247-249; POLIŠENSKÝ 2003; Sievers 2003; GNESOTTO 2006. Podrobněji k jednotlivým postojům viz kap. 1.

¹⁸⁸ Na jehož myšlenkách staví i S. Rieckhoffová (RIECKHOFF – BIEL 2001, 247-249), konkrétní historickou rekonstrukci jevu však kritizuje v RIECKHOFF 2009.

Poznání sídlišť tohoto období není však v Itálii právě nejlepší, a tento rámec tak bude mnohdy nutno překročit. Takové výlety do období starších či mladších přitom nejsou projevem metodologické svévolnosti: pro bezprostřední srovnání formálních rysů je přirozeně nezbytné pracovat s „materiálem“ chronologicky uniformním. Hodláme-li však naopak studovat sídlištní schémata a urbanisační či společenské procesy, usilujeme přirozeně nikoliv o přímé srovnání, nýbrž o vytvoření obecněji uplatnitelných modelů.

Obr.: 4.1: vybraná místa zmiňovaná v textu (v abecedním pořadí, lokality ve výřezu označeny hvězdičkou):

1* Acquarossa; 2 Acy Romance; 3* Adria; 4* Arezzo; Baratti (zátoka) viz Populonia; 5 Berching; 6 Besançon; 7 Bibracte; 8* Bologna; 9 Bourges; 10 Bratislava; 11 Breisach; 12 Cales; 13 České Lhotice; 14* Doganella; 15* Chiusi; 16* Forcello; 17* Ghiaccio Forte; 18 Levroux; 19 Manching; 20* Marzabotto; 21 Milano; 22 Monte Pallano; 23* Musarna; 24 Němčice; 25 Neubau; 26 Padova; 27* Populonia; 28* Rofalco; 29 Roseldorf; 30* Roselle; 31* Řím; 32* Spina; 33 Stradonice; 34* Tarquinia; 35 Trisov; 36* Tuscania; 37 Verdun sur le Doubs; 38* Veii/Veie; 39* Volterra; 40* Vulci; 41 Závist.

4.1.1 Vznik města – město jako komunita

Otázka urbanisace a vzniku a rozvoje měst je ve středomořské archeologii stále živým problémem, kterému bylo v posledních desetiletích věnováno mnoho pozornosti. Zcela namátkou lze uvést MÜLLER-KARPE 1962; *Formazione Lazio* 1980; AMPOLO ed. 1980; POLIGNAC

1984; MORRIS 1987; *Formazione – Atti* 1988; *Formazione – Catalogo* 1988; ROSSI ED. 1988; PERONI 1996; DAAMGAARD ANDERSEN et al. eds. 1997; PACCIARELLI 2000; CARANDINI – CAPELLI eds. 2000; REDDÉ et al. eds. 2003; LAFON – MARC – SARTRE 2003; *Dinamiche di sviluppo* 2005; OSBORNE – CUNLIFFE eds. 2005; IZZET 2007; RIVA 2011.

Většině těchto prací je však společné to, že „městem“ rozumí nikoliv nezbytně sídlištní aglomeraci, nýbrž politickou jednotku, ať už se jedná o entity jako řecká *polis* nebo mnohem méně jasně společensky definovaná etruská města. Za zrod města pak logicky chápou nikoliv utváření městského prostoru nýbrž formování občanského kolektivu coby politické jednotky. Pojem vzniku města je tak volně zaměnitelný se vznikem (městského) státu. Tento ve Středomoří bezmála výlučný postup je zde přirozeně zcela legitimní a – ostatně – je podložen názorem mnohých starověkých autorů, že městem, či přesněji obcí, je třeba rozumět kolektiv občanů a nikoliv „domy“:

„[...] a Athéňané povznesou zase velikou moc obce své, třebaš podlehla; neboť muži jsou obcí a nikoliv hradby ani lodi bez mužstva.“ Thúkýdidés VII. 77, 7;

„při Fortuně, jaký myslíš, že má Pompeius plán, když [ustupuje a] vzdává se Města? Sám si to totiž nedokážu vysvětlit. Nic neshledávám absurdnějším. Opouštíš město? A kdyby byli přišli Gallové, udělal bys totéž? „Netkví ve zdech obec,“ odpovídá on. Ano, ale tkví v oltářích a domácích krbech. „Themistocles učinil totéž.“ Ano, protože tehdy jediné město nemohlo odolat záplavě vojska bezmála všech východních barbarů. Ale Periklés se tak nezachoval sotva padesát let poté, když se vzdal všeho krom hradeb. I naši předkové drželi hrad, ač zbytek města byl dobyt¹⁸⁹.“ Cicero *Listy Attikovi* VII.11,3;

„Dvacet stadií od Chairóneie obnáší vzdálenost do Panopea, fóckého města, můžeme-li městem nazvat i tuto osadu, kde nejsou ani úřady ani gymasion, divadlo, agora, ba ani voda, jež by stékala do kašny. U strže bydlí lidé v těsných příbytcích, které se podobají horským salaším. Ale proti sousedům mají své vlastní hranice a na fócké shromáždění posílají své zástupce.“ Pausanias X, 4, 1-2.

Pro otázky, které si zde klademe, takový přístup poskytuje zatím jen nepevnou oporu: vznik „sociálního“ města je totiž ve Středomoří systematicky sledován primárně na nesídlištních pramenech.

¹⁸⁹ per fortunas! quale tibi consilium Pompei videtur? hoc quaero quod urbem reliquerit. ego enim ὀπιποῶ. tum nihil absurdius. urbem tu relinquis? ergo idem, si Galli venirent? “non est” inquit “in parietibus res publica.” at in aris et focus. “fecit Themistocles.” fluctum enim totius barbariae ferre urbs una non poterat. at idem Pericles non fecit annum fere post quinquagesimum, cum praeter moenia nihil teneret; nostri olim urbe reliqua capta arcem tamen retinuerunt. Překlad J.K.

Tak např. H. MÜLLER-KARPE (1962, 61-62) bere v případě vzniku Říma ze sídlištních argumentů v potaz vlastně jediný, a to *ex silentio*, tj. opuštění pohřebiště na Fóru coby doklad změny funkce prostoru z funerální na veřejnou. Hlavní oporu jeho argumentace o *Stadtwerdung Roms* tvoří nálezy a kontexty funerální, na nichž mj. dokumentuje rozvoj obchodu, výrobní specialisaci (=společenskou diferenciaci). Tyto jevy vidí jako výsledek (či předpoklad ?) procesu společenského rozvoje, v jehož rámci povstávají vůdčí osobnosti, „králové“, udávající pod vlivem řeckých kolonií v jižní Itálii směr společenského vývoje ke vzniku urbánních jednotek.

R. Peroni a jeho žáci (tzv. římská prehistorická škola: A. Guidi, M. Pacciarelli, F. Di Gennaro, A. Mandolesi atd.) chápou vznik „protourbánních“ sídlištních aglomerací rané doby železné v jižní Etrurii jako výsledek vyvinutí příslušných „společenských formací“ a „ovládnutí výrobních prostředků“ (viz např. PERONI 1996; PACCIARELLI 2000 a zejména křiklavě PACCIARELLI 2010). Společenský vývoj, který k této situaci vede, sledují předně na dokumentaci funerální, na nichž pozorují (domnělý) postupný vývoj a rozklad rodové společnosti, vznik soukromého vlastnictví a společenské stratifikace v následjících obdobích (z užitého výraziva je zjevné, že je tento model poplatný zcela konkrétní ideologii, a to natolik věrně, že vzbuzuje vážné pochyby o své originalitě a zejména důvěryhodnosti). Sídlíštní prameny zaujímají sice v peroniovských argumentacích významné místo (PERONI - DI GENNARO 1986), ke slovu však se dostávají spíše na rovině makroskopické a interpretace doplňují, než aby na nich byly vystavěny.

Podobně studuje formování občanského kolektivu řecké *polis* např. I. MORRIS (1987) na základě proměn pohřebního ritu, či F. de POLIGNAC (1984) na základě dokumentace z kolektivních svatyní.

Z hlediska pozornosti písmených pramenů se „městské státy“ ve starověkém Středomoří zdají být státní formou zcela dominantní, nejsou však rozhodně formou jedinou. Krom nich jsou známa rovněž společenstva bez zjevných centrálních sídlišť, v Itálii se jedná například o předřímské Samnium či Umbrii (viz níže oddíl 4.1.2.1c). V aristotelovské terminologii (*Politika* II, 2.1261) se hovoří o dichotomii *polis - ethnos* coby dvou paralelních forem politického uspořádání. I v případě těchto *ethnoi* se přitom jedná o společenstva politicky konstituovaná, z hlediska teritoriálního jsou však centrální funkce i osídlení rozptýleny „po vesnicích“ (*vicatim; kata komas*: CRISTOFANI 1978, 88-102; LA REGINA 1989). Centra se všech těchto oblastech formují až poměrně pozdě a až s římskou kolonizací oblasti dojde k reálné koncentraci všech centrálních funkcí v nově zde zakládaných koloniích. Písemné a pozdější epigrafické prameny (LA REGINA 1989) však jasně dokládají politickou a

vojenskou organizaci Samnitů, schopných jednat buď jako celek nebo jako jednotlivé rozsáhlé kmeny a vyplývá z nich, že tento decentralisovaný sídlištní obraz odpovídá specifickému politicko-teritoriálnímu uspořádání, v němž jednotlivé společenské jednotky (*pagi* - župy) pevně ovládají teritorium a hrají jednoznačně svoji roli v politické pyramidě samnitského svazu (národ/*nomen* - kmeny/*populi* - župy/*pagi*). Tradiční názor, zděděný do značné míry z urbanocentrického řeckořímského pohledu, považoval tyto oblasti za kulturně zaostalé, poznávající světlo civilizace až poté, co jsou v nich (často uměle) založena města. Tento názor poslední badatelská generace reviduje a v decentralizaci komunit shledává spíše adaptaci na specifické přírodní podmínky než doklad nižšího stupně společenského rozvoje (DENCH 1995; BRADLEY 2000). Je přitom podstatné, že - jak bude ukázáno dále - k ustálení tohoto specifického sídlištního vzorce dochází paralelně s předpokládaným konstituováním příslušných etnických a politických jednotek.

Představené příklady ze středomořského bádání ukazují, že studium společenského vývoje má pro poznání vzniku centrálních míst, tím spíš měst, zásadní význam. Transformace sídlištního obrazu jsou ze zásady chápány spíše coby symptom proměn společenských. Úvahy o vzniku sídlištních aglomerací v pozdně laténské zaalpské Evropě mohou však podobné teze obohatit leda nepřímo: na společnost mladolaténské Zaalpí nelze přirozeně aplikovat *en bloc* schémata společenského vývoje vyvinutá pro Středomoří rané doby železné, jak to činil např. PERONI (2000, 26-27) neváhaje, rozšířit platnost svých tezí i na Zaalpí. Vznik laténských oppid je pro něj jen „opozděným“ projevem téhož sociálního vývoje, který vedl ke vzniku etruských měst. Ten se v jeho představě šířil po vlnách ze střední Itálie do Itálie severní, odtud pak za Alpy. Jeho snaha vtěsnat za každou cenu vývoj pohřebního ritu a tudíž společenského uspořádání v pre-/protourbánní Itálii a v Zaalpí do totožného schématu je však hluboce nepřesvědčivá: paralela mezi „totožně rovnostářskými“ villanovskými kremacemi a laténskými plochými hroby vedle sebe staví zcela odlišné jevy (stohlavé nekropole villanovské vázané již konkrétně na vznikající sídliště oproti drobným pohřebišťům středolaténským rozptýleným po teritoriu), vztahující se tedy k odlišným fázím urbanizačního procesu (villanovské hroby k fázi protourbánní zatímco laténské k post- či naopak preurbánní) a ústící nakonec ve vznik zcela odlišných společenských a sídlištních systémů (viz dále). Jediné, co tak oba jevy spojuje je „rovnostářská interpretace“, v každém z případů ale plynoucí ze zcela jiných souvislostí.

Tento první exkurs do středomořského bádání o vzniku města má především za cíl upozornit, že vznik sídlištních aglomerací je možno a nutno studovat v nejširších kulturních

souvislostech a že naše prameny – aťsi stále archeologické – nemusí zdaleka pocházet jen ze sídlištních vrstev nalezišť samých. Aglomerace a oppida (ať už „vyvinutá“ či „inspirovaná“) však byla přirozeně lokalitami zaalpské pozdně laténské společnosti a především analýza této společnosti nám může pomoci osvětlit otázku jejich vzniku. Modely vyvinuté pro středomořská společenství si mohou v takovém srovnání podržet značnou důležitost, musí však být užívány právě a jen jako možné modely, které je třeba „testovat“ na místním „materiálu“, nelze je sem přenášet jako obecně platné pravdy.

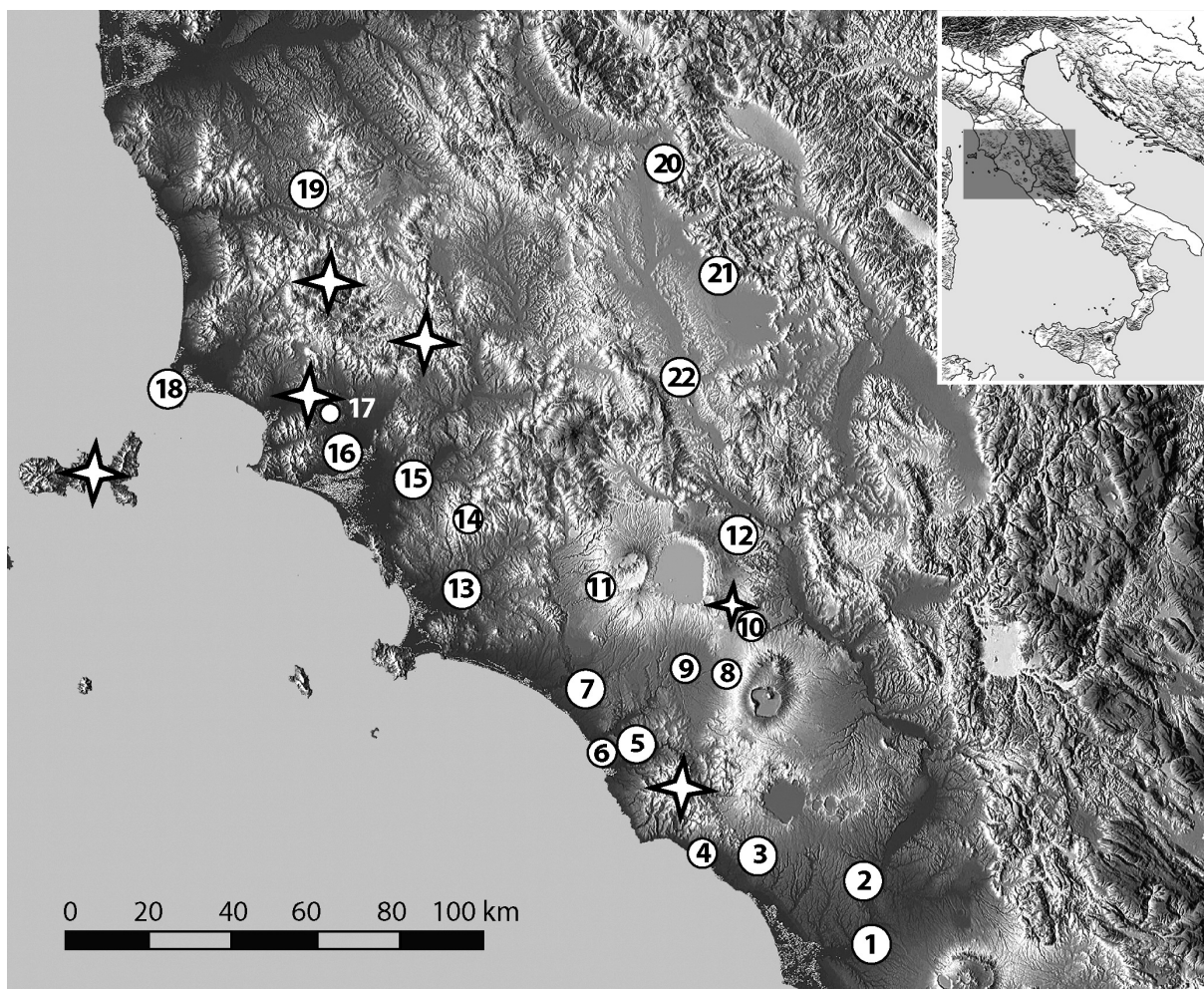
4.1.2 funkce, centralita a sídlištní systém

Krom sociální či politické role (jejíž definice je předmětem poměrně subjektivní volby: viz výše) je přirozeně funkce, kterou sídliště vykonává ve vztahu k vlastnímu obyvatelstvu a k okolnímu osídlení, hlavním kritériem definice jeho statutu (oproti kritériu sociálnímu je toto navíc do určité míry objektivnější).

Společenské vědy nakládají nepřeborným množstvím funkčních definic města¹⁹⁰. V situaci, kdy vedle sebe stavím na jednu stranu nepopiratelná města středomořská a na stranu druhou oppida coby sídlištní formu, pro niž se tohoto výrazu užít zdráhám (viz kap. 2.1), je však vhodnější uchýlit se k obecnějšímu termínu „centrální místo“, kterým zde obě kategorie zastřeším. Nejširší definice „centrálního místa“ podle CHRISTALLERA 1933 (cit. *apud* SALAČ 2002; SCHREIBER 2008, 31-32) lze sumarizovat do tvrzení, že centrální místa jsou v rámci sídlištního systému taková sídliště, která jsou schopna zajistit ostatním sídlištím to zboží a služby, které jim samotným nejsou dostupné (ať se jedná o vládu, administrativu, kult/uru, fyzickou či právní ochranu nebo obchod a výrobu). Tato centralita není podmíněna či vyjádřena ani prostorově polohou lokality ani jejím rozměrem nýbrž pouze vztahem centrálního místa k okolním sídlištím.

Které centrální funkce tedy plní – vůči obyvatelstvu svému či obyvatelstvu okolnímu – středomořská města? Které z nich lze a které nelze nalézt v aglomeracích a oppidech na sever od Alp? Na několika příkladech si nejprve představme některé středomořské modely vztahu centrálního místa a teritoria.

¹⁹⁰ Nelze opomenout dvě klasické práce, a sice z hlediska archeologického CHILDEOVU (1950) Městskou revoluci, z hlediska sociologického Město M. Webera. Jak si všímá OSBORNE (2005) a WHITTACKER (1995) jsou obě studie velice úzce vázány na širší koncepty obou tvůrců a mimo velké teze vzniku civilizace, respektive zrodu kapitalismu postrádají jejich „tvrdé“ definice mnoho ze své přesvědčivosti. Alternativní „dynamická“ definice města, kterou následně OSBORNE (2005, 13) navrhuje, se v mnohém blíží konceptu centrálního místa.

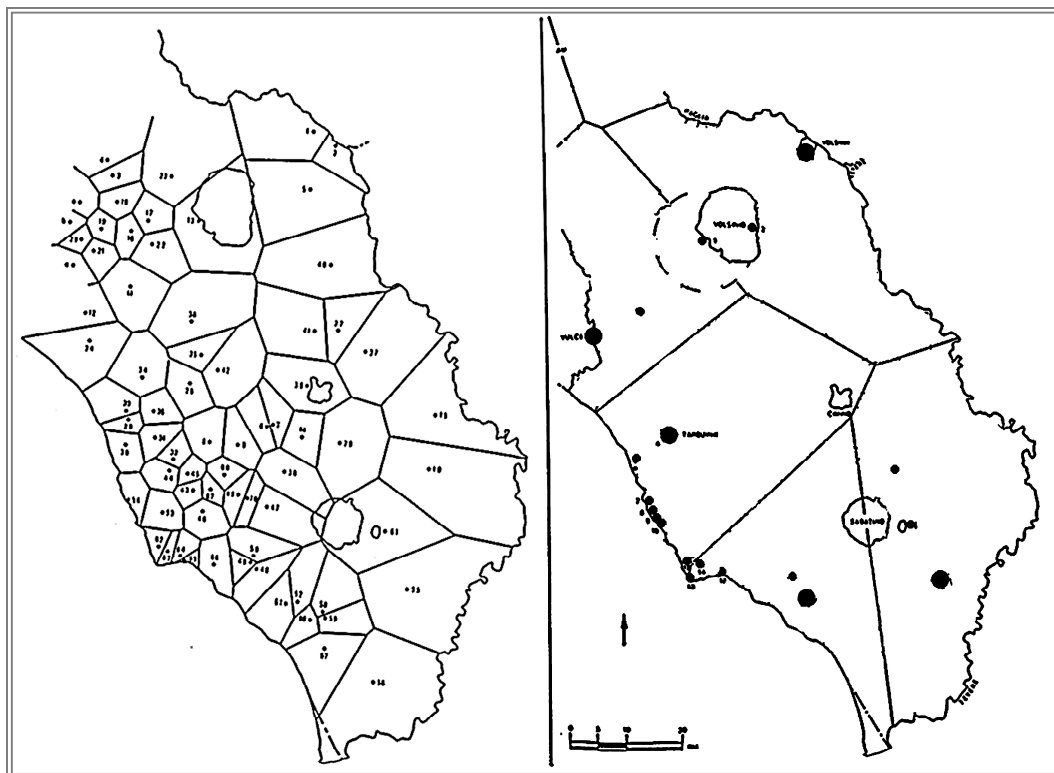

Obr. 4.1.2.1a Etrurie: hlavní lokality (kroužek) a oblasti výskytu rud (hvězdička)
 1) Řím; 2) Veje; 3) Caere; 4) Pyrgi; 5) Tarquinie; 6) Gravisca; 7) Vulci; 8) Musarna; 9) Tuscania; 10) Acquarossa; 11) Rofalco; 12) Volsinie/Orvieto; 13) Doganella; 14) Ghiaccio Forte; 15) Roselle; 16) Vetulonie; 17) Lago d'Accesa; 18) Populnie; 19) Volterra; 20) Arezzo; 21) Cortona; 22) Chiusi.

4.1.2.1 Etruská města

Na počátku doby železné (IX stol.: poč. villanovské kultury) se vylíhnou drobná (3-15 ha) výšinná sídliště pozdní době bronzové (kultura protovillanovská) roztroušená po krajině navzájem do 8 km od sebe, a osídlení se soustředí na několik málo nejrozlehlejších náhorních plošin (PERONI – DI GENNARO 1986; PACCIARELLI 2000). Teritorium mezi jednotlivými nově vzniklými centry (vzdálenými od sebe na jihu Etrurie 30-60 km) zůstává v této fázi prakticky bez osídlení a (při rozloze až 2000 km²) pro obyvatele centrálního sídliště jen stěží dostupné a kontrolovatelné. Jak upozorňuje M. RENDELI (1991; 1993) je naivní se domnívat (např. PERONI – DI GENNARO 1986), že důvodem k synoikismu a vzniku etruských „městských států“ v devátém století aťsi politicky a společensky sebevíce integrovaných (viz oddíl 4.1.1), bylo ovládnutí tohoto rozsáhlého teritoria. Toto rozlehlé zázemí nicméně etruským městům skýtalo

značný hospodářský potenciál, který bylo možno mobilisovat, když pro to nastaly vhodné společenské podmínky.

Obr. 4.1.2.1b: Proměna sídlištní struktury v jižní Etrurii mezi pozdní dobou bronzovou (vlevo) a ranou dobou železnou (vpravo)

(Peroni - Di Gennaro 1986)

Z hlediska volby umístění těchto sídlištních aglomerací neexistují jednotná kritéria: např. Tarquinie, Caere, Populonie a Vetulonie jsou založeny na pobřeží a v blízkosti zdrojů kovových rud, Veje a Volsinie leží na dopravních uzlech, Volterra či Chiusi mohou nanejvýš profitovat z rozsáhlého úrodného území.

Již od konce VIII století začínají tyto centrální lokality „kolonisovat“ okolní území nemnohými satelitními sídlišti středních rozměrů (do 15 ha), většinou ve větší vzdálenosti (> 10 km) od centra a často ve strategicky výhodných polohách. Od konce VII. a v VI. stol. (archaické období) pozorujeme na území pobřežních měst jižní Etrurie prudký nárůst izolovaných statků a otevřených sídlišť, v některých oblastech doprovázených vznikem druhotných často opevněných sídlišť vesnic či městeček (Tuscania na území tarquinském, Rofalco poblíž Vulci), kolonizační teritoria navíc dokládá šíření venkovských svatých (přehled sídlištní dynamiky jednotlivých oblastí jižní Etrurie a severního Latia poskytuje CIFANI 2002; k Etrurii severní a vnitřní viz MAGGIANI 2008; *idem* 2010)¹⁹¹. Rovněž do archaického období

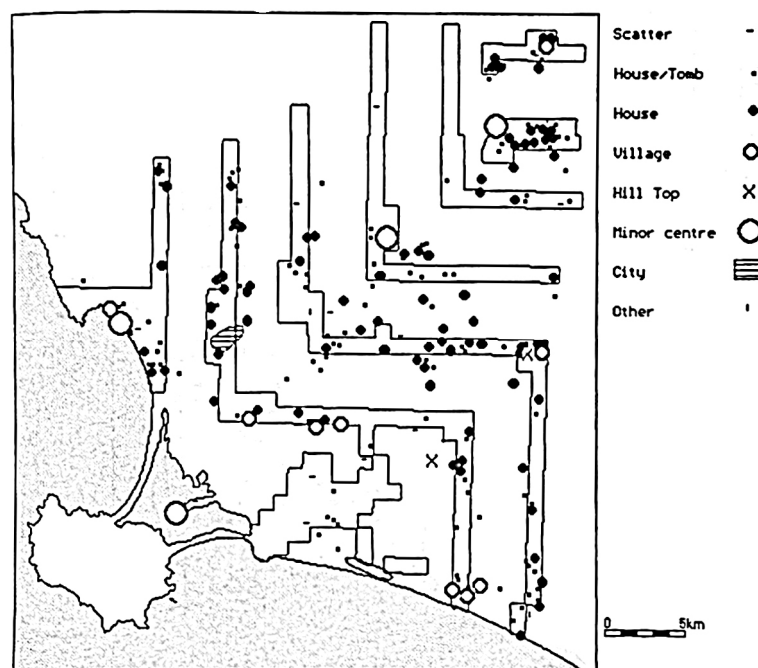
¹⁹¹ Historický výklad tohoto jevu, který předkládá M. TORELLI (1983), tj. vznik aristokratických (jak dává tušit bohatství jejich pohřebišť) sídlišť coby důkaz slabosti nově vzniklých protourbánních sídlišť a

spadá založení emporií na pobřeží (Pyrgi, Gravisca), jimiž prochází veškeré kontakty centrální lokality s vnějším neetruským světem (NIJBOER 1998; 2004a; 2004b). Vznikají tak soudržné teritoriální celky s hranicemi vůči sousedům, s centrálním sídlištěm (a to nejen funkčně ale do jisté míry i teritoriálně) a na něm závislým, hierarchicky (centrální sídliště – menší centra – větší vesnice – statky) i funkčně (město – emporion – meší centrum – pevnost) členěným osídlením.

Většina studií o vztahu centra a teritoria ve starověké Etrurii se bohužel zaměřuje na nejstarší úseky vývoje. Výrazně řidší jsou naopak studie diachronní či věnující pozornost i mladším údobím historie a v jejich rámci pak fungování (nikoliv pouze strukturu) těchto teritoriálních systémů (např.

RASMUSSEN 1991).

Nejdůkladněji je v tomto ohledu zpracováno údolí řeky Albegna (PERKINS 1999), kde však bohužel etruský sídlištní systém po roce 280 př. Kr. rozvrací římský zásah. V etruské době je zde centrem osídlení rozlehlé město „Doganella“, ležící (jako i ostatní města pobřežní Etrurie) asi 6 km od pobřeží na náhorní plošině (PERKINS – WALKER 1990). Ve vzdálenosti

Obr. 4.1.2.1c: Doganella – stav sídlištního systému v 5. stol. př.Kr.

(Perkins 1999)

cca 10 km jsou pak po okolním území rozmístěny čtyři menší opevněné lokality (plocha 3-17 ha) zřejmě na něm závislé a fungující coby místní centra zemědělského osídlení. To se skládá téměř výhradně z jednotlivých statků, rozmístěných převážně v okruhu 4-10 km od hlavního či vedlejších center. Výzkum statku z V-IV stol. v lokalitě podere Tartuchino (PERKINS – ATTOLINI 1992) zjistil, že hospodářství této „rodinné farmy“ bylo (krom samozřejmě základní subsistence) založeno na produkci vína, která zdaleka přesahovala rámec vlastní spotřeby. Rozšíření zásobnic a amfor, vyráběných výhradně v Doganelle, i luxusní keramiky, zřejmě Doganelou redistribuované po okolním území je potom přesvědčivě bráno za doklad toho, že

naopak jejich zánik jako doklad politické a společenské konsolidace měst a jejich schopnosti přivést celé území pod svoji kontrolu, představuje sice zajímavou hypotézu, přesto však stojí na hraně (či za hranou) interpretačních schopností archeologie.

nadprodukce vína byla řízena právě z městského centra, které zřejmě s vidinou na ni i aktivně organisovalo zasedávání teritoria. Podle Perkinsových výpočtů (PERKINS 1999, 191) většina obyvatel údolí Albegny žila v městských centrech. Autor se zdržuje rozhodného tvrzení, zda byla tato městská populace závislá na dodávkách potravin z venkova, či zda se jednalo prostě o ve městě sídlící zemědělce, obdělávající půdu v bezprostředním okolí města. Dává však tušit, že je nakloněn spíše druhé z možností. Ostatně takový model odpovídá situaci běžné v celém starověkém Středomoří.

Nutno ještě zmínit etruský sídlištní systém, který vzniká v Popádi na přelomu VI a V stol. Oblast je v té době předmětem zásadní hospodářské restrukturalisace. Vzniká zde tak teritoriálně-hospodářská systém s organizačním centrem ve Felsině (Bologni), obchodními a výrobními městskými centry v Marzabottu a Forcellu a dvěma přístavy ve Spině a Adrii. Rozsáhlé zemědělské zázemí (drobné statky rozšířené v nížině i v horských oblastech – např. v oblasti Marzabotta: DE MARIA 1991) bylo pravděpodobně schopno dosáhnout výrazné potravinové nadprodukce, která pak mohla být předmětem obchodu s Řeckem (přístavy Spina a Adria). Odtud naopak systém přijímal luxusní zboží (víno, malovanou keramiku), které redistribuoval do Etrurie (odkud naopak přichází kovy a kovové výrobky). Naopak město ve Forcellu zajišťovalo spojení s oblastí kultury Golasecca a přes ni se Zaalpím (souhrnně viz např. MALNATI – MAFREDI 2003; DE MARINIS – RAPI eds. 2005, 285-290).

4.1.2.2 Řecké a římské kolonie

Koloniální sídliště vznikají v antice především s úmyslem, poskytnout nový domov a nové možnosti skupině občanů mateřské obce. Kolonie tak vznikají jako komunity občanů do značné míry (až zcela) nezávislé na mateřské obci a nikoliv nezbytně udržující svazky s domorodým obyvatelstvem ve svém okolí (diskusi k různým podobám centrality archaických kolonií viz ve VAN DOMMELEN 2005).

Archaické řecké kolonie v jižní Itálii jsou tak například po dlouhou dobu od svého založení tvořeny jen vlastním městským jádrem (ne vždy „městským“ co do vzhledu) zatímco teritorium kolem města (jeho *chóra*) zůstává archeologicky téměř prázdné¹⁹². Kolonisté, coby občané – zemědělci totiž bydleli ve městě a na svoje polnosti na chóře (ne-li přímo ve „městě“) denně docházeli. Založit statek přímo v chóře a vzdát se tak výhod městského života dostalo smysl teprve tehdy, kdy se příslušný pozemek nacházel příliš daleko od města, nebo pokud

¹⁹² OSANNA 1992 poskytuje přehled o městském prostoru i chórách několika kolonií na jónském pobřeží Apenninského poloostrova. Nutno dodat, že z představeného obrazu se zásadně vymyká např. Tarent, kde – podobně jako v mateřské Spartě – je první koloniální osídlení rozptýleno po rozsáhlém území a až od VI stol. dochází k vytvoření jednotného městského centra.

v cestě ležela krajinná překážka (taková situace však nastávala spíše s postupným nárůstem populace města: OSANNA 1992, 234-235; FACELLA *et al.* 2004, 279-280). Sám rozsah *chóry*, její hranice ale i místa kontaktu s domorodým obyvatelstvem vyznačují v krajině od nejranějších dob kolonie venkovské svatyně, vytyčující tak do značné míry nárok kolonie na toto území (POLIGNAC 1984). Srov. Obr. 4.2.2.1a: b.

Podobné územní uspořádání fungovalo i v římských republikánských koloniích (podrobněji viz například Cambi In: CARANDINI – CAMBI – CELUZZA – FENTRESS eds. 2002, 137-145). Ty jsou však pro nás zajímavé z jiného hlediska. Na rozdíl od řeckých kolonií tvoří totiž součást složitějšího a silně hierarchisovaného systému, který navíc (na rozdíl od stavu, který jsme pozorovali v Etrurii) není teritoriální a svojí strukturou pyramidální (centrální sídliště – na něm závislá druhotná centra – venkovské statky a vesnice), nýbrž je založen na politických vazbách nevyžadujících přímé sousedství sídlišť a jeho strukturu by bylo možno označit za „solární“: centrum (Řím) – samostatná centra na něm závislá (kolonie římského práva) s vlastním teritoriem – samostatná centra formálně nezávislá (kolonie latinského práva) s vlastním teritoriem – teritoria osídlená individuálně (*viritim*) kolóny, aniž v nich byla založena kolonie a jejichž centrální místa (*fora, concilabula*) plní sice centrální funkce administrativní, soudní a obchodní, při tom však postrádají oficiální městský status, zatímco městská forma je u nich spíše možností než podmínkou. Tato síť, kterou dále zahušťují spojenecká municipia, se potom proplétá územím, osídleným původním obyvatelstvem s vlastními sídlištními jednotkami (jednotlivé aspekty kolonisace v republikánském Římě viz např. v SETTIS *ed.* 1983; CARANDINI – CAMBI – CELUZZA – FENTRESS eds. 2002). Srov. 4.2.2.1a:c..

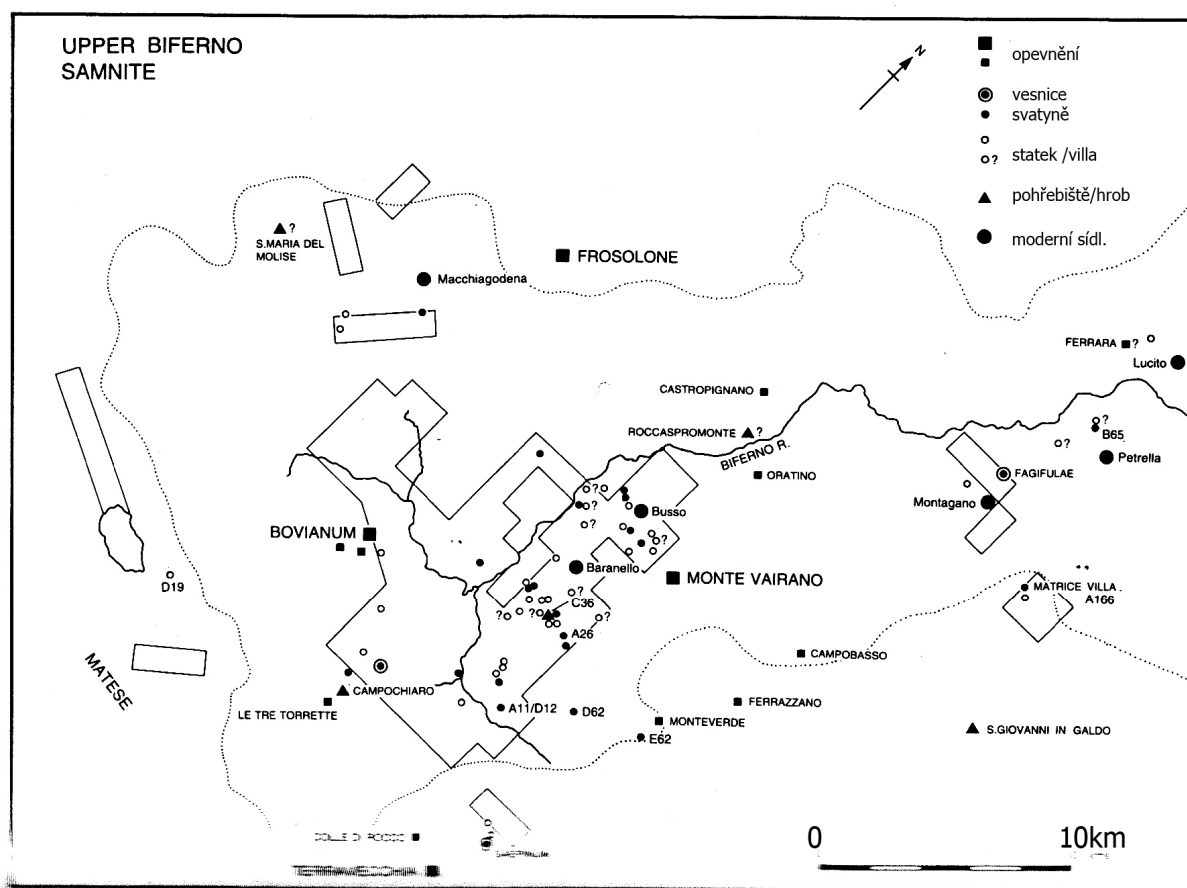
Paradoxně, z hlediska římského práva patří mezi těmito sídlištními formami nejvyšší status (samozřejmě s výjimkou Říma samotného) koloniím římského práva a teritoriím osídleným *viritim*, tj. jednotkám ve srovnání s koloniemi latinskými či s domorodými municipii poměrně nenápadným. Bez svědectví písemných pramenů bychom nebyli nikdy schopni nejen pochopit jemnosti tohoto složitějšího systému, ale možná bychom při jeho rozptýlenosti měli vážné problémy pochopit, že se skutečně jedná o systém.

K problematičnosti velikosti (a okázalosti) sídliště, coby kritéria jeho významu v sídlištním systému lze rovněž uvést již postřehy Thúkýdidovy (I: 10) které jako by byly přímo adresovány dnešním archeologům zabývajícím se otázkami sídlištní hierarchie): „Neboť kdyby město Lakedaimonských bylo zpusťošeno bývalo a byly zůstaly jen svatyně a základy staveniště, mnoho, tuším pochybnosti by bylo v průběhu drahné doby u potomcích lidí o moci jejich v poměru k slávě jejich; a přece mají v držení svém dvě pětiny Peloponnesu a vévodí celému poloostrovu i velikému počtu zahraničních spojenců: přece však, poněvadž

nebylo ani městem pohromadě vystavěným, ani nebylo chrámů ani staveb nákladných, nýbrž bylo po starobylém způsobu hellénském založeno z jednotlivých vesnic, nejevila by se moc jeho tak značnou. Dejme však tomu, že by byl Athéňany zrovna týž osud stihl, bylo by lze z viditelného obrysu města souditi o dvojnásob velké moci, než vskutku jest. Není záhodno tudíž nedůvěrovati, ani přihlížeti více k obrysům měst než k moci jejich....“

4.1.2.3 Teritoria bez měst

Jak již bylo naznačeno výše (4.1.1), můžeme se v Itálii kromě klasických „městských států“, sestávajících z městského centra a jeho *chóry*, setkat i s dalšími formami uspořádání teritoria, které lze označit jako státy kmenové či „teritoriální“¹⁹³. Takové uspořádání je typické především v horských oblastech jako je Umbrie, Sabinsko nebo Samnium.

Obr. 4.1.2.3: Samnium, horní údolí řeky Biferno: osídlení 4-1.stol.

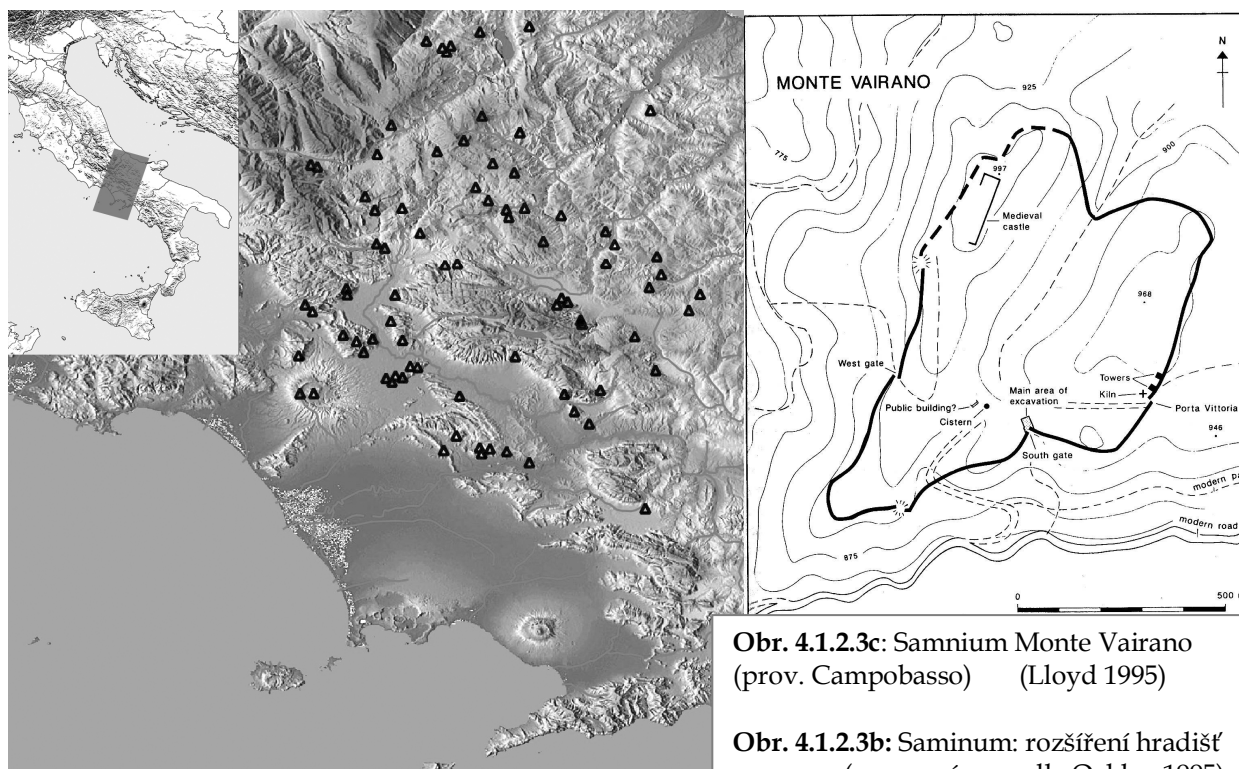
(Lloyd 1995)

V Samniu je doloženo rozptýlené osídlení sestávající z vesnic, (nečetných) nížinných center, svatyní a výšinných hradišť, přičemž jsou tyto složky na sobě navzájem prostorově

¹⁹³ Tento výraz používá J. COLLIS (2012) coby protiklad ke „státu městskému“. Pouze v tomto smyslu (nikoliv ve svém významu moderním) bude tedy výraz „teritoriální stát“ používán v této práci.

nezávislé (LA REGINA 1989; LLOYD 1995; TAGLIAMONTE 1996; OAKLEY 1995; RAININI 2000). Jednotlivé centrální funkce nezbyté pro fungování politicky organisované společnosti (jakou Samnitě beze stínu pochybnosti byli), tak byly rozděleny mezi vesnice (funkce sídlištní), nížinná centra (funkce sídlištní, výrobní, obchodní), svatyně (funkce náboženská, společenská a politická) a hradiště (funkce refugiální, do určité míry sídlištní či výrobní).

Tato sídlištní struktura vzniká v závěru pátého a na počátku čtvrtého století, kdy (spolu

Obr. 4.1.2.3c: Samnium Monte Vairano (prov. Campobasso) (Lloyd 1995)

Obr. 4.1.2.3b: Samnium: rozšíření hradišť (zpracováno podle Oakley 1995)

s celkovým nárůstem osídlení v oblasti) nahrazuje dosavadní zcela rozptýlené osídlení (LLOYD 1995; TAGLIAMONTE 1996). V údolích, zejména na křižovatkách obchodních a transhumančních stezek vznikají zprvu otevřená centra (Boiano, Sepino, Benevento: RAININI 2000; GIAMPAOLA 2000) s doklady soustředění výroby.

Nejistoty o funkci hradišť (OAKLEY 1995) plynou z jejich nedostatečného archeologického poznání, značná variabilita jejich rysů (např. rozloha mezi 200 m² a 200 ha; n. m. výška 213-1500 m, většinou však 800-1200 m) však možná naznačuje nejednotnou funkci. Na některých, například nejlépe poznaném Monte Vairano, byly zjištěny doklady trvalého osídlení, výroby a zapojení do dálkových kontaktů, zatímco menší či nejvýše položená opevnění sloužila pravděpodobně předně jako refugia či jako jinak přechodná sídliště. Funkce politických center či sídel elit je u některých doložena až v římské době (např. Monte Pallano:

FAUSTOFERRI – LLOYD 1998), pro období starší však zatím dokázána nebyla ani nebylo jasně stanoveno, jakým způsobem se o centrální roli tato hradiště dělila se svatyněmi.

Vznik plně urbánních sídlišť v podobných oblastech není nutně dokladem dosažení nového stupínku na ilusorním žebříčku vývoje, nýbrž toho, že došlo k změně sídlištního a ekonomického systému: V předřímském Samniu nejsou sice centrální funkce soustředěny do sídlišť jediné kategorie, přes své rozptýlení však je toto sídlištní schéma s to, uspokojovat po dvě až tři staletí veškeré potřeby příslušných komunit. V průběhu této doby přitom vznikají v Samniu v oblastech zabraných Římem i města v plném slova smyslu, tj. římské kolonie, na sousedních územích neřímských však přetrvává původní rozptýlené sídlištní schéma, ač jinak profitují z nově nastalé politické a ekonomické situace. Vznik měst-kolonií si přitom především vyžádá a umožní jej nikoliv úzce lokální podmínky, nýbrž napojení oblasti na širší ekonomické struktury římské Itálie a následně říše.

Jsou to právě rozptýlené sídlištní systémy, které představují písemné prameny i na území severoitalských Keltů, zejména Bójů: osídlení *kata kómas* výslovně uvádí Polybios (II, 17. 9-12), Livius (např. XXXIV, 22) opakovaně popisuje útěk poražených Bójů *in vicis suos atque agros*. Pro centralisaci osídlení nejsou doklady literární ani archeologické, Felsina zřejmě jisté centrální funkce plnila, pokračování bójského odporu i po jejím dobytí Římany však ukazuje její postradatelnost v rámci bójského sídlištního systému (PEYRE 1992; VITALI 1996; 2004; SCHULZE-FORSTER 1998; KYSELA 2008; 2010).

Není přitom protimluvem, shledávat v téže době u Keltů západských situaci do jisté míry odlišnou s výraznější funkcí centrálních sídlišť, zejména Milána (srov. již PEYRE 1979, 60-62; TORI 2004): i v rámci Samnia lze vedle sebe pozorovat stejně odlišná schémata např. mezi územím Pentrů a Frentanů (LLOYD 1985).

4.1.3 Město a jeho (hospodářské) funkce

Za jedno ze základních (ne-li z vůbec nejvýznamnějších) kritérií statutu sídliště je pro dnešní badatele přirozeně míra výrobní specialisace naznačující (částečné?) vyvázání části populace ze základních subsistenčních činností. Nutno nicméně podotknout, že toto kritérium je do určité míry v rozporu s antickým ideálem města (ve smyslu sociálním) coby společenstva svobodných občanů – zemědělců právem a vojáků povinností. Pokud totiž nebyly v klasických antických městských státech nezemědělské aktivity občanům (či občanům určitého postavení) přímo zakázány, spočívalo v každém případě občanství či status původně v první řadě na vlastnictví půdy. Na provozování řemesel či obchodu bylo přinejmenším pohlíženo jako na společensky degradující (viz např. LÉVY 1979). To přirozeně neznamená, že

antické město (ve smyslu fyzickém) mohlo fungovat bez rozvinuté řemeslné specialisace, jen se zde snažím poukázat na to, že představu města, coby centra provozování řemesel jsme zdědili nikoliv z antiky, nýbrž ze středověku a novověku a že společenské postavení řemeslníků ve společnosti laténské (či etruské či kterékoliv jiné) se mohlo od našich implicitních očekávání podstatně lišit.

To vše ovšem mění jen málo na tom, že míra a druh výrobní specialisace je při pohledu zvenjšku ideálním prostředkem k „objektivnímu“ srovnání dvou odlišných typů sídlištních aglomerací.

4.1.3.1 Itálie

Hospodářský vývoj středotyrrhénské oblasti v první polovině prvního tisíciletí př. Kr. podrobně analysoval A. NIJBOER (1998, 2004a; 2004b). Za ukazatel urbanisace pokládá autor hospodářskou specialisaci sídliště a vznik dílenské (na rozdíl od podomácké) výroby specialisované na jediný druh produkce (na rozdíl od několika produkcí v jediné dílně). Tu vyvozuje z rysů jako lokalisace výrobních areálů (v rámci sídlištních areálů × kumulované ve speciálních zónách sídliště); standardisace výrobků; soustředění několika specialisovaných produkcí v jediném výrobním areálu × jejich rozdělení. Tento stav umožňuje potom dle něj plnou specialisaci výrobců (ačkoliv ji nutně neznamená a přinejmenším v archaické době k ní zřejmě docházelo zřídka).

Moment výrobní specialisace ve středoitalských centrálních sídlištích shledává Nijboer v průběhu sedmého století, a to jednak na základě pramenů písemných (řemeslnická *collegia* doložená v Římě) jednak archeologických. Ještě v VI-V stol. v jsou Marzabottu dílny (keramické i kovodělné) rozptýleny po městě v jednotlivých insulách. Netvoří ani výrobní zóny ani nejsou součástí sídlištních celků.

Podobně archaicky organisovanou produkci lze sledovat v severní Etrurii v oblasti Colline Metallifere, kde je od konce doby bronzové do počátku archaického období doložena síť otevřených sídlišť, v nichž zpracování lokálně dostupných rud neželezných kovů doprovází - převažující - prosté subsistenční činnosti (ZIFFERERO 2009). Dobře je v tomto směru prozkoumáno sídliště poblíž Lago d'Accessa, skládající se z několika shluků neorganizované zástavby, jejichž hospodářství je založeno na kombinaci zemědělství a primárního zpracování kovů (NIJBOER 1998). V době villanovské a orientalisující spadá tato „industriální zóna“ pod vliv měst Vetulonie a zejména přístavu Populonie.

Od šestého století se Populonie stává centrem zpracování železné rudy z nedalekého ostrova Elba. Z tohoto raného období pocházejí doklady redukce železné rudy z menších

sídlíšť na jejím území a na toskánském souostroví (ARANGUREN – CIAMPOLTRINI – RENDINI 2004), od helénistického období dochází ke koncentraci zpracování rudy přímo pod hradbami Populonie na pobřeží zátoky Baratti. Kombinací písemných a „pozůstalých“ archeologických pramenů (CORETTI 2009) byl *chaîne opératoire* zpracování elbské rudy ve IV-III stol. rekonstruován následovně¹⁹⁴: ruda vytěžená na ostrově byla přepravena na pevninu do Populonie, kde došlo k první redukci na železnou houbu. Ta byla následně přepravena do dalších center (snad dále ve vnitrozemí) pro další zpracování na ingoty. Závěrečný stupeň výrobního procesu, tj. výroba konečných produktů se asi odehrával v ještě dalším centru (bylo navrženo například Arezzo).¹⁹⁵

Ačkoliv je většina výrobního areálu na pobřeží zátoky Baratti navždy ztracena a její organizaci se již nikdy nepodaří v úplnosti rekonstruovat, jisto je, že se zde pod hradbami Populonie rozkládala od 6. stol. zóna plně zaměřená na výrobu a že například i obytné stavby v této oblasti byly vázány výhradně na železářské aktivity (MARTELLI 1981; ACCONCIA – GIUFFRÉ 2009). Podobně jako v Populonii i ve Vulci se od 5. do zániku města ve 3. stol., soustředí výrobní objekty v SZ části města a především v bezprostředně na ni *extra muros* navazující poloze Pozzatella. Na základě dochované dokumentace si však nelze o povaze „výrobní zóny“ učinit jasnější představu (MORETTI SGUBINI 2005, 463-464).

Mimo Etrurii pochází poměrně četné doklady výroby z venetské Padovy. I zde se řemeslo již od 6. stol. soustředí do několika jasně vymezených výrobních areálů při okraji (ale stále uvnitř) sídlíšť. Oblast výroby keramické a metalurgické jsou přitom jasně rozděleny (RUTA SERAFINI et al. 2007, 67; DE MIN – RUTA SERAFINI – GAMBACURTA – GAMBA 2005, 25-26, 70-71).

Podobně byla v několika republikánských městech identifikována specializovaná řemeslná výroba – například černě listrované keramiky – uvnitř města v oblastech blízkých městským hradbám (např. Cales, Arezzo: viz MOREL 1976; 2010). V jiných částech republikánské Itálie přitom byla výroba těchto keramických kategorií rozptýlena po venkově bez zjevné vazby na město (Modenese: GIORDANI 1990; Chiusi: PUCCI – MASCIONE 2003).

¹⁹⁴ Těžba tun strusky z této produkce na druhotné zpracování vedla na počátku 20. století k objevu mnoha bohatých hrobek starších fází ale bohužel rovněž ke zničení všech méně atraktivních archeologických pramenů, například většiny helénistických výrobních objektů.

¹⁹⁵ Důvodem k této rozptýlené produkci byl snad jednak nedostatek paliva na Elbě a pobřeží kolem Populonie, jednak nízká kvalita elbského železa, které muselo být míšeno s rudou z jiných ložisek – tento postup sice není pro etruskou a římskou dobu prokázán, lze jej však tušit z náznaků písemných pramenů, z nálezů elbské lupy v poměrně vzdálených oblastech a v neposlední řadě právě tak bylo elbské železo zpracovááno v raném novověku.

Na základě těchto údajů lze souhlasit s platností Nijboerova schématu: archaický stav uspořádání sídlišť, kdy je výroba rozptýlena po celé ploše sídlištních aglomerací a je provozována v sídlištních objektech vedle subsistenčních činností, střídá mezi VI a IV stoletím nové schéma, v němž jsou specialisované výrobní činnosti soustředěny – zejména v případě výroby průmyslové – do zvláštních čtvrtí. S tímto stavem přitom kontrastuje například situace zjištěná ještě pro 1. století př. Kr. v dosud spíše keltském než zcela romanisovaném Milánu, kde se několikero řemeslných činností soustředilo v týchž dílnách rozptýlených volně po městě. Až od augustovské doby zde dochází ke specialisaci výroby a k jejímu přesunu na periferii a do *suburbia* (GRASSI 2007, 315).

4.1.3.2 Zaalpi

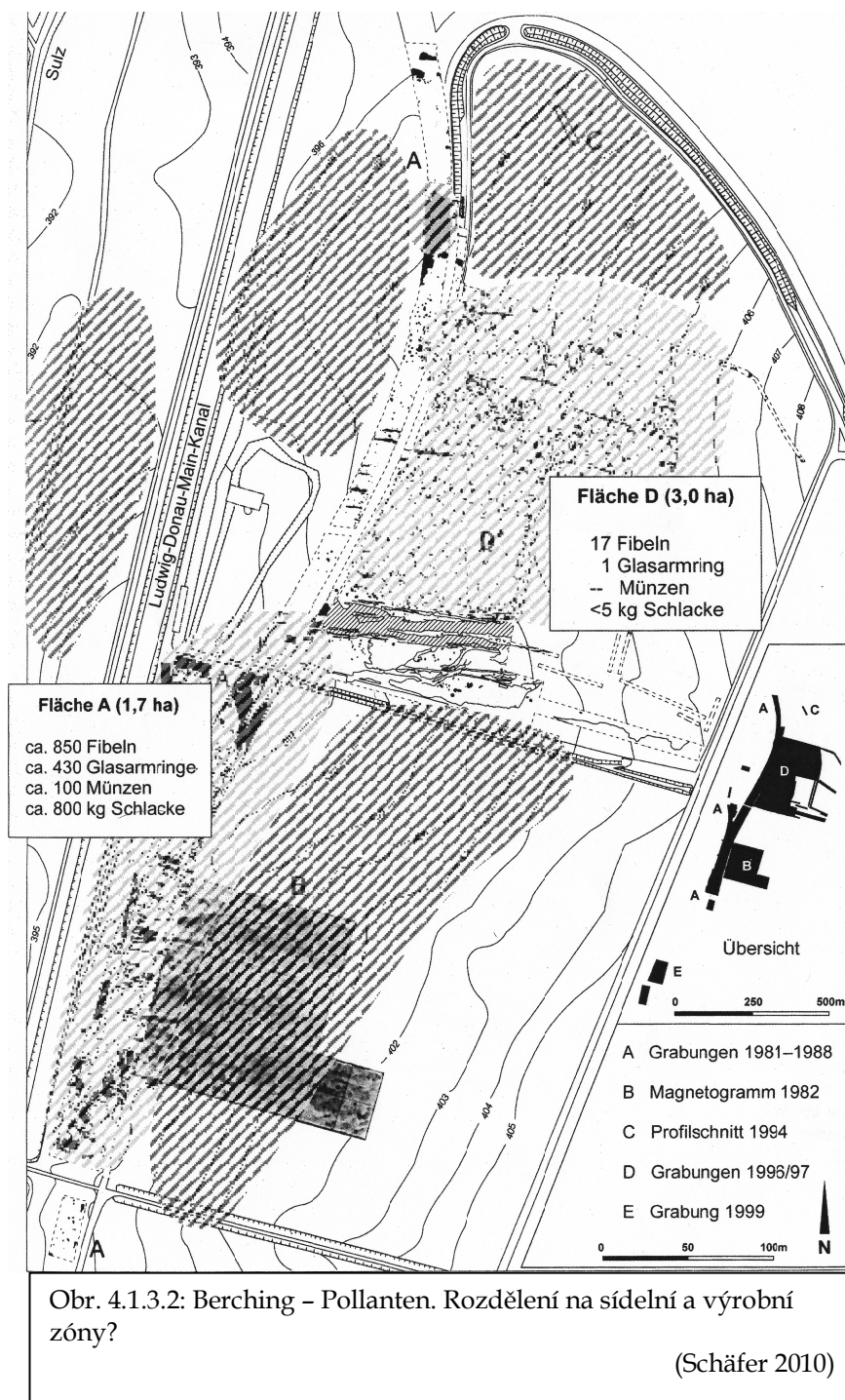
Mýtus specialisovaných výrobních zón na středoevropských oppidech (viz např. DÉCHELETTE 1914; WERNER 1939; ale ještě PERONI 2000) bere při bližším pohledu na reálné doklady výroby na oppidech za své: Na českých a moravských oppidech bylo řemeslo dokumentováno hlavně ve dvorcích a většinou jako soustředění několika produkcí do jednoho dvorce (DRDA – RYBOVÁ 1995b, DRDA 2002; ČIŽMÁŘ 2002; DANIELISOVÁ 2005). Podobně je tomu na většině lépe dokumentovaných lokalit i v dalších oblastech laténského světa: např. v Corentu (POUX ed. 2011), Villeneuve Saint-Germain (DEBORD 1993), Bibracte a do určité míry i na Manchingu (souhrnně MEYLAN – PERRIN – SCHÖNFELDER 2002). Zde všude je výroba (vesměs zpracování železa) rozšířena poměrně rovnoměrně po celé ploše sídliště a vždy je vázána na sídlištní objekty – tj. výroba probíhá v sídlištních jednotkách vedle dalších aktivit. Nikdy není doloženo vyhrazení dané zóny výlučně řemeslu. Toto uspořádání ukazuje na jinou organizaci výroby, než jakou jsme měli možnost sledovat ve Středomoří a do značné míry vylučuje plnou profesionalisaci výroby (VENCLOVÁ 2002; SCHREIBER 2008).

Několik případů, zdá se, vybočuje z této obecné tendence: V Kelheimu (PAULI 1993, 35-39; SCHÄFER 2002) souvisí koncentrace výrobních aktivit přirozeně se skutečností, že se nacházíme v místě primárního zpracování kovové rudy. Omezuje se přitom na doklady těžby, zatímco sma tavící zařízení jsou dosud doložena poměrně omezeně, častější jsou v okolí vlastního oppida. Koncentrace některých konkrétních aktivit byla lokalisována jen v určitých oblastech Manchingu či ve Villeneuve Saint-Germain (bronzířství, zpracování skla: SIEVERS 2002, 176-179; DEBORD 1993), v obou případech se však jedná o výrobu specialisovanou (co do výrobní náročnosti nebo co do dostupnosti surovin), jaká se nedá očekávat v každém dvorci, zatímco doklady zpracování železa jsou zde rozšířeny obecně (*ibidem*). Krom tohoto obecného rozšíření výroby na sídlišti byla nicméně na Manchingu zjištěna i plná řemelná specialisace

jedné „čtvrti“, tzv. Altenfeldu (SIEVERS 2002). V povrchových nálezech dokladů výrobních aktivit z Němcic (ČIŽMĀŘ - VENCLOVÁ 2010) lze vysledovat odlišné koncentrace dokladů výroby železářské, bronzířské a sklářské, není však jisté, jaké faktory mohly tuto distribuci ovlivnit. Naopak zcela přesvědčivý je rozdíl mezi výrobní a sídlištní zónou v Berchingu (SCHÄFER 2010, 231-232).

Povšimněme si, že bezmála všechny přesvědčivější doklady koncentrace výroby v konkrétních zónách pochází z rovinných sídlišť a ne z „výšinných oppid“ přísně vzato. I sama koncentrace výroby (aťsi ne v jedné „řemeslnické čtvrti“ ale přinejmenším v jednom sídlišti) není spojena se vznikem oppid, neboť spadá ještě do 3. stol.

Z hlediska organizace sídlištních a výrobních zón vykazují oppida a středomořská města výrazné rozdíly a – nahlížena nijboerovským schématem – odpovídají oppid z tohoto hlediska spíše ranějším formám

organizace středomořských sídlišť náležejícím ještě prvé polovině prvního tisíciletí př. Kr. Skutečnost, že toto upořádání nalézáme i v keltském Milánu, může sotva platit za argument

ovlivnění vznikajících středoevropských oppid ze severní Itálie: řemeslnické čtvrti jsou totiž ve střední Evropě doloženy na otevřených sídlištích, chronologicky předcházejících jak stavu pozorovanému v Milánu, tak i vzniku oppid ve střední Evropě. Ani sama koncentrace výroby na oppidech tak není kritériem jižního vlivu na oppida, neboť k ní dochází již v aglomeracích preoppidálních.

V této souvislosti nelze nepřipomenout, že s tímto jevem souvisí (chronologicky č/i příčinně?) i jistá technologická revoluce (viz i kap. 3.2.3), která se v zaalpském světě odehrává rovněž ve 3 stol. a která vede tím či oním způsobem k rozvoji zpracování skla, železa i bronz. Na všech těchto inovacích se mohly svým způsobem podílet impulsy vycházející ze Středomoří (sklo: VENCLOVÁ - HULÍNSKÝ - FRÁNA - FIKRLE 2009, 415, 419; bronz: FRÁNA - JIRÁŇ - MOUCHA - SANKOT 1997, 93). To nás ale nese již příliš daleko od otázky vzniku aglomerací.

4.2 Oppida a středomořská města

Nahlédli jsme z řady nesourodých úhlů otázku, jakým způsobem lze (a nelze) přistupovat ke srovnání zaalpských oppida se sídlišti soudobého Středomoří, zejména předřímské Itálie. Shrneme nyní hlavní body jednotlivých možností a nemožností, a pokusíme se toto srovnání provést na konkrétních příkladech. Kapitulu pak otevřeme problematikou srovnání formálního. Jedná se vlastně jen o obsáhlejší složku výše (kap. 3.2) pojednávané problematiky jižních „inspirací“.

4.2.1 Forma (a funkce formy).

Prosté srovnání podobnosti jednotlivých fyzických rysů zaalpských oppid a středomořských měst stálo u počátků myšlenky o jejich vzájemné derivaci (viz výše FREY 1984). V předchozím oddíle byly sice načrtnuty možnosti, jak tuto rovinu úvah překročit a pokusit se studovat namísto formálních prvků samu podstatu této otázky, to však neznamena, že by formální srovnání bylo odmítnuto jako postup nedostatečně sofistikovaný nebo poskytnuvší již vše, co mohl. Naopak, pokládám jej za jediný způsobilý k přímému a bezprostřednímu srovnání obou typů sídlišť a právě z něho hodlám vyjít, a to jak prověřením stávajících teorií k problematice, tak jejím rozšířením o nová hlediska. V jádru pozornosti zde bude sice stát formální detail, ten však nesmí být nikdy vytržen ze svého kontextu, zejména funkčního.

Jak bylo již v průběhu tohoto textu opakovaně zmíněno, již po celé třetí století vznikají v Zaalpí otevřené aglomerace dosahující svého největšího rozkvětu ve stupni LTC2. V téže době se v jistých oblastech jaksi „z ničeho nic“ rodí oppida mnoha svými rysy odlišná od bezprostředně jim předcházejících sídlišť (např. co do polohy, přítomnosti opevnění atd.). Právě tuto formální odlišnost prozkoumáme v tomto oddílu – budeme se ptát, jaké vzory mohla vznikajícím oppidům (případně i starším otevřeným aglomeracím) nabídnout soudobá Itálie. Bylo opakovaně poukázáno na to, že sídliště severoitalských Keltů zůstávají neposkytují úvahám o jižní inspiraci dostatečnou oporu. V Cispadaně není osídlení mladší doby železné ve městech téměř doloženo (nesouvislé stopy lidské přítomnosti v Bologni, zcela nejsaná situace v Modeně či Parmě: VITALI 1996; *idem* 2004; KYSELA 2009; *idem* 2010). V Transpadaně (kde zřejmě fungvalo odlišné společenské i sídlištní uspořádání – Peyre 1979, 60-63) zaslouží pozornost zejména Milán, zmiňovaný jako významné sídliště i písemnými prameny (Liv. V, 34; Polyb. II, 34. 4-15). Centrum dnešního města vydalo (na rozdíl od Bologni) poměrně hojné stopy osídlení v 5.-3.stol., ve všech případech se však jedná o artefakty v sekundárních polohách rozestých po ploše asi 12 ha. Až od počátku druhého století, a tudíž od nastupující

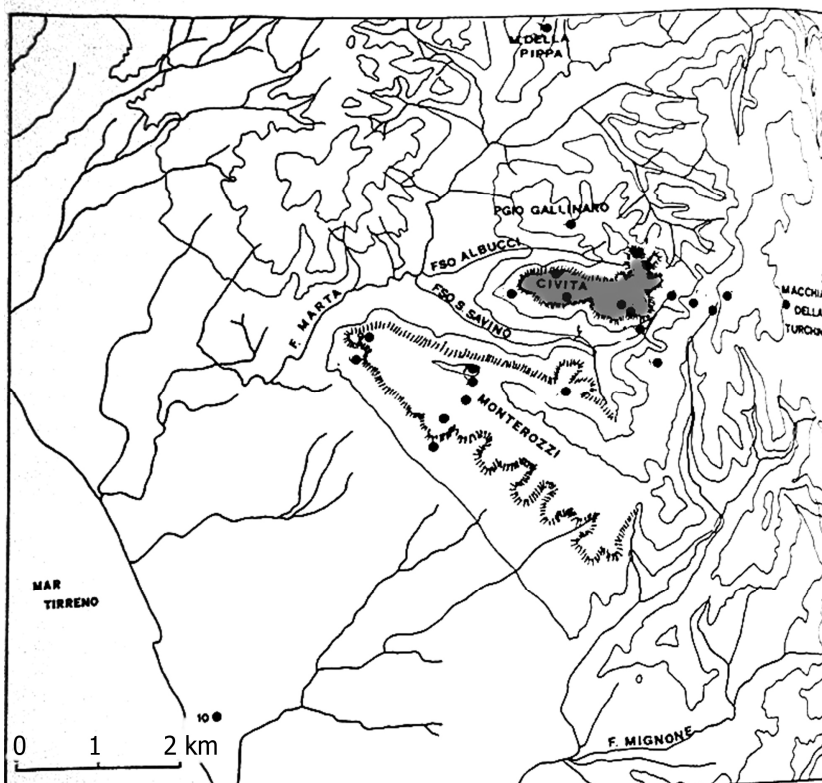
romanisace Zapádí, se sídliště šíří až na 80 ha. Snad od konce druhého století lze počítat s plánovanou zástavbou podle jednotného plánu (CERESA MORI 2004). V Milánu ani v dalším významném severoitalsém centru, Veroně, není doloženo před prvním stoletím př. Kr. (pro Veronu srov. MALNATI – SALZANI – CAVALIERI MENASSE 2004) V následujícím se tedy zaměřím výhradně na města etruská.

4.2.1.1 umístění v krajině a celkový vzhled sídlišť

Etrurie

Etruská města vznikají, jak jsme již viděli v oddílu 4.1, v devátém století na rozsáhlých náhorních plošinách a kopcích vesměs v polohách, přirozeně chráněných například příkrými srázy.

Italské bádání staví vždy na první místo svého zájmu etruské „metropole“ tj. centra, jež bylo možno identifikovat s městy zmiňovanými písemnými prameny (Tarquinie, Veje, Populonie, Volterra atd.). Jejich rozloha (Obr. 3) většinou kolísá mezi 80 a 160 ha v případě jihoetruských center, zatímco např. Roselle dále na sever mají 60 ha, Chiusi ve vnitrozemí dosahuje ve své

Obr. 4.2.1.1a: Tarquinie (sídliště šedě)

(Rendeli 1993)

historické podobě rozlohy pouhých 30 ha. Zároveň však vedle nich známe četné v pramenech nedoložené lokality městského charakteru dosahující i několika desítek ha (Acquarossa¹⁹⁶ 50 ha, Doganella dokonce 240 ha!)¹⁹⁷.

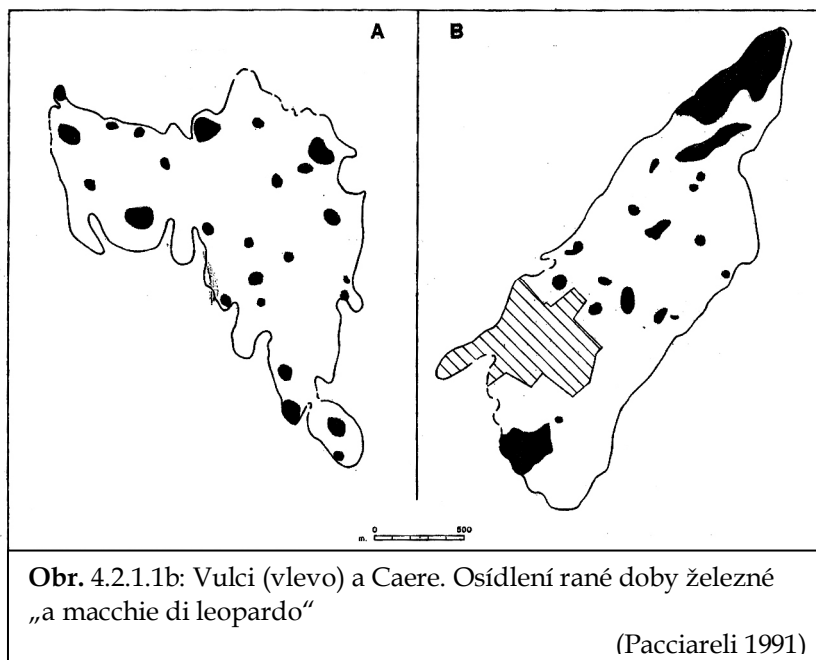
¹⁹⁶ K Acquarosse s rozsáhlými doklady těžby kovů viz souhrnně např. DAMGAARD ANDERSEN 1997; ZIFFERERO 2009.

¹⁹⁷ Absence vznešeného rodokmenu (a chronologie o několik desítek let nižší než u „centrálních“ lokalit) vede většinou italské badatele k tomu, aby na tyto lokality pohlíželi jako na (tím či oním

Postupně – ojediněle již od doby archaické, zejména ale v helénistickém období – v krajině vznikají ještě menší opevněná centra (kolem 10 ha) sloužící snad coby pevnosti zajišťující území jednotlivých center (např. Musarna na teritoriu Tarquinií /BROISE – JOLIVET 2004/, nebo Rofalco či Ghiaccioforte v zázemí Vulci; souhrnně FONTAINE 2001; CERASUOLO – PULCINELLI 2008).

Uvedené rozlohy přirozeně nevyjadřují ani tolik osídlenou plochu jako spíše plochu k sídlení dostupnou a – což je podstatnější – v určité fázi vývoje (viz dále) obehnanou hradbami. Pokud se týká

využití prostoru, sídliště přirozeně nemohla být detailně zkoumána pro svou rozlehlost a dlouhodobé osídlení. Na většině z nich však byly provedeny povrchové průzkumy. Na jejich základě bylo nejstarší osídlení počátku doby železné zaznamenáno rozptýleně a nesouvisle

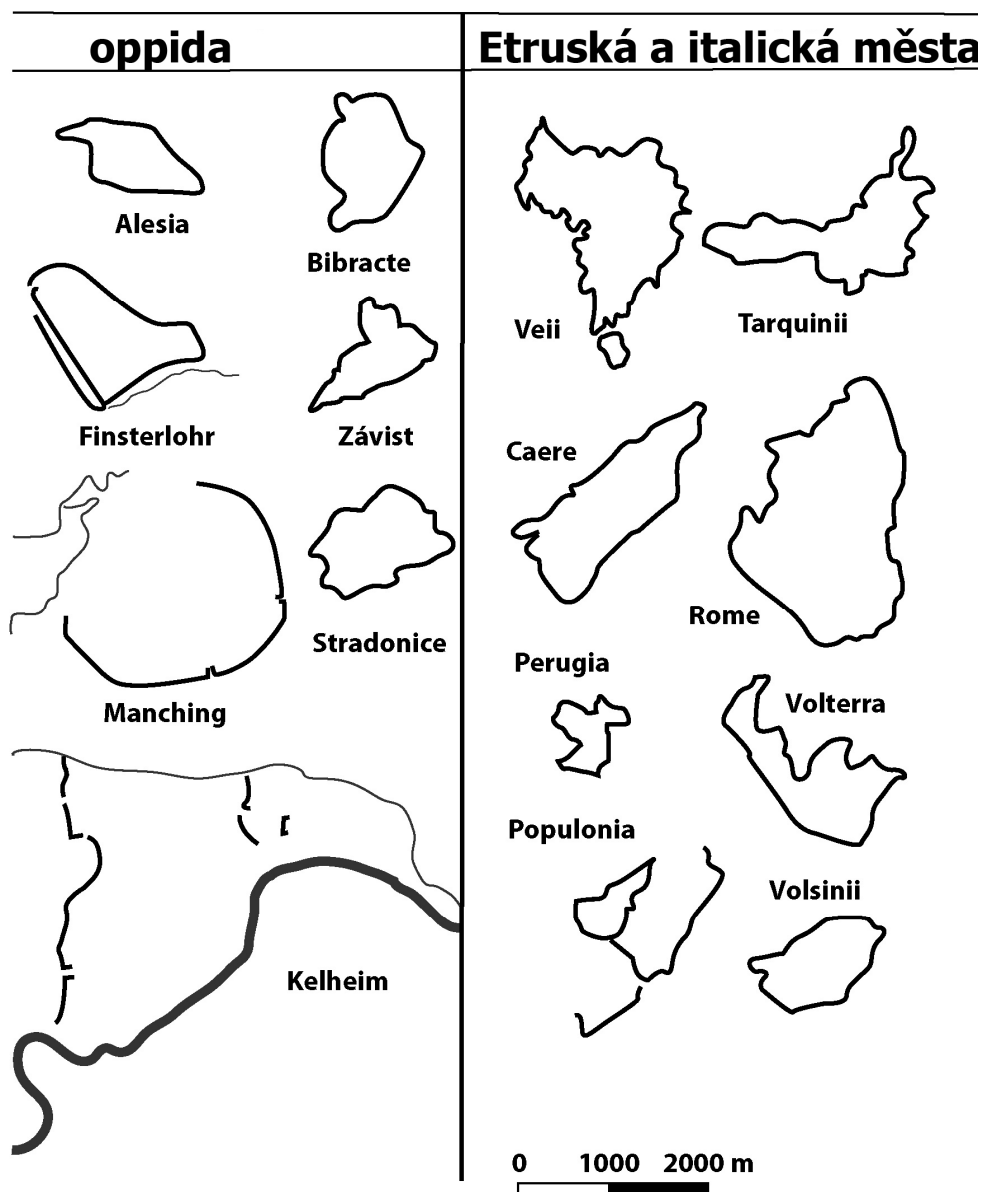

(„jako leopardí skvrny“) v různých částech plošiny¹⁹⁸. Od sedmého-šestého století se osídlení koncentruje do formy reálně urbánního sídliště, ani tehdy však nepokrývá celou plochu města: tak je tomu ve Volteře (PASQUINUCCI – MENCHELLI 2000), Doganelle (PERKINS – WALKER 1990), Marzabottu ale i v drobné helénistické Musarně (BROISE – JOLIVET 2004). Ve všech těchto sídlištích byla (někdy podstatná) část sídlištní plochy ponechána nezastavěná. Z většiny vlastních metropolí bohužel spolehlivé doklady o organizaci sídliště chybí a podobné uspořádání se zde spíše předpokládá (STEINGRÄBER 2000).

způsobem) závislé na metropolích, taková interpretace však není zdaleka jista – každá z těchto lokalit vytváří vlastní sídlištní systém a politickou závislost nelze archeologicky prokázat (PARKER 1999 *contra* např. MICHELUCCI 2008).

¹⁹⁸ Dlouhodobý spor o povaze tohoto osídlení proti sobě postavil na jednu stranu etruskology a tradiční badatele, kteří hovořili o několika navzájem nezávislých vesnicích (nejpřesvědčivěji v tomto smyslu argumentuje M. RENDELI 1991, *idem* 1993; viz např. i HARRIS 1989), a na stranu druhou peroniovské prehistoriky PERONI – DI GENNARO 1986; GUIDI 1989; PACCIARELI 2000; *idem* 2010), kteří tato proto-města představovali jako sice nesouvislá ale jednotná sídliště (Přehled debaty a vyváženou střední posici lze nalézt ve VANZETTI 2004).

Většina jmenovaného – umístění ve vyvýšených hajitelných polohách, sídliště o rozloze desítek až stovek hektarů, z nichž jen část je засídlena – skutečně odpovídá situacím pozorovaným na oppidech.

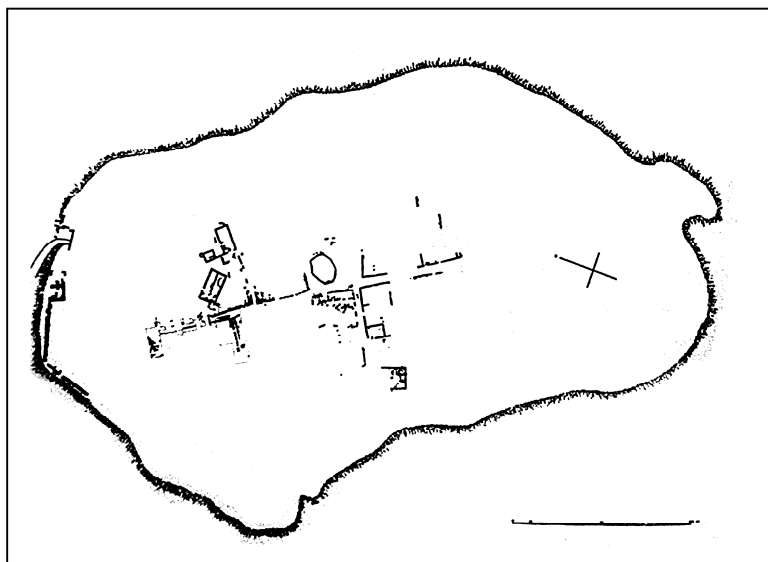

Obr. 4.2.1.1c: oppida a etruská a Italická města
(upraveno podle W. Dehna *apud* Salač 2011)

4.2.1.2 Způsob zástavby.

Etrurie

Vnitřní organizace etruských měst je dosud poznána jen nedostatečně (přehled ve STEINGRÄBER 2000). Druhá polovina sedmého a šesté století je považována za přelomové období, v němž dochází v plnou transformaci dosavadních „protourbánních sídlišť“ v města. Tento přerod je definován (jak by nás již nemělo překvapit) především na základě vývoje

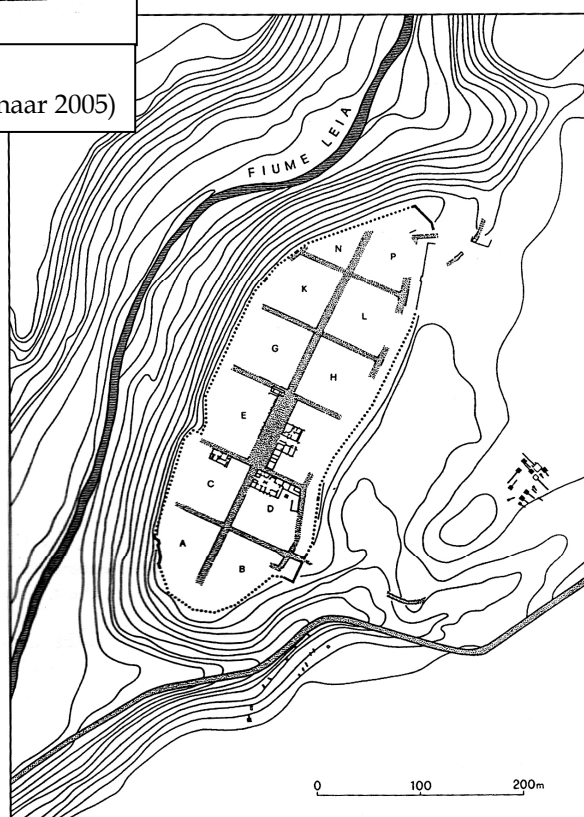

Obr. 4.2.1.2a: Veje. Piazza d'Armi
(Bartoloni - Acconcia - Ten Kortenaar 2005)

shledáván (CRISTOFANI 1978; RENDELI 1993; IZZET 2007) v koncentraci předchozího rozptýleného osídlení a v organizaci zástavby podle pravidelného plánu. Dochází rovněž ke tvorbě infrastruktury (dláždění ulic či kanalisace). Zásadní význam má potom pro definici města transformace svatyní v chrámy komunitních kultů. Ve Vejích v poloze Piazza d'Armi dochází v tomto období k reorganizaci sídliště do pravidelné sítě parcel rozdělených dlážděnými ulicemi. Osu sídliště tvoří hlavní příčná ulice, z níž vybíhají ulice postranní a která se v samotném centru rozšiřuje do pravoúhlého dlážděného náměstí (naposledy viz BARTOLONI - ACCONCIA - TEN KORTENAAR 2005, 75).

Podobná organizace sídliště, kterému je osou hlavní ulice (případně dvě křížící se ulice), z níž vybíhají kolmé ulice vedlejší, byla navržena pro pozdější období i v Tarquiniích (PELAGATTI 1989; CAVAGNANO VANONI 1989; CHIARAMONTE TRERÉ 2005), doložena je v Doganelle (PERKINS - WALKER 1990), ve Forcellu (DE MARINIS - RAPI eds. 2005, 39-46) či Musarně (BROISE - JOLIVET 2004). O stupeň pokročilejší organizace s ulicemi tří řádů vytvářejícími podélné

pohřební a kultovní složky dokumentace: Protourbánní fázi (PACCIARELLI 2000; GNESOTTO 2004) odpovídá podle tohoto schématu prosté koncentraci obyvatelstva v rozlehlých lokalitách, urbánní fáze potom tyto lokality dosahují s vytvořením občanského

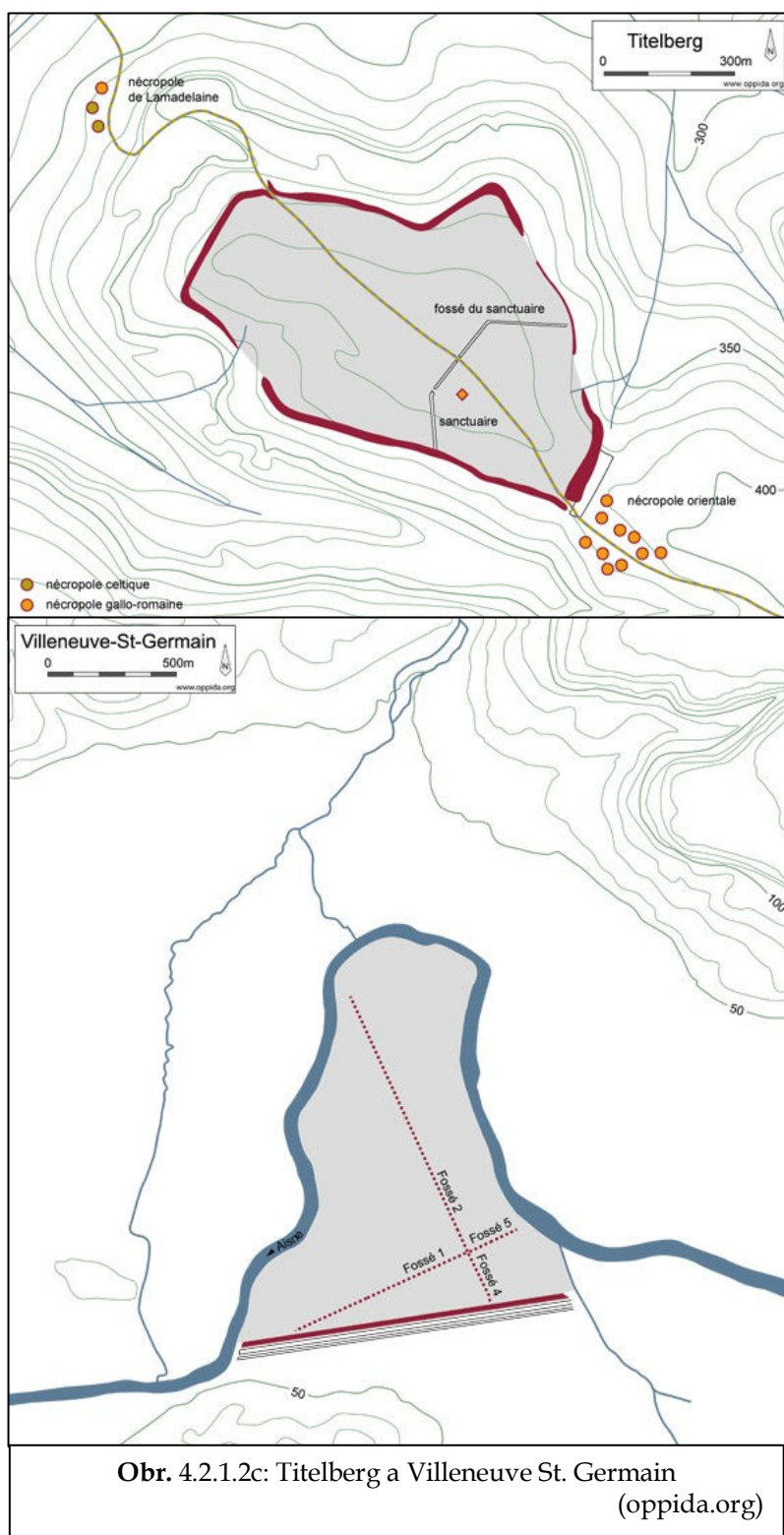
Obr. 4.2.1.2b: Musarna
(Broise - Jolivet 2004)

insuly je doložena v Marzabottu¹⁹⁹ a podobné insulové uspořádání je známo i ze Spiny (naposledy GLEBA 2009). Stojí za připomenutí, že přinejmenším poslední dvě sídliště jsou „koloniemi“ založenými plánovaně a že neznáme uspořádání žádného organicky vzniklého etruského města s výjimkou Tarquinií, kde je pravidelné uspořádání spíše tušeno.

Výzkumy uvnitř metropolí se bohužel v naprosté většině případů zaměřily na svatyně (či na budovy, které výkopci jako svatyně více či méně přesvědčivě prezentují). O povaze zástavby nás tak informují opět jen sídliště periferní (Marzabotto, Forcello) či nižšího statutu (Musarna, Rofalco, Ghiaccioforte).

Zaalpí

Zdaleka ne na všech oppidech je možno hovořit o pravidelné jednotně orientované zástavbě podle předem připraveného plánu. Mezi českými oppidy charakteristickými svým dvorovým uspořádáním

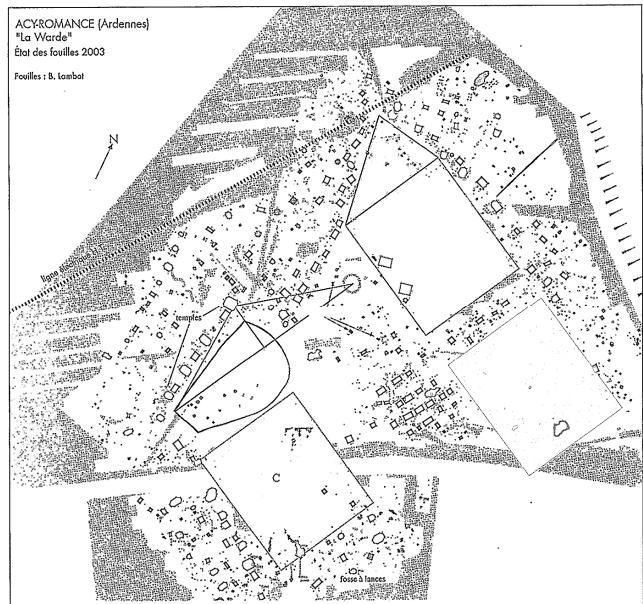

Obr. 4.2.1.2c: Titelberg a Villeneuve St. Germain (oppida.org)

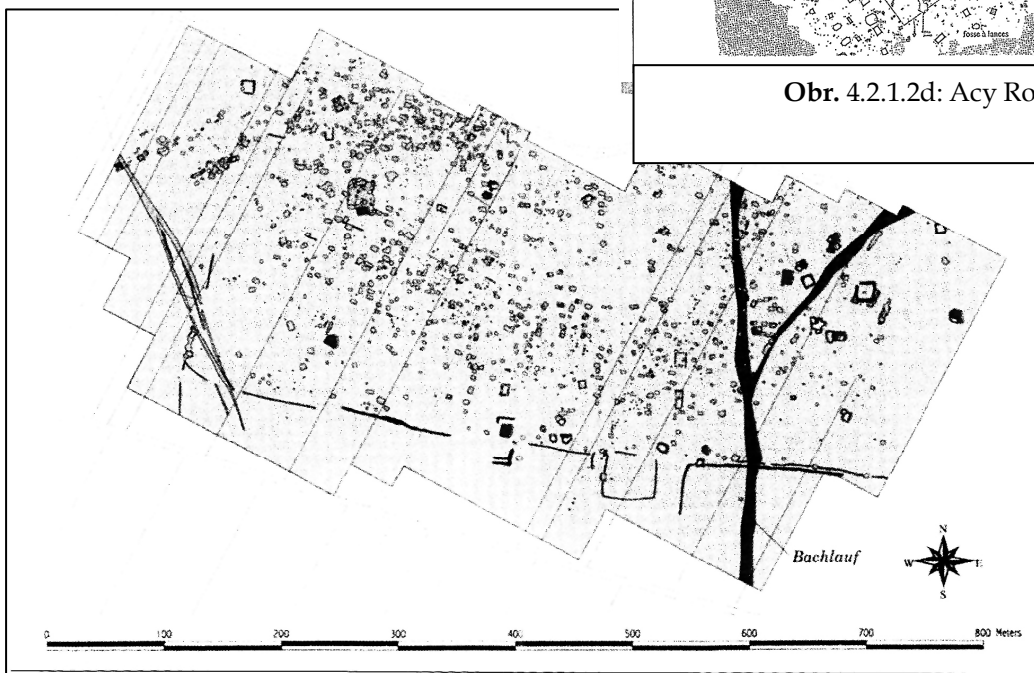
¹⁹⁹ Novou (ne zcela přesvědčivou) „astronomickou“ četbu tohoto schématu nedávno předložil G. Sassatelli (např. MALNATI – SASSATELLI 2008, 452-458).

zástavby tomu tak není vlastně nikdy. V případech, kdy byla na oppidech shledána organisovanost zástavby podle jednotného plánu, odpovídá základní schéma schématu etruskému – lineární osa či dvě navzájem se křížící osy dělící sídliště případně tvořící základ dalšího dělení: např. Manching, Villeneuve St.Germain, Tittelberg, Variscourt (FICHTL 2005, 85-95).

To však není důvod k tomu, abychom v organisaci vnitřní zástavby oppid hledali principy etruské urbanistiky. Jak poznamenává již CASTAGNOLI (1971, 74) je osové uspořádání sídliště nejprimitivnějším a nejpřirozenějším možným přístupem k organisaci prostoru, který nutně nevyžaduje kulturní derivaci. Stejně tak (*ibidem* 124-125) není nutno hledat vnější

Obr. 4.2.1.2d: Acy Romance
(Lambot 2005)

Obr. 4.2.1.2e: Roseldorf

(Holzer ed. 2008)

inspiraci za samotnou myšlenkou vnitřní organisace sídliště, která odráží praktické potřeby spíše než kulturní vlivy. Pravidelnost či

nepravidelnost plánu závisí výhradně na spontánnosti vzniku sídliště, vnější vliv lze konstatovat nanejvýš v případě zjevně komplexních plánů. O tom však v našem případě hovořit nemůžeme.

Je navíc třeba podotknout, že i otevřená sídliště druhého a třetího století jsou do jisté míry organisována, a to jak osově (např. Manching: SIEVERS 2003) tak např. kolem nezastavěného centrálního prostoru jako v Acy Romance /LAMBOT 2005, Fig. 1/ nebo Roseldorfu /HOLZER 2007; *eadem* 2009, Abb. A-5/ či v Němčicích /ČIŽMÁŘ - VENCLOVÁ 2010/). V Manchignu či Kirchzartenu-Rotackeru byl tento centrální prostor dokonce dlážděn (SIEVERS 2003; WENDLING 2005). Opakovaně je doložena jednotná orientace zástavby (např. Berching /viz Obr. 4.1.3.2/ Roseldorf).

Oppida tedy jsou do určité míry pravidelně organisovaná, tato pravidelnost ale nepřekračuje meze praktických potřeb, a nelze ji tak nezbytně brát za doklad kontaktu s jižním prostředím.

4.2.1.3 hradby a brány

a) Etrurie

Ve 4.-3. století již byla hradbami obehána všechna etruská města²⁰⁰, k ohrazování však docházelo postupně, zejm. od 6. stol., tedy od „přechodu ‚protourbánních‘ sídlišť v ‚města‘“ (viz výše) do 4. stol.²⁰¹

Hradby přinejmenším ve svých mladších fázích obklopují celou náhorní plošinu, na níž leží město a jejich průběh vesměs sleduje konfiguraci terénu. Z architektonického hlediska se jedná převážně o kamenné zdi opírající se na vnitřní straně o masivní hlinitý val. Samotná zeď je v mladších obdobích většinou provedena technikou dvojího líce vyplněného kamením (např. Tarquinie: BARATTI - CATALDI - MORDEGLIA 2008; Vulci: SGUBINI - MORETTI 2008), u staveb nejstarších se jedná o prostou plentu ze sotva přitesaných kamenů (Veje: BOITANI 2008). Zeď se opírá o val (*agger*) volně, vlastně nikdy není doložena dřevěná kostra ani uvnitř stěny ani uvnitř valu²⁰².

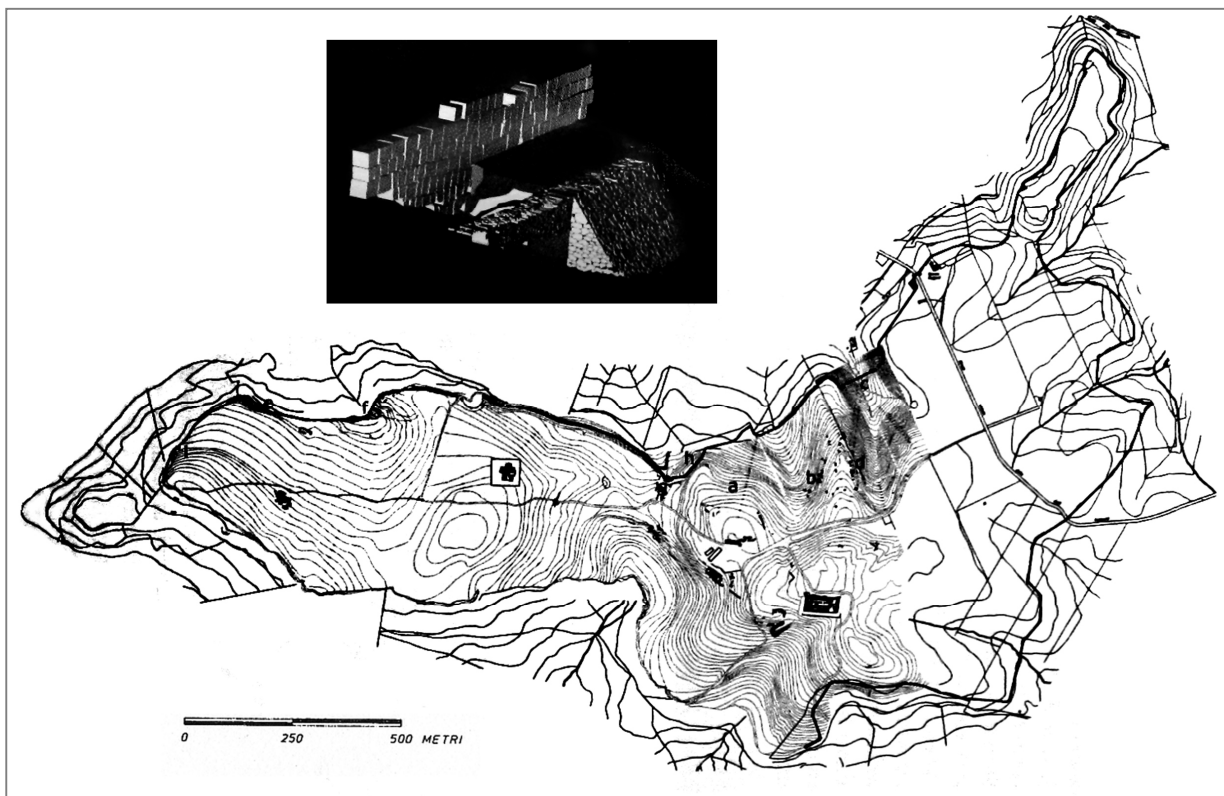
Z hlediska fortifikačního jsou tato opevnění poměrně nenápaditá (podrobněji viz např. FONTAINE 2008, 212-217). Jedná se o lineární fortifikace, vlastně jedinými prvky aktivní obrany

²⁰⁰ Problematika fortifikací etruských měst byla naposled vyčerpávajícím způsobem shrnuta na 25. konferenci etrusko-italických studií (viz sborník *Città murata* 2008). K problematice opevnění v předřímské Itálii viz i MILLER 1998; QIULICI - QUILICI-GIGLI eds. 2000.

²⁰¹ Ojedinele však byly zaznamenány i starší fáze hradeb datované ještě do VIII stol. a vymezující tedy ještě protourbánní sídliště. Tak je tomu ve Vejích a v Bologni (BOITANI 2008; ORTALLI 2008b).

²⁰² Jsou mi známy pouhé dva případy valu s výdřevou (oba bez kamenné plenty!), a sice ve Spině (MALNATI - SASSATELLI 2008) a ve Forcellu (HUMMLER - CARVER 1988). V obou případech (jedná se o dvě současné lokality z téhož kulturního a krajinného prostředí) může být toto řešení vynuceno předně nedostupností kvalitního stavebního materiálu v Popádské nížině. Zároveň je však třeba upozornit, že se v případě obou „valů“ jedná zřejmě v první řadě o protipovodňová opatření spíše než o zásadní fortifikační díla (viz citované práce).

jsou v nich brány. Teprve u nejmladších opevnění třetího století se začínají objevovat elementy

zjevně počítající s pokročilými obléhacími strategiemi.

b) Zaalpí

Jak si povšiml již FREY (1984; 1988), odpovídá popsaná hradební architektura skutečně do značné míry fortifikacím oppid. V tomto tvrzení však hrají nesmírně významnou roli hrají argumenty problematické či *ex silentio*:

- Pro obě skupiny fortifikací je charakteristická hradba s kamenným lícem a náspem-*aggerem* (viz QUILICI 1994). Nelze zde nezmínit, že *agger* je v obou případech ne architektonickou volbou, ale stavební nezbytností: val totiž hradby obou typů zesiluje v první řadě coby konstrukci, až v druhé řadě coby pevnostní dílo (FONTAINE 1990, 374). Pro inspiraci si pozdně laténští stavitelé hradeb s vnitřním náspem nemuseli chodit až do Itálie: předlohy jsou dostatečně známy i v raně laténské Evropě. MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984b, 371.

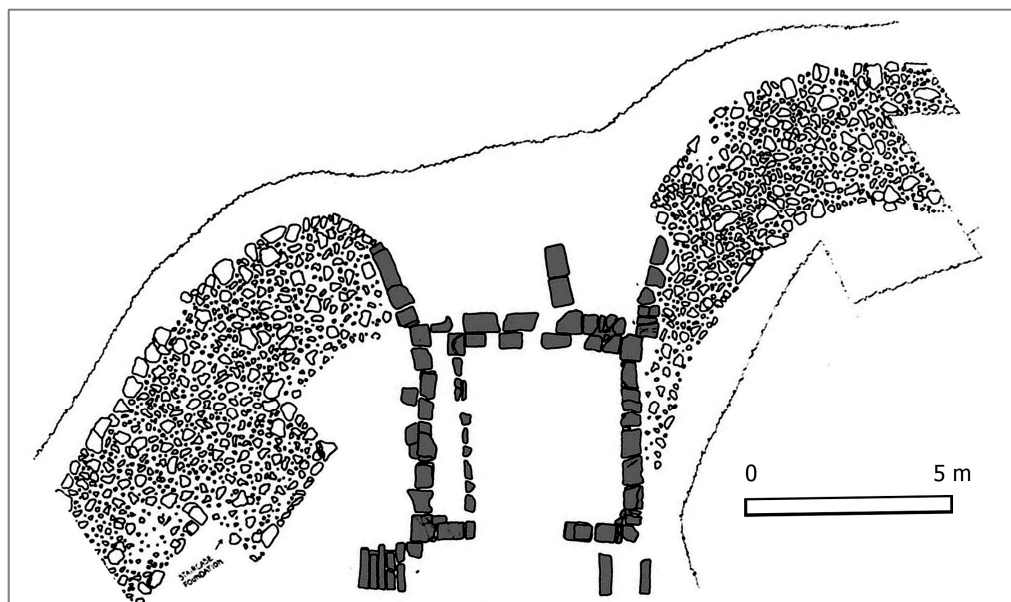
- V obou prostředích se hojně užívá klešťovité brány. Tento typ brány je sice v Itálii skutečně oblíben (BRANDI 1988, 16-20), zároveň je ale od závěru 4. stol. vytlačován či rozvíjen

vý
s dvojitou branou; boční flankovací bastiony atd.). Opět se tak jedná o poměrně logické

Obr. 4.2.1.3: průběh hradby a její hmotová rekonstrukce

(Baratti – Cataldi – Mordegli 2008)

fortifikační řešení, rozšířené i v jiných oblastech a historických obdobích a nevyžadující tedy nutně vnější inspirační zdroj. Jen z raně laténských Čech je například možno namátkou jmenovat klešťové brány raně laténských fortifikací ze Sedla u Albrechtic (CHYTRÁČEK – METLIČKA 2004, 136-139) Podšel (*ibidem*, 236), Starého Plzeňce (*ibidem*, 242), Svržna (*ibidem*, 247-253), , Například sama klešťová brána D oppida Závist spočívala na časně laténské bráně

Obr. 4.2.1.3:
brána
pevnůstky
Ghiaccio Forte
(4. stol.)

(Pulcinelli
2010)

s kamennými bastiony, fungující na shodném principu jako brána klešťová (MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984b, 371-2).

-Etruské ani pozdně laténské hradby nemají věže ani jiné prostředky aktivní obrany. Nemají – nepotřebují je, neboť způsob boje a zejména boje o opevněné posice, běžný v obou prostředích, jejich užití nevyžaduje (viz dále exkurs 4.2.1.3c).

Naopak, ve Středomoří nenacházíme inspiraci pro technickou stránku oppidálních fortifikací (výdřeva valu; hradba typu *muris gallicus* atd.), která spočívá plně v místní zaalpské tradici²⁰³ či invenci. Taková architektonická řešení nejsou doložena u hradeb etruských ani u výrazně rudimentárnějších staveb v Umbrii, Samniu či v jižní Itálii, kde je hradba tvořena výhradně kamenem a zeminou (souhrnně FONTAINE 1990; 2008; MILLER 1998; OAKLEY 1995).

Shody mezi hradbami oppidálními a středomořskými se tedy omezují na případy, jež lze vysvětlit nalezením totožného řešení (zdaleka ne omezeného jen na pozdnělaténské Zaalpi a předřímskou Itálii) totožného problému. Myšlenky o vzájemné inspiraci nepovažuji na základě předložených úvah za dostatečně podložené.

²⁰³ Srov.např. výdřevu v raně laténské fortifikaci Závisti (MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984b, 368-371).

Ze všech myslitelných forem středomořské inspirace oppidálních hradeb tak zůstává udržitelná jediná: inspirace samotnou myšlenkou, že výšinné lokality lze opevňovat (ať už z důvodů přísně obranných či /spíše?/ symbolických a prestižních). Ani to však nebylo pro obyvatelstvo střední Evropy doby železné žádným „objevem“: raně laténská opevnění se jim rozpadala přímo na očích. Z přísně praktických důvodů tedy lze myšlenku jižní inspirace oppidálních fortifikací přijmout pouze v případě, že ji obalíme do tlusté vrstvy argumentací v duchu „adaptace na místní poměry“. V samotných těchto „místních poměrech“ bylo však již přítomno vše, co hradba vyžadovala. Myšlenka jižního vlivu tak ztrácí jakékoliv opodstatnění a jediné, co nám zůstane v ruce, bude možnost inspirace symbolické. Ta sice přece jenom místy vysvítá jako velmi pravděpodobná, například na Třísově či ve Fossé des Pandours (FICHTL 2005, 79-83), jehož hradba je provedena ve zdivu napodobujícím *opus quadratum*, oba příklady jsou však pozdní a nelze jimi operovat v otázce vzniku oppid²⁰⁴.

Na základě srovnání celkového vzhledu a umístění v krajině, vnitřní organizace sídliště a formy i detailů fortifikace se tedy lze dle mého názoru k jižní derivaci vyjádřit spíše skepticky. Analogie, které je mezi oběma skupinami sídlišť možno shledat, se jeví jako příliš obecné a neurčité, než aby bylo možno na jejich základě vynést spolehlivý soud. Zároveň je však třeba připustit, že inspirace se mohla odehrát pouze na rovině symbolické. Pro ni však bude nesnadné hledat archeologické doklady.

c) hradby a obléhání – exkurs o smyslu oppidálního opevnění

Myšlenka symbolického významu hradby otevírá významnou otázku po samotné funkci oppidálních opevnění. Četní badatelé totiž zejména v posledních letech vyjádřili více či méně závažné pochyby o jejich praktické využitelnosti k obraně proti obléhání, zdůrazňující namísto funkce obranné především význam fortifikace pro samu (symbolickou) definici sídliště a monumentalitu její architektury coby prostředek ostentace moci a významu jednak sídliště, jednak a zejména příslušné komunity (viz např. BUCHSENSCHUTZ 1990, 192; RIECKHOFF – BIEL 2001; 247; FICHTL 2005, 79-84; FICHTL 2010, 328; několik příkladů citováno *apud* COLLIS 2010, 31; viz rovněž NEUSTUPNÝ 1995 pro pravěké fortifikace obecně).

Vzhledem ke vzpomínané podobnosti mezi fortifikacemi oppidálními a středomořskými (FREY 1984; 1988) zaslouží tato otázka zvláštní pozornost v rámci této práce²⁰⁵. Nelze sice

²⁰⁴ Nejasná je dosud situace kolem zděné brány bratislavského oppida (NOVOTNÝ 1996), o jejích chronologii nejsou dostupné přesnější údaje. Rovněž zděné „římské“ stavby na hradním vrchu (*Svedectvo* 2011) by dávaly uvažovat o podobné chronologii. Nálezy amfor z těchto staveb (viz kap. 3.1.6.4) přitom datují jejich zánik do druhé poloviny prvního století př. Kr.

²⁰⁵ Tyto úvahy předkládám i v KYSELA v tisku c.

předpokládat, že by přímo napomohla k zodpovězení otázky vzniku oppid, údaje ze středomořského prostředí zde však mohou zásadní způsobem přispět k pochopení jedné z funkcí oppid a s takto získanými závěry bude pak možno nadále pracovat. Cílem tohoto exkursu tedy je, zhodnotit funkci oppidálních fortifikací – zejména jejich roli ve válce – ne prostě na základě úvah o hajitelnosti těchto opevněných poloh, nýbrž z hlediska šířeji polemologického. Základním postupem zde přitom bude srovnání s formou fortifikací a způsobem vedení války vlastním antickému Středomoří. Takový mezikulturní skok je dle mého názoru v tomto případě dostatečně legitimní, neboť spočívá na (možná naivním a čistě funkcionalistickém) předpokladu, že typ a jednotlivé rysy fortifikace nutně odráží v první řadě způsob vedení války charakteristický pro danou společnost či kulturní prostředí a k proměnám fortifikací dochází v první řadě v důsledku proměn ve způsobu vedení války podobně (ač možná méně přímočaře) jako způsob vedení války reflektuje (a reaguje na) stav a proměny společenského uspořádání (DOBESCH 1996; TORELLI 2008). Tážeme-li se, zda oppida mohla fungovat jako účinné obranné prvky, pokládáme zde (k ověření či vyvrácení) pracovní hypotézu, že tomu tak skutečně bylo. Pokud zkoumání prokáže opak, bude třeba pro vznik hradeb hledat jiné motivace, například zmíněné vysvětlení symbolické. Přitom však nesmí být zapomenuto, že na hradby nelze ani ve Středomoří (kde o jejich vojenském užití není pochybováno) nutně pohlížet jen jako na utilitární vojenskou stavbu. Význam opevnění pro samotnou definici města či prostě lokality, kterou obklopují coby architektonické ale i symbolické jednotky shrnuje naposledy CAMPOREALE (2008).²⁰⁶

Úvahy tohoto typu je nezbytné opřít v první řadě o písemné prameny. Veškeré informace, které antické prameny k funkci oppid ve válce nabízejí, pochází z Caesarových *Zápisů*. Není přirozeně pochyb o hodnotě tohoto pramene, přesto je třeba upozornit, že v caesarovských válkách čelili Keltové (a oppida) zcela jinému způsobu válčení, než na jaký byli zvyklí. Dozvídáme se tak zajisté, jak Keltové bojovali proti římským vojskům, méně jisti si můžeme být, že tímto způsobem bojovali i předtím. I proto se zdá vhodné, namísto pouhého sledování Caesarova textu tyto informace kombinovat s jevy a modely z jiných kulturních oblastí. Zcela přirozeně se zde nabízí právě antické Středomoří a zde pak tentokrát namísto Itálie zejména výrazně lépe a spolehlivěji dokumentované Řecko.

Strategie obléhání opevněných poloh a obrany proti tomuto obléhání prošly ve starověkém Středomoří dlouhým vývojem²⁰⁷: prostou hradbu lze buď ztéci pomocí žebříků či

²⁰⁶ Čistě symbolickou hradbu nacházíme například v Doganelle, která je obehnaná spíše jakousi lehkou zídkou (MICHELUCCI 2008).

²⁰⁷ Problematiku obléhání v antickém starověku shrnuje detailně KERN 1999; pro vztah mezi obléhacími taktikami a obecně způsobem vedení války (případně společenským vývojem) viz GARLAN 1974,

se do ni prolomit útokem na bránu, nejspíše za pomoci ohně či beranidla. To se obránci mohou pokusit zkomplikovat vykopáním příkopu podél hradeb či výstavbou brány „skajského“ čili klešťového typu, tj. takovou, která přinutí útočníka vystavit se při přístupu k bráně soustředěné střelbě. Vzhledem k riziku, které sebou útok na opevnění nese, je pro útočníka bezpečnější položit kolem města obležení a pokusit se ho vyhladovět či získat lstí. Toto vyčerpávající čekání se přitom může zkrátit dalšími pokusy o prolomení nepřátelského opevnění pomocí podkopu či průlomu v hradbě, k níž se lze přiblížit pomocí ramp. Takové stavby však přirozeně vyžadují dostatečné krytí před nepřátelskou střelbou, a to buď pasivní pomocí přístřešků, nebo aktivní střelbou, pokud možno z pozice vyšší než protivníkova. To vede ke stavbě obléhacích věží, posouvaných k hradbě po rostoucí rampě a nakonec kryjících kýžený průlom. Tyto aktivní obléhačí strategie vyžadují od obránců podobně aktivní odpovědi, jako vlastní podkopy (s cílem zmařit podkopy nepřátelské či poškodit jeho rampu); flankování (které předpokládá předchozí úpravy hradební kurtýny: její zalomení či přidání věží vystupujících před linii hradby); výpady proti nepřátelským jednotkám a obléhacím strojům (které je stěží možno vést z hlavních bran a hradba proto musí být na dostatečně bezpečných místech opatřena malými výpadovými brankami).

Celá středomořská poliorkétika se pak radikálně proměňuje se zavedením katapultů: obránci jsou nuceni přistoupit k výstavbě obranných linií v předsunutých posicích (*protecheismata*), aby zamezili postupu těchto strojů do míst, odkud by mohly ohrozit hlavní opevnění. Vznikají tak složité obranné systémy zahrnující rozsáhlé plochy území okolo vlastního města (v moderní terminologii tzv. *Geländemauern*). Půdorys věží se postupem času mění ze čtvercového na podkovovitý či mnohoúhelný, aby věže lépe odolávaly nárazům střel a beranidel, ještě později věže i hradby, opatřené dosud pouze ochozem, rostou do výšky o několik pater střeleckých galerií, s cílem zvýšit intenzitu obrané střelby.

Pro naše potřeby není nutné sledovat vývoj až potud. Podstatné je, uvědomit si logistickou a organizační náročnost těchto operací: k provedení byť i nejprostších obléhacích operací, ať již aktivních či pasivních, musí útočník (vedle vlastních úderných sil) nakládat lučištníky či prakovníky (kteří nejsou nutně součástí každého vojska), kopáči, stavitelé, kováři a tesaři (ne každý pěšák je schopen či ochoten se věnovat některé z těchto činností), přinejmenším provizorní hasičskou jednotkou a v neposlední řadě zákopníky. K užití pracujících a bojujících mužstva je nezbytné fungující zásobování (na nepřátelském území!) či rozsáhlé píčování, které vyžadují další jednotky ke své ochraně. Pasivní obležení váže na

FONTAINE 1990; *idem* 2008, TORELLI 2008; další práce se zaměřují podrobněji na architektoický aspekt problematiky WINTER 1971; ADAM 1981; BRANDS 1988; MILLER 1998.

jediné místo na nepředvídatelně dlouhou dobu značné množství mužstva, které je zde vystaveno nepohodlí a nebezpečí hladu a nemocí o nic menším, než jaké hrozí obleženému nepříteli. Otevřený útok na opevnění v sobě naopak nese nesmírně nebezpečí a úspěch může být vykoupen jen vysokými ztrátami.

„po staru“

Nepřekvapí tedy, že v řeckém světě byla obležení i útoky a opevnění až do IV stol. řídká a i poté se jim vojevůdci vyhýbali, kdy to jen bylo možné. Až do Peloponnéské války má vojenské tažení v řeckém světě podobu vpádů na nepřátelské území a jeho plenění. Bojové střety se odehrávají v otevřeném poli, útokům na města s vojska systematicky vyhýbají a k obléhání přistupují jen neochotně (GARLAN 1974, 20-29; KERN 1999, 89-93): vyžadovaly tolik času a prostředků²⁰⁸, kolik si tehdejší společnost stěží mohla dovolit vynaložit. Athénám a Spartě, s jejichž hospodářskou a vojenskou mocí se žádná obec Řecka nemoha měřit, trvalo oběma přes dva roky, než obležením zlomily odpor nevýznamných obcí Poteidaie, respektive Platají²⁰⁹. Hoplité jako občané a zemědělci byli zvyklí vést válku v jasně vymezené letní „válečné sezóně“ a jakékoliv prodloužení tažení a své nepřítomnosti z domova museli nést velmi nelibě. Tento odpor k válce vedené jinými prostředky než tradiční polní bitvou odráží i tradice dochovaná o četných spartských králích: podle Polydora (8.stol. př.Kr.), „je ctí porazit protivníky, je-li válka vedena jako rovný s rovným, nepokládám však za správné, prahnout po dobytí města, když již byla vybojována bitva a ustanoveny hranice země. Přišel jsem totiž znovu dobýt území, nikoliv brát města.(Plútarchos, *Apophthegmata Laconica*, 63. 3). Pro Agesiláa bylo „nedůstojné“ obléhat Korint²¹⁰ (C. Nepos, *Vita Agesilai* 5.3) a Lysandrovu smrt v útoku na hradby líčí Plútarchos (*Comp. Lysandr. et Sulla* IV, 2-3)těmito slovy: ‘2) [...] sluší se nezbavovat ho výtky nerozvážnosti[... že] z nadšení a nevhodné ctižádosti se přiblížil k nepřátelským hradbám, takže lidé, kteří právě učinili výpad, ho bez ohledu usmrtili. Nepadl totiž jako Kleombrotos u Leukter, když se stavěl na odpor dotírajícím nepřátelům, ani jako Kýros a Epameinóndás, který zadržel ustupující oddíly a zajistiv vítězství, padl smrtelně zraněn; tito muži zemřeli smrtí králů a vojevůdců, avšak Lýsandros se obětoval jako obyčejný pěšák nebo vyzvědač zcela beze slávy a poskytl dávným Sparťanům výstražný příklad, aby se bedlivě vystříhali boje o hradby, při němž může být usmrcen i nejstatečnější bojovník, a to

²⁰⁸ Podle KERNOVÝCH (1999, 117) výpočtů stálo dvouleté obléhání nevýznamné Poteidaie Athény celé dvě pětiny jejich finančních rezerv.

²⁰⁹ Poteidaia 432-430/429 př. Kr. (Thúk. III.17; KERN 1999, 94, 112, 117); Plataje (429-427 př. Kr.): Thúk. II, 75-77. Viz KERN 1999, 97-112.

²¹⁰ [...] cum adversarios intra moenia compulisset et ut Corinthum oppugnaret multi [Agesialum] hortarentur, negavit id suae virtuti convenire: se enim eum esse dixit, qui ad officium peccantes redire cogeret, non qui urbes nobilissimas expugnaret Graeciae.

nejen jsa zasažen od nahodilého muže, nýbrž, chce-li to náhoda, i od dítěte a od ženy, jako byl zabit v bráně Achilles od Parida.“

Podobně smýšlející společnost přirozeně neusiluje o rozvíjení svých obléhatelských schopností a i způsob opevňování v ní (a jejím okolí) může zůstávat na vskutku rudimentární úrovni. Skutečné hodnoty představuje pro bojovníky takových vojsk zemědělská půda a právě v pustošení (a přivlastňování si) nepřátelské úrody nacházejí svoji odměnu. Ovládnutí nepřátelských centrálních míst má v tomto kontextu jen málo smyslu (GARLAN 1974, 19-27, 40-43). Pokud útočnickovým cílem bylo získat kořist, je pochybné, zda zisky z dobytí měst mohly vyvážit nebezpečí a logistické problémy spojené s obléháním a zda logistika vítězného vojska dokázala s „městskou“ kořistí náležitě naložit. Z „politického“ hlediska dávalo dobytí města smysl nanejvýš v „totálních válkách“, například mezi Puny a Řeky na Sicílii, jejichž konečným cílem bylo vyhlazení nepřátelského osídlení. Naopak politické nadvlády nad poraženým nepřítelem (včetně možnosti prodeje veškeré populace do otroctví či přímo jejího pobití: GARLAN 1989, 74-79) bylo možno s menším úsilím a s větší slávou dosáhnout v otevřené bitvě.

‘poliorkétický zlom’ čtvrtého století

Přes některé revoluční změny, probíhající na počátku čtvrtého století na dionýsiovské Sicílii (GARLAN 1974, 156-168; KERN 1999, 163-193) se začne postoj Řeků k obléhání měnit až kolem poloviny IV. stol. Ve soudobém spisu Ainea Taktika *O obraně měst* je ze čtyřiceti kapitol stále devět (a to poměrně krátkých) věnováno obraně proti útoku. Ze zbývajících kapitol se sedm zaměřuje na obranu proti nepřátelskému vpádu na území obce, devět na rozmístění a povinnosti hlídek a hned patnáct na způsoby zabránění spiknutí a zradě a posílení soudržnosti obránců. Sama poptávka po podobném pojednání i popisované taktiky útoku i obrany však ukazují, že obléhání prošlo jistými proměnami.

Krátce po sepsání Aineova pojednání již Démosthénés varuje své spoluobčany před hrozbou Filipa Makedonského těmito slovy: ‘Skutečně pošetilé je tvrzení těch lidí, kteří chtějí uchlácholit naši obec, že Filip přece není ještě tak silný, jako byli kdysi Lakedaimoňané, kteří vládli všude na moři i na pevnině, měli za spojence perského krále a nic jim nemohlo odolat. Přesto ale i jim naše obec čelila a nedala se zdeptat. Já se však domnívám, že že bylo-li takřka ve všech oblastech dosaženo značného pokroku a nynější stav se v ničem nepodobá dřívějšímu, nic se neproměnilo a nerozvinulo takovou měrou jako vojenské umění. [48] Především je mi totiž známo, že Lakedaimoňané a všichni ostatní tehdy čtyř či pěti měsíců v příhodné roční době přepadali a pustošili svými hoplity, a to občanskými vojáky nepřátelské území, a pak se opět vraceli domů. Bylo to tak starobylé či spíše občanské chování, že si od nikoho nic nekupovali za peníze nýbrž vedli jakousi čestnou a otevřenou válku. [49] Nyní

však přece vidíte, že nejvíce ztrát způsobili zrádci a že se již nic nerozhoduje v přímých střetnutích a bitvách. A slyšeli jste, že Filip se vydává, kam se mu zlíbí, nikoliv v čele falangy hoplītů, nýbrž provázen lehkou pěchotou, jízdou, lučištníky, žoldněři zkrátka oddíly všeho druhu. [50] Když s tímto vojskem zaútočí na lidi, kteří mezi sebou vedou spory, a nikdo pro vzájemnou nedůvěru nevystupuje na obranu své země, přistaí válečné stroje a přistoupí k obléhání. A nemluvím o tom, že nedělá rozdíl mezi létem a zimou a v žádném ročním období neustává ve své činnosti.“ (*třetí řeč proti Filipovi* [IX] 47-50).

Teprve nyní, ve druhé polovině IV stol. tedy rostoucí profesionalisace a vnitřní diversifikace vojsk umožnila ztéci město útokem či účinně provádět aktivní obležení (GARLAN 1974, 193nn; KERN 1999, 197nn). Na rozdíl od občanských vojsk pátého století byla raně helénistická lehká pěchota a žoldněři pro tento úkol dokonale uzpůsobeni. Z hlediska vojevůdce navíc, čím více jich v útoku zahynulo, tím levnějšího úspěchu dosáhl.

Po těchto radikálních proměnách způsobu vedení války se začínají proměňovat i fortifikace: lomené průběhy linie hradeb a věže se stávají nezbytností, opevnění jsou doplněna o předsunuté obranné linie atd. (WINTER 1971, 112-125, 153-203, 311-324; GARLAN 1974, 183-198, 268-270; ADAM 1981, 15).

Itálie

Tato dvě schémata vedení války po sobě následují i ve střední Itálii (SAULNIER 1980; STARY 1981; FONTAINE 1990, 43-48; TORELLI 2008). I v Etrurii či Latii jsou až do čtvrtého či třetího století války vedeny sezónně občanskými hoplītískými vojsky, i zde jsou popisovány polní bitvy a plenění území a jen výjimečně obléhání.

Tato nečetná obléhání jsou navíc zřídka úspěšná. Římané například v pátém století dvakrát oblehnou volské Antium (chráněné vsutku mocným valem: QUILICI 1994) poté, co porazí Volsky v otevřené bitvě. Poprvé, r. 469, odtáhnou, nevědouce, co si s opevněním počít (Liv. II, 63). R. 459 potom slézají hradby až poté, co vyprovokují Volsky, aby vyšli před hradby a byli zde podruhé rozprášeni v nové otevřené bitvě (Dion. Hal. X,21). Rovněž obležení sousedních Vejů, jež podle tradice trvalo Římu rovných deset let (Liv. V, 22.8), nelze brát za doklad římské obléhatelské způsobilosti. V průběhu čtvrtého století vede Řím neustálé války v Etrurii, Umbrii a Samniu, vítězství však dobývá (a porážky utržuje) vždy v otevřených bitvách (FONTAINE 2008, 215-216). Ještě na počátku třetího století v méně centralisovaném Samniu ospravedlňuje konsul P. Decius Mus v Liviově podání (X, 17.²²¹) útok na samnitské fortifikace zejména dočasnou nedostatečností jejich obrany: ‘načpak se tu potulujeme po

²¹¹ *Quid per agros – inquit – vagamur vicatim circumferentes bellum? Quin urbes et moenia adgredimur? Nullus iam exercitus Samnio praesidet, cessere finibus ac sibimet ipsi exsilium conscivere.*

polích a vesnicích a dokola roznášíme válku? Pročpak neútočíme na města a hradby? Žádné vojsko už neochraňuje Samnium. Ustoupili ze svého území a sobě samým přisoudili vyhnanství²¹².

Ani etruská ani samnitská opevnění nejsou klenoty fortifikační architektury²¹³: jedná se (přesně jako v případě oppid) o prostá lineární opevnění (a někdy velmi rozlehlá: obvod hradeb Vulci měří 6 km, Volterra 7 km, Veji 8 km) bez věží či – s výjimkou bran – jiné možnosti flankování. A přesto se římská vojska obléhání zdržují.

Tato situace se prudce mění v první čtvrtině III stol., kdy se Řím setkává s Pyrrhovou artilerií, již okamžitě napodobuje (srov. např. BRIQUEL 1984; BENVENUTI 2002; FONTAINE 1990, 45-47; *idem* 2008, 216). Některá etruská města se pokoušejí přizpůsobit svá opevnění této nové zbrani (souhrnně viz PULCINELLI 2010): *protecheisma* cloní boční hradbu Musarny (BÉRARD – BROISE – JOLIVET 2000) a opevnění Populonie (PULCINELLI 2010, 30, Fig. 4); věže jsou doloženy v pevnůstce Rofalco (CERASUOLO – PULCINELLI – RUBAT BOREL 2008), masivní trojúhelný bastion chrání západní bránu Vulci (SGUBINI-MORETTI 2008). Římský postup se nicméně zastavit nepodaří a brzo v těchto oblastech staví Řím vlastní opevnění (BENVENUTI 2002; TORELLI 2008).

oppidální Evropa

Keltská vojska byla v dobách Caesarova tažení složena na podobném principu jako hoplitská vojska řecká a středoitalská. Bitevní formace pěchoty byla v této fázi srovnatelná s falangou krytou na bocích jízdou (DOBESCH 1996; DEYBER 2009). Právě jízda tvořila jednak hlavní údernou sílu galských vojsk, jednak a především právě *equites* tvořili vůdčí politickou třídu, z jejíhož rozhodnutí a v jejímž zájmu byly války vedeny. Tento zájem přitom není čistě politický (tedy zájem na *výsledku* války) ale zároveň prestižní, tj. zájem na osobní *přítomnosti* a *presentaci* jezdce-válečníka v bitvě (DOBESCH 1996; 2004). Situace je zřejmě do jisté míry jiná v keltském prostředí středoevropském, kde hlavní síla vojska spočívá v pěchotě, falanze (DOBESCH 1996). Logistika vojsk nebyla, zdá se, na příliš vysoké úrovni a vojska byla způsobilá pouze k sezóním tažením živěným z plenění nepřátelského území a rozhodovaných v polních bitvách (DEYBER 2009)²¹⁴, tedy přesně schéma, které jsme pozorovali v Řecku a střední Itálii před „poliorkétickým zlomem“.

²¹² Většina samnitského vojska odtáhla ze Samnia, aby se s Římem střetla v Umbrii po boku sil etruských, umberských a keltských.

²¹³ Pro fortifikace v Itálii obecně srov. MILLER 1998; QUILICI – QUILICI GIGLI eds. 2000; Etrurie: nejnověji FONTAINE 2008; TORELLI 2008; PULCINELLI 2010; Latium: GUAITOLI 1984; QUILICI 1994; Umbrie: FONTAINE 1990; Samnium: OAKLEY 1995.

²¹⁴ Mimořádná hodnota deyberovy nedávné bohaté syntézy (DEYBER 2009) spočívá v autorově vzdělání archeologickém i vojenském. Z archeologického hlediska se bohužel mnohdy zdá, že právě druhé

Písemné prameny překvapivě dochovávají poměrně málo přesných zpráv o Keltech obléhajících či obléhaných: v pozdním třetím století projeví severoitalští Bójové dokonalé nepochopení pro obléhatelské umění, když u Modeny sedí „netečně před hradbami, protože se nevyznali v umění nezbytném k dobývání měst“ (Liv. XXI, 25). Pokud se týká obléhání Noreie bludnými Bóji střeoevropskými (BG I, 5), není ani jisto, v jakém gramatickém čase jej Caesar podává (DOBESCH 1989-1990), natož aby bylo zjevné, jakým způsobem toto *oppugnatio* probíhalo. Podobně je tomu v případě několika obléhání letmo a bez dalších detailů zmíněných Caesarem v průběhu Galské války (BG VII, 9, 12; BG VII, 41; BG VIII, 26. Povšimněme si nicméně, že se odehrávají vesměs v pokročilých letech tažení).

Jen jeden keltský útok na opevnění popisuje Caesar detailně, raný (57 př. Kr.) belžský útok na rémské oppidum Bibrax: '[...] kolem celé hradby rozestaví velké množství ozbrojenců. Pak ned začnou odevšad na hradby házet kamenním, a když tak zbavili hradby obránců, utvoří šik želvový, pod krytem štítů postoupí k blíž k hradbám a zeď podbourávají.' (BG II,6).

Hojnější a podrobnější jsou zprávy o Keltech sevřených římským obležením. Mezi nimi sou nejznámější (opět pozdní) obležení Avarika (BG VII, 22), Gergovie (BG VII, 46-48), Alesie (BG VII, 68-89) a Uxelloduna (BG VIII, 32-43). Při popisu méně proslaveného raného obléhání oppida Sos roku 56 př. Kr. Caesar (BG III, 21) zmiňuje, že se obránci pokoušeli obléhacím pracem bránit – ve Středomoří tak běžnými – podkopy. Nezapomíná však přitom dodat, že se jednalo o jejich improvisaci, usnadněnou jejich zkušeností v dolování. Podobně Caesar chválí vynalézavost Galů a schopnost přizpůsobit se dosud jim neznámým způsobům vedení války v popisu obléhání Avarika (VII, 22). Připomíná tak silně Thúkýdidovo líčení obléhání Platají (Thúk. II, 75-77), jejichž obránci čelili zcela novému druhu války účinnými postupy (včetně podkopů) vymyšlenými *ad hoc*.

V Caesarově popisu neúspěšného obležení Gergovie r. 52 můžeme konečně pozorovat Kelty nejen hájící opevnění ale i určující pravidla, podle nichž bude boj probíhat: „Vzdálenost městské hradby od rovne pláně a počátku stoupání byla asi 1000 dvojkroků [...] Asi v polovin svahu měli Galové, jak to dovoloval přirozený útvar kopce vystavěnu podélnou hráz, vyvedenou z velkých balvanů do výše šesti stop, aby zadržovali útok našich. Celý prostor kopce dolů od ní nechali volný, hořejší půlku kopce až po městskou hradbu zaplnily tábory jednotlivých kmenů, hustě jeden vedle druhého.

zmíněné převládá nad prvním a autorovy představy o keltském vedení války jsou tak prodchnuty snad až nemístným modernismem. I vzdor tomu však zůstává nadmíru střízlivý v (nízkém) hodnocení organizačních a logistických schopností keltských vojsk a, což je pro naše téma nejpodstatnější, schopností vést účinně obléhání.

Na dané znamení dorazí vojáci rychle ku hrázi, překročí ji a zmocní se tří taborů [... a] neustali dříve, dokud se již nedostali k městské hradbě a branám. [...T]i, kteří se shromáždili na druhé straně města [...] zaslechli [...] křik, [...] poslali napřed jezdce a hned za jízdou se tam úprkem rozběhli sami. Z nich každý, jak řadou dobíhali, zaujímal hned postavení pod hradbou a rozmnožoval počet spolubojovníků.“ (BG VII, 46-48) Boj se tedy odehrává nikoliv na hradbách ale v řadě otevřených bitev před hradbou, již obránci využívají spíše podpůrně.

závěr exkursu

V souhrnu je tedy zřejmé, že v oppidální Evropě bylo zvykem vést války prostřednictvím otevřených bitev a vpádů na nepřátelské území, zatímco k obléhání opevnění se sahalo jen neochotně. Takový způsob vedení války je při daných společenských a hospodářských podmínkách zcela pochopitelný a odpovídá vývoji ve starověkém Středomoří (a v jiných společenstvech na odpovídající úrovni společenské a hospodářské komplexity: VENCL 1984, 132-133).

Opevnění oppid proto – stejně jako ve starém Středomoří – nemusela být vysoce komplikovaná, nepotřebovala věže či protechaismata, mohla dosahovat několikakilometrových délek nikoliv proto, že by imitovala jižní vzory, ale protože měla čelit totožnému způsobu vedení války. Při něm nemusela odolávat ani „mechanisovaným“ útokům ani dlouhodobému obléhání. Keltové neměli žádné zvláštní schopnosti v obléhání měst ale ani důvody, tyto schopnosti rozvíjet. Smyslem opevnění při tomto způsobu vedení války je, útočníka od obtíží spojených s frontálním útokem i s dlouhodobým obležením především odradit. Nelze tedy říci, že oppidální fortifikace byly stavby čistě symbolické či ostentativní, tj. že nevznikly proto, aby se o ně bojovalo: naopak, vznikly proto, aby se o ně nebojovalo. V tomto smyslu jsou stále stavbami hluboce ostentativními a symbolickými, přitom ale o nic méně účinnými fortifikačními prvky. Že navíc tato opevnění dokázala útoku vzdorovat, a to dokonce po nějakou dobu i útoku výrazně sofistikovanějšímu, než s jakým se počítalo při jejich výstavbě, dokládají Caesarovy popisy bojů o Gergovii, Bibrax, Avaricum, Alesii či Uxellodunum.

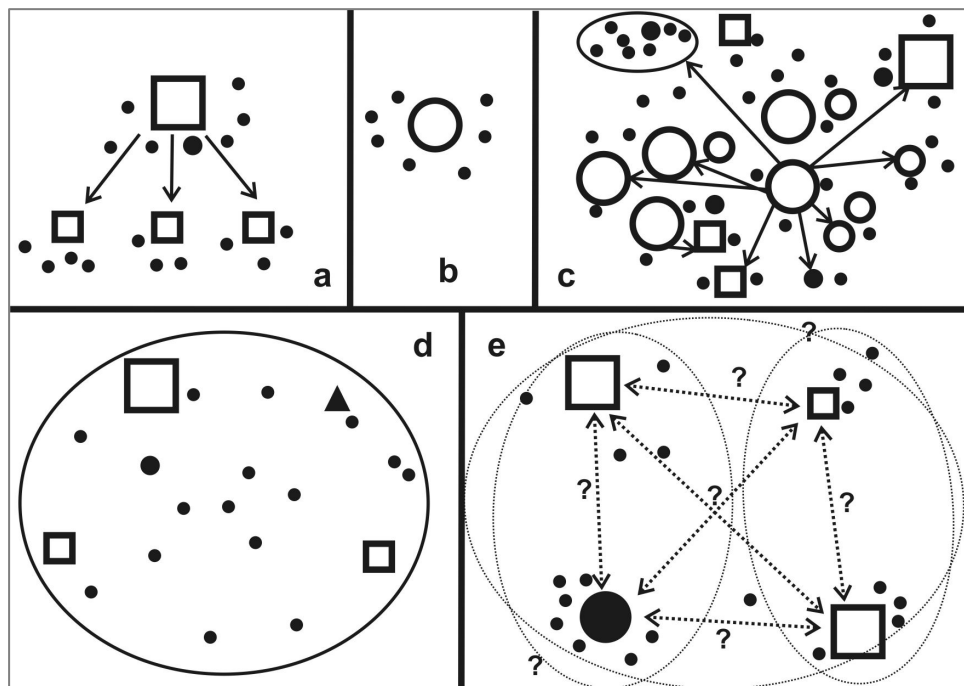
4.2.2 oppida a otevřené aglomerace jako centrální místa sídlištních a hospodářských systémů

4.2.2.1 měřítko centrality

Úvahy o možnostech srovnání oppid a středomořských měst z hlediska jejich centrality si vyžádá několik úvodních poznámek: Středomořská města, jak jsme viděli, vykonávají svoji centralitu v rámci značně rozrůzněných sídlištních modelů: mohou být centry v plném slova smyslu jako řecké kolonie (které jsou ohniskem své *chóry* a zajímají se jen málo o to, co se děje vně ní: Obr. 4.2.2.1a: b); mohou být vrcholem hierarchické pyramidy (nebo přinemenším jedním z jejích horních pater) jak jsme to viděli na příkladu Doganelly nebo sídlištního systému felsinského Popadí (Obr. 4.2.2.1a: a); mohou být formálně samostatnými a samy o sobě centrálními jednotkami, připoutanými přesto paprskem politické a administrativní závislosti k centru, jako v případě kolonií římských (Obr. 4.2.2.1a: c).

Obr. 4.2.2.1a:

Modely teritoriální centrality
a) etrské městské státy
b) řecká kolonie archaického období
c) římský spojenecký systém
d) sídlištní struktura *kata komas*
e) Zaalpí?

V pozdně latéské střední Evropě máme jistou představu o sídlištní struktuře (BUCHSENSCHUTZ 1999; SALAČ 2011; 2012), nicméně o sídlištních systémech a hierarchii se nemůžeme vyslovit s jistotou (Obr. 4.2.2.1a: e). Velkým problémem jejich poznání ve střední Evropě je zejména neznalost měřítka, v němž máme sídlištní strukturu pozorovat. Na území někdejší Galie ale i v Británii se v posledních desetiletích stalo zvykem, posuzovat archeologický záznam v měřítku „kmenů“ – *civitates* (viz zejm. FICHTL 2004a; *idem* 2006; COLLIS 2012), jejichž hranice jsou rekonstruovány na základě písemných pramenů tzv. „regresivní metodou“, tj. na základě hranic *civitates* doby gallořímské a středověkých diecézí

ale i indicií tak křehkých jako např. toponomastika. V době fungování oppid jsou podle názoru příslušných badatelů již tyto společenské jednotky plně vyvinuty, mají jasně vymezené hranice proti *civitates* sousedním. Na území každé *civitas* se nachází (i podle Caesarových zpráv) často větší množství oppid a přirozeně i dalších sídlištních jednotek (otevřených aglomerací, drobných opevnění, vesnického osídlení FELIU 2005). Francouzské bádání přisuzuje často jednomu oppidu roli politického centra kmene. Např. St. FICHTL (2003; 2004a; viz i BEDON (2003, 199-204)) argumentuje sice v tomto smyslu, odvolávaje se na Caesarovy zmínky o Bibracte, Besançonu či Bourges, i on však mimo tyto literárně dokumentované příklady naráží na vážné obtíže definovat „ústřední“ oppidum většiny kmenů. Ve většině východní a střední Galie mu tak nezbyvá než se uchýlit k málo smysluplné „poloze ve středu kmenového území“, dokladům ražby mincí (odehrávající se i na více lokalitách v rámci předpokládaného kmenového území, nezřídka i mimo oppida) či ke zcela zavádějícímu kritériu velikosti. K tomu byly již výše vzneseny námitky v souvislosti s hierarchií v rámci římského koloniálního systému²¹⁵.

Ani Caesarovy zmínky o Bibracte, Besançonu či Bourges nejsou navíc zcela jednoznačné (srov. rovněž DOBESCH 2004, 22-24). Většinou se týkají jejich výstavnosti a význačnosti v rámci kmenového území, jejich centralita není výslovně zmíněna nikdy. Avaricum je označeno jako *oppidum maximum munitissimumque in finibus Biturigum* (BG VII, 13.3) a *pulcherrima prope totius Galliae urbs* (BG VII, 15.3), Besançon jako *oppidum maximum Sequanorum* (BG I, 38.1). Z těchto superlativů či elativů vyplývá mimořádný význam těchto míst, nikoliv však jejich role coby *caput gentium*. Podrobnější informace v tomto smyslu jsou dostupny jen pro Bibracte: to je jednak analogicky k oběma dalším lokalitám velebeno coby *oppidum Haeduorum longe maximum et copiosissimum* (BG I, 23.1). Na jiném místě pak potkáváme na Bibracte, *quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque partem senatus* [, qui] *legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice mi[ttunt]* (BG VII, 55:4). Krátce na to potom *totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes* (BG VII, 63.5). Jsme tedy na tomto oppidu svědky jednak kmenového, jednak všegalského politického sněmu, ani z jedné z těchto zpráv však nevyplývá, že se podobné sněmy konaly právě a pouze na Bibracte a ne na jiných oppidech, ani, že právě zde sídlily příslušné instituce. Obě události spolu navíc příčinně souvisí, bezmála se jedná o událost jedinou: Svolání sněmu všegalského právě na Bibracte evidentně vychází z aktuální politické situace a (nenaplněných) haedujských pretencí na vedení proticaesarovského povstání. Všegalský sněm je svolán na

²¹⁵ Další je možno předložit na příkladu Závisti – oppidu v Čechách možná největším, přesto ale například z hlediska doloženého počtu jižních importů (srov. kap. 3.3) vykazujícím jen málo dokladů statutu vyššího než například Stradonice či Třísov.

místo, kde (viz předchozí citát) Haeduové krátce předtím rozhodnou o svém odpadnutí od Caesara. O tom, jaká byla reálná politická či centrální role oppid nám však žádný z těchto textů neříká nic spolehlivého. Jak argumentuje G. DOBESCH (*cit.*), nevyjadřuje slovo *auctoritas* politickou moc či funkci, nýbrž pouze stav: úctyhodnost, vážnost místa. *Maxima auctoritas* potom neznamená politickou centralitu, nýbrž největší podíl na úctě, které se těšila všechna oppida. Dobesch dále z těchto zmínek vyvozuje, že právě takové působení bylo jednou z klíčových motivací, které vedly galské kmeny či jejich složky k výstavbě oppid. Politickou jednotkou zůstává v Galii decentralisovaný kmen a při velkém množství potenciálních centrálních míst (oppida, svatyně, otevřené aglomerace – vztahujících se k různým nižším jednotkám, *pagi*?) není vyloučeno, že například politická centralita nebyla vázána na jedinou (byť největší, nejlépe opevněnou, nejkrásnější či nejbohatší) lokalitu, nýbrž že se toto politické centrum posouvalo mezi jednotlivými centrálními místy tak, jako římský senát zasedal krom *curie* i v různých chrámech.

Co je pro naši problematiku podstatnější, bez pomoci písemných pramenů lze podobné teritoriální jednotky vytýčit jen obtížně: teritoriálně citlivé kategorie materiální kultury (zejména mince a keramika) s nimi totiž korelují spíše podmíněčně. Tak lze na předpokládaném území Haeduů vymezit hned tři do značné míry odlišné keramické okruhy (BARRAL 2003) zatímco jiné významné keramické kategorie hranice kmenů překračují (BONVENTURE 2011, 256-257). Korelace s reálnými lidskými společenstvími, „kulturními skupinami“, (BARRAL 2003; BONVENTURE 2011, 253-255; 260-263) je sice možná, jak však oba autoři připouštějí, do této kategorie kulturních skupin se „vejdou“ nejrůznější entity politické, etnické či hospodářské. Bez pomoci písemných pramenů, o něž se mohou alespoň částečně opřít badatelé v Galii, není situace řešitelná. Podobně složitá je situace v případě micí (GRUEL 2002). Z toho vyplývá, že v Čechách, k nimž – jak bylo ukázáno v kapitole 2.3 – není možno vztáhnout žádné spolehlivé písemné zprávy, nelze o možnosti vyčlenění dalších kulturních či společenských jednotek uvažovat. Materiální kultura nám zde není mnoho ku pomoci: Čechy spadají jednotně do okruhu bójského mincovnictví, lokalisace ražeb vedlejších řad a přesý okruh (ani období) jejich oběhu je dosud nejasné. Čechy lze z jednoho hlediska rozdělit na polovinu jižní, kde vznikají oppida, a severní, kde doložena nejsou, z hlediska dalšího na tři (či pět?) keramických (pod?)okruhů (WALDHAUSER 1996). Tyto okruhy (mincovní, keramické, „stavební“) se přitom navzájem nepřekrývají, a o (řeceno s G. Kossinou) jasně vymezených kulturních provinciích tak nelze uvažovat. Nezbyvá tedy než Čechy (stejně jako všechny další oblasti laténského světa, pro něž nejsou doloženy písemné prameny) chápat jako celek geografický s vědomím jejich možného (ale zdaleka ne jistého) vnitřního členění politického.

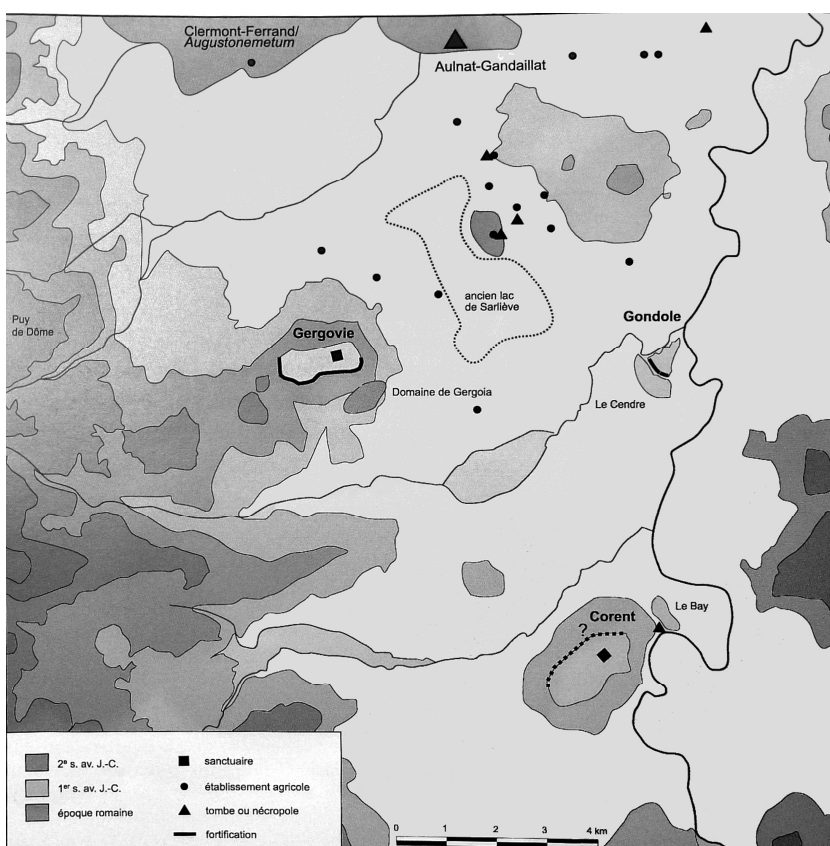
4.2.2. Podoby a proměny centrality

Na příkladu několika regionů zde budu ilustrovat různorodost podoby a vývoje sídlištní struktury v různých částech zaalpské Evropy a postavení oppid v něm.

Střední Galie (Auvergne a Berry, tj. území Arvernů a Biturigů) je oblastí, která dala v průběhu osmdesátých let vzniknout prvním komplexním modelům sídlištní struktury a vzniku oppid, a to zejména zásluhou O. Buchsenschatze a J. Collise.

V Auvergne jsou ve střední a na počátku mladší doby laténské sídliště „vyššího řádu“ zastoupena zejména aglomerací Aulnat la Grande Borne. Jedná se vlastně o rozsáhlou nekontinuální akumulaci mnoha sídlištních jader (DEBERGE – VERMEULEN – COLLIS 2007), takže původní interpretace (např. COLLIS 1984, 78-79; COLLIS – KRAUSZ – GUICHARD 2000, 75-78) uvažovala spíše o hustší síti prostých agrárních sídlišť, do značné míry autonomních ve výrobních činnostech, např. zpracování kosti, kovů a ražbě mincí. . Nedávno poznána aglomerace Varennes-sur-

Alliers v severní části Limagneské nížiny se datuje do stupňů LT C1 a C2, kdy vykazuje stejné výrobní činnosti a snad vyšší hustotu osídlení než Aulnat (LALLEMEND 2007; LALLEMEND – ORENGO 2007). Ke vzniku oppid však přesto dochází právě na limagnském jihu. Zde jsou na přelomu LT C2 a D1 opuštěna původní vesnická sídliště a na nedalekém východním předhůří Puyského pohoří (zhruba 10-20 km od

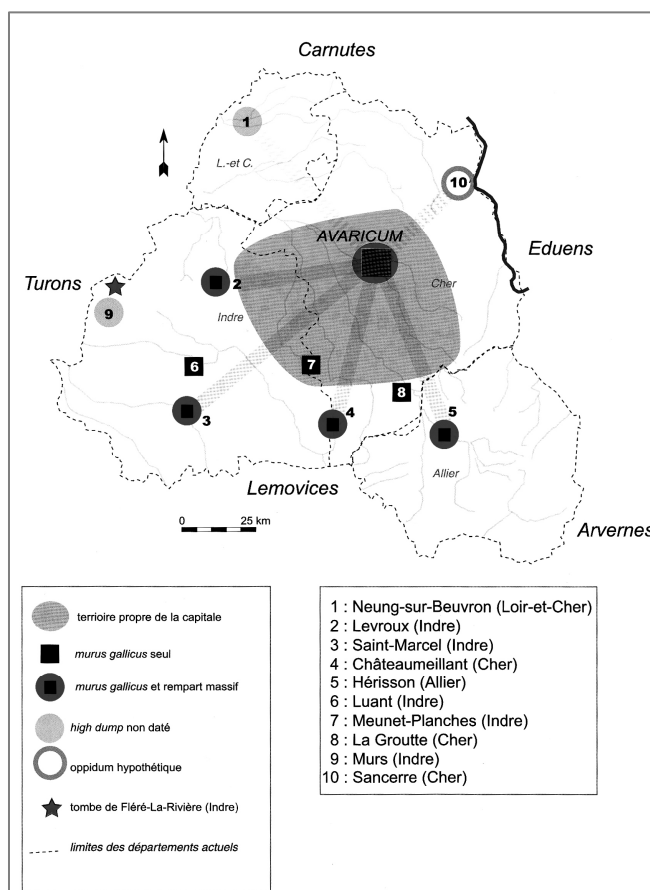
Obr. 4.2.2a: sídlištní situace v jižní Auvergne (Poux ed. 2011)

Aulnatu) vznikají hned tři výšinná opevnění, oppida Corent (s významnými doklady centrálních funkcí avšak pravděpodobně bez opevnění!), Gergovie a Gondole. Podle zjištění výzkumů, vedených na nich v posledním desetiletí, se tyto tři lokality nenásledují v rychlém

sledu, jak se původně předpokládalo (COLLIS 1984), ale v prvním století jsou spolu současné. Na základě zcela odlišného archeologického obrazu, který poskytly, navrhuje M. POUX (ed. 2011, 244-246) chápat je jako funkčně komplementární součásti jediného sídlištního systému pokrávajícího půldruha tisíce hektaru: role politického centra patří mezi nimi nejstaršímu Corentu s bohatými doklady veřejných (rituálních i administrativních) funkcí, Gondole na břehu Allieru a s bohatými doklady výrobních a obchodních aktivit by připomínal athénský Pireus či římskou Ostii, Gergovie, obnovené halštatské opevnění bez spolehlivých dokladů trvalého pozdně laténského osídlení by pak tvořila především opěrný bod uzavírající od sevrů tuto sídlištní komoru. Na úpatí a mezi těmito třemi lokalitami se rozkládá další osídlení rozptýlené či soustředěné v nevelkých sídlištních jádrech (*ibidem*). Předložené schéma je odvážné avšak za současného stavu poznání ho lze přijmout jako velmizajímavou pracovní hypotézu. Podobně rozptýlený model by navíc do jisté míry rozvíjel tradici doloženou již aglomerací v Aulnatu.

Dvě výrazně odlišné situace lze zaznamenat v sousedním Berry: vývoj v okolí Levroux dal vzniknout modelu zrodu oppid podle O. Buchsenschutze (např. BUCHSENSCHUTZ 1990; *idem* 2000; BUCHSENSCHUTZ – KRAUSZ 2001). Otevřená aglomerace v Levroux – Les Arènes se zde rozvíjí v LT C1 a C2 na ploše asi 20 ha. Na lokalitě byla shledána jistá míra organizace prostoru jak formální tak funkční, soustředění výrobních a dalších specializovaných činností (např. jateční a s ní související zpracování kosti; zpracování železných i neželezných kovů; ražba mincí atd.). Tato prosperující aglomerace je na přelomu LT C2 a D1 opuštěna a namísto ní je v LT D1 osídlena jen 1,5 km vzdálená dvacetihektarová výšinná Levroux – Les Tours, které se při té příležitosti dostane opevnění hradbou typu *murus gallicus*. Výkopce tuto radikální změnu vysvětluje dosti abstraktně „nasycením prostoru otevřené aglomerace“, která nemohla již dále plnit na ni kladené nároky. Přesun do výšinné opevněné posice a vznik sídliště zcela odlišného statutu tak má naznačovat na „radikální změnu v orientaci výroby“ (BUCHSENSCHUTZ – KRAUSZ 2001).

Na rozdíl od tohoto modelu známe však z Berry i situace, kdy je tak jako v samotném Bourges či v Châteaumeillantu v LT D1 hradbou obeháno již existující otevřené sídliště. V Bourges je předpokládána (ač poměrně chabě doložená) sídlištní kontinuita již od LTB, v Châteaumeillantu (KRAUSZ 2009) předchází opevnění otevřená aglomerace fungující již v LT C2 a podle množství nalezených amfor hrající významnou roli v obchodě (souhrnně AUGIER - KRAUSZ 2012). Vzdor dosud zcela fragmentárním informacím o pozdně laténské fázi v Bourges předkládají L. Augier a S. Krausz odvážný názor, že je tato fortifikační vlna pozdně laténského Berry známkou jednotného „politického projektu“ aristokratické skupiny soustředěné kolem (po dvou stech letech obrozeného) biturižského centra v *Avaricum* a že jsou dokonce jednotlivá oppida (ač málo se nazájem lišící) zakládána se zaměřením na jinou funkci (KRAUSZ 2009, 72). Ta je však specifikována pouze v případě Châteaumeillantu, jenž je na základě četných nálezů amfor pokládán za obchodní centrum na hranicích *civitatibus*.

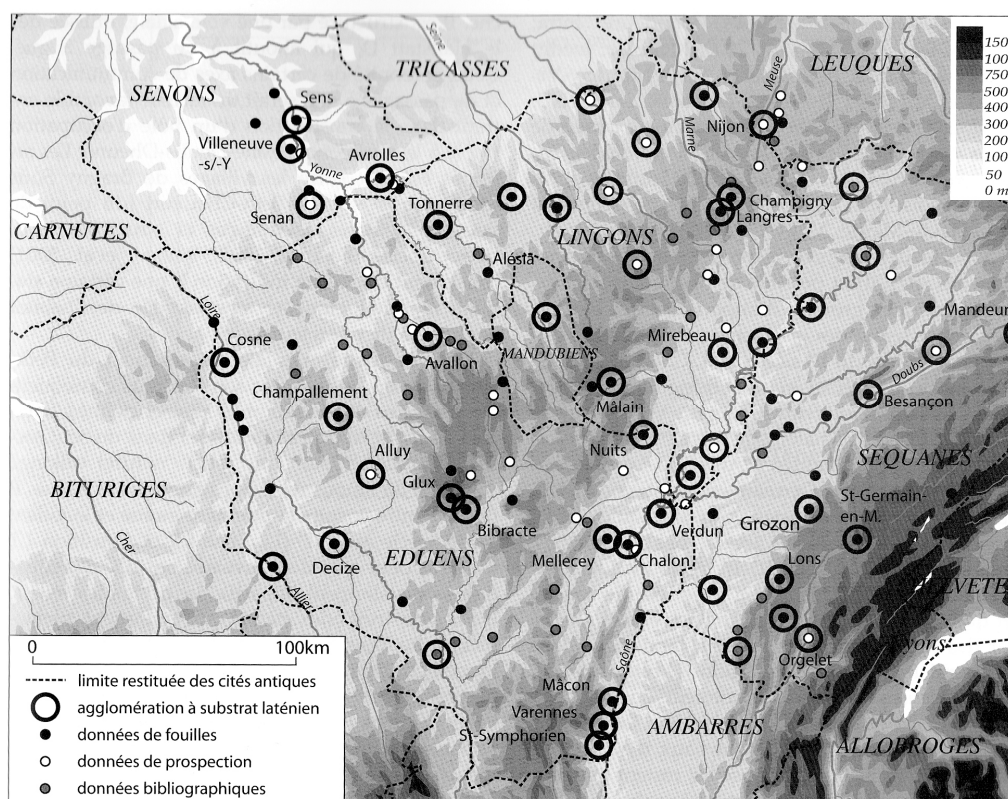

Obr. 4.2.2b: oppida v Berry (Augier - Krausz 2012)

Středovýchodní Galie Sídlištní

dynamika středovýchodní Francie (Burgundsko a Franche-Comté, území kmenů Haeuduů, Lingonů a Sékvanů) se nedávno stala předmětem podrobné syntézy Ph. Barrala a P. Nouvela (BARRAL - NOUVEL 2012). Nížinné aglomerace zde vznikají zejména na přirozených komunikačních uzlech. I zde patří sídliště zejména mladší době laténské. Je třeba připustit, že výzkumy tu probíhaly často v dodnes zasídlených oblastech, kde bezpochyby došlo k nesmírné ztrátě informací, přesto jsou kořeny osídlení z fází LT B2/C1 (stopově) doloženy v Besançonu, ve Verdun sur le Doubs, Sens, Tonnerre. Na dalších sídlištích středovýchodní Francie lze sestoupit na přelom LT C1/C2. Hlavní fáze osídlení nastává právě s LTC2 a

zejména ve fázi LT D1. Velký zlom v osídlení nastává v LT D1b²¹⁶, kdy dochází k opouštění aglomerací a jejich přesunům do jiných poloh v rámci těže sídlištní komory (Verdun) tak ke vzniku nových sídlišť nížinných (Chalon sur Saône) a zejména výšinných opevněných (tj. místních oppid, vč. Bibracte, Besançonu, Alesie...). Vzdor posunům aglomerací zůstávají po celou dobu laténskou (a nadále do galořímského období) na témže místě svatyně, kolem nichž původně aglomerace vznikaly. Svatyně navíc mohou v této oblasti fungovat i zcela samostatně (Mirabeau a Mandeure). Ačkoliv vrcholná fáze jejich využití spadá již do LTC2, tedy před vrchol nížinných aglomerací, jinde v oblasti se kolem nich samých aglomerace začnou tvořit až v době pocaesarovské, aby přetrvaly až do rané doby císařské (BARRAL 2011). Zde, v měřítku celé *civitas*, dokonce tří, tak sledujeme schéma výrazně složitější než prosté nahrazení nížinné aglomerace výšinnou.

Obr. 4.2.2c: oppida a aglomerace středovýchodní Francie

(Barral – Nouvel 2012)

Horní Porýní. Sídlíštním uspořádáním na horním toku Rýna, zhruba mezi Basilejí a Kaiserstuhlu (území kmene Rauraků), se opakovaně zabýval P. Jud (např. JUD 2000). Rozlehlá sídliště, řemeslná výroba a doklady dálkových kontaktů jsou v této oblasti doloženy (od

²¹⁶ Při vysoké francouzské chronologii to znamená „kolem roku 100 př. Kr.“. To sice znamená o dvě generace po oppidech českých či pomohanských, přesto však zhruba v době, kdy je opevněn Manching. Absolutní datace jsou přirozeně v obou oblastech obtížně kompatibilní viz kap. 2.3.

stupně LT C2) zejména na otevřených sídlištích, zejm. Breisach – Hochtetten (LT C1-LT D1: STORK 2007), Basilej – Plynárna (LT C1-LT D1; FURGER-GUNTI – BERGER 1980; JUD 2008); Kirchzarten – Rottacker (LT C2-LT D1: WAGNER 2001; WENDLING 2005). Jako i jinde v Galii, výšinná sídliště zde sídliště nížinná doplňují (či střídají: viz spor o obě polohy basilejské v kapitole 2.3) až v průběhu LT D. Tato opevnění lemují okraje údolí Rýna a zajišťují přístupové cesty do něj, podle Judova názoru však nelze u žádného z nich počítat s centrálními funkcemi, připisovanými tradičně oppidům. Funkce výrobní a obchodní zde totiž plní otevřené aglomerace, v případě funkcí správních není dle Juda nutno předpokládat, že by byly vázány na jediné místo. Opevněné lokality jsou totiž vesměs nevelkých rozměrů, a Jud tak (přijímaje Collisovu mez minimální plochy oppida – „20-25 ha“ – na „22 ha“) může za oppidum uznat jediné Tarodunum, v jehož stodevadesátihektarovém opevnění nebylo zjištěno žádné osídlení. Ač je však tato lokalita nejspíše jen nikdy dokončeným projektem, jasně dává najevo, že myšlenka oppida v horním Porýní nebyla neznáma.

Proti myšlence jednotného „projektu“ v nakládání s tímto územím se vyslovil např. H. WAGNER (2001), který předpokládá pro každé sídliště individuální vývoj závisející pouze na lokálních podmínkách a historických okolnostech.

Rozsáhlou analýzu situaci nedávno věnoval H. WENDLING (2012, 225-298). Judovu hypotézu odmítá jako nedostatečně podloženou a kolidující zejména s chronologickým aspektem problematiky. Sídlíšní vývoj proto Wendling (*ibidem*, 292-293) představuje jako výsledek společensko-hospodářského scénáře opřené o ethografické analogie: vznik aglomerací a koncentrace výroby je do značné míry výsledkem společenského napjetí v důsledku nedostatku zemědělské půdy při rostoucím počtu obyvatel. Ten vede k (dobrovolnému či nucenému) odklonu části obyvatelstva od zemědělství k jiným činnostem, nebo ke vzniku společenské závislosti (= řemeslníci v aglomeracích). Proces chudnutí zemědělského obyvatelstva v důsledku pokračujícího dělení zemědělské půdy však snižuje možnosti odbytu produktů vyráběných či obchodovaných v aglomeracích a tento stav vede ke zhroucení systému, tj. k zániku hornorýnských aglomerací v LT D1. Výstavba jediného oppida v oblasti Zartenu (tj. přeložení předchozí otevřené aglomerace z Zartenu-Rotackeru) podniká podle autora v reakci na konkrétní nebezpečí.

Drobná výšinná sídliště vznikající po krátké sídlíšní krizi v LT D2 chápe Wendling (2012, 294-297) jako opěrné body, v nichž místní vládci (vůdci *factiones* v rámci jednotlivých kmenů, jak o nich hovoří Caesar BG VI, 11.5) opevňují svá sídla a soustředí v hajitelných polohách hospodářské základy svojí moci (koncentrace zemědělských produktů, artiklů

nadregionálního obchodu a specialisované výroby). Brzy najdou tito místní vládcí novou posilu svojí posice, když začnou spolupracovat coby spojenci s římskou mocí.

Nelze rovněž nezmínit, že Kegelriß u Ehrenstettenu nedosahuje sice „povinných“ 22 ha, přesto by toto šestnáctihektarové výšinné opevněné sídliště, s doklady lití potinových mincí (DEHN 2005) v definici jiných badatelů bylo za oppidum uznáno poměrně ochotně. Vzdor všem těmto poznámkám vůči judovské představě zacházení s teritoriem podle jednotného politického projektu nelze nic namítnout proti modelu sídlištní komory obklopené opevněními a lze jen vyzdvihnout (pro francouzské badatele zřejmě stěží myslitelnou) představu politické moci necentralisované v oppidech, či přímo v jednom konkrétním oppidu.

Bavorsko-Rakouské Podunají: Část Bavorska, ležící mezi povodím Dunaje a úpatím Alp, se díky objevům posledních desetiletí začala v rámci mladolaténské Evropy rýsovat jako oblast zcela jedinečná nebývale vysokou koncentrací otevřených aglomerací předoppidálního období. První místo mezi nimi co do míry poznání přirozeně zaujímá Manching, krom něj však byly předoppidální aglomerace zkoumány či alespoň zaznamenány v Egglfingu (UENZE 2000; *idem* 2005; *idem* 2007); Straubingu (TAPPERT 2006, 278-290; *eadem* 2007); Steinebachu (KAINDL 2010); Pasově (NIEMEIER 2003), Stöfflingu (souhrnně IRLINGER 2007) a Germeringu (UENZE 2009). Zcela nová je informace o dalším rozlehlém (příkopem ohrazeném) sídlišti Etting na severním břehu Dunaje 13 km severně od Manchingu (ELLER – SIEVERS – WENDLING – WINGER 2012, 307-308). Lze sem zahrnout i Berching-Pollanten 50 km na sever od Manchingu a Kelheimu (naposledy SCHÄFER 2010) či Neubau u Lince. K tomuto výčtu lze připojit jen nečetná oppida: krom liminárního Manchingu a Kelheimu²¹⁷, (PAULI 1993) sem patří jen velmi špatně poznané Fentbachschanze (UENZE 1971: není jisto, že opevnění spadá do mladší doby laténské, rozsah osídlení není znám) a Leonberg (PIETSCH 2001; IRLINGER 2003; 2007). Naopak na Linecku potom rovněž Frein- a Gründberg (URBAN 1994).

Většina otevřených aglomerací trvá od LTB2/C1 do LTD1b, jejich rozkvět spadá do LT C. Kde je osídlení okolního území alespoň do jisté míry poznáno, se nejčastěji jedná o nevelké sídlištní kapsy, v nichž vedle samotné (často mírně diskontinuální) aglomerace potkáváme i další sídlištní jádra případně Viereckschanze, ne vždy je však jasný vzájemný chronologický vztah mezi nimi: ve Steinebachu jsou doložena nejméně dvě sídlištní jádra a jedna

²¹⁷ V bezprostředním okolí Kelheimu (PAULI 1993) je však doložena i Viereckschanze datovaná do LT C2-D1b (*ibidem*, 20-30) a několik pohřebišti (Kelheim, Weltenburg...), jejichž počátky sahají až do LT C1 (*ibidem* 25-26, 138-147, Abb 49; Abb 54; Abb 56: B). Autorka toto osídlení z nejasných důvodů zcela bagatelisuje *ibidem* 88-89). Je tedy zjevné, že lokalita byla frekventována a bezpochyby byla využívána zdejší železná ruda již ve střední době laténské.

viereckschanze (KAINDL 2010), v Germeringu byly asi 2-5 km od nevelké aglomerace (cca 300×150m) zjištěny čtyři další již velmi drobné sídlištní jednotky a viereckschanze; ve Straubingu fungují současně s aglomerací v místě přístavu dvě menší sídlištní a kultovní /?/ jednotky; proti Stöfflingu leží na druhém břehu Alzu Seebruck, římské *Bedaium*, s doloženou laténskou fází a dva kilometry odtud byla zjištěna opět viereckschanze. V okolí Manchingu jsou sice krom samotné aglomerace/oppida známy jen čtyři viereckschanze neznámé datace (ELLER – SIEVERS – WENDLING – WINGER 2012), nutno však podotknout, že povaha (jednota?) manchingské aglomerace ve střední době laténské není zcela jasná (pomněme na dvě středolaténská pohřebiště: KRÄMER 1985). Mírně odlišný je příklad Egglfingu (i zde jsou koncentrace nálezů navzájem odděleny volnými plochami), který, jak si všímá UENZE (2007) leží na rozdíl od většiny otevřených aglomerací nikoliv v otevřené úrodné krajině (jako nejnápadněji Manching či Steinebach) či na komunikačních liniích a uzlech (Manching, Berching, Stöffling, Straubing, Pasov) nýbrž v kopcovité krajině za horní dunajskou terasou, na níž se soustředí veškeré agrární osídlení oblasti, podobně jako později oppida.

Naopak nelze zatím v jižním Bavorsku zaznamenat žádný přesvědčivý doklad vztahu nížinné otevřené aglomerace a výšinného opevnění: Leonberg se sice nachází v údolí Innu proti ústí Alzu vedoucího od Stöfflingu, obě lokality však dělí 60 km, podobně problematické je uvažovat o vztahu Berchingu a Kelheimu; oppidum na Fentbachschanze se s otevřenými sídlišti zcela prostorově vylučuje.

Je třeba zmínit, že v jižním Bavorsku nedochází na rozdíl od Galie se vznikem opevněných lokalit (tj. v okamžiku opevnění Manchingu v LT D1) k žádné hluboké transformaci tohoto sídlištního schématu. Otevřené aglomerace fungují dále a nedochází k přerušení (nanejvýš k oslabení – např. Egglfing) ani složky sídlištní ani produkční. Naopak k zásadnímu zlomu dochází v průběhu stupně LT D1b, kdy jsou veškeré aglomerace, otevřené i opevněné, opouštěny a osídlení se rozpadá do nehierarchisované a decentralisované sítě (IRLINGER 2003; 2007) či (podle radikálnějších tvrzení – RIECKHOFF 1995) zcela zaniká.

Bavorsko-Durynské Pomohání. Severní Bavorsko je oproti jižnímu poznáno výrazně méně. Přesto jsou zde oppida i otevřená sídliště (skromně) doložena. Na Staffelbergu (ABELS 1986; *idem* 1987/1988) je obnoveno ranělaténské opevnění, stojí však za pozornost, že nálezy spon zde pokrývají i celou střední dobu laténskou (ABELS 1987/1988). V Horních Francích je doloženo i nejsevernější z bavorských otevřených sídlišť, zhruba třináctihektarový Altendorf u Bamberka. Na lokalitu jako první upozornil STÖCKLI (1979b), který si povšiml i shody mezi keramickým spektrem altendorfským a manchingským a naopak výrazných rozdílů oproti

spektru gleichbergskému. Altendorf souvisí dle jeho názoru zjevně s děním v jižním Bavorsku, jeho vztah s (ostatně 45 km vzdáleným) Staffenbergem není jasný.

Jižnímu Durynsku, vymezenému na severu Durynským lesem a Rhönem, dominuje oppidum Steinsburg na Malém Gleichbergu, stejně jako Staffenberg osídlené kontinuálně²¹⁸ od doby halštatské, nově opevněné v LTC2. V mladší době laténské z lokality pochází doklady zpracování železa (SPEHR 1971) a zapojení do dálkových kontaktů (PESCHEL 2005). Vedle Steinsburgu je v oblasti doloženo několikero menších opevnění obklopujících pahorkatinu na rozvodí Werry a Saaly (GRASSELT 1994; SEIDEL 2009). Nížinné aglomerace jsou zastoupeny sídlištěm Widderstatt u Jüchsenu (GRASSELT 1994) a výrobní zónou Brenlorenzen (FRITZ 2009). Ačkoliv mohla být sídliště zkoumána jen na omezených plochách, byla v obou doložena specialisovaná výroba (spony typu Beltz J ve Widderstattu, koncentrace hrnčířských pecí v Brendlorenzen), v případě Widderstattu se na základě četných dokladů nadregionálních kontaktů uvažuje (GRASSELT 1994) o centru obchodu mezi jiho- a středoněmeckou oblastí. K Brenlorenzenu zatím nejsou k dispozici přesnější chronologické údaje (v každém případě se jedná o lokalitu pozdně laténskou) Widderstatt je stejně jako Staffenberg osídlen po celé mlado- a pozdně laténské období. K zásadní proměně dochází až v průběhu stupně LTD1, kdy laténské osídlení oblasti zaniká.

Morava a Střední Podunají. Již v kap. 2.1 byla středodunajské oblasti s jejími otevřenými aglomeracemi a často drobnými opevněními věnována mimořádná pozornost. V rakousko-slovenském Podunají zasluhuje největší pozornost otevřená aglomerace v Roseldorfu o rozloze 22 (40?) ha, s plánovanou zástavbou a doklady koncentrace výroby, ražby mincí i kultovních aktivit (HOLZER 2007; *eadem* ed. 2009). Lokalita vzniká a prožívá svůj vrchol ve stupni LT C, stupně LT D1 se dočká (DEMBSKI 2009, 97) již ve výrazném útlumu (M.Karwowski, osobní sdělení). Jak již bylo zmíněno v kap. 2.1 jsou v oblasti „klasická“ oppida zastoupena jen na jejím východním okraji (Braunsberg; Bratislava; Plavecké Podhradie), v dalších případech se jedná o drobná výšinná sídliště (souhrnně JEREM – URBAN 2000), u nichž není často ani jista přítomnost mladolaténského opevnění (Oberleiserberg /KERN 1996; KARWOWSKI 2007b/; Leopoldsberg /URBAN 1999/; Thunau am Kamp /KARWOWSKI 2006/). Žádnému z nich nechce O. URBAN (1999, 230-231) přiznat funkce oppid a pokládá je jen za periferní jevy v oblasti zasažené jen nedostatečně příslušným středo- a severní evropským či galským vlivem, jejich funkci shledává v kontrole komunikačních linií

²¹⁸ Tak lze alespoň usuzovat podle nálezů spon, které pokrývají rovněž stupně LT B a LT C1, byť ve výrazně menším objemu než ve stupních Ha D-LT A a následně LT C2-D (GRASSELT 1992, 43, 45; PESCHEL 2005). O charakteru osídlení v této době nám to přirozeně neumožňuje vynést žádné závěry.

(JEREM – URBAN 2000). Připomeňme navíc, že na mnoha místních výšinných sídlištích oppidálních i neoppidálních je doložen stupeň LT C2 (Bratislava, Oberleiserberg, Plavecké Podhradie, Slatina nad Bebravou, Smolenice-Molpír). Vzájemné vztahy mezi sídlišti nejsou dobře pochopeny: Lokality jako Thunau nebo Devín (ale rovněž Bratislavu) lze přiřadit k tzv. sídlištím typu Zemplín; Roseldorf a Oberleiserberg jsou sice do značné míry současné, případný vztah mezi nimi však není zjevný a při vzájemné vzdálenosti 40 km se nezdá, že musel být nutně bezprostřední. Pokud se týče vztahu Oberleiserbergu a Bratislavy, byla konstatována zásadní odlišnost mincovních spekter a obě lokality tak zřejmě náleží odlišným kulturním („politickým“) okruhům (MILITKÝ 2011).

Na Moravě situace stojí zejména na pochopení vztahu dvou lokalit: Němčic (ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008) a Starého Hradiska (souhrnně MEDUNA 1970b; ČIŽMÁŘ 2002c; podrobněji k dílčím otázkám např. ČIŽMÁŘ 2002a; DANIELISOVÁ 2005). Němčice leží uprostřed Hané, obklopené četnými dalšími drobnějšími sídlišti (DANIELISOVÁ 2009, fig. 2), k významu Němčic z hlediska výrobního a distribučního není nutno nic dodávat. Lokalita se datuje do doby LT B2-LT C2, vrchol prožívá v údobí LT C1-C2. Ve stupni LT C2 se její osídlení kryje s osídlením nově vznikajících opevněných lokalit: oppida Staré Hradisko na předhůří Dražanské vrchoviny a v ústí Moravské Brány oppida Hostýn /LUDIKOVSKÝ 1971/, a několika dalších drobnějších výšinných sídlišť, náležejících již spíše do okruhu Púchovské kultury (Loučka /ČIŽMÁŘ – SALAŠ 2009/; Kotouč, Požáha /ČIŽMÁŘ 1991/. Podle současné interpretace (ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008) s sebou nese přesun sídlištního těžiště z Němčic do Starého Hradiska i posuny v hospodářské orientaci celého regionu z jihovýchodu (Podunají) na západ (Čechy). Vztah Starého Hradiska a Němčic v době jejich vzájemného „soužití“ v LT C2 ani důvody jejich zájemného „vystřídání“ nejsou jasné. M. Čižmář (ČIŽMÁŘ – KOLNÍKOVÁ – NOESKE 2008, 666) hovoří o výrazných proměnách, jež je hypoteticky možno spojit s tažením Kimbrů a Teutonů, nemluví však ani o ústupu němčických obyvatel do (ostatně 40 km vzdálené) hajitelné polohy na Starém Hradisku, ani jinak myšlenku nekonkretisuje. Zdůrazňuje přitom více odlišnost než shody mezi oběma lokalitami a jejich hospodářstvím. Ačkoliv ostatní výšinné lokality (Hostýn, Loučka, Požáha) do těchto úvah konkrétně nevstupují, nelze v dalším zapomínat na jejich přítomnost.

Čechy V Čechách je dosud známa (a bohužel vinou moderní zástavby málo poznána) jediná otevřená aglomerace, Lovosice. V. SALAČ (např. 1990a; 2000b) předpokládá přítomnost dalších na přirozených komunikačních osách a uzlech, např. na Kolínsku (srov. též MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984a, 153) a tento předpoklad snad do jisté míry potvrzují nové

objevy v Žehuni, poznání tohoto typu aglomerací je však stále oproti sousední Moravě a zejména Bavorsku zcela částečné. Rozloze některých menších otevřených aglomerací by se blížilo například sídliště Mšec I v loděnické „industriální zóně“, tato rozloha však možná vznikla periodickými posuny sídliště (VENCLOVÁ *et al.* 2001, 179-180). Podstatnější než rozměry tohoto sídliště je skutečnost, že se na loděnicku podařilo pro předoppidální období doložit soustředění osídlení s cílem částečné druhotné specialisace (VENCLOVÁ *et al.* 2001). V osídlení regionu lze rozpoznat několik mimořádně hustých seskupení obytných a výrobních areálů (*ibidem*, 179-180), v rámci jednoho z nich – Mšeckého – se pak předpokládá (*ibidem* 211) funkční rozlišení sídlišť, z nichž dvěma jsou připisovány centrální role správní (Mšec I) a „duchovní“ (Mšecké Žehrovice). Podobné schéma – ač méně detailně dokumentováno – lze doložit i na Říčansku a povodí Otavy a v jižních Čechách obecně (MICHÁLEK 1995). O situaci například na Českokrumlovsku není pro předoppidální období dostatek zpráv, užívání grafitové keramiky již ve stupních LT B-C1 (VENCLOVÁ *ed.* 2008a, 98, tab. 6) ale ukazuje, že tento materiál zde byl dobýván (a oblast proto osídlena či přinejmenším frekventována) již v této době. Soustředění osídlení (byť v méně příhodných krajinných podmínkách rozptýleného) u nerostných zdrojů lze považovat za proces analogický či paralelní k formování rozlehlých sídlištních aglomerací, případně jemu předcházející. Tak např. Th. SCHÄFER (2010, 234-235, mapa Abb. 169) předpokládá i v okolí Berchingu-Pollantenu jistou formu „industriální zóny“ zaměřené (tak jako aglomerace sama) na zpracování zdejších železných rud.

Oppida pak vznikají (převážně v LT C2) sice zcela mimo polabskou nížinu, kde jsou známy či tušeny otevřené aglomerace, a naopak na periferii či za periferiemi dlouhodobě osídlených i nově „kolonizovaných“ („industriálních“) sídlištních komor²¹⁹. Stojí za pozornost, že založení hradeb předchází na místě všech středočeských oppid již předoppidální fáze lidské přítomnosti. Ta je sice vysvětlována víceméně jako „stavební horizont“ (DRDA – RYBOVÁ 1997), avšak středolátské pohřby na Závisti (opevněné v průběhu stupně LTC2) či přítomnost artefaktů stupně LT C2 i C1 na Stradonicích²²⁰ (VENCLOVÁ 2011, 668) opevněných ve stupni LT D1 naznačují že se mohlo jednat o osídlení či frekventaci poměrně dlouhodobou. Ve struktuře osídlení se tato změna projevuje různě: některé „výrobní zóny“ (Mšec) jsou opouštěny, jiné dále vzkvétají (jižní Čechy). Pokračuje i osídlení centra v Lovosicích, které

²¹⁹ Z tohoto obrazu se dosud vymykají Hrazany, v jehož okolí dosud nebylo soudržné předoppidální osídlení zjištěno.

²²⁰ Jako „stradonické“ jsou v Národním Museu chovány pocházejí rovněž spony stupně LT B1 (Břeň 1964, 197-200, Tab. I), vzhledem k několikrát již zmíněné problematičnosti stradonického nálezového fondu však k nim nelze přistupovat nekriticky.

s oppidy udržuje kontakt. Není přitom pochyb o kontaktech hospodářských, nakolik je možno oppida a Lovosice považovat za součást jednoho „politického“ systému je otázkou.

Podobně jako v Bavorsku totiž není jasné, v jakém měřítku tento stav pozorovat: odráží rozdělení země na neoppidální sever²²¹ a oppidální jih i rozdělení kulturní? Tvoří všechno oppida jednotný systém? Nebo je třeba pojímat odděleně například Závist a Stradonice (na jižní periferii středočeské sídištní komory) a oppida jihočeská? Lze si představit, že například stranou ležící České Lhotice představují nezávislou jednotku, podobně, jako si s jediným oppidem (Alesí) vystačila nevelká středogalská *civitas* Mandubiů?

Model „kolonisace“ vycházející ze Závisti a postupným zakládáním dalších a dalších oppid postupující stále hloub na jih a západ Čech (DRDA – RYBOVÁ 1997; *idem* 1998), stojí především na vnitřně sice koherentní historické argumentaci, kterou však z vnějších důkazů podporují pouze poměrně nejisté chronologické indicie (jejichž platnost byla navíc zpochybněna zde v kap. 2.3). Centrální role Závisti mezi českými oppidy je navíc spíše než ověřeným faktem jen návrhem, stojícím vlastně pouze na její rozloze (viz výše), a přehlížejícím její poměrnou bezvýznamnost z hlediska nálezů oproti například Stradonicím.

Oppida jsou v Čechách zakládána v oblastech řídko osídlených (avšak osídlených!) již od střední doby laténské a poměrně logicky tak zapadají do rámce zasedlování jižní poloviny Čech (MICHÁLEK 2003, 174). Nutno přiznat, že ve srovnání s poměrně nesmělými doklady středolaténského osídlení se jeví vznik oppid jako velice „náhlá“ a radikální změna. Zároveň je však nutno zmínit, že možná z důvodu malé cílené probádanosti, možná z důvodu omezených datovacích možností sběrového materiálu jsou dosud nedostatečně poznány teritoriální předpoklady vzniku oppida a naopak jeho dopady na sídištní strukturu, tedy jinými slovy proměna, která na teritoriu probíhá v klíčovém „okamžiku“ založení. Ačkoliv se takový požadavek možná může zdát neskromným, má poznání této proměny zásadní význam pro pochopení celého procesu.

²²¹ Snahy lokalisovat další oppida do severní poloviny Čech (Češov, Úhošť: WALDHAUSER 1970, 1984b;) se neseťkaly s obecným souhlasem (VENCLOVÁ 1987. Stopy osídlení na lokalitě nedávají). Výšinné lokality v Polabí (Kolo u Týnce nad Labem /SEDLÁČEK 1981/ či Strěkov /CVRKOVÁ – SALAČ 2001/).

		LT C1	LT C2	LT D1a	LT D1b	LT D2a	LT D2b
Berry	Châteaumeillant		A	O	O	O	
	-Levroux les Arènes	A	A				
	-Levroux Tour			O	O	O	
Auvergne	Varennes sur allier	A	A				
	-Aulnat	A	A				
	-Corent			O	O	O	
	-Gergovie					O	
Středových. Francie / Centre - Est	-Avallon „Damoiseau“		A	A			
	-Avallon/Aballo				O	O	
	-Bibracte			o	O	O	O
	-Sources de l'Yonne					A	
	-Chalon – Lux	a	A	A	a		
	-Chalon – St. Rémy					A	
	-Verdun – Le Bourg				a		
	-Verdun – Petit Chauvrot						
	- Mâcon			o	O	O	
	- Varennes-lès-Mâcon			A			
-Saint-Symphorien			A				
Besançon	+	a	O	O	O	O	
Horní Porýní	-Breisach Hochstetten	A	A	A	A		
	-Breisach Münsterberg					V	
	-Basel Gasfabrik	A	A	A	?		
	- Basel Münsterhügel				?	V	
	- Tarodunum				O		
-Zarten-Rotacker		A	A				
		LT C1	LT C2	LT D1a	LT D1b	LTD 2	
Jižní Bavorsko	Manching	A	A	O	O	-	
	Kelheim	?	?	O	O	-	
	Berching-Pollanten	A	A	A	A	-	
	Eggfing	A	A	a	a	-	
	Straubing	a	A	A	A	A	
	Fentbachschanze	?	?	O	O		
	Steinebach	A	A	A	A		
Čechy / La Bohême	Lovosice	A	A	A	A		
	Mšec 1	a	a				
	Mšecké Žehrovice	++	++	+			
	Závist	+?	O	O	O		
	Stradonice	+?	+?	O	O		
	Hrazany		O	O	O		
	Třísov		O	O	O		
České Lhotice		O	O				
Durynsko / Thuringie	Gleichberg	+	O	O	O		
	Jüchsen	a?	A?	A?	A?		
Morava	Němčice	A	A				
	Staré Hradisko		O	O	O		
Střední Podunají	Oberleiserberg	V	V	V	V		
	Roseldorf	A	A	a	A		
	Thunau am Kamp	a	a				
	Bratislava	O?	O	O	O	?	

Tab. 4.2.2

Přehled sídlištní dynamiky v mladoláteckém Zaalpi

Chronologické fáze zachovány podle příslušných oblastí (tabulka podle nich rozdělena)

Vysvětlivky:

+ = lidská přítomnost na lokalitě

O = oppidum
o = možné oppidum

A = aglomerace
a = možná aglomerace

V = výšinné sídl.

Závěr:

Tento rychlý přehled jednotlivých sídlištních systémů a jejich proměn ukázal, že oppida a otevřené aglomerace se v jednotlivých částech laténského světa vyvíjely podle velice různorodých schémat. Zdánlivě totožného stavu (otevřené aglomerace jsou nahrazovány oppidy) se dosahuje prostřednictvím zcela odlišných procesů probíhajících ve zcela různorodých chronologických rámcích a ostatně i výsledné sídlištní systémy se navzájem silně odlišují.

Vznik oppid přitom může probíhat podle různých scénářů i rámci jediného kulturního („politického“) celku, jak ukazuje příklad Berry. Zde, jak bylo ukázáno, vzniká jedno oppidum (Châteaumeillant) ohrazením staršího sídliště, zatímco druhé je výsledkem přesunu takového sídliště (Levroux). Další oppida (Saint-Marcel, Hérisson) zde vznikají zcela na zelené louce.

V některých oblastech provází vznik oppid úplné přeskupení sídlištní struktury (Auvergne, Středovýchodní Francie), jinde (například v Bavorsku*) zůstane opevnění některých lokalit prostě etapou kontinuálního vývoje. Některá oppida vznikají opevněním lokalit osídlených již v době opevnění bezprostředně předcházející (Châteaumeillant, Besançon, Manching, Steinsburg, Závist? Stradonice? Bourges?)²²² v jiných případech jsou oppida zakládána na místech, na nichž není doloženo osídlení před výstavbou opevnění (Gondole, Fossé des Pandours) a občas ani po něm (Tarodunum). Některá oppida se vyznačují centrální polohou v příslušné sídelní komoře (Bourges), jiná jsou umístěna na její periferii (Auvergne, Horní Rýn, Morava, Čechy?).

Tato sídlištní schémata jsou bohužel většinou demonstrována příklady vypracovanými pouze na oppidech a otevřených aglomeracích, případně Viereckschanzích, drobné zemědělské osídlení do nich většinou není zahrnuto a tím se komplikuje možnost pochopení sídlištní struktury jako celku. I naše znalosti o zázemí jednotlivých českých oppid jsou dosud značně nevyvážené, převážně dostupné ve formě přehledů laténského osídlení v okolí jednotlivých lokalit, např. Třísov (ZAVŘEL 1996) a Stradonice (POLIŠENSKÝ 2003; STOLZ - ŘEZÁČ 2005). Podrobně byla problematika analysována (se zaměřením na vzájemné synchronní hospodářské vztahy) jen v případě Českých Lhotic a Starého Hradiska (DANIELISOVÁ 2008; 2009; 2010). I sebepečlivější analýza osídlení slibuje přinést informace k okolnostem vzniku oppid a jeho projevu na okolním prostředí pouze v případě, že bude možno jednotlivá sídliště přesněji zadatovat, a sledovat tak diachronní obraz sídlištní dynamiky. Takové podmínky u většiny zjištěných agrárních sídlišť bohužel nejsou.

²²² Poměrně mnoho je pak oppid osídlených již v době halštatské a či časné době laténské (Závist, Hrazany, Manching, Steinsburg, Staffelberg, Donnersberg, Boviolles, Bibracte?, Corent, Bourges...). viz následující oddíl.

Vzdor těmto obtížím se lze pokusit srovnat představená sídlištní schémata s modely sídlištní struktury známými ze Středomoří. Modelů zacházení s teritoriem lze na základě prostého porovnání předložit překvapivě mnoho: situace v jižním Durynsku s jediným centrálním oppidem, menšími opevněními po obvodu kotliny a „emporiem“ v nížině upomíná například na organizaci teritoria v etruských metropolích.. Specifická situace na horním Rýnu - na hranici oblastí, kde lze ještě reálně uvažovat v měřítku *civitates* - byla rekonstruována jako rozptýlený sídlištní systém s jednotlivými centrálními funkcemi rozdělenými mezi jednotlivé typy sídlišť a s důrazem na místní nezávanost centrálních funkcí administrativních. Taková představa dokonale naplňuje sídlištní schéma *kata komas* charakteristické pro horské oblasti Itálie a Řecka. Nesmírně odvážná představa o sídlištním systému biturižském by svojí komplexitou bezmála překonával i felsinské Popádí, myšlenku je však lépe ponechat otevřenou doklad pro ni nebudou sneseny hmatatelnější důkazy. Podobně propracovaný systém s otevřenými industriálními aglomeracemi na komunikačních uzlech, několika opevněními a mocnou centrální lokalitou však přesto představuje Bavorsko. Nutno však poznamenat, že tento stav je až výsledkem dlouhého vývoje, v němž je iniciátorská role Manchingu (na rozdíl od etruské Felsiny) pouze možná nikoliv jista. V LT C1/C2 je například mezi nehrazenými aglomeracemi v Manchingu a Berchingu-Pollantenu jen malý rozdíl z hlediska struktury zatímco výrazné rozdíly ve složení mincovních spekter v těchto raných fázích obou nalezišť (SCHÄFER 2010) naznačují jejich jistou vzájemnou kulturní či politickou nezávanost. Namísto teritoria centralisovaného od počátku kolem Manchingu je tedy spíše možno uvažovat o původně volné síti sídlišť, mezi nimiž postupně Manching nabyl vrchu.

Tato poznámka je jen další připomínkou, že srovnání se Středomořím má pro nás především hodnotu modelu: lze samostatně srovnávat jednotlivé stavy vývoje a procesy od jedněch k druhým vedoucí a tyto pak vzájemně kombinovat a především adaptovat je na místní územní, hospodářské a další podmínky. Naopak snaha přenášet za Alpy kompletní schémata sestávající z výchozího stavu → stavu konečného („rovnostářské“ hroby → města /PERONI 2000/), či (ještě hůře) pouze jednotlivé situace („podobná“ opevnění), nemohou než skončit ve slepé uličce konstatování podobnosti/nepodobnosti bez možnosti podat jakékoliv vysvětlení. Je proto vhodné pokusit se studovanou problematiku rozšířit o rozměr společenský, jenž nám umožní (i za pomoci písemných pramenů) zkoumat urbanisační procesy v jejich vlastním příčinném kontextu, jejich podmínky a výsledky.

Na základě tohoto konstatování považuji za vhodné nahlédnout zaalpské aglomerační procesy modelem samnitských a umberských teritoriálních či kmenových států“. Tento model

zacházení s územím, které není plně centralisováno ale skládá se z menších jednotek, v jejichž rámci jsou různé aspekty centrality rozděleny mezi drobná sídliště, aglomerace (případně postupně opevňované), sídla elit a výšinná opevnění nejspíše odpovídá zaalpské sídlištní struktuře a hierarchii, jak byla představena na základě písemných pramenů (DOBESCH 2004), jeho prvky byl shledány například na horním Rýně. Podobné schéma bylo navrženo i pro jižní Avuvergne lze nejspíše aplikovat na středovýchodní Galii, střední Podunají, lze jej navrhnout i pro stredo- i pozdně laténské jižní Bavorsko a – což je pro nás nejdůležitější – pro Čechy (ve velmi skromném formátu by platilo například na Mšecku, kde bylo navrženo oddělení centrality správní a duchovní). Vzhledem k různorodosti všech těchto oblastí z hlediska utváření krajiny, přírodních zdrojů, komunikačních podmínek atd. ústí přirozeně tento stav ve výsledky do jisté míry odlišné od situace v Samniu či Umbrii ale i od sebe navzájem. V oblastech jako Bavorsko či Berry je při úrodnosti a snadné prostupnosti území možno očekávat i větší možnosti konečné centralisace, zatímco například v německém Mittelgebirge či v Čechách se s větší pravděpodobností udrží schéma decentralisované.

Severoitalští Keltové zůstávali dosud zcela stranou srovnání, neboť v naprosté většině ohledů zůstávají jejich sídliště nepoznána. O struktuře osídlení si však na základě písemných i archeologických pramenů lze učinit jistou představu a ta (například v případě Bójů) naznačuje právě rozptýlenou strukturu společenskou (112 kmenů zmíněných Catonem²²³ znamená zajisté ne pouze členění rodové ale zejména administrativní) i teritoriální s přítomností neopevněných (?) nížinných aglomerací (přesněji jedné aglomerace – torsa někdejší etruské Felsiny), drobných výšinných „castell“ v horách na periferii sídlištní komory a se svatyněmi uvnitř aglomerací i volně v krajině (PEYRE 1992). Sídlištní schéma, které si v Popádí třetího století musíme představit, odpovídá tedy do značné míry situaci známé v téže době z Bavorska či středního Podunají. Znamená toto tvrzení, že původ stredoevropských aglomerací je nutno hledat v keltském Popádí, jen se jeho přenos posouvá o sto let před vznik oppid již do střední doby laténské? A jak v tomto schématu vysvětlit vznik oppid, pro něž v Popádí nejsou doloženy přesvědčivé obdoby?

Odpověď na obě tyto otázky mohou poskytnout společenské procesy, které v keltském světě probíhaly nejenom v „okamžiku“ ale i po dlouhá desetiletí předcházející vznik otevřených aglomerací i oppid. Ten je jen jejich posledním krokem. Po vzoru středomořské archeologie tedy v posledním krátkém oddílu opustíme archeologii výhradně sídlištní a zaměříme se na širší problematiku společenských proměn, které dosáhly vrcholu ve třetím století, v době hluboce předoppidální, k níž nás však předchozí rozbor opakovaně přiváděl.

²²³ *apud* Plinius NH III. 116.

4.2.3 oppida, otevřené aglomerace, procesy urbanisační a společenské

V oddílu 4.1 byl konstatován význam, který je ve středomořské archeologii přikládán sociálnímu aspektu vzniku města. Ten je zde – v poliadických společnostech – vlastně totožný se vznikem státu a formální stránka problematiky, tj. formování sídlištní aglomerace, nabývá v tomto smyslu význam vskutku podružný. Nahlíženo schématy středomořské archeologie nelze za proměnami sídlištní struktury v mladolátenském Zaalpí neshledat hluboké společenské transformace. Pokud kumulace osob v „industriálních zónách“ může (ale rozhodně nemusí) být ještě pokládána za proces do jisté míry živelný, jejich další fungování, zajištění odbytu výrobků, vznik aglomerací a koncentrace výroby v nich, to vše předpokládá (a stupňuje) vysokou míru společenské organizace a existenci politické či mocenské autority. Ta je potom přirozeně naprosto nezbytným předpokladem ke změně natolik zásadní, jakou je vznik výšinných sídlišť a zejména jejich obehnání monumentální kamennou hradbou. Zároveň však nebyly modely, předložené pro vznik středomořských měst, shledány zcela uspokojivými pro vysvětlení vzniku aglomerací zaalpských. To je zcela logické neboť, jak bylo ukázáno v předchozím oddílu, keltské sídlištní systémy neodpovídají svojí strukturou poliadickým společenstvům, tj. klasickým středomořským městským státům, nýbrž státům kmenovým, teritoriálním, typickým pro periferní oblasti klasického světa. Tato podobnost přirozeně nekončí ve způsobu nakládání s územím: na základě písemných pramenů dochovaných zejména pro Galii lze zásadní podobnosti shledávat i na rovině politického uspořádání (DOBESCH 1996; 2004). Galie pozdně laténského období je složena z rozsáhlých (a vnitřně málo soudržných) kmenových států vedených nobilitou zakládající svoji moc na kontrole zemědělské produkce, výroby a obchodních cest (výběr daní a cel) a opírající se vojensky a mocensky o složitou síť příbuzenských, družinických a klientských vazeb (DOBESCH 2004, 27-28; COLLIS 2012). Tyto jednotky jsou založeny na principu teritoriálním, nikoliv lokálním. Vzdor (či díky?) vnitřním pnutím (BG VI, 11.5) a neustálému zápasu o moc mezi členy nobility (tento zápas je vlastně hybnou silou takového politického systému) dokáží kmeny (*civitates*) jednat jako politicky a vojenský činitel. Formování těchto společensko-teritoriálních jednotek spadá v Před- i Zaalpí do střední době laténské (viz již PLEINER 1979; COLLIS 1995; *idem* 2012; FICHTL 2004a).

Politickými celky byla přirozeně již halštatalaténská „knížectví“, povaha moci zde však byla od pozdějších kmenových států zcela odlišná: lokálně koncentrovaná a založená na rodové linii (tomu alespoň nasvědčují mohylové pohřby), nikoliv na vojevůdcovských schopnostech či charismatu (jako v době keltských tažení do Středomoří) či na rovnováze mezi

panovníkem (či panovníky) a aristokracií (jako v době keltských válek v Itálii třetího století) anebo nakonec na složitém systému mocenských a oobních vazeb mezi nobilitou jako právě v době oppidální (DOBESCH 1996). I pokud bychom tedy doslova věřili Liviovu líčení keltského vpádu do Itálie a z něho odvozovali, že kořeny pozdějších *civitates* leží již na přelomu 5. a 4. stol. (COLLIS 2012), nejednalo by se o více než o kontinuitu etnonyma, jehož náplň mohla během následujících tří či čtyř staletí podstoupit radikální přeměny. V dějích čtvrtého století jakýkoliv dojem organisovaných státních celků zaniká a z archeologického záznamu nezačne být jednoznačně patrný dříve než v LT C2 či D1 (viz výše). Pochopit transformaci, která k tomuto novému stavu vedle, se můžeme pokusit na základě indicií z nesídlištních či ne pouze sídlištních archeologických kontextů.

Na základě pohřebního záznamu byly ve střední Evropě bohaté na laténská pohřebiště přirozeně vypracovány četné modely struktury a vývoje keltské společnosti (např. BUJNA 1982; WALDHAUSER et al. 1987). Namísto nich zde budu pracovat s modelem, jenž vypracoval St. MARION (2007) na základě analýzy sídlišť a zejména pohřebních milodarů z Pařížska. Jedná se tak možná o model prostorově vzdálený, zato o něco dynamičtější, více provázaný s problematikou vývoje aglomerací a s obecně hospodářským přerodem zaalpského světa a nakonec zároveň o model do značné míry nejaktuálnější a nejkonkrétnější.

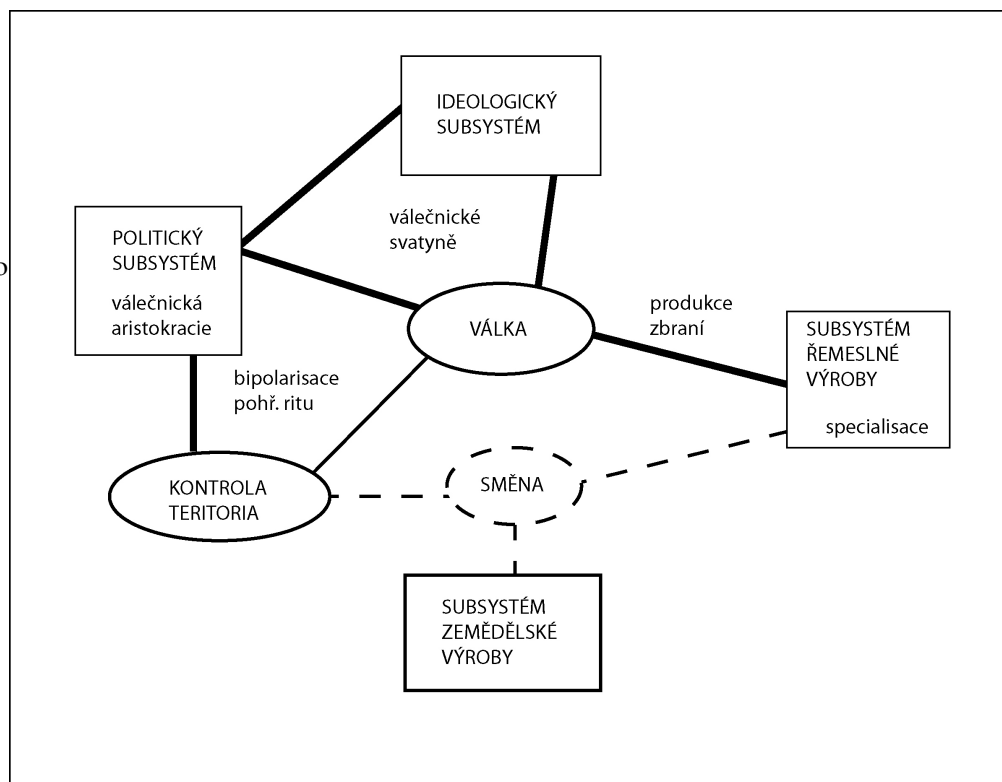
Mezi milodary konstatoval Marion mj. od konce LT B2 postupnou „demokratisaci“ pohřbů s rostoucím podílem lokálních materiálů a artefaktů vyráběných „sériově“ (tj. železo, černé materiály a sklo na úkor bronzu). Vzrůstající počet pohřbů (včetně četných bez výbavy) i pohřebišť samých lze brát za důkaz rozšiřování těch částí komunit, které měly nárok na archeologicky sledovatelný pohřeb. Neustále sílící zastoupení bojovnických hrobů odráží podle Mariona názoru růst vojsk, který odráží rostoucí míru společenské integrace. V závěru stupně LT C1 začne zbraní v hrobech ubývat, tehdy je však již význam válečnictví pro komunitu ostentován svatyněmi jako Ribemont-sur-Ancre či Gournay sur Arronde, jejichž umístění v krajině bez vazby na konkrétní sídliště dává jasně najevo jejich nadkomunitní regionální význam.

Celé toto schéma pak naznačuje integraci řady komunit v jeden regionální celek, tj. zároveň organisovanou kontrolu nad daným územím, jeho souvislé osídlení a intenzivnější zemědělské využití (=růst komunit) a zároveň rostoucí míru specialisované výroby (=proměny ve volbě materiálů, nezbytnost pro vyzbrojení větších vojsk). Vznik prvních otevřených aglomerací (v případě Ile-de-France se jedná o Bobigny) je logickým vyústěním tohoto procesu.

Obr. 4.2.4:

Schéma
společenského
a
hospodářského
vývoje v
Ile-de-France
(LT B-LT C)

(Marion 2007)

Marionova teze je zde přebírána jako možný model společenského a hospodářského vývoje, nikoliv nutně jako schéma, které musí bez výjimky platit pro celé Zaalpí, přesto však mnohé jeho body vystihují velmi přesně situaci i v jiných oblastech laténské kultury (kde můžeme předpokládat více méně v totožné společenské a hospodářské podmínky). Z hlediska volby materiálů odpovídá situaci pozorované v Čechách (železo: SALAČ 1990b; sklo a černé materiály: např. VENCLOVÁ 1990; 1995; 2001; bezmála totožné schéma rozvoje nakládání s materiály načrtává ostatně již R. PLEINER /1979, zejm 44-48/).

Zároveň tento model vývoje společnosti souzní dobře s rekonstrukcemi vývoje politické struktury keltské společnosti, jak je rekontruována na základě písemných pramenů (DOBESCH 1996; *idem* 2004).

Není nepodstatné, že pro prostředí samintské – v němž jsme shledali značné podobnosti s laténským světem z hlediska sídlištní struktury – předkládá G. TAGLIAMONTE (1996, 128-136) v mnoha ohledech velmi podobný model formování samintské společnosti: motorem společenské integrace je zejména v horských oblastech Samnia právě válka, která si vynutí posílení společenské soudržnosti a sebedefinice proti vnějšku. Tvoří se tak lokální, regionální a nadregionální komunity, integrované především coby bojové svazy. Centralitu pro takové jednotky představují v první řadě svatyně, přesto se rovněž v téhle fázi zobečňuje užívání a zejména opevňování výšinných posic a zároveň se formují první aglomerace na přirozených

komunikačních uzlech.. Je nasnadě, že všechny tyto jevy spolu do značné míry příčinně souvisí a že jsou odrazem změně společnosti situace.

Marionovské schéma lze s drobnými modifikacemi závisujícími na lokální situaci snadno aplikovat na mnohé další oblasti laténského světa či přesněji doplnit či ilustrovat příklady z dalších oblastí. Omezíme-li se jen na střední Evropu (souhrnně viz např. VENCLOVÁ 2009; SALAČ 2011), nárůst osídlení od LT C1 a jeho šíření i do oblastí předtím bezmála liduprázdných (jižní Čechy) zde již bylo zmiňováno nesčetněkrát, stejně jako konstatování rozvoje zpracování železa či skla a jeho souvislosti s koncentrací osídlení již v době předoppidální v Čechách (VENCLOVÁ 2001, VENCLOVÁ et. al 2008) či Bavorsku (SCHÄFER 2002; 2010). Tuto technologickou revoluci třetího století provází ještě jedna převratná inovace: zanedání mince, dokazující existenci nadregionálního systému hospodářského (?), politického (??) rozhodně však v nejširším smyslu kulturního, a jistou formu uznávané autority.

Přínejmenším dva z těchto jevů – přijetí mince a zpracování skla – bezpodmínečně za Alpy dorazily ze středomořského světa. Ze středolaténského Zaalpí (zhusta z otevřených aglomerací) jsou krom toho, jak bylo ukázáno v kapitole 3, doloženy poměrně nečetné ale přesto přesvědčivé doklady kontaktů se Středomořím již v takto raném období. Neustálé kontakty mezi oběma oblastmi dokládají i písemné prameny (viz 3.3.3.2). Tyto kontakty bezpochyby rozhodujícím způsobem přispěly k rozvoji v oblasti technologií a společenské procesy, které zde sledujeme, možná do jisté míry urychlily. Samotné tyto procesy však není možno považovat za jejich bezprostřední důsledek: za prvé se odehrávaly bezmála paralelně v širokém pásu od středního Podunají po Atlantické pobřeží, za druhé nejednalo se o události ale o dlouhodobé procesy, jimiž zaalpská společenství reagovala na vlastní vnitřní potřeby. Pokud lze náznaky podobných situací, jakých jsme svědky v Zaalpí zaznamenat i u popádských Keltů, je tak tomu v prvé řadě proto, že na obou stranách Alp podstupovala keltská společenství podobné procesy.

Zásadní pro (sebe)definování kmenových států se zdá v této rané fázi být význam svatyň (viz již COLLIS 1995), který byl výše zdůrazněn pro severní Galii (ale i Samnium). Ve střední Evropě jsou právě (nemnohé) svatyně zásadní složkou dobře poznaných otevřených aglomerací. Tak je tomu v Manchingu (kde právě kultovní stavby patří k nejstarším doloženým kontextům) či v Roseldorfu. Stejná je situace i ve východní Galii (BARRAL – NOUVEL 2012) či později v Pomoselí (FERNÁNDEZ-GÖTZ 2012). V Čechách, kde na rozdíl od jiných oblastí laténského světa nejsou rituální areály (zejména ne komunitního charakteru) známy (souhrnně VENCLOVÁ ed. 2008b, 92), zůstává tento aspekt přirozeně nepoznán. Ne

zcela přesvědčivá je i rituální interpretace některých objektů identifikovaných na oppidech (DRDA – RYBOVÁ 2001, 334, 344; BŘEŇ 1975b).

Vznik oppid (na rozdíl od dosud popsaného plynulého vývoje společnosti a sídlištní struktury), působí v tomto prostředí náhle, nelogicky či cizorodě. Přesto si troufám tvrdit, že na základě závěrů dosud zde pojednávaných otázek lze i jej do tohoto schématu organicky začlenit. Dosud zde bylo konstatováno, že oppida se navzájem velmi silně odlišují co do formálních rysů i co do doložených funkcí; že vznikají ve východní části zaalpské Evropy v LTC2, dále na západě až v LT D1, tento rozdíl však může být dán do jisté míry užitím odlišných chronologických systémů a ačkoliv není pochyb o tom, že ve střední Evropě jsou oppida starší, je tento rozestup asi kratší, než by se mohlo zdát.

Spíše výjimečně je na některých oppidech doložen plynulý vývoj od středolatské aglomerace (Manching, Besançon?, Chateameillant), poměrně často je však konstatována přinejmenším stopová lidská přítomnost na lokalitě v době předoppidální (Závist, Stradonice, Hrazany, České Lhotice, Plavecké Podhradie, Velem, Donnersberg, Bibracte? /GUILLAUMET 2003/ Corent /POUX ed. 2011, 236-237/). Poměrně početné jsou případy, kdy je oppidum založeno na místech osídlených v rané době laténské či pozdní době halštatské, ať už je lidské osídlení v této době zastoupeno hradištěm (Závist, Vladař /CHYTRÁČEK – ŠMEJDA 2005²²⁴/, Steinsburg /PESCHEL 2005/, Staffelberg /ABELS 1987/1988/, Gergovie /POUX 2011, 240/; Bourges), prostým sídlištěm bez (doloženého!) opevnění (Hrazany /JANSOVÁ 1982; ČTVERÁK 2002/, Manching /SIEVERS 2003, 22/), či přímo mohylovým pohřebištěm jako v případě Českých Lhotic (DANIELISOVÁ 2010). Pro situaci v Galii srov. METZLER – MÉNIEL – GAENG 2006. Ve výjimečných případech lze přímo uvažovat o jisté kontinuitě lidské přítomnosti na lokalitě (samozřejmě s výrazně se měnící povahou této přítomnosti) od doby starolatské po dobu oppidální (Vladař, Závist?, Steinsburg, Staffelberg a četná další oppida středního Německa: Donnersberg Martberg, Dünsberg, Milsenburg atd. ale rovněž Milano).

V průběhu celé práce byla opakovaně konstatována nesmírná různorodost oppid z hlediska formálního i (podstatněji) funkčního. V tomto ohledu je možno připomenout například podrobně zde (kap. 3.1) zkoumanou problematiku středomořských importů, které se v Čechách soustředí téměř výhradně na oppidech, i na nich jsou však rozšířeny velmi nerovnoměrně a naznačují tak, že oppida byla do dálkových kontaktů (či spotřeby/užití jejich artiklů?) zapojena nestejnou měrou (to platí i pro lokality do jisté míry „sousední“ jako Stradonice a Závist).

²²⁴ V mladší/pozdní době laténské lze uvažovat o osídlení lokality, o oppidu přirozeně za současného stavu poznání hovořit možno není.

Rovněž z hlediska výrobní centrality a přístupu k surovinám se role oppid jeví jako významná (těžba či zpracování železa = Kelheim, Manching /SCHÄFER 2002/, Staré Hradisko /ČIŽMÁŘ 2002a/; zlata = Závist /DRDA - RYBOVÁ 1997/; Hrazany? Bibracte? Grafitu = Trísov), v mnohých jiných případech ji však doložit nelze (Bratislava, Besançon, Châteaumeillant...).

Jak bylo ukázáno výše, vzdor všem pochybnostem, které byly k tomuto bodu vyjadřovány, mohou oppidální fortifikace ve válce, jakou byla soudobá zaalpské společnost schopna vést, úspěšně plnit obranné funkce. Jejich role v tomto ohledu sice spočívá především v odrazení nepřítele od útoku či dlouhodobého obležení, které by při úrovni soudobé logistiky nebyl schopen úspěšně vést a ostentační prvek (vlastní každé fortifikaci) zde tak hraje roli přinejmenším srovnatelnou s vlastní funkcí bezprostředně vojenskou. V tomto ohledu by ve prospěch lepší hajitelnosti oppid paradoxně hrálo i jejich často zmiňované „nelogické“ umístění v nehostinných oblastech.

Centralita administrativní je doložena veřejnými a komunitními stavbami správního charakteru, a to zejména v Galii většinou až ve velmi pozdní době pocaesarovské. Komunitní (politický, správní) účel těchto staveb je navíc v mnoha případech pouze neověřenou hypotézou, zakládající se na (volné) formální podobnosti příslušnými administrativními stavbami středomořskými: viz např. „volební galerie“ ve Villeneuve St. Germaine či „basiliku“ na Bibracte (srov. MARC 2011). Architektonická monumentalita však přirozeně není podmíněným rysem areálů, v nichž je vykonávána administrativní centralita: tuto roli může plnit jakýkoliv nezastavěný (případně ohražený) prostor, tj. shromaždiště (tak je tomu i v římské Itálii: srov. BORLENGHI 2011). Takové prostory jsou doloženy například v Corentu, Bibracte - la Chaume, na Tittelbergu....). Nelze však přehlédnout, že takové nezastavěné plochy jsou opakovaně doloženy i u otevřených aglomerací (Manching, Němčice, Roseldorf, Zarten-Rotacker, Acy-Romance ...). Není důvodu, proč jim zde připisovat jinou funkci než právě roli shromaždišť.

Nejzjevněji veřejná funkce na oppidech vystupuje ve svatyních (např. Manching, Bibracte-Theurot de la Roche, Corent, Tittelberg, Martberg), dokonce byl v těchto kultovních areálech hledán důvod ke vzniku oppid (FICHTL 2004a; FICHTL - SIEVERS - METZLER 2000; METZLER - MÉNIEL - GAENG 2006; FERNÁNDEZ-GÖTZ 2012). Jak jsme však viděli výše, není tomu jinak ani u otevřených aglomerací.

V průběhu střední doby laténské se tak sice začínají vytvářet centrální místa (přistoupíme-li na myšlenku kmenových států, pak je zjevné, že takových centrálních míst je

v rámci jedné „civitas“ vícero a různé centrální funkce nemusí být soustředěny právě v jednom z nich), v jistý moment jsou však buď tato místa opevněna či (výrazně častěji) opouštěna a jejich klíčové funkce přenášeny do nově vytvořených sídlišť ve zcela odlišných prostředích, do oppid. Z hlediska dnešního uvažování lze přitom racionalitu tohoto radikálního kroku shledávat pouze v lepší hajitelnosti těchto míst a tudíž větším bezpečí zde soustředěných činností, případě v lepších možnostech kontroly nad nimi. Ze všech dalších ohledů byla tato změna vykoupena jistými logistickými obtížemi: nepanuje dosud jednota v názoru na míře závislosti obyvatel oppid na zásobování (SALAČ 1993; 1996; 2000 oproti DRDA- RYBOVÁ 1997; srov. DANIELISOVÁ 2008; 2009; 2010), přesto je zjevné, že přesun do periferních poloh namísto prostého opevnění stávajících agomercí (jak se to stalo na Manchingu) musel být motivován zcela konkrétními důvody. Mezi nimi bylo například přesvědčivě argumentováno pro rozhodující roli lesní krajiny v hospodářství oppid (DANIELISOVÁ 2010, 131-134). V případě intenzivního využívání „příhodnějších“ krajinných zón je navíc možno uvažovat, zda nemohla být náročnost dopravy materiálu na stavbu opevnění v nížině pokládána za větší než náročnost zásobování oppid. Podobně je možno připomenout schéma nedostatku orné půdy při rostoucím počtu obyvatel, navržené na základě etnografických paralel H. WENDLINGEM (2012). Za takového stavu by založení oppid vně úrodných oblastí (a tudíž populační odliv z nich) spojené s využíváním zdejších méně úrodných půd, orientací na méně náročné plodiny, živočišnou výrobu a na nezemědělské aktivity, mohlo být dokonce z hlediska celkového hospodářského schématu mladší doby laténské (dočasně?) pokládáno za řešení krisové hospodářské situace vytvořením hospodářského komplementu agrárním nížinám. Rovněž by bylo možno uvažovat o tom, že přesunutím části nezemědělských aktivit do podobně periferních oblastí bylo nad nimi možno snáz vykonávat kontrolu. Opevnění oppid by tak mělo dvojí praktickou roli ochrany před vnější hrozbou a kontroly nad děním uvnitř.

To však plně nevysvětluje monumentální charakter opevnění oppid a je otázkou, zda je možno k pochopení těchto jevů dospět pouze za pomoci současné racionality. K překonání tohoto nedostatku můžeme opět sáhnout ke srovnání se Středomořím.

V řeckém světě stejně jako v Etrurii představuje vznik obce (občanského kolektivu či autority tento kolektiv ovládající) jev archeologicky jen obtížně zachytitelný a zjevný (či hledaný) často spíše v dokumentaci pohřební než sídlištní. Ve vývoji těchto společenstev nastupuje však pravidelně moment, v němž je nově definován status sídliště samého jeho architektonickou transformací. V Etrurii se tento proces začíná projevat v průběhu sedmého století nejprve koncentrací zástavby: jednotlivá sídlištní jádra, dosud rozptýlená na plató

(nejinak než např. středolaténské aglomerace v Aulnatu či Steinebachu), splývají v jeden prostorový celek, organisovaný podle jednotného plánu do pravidelného půdorysu, vznikají komunitní prostory a objekty („náměstí“, dláždění ulic, kanalisace, hradby) až nakonec tento proces nakonec vrcholí výstavbou chrámů městských (?) božstev. V „městských státech“ je dosažení tohoto stavu chápáno jako završení urbanisace, to je zde však méně podstatné než skutečnost, že podobnou formální transformaci sídliště podstupují i neurbanisovaná společenstva Samnia, presentující se monumentalisací horských svatyní a hradišť, zdaleka ne urbánního charakteru.

Proces přesunu centrálních míst z otevřených aglomerací do oppid či doplnění center oppidy lze proto nahlížet jako kombinaci řady faktorů, mezi nimiž hrají významnou roli důvody prestižní a z dnešního pohledu iracionální. Praktické důvody přitom nelze ztratit ze zřetele: v oppidech získávají jejich stavitelé (ať již *civitates* či jiné mocenské jednotky) opěrné body a refugia v případě ohrožení, lokality vytvořily zázemí pro těžbu nerostných surovin (případně přímo do sebe zahrnuly jejich ložiska), byla v nich dále soustředěna výroba a jakýmsi způsobem jejich prostřednictvím zřejmě organisována směna... Prudké rozšíření této nové sídlištní formy dokazuje, že byla pro zaalpská společenství atraktivní a za jistých okolností (přínejméně po nějakou dobu) i životaschopná.

Jak si povšiml již WOOLF (1993), je možno opevňování tak nekonečně formálně a funkčně různorodých poloh nahlížet především jako snahu kmenových států, ostentovat prostřednictvím monumentální architektury moc a vlastně samu existenci těchto politických celků. Že se předmětem této monumentalisace stanou právě opevnění, není překvapivé: s výjimkou zde vsutku nemístných megalitů jsou v zaalpském světě po celý pravěk jedinými formami monumentální architektury mohyly (s příslušnou společenskou situací neslučitelné) a právě opevnění. Ze všech myslitelných prostředků takové politické ostentace je tak vlastně hradba prvkem ve střední Evropě nejméně překvapivým a prvkem, pro nějž je nejméně nutno hledat středomořskou inspiraci.

Opevnění a výsady representovat obec se přirozeně dostane jen lokalitám, které mají pro fungování obce zásadní význam, kritéria této výjimečnosti přitom nemusí být zdaleka jednotná: poloha na obchodní cestě, blízkost nerostných zdrojů, strategická poloha z hlediska obrany, prostě vizuální dominance v krajině?, přítomnost svatyně....

Stojí zde však za pozornost ještě jeden ohled: zaměříme-li se jen na Čechy a okolí, vznikají často nejstarší z oppid (stupeň LT C2) na místech osídlených (a často významných) již v době halštatské a rané době laténské: tak je tomu na Závisti, Hrazanech, Českých Lhoticích

(přítomnost halštatských mohyl přímo v areálu oppida), Staffelbergu, Steinsburgu, Smolenic....

Jižní polovina Čech je oblastí, v níž po celý pravěk hrají výšinné hrazené lokality nesmírně významnou roli (souhrnně JOHN 2003). Vznik oppid v této oblasti v mladší době laténské je tak jen další kapitolou tohoto dlouhodobého vývoje. Oppida se zajisté hluboce liší od starolaténských hradišť. Stejně zásadně se však od starolaténské společnosti liší společnost, která je zde zakládá, společnost, která prošla hlubokou krizí čtvrtého a transformací třetího století.

5. ZÁVĚR

Tato práce si stanovila za cíl, zkoumat otázku vlivu jižního prostředí na vznik oppid a obecně na kulturní transformace probíhající v mladolátenském Zaalpí a posuzovat tuto roli jižních vlivů ve srovnání s vnitřními procesy odehrávajícími se v této oblasti. V této široké problematice bylo vytknuto několik dílčích otázek: jaké vztahy spojovaly Čechy a Středomoří v průběhu mladší a pozdní doby laténské? do jaké míry mohly přispět tak radikálním transformacím a nakolik zásadní roli v nich naopak připsat místnímu vývoji? Do jaké míry jsou ze zkoumaných hledisek Čechy ve středoevropském kontextu výjimečné?

Přehled dějin bádání (kap. 1.2) ukázal, že sám vznik oppid zůstával po dlouhou dobu na okraji zájmu českých badatelů či byl chápán (spíše než vysvětlován) z hlediska historického jako reakce na ohrožení nebo z hlediska „funkcionalistického“ jako výsledek hospodářského rozvoje. Názor, že na vzniku oppid měl (zásadní?) podíl impuls z (periferie) středomořské oblasti, konkrétně z bójského Popádí, byl zřejmě v českém bádání jistým (neoficiálním) způsobem znám, to však vyplývá jen z odmítavého postoje, který k němu vyjadřuje BÖHM (1941; 1946). K jeho formulování došlo poměrně pozdně (JANSOVÁ 1970) a jeho zastávání je omezeno na jisté časové údobí a poměrně úzkou skupinu badatelů (zejm. KRUTA 1978; 1980; 1983; 2000; 2001; *idem* in: KRUTA – LIČKA – CESSION-LOUPE eds 2007; DRDA – RYBOVÁ 1995a; 1997; 1998; BOUZEK 2007; 2011a; 2011b; 2011c). Výrazněji byly v posledních letech zastávány názory rozvíjející „funkcionalistický“ směr bádání (VENCLOVÁ 1991; 1995a; 1995b; 2001; 2009; SALAČ 1993; 1996; 2000; 2005; 2006, 2009; 2011; 2012; DANIELISOVÁ 2009).

Na základě přezkoumání písemných pramenů (kap. 2.2.1) bylo shledáno (kap. 2.2.2), že k dějinám střední Evropy mladší a pozdní doby laténské neexistují žádné jisté údaje. Konkrétní informace se vztahují jen ke střednímu Podunají (porážka Bójů Dáky a jejich přežívání do doby císařské). Řádnému chápání několika dalších zaznamenaných událostí (tažení Kimbrů; bójský útok na Noreiu a migrace do Galie) brání problematika lokalisace a sama konceptualisace protagonistů těchto dějů, zejména kmene Bójů. Prameny (ze zásady pozdější než popisované děje) totiž neumožňují vymezit s jistotou sídla tohoto kmene (např. pouze na Čechy či dokonce jen jejich část). Za tohoto stavu prameny základny je obtížné, ne-li svévolné, snažit se na písemných pramenech založit jakoukoliv interpretaci. Veškeré takové historické interpretace vznikají totiž kombinací nikoliv pramenů ale až jejich interpretací: tak například úvahy o formování Bójů v Čechách 5. stol., o jejich migraci z Čech do Itálie a o následném návratu do Čech nemají v pramenech sebemenší oporu.

Pokusil jsem se navíc ukázat (kap. 2.2.3), že historické interpretace pramenů a exegeze bójské role v dějinách střední Evropy byla v průběhu dějin bádání nikoliv dílem

chladné rekonstrukce ale předmětem poměrně aktivně konstruovaným (což neznamená manipulovaným). Proměny těchto čteb jsou přitom mnohdy racionalisovatelné v širším kulturním či „politickém“ kontextu. K otázce klíčové pro tuto práci, bójské migraci coby impulsu ke vzniku oppid zastávané od 80tých let V. Krutou a od počátku devadesátých let částí českého bádání, jsem podobou racionalisaci neposkytl: nepovažuji to za vhodné vzhledem k nedostatečnému časovému a osobnímu odstupu od problematiky.

V souhrnu nebyly shledány v písemných pramenech žádné opory tvrzení o jižím vlivu na vznik oppid.

Rozsáhlá kapitola byla věnována vytvoření chronologického rámce práce (kap. 2.3). Jejím cílem bylo jednak vyjasnit relativně a absolutně chronologické pojmy v práci užívané (v obou ohledech byl zvolen systém bavorský před porýnsko-francouzským), jednak chronologicky definovat počátek českých oppid. V tomto bodě byla na základě přezkoumání nálezové situace brány D oppida Závist předložena četba výrazně méně jednoznačná, než jakou zastávají sami výkopci. Stratigrafie i nalezené artefakty poskytují jen velmi široké interpretační možnosti a umožňují jednotlivé fáze „posouvat“ i o celá desetiletí. Hradba vzniká na Závisti (stejně jako na některých jiných středoevropských oppidech) v průběhu LT C2. Absolutní datum nelze stanovit s jistotou (spadá do prvních tří čtvrtin 2. stol.). Nebyly shledány oprávněné důvody, datovat vznik opevnění Závisti „na přelom LT C1 a C2, tj. k roku 175“, a povyšovat tak lokalitu na nejstarší oppidum v Čechách, potažmo v Evropě. Byla však zdůrazněna možnost uvažovat zde – jako i na jiných českých oppidech – o pre-oppidálním osídlení či spíše frekventaci sahající již do střední doby laténské.

Povaha kontaktů mezi střední Evropou a Středomořím (kap. 3) byla zkoumána rozbořem kompletního korpusu středomořských importů ve střední Evropě (kap. 3.1) a místních tzv. imitací (kap. 3.2). Bylo konstatováno, že naprostá většina indikátorů kontaktů mezi oběma oblastmi náleží době oppidální a že je možno je chápat jako doklady činností v širokém slova smyslu obchodních. Čechy v tomto ohledu sice předstihují okolní území z hlediska absolutního počtu předmětů, ty jsou však koncentrovány na pouhých dvou lokalitách a tyto výjimečně vysoké počty jsou dány specifickými dějinami jejich výzkumu. Jinak se Čechy ve srovnání se sousedním Bavorskem a Moravou jeví jako oblast, v níž středomořské předměty dosahovaly nejmenšího rozšíření geografického i sociálního. Jsou zde totiž soustředěny jen na některá oppida, zatímco v sousedních oblastech dosahují rozšíření na větší množství lokalit různorodějšího charakteru (otevřené agomerace a sídliště). Za současného stavu poznání se tedy zdá, že Čechy v době oppidální hrají z hlediska rozšíření středomořských importů poměrně logickou roli „sousedů Bavorska“. Ani v jedné z oblastí

nebyly shledány spolehlivé doklady přítomnosti osob středomořského původu ani hlubší akulturace místních obyvatel ve středomořském smyslu.

V době, která vzniku oppid ve střední Evropě předchází, jsou do jisté míry pravidelné kontakty mezi Středomořím a Zaalpím doloženy prameny písemnými, které podporují i archeologické nálezy, ač méně hojné než v době následující. V první řadě se jedná o mince, v menší míře pak o další kategorie předmětů. Jejich rozšíření naznačuje situaci v hrubých rysech totožnou s dobou pozdější: zasaženo je jimi zejména Podunají a Morava ze strany jedné, Bavorsko ze strany druhé, zatímco Čech se příliv mincí 3. stol. dotkne jen zcela okrajově, další importy se jim pak bezmála zcela vyhnou. Plně jsou však Čechy ve 3. stol. zasaženy (ovšem stejně jako zbytek střední Evropy) středomořským vlivem z hlediska technologických a hospodářských inovací.

Cílem závěrečné kapitoly (kap. 4) bylo srovnání vlastních sídlišť středomořských a zaalpských. Shody existující mezi formální stránkou některých středomořských sídlišť a oppid (kap. 4.2.1) se dají vesměs vysvětlit funkčně, tj. nalezením totožného řešení totožného problému. Tato řešení se pak zhusta neomezují jen na helénistickou Itálii a pozdně laténské Zaalpí, ale jsou obecně rozšířena a lze předpokládat jejich nezávislé vyvinutí. Možnost symbolické inspirace středomořskými městy je sice bezpochyby významná, avšak obtížně prokazatelná a přesvědčivé dílčí doklady se omezují a poměrně pozdní období. V neposlední řadě, mnohé rysy společné středomořským městům a oppidům jsou přítomny již v předoppidálních otevřených aglomeracích třetího století.

Z hlediska centrality a vzájemného vztahu oppid, otevřených aglomerací, přírodně zemědělského osídlení (kap. 4.2.2) zůstává v Zaalpí dosud mnoho nepoznáno (často je poznána sídlištní struktura, méně často pochopen sídlištní systém) a lze předpokládat vývoj podle řady odlišných scénářů. Z modelů zacházení s teritoriem známých ze středomořského světa však schémata pozorovaná v Zaalpí odpovídají do značné míry decentralisovanému osídlení *kata komas* charakteristickému pro „periferní“ oblasti jako Samnium. Podobné schéma fungovalo podle svědectví písemných pramenů i v keltském Popádi, to však není nutně důvodem hledat zde jeho vzor: vývoj v Popádi a Zaalpí je totiž z tohoto hlediska možno považovat za paralelní.

Tento paralelní vývoj laténského světa a jeho provázanost s jevy středomořskými vysvětluje zejména z hlediska vývoje společenského (kap. 4.2.3). Písemné i archeologické prameny dokládají v keltském světě třetího století hlubokou společenskou transformaci, která vede ve svém důsledku (přínejmenším v oblastech dokumentovaných pozdějšími písemnými prameny) ke vzniku teritoriálních politických celků. Archeologicky se projevuje růstem

archeologicky sledovatelných komunit (= vyšší společenskou integrací?); systematickým zasidlováním některých oblastí; industrialisací a „demokratisací“ výroby související s proměnou ve volbě materiálů z importovaných na lokální; koncentrací obyvatelstva a výrobních aktivit do konkrétních oblastí či lokalit (výrobních zón či oteřených výrobně-distribučních aglomerací) cíleným na získávání surovin, podporu specialisované výroby a směny. Tento proces je úzce provázán s šířením inovací středomořského původu jistého (zavedení mince, sklářství) či možného (rotační mlýnky; nová slévačská technologie?; hrncířský kruh?;...). Tyto jevy či jejich jednotlivé symptomy je však možno ve třetím století sledovat více či méně zřetelně vlastně v celé zaalpské Evropě a jedná se proto o vnitřní proces zaalpské společnosti, v němž hrají středomořské vlivy roli nepopíratelnou avšak jen jednu z mnoha. Za prvotní impuls tohoto procesu byla navržena potřeba vyšší míry společenské integrace v souvislosti s endemickými válkami (je pak vedlejší zda byly tyto vedeny lokálně či ve vzdáleném Středomoří).

Tento proces společenské transformace je v pokročilém 3. stol. již plně rozvinut v celm Zaalpí. Jeho projevem jsou náběhy či rozvoj urbanisace. Ve století druhém (ve střední Evropě kolem jeho poloviny, dále na západě na jeho sklonku) nabírá tento urbanisační proces radikálně odlišný směr se vznikem oppid, který je však do něj přesto možno organicky integrovat. Přesun části obyvatelstva a činností do opevněných, často zemědělsky méně výhodných areálů než dosavadní otevřená sídliště mohl mít důvody ryze praktické (odlehčení zemědělskému osídlení a vytvoření jeho hospodářského komplementu; vybudování opěrného a útočištného bodu; zabezpečení a zároveň lepší kontrola nad nezemědělskými činnostmi; lepší kontrola blízkých nerostných zdrojů; vytvoření „stanice“ na obchodní stezce...). Zásadní a všem oppidům společnou roli však hraje opevnění lokality, které představuje nový stupeň projevu politické moci příslušné komunity. To, že nejranější oppida (LT C2) vznikají v oblastech (jižní polovina Čech, Durynsko) dokonce přímo na lokalitách (Závist, Steinsburg, České Lhotice, Hrazany), pro něž jsou v pozdní době halštatské a rané době laténské charakteristická právě výšinná (opevněná) sídliště, v některých případech přímo centra tehdejší moci, považuji z tohoto hlediska za velmi vážnou skutečnost svědčící navíc pro plně lokální kořeny tohoto jevu.

5. CONCLUSION

Ce travail a posé comme objectif, d'étudier la problématique d'influence du monde méditerranéen sur la naissance des oppida et plus en général sur la transformation culturelle de la Transalpine de l'époque de La Tène récente et de juger ce rôle des influences méridionales en le comparant avec celui des processus internes en cours dans cette région. Dans cette problématique vaste j'avais plus spécifiquement souligné plusieurs questions : relation de quel type ont relié la Bohême et le monde méditerranéen pendant l'époque de La Tène récente et finale ? dans quelle mesure ont-elles pu contribuer à la transformation culturelle si radicale et quel rôle y ont par contre joué les processus internes locaux ? Dans quelle mesure la Bohême est-elle exceptionnelle dans le contexte centro-européen ?

Un aperçu sur l'historique de la recherche (chap. 1) a démontré, que la naissance des oppida en soi a longtemps resté au marge d'intérêt des chercheurs tchèques et était compris (plutôt que expliqué) soit du point de vue événementiel en tant que réaction à une menace externe ou bien d'un point de vue « fonctionnaliste » en tant que résultat du développement économique. L'opinion, que une impulsion (décisive ?) à la création des oppida est arrivée depuis (la périphérie de) la Méditerranée, plus précisément depuis la Cisalpine boïenne a pu être connue d'une certaine façon (peu officielle) comme on l'entrevoit d'attitude négative de J. BÖHM (1941 ; 1946) inverse elle. Elle n'était toutefois formulée que relativement tard (JANSOVA 1970) et soutenue dans l'archéologie tchèque seulement pendant une période assez limitée et que par un groupe assez restreint des chercheurs (par ex.. KRUTA 1978; 1980; 1983; 2000; 2001; *idem* in: KRUTA - LICKA - CESSION-LOUPE eds 2007; DRDA - RYBOVA 1995a; 1997; 1998; BOUZEK 2007; 2011a; 2011b; 2011c). Par contre attitudes qui développent la direction « fonctionnaliste » de la recherche ont vu une évolution beaucoup plus dynamique pendant les dernières décennies (VENCLOVÁ 1991; 1995a; 1995b; 2001; 2009; SALAČ 1993; 1996; 2000; 2005; 2006, 2009; 2011; 2012).

Le réexamen des sources écrites (chap. 2.2.1.) a démontré (chap. 2.2.2) que aucune donnée fiable n'est conservée pour l'histoire d'Europe centrale. Informations concrètes sont préservées seulement pour ce qui concerne le moyen cours de Danube (l'écrasement des Boïens par les Daces et leur survivance *in loco* jusqu'à l'époque impériale). La juste compréhension et contextualisation des autres événements conservés (la migration des Cimbres ; l'attaque boïenne à Noreia et leur migration vers la Gaule) est compliquée par la localisation et même conceptualisation problématique des protagonistes mêmes de ces événements, principalement du peuple des Boïens. En fait, les sources écrites (systématiquement postérieures

par rapport aux événements décrits) ne permettent pas de délimiter avec précision le territoire de ce peuple (par ex. en Bohême ou seulement dans une sa partie). Dans cet état des sources écrites il est difficile sinon arbitraire d'essayer d'y fonder n'importe quelle interprétation. Chaque interprétation historique se produit, en fait, pas par combinaison des sources mais par la combinaison de leur interprétations : par exemple l'idée de formation des Boïens en Bohême du 5ème siècle et de leur migration en Italie justement depuis la Bohême et de leur retour là ne trouve aucun appui dans les sources.

En plus, j'ai essayé de démontrer (chap. 2.2.3) que les interprétations historiques des sources et les exégèses de la rôle des Boïens dans l'histoire d'Europe centrale n'a pas été pendant l'histoire de la recherche le résultat d'une reconstruction discrète mais plutôt objet d'une construction active (ce que ne veut pas dire toutefois « de manipulation »). Les métamorphoses de ces lectures paraissent parfois assez bien interprétables dans un contexte culturel ou « politique » large. Je préfère toutefois de ne pas essayer une telle rationalisation de la problématique clé pour ce travail, celle de la migration boïenne en tant que l'impulsion pour la naissance des oppida propagée par V. Kruta dans les années 80 et par une partie de la recherche tchèque dans les années 90. Je ne considère moi même autorisé de la faire pour insuffisant recul chronologique et personnel de cette question.

En résumant, les sources écrites n'offrent aucun point d'appui à l'idée d'influence méridionale à la naissance des oppida.

Un chapitre extensif a été consacré à la construction du cadre chronologique (chap. 2.3). son but était premièrement d'éclaircir les notions élémentaires de la chronologie relative et absolue utilisées dans le travail (dans les deux égards le système bavarois a été préféré à celui utilisé à haut et moyen Rhin et en Gaule). Deuxièmement le but était celui d'ancrer chronologiquement le début des oppida en Bohême. Dans ce point, le réexamen de la situation stratigraphique de la porte D d'oppidum de Závist a porté à élaboration d'un modèle chronologique beaucoup moins net de celui proposé par ses fouilleurs. La stratigraphie et les artefacts y réperés offrent très larges marges d'interprétation et permettent de « glisser » librement les phases par plusieurs décennies. Le rempart de Závist est fondé selon notre avis (comme aussi d'autres remparts d'autres oppida en Europe centrale) au cours de LT C2. La date absolue ne peut pas être précisée (au sein des premières trois quarts de 2e siècle). Nous n'avons trouvé aucune justification pour pouvoir dater la fondation du rempart de Závist « à la transition de LT C1 et C2, c'est à dire vers 175 av. J.-C. » et l'ainsi promouvoir à l'oppidum plus ancien en Bohême voire en Europe. L'occupation ou bien fréquentation préoppidale (c'est

à dire pendant toute l'époque de La Tène moyenne) du site a néanmoins été soulignée avec renvoi aux situations analogues dans d'autres oppida en Europe centrale.

La nature des contacts entre l'Europe centrale et la Méditerranée (chap. 3) a été étudié par l'analyse du corpus complet des importations méditerranéennes en Europe centrale (chap 3.1) et des « imitation » locales (chap. 3.2). On a constaté que la plupart des indicateurs des contacts entre les deux régions appartiennent à l'époque oppidale et que on peut les considérer comme produits des activités commerciales dans le plus large sens du mot. Même si la Bohême dépasse dans cet égard les régions voisines en ce qui concerne le nombre absolu des importations, celle-ci se concentrent dans deux seuls sites caractérisés par des histoires de la recherche spécifiques qui ont favorisé une telle surreprésentation. Dans tous les autres respects, Bohême paraît en comparaison avec la Bavière* et la Moravie* comme la région dans laquelle les importations atteignent la distribution la plus limitée du point de vue géographique et sociale. Elles sont en fait concentrées seulement dans des oppida alors que dans les régions voisines on les repère dans plus grand nombre de sites plus diversifiées (agglomérations ouvertes, habitats ruraux). À l'état actuel de nos connaissances il paraît, que la Bohême joue du point de vue de la distribution des objets d'origine méditerranéenne pendant l'époque oppidale le rôle logique du « voisin de la Bavière ». Dans aucune des régions étudiées, les preuves convaincantes de la présence durable de personnes d'origine méditerranéenne ni d'un plus substantiel degré d'acculturation de la population locale dans le sens méditerranéen n'ont pas été relevées.

Pendant la période qui précède la naissance des oppida en Europe centrale, les contacts – dans un certain sens réguliers – entre l'Europe centrale et la Méditerranée sont attestés soit par les sources écrites soit par les trouvailles archéologiques, bien si moins nombreuses que pendant les époques plus récentes. La plupart d'entre eux est constitué par les monnaies, les autres objets suivent avec des nombres plus basses. Leur distribution indique une situation grosso modo identique avec celle observée pour l'époque postérieure : ils couvrent principalement la région danubienne et la Moravie d'une part, la Bavière d'autre, alors que la Bohême n'est touchée que très marginalement par les trouvailles de monnaies du 3ème siècle et les autres objets l'évitent pratiquement complètement. Par contre, Bohême reçoit (mais pareillement comme le reste d'Europe centrale) les influences méditerranéennes dans le domaine des innovations technologiques et économiques.

L'objectif de la dernière chapitre (chap. 4) était l'évaluation du rôle du Sud à la création des oppida. Les correspondances dans l'aspect formel de certains habitats méditerranéens et des oppida (chap. 4.2.1) peuvent être expliquées fonctionnellement, c'est à

dire par la solution identique de besoin identique. Ces solutions ne sont en plus limitées à l'Italie hellénistique et à la Transalpine d'époque de La Tène récente mais il s'agit de traits communs à nombreuses régions et époques et on peut supposer leur développement indépendant. La possibilité de l'inspiration symbolique par les villes méditerranéennes est sans doute extrêmement significative, mais difficilement prouvable et ses attestations évidentes ne proviennent que de l'époque oppidale avancée. Dernièrement, nombreux traits communs aux villes méditerranéennes et aux oppida sont déjà attestés dans les agglomérations ouvertes du 3ème siècle.

Du point de vue de la centralité et du rapport entre les oppida et les agglomérations ouvertes éventuellement de leur hinterland agricole (chap 4.2.2) beaucoup reste encore à comprendre dans l'Europe centrale (on connaît souvent la structure mais ne comprend toujours bien le système d'habitat) et développement selon scénarios différents peut être envisagé. Entre les modèles d'organisation du territoire connus en Méditerranée, celui qui correspond le mieux aux situations observées dans la Transalpine et le modèle d'habitat décentralisé *kata komas* caractéristique des zones périphériques comme Samnium. C'est aussi ce schéma qui a selon les sources écrites et la documentation archéologiques fonctionné dans la Gaule Cisalpine préromaine. Pourtant, ce n'est pas forcément une raison pour chercher dans la celtique padane la source de cette organisation territoriale pour tout le monde celtique. On peut en fait considérer les développements du monde celtiques cis- et transalpin comme parallèles.

Ce développement parallèle et son entredépendance avec les phénomènes observés dans le monde méditerranéen paraît le plus évident dans le développement social (chap. 4.2.3). Les sources écrites et archéologiques attestent une profonde transformation sociale du monde celtique pendant le 3ème siècle qui aboutit (au moins dans les régions mieux documentées par les sources écrites) à la constitution des ensembles politiques territoriaux. Ce phénomène trouve sa expression archéologique dans la croissance des communautés archéologiquement réperables (=croissance d'intégration sociale) ; colonisation systématique de nouvelles zones géographiques ; industrialisation et « démocratisation » de la production qui trouve sa traduction aussi dans le changement d'orientation de choix des matières premières des importées aux locales, concentration de population et de production dans des zones ou sites particulières (« zones industrielles » ou « centres de production et distribution ») ciblés au profit de la production et de distribution. Ce processus est étroitement lié avec la propagation des innovations souvent d'origine méditerranéenne sûre (introduction de la monnaie, verrerie) ou possible (meules rotatives, tour de potier) ces phénomènes ou leur

symptômes peut être observés pendant le troisième siècle d'une façon plus ou moins claire dans tout le monde transalpin et il faut les alors considérer comme processus internes du monde celtique dans lesquelles les influences méridionales jouent un rôle indéniable mais surtout un de beaucoup. On a suggéré de voir le moteur de ce plus haut degré d'intégration sociale dans la guerre endémique (peu importe si il s'agit de guerre domestique ou une campagne de pillage ou d'une aventure mercenaire dans la Méditerranée éloignée).

Ce processus de transformation sociale est déjà dans son plein épanouissement dans le 3ème siècle avancé dans toute la Transalpine ou il commence à aboutir aux prodromes ou même essor d'urbanisation, c'est à dire à la création et floruit des premières agglomérations ouvertes. Dans le deuxième siècle (vers son milieu dans l'Europe centrale, à sa fin plus en occident) ce processus d'urbanisation prend brusquement une direction toute à fait différente quand les oppida sont créés. Ce changement peut, néanmoins être organiquement intégré dans le processus observé jusqu'à ce moment. Le déplacement d'une partie de la population et des activités dans les sites fortifiés souvent marginalisés et moins avorable du point de vue de la production agricole pouvait avoir des raisons bien pratiques (alléger la population rurale et création de son complément économique ; construction des points refugiales ; plus haute sécurité mais aussi meilleure contrôle des activités non-agricoles etc.). Ce que tous les oppida ont en commun est toutefois la fortification, qui peut être comprise comme la démonstration d'un nouveau degré du pouvoir politique de la communauté. Je considère comme très significatif, que les oppida les plus anciens (LT C2) apparaissent dans les régions (Bohême du sud ; Thurigie), même sur les sites (Závist, Steinsburg, České Lhotice, Hrazany) caractérisés déjà à l'époque d'Hallstatt finale et La Tène ancienne par la présence des habitats (fortifiées) ou même des centres du pouvoir. Ce fait nous fait aussi voir dans la naissance des oppida un phénomène aux racines toute à fait locales.

PŘÍLOHA 1:

Zadavatel:

Jan Kysela

Ústav pro klasickou archeologii FF UK

Zpráva o provedení analýzy

Popis a úprava vzorků:

Stříbrná „kachní“ hlavička A243.392, lokalita Závist, sbírka Musea hlavního města Prahy

Požadavky zadavatele:

Průzkum a stanovení prvkového složení

Technika a parametry měření:

Prvkové složení bylo zkoumáno metodou rentgenové fluorescence - ED XRF ve Středočeském muzeu na přístroji ElvaX Industrial s detektorem s rozlišovací schopností cca 180eV. Charakteristické záření prvků bylo buzeno Ti rentgenkou. Doba měření byla 120 sekund. Stabilizace výkonu rentgenky byla nastavena tak, aby tok do detektoru byl 1900 ± 100 impulsů za sekundu. Byl použit kolimátor 3 mm, přičemž analyzovaná plocha je vždy o něco větší.

Při dobách měření od 2 minut je možné stanovovat obsahy prvků od přibližné spodní hranice 0,05%, přičemž pod 0,4% může být chyba v závislosti na podmínkách měření až 20 - 40% udávané hodnoty. Jedná se o zcela nedestruktivní prvkovou analýzu povrchu, přičemž hloubka penetrace záření do vzorku je velmi malá a tak výsledek měření vypovídá pouze o složení povrchu. To je důležité hlavně v případě, že je vzorek pokryt silnou vrstvou korozních produktů. Jestliže je požadováno stanovení přesného prvkového složení slitiny kovu je třeba kompletně odstranit korozní produkty z měřené plochy či odebrat vzorek z kovového jádra předmětu. Velmi důležitým faktorem je výběr reprezentativního místa měření, což je u historických nehomogenních materiálů často velký problém.

Naměřená spektra byla zpracována programem Elvax a vyhodnocena za použití modulu bezkalibrační analýzy využívajícího metody fundamentálních parametrů.

Analýzy byly provedeny po očištění předmětů na tzv. originální povrch – na analyzovaném povrchu nebyly korozní produkty.

Zároveň byl proveden mikroskopický průzkum stavu nálezů a rentgenový průzkum.

RTG průzkum - rentgenová lampa Eresco 42 MF2 umístěná ve stíněné snímkovací kabině, provozní napětí 5-200kV. Parametry našeho snímkování: napětí: 80-150kV, proud: 4,5mA, čas expozice 1 minuta, FFD 70cm, použitý film technický radiografický film od firmy Foma INDUX R4 - film se střední citlivostí, vysokým kontrastem a zvláště jemným zrnem.

Výsledky:

Tabulka procentuelního zastoupení detekovaných prvků

předmět	označení místa měření	Fe	Cu	Zn	Ag	Au	Pb
hlavička A243.392	vršek		6.91	0.08	93.00	-	-
hlavička A243.392	spodek		13.19	0.27	86.55	-	-
hlavička A243.392	zobák		9.83	0.14	90.03	-	-
hlavička A243.392	korozní produkty důlek	0.36	26.16	1.19	72.29	-	-

Závěr:

Povrch hlavičky byl nejprve odlakován, dokumentace předchozích konzervačních zásahů prý neexistuje. Následoval mikroskopický průzkum. Hlavička byla vyrobena litím do pravděpodobně pískové formy, odlitek je poměrně nekvalitní neb i přes následné cizelování jsou na povrchu patrné vady lití. Některé z důlků na povrchu hlavičky jsou ale způsobeny uložením v půdě a s tím spojenými korozními procesy. Po odlití byl povrch cizelován a zdoben poměrně hrubým rytím – jsou zde jasné stopy po rycích nástrojích v čarách. Na spodní straně hlavičky je důlek, kde probíhají aktivní korozní procesy, indikované přítomností světle zelených korozních produktů mědi, jinak je hlavička ve stabilním stavu. Dle radiografického průzkumu se jedná o kompaktní odlitek bez výrazných vad.

Na zadní straně hlavičky se otevírá lomová trhlinka což svědčí o tom, že hlavička byla v tomto místě vystavena poměrně velkým silám neb použitá stříbrná slitina je poměrně měkká a tak k lomové trhlině dojde až při velké deformaci. Pravděpodobně se jedná o pozůstatek po odlomení a to ať z nějakého rozměrnějšího předmětu nebo je možné i odlomení nálitku.

V otvoru na zadní straně hlavičky bohužel nejsou patrné, žádné stopy po nástrojích, ale pouze čerstvé spirálovité škrábance, které vynikly pravděpodobně při čištění otvoru.

Dle výsledků prvkové analýzy lze s jistotou říci, že se jedná o materiál velmi nehomogenní neb rozdíl v obsahu mědi kolísá od cca 7 až do 13%. To nasvědčuje tomu, že se jedná o předmět vyrobený v pravěku, pro který je takto nehomogenní materiál typický. Naopak jinak je slitina velmi čistá bez dalších příměsí. Neobvyklé na místní poměry je, že ve slitině není přítomno zlato ani olovo, jejichž obsahy jsou u většiny stříbrných nálezů detekovány v desetinách procenta. Zároveň je neobvyklá přítomnost zinku ve slitině, jeho obsah je cca přímou úměrou spojen s obsahem mědi což dokládá použití mosazi coby legury. Mosaz nebyla v době železné v českých zemích téměř užívána a tak z těchto výsledků lze soudit že se jedná o předmět nebo alespoň surovinu importovanou. Vzhledem k čistotě slitiny lze také říci, že se jedná o předmět vyrobený z „čerstvého“ kovu – nebyl použit žádný šrot.

Analýzu provedl: Dušan Perlík

Ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy dne 20.5.2011

PŘÍLOHA 2:

Zadavatel:

Jan Kysela
Universita Karlova v Praze
Ústav pro klasickou archeologii FF UK
Nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1

Zpráva o provedení analýzy

Popis a úprava vzorků:

balsamarium, oppidum Hrazany, Hornické muzeum Příbram

Požadavky zadavatele:

Průzkum a stanovení prvkového složení.

Technika a parametry měření:

Prvkové složení bylo zkoumáno metodou rentgenové fluorescence - ED XRF ve Středočeském muzeu na přístroji ElvaX Industrial s detektorem s rozlišovací schopností cca 180eV. Charakteristické záření prvků bylo buzeno Ti rentgenkou. Doba měření byla 120 sekund. Stabilizace výkonu rentgenky byla nastavena tak, aby tok do detektoru byl 1900 ± 100 impulsů za sekundu. Byl použit kolimátor 3 mm, přičemž analyzovaná plocha je vždy o něco větší.

Při dobách měření od 3 minut je možné stanovovat obsahy prvků od přibližné spodní hranice 0,05%, přičemž pod 0,4 % může být chyba v závislosti na podmínkách měření až 20 - 40% udávané hodnoty. Jedná se o zcela nedestruktivní prvkovou analýzu povrchu, přičemž hloubka penetrace záření do vzorku je velmi malá a tak výsledek měření vypovídá pouze o složení povrchu. To je důležité hlavně v případě, že je vzorek pokryt silnou vrstvou korozních produktů. Jestliže je požadováno stanovení přesného prvkového složení slitiny kovu je třeba kompletně odstranit korozní produkty z měřené plochy či odebrat vzorek z kovového jádra předmětu. Velmi důležitým faktorem je výběr reprezentativního místa měření, což je u historických nehomogenních materiálů často velký problém.

Naměřená spektra byla zpracována programem Elvax a vyhodnocena za použití modulu bezkalibrační analýzy využívajícího metody fundamentálních parametrů.

Analýzy byly provedeny po očištění předmětu na tzv. originální povrch – v případě že na analyzovaném povrchu byly korozní produkty je u předmětu zkratka KP.

Zároveň byl proveden mikroskopický průzkum stavu nálezu a rentgenový průzkum.

RTG průzkum - rentgenová lampa Eresco 42 MF2 umístěná ve stíněné snímkovací kabině, provozní napětí 5-200kV. Parametry našeho snímkování: napětí: 80kV, proud: 4,5mA, čas expozice 1 minuta, FFD 70cm, použitý film technický radiografický film od firmy Foma INDUX R4 - film se střední citlivostí, vysokým kontrastem a zvláště jemným zrnem.

Středočeský kraj

Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy, Žitavská č.p. 1, 252 63 Roztoky
Telefon: 233 029 011, fax: 233 029 053, e-mail: muzem@muzem-roztoky.cz, www.muzem-roztoky.cz
Bankovní spojení KB Praha č.ú. 2385-11110100, IČO: 000 69 850, DIČ: CZ0069850

Výsledky:

Tabulka procentuelního zastoupení detekovaných prvků

předmět, místo měření	označ.	Fe	Ni	Cu	As	Ag	Sn	Sb	Pb
balsamarium spodní díl	KP	0,97		56,07	?		42,17		0,80
spodní díl 2	KP	0,69		68,89	?		29,70		0,72
horní díl	KP	1,32	0,11	45,55	1,29	0,13	49,62	0,11	1,88
horní díl 2	KP	0,26		59,65	1,40	0,11	36,65	0,05	1,88
horní díl hrdlo	KP	1,15		49,43		0,06	45,21	0,06	4,10
horní díl hrdlo 2	KP	0,59	0,10	63,66		0,07	32,34	0,04	3,19
plechová vložka				86,88			12,97		0,14
plechová vložka 2			0,07	82,35			17,21		0,36
spodní díl hrana pájka	KP	0,90		56,88			41,64		0,58
spodní díl hrana pájka 2	KP	0,70		55,96			42,96		0,38

Závěr:

Balsamarium bylo odlakováno, rozlepeno a rozebráno, zrentgenováno a bylo změřeno prvkové složení.

Vlastní nádoba a balsamaria byla vyrobena tepáním (na vnitřní straně jsou jasně patrné otisky po úderech čakanů) ze dvou kusů plechu (spodní a horní díl) a následně byla sletována a cizelována.

Je zajímavé, že vlastní hrdlo/hrana nádoby bylo na horní část balsamaria při výrobě přimontováno pájením - při vytepávání horního dílu řemeslníkovi pravděpodobně nevyšel materiál, a tak hrdlo dodělal z dalšího kousku a ten přiletoval. Dobře je to patrné na rentgenových snímcích a také po vyjmutí plechové vložky.

Na hranách spoje horního a spodního dílu balsamaria jsou na vnitřní straně jasně patrné zbytky a přetoky cínové pájky, což bylo následně potvrzeno i rentgenovou fluorescencí (viz výsledky v tabulce).

Zajímavé také je, že na hrdle balsamaria jsou tři otvory, jeden je kruhový - vrtaný a další dva jsou hranaté - tyto dva otvory jsou umístěné proti sobě a navíc jsou olámané, okolo obou těchto otvorů jsem pod mikroskopem našel zbytky pájky, takže v těchto místech bylo něco přimontováno pájením. Plechová vložka hrdla má také tři otvory, které sedí s otvory na nádobce, ale dva jsou kruhové - vrtané a jeden je hranatý, ten asi také se zbytky pájky, tudíž se s největší pravděpodobností nejedná o zbytky uzávěru.

Povrch balsamaria je pokryt silnou vrstvou korozních produktů, a tak výsledky uvedené v tabulce procentuelního zastoupení detekovaných prvků jsou pouze orientační - **jedná se pouze o kvalitativní analýzu**. V případě analýzy na silné vrstvě korozních produktů dochází k výraznému nahodnocení obsahu cínu a olova, protože korozní produkty mědi mají vyšší rozpustnost a jsou během uložení v půdě částečně rozpuštěny. Vrstva korozních produktů tudíž obsahuje výrazně vyšší množství především cínu oproti podkladnímu kovu. Vrstva korozních produktů jsou navíc velmi nehomogenní a má na různých místech rozdílnou tloušťku. V případě, že by bylo požadováno přesné stanovení složení původního kovu bylo by nutné na části nálezu zcela odstranit korozní produkty a měření provést tam nebo odebrat-odvrtat vzorek z kovového jádra. Což bych ale u tohoto nálezu nedoporučoval, vzhledem k síle stěny, neb při odvrtávání vzorku by s velkou pravděpodobností došlo k provrtání stěny.

PŘÍLOHA 3. Chemical analyses of seven Campanian sherds Marino Maggetti – Gerwulf Schneider

1. Aim

The aim of the archaeometric analysis was to contribute to the identification of the manufacturing place of the seven studied pottery samples. First, a chemical analysis was performed for each sample (Table 1). In a second step these compositions were compared with known chemical (reference) groups (Table 2).

A sound chemical reference group should comprise a minimum of 20-30 chemical analyses of unequivocally local products of a specific manufacture (Schneider et al. 1979). Homogeneous reference groups based on fewer sample, however, may be helpful for a first hypothesis of provenance. Most of the available reference groups are defined and assigned to a specific origin based on archaeological arguments such as shape, stamps and macroscopic appearance, but not on excavated potter's tools and waste material or geological clay samples from a specific workshop. Such groups are therefore not true chemical reference groups, but only "floating" chemical groups, needing confirmation by analytical data from excavated workshops. Further, care must be taken if results of laboratories using different analytical methods are compared. The laboratories of Berlin (Schneider), Fribourg (Galetti, Maggetti) and Lyon (Picon) use the same method (wavelength-dispersive X-ray fluorescence, WD-XRF), and their crosschecked results are directly comparable (Galetti 1994, Schneider and Daszkiewicz 2006). Comparison with data from neutron activation analysis (NAA) is limited because some of the important elements are not determinable by both methods (Schneider / Mommsen 2009). Table 2 therefore lists only reference groups done by XRF or ICP yielding the same series of elements.

There are many archaeometric studies on Italic and French black slip (Campana) and red slip (Terra sigillata) ware, but only few published individual analyses. At least about ten to fifteen significant oxides/elements are needed for comparison. As a minimum requirement, published means and standard deviations should be available. Comparison with own data in a large database in Berlin is the best choice and was used here as first check.

2. Methodology

Sampling: M. Maggetti and J. Kysela chose seven objects on March 3, 2011 at the Department of Geosciences, University of Fribourg. A small sample was obtained by cutting with a diamond saw from each ceramic object or fragment (Description of the objects/fragments see chapter 2).

Sample preparation: The samples were ground at the Department of Geosciences, University of Fribourg, in a tungsten carbide mill after removal of the possibly contaminated (during burial) surface layer. After milling, the amount of powder obtained was (in grams) 3.28 (KP107), 5.55 (KP 108), 2.40 (KP 109), 1.19 (KP 110), 1.47 (KP 111), 3.67 (KP 112) and 1.45 (KP 113).

Chemical analysis: Wavelength-dispersive X-ray fluorescence analysis (PANalytical AXIOS) was done in Berlin to determine the content of major elements and a series of fourteen trace elements (Cu, Nb, La, Ce, Pb are ascertained less precisely), see Table 1. Total iron was calculated as Fe₂O₃. The powdered samples were ignited at 880°C (heating rate 200°C/h, soaking time 1h), melted with a lithium-borate mixture (Merck Spectromelt A12) and cast into small discs for measurement. The results are, therefore, valid for ignited samples but, with the ignition losses given, may be recalculated to a dry basis. For easier comparison the major elements were normalised to a constant sum of 100% (the original sum of the measurement is shown). The precision for major elements is better than 1%, for trace elements this rise up to 20% depending on the concentrations. Accuracy (5 and 10% for major elements and the most

important trace elements) was tested analysing international reference samples and exchange of samples with other laboratories.

Multivariate Analysis: The statistical treatment of the chemical analyses was done with the program SPSS13. Hierarchical Cluster Analysis (HCA) was performed with the Ward-method (average-linkage, squared Euclidean distances, between groups, z-scores) and Principal Component Analysis (PCA) using log transformed data of 14 oxides/elements (SiO₂, TiO₂, Al₂O₃, Fe₂O₃, MgO, CaO, Na₂O, K₂O, Ba, Cr, Ni, Rb, Sr, Zr). A general screening was first made with all reference groups of Table 2, using binary plots and both multivariate statistic programs. For the discussion in chapter 3.5, only binary plots and the factor analysis were used, relying on reference groups of the same laboratory (Berlin) in which the seven studied samples were analysed. By such a doing, errors due to other laboratories and/or other analytical methodologies are minimized

3. Chemical contamination

As Maggetti (2001, 924) stated: "A ceramic body reacts sensitively to post-firing environmental influences. Due to the high porosity of the sherd, often more than 30 vol. %, circulating soil solutions can easily access a ceramic fragment and react with its phases. Such an interaction is exemplified by the element phosphorus. The P₂O₅ content of clays and soils on our planet rarely exceed 0.2-0.5 wt.%. As a consequence, one would expect to find similar concentrations in ceramics, despite the fact that these values increase slightly during firing due to loss of volatiles". Except KP 112 and KP 113, all other samples show P₂O₅ concentrations exceeding 0.5 wt. The analyses (Table 1, above) had therefore to be corrected assuming 0 wt.% P₂O₅ and recalculating to a sum of 100 wt.% (Table 1, below).

4. General impression

All samples are, except KP 112, rich in calcium oxide (CaO). This fits perfectly with the predominantly CaO-rich bodies of red and black coated Roman tableware. Table 1 and Figure 5 illustrate the marked chemical difference of KP 112 if compared to the other samples. The former is much richer in silicium oxide (SiO₂), titanium oxide (TiO₂), yttrium (Y) and zirconium (Zr), but lower in aluminium oxide (Al₂O₃), iron oxide (Fe₂O₃), magnesium oxide (MgO), sodium oxide (Na₂O), potassium oxide (K₂O), chromium (Cr), nickel (Ni), vanadium (V), zinc (Zn), rubidium (Rb) and strontium (Sr). KP 108 and KP 109 as well as KP 110 and KP 111 cluster very tightly, which most probably indicate that these four samples only represent two different vessels. Samples KP 107 and KP 113 plot close, but differ in some oxides or elements.

5. Provenance

France: no French chemical (reference) group match the composition of the analysed samples. Pottery from Lyon and the Rhone valley generally have lower Mg, Cr and Ni values. The studied vessels weren't therefore made in a Gaulish workshop.

Italy: Comparison of the six CaO-rich samples with published and unpublished Italic chemical (reference) groups (Table 2) shows a very good matching of **KP 113** with the chemical composition of all known Arretine reference groups (Table 2), as evidenced by Figure 6, where the sample plots in the field of this reference group. An Arretine origin is therefore beyond any doubts.

KP 107 is similar to the Arretine group for some oxides/elements (e.g. Figure 6b), but not for all (Figure 6c, d). In a multivariate analysis, when all oxides/elements are considered together, its position is therefore outside the Arretine group (Figure 6a). These differences exclude an attribution to Arezzo. The very high phosphorus content, as usually connected with a high

barium content and high loss on ignition, could be taken as an indication also of other compositional changes by leaching. These changes, however, will mainly influence potassium, rubidium and calcium whilst the main difference to Arezzo (or Cincelli) is in magnesium and chromium. Quite similar in composition, however still with significant differences, is other pottery in Etruria as e.g. from Cosa, Chiusi and Volterra. Therefore a provenance from Etruria seems most probable.

The remaining samples **KP 108, KP 109, KP 110 and KP 111** are chemically very similar to the reference material attributed to Calès and Puteoli (Naples). They plot in Fig. 6a, 6c and 2d in the overlapping fields of both reference groups, impeding a clear attribution, despite the fact that Fig. 6d favours an origin of KP 110 + KP111 from Puteoli (but unlikely for black gloss pottery).

As for **KP 112**, no attribution could be done to an existing chemical (reference) group. His origin cannot be solved. Because of its chemical similarity to some analysed Roman pottery from the provinces north of the Alps it could be a find to be attributed to a later period (terra nigra?). The non-calcareous composition seems very unlikely to represent any French or Italian black gloss ware.

Laboratoř molekulové spektrometrie

Zadavatel:

Mgr. Jan Kysela
Universita Karlova v Praze
Nám. Jana Palacha 2
116 38 Praha 1

Analýza keramických fragmentů z lokality Třisov (uložených v Národním muzeu, inventární číslo 7a/67-34)

Popis a úprava vzorků:

Zadavatel kusový vzorek s černým depozitem pod označením:

- 7a/67-34 - Oppidum Třisov

Kusový vzorek keramického fragmentu byl prohlédnut pod optickým mikroskopem a ze dvou míst fragmentu byly skalpelem odebrány vzorky černého depozitu, které byly v tenké vrstvě nanесeny na leštěnou ocelovou podložku. Ocelová podložka se vzorkem byla umístěna pod objektiv infračerveného mikrospektroskopu a byla provedena analýza.

Technika a parametry měření:

K analýze materiálu byla zvolena metoda infračervené mikrospektroskopie.

Infračervená spektroskopie je absorpční spektroskopií. Každá chemická vazba mezi atomy ve vzorku pohlcuje (absorbuje) dopadající infračervené záření v závislosti na energii svého vibračního pohybu. Pohlčená energie dopadajícího záření se ve spektru projeví absorpčním pásem, jehož poloha na ose x (tj. poloha na ose vlnočtů) je specifická pro typ chemické vazby, tj. pro dané chemické složení vzorku. Tato měřicí metoda dovoluje identifikovat chemické složení vzorku na základě vyhodnocení IR spekter, resp. polohy absorpčních pásů ve spektru. Infračervená spektroskopie je metodou srovnávací, tzn. IR spektrum je vyhodnoceno na základě srovnání reálných spekter se spektry standardů uložených v knihovně spekter. Reálné IR spektrum je superpozicí spekter všech složek analyzované směsi. V tomto případě je identifikace založena na vyhodnocení poloh analytických absorpčních pásů s využitím knihovny spekter, diferenčních spekter, případně derivačních spekter a zkušenosti chemika - analytika.

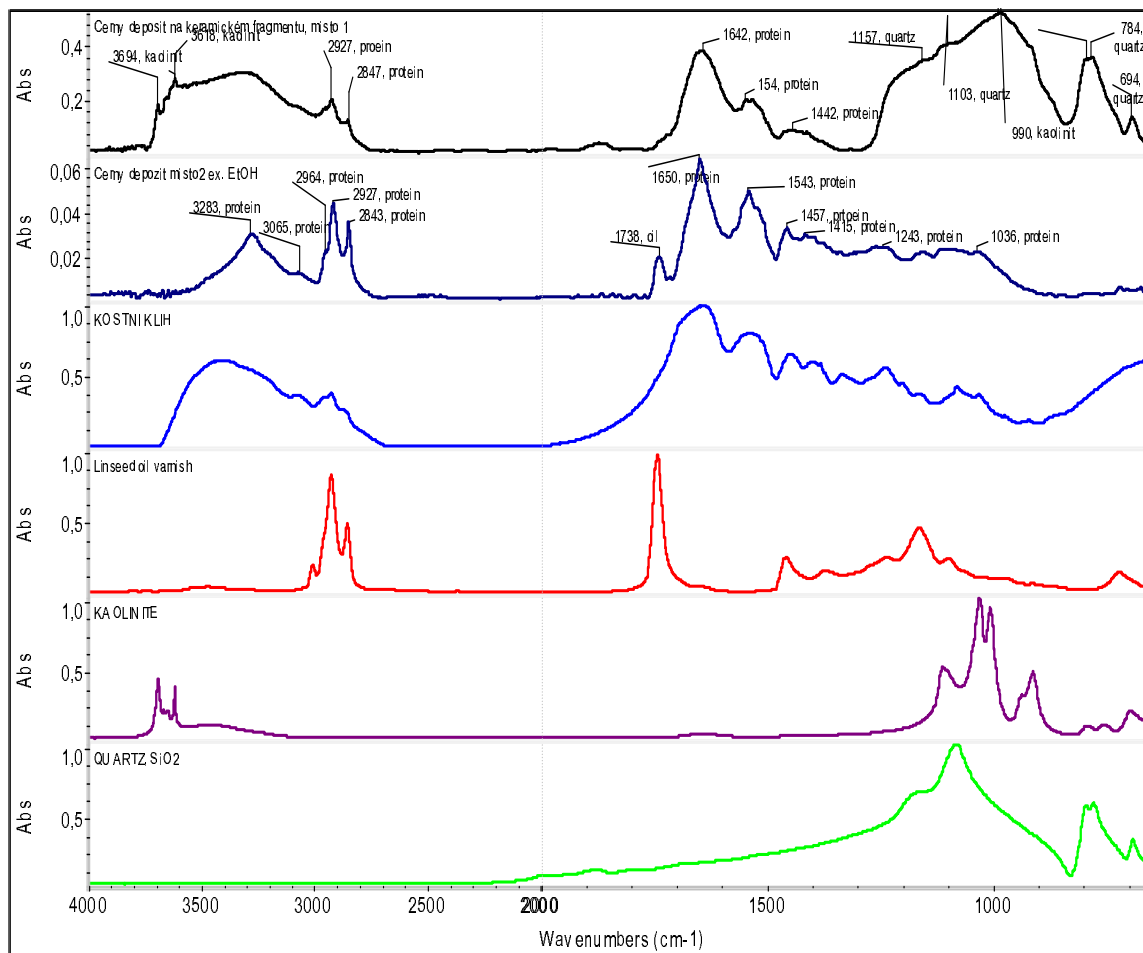
Analýza byla provedena na FTIR spektrometru Nicolet 6700 (Thermo-Nicolet, USA) ve spojení s mikroskopem Continuum, reflektanční měření, detektor MCT, parametry měření: spektrální rozsah 4000 - 650 cm^{-1} , rozlišení 8 cm^{-1} , počet akumulací spekter 128, apodizace Happ-Genzel. Spektra byla zpracována programem Omnic 7.3 (Nicolet Instruments Co., USA) a identifikována s použitím knihovny spekter VŠCHT Praha.

Výsledky:

- **Černý depozit z keramického fragmentu**

Černý depozit odebraný ze dvou odlišných míst fragmentu byl identifikovaný jako přírodní protein. Naměřené infračervené spektrum se spektrálně velice podobá spektru kostního klišu. V naměřených spektrech vzorku jsou také stopy po materiálech tvořící keramický fragment - především na bázi hlinitokřemičitanů a oxid křemičitý. Pro získání

spektra organické látky, bez vlivů anorganických materiálů, byla provedena extrakce vzorku v ethanolu. Po odpaření rozpouštědla byl ve vzorku identifikován esterový vysychavý olej. Naměřená spektra vzorku jsou uvedena na Obr. 1 včetně vyznačených významných absorpčních pásů a spekter vybraných standardů.

Obr. 1: IR spektrum vzorků depositů odebraných z keramického fragmentu Třísov

Pozn.: Vzorky mohou obsahovat i další složky, jejichž koncentrace je pod mezí detekce zvolené metody nebo jejichž absorpční pásy leží mimo zvolený spektrální rozsah analýzy, tj. např. oxidy, sulfidy halogenidy apod.

Zpráva obsahuje 2 strany textu.

V Praze dne: 9. 3. 2010

Zprávu zpracovaly:

Ing. Miroslava Novotná, CSc.

Ing. Linda Mišková

POUŽITÁ LITERATURA

ACCONCIA - GIUFFRÉ 2009

Acconcia, V. – Giuffré, E.M.: *Lo scavo della spiaggia di Baratti: Campagne 2007-2008.*
In: F. GHIZZANI MARCÌA – C. MEGALE eds.: *Materiali per Populonia* 8. Pisa, 127-160.

ABELS 1986

Abels, B.-U.: Staffelberg. In: *Archäologischer Führer Oberfranken*. 171-176.

ABELS 1987/88

Abels, B.-U.: *Neue Ausgrabungen im Befestigungsbereich des Staffelberges.*
- Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 28/29, 143-180.

ADAM 1981

Adam, J. -P.: *L'Architecture militaire grecque*. Paris.

ADAM 1984

Adam, A. M.: *Bronzes étrusques et italiques*. Paris.

ADAM 2007

Adam A.M.: *Les importations méditerranéennes en Gaule interne aux IVe et IIIe siècles avant notre ère.*

In: MENNESSIER-JOUANNET – ADAM – MILCENT eds. 2007, 255-263.

ADAMESTEANU 1954

Adamesteanu, D.: *Uno scarico di fornace ellenistica di Gela.*

-Archeologia Classica VI, 129-132.

ADAMESTEANU 1958

Adamesteanu, D.: *Butera. Piano della Fiera, Consi e Fontana Calda.*

- Monumenti Antichi XLIV, 205-672.

AGUSTA-BOULAROT – LAFON eds. 2004

Agusta-Boularot, S. – Lafon, X. eds.: *Des Ibères aux Vénètes. Actes du colloque, Rome 1999.* Collection de l'Ecole française de Rome 328. Roma.

ALEKSEEV 2003

Alekseev, A. Ju. 2003: *Chronografija Jevropejskoj Skifii (VII–IV vv. do n.e.)*. Sankt-Peterburg.

ALEKSEEVA 1975, 1978, 1982

Alekseeva, E. M.: *Antičnye busy severnogo pričernomor'ja. Svod archeologičeskich istočnikov.*
Archeologija SSSR G1-12. Moskva.

ALLEN 1972

Allen D. F.: *The Fibula of CRICIRV.*

-Germania 50,122-32.

ALMGREN 1913

Almgren, O. : *Zur Bedeutung des Markomannenreichs in Böhmen für die Entwicklung der Germanischen Industrie in der frühen Kaiserzeit.*

-Mannus V, 265–278.

ALVINO 1996

Alvino, G.: *Alcune riflessioni sulla cultura Equicola nella piana di Corvaro.*

In: *Identità e civiltà dei Sabini. Atti del XVIII convegno di studi etruschi ed Italici Rieti – Magliano Sabina 1993.* Firenze, 415-430.

AMANDRY 1953

Amandry, P.: *Collection Hélène Stathatos. I, Les bijoux antiques.* Strasbourg.

AMANDRY 2004/2008

Amandry, M.: *Il tesoretto di Monte Bibele.*

In: ERCOLANI COCCHI – MORELL – NERI EDS. 2004, 63-65

In: VITALI – VERGER eds. 2008, 293-298.

AMPOLO ed. 1980

- Ampolo, C. ed. 1980: *La città antica*. Roma – Bari.
- Amphores romaines et histoire économique* 1989:
Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de
 Sienna 1986. Collection de l'École française de Rome. Roma.
- ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987
 Anderson-Stojanović, V. R.: *The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria*.
 - *American Journal Archaeology* 91, 105-122.
- anonym 2000
 anonym: *Altendorf*.
 In: *Fundchronik für das Jahr 1997*, Bayerische Vorgeschichtsblätter Beiheft 13, 101.
- AQUILUÉ ABADÍAS – GARCÍA ROSELLÓ – GUITART DURAN eds. 2000
 Aquilué Abadías, X. – García Roselló, J. – Guitart Duran, J. eds.: *La ceràmica de vernis
 negra dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península
 Ibèrica*. Taula rodona Empuries 1998. Mataró.
- ARANGUREN – CIAMPOLTRINI – RENDINI 2004
 Aranguren, B. – Ciampoltrini, G. – Rendini, P.: *Attività metallurgica negli insediamenti
 costieri dell'Etruria centrale fra VI e V secolo a.C.*
 In: LEHOËRFF ed. 2004, 323-339.
- ARCELIN – ARCELIN 1973
 Arcelin, P. – Arcelin, Ch.: *La nécropole protohistorique de la Catalane aux Baux-de-Provence*
 - *Revue Archéologique de Narbonnaise* 6, 91-189.
- ARCELIN – ARCELIN 1973
 Arcelin, P. – Arcelin, Ch.: *Les sépultures préromaines de Saint-Rémy-de-Provence (Bouches-
 du-Rhône)*.
 - *Revue Archéologique de Narbonnaise* 8, 67-135.
- ARSLAN 1992-1993
 Arslan, E.: *La monetazione celtica cisalpina; Un nuovo quadro generale*
 in: *Sibrium* XXII, 179-215.
- ARXÉ I GÁLVEZ 1982
 Arxé i Gálvez, J.: *Les llànties tardo-republicanes d'Empúries*. Barcelona.
- ATTEMA ed. 2004
 Attema P. (ed.): *Centralization, Early Urbanization and Colonization in First Millennium BC
 Greece and Italy*. Part 1: Italy, Babesch Suppl. 9. Leuven.
- Atti Firenze* 1989
 Secondo Congresso internazionale etrusco, Firenze 1985 – Atti. Roma.
- AUGIER – KRAUSZ 2012
 Augier, L. – Krausz, S.: *Du complexe princip à l'oppidum : les modèles du Berry*.
 In: SIEVERS – SCHÖNFELDER eds. 2012, 165-190.
- AXAMIT 1919
 Axamit, J.: *Další příspěvky k poznání naší kultury hradištní a některé úvahy*.
 -*Památky Archeologické* XXXI, 2-14.
- BACKENDORF 1998
 Backendorf, D.: *Römische Münzschätze des zweiten und ersten Jahrhunderts v.Chr. vom
 italienischen Festland*. Studien zu Fundmünzen der Antike 13. Berlin.
- BAGLEY – EGGL – NEUMANN – SCHEFZIK eds. 2009
 Bagley, J. M., Ettl, Chr., Neumann, D., Scheffzik, M. eds.: *Alpen, Kult und Eisenzeit*.
 Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag. Rahden/Westf.
- BACHMANN 1993
 Bachmann, H.-G.: *Analyse ausgewählter Metallartefakte*.
 In: KELLNER, H.-J. – ZAHLHAAS, G.: *Der römische Tempelschatz von Weißenburg in Bayern*.
 Mainz, 146-159.

BALBÍN 1679

Balbín, B.: *Miscellanea historica Regni Bohemiae*. Liber I. Pragae.

BALLAND 1969

Balland, A.: *Céramique étrusco campanienne à vernis noir. Fouilles d'École française de Rome à Bolsena Poggio Moscini III. 1. Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité, Supplémentum 6*. Paris.

BANTELMANN 1972

Bantelmann, N.: *Fibeln vom Mittellatèneschema im Rhein-Main-Moselgebiet*. -*Germania* 50, 98-110.

BARATTI – CATALDI – MORDEGLIA 2008

Baratti, G. – Cataldi, M. – Mordeglia, L.: *La cinta fortificata di Tarquinia alla luce della nuova documentazione*.

In: *Città murata* 2008, 155-169.

BARATTE 1989

Baratte, F.: *Trois vases en argent d'époque républicaine trouvés dans la Saône à Thorey (commune de Saint-Germain-du Plain, Saône-et-Loire)*.

Revue Archéologique de l'Est et du Centre-est 40, 61-74.

BARATTE ed. 1989

Baratte, F. ed. 1989: *Trésors d'orfèvrerie gallo-romains*. Paris.

BARATTE et al. 1990

Baratte, F. et al.: *Le trésor de la place Camille-Jouffray à Vienne (Isère). Un dépôt d'argenterie et son contexte archéologique*. Gallia, supplément 50. Paris.

BARBAU 2010

Barbau, C.: *Le petit mobilier de tradition italique sur les oppida du grand est de la Gaule*. Mémoire de Master 2. L'Université de Strasbourg. 2010.

BARKER – LLOYD eds. 1991

Barker, G. – Lloyd, J. eds.: *Roman Landscapes. Archaeological survey in the mediterranean region*. Archaeological monographs of the British School at Rome 2. London.

BARRAL 1999

Barral, Ph.: *Place des influences méditerranéennes dans l'évolution de la céramique indigène en pays éduen, aux IIeme-Ier siècles avant notre ère*.

In: M. Tuffreau-Libre – A. Jacques eds.: *La céramique précoce en Gaule Belgique et dans les régions voisines: de la poterie gauloise à la céramique gallo-romaine*. Actes de la table ronde d'Arras 1996, Berck-sur-Mer, 367-384.

BARRAL 2003

Barral, Ph.: *Céramique indigène et groupes culturels. La Bourgogne et ses marges à La Tène finale*.

In: PLOUIN – JUD eds. 2003, 353-374.

BARRAL 2011

Barral, Ph.: *Dynamique de création et de romanisation des agglomérations dans l'Est de la France*.

In: REDDÉ et al. eds. 2011, 207-214.

BARRAL – FICHTL eds. 2012

Barral, Ph. – Fichtl, St. eds.: *Regards sur la chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe-Ier siècle avant J.-C.) en Gaule non méditerranéenne*. Actes de la table ronde, Glux-en-Glenne 2007. Coll. Bibracte 22. Glux-en Glenne.

BARRAL – NOUVEL 2012

Barral, Ph. – Nouvel, P.: *La dynamique d'urbanisation à la fin de l'âge du Fer dans le centre-est de la France*.

In: SIEVERS – SCHÖNFELDER eds. 2012, 139-164.

BARRAL – VIDEAU 2012

- Barral, Ph. – Videau, G.: *De Bibracte à Vesontio : esquisse d'une périodisation de la fin de l'âge du Fer en Bourgogne et Franch-Comté.*
In: BARRAL – FICHTL eds. 2012, 95-113.
- BARRIER 2012
Barrier, S.: *Romanisation in Gaul: New Methodological Approaches for the Study of Gaulish Fine Wares (200 B.C.–A.D.50).*
In: Bokern, A. - Bolder-Boos, M. – Krmnicek, St. – Maschek, D. – Page, S. eds.: *TRAC 2012: Proceedings of the 22nd Theoretical Roman Archaeology Conference, Frankfurt 2012, 151–168.*
- BARTOLONI – ACCONCIA – TEN KORTENAAR 2005
Bartoloni, G. – Acconcia, V. – Ten Kortenaar, S.: *Veio, Piazza d'Armi.*
In: *Dinamiche di Sviluppo* 2005, 73-85.
- BAŠTA – BAŠTOVÁ – BOUZEK 1989
Bašta, J. – Baštová, D. – Bouzek, J.: *Die Nachahmung einer attisch rotfigurigen Kylix aus Pilsen-Roudná.*
- *Germania* 67, 463-476.
- BATS ed. 1996
Bats, M. ed.: *Les céramiques communes de la campanie et de Narbonnaise (Ier s.av. J.-C. – IIe s. apod. J.-C.). Actes des journées d'études, Napoli 1994. Napoli.*
- BAUMGÄRTEL 1937
Baumgärtel, E.: *The Gaulish necropolis of Filottrano in the Ancona Museum.*
- *Journal of the Royal Anthropological Institute* LXVII, 231–286.
- BAZOVSKÝ 2003
Bazovský, I.: *Nálezy z keltského oppida v Trenčianských Bohuslaviciach.*
- *Zborník Slovenského Národného Múzea XCVII archeológia* 13, 119-131.
- BEATUS RHENANUS 1531/1610:
Beati Rhenani Selestadiensis Rerum germanicarum libri tres quibus nunc denuò diligenter revisis et emendatis praemissa est VITA ipsius Beati Rheani, à Joane Sturmio eleganter concipta. Accedit hac editione ejusdem Beati Rhenani et Jodoci Willichii in lib. Cornelii Taciti de Moribus Germanorum commentaria [cum textu Taciti], Bilibaldi Birckheimeri Descriptio Germaniae, Gerardi Noviomagi Inferioris Germaniae historia, Conradi Celtis de Situ et moribus Germaniae ac HercyniaSyla additiones omnia cum undice rerum memorabilium copiosissimo Argentorati Sumptibus Lazari Zetzneri Bibliop. Anno M. DC X.
- BEDON 2003
Bedon, R.: *La naissance des premières villes en Gaule intérieure durant la période de La Tène finale.*
In: REDDÉ et al. eds. 2003, 195-215.
- BECHTOLD 1999
Bechtold, B.: *La necropoli di Lilybaeum.* Palermo.
- BELLELLI 2007
Bellelli, V. : *Influenze straniere e ispirazione locale. Gli alabastra etrusco-corinzi di forma Ricci 21.*
In: *Greci, Etruschi e Fenici nel Mediterraneo centrale. Atti del convegno Orvieto 2006. Annali della Fondazione per il Museo «Claudio Faina»* 14, 293-324.
- BÉMONT – LAHANIER 1985
Bémont, C. – Lahanier, C.: *Lampes tardo-républicaines à Glanum : Essai de détermination typologique et physicochimique.*
- *Revue Archéologique de Narbonnaise* 18, 221-261.
- BÉMONT 2002

- Bémont, C.: *Les lampes de Glanum*. Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl. 34, Montpellier.
- BENADÍK 1981
Benadík, B.: *Bronzový lekythos z keltského hrobu v Hurbanove, okr. Komárno*.
In: Praehistorica VIII, Varia archaeologica 2. Praha, 191-192.
- BENEŠ 1993
Beneš, Z.: *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*. Praha.
- BENVENUTI 2002
Benvenuti, V.: *The introduction of artillery in the Roman world. Hypothesis for a Chronological Definition Based on the Cosa Town Wall*.
- *Memoirs of the American Academy in Rome* 47, 2002, 199-207.
- BÉRARD – BROISE – JOLIVET 2000
Bérard, F. – Broise, H. – Jolivet, V.: *Civita Musarna (Viterbo). La cinta muraria ellenistica*.
In: QUILICI-QUILICI GIGLI eds. 2000, 69-80.
- BERNABÒ BREA – CAVALIER 1991
Bernabò Brea, L. – Cavalier, M. 1991: *Meligunìs Lipára, vol. V. Scavi nella necropoli Greca di Lipara*. Roma.
- BERTI – BONOMI – LANDOLFI 1996
Berti, F. – Bonomi, S. – Landolfi, M. 1996: *Classico e Anticlassico. Vasi alto-adriatici tra Piceno, Spina e Adria*. Bologna.
- BERTI – GUZZO eds. 1996
Berti, F. – Guzzo, P.G.: *Spina: Storia di una Città tra Greci ed Etruschi*. Catalogo della mostra Ferrara 1993-1994, Ferrara.
- BERTRAND – DUVAL – GOMEZ DE SOTO – MAGUER eds. 2009
Bertrand, I. – Duval, A. – Gomez de Soto, J. – Maguer, P. eds.: *Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique : Actes du XXXIe colloque international de l'Association française pour l'étude de l'âge du Fer (tome 2)*. Chauvigny
- BERTRAND – REINACH 1894
Bertrand, A., Reinach, S.: *Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube*. Paris.
- BEZECKY 1994
Bezecky, T.: *Amphorenfunde vom Magdalenberg und aus Pannonien*. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, Bd. 12. Kärntener Museumschriften Bd. 74. Klagenfurt.
- BIENERT 2007
Bienert, B.: *Die Römischen Bronzegefäße im Rheinischen Landesmuseum Trier*. Trierer Zeitschrift, Beiheft 31, Trier.
- BINÉTRUY 1994
Binétruy, M.-S.: *De l'art roman à la préhistoire, des sociétés locales à l'Institut, itinéraires de Joseph Déchelette*. Lyon.
- BINI – CARAMELLA – BUCCIOLI 1995
Bini, M. P. – Caramella, G. – Buccioli, S.: *I bronzi etruschi e romani*. Materiali del Museo Archeologico di Tarquinia XIII. Roma.
- BIONDANI 2007
Biondani, F.: *Nuovi ritrovamenti monetali nella Lessinia occidentale*. Notiziario: Verona. Quaderni di archeologia in Veneto XXIII, 72-87.
- BISI 1971
Bisi, A. M. 1971: *Lilibeo (Marsala). Nuovi scavi nella necropoli punica (1969-1970)*.
- *Notizie degli Scavi di antichità s. VIII*, vol. XXV, 662-762.
- BIROLI STEFANELLI – MICHELI – PETTINAU 1991

- Biroli Stefanelli, L.P – Micheli, M. E. – Pettinau, B: *L' argento Dei Romani: Vasellame sa tavola e d'apparato*. Roma.
- BLINKENBERG 1931
Blinkenberg, Chr.: *Les Petits Objets*. Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914, I. Berlin 1931.
- BLIQUEZ 2003
Bliquez, L. J.: *Roman surgical spoon-probes and their ancient names (mele, melotis/melotris, specillum)*.
- Journal of Roman Archaeology 16, 322-330.
- BLIQUEZ – JACKSON 1994
Bliquez, L. J. – Jackson, R.: *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*. Mainz.
- BOATWRIGHT – GARGOLA – TALBERT 2004/2012
Boatwright, M.T, Gargola, D. J., Talbert, R.J.A.: *Dějiny římské říše*. Praha 2012 (překlad L. Stančo – J.Kysela)
- BOCKIUS R. – LUCZKIEWICZ, P. 2004
Bockius R. – Luczkiewicz, P.: *Kelten und Germanen im 2.-1. Jahrhundert vor Christus : archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*. Römisch-germanisches Zentralmuseum Mainz, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien ; Bd. 58. Mainz.
- BOEHRINGER 1991
Boehring, Chr.: *Ein Goldmünzchen süddeutscher Kelten aus Sizilien*.
In: Noeske, Chr. – Schubert, H. eds.: *Die Münze. Bild - Botschaft – Bedeutung*. Festschrift für Maria R.-Alföldi. Frankfurt – New York, 51-64.
- BOESSNECK et al. 1971
Boessneck, J. – von den Driesch, A. – Meyer-Lemppenau, U. – Wechsler-von Ohlen, E.: *Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 6. Wiesbaden.
- BÖHM 1935
Böhm, J.: *Staré Hradisko*. (Kat. obec Malé Hradisko, okr. Prostějov),
-Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané 12, 5–14.
- BÖHM 1936
Böhm, J.: *Staré Hradisko II*. (s příspěvkem o stavební rekonstrukci od arch. ing. A. Pifflla).
-Ročenka národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané 13, 5–33.
- BÖHM 1937a
Böhm, J.: *Staré Hradisko III*.
-Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané 14, 5–36.
- BÖHM, J. 1937b
Böhm, J.: *Základy hallstattské periody v Čechách*. Praha.
- BÖHM 1941
Böhm, J.: *Kronika objeveného věku*. Praha.
- BÖHM 1946
Böhm, J.: *Naše nejstarší města*. Praha.
- BÖHM 1958
Böhm, J.: *Rozšíření výrobního hospodářství ve vyvinuté rodové společnosti s otrokářskými prvky a formování jazykových skupin, zejména Slovanů*.
-kol.: *Přehled československých dějin*. Část 1. Praha 15–37.
- BOLLA 1991
Bolla, M.: *Considerazioni sulla funzione dei vasi in bronzo tardorepubblicani in Italia settentrionale*.
In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 143-153.

- BOLLA et al. 1991
 Bolla, M.: *Les situles*.
 In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 78-22.
- BOLLA 1994
 Bolla, M.: *Vasellame romano in bronzo nelle civiche raccolte archeologiche di Milano*.
 Rassegna di studi del Civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano, Supplemento XI. Milano.
- BOLLA 1996
 Bolla, M.: *Il ruolo dell'area altoadriatica nella diffusione dei recipienti in bronzo (I sec. a. C. – I sec. d.C.)*.
 Buora, M. ed.: *Lungo la via dell'Ambra. Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio (I sec. a.C. – I sec. d.C.)*. Atti del convegno. Udine – Aquileia 1994. Trieste, 185-203.
- BOLLA 1997
 Bolla, M.: *Bronzi figurati romani nelle civiche raccolte archeologiche di Milano*. Rassegna di studi del civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano, supplemento XVII. Milano.
- BOLLA 2002
 Bolla, M.: *Vasellame bronzeo da tombe celtiche*.
 -Aspes, A. ed.: *Preistoria veronese. Contributi e aggiornamenti*. Verona, 205-207.
- BONAVENTURE 2011
 Bonaventure, B.: *Céramiques et société chez les Leuques et les Médiomatriques (IIe-Ier siècles avant J.-C.)*. Montagnac.
- BONDINI 2008
 Bondini, A.: *Il "IV periodo atestino". I corredi funerari tra IV e II secolo a.C. in Veneto*.
 Nepublikovaná disertační práce. Bologna.
- BONOMI – PERETTO – TAMASSIA 1993
 Bonomi, S. – Peretto, R. – Tamassia, K.: *Adria – Appunti preliminari sulla necropoli tarsoetrusca e romana di via Spolverin di Bottrighe*
 - Padusa XXIX, 91-156.
- BOOS 1989
 Boos, A.: „Oppidum“ im caesarischen und im archäologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme.
 - Acta Praehistorica et Archaeologica 21, 53-73.
- BORBA FLORENZANO 1988
 Borba Florenzano, M. B.: *The Coinage of Pyrrhus in Sicily. Evidence of a Political Project*.
 In: *The Age of Pyrrhus, Proceedings of an International Conference Brown University, 1988*. Archaeologia Transatlantica XI. Providence, 207-235.
- BORLENGHI 2011
 Borlenghi Aldo: *Il campus. Organizzazione e funzione di uno spazio pubblico in età romana. Le testimonianze in Italia e nelle province occidentali*. Roma.
- BOTTE 2009
 Botte, E.: *Salaisons et sauces de poissons en Italie du Sud et en Sicile durant l'Antiquité*.
 Napoli.
- BOUBE 1991
 Boube, Chr.: *Les cruches*.
 In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 23-45.
- BOURDIEU 1994/1998
 Bourdieu, P.: *Teorie jednání*. Praha (překlad V. Dvořáková).
- BOURDIEU 2002/2011
 Bourdieu, P.: *Science de la Science et Reflexivité*. Paris (4. vydání).

BOUZEK 1989

Bouzek, J.: *Die keltische Oppida Böhmens und Mährens und die antike Welt*
-Listy Filologické 112/3, 129-132

BOUZEK 2002

Bouzek, J.: *Die Bronzelekythos des Typus Talcott aus Hurbanovo und andere vorrömische mediterrane Bronzegefäße in der Slowakei.*
-Anodos. Studies in the Ancient World 2., 53-57.

BOUZEK 2007

Bouzek, J.: *Keltové našich zemí v evropském kontextu.* Praha – Kroměříž.

BOUZEK 2011a

Bouzek J.: *Prehistory of Europe as seen from its centre. Czech lands from Paleolithic to the end of the La Tène period in European context, Studia Hercynia XV/1.* Praha.

BOUZEK 2011b

Bouzek J.: *Greek, Etruscan and Phoenician imports and impacts in La Tène Bohemia and Moravia.*
-Eirene 47, 63-87.

BOUZEK 2011c

Bouzek, J.: *Několik poznámek k oppidům a k importům na nich / Comments to the origin of oppida and imports found there.*
- Archeologické rozhledy 63, 523-524.

BOŽIČ 1998

Božič, D.: *Neues über die Kontakte längs der Bernsteinstraße während der Spätlatènezeit.*
- Arheološki Vestnik 49, 141-156.

BOŽIČ 2008

Božič, D.: *Late La Tène-Roman cemetery in Novo město Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo / Poznolatensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo. Katalogi in monografije / Catalogi et monographiae 39.* Ljubljana.

BOŽIČ – FEUGÈRE 2004

Božič, D. – Feugère, M.: *Les instruments de l'écriture.*
- Gallia 61, 21-41.

BOŽIČ – TURK 2011

Božič, D. – Turk M.: *Prazgodovinske najdbe s Tonovcovega Gradu in železnodobna kulturna mesta v Posočju / Prehistoric finds from Tonovcov Grad and iron age cult places in the Posočje area.*

In: Modrijan, Z. – Milavec, T.: *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid.* Finds. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24. Ljubljana, 239-278.

BOITANI 2000

Boitani, F.: *Nuove indagini sulle mura di Veio nei pressi di porta Nord-ovest.*
In: *Città murata* 2008, 135-142.

BRADLEY 2000

Bradley, G.: *Ancient Umbria: State, Culture, and Identity in Central Italy from the Iron Age to the Augustan Era.* Oxford.

BRANDL 1876

Brandl, V.: *O Bojích herkynských a o významu nejstarších pověstí.*
- Časopis Matice Moravské V 8-46.

BRANDS 1988

Brands, G.: *Republikanische Stadttore in Italien.* BAR International Series vol.458. Oxford.

BRANDT 2001

- Brandt, J.: *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf sozio-politische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*. Internationale Archäologie 66. Rahden/Westfalen.
- BRAUN 2001
Braun, Cl.: *Römische Romische Bronzebalsamarien mit Reliefdekor*. BAR International Series 917. Oxford.
- BRECCIAROLI TABORELLI 1984
Brecciaroli Taborelli, L.: *Una produzione di anfore picene e il vino Palmense*. - *Picus*, 4, 55-90.
- BRECCIAROLI TABORELLI 1988
Brecciaroli Taborelli, L.: *La ceramica a vernice nera da Eporeia (Ivrea) contributo per la storia della romanizzazione nella Transpadana occidentale*. Torino.
- BRECCIAROLI TABORELLI 1996-1997
Brecciaroli Taborelli, L.: *Jesi (Ancona). L'officina ceramica di Aesis (III sec. a.C. - I sec.d.C.)*. - *Notizie degli Scavi dell'antichità*, s. IX, v. VII-VIII, 5-250.
- BRECCIAROLI TABORELLI 2000
Brecciaroli Taborelli, L.: *La ceramica a vernice nera padana (IV-I secolo a.C.): aggiornamenti, osservazioni, spunti*.
In: Brogiolo, G. P. – Olcese, G. (eds), *Produzione ceramica in area padana tra il II secolo a.C. e il VII secolo d.C.: nuovi dati e prospettive di ricerca*. Convegno internazionale, Desenzano sul Garda 1999. Mantova, 11-30.
- BRECCIAROLI TABORELLI 2005
Brecciaroli Taborelli, L.: *Ceramiche a vernice nera*.
In: GANDOLFI ed. 2005, 59-103.
- BRECCIAROLI TABORELLI ed. 2007
Brecciaroli Taborelli, L. ed.: *Forme e tempi dell'urbanizzazione nella Cisalpina (II sec a.C-I sec a. C)*. Atti delle Giornate di studio, Torino 2006. Firenze.
- BRETHOLZ 1912
Bretholz, B.: *Geschichte Böhmens und Mährens*. München
- BRIQUEL 1984
Briquel, D.: *La tradition sur l'imprunt d'armes samnites par Rome*.
In: A.-M. ADAM – A. ROUVERET eds.: *Guerre et sociétés en Italie aux Ve et IVe siècles avant J.-C*. Actes de la table ronde Paris 1984. Paris, 65-91.
- BRIZIO 1887
Brizio, E.: *Tombe e necropoli galliche della provincia di Bologna*.
-Atti e Memorie della deputazione per la storia patria per la provincie di Romagna. III,5, 457-535.
- BROMMER 1969
Brommer, F.: *Aryballoi aus Bronze*.
In: Zazoff, P. ed.: *Opus Nobile*. Festschrift zum 60. Geburtstag von Ulf Jantzen. Wiesbaden, 17-23.
- BROISE – JOLIVET 2004
Broise, H. – Jolivet, V.: *Un habitat fortifié étrusque d'époque hellénistique. Le cas de Musarna*.
In: AGUSTA-BOULAROT – LAFON eds. 2004, 31-37.
- BROUQUIER-REDDÉ – DEYBER – SIEVERS 2001
Brouquier-Reddé, V. – Deyber, V. – Sievers, S.: *Fourniment, harnachement, quincaillerie, objets divers*.
In: REDDÉ – VON SCHNURBEIN eds. 2001, 293-333.
- BRUGMANN 1993
Brugmann, B.: *Bemerkungen zur relativen Chronologie mittel- und spätlatènezeitlicher Gräberfelder im Hunsrück-Nahe-Raum*.

- Archäologisches Korrespondenzblatt 23, 77-86.
- BRUNEAU 1965
 Bruneau, Ph.: *Les lampes*. Exploration archéologique de Délos fait par l'École française d'Athènes XXVI. Paris.
- BUSSIÉRE 2000
 Bussiére, J.: *Lampes antiques d'Algérie*. Montagnac.
- BRUNO 1995
 Bruno, B.: *Aspetti di storia economica della Cisalpina romana. Le anfore di tipo Lamboglia 2 rinvenute in Lombardia*. Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 7. Roma.
- BŘEŇ 1956
 Břeň, J.: *Oppidum Holubov-Třísov. Předběžná zpráva o výzkumu Národního musea z let 1954-55*.
 - Časopis Národního musea – oddíl věd společenských CXXV, 5-16.
- BŘEŇ 1959
 Břeň, J.: *Zlaté předměty z keltského oppida ve Stradonicích u Berouna*.
 In: Buchvaldek, M. ed.: *Sborník prací k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa*. Acta Univeritatis Carolinae Philosophica et Historica 3, 207-216.
- BŘEŇ 1960
 Břeň, J.: *Naše nejstarší města*.
 In: J. Neustupný a kol.: *Pravěk Československa*. Praha, 324-344.
- BŘEŇ 1966
 Břeň, J.: *Třísov – Keltské oppidum v jižních Čechách*. Praha.
- BŘEŇ 1964
 Břeň, J.: *Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách*.
 -Sborník národního muzea v Praze, řada - A Historie, svazek XVIII 1964 č. 5, 195-234.
- BŘEŇ 1975
 Břeň, J.: *Pozdnělaténská malovaná keramika v Čechách*.
 -Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie XXVII, 105-155.
- BŘEŇ 1975a
 Břeň, J.: *Pánve tzv. aylesfordského typu v Čechách*.
 - Časopis Národního muzea – Historické muzeum 144, 7-15.
- BŘEŇ 1975b
 Břeň, J.: *Zvláštní typy sídlištních objektů na keltském oppidu v Třísově u Českého Krumlova*.
 Časopis Národního muzea – Historické muzeum 144, 119-136.
- BŘEŇ 1975c
 Břeň, J.: *Základní typy keltské architektury ve střední Evropě*.
 - Architektura ČSR XXXIV, 133-136.
- BŘEŇ 1975d
 Břeň, J.: *Třísov, o. Holubov, okr. Český Krumlov*.
 - Výzkumy v Čechách 1973, 169-170.
- BŘEŇ 1981
 Břeň, J.: *Třísov, o. Holubov, okr. Český Krumlov*.
 - Výzkumy v Čechách 1976-77, 146.
- BŘEŇ 1984
 Břeň, J.: *Keltové v jižních Čechách*. Katalog výstavy. České Budějovice.
- BŘEŇ 1991
 Břeň, J.: *L'oppidum de Třísov*.
 In: MOSCATI ed. 1991, 544-547..
- BŘEZINOVÁ – VARSÍK eds. 2012
 Březinová, G. – Varsík, V. eds.: *Archeológia na prahu histórie*, K životnému jubileu Karola Pietu, Nitra.

- BUCHSENSCHUTZ 1990
 Buchsenschutz, O.: *Urbanisme et oppida*.
 In: *Les Gaulois d'Armorique - La Fin de l'âge du Fer en Europe tempérée*, Actes du XIIème Colloque de l'Association française pour l'Etude de l'Age du Fer, Quimper 1988. Revue Archéologique de l'Ouest, supplément 3. Rennes, 191-194.
- BUCHSENSCHUTZ 1999
 Buchsenschutz, O.: *Caractéristiques spécifiques de l'habitat celtique : une architecture sans pierre, une société complexe sans ville*.
 In: Braemer, F. – Cleuziou, S. – Coudart, A. eds.: *Habitat et société*, Antibes, 353-361..
- BUCHSENSCHUTZ 2000
 Buchsenschutz, O.: *Les oppida celtiques, un phénomène original d'urbanisation*.
 In: GUICHARD – SIEVERS – URBAN (eds.) 2000, 61-64.
- BUCHSENSCHUTZ 2004
 Buchsenschutz, O.: *Les Celtes et la formation de l'Empire romain*.
 - Annales. Histoire, Sciences Sociales 59, 337-361.
- BUCHSENSCHUTZ – KRAUSZ 2001
 Buchsenschutz, O. – Krausz, S.: *Levroux et le modèle de la genèse des oppida*.
 In: COLLIS J. ed.: *Society and settlement in Iron Age Europe*. Actes du XVIIIe colloque de l'AFEAF. Winchester, 1994. Sheffield, 292-298.
- BUCHSENSCHUTZ – RALSTON 1986
 Buchsenschutz, O. – Ralston, I.: *En relisant la « Guerre des Gaules »*.
 In: Actes du VIII colloque sur les Âges du Fer en France non méditerranéenne, Angoulême 1984. Aquitania suppl. 1, Bordeaux, 383-387.
- BUCHSENSCHUTZ – CHARDENOUX – KRAUSZ – VAGINAY eds. 2009
 Buchsenschutz O. – Chardenoux M.-B. – Krausz. S. – Vaginay M. eds.: *L'âge du Fer dans la boucle de la Loire, Les Gaulois sont dans la ville*. Actes du XXXIIe colloque de l'AFEAF, Bourges 2008. Revue Archéologique du Centre de la France. 35e supplément. Tours.
- BUCHTELA 1906
 Buchtela, K.: *Die Lausitzer und schlesischer bradgräber in Böhmen*.
 - Jahrbuch der K. und K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale IV/1, 1-52.
- BUCHTELA – NIEDERLE 1910
 Buchtela, K., Niederle, L.: *Rukověť české archeologie*. Praha.
- BUJNA 1982
 Bujna, J.: *Spiegelung der Sozialstruktur auf lateinzeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken*.
 - Památky archeologické 73, 312-431.
- CALDERONE et al. 1996
 Calderone, A. et al.: *Monte Saraceno di Ravanusa. Un ventennio di ricerche e studi*. Messina.
- CALLU – MOREL et al. 1965
 Callu, J.-P. – Morel, J.-P. et al.: *Thamasudia, fouilles du service des antiquités du Maroc*. Paris.
- CAMBI – CAVARI – MASCIONE 2009
 Cambi, F. – Cavari, F. – Mascione, C.: *Materiali da costruzione e produzione del Ferro. Studi sull'economia popoloniese fra periodo etrusco e romanizzazione*. Bari.
- CAMILLI 1999
 Camilli, A.: *Ampullae. Balsamari ceramici di età ellenistica e romana*. Roma.
- CAMPOREALE 2008
 Camporeale 2008: *La Città murata d'Etruria nella tradizione letteraria e figurativa*.
 In: *Città murata 2008*, 15-36.
- CAMURRI – DELLA CASA v přípravě

- Camurri, E. – Della Casa, M. v tisku: *La ceramica di Monte Bibele*. Bologna.
- CANEPEPE – HEISSUND – KOHLER-SCHNEIDER 2010
 Caneppele A., Heissund A.G., Kohler-Schneider M.: *Weinstock, Dill und Eberesche: Pflanzenreste aus dem Tempelbezirk der latènezeitlichen Siedlung Sandberg/Roseldorf*.
 In: *Archäologie Österreichs* 21/1, 13-25.
- CANOSA 2007
 Canosa, M. G.: *Una tomba principesca da Timmari*. Monumenti antichi, serie miscellanea XI. Roma.
- Capuccini, L. 2010: Per un modello di sviluppo della città di Chiusi tra X e V sec.a.C.
Rivista di Topografia antica / Journal of ancient topography XVIII 2008, 43-74.
- CAPELLI ed. 2000
 Capelli, R. ed.: *Studi sull'Italia dei Sanniti*. Milano
- CARAFÀ 1995
 Carafa, P.: *Officine ceramiche di età regia. Produzione di ceramica d'impasto dalla fine del VIII alla fine del VI secolo a.C.* *Studia archaeologica* 80. Roma.
- CARANDINI – CAPELLI eds. 2000
 Carandini, A. – Capelli, R. eds. 2000: Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città.
 Catalogo della Mostra. Roma.
- CARANDINI – CAMBI – CELUZZA – FENTRESS eds. 2002
 Carandini, A. – Cambi, F. – Celuzza M.G. – Fentress, E. (eds.): *Paesaggi d'Etruria : Valle dell'Albegna, Valle d'Oro, Valle del Chiarone, Valle del Tafone : progetto di ricerca italo-britannico seguito allo scavo di Settefinestre*. Roma.
- CARRE 1985
 Carre, M.-B.: *Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au début de l'Empire*.
 --MEFRA 97, 207-245.
- CASINI 2005
 Casini, S.: *La ceramica di produzione locale: impasto, bucchero, etrusco-padana*.
 In: DE MARINIS – RAPI eds. 2005, 247-266.
- CASTAGNOLI 1971
 Castagnoli, F.: *Orthogonal Town Planning in Antiquity*. Cambridge (Mass.) – London.
- CASTELIN 1965
 Castelin, K.: *Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern*. Graz.
- CASTOLDI 1991
 Castoldi, M.: *Origini e officine del vasellame in bronzo tardorepubblicano*.
 In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 139-142.
- CASTOLDI 2003
 Castoldi, M.: *I recipienti in bronzo*.
 In: Fortunati, M. – Pagani, L. – Poggiani Keller, R. eds.: *Verdello dalle origini all'altomedioevo : ricerche archeologiche e storiche*. Verdello, 209-216.
- CASTOLDI – FEUGÈRE 1991
 Castoldi, M. – Feugère, M.: *Les simpulums*.
 In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 61-88.
- CATENI ed. 2007
 Cateni, G. ed.: *Etruschi di Volterra. Capolavori da grandi musei europei*. Catalogo della mostra, Volterra 2007-2008. Milano.
- CAVAGNANO VANONI 1989
 Cavagnano Vanoni, L.: *Intervento alla Cività di Tarquinia della fondazione Lerici*.
 In: *Atti Firenze* 1989, 343-345.
- CERASUOLO – PULCINELLI 2008
 Cerasuolo, O. – Pulcinelli, L.: *Fortezze di confine tardo-etrusche nel territorio tra Caere e Tarquinia. Note di topografia e architettura*.

- In: *Città murata* 2008, 533-538.
- CERASUOLO – PULCINELLI – RUBAT BOREL 2008
 Cerasuolo, O. – Pulcinelli, L. – Rubat Borel, F.: *Rofalco (Farnese, VT). Una fortezza vulcente tra la metà del IV e i primi decenni del III sec. a.C.*
 In: *Città murata* 2008, 527-528.
- CERESA MORI 2004
 Ceresa Mori, A.: *Il Caso di Milano.*
 In: Agusta-Boularot - Lafon eds 2004, 293-306.
- CIBECCHINI 2000
 Cibecchini 2000: *Discussion.*
 In: AQUILUÉ ABADÍAS – GARCÍA ROSELLÓ – GUITART DURAN eds. 2000, 363-368.
- CIBECCHINI –PRINCIPAL 2004
 Cibecchini F. –Principal, J.: *Per chi suona la Campana B?*
 In: De Sena, E. C. –Dessales, H. (eds.): *Metodi e approcci archeologici: l'industria e il commercio nell'Italia antica.* BAR Int. Series 1262. Oxford, 159-172.
- CIFANI 2002
 Cifani, G.: *Notes on the rural landscape of central Tyrrhenian Italy in the 6th-5th c. B.C. and its social significance.*
 - *Journal of Roman Archaeology* 15, 249-260.
- CIOŁEK 2011
 Ciołek, R.: *Emisje króla Ballaiosa. Początki mennictwa w Ilirii.* Warszawa.
- CIPRIANO – CARRE 1989
 Cipriano, M. T. – Carre, M. B.: *Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie.*
 In: *Amphores romaines et histoire économique* 1989, 67-104.
- Città murata* 2008
La città murata in Etruria. Atti del XXV Convegno di studi etruschi ed italici, Chianciano Terme-Sarteano-Chiusi 2005. Pisa – Roma.
- CLEMENTE 1990
 Clemente, G.: *La guerra annibalica.*
 In: MOMIGLIANO - SCHIAVONE eds. 1990, 79-90.
- COLIN 1998
 Colin, A.: *Chronologie des oppida de la Gaule non méditerranéenne: contribution a l'étude des habitats de la fin de l'âge du fer.* Documents d'archéologie française 71. Paris.
- COLIVICCHI 2001
 Colivicchi, F.: *Alabastra tardo-ellenistici e romani dalla necropoli di Taranto. Materiali e contesti.* Catalogo del Museo nazionale Archeologico di Taranto III,2. Taranto.
- COLIVICCHI 2002
 Colivicchi, F.: *La necropoli di Ancona (IV-I sec. a.C.). Una comunità italica fra ellenismo e romanizzazione.* Napoli.
- Coll. Fleischman* 1994
A Passion for Antiquities: Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman, Catalogue of the Exhibition Malibu: J Paul Getty Museum in association with the Cleveland Museum of Art. Malibu.
- COLLIS 1984
 Collis, J. R.: *Oppida, Earliest Towns North of the Alps.* Sheffield.
- COLLIS 1995
 Collis, J. R.: *States without centres? The middle La Tène period in temperate Europe.*
 In: B. Arnold – D. B. Gibson eds.: *Celtic chieftdom, Celtic state. The evolution of complex social system in prehistoric Europe.* Cambridge, 75-80.
- COLLIS 2003/2010

- Collis J.: *The Celts, Origins, myths and inventions*. Stroud.
- COLLIS 2009
Collis, J.: *Die Konstruktion von Chronologien*.
In: KARL – LESKOVAR eds. 2009, 373-422.
- COLLIS 2010
Collis, J.: *Why do we still dig Iron Age ramparts?*
In: FICHTL ed. 2010, 27-35.
- COLLIS 2012
Collis, J.: *Centralisation et urbanisation dans l'Europe tempérée à l'âge du Fer*.
In: SIEVERS – SCHÖNFELDER eds. 2012, 1-14.
- COLLIS – KRAUSZ – GUICHARD 2000
Collis, J. – Krausz, S. – Guichard, V. : *Les Villages ouverts en Gaule centrale aux IIe et Ier siècles av. J.-C.*
In: Guichard – Sievers – Urban eds. 2000. 73-82.
- CORRETTI 2009
Corretti, A.: *Siderurgia in ambito elbano e popoloniese: un contributo dalle fonti letterarie*.
In: CAMBI – CAVARI – MASCIONE 2009, 133-139
- CRESCI – VIVIANI 1995
Cresci, M. - Viviani, L.: *Defining an economic area of the Hellenistic Period in inland northern Etruria*.
- *Etruscan Studies II*, , 141-157
- COSTAMAGNA – VISONÀ eds.1999
Costamagna, L. – Visonà, P. eds.: *Oppido Mamertino, Calabria -Italia. Ricerche archeologiche nel territorio e in contrada Mella*. Roma.
- COWELL – LA NIECE – MEEKS 1983
Cowell, M. – La Niece, S. – Meeks, N.: *Scientific Examination of the Thetford treasure*.
In: JONES, C. – POTTER, T.: *The Thetford Treasure*. London, 56-67.
- CRAWFORD 1974
Crawford, M.H.: *Roman Republican Coinage*. Cambridge.
- CRISTOFANI 1975
Cristofani, M.: *Volterra (Pisa) – scavi nella necropoli del Portone (1971): Tomba ellenistica*.
- *Notizie degli Scavi XXIX*, 5-35.
- CRISTOFANI 1978
Cristofani, M.: *Società e istituzioni nell'Italia preromana*. *Popoli e Civiltà dell'Italia antica VII*. Roma, 51-112.
- CUADRADO 1977-1978
Cuadrado, E.: *Ungüentarios ceramicos en el mundo iberico. Aportation cronologica*.
- *Archivo español de arqueologia* 50-51, 389-404.
- CURDY – JUD – KAENEL 2012
Curdy, Ph. – Jud, P. – Kaenel, G.: *Chronologie de la fin de La Tène en Suisse occidentale, à partir des fibules issues de contextes funéraires*.
In: BARRAL – FICHTL eds. 2012, 49-64.
- ČAMBAL 2004
Čambal, R.: *Bratislavský hradný vrch – Akropola neskorolaténského oppida*. *Zborník slovenského Národného múzea. Archeológia, Supplementum 1*. Bratislava.
- ČERVINKA 1902
Červinka, I. L.: *Morava za pravěku*. Brno.
- ČIŽMÁŘ 1970
Čižmář, M.: *Zur relativ-chronologischen Stellung des jüngsten Horizontes keltischer Gräberfelder in Mähren*.
- *Archeologické rozhledy* 22, 569-573.

ČIŽMÁŘ 1989

Čižmář M.: *Pozdně laténské osídlení předhradí Závisti - Die spätlatènezeitliche Besiedlung der Vorburg von Závist.*

- Památky Archeologické, 80, 59-122.

ČIŽMÁŘ 1990

Čižmář, M.: *Funde von Siegelkapseln aus den keltischen Oppida Stradonice (Böhmen) und Staré Hradisko (Mähren).*

- Germania 68, 597-600.

ČIŽMÁŘ 1991

Čižmář, M.: *Neue Erkenntnisse über die Púchov-Kultur in Mähren.*

- Archäologisches Korrespondenzblatt 21, 523-526.

ČIŽMÁŘ 1993

Čižmář, M.: *Keltská okupace Moravy (doba laténská).*

In: V. Podborský a kol., *Pravěké dějiny Moravy*. Brno, 380-423.

ČIŽMÁŘ 2002a

Čižmář, M.: *Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko.*

- In: *Dobiat - Sievers - Stöllner (eds.) 2002*, 297-313.

ČIŽMÁŘ 2002b

Čižmář, M.: *Laténský depot ze Ptení k poznání kontaktů našeho území s jihem.*

- Památky Archeologické 93, 194-225.

ČIŽMÁŘ 2002c

Čižmář, M.: *Keltské oppidu Staré Hradisko*. Archeologické památky Střední Moravy 4. Olomouc.

ČIŽMÁŘ 2003

Čižmář, M.: *Laténské sídliště v Bořitově*. Pravěk, supplementum 10. Brno.

ČIŽMÁŘ 2012

Čižmář, M.: *Kovové předměty.*

In: Venclová - Valentová eds. 2012, 72-73.

ČIŽMÁŘ - ČIŽMÁŘOVÁ - KEJZLAR - KOLNÍKOVÁ 2010

Čižmář, M. - Čižmářová, J. - Kejzlar, M. - Kolníková, E: *Detektorová prospekce archeologických lokalit na Moravě v roce 2009.*

- Přehled výzkumů 51.

ČIŽMÁŘ - KOLNÍKOVÁ - NOESKE 2008

Čižmář M., Kolníková E., Noeske H.-Chr.: *Němčice-Víceměřice - ein neues Handels- und Industriezentrum der Latènezeit in Mähren : Vorbericht.*

- Germania, 86, p. 655-700.

ČIŽMÁŘ - MEDUNA 2012

Čižmář, M. - Meduna, J.: *„Bójské“ spony v Čechách a na Moravě.*

- Archeologické rozhledy 64, 347-356.

ČIŽMÁŘ - SALAŠ 2009

Čižmář, M. - Salaš, M.: *Nové hradiště v Moravské bráně.*

-Archeologické Rozhledy LXI, 63-76.

ČIŽMÁŘ - VENCLOVÁ 2010

Čižmář, M. - Venclová, N.: *Němčice (Mähren) 3.-2. Jh.v.Chr. Protourbanisierung in Mitteleuropa?* Poster presetovaný na 34. Konferenci AFEAF v Aschaffenburgu.

ČIŽMÁŘ - VENCLOVÁ 2012

Čižmář, M. - Venclová, N.: *La Tène glass spacers in the middle Danube region.*

In: BŘEZINOVÁ - VARSÍK eds. 2012, 175-184

ČIŽMÁŘOVÁ 1996

Čižmářová, J.: *Bronzegefäße aus der Spätlatènezeit in Mähren.*

- In: Wozniak, Z. ed. *Kontakte längst der Bernsteinstraße. Zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten in der Zeit um Christi Geburt*. Krakow , 177-125.
- ČIŽMÁŘOVÁ 2004
Čižmářová, J.: *Encyklopedie Keltů na Moravě a ve Slezsku*. Praha.
- ČTVERÁK 2002
Čtverák, V.: *Halštatské hradiště Hrazany*
- *Archeologie ve středních Čechách* 6, 277-281.
- DAMGAARD ANDERSEN *et al.* eds 1997
Damgaard Andersen, H. *et al.* eds: *Urbanization in the mediterranean in the 9th to 6th centuries B.C.* Copenhagen.
- DANIELISOVÁ 2005
Danielisová, A.: *Die Oppida von Staré Hradisko und České Lhotice – Neue Methoden und Erkenntnisse*.
- *Alt-Thüringen* 38, 301-310..
- DANIELISOVÁ 2008
Danielisová, A.: *Oppidum České Lhotice v kontextu svého sídelního zázemí*. Disertační práce, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FF UK. Praha.
- DANIELISOVÁ 2009
Danielisová, A.- *Économie et environnement. Habitats de La Tène finale (IIe - Ier s. avant notre ère) en Bohême et en Moravie*.
In: BERTRAND – DUVAL – GOMEZ DE SOTO – MAGUER eds. 2009, 299-319.
- DANIELISOVÁ 2010
Danielisová, A.: *Oppidum České Lhotice v kontextu svého sídelního zázemí*. Archeologické Studijní Materiály 17, Praha – Pardubice.
- DANIELISOVÁ – MANGEL 2008
Danielisová, A. – Mangel, T.: *České Lhotice, keltské oppidum na úpatí Železných hor*. Nasavrky.
- DANIELISOVÁ – MILITKÝ 2012
Danielisová, A. – Militký, J. 2012: *Spony z oppida Třísov nalezené povrchovou prospekci*. Poster prezentovaný na VIII protohistorické konferenci Archeologie barbarů. Olomouc 2012.
- DASZKIEWICZ – SCHNEIDER 2002
Daszkiewicz, M. – Schneider, G.: *Chemical analysis, thin section studies and MGR-analysis*.
In: Klynne, A.: *Terra Sigillata from the Villa of Livia, Rome*. Uppsala, 92-97.
- DAVIDSON 1952
Davidson, G.D.: *The Minor Objects*. Corinth, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Vol. XII. Princeton.
- DE CASTRO NUNES 1959
De Castro Nunes, J.: *Fíbulas de tipo Nuheim no castro da Lomba do Canho, em Arganil*.
- *Revista de Guimarães* 69, 5-23.
- DE JULIIS ed. 1984
De Juliis, E. M. ed.: *Gli ori di Taranto in età ellenistica*. Catalogo della Mostra, taranto 1984. Milano.
- DE MARIA 1991
De Maria, S.: *Bologna (Bononia) and the Reno valley*.
In: BARKER – LLOYD eds. 1991, 96-105.
- DE MARINIS 1977
De Marinis, R.: *The Latène Culture of the Cisalpine Gauls*.
in: Guštin, M. (ed.): *Keltske študie; Posavski muzej Brežice, Knjiga 4, Brežice, 23-50*.
- DE MARINIS 1986

- De Marinis, R.: *L'età gallica in Lombardia (IV-I secolo a.C.). Risultati delle ultime ricerche e problemi aperti.*
 In: *La Lombardia tra protostoria e romanità. Atti del 2° Convegno Archeologico Regionale, Como 1984.* Como, 93-174.
- DE MARINIS *et al.* 2001
 de Marinis, G. – Baldelli, G. – Luni, M. – Purcaro, V.: *I bronzi di Forum Sempronii. L'utile e il bello.* Quaderni di archeologia nelle Marche 9. Urbino.
- DE MARINIS – RAPI eds. 2005
 De Marinis, R. – Rapi, M. eds.: *L'abitato etrusco del Forcello di Bagnolo S. Vito (Mantova). Le fasi di età arcaica.* Mantova.
- DE MIN – RUTA SERAFINI – GAMBACURTA – GAMBA 2005
 De Min, M. – Ruta Serafini, A. – Gambacurta, G. – Gamba, M.: *La città invisibile. Padova preromana: trent'anni di scavi e ricerche.* Padova.
- DE SIENA 2005
 De Siena, A.: *Tramonto della Magna Grecia: la documentazione archeologica dai territori delle colonie greche di Metaponto ed Herakleia.*
 In: *Tramonto della Magna Grecia. Atti del XLIV Convegno di Studi sulla Magna Grecia*", Taranto 2004. Napoli, 433-459.
- DEBERGE – VERMEULEN – COLLIS 2007
 Deberge, Y. – Vermeulen, Chr. – Collis, J.: *Le complexe de Grandaillet /La Grande Borne : un état de la question.*
 In: MENESSIER-JOUANNET – DEBERGE eds. 2007, 267-289.
- DEBORD 1984
 Debord, J.: *Les origines gauloises de Soissons, oscillation d'un site urbain.*
 - *Revue archéologique de Picardie* 3/ 3-4, 27-40.
- DEBORD 1993
 Debord, J.: *Les artisans gaulois de Villeneuve-Saint-Germain (Aisne). Structures, production, occupation du sol.*
 - *Revue archéologique de Picardie* N°3-4, 71-110.
- DEHN 1951
 Dehn, W.: *Die gallischen ,Oppida' bei Caesar.*
 - *Saalburg- Jahrbuch* 10, 36-49.
- DEHN 1961
 Dehn, W.: *Zangentore an spätkeltischen Oppida.*
 - *Památky Archeologické* 52, 390-396.
- DEHN 1977
 Dehn, W.: *Lagetypen spätkeltischer Oppida.*
 - Duval, P.-M. – Frézouls E. eds. *Thèmes de recherches sur les villes antiques d'occident.* Strasbourg 1971, Paris, 147-152.
- DÉCHELETTE 1901/1904
 Déchelette, J.: *Les fouilles du Mont Beuvray de 1897 à 1901 compte rendu suivi de l'inventaire général des monnaies recueillies au Beuvray et du Hradischt de Stradonic en Bohême étude d'archéologie comparée.*
 In: *Congrès archéologique de Mâcon.* juin 1899. Mâcon 1901/ Paris – Autun 1904.
- DÉCHELETTE 1906
 Déchelette, J.: *Avertissement du traducteur.*
 In: *Pič* 1906, iii-iv.
- DÉCHELETTE 1914
 Déchelette, J.: *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. II Archéologie celtique ou protohistorique. Troisième partie: Second âge du Fer.* Paris.
- DEIMEL 1987

- Deimel, M.: *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg*. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 9. Kärntner Museumschriften 71, Klagenfurt.
- DEMBSKI 1994
Dembski, G.: *Überlegungen zu einigen Neufunden von Keltenmünzen aus Niederösterreich*. - Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft XXXIV, 61-73.
- DEMBSKI. 2009
Dembski G.: *Eigenprägung und Fremdgeld - Die Fundmünzen aus Roseldorf*. In: HOLZER ed. 2009, 87-101.
- DEMETZ 1992
Demetz, St.: *Rom und die Räter. Ein Resümee aus archäologischer Sicht*. In: Metzger, I. – Gleirscher, P. eds: *Die Räter / I reti*. Bozen, 631–651.
- DEMETZ 1999
Demetz S.: *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern. Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 4*. Rahden.
- DENEUVE 1969
Deneuve, J.: *Lampes de Carthage*. Paris.
- DENCH 1995
Dench, E.: *From Barbarians to New Men Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples from the Central Apennines*. Oxford Classical Monographs. Oxford.
- DESBAT – GENIN 1996
Desbat, A. – Genin, M.: *Les ateliers précoces et leurs productions*. In: *Ateliers de potiers antiques de Lyon*. - Gallia 53, 219-241.
- DESBAT – MARTIN-KILCHER 1989
Desbat, A. – Martin-Kilcher, S. 1989: *Les amphores sur l'axe Rhône-Rhin à l'époque d'Auguste*. In: *Amphores romaines et histoire économique 1989*, 339-365.
- DESCAMPS-LEQUIME – CHARATZOPOULOU eds. 2011
Descamps-Lequime S. – Charatzopoulou K. eds.: *Au royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique*. Catalogue d'exposition Louvre 2011-2012. Paris.
- DESCHLER- ERB 1996
Deschler- Erb, E.: *Beiträge zum römischen Oberwinterthur. Vitodurum 7. Ausgrabungen im unterem Bühl*. Zürich – Egg.
- DESCHLER-ERB – BOŽIĆ 2002
Deschler- Erb, E. – Božić, D.: *A Late Republican bone pendant from the Münsterhügel in Basel (CH)*. - Instrumentum 15, 39-41.
- DESCHLER-ERB – GOSTENČNIK 2008
Deschler-Erb, S. – Gostenčnik, K.: *Différences et identités de la vie quotidienne dans les provinces romaines. L'exemple de la tabletterie*. In: BERTRAND, I. ed.: *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine. Un artisanat en marge?* Actes de la table ronde instrumentum, Chauvigny 2005. Montagnac, 283-309.
- DEYBER 2009
Deyber, A.: *Les Gaulois en guerre, stratégies, tactiques et techniques. Essai d'histoire militaire (IIe-Ier siècles av.J.-C.)*. Paris.
- DI GENNARO 1982
Di Gennaro, F.: *Organizzazione del territorio nell'Etruria meridionale protostorica: applicazione di un modello grafico*.

- Dialoghi di Archeologia n.s. 4, 102-112.
- Dinamiche di sviluppo* 2005
Dinamiche di sviluppo delle città nell'Etruria meridionale. Veio, Caere, Tarquinia, Vulci. Atti del 23° Convegno di studi etruschi ed italici 2001. Pisa – Roma.
- DOBESCH 1989-1990
 Dobesch, G.: „Oppugnant“ oder „Oppugnabant“. Zum Text von Caesar b.G. 1,5,4 und den Angriff der Boier auf Noreia.
 - Römische Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie 17-18, 1989-1990, 73-78.
- DOBESCH 1993
 Dobesch G.: *Anmerkungen zur Wanderung der mitteleuropäischen Boier.*
 - Tyche 8, 9-17.
- DOBESCH 1994/2001
 Dobesch, G.: *Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista.*
 In: GÖBL 1994, 51-68.
 In: DOBESCH 2001, 781-811.
- DOBESCH 1995/2001
 Dobesch, G.: *Die Boier und Burebista.*
 In: DOBESCH 2001, 813-822
- DOBESCH 1996
 Dobesch, G.: *Überlegungen zum Heerwesen und zur Sozialstruktur der Kelten.*
 In: JEREM – KRENN-LEEB – NEUGEBAUER – URBAN eds. 1996, 13-71.
- DOBESCH 2001
 Heftner, H. – Tomaschitz, K. eds.: *Gerhard Dobesch, Ausgewählte Schriften.* Köln.
- DOBESCH 2004
 Dobesch, G.: *Zentrum, Peripherie und „Barbaren“ in der Urgeschichte und der Alten Geschichte.*
 In: Friesinger, H. – Stuppner, A. eds.: *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des Symposiums Zwettl 2000. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57.* Wien, 11-93.
- DOBIÁŠ 1934
 Dobiáš, J.: *Několik problémů z dějin našeho území.*
 -Český časopis historický 43, 261-300; 475-486.
- DOBIÁŠ 1964
 Dobiáš, J.: *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů.* Praha.
- DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002
 Dobiát, C. – Sievers, S. – Stöllner, Th. eds.: *Dürnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein – Bad Dürrenberg 1998.* Bonn.
- DONAT 2009
 Donat, P.: *La ceramica nella Cisalpina nordorientale dalla fondazione di Aquileia ad Augusto.*
 In: Cuscito G. ed.: *Aspetti e problemi della romanizzazione, Venetia, Histria e arco alpino orientale.* Antichità altoadriatiche LXVIII, 109-146.
- DRAGENDORF 1919
 Dragendorf, H.: *Bibracte.*
 - Archäologischer Anzeiger III/IV. coll 439-456.
- DRDA 1987
 Drda 1987: *Keltske oppidum Hrad u Nevězic / L'oppidum celtique près de Nevězice (Bohême du Sud).*
 - Archeologické rozhledy 39, 517-556.
- DRDA 2002

- Drda, P.: *Wirtschaftliche Strukturen am Beispiel böhmischen Oppida (Závist)*.
In: DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002, 287-296.
- DRDA – ONDŘEJOVÁ v přípravě
Drda, P. – Ondřejová, I. přípravě: *Římské prsteny z oppida Závist*.
- DRDA – RYBOVÁ 1992
Drda, P., Rybová, A.: *L'oppidum Závist : construction de la porte principale (D) et sa chronologie*.
- Památky archeologické 83, 309-342.
- DRDA – RYBOVÁ 1993
Drda, P., Rybová, A.: *Oppidum Závist – Tore und Wege in seiner Geschichte*.
- Památky archeologické 84, 49 – 68.
- DRDA – RYBOVÁ 1995a
Drda, P., Rybová, A.: *Les Celtes de Bohême*. Paris.
- DRDA – RYBOVÁ 1995b
Drda, P., Rybová, A.: *Prostorové rozložení specializovaného řemesla v zástavbě keltského oppida*.
- Archeologické rozhledy XLVII, 596-613.
- DRDA – RYBOVÁ 1997
Drda, P., Rybová, A.: *Keltská oppida v centru Boiohaema*.
- Památky archeologické 88, 65-123.
- DRDA – RYBOVÁ 1998
Drda, P., Rybová, A.: *Keltové a Čechy*. Praha.
- DRDA – RYBOVÁ 2001
Drda, P., Rybová, A.: *Model vývoje velmožského dvorce 2.-1.století před Kristem*.
- Památky archeologické 92, 284-349.
- DROBERJAR 2006
Droberjar, E.: *Plañanská skupina Grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a v počátcích doby římské*.
In: Droberjar, E. – Lutovský, M. ed.: *Archeologie barbarů 2005*. Praha, 11-90.
- DROBERJAR – FRÁNA 2004
Droberjar, E. – Frána, J.: *Antická mosaz (aurichalcum) v českých nálezech časné doby římské*.
- Archeologie ve středních Čechách 8, 441-462.
- DUBOLNIĆ GLAVAN – GLAVAŠ 2011
Dubolnić Glavan, M. – Glavaš, V.: *Prilog poznanju najstarijeg novca na prostoru južnog Velebita*.
- Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 28, 95-121.
- Dubnická kronika*
Július Sopko (ed): *Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická*. Budmerice 2004.
- DUBRAVIUS 1552/ 1575
Skála z Doubravky, J.: *Io. Dubravii Olomuzensis Episcopi Historia Boiemiae, de rebvs memoriae dignis, in illa gestis, ab initio Boiemorum, qui ex Illyria venientes, eandem Boemiam, in medio propemodum superioris Germaniae sitam, occupauerunt. Libri XXXIII, ex fide tandem narrationeque historica scripti, absolutique, & in lucem iamprimum aediti, sat videlicet citô, si sat bene*. Basileae.
- DUBSKÝ 1932:
Dubský, B.: *La tène jižních Čech*. Blatná.
- DUBSKÝ 1949:
Dubský, B.: *Pravěk jižních Čech*. Písek.
- DUVAL – MOREL – ROMAN eds. 1990

- Duval, A. - Morel, J.-P. - Roman, Y eds.: *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*. Actes de la table ronde de Valbonne 1986. Revue archéologique de Narbonnaise. Supl. 21. Paris.
- EGGERS 1951
Eggers, H. J.: *Der römische Import im freien Germanien*. Hamburg.
- EISNER 1911
Eisner, J.: *Laténe v jihočeských mohylách*.
- *Pravěk* 7, 5-15, 100-113.
- ELLER - SIEVERS - WENDLING - WINGER 2012
Eller, M. - Sievers, S. - Wendling, H. - Winger, K.: *Zentralisierung und Urbanisierung - Manchings Entwicklung zur spätkeltischen Stadt*.
In: SIEVERS - SCHÖNFELDER eds. 2012, 303-318.
- ENGELS - BAVAY - TSINGARIDA 2009
Engels L. - Bavay L. - Tsingarida A.: *Calculating Vessel Capacities : a new Web-based solution*.
In: A. Tsingarida ed., *Shapes and Uses of Greek Vases (7th - 4th centuries B.C.)*.
Proceedings of the Symposium Bruxelles 2006. Bruxelles, 129-133.
- ENSEÑAT ENSEÑAT 1981
Enseñat Enseñat, C.: *Las cuevas sepulcrales mallorquinas de la edad del hierro*. Excavaciones arqueológicas en España 118. Madrid.
- ERCOLANI COCCHI - MORELL - NERI eds. 2004
Ercolani Cocchi, E. - Morell, A.L. - Neri, D. eds.: *Romanizzazione e moneta, La testimonianza dei rinvenimenti dall'Emilia Romagna*. Quaderni di Archeologia in Emilia-Romagna 10, Bologna.
- FABIÃO 1989
Fabião, C.: *Sobre as ânforas do acampamento romano da Lomba do Canho (Arganil)*. Lisboa.
- FABIÃO 1999
Fabião, C.: *A propósito do depósito de Moldes, Castelo de Nieva, Viano do Castelo: a baixela romana tardo-republicana em bronze no extremo ocidente peninsular*.
- *Revista portuguesa de arqueologia* 2, 163-198.
- FACELLA et al. 2004
Facella, A. et al. 2004: *Ricognizioni archeologiche di superficie in territorio Kauloniato dal 2000 al 2003*.
In: M. C. PARRA ed.: *Kaulonía, Caulonia, Stilida (e oltre)*. Annali della Scuola normale Superiore di Pisa, serie IV, Quaderni 17, 181-289.
- FALCONI AMORELLI 1987
Falconi Amorelli, M. T.: *Vulci, Scavi Mengarelli (1925-1929)*. Roma.
- FARKA 1977
Farka, Chr.: *Die römischen Lampen vom Magdalensberg*. Klagenfurt.
- FARKAŠ, Z. 2004: *Spony z doby laténskej z opevnenej polohy Molpír pri Smoleniciach*.
Zbor. SNM 98, Arch. 14, Bratislava, s. 67-94.
- FARKAŠ 2004
Farkaš, Z.: *Spony z doby laténskej z opevnenej polohy Molpír pri Smoleniciach*.
- *Zborník SNM 98, Archeológia*. 14, Bratislava, s. 67-94.
- FARSINELLI 2002
Farsinelli, A.Ch.: *I mercenari di Cartagine*. La Spezia.
- FAUSTOFERRI - LLOYD 1998
Faustoferri, A. - Lloyd, J.A.: *Monte Pallano: a Samnite fortified centre and its hinterland*.
- *Journal of Roman Archaeology* 11, 5-22.
- FELIU 2005

- Feliu, Cl.: *L'alternance entre habitat ouvert et site d'hauteur : analyse d'un modèle.*
In: FICHTL ed. 2005, 9-18.
- FERNÁNDEZ-GÖTZ 2012
Fernández-Götz, M. *Die Rolle der Heiligtümer bei der Konstruktion kollektiver Identitäten: das Beispiel der treverischen Oppida.*
- Archäologisches Korrespondenzblatt 42/4, 509-524.
- FERUGLIO 1977
Feruglio, A. E.: *Complessi tombali con urne nel territorio Perugino.*
In: MARTELLI – CRISTOFANI eds. 1977, 110-117.
- FEUGÈRE 1991a
Feugère, M.: *Autres formes.*
In: FEUGÈRE – ROLLEY eds., 1991, 121-130.
- FEUGÈRE 1991b
Feugère, M.: *Amphores.*
In: FEUGÈRE – ROLLEY eds., 1991, 46-52.
- FEUGÈRE 1992
Feugère, M.: *Bibelots, quincaillerie et colifichets: le monde des petits objets.*
In: GUILHOT – GOY eds. 1992, 130 – 171.
- FEUGÈRE 2006
Feugère, M.: *Casae – boîtes à livres.*
- Bayerische Vorgeschichtsblätter 71, 233-242.
- FEUGÈRE 2011
Feugère, M.: *Bassins en bronze du IVe s. av. n. ère.*
- Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité 34, 25-30.
- FEUGÈRE – DE MARINIS 1991
Feugère, M. – De Marinis, R.: *Les poêlons.*
In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 97-112.
- FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991
Feugère, M. – Rolley, C. eds.: *La vaisselle tardo-républicaine en bronze.* Actes de la table-ronde, Lattes 1990. Dijon.
- FICHTL 2002
Fichtl, S.: *Les courants économiques dans le nord-est de la Gaule à La Tène finale et l'évolution des oppida.*
In: SALAČ – LANG eds. 2002, 173-186.
- FICHTL 2003
Fichtl, S.: *L'oppidum du Fossé des Pandours, chef-lieu des Médiomatrices à l'époque de l'indépendance.*
In: FICHTL ed. 2003, 145-160.
- FICHTL 2004a
Fichtl S.: *Les peuples gaulois III-I s. av. J.-C.* Paris.
- FICHTL 2004b
Fichtl S.: *Les origines du phénomène urbain dans le monde celtique.* In: AGUSTA-BOULAROT – LAFON eds. 2004, 19-29
- FICHTL 2005
Fichtl S.: *La ville celtique.* Paris.
- FICHTL ed. 2005
Fichtl, S. ed.: *Hierarchie de l'Habitat rural dans le Nord-Est de la Gaule à la Tène Moyenne et Finale.* Archaeologia Mosellana 6.
- FICHTL 2006
Fichtl, St.: *L'Émergence des civitates en Gaule et dans le monde celtique.*

- HASELGROVE – TOUBERT eds. 2006, 41-54.
- FICHTL 2010
Fichtl S.: *Réflexions sur les remparts de type Fécamp*.
In: Fichtl ed. 2010, 315-334.
- FICHTL ed. 2003
Fichtl, S ed.: *Les oppida du Nord-Est de la Gaule à La Tène final*. Actes des journées d'étude, Nancy 2000, *Archaeologia Mosellana* 5, 7-238.
- FICHTL ed. 2010
Fichtl S. ed.: *Murus celticus : architecture et fonctions des remparts de l'âge du Fer*. Actes de la table ronde Glux-en-Glenne. Collection Bibracte 19. Glux-en-Glenne.
- FICHTL – SIEVERS – METLZER 2000
Fichtl, S., Sievers, S., Metlzer, J.: *Le rôle des sanctuaires dans le processus d'urbanisation*.
In: GUICHARD – SIEVERS – URBAN eds. 2000, 143-150.
- FILIP 1932
Filip, J.: *K problému kultury latènské v Čechách*.
Památky Archeologické XXXVIII: 25–32.
- FILIP 1936-1937
Filip, J.: *Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách [Les champs des urnes et les débuts de l'âge du Fer en Bohême]*. Praha.
- FILIP 1946
Filip, J.: *Počátky slovanského osídlení v Československu / The beginnings of Slav Settlement in Czechoslovakia*. Praha.
- FILIP 1948
Filip, J.: *Pravěké Československo [La Tchécoslovaquie préhistorique]*. Praha.
- FILIP 1956
Filip, J.: *Keltové ve střední Evropě [Les Celtes en l'Europe centrale]*. Praha.
- FILIP 1959/1960/1963
Filip, J.: *Keltská civilizace a její dědictví [La civilisation celtique et son héritage]*. Praha.
- FILIP 1978
Filip, J.: *Keltská opevnění jako ukazatel a odraz historického vývoje a struktury keltské společnosti. / Celtic strongholds as an indicator and a reflection of the evolution and the structure of Celtic society*.
-*Archeologické rozhledy* 30, 420-434.
- FINGERLIN 1986
Fingerlin, G.: *Dangstetten I, Katalog der Funde (Fundstellen 1 bis 603)*. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte von Baden-Württemberg* 22. Stuttgart.
- FINGERLIN 1998
Fingerlin, G.: *Dangstetten II: Katalog der Funde (Fundstellen 604 bis 1358)*. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte von Baden-Württemberg* 69. Stuttgart.
- FISCHER 1966
Fischer, F.: *Das Oppidum von Altenburg-Rheinau*.
- *Germania* 44, 286-312.
- FISCHER 1975
Fischer, F.: *Untersuchungen im spätkeltischen Oppidum von Altenburg-Rheinau*.
In: *Ausgrabungen in Deutschland* Bd. 1. Mainz, 312-323.
- FISCHER 1978
Fischer, B.: *Les monnaies antiques d'Afrique du Nord trouvées en Gaule*. *Gallia suppl.* 36. Paris.
- FISCHER 1988
Fischer, F.: *Südwestdeutschland im letzten Jahrhundert vor Christi Geburt. Anmerkungen zum Forschungsstand der Spätlatènezeit*.

- In: D. Planck (ed.): *Archäologie in Württemberg*. Stuttgart, 235-250.
- FISCHER 1999
Fischer, F.: recense na RIECKHOFF 1995.
- *Germania* 77, 382-386.
- FISCHER 2004
Fischer, F.: *Das Oppidum Altenburg-Rheinau und sein spätlatènezeitliches Umfeld*.
In: V. HÜSSEN - IRLINGER - ZANIER eds. 2004, 123-131.
- FISCHER – RIECKHOFF-PAULI – SPINDLER 1984
Fischer, Th. – Rieckhoff-Pauli, S. – Spindler, K. : Grabungen in der spätkeltischen Siedlung im Sulztal bei Berching-Pollanten. *Germania* 62:311–372.
- FITZPATRICK 1985
Fitzpatrick, A.: *The Distribution Of Dressel 1 Amphorae In Northwest Europe*.
- *Oxford journal of Archaeology* 4/3, 305-340.
- FOGOLARI – GAMBACURTA 2001
Fogolari, G. – Gambacurta, G.: *Materiali preromani e romani del santuario di Lagole di Calalzo al museo di Pieve di Cadore*. Collezioni e musei archeologici del Veneto.
Roma
- FONTAINE 1990
Fontaine, P.: *Cités et enceintes d'Ombrie antique*. Institut historique Belge de Rome XXVII,
Bruxelles – Roma.
- FONTAINE 2001
Fontaine, P.: *Les fortifications secondaires de l'Etrurie: Aspects et problèmes*.
- *Revue archéologique*, 173-177.
- FONTAINE 2008
Fontaine, P.: *Mura, arte fortificatoria e città in Etruria. Riflessioni sui dati archeologici*.
In: *Città murata* 2008, 203-220.
- FONTAINE ed. 2010
Fontaine, P. ed.: *L'Étrurie et l'Ombrie avant Rome: Cité et territoire*. Actes du colloque international: Louvain-le-Neuve 2004. Bruxelles- Roma.
- Formazione – AdC 1988
La formazione della città preromana in Emilia Romagna. Atti del convegno, Bologna – Marzabotto 1985. Bologna 1988.
- Formazione – CdM 1988
La formazione della città in Emilia Romagna. Catalogo della mostra, Bologna 1988.
Bologna 1988.
- Formazione Lazio 1980:
La formazione della città nel Lazio. Atti del seminario di studi, Roma 1977. *Dialoghi di Archeologia* 1 n.s.
- FORTI 1962
Forti, L.: *Gli unguentari del primo periodo ellenistico*.
- *Rendiconti della Accademia di Archeologia, Lettere e belle Arti di Napoli* XXXVII,
143-157.
- FORTI 2012
Forti, S.: *Le anfore Lamboglia 2 del porto romano di Ancona: problemi e prospettive di ricerca*.
In: *Impasti parlanti* 2012, 231-238.
- FOUCAULT 1969/2002
Foucault, M.: *Archeologie vědění*. Praha (překlad Č. Pelikán).
- FRÁNA – JIRÁŇ – MOUCHA – SANKOT 1997

- Frána, J. – Jiráň, L. – Moucha, V. – Sankot, P.: *Artifacts of copper and copper alloys in prehistoric Bohemia from the viewpoint of analyses of element composition II*. Památky archeologické - Supplementum 8. Praha.
- FRÁNEK 2009
Fránek, M.: *Recepce díla Julia Zeyera v letech 1873–1901*. Disertační práce FFMU. Brno.
- FRANZ 1937
Franz, L.: *Kelten und Germanen in Böhmen*. Brünn – Leipzig – Prag.
- FRANZ 1938
Franz, L.: *Fundbericht 1937 aus Böhmen. Holubau*.
- Sudeta XII, 52.
- FRANZ 1942
Franz, L.: *Eine keltische Niederlassung in Südböhmen*. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Prag, Philosophisch-historische Klasse 2. Prag.
- FRÉRE – BODIOU 2010
Frére, D. – Bodiou, L. 2010: *Huiles parfumées et huiles médicinales, Parfumes dans l'Antiquité*, *Dossiers d'archéologie* N°337, 46-49.
- FREY 1984
Frey, O. H.: *Die Bedeutung der GalliaCisalpina für die Entstehung der Oppida-kultur*
In: O.H. Frey, H. Roth eds: *Studien zu Siedlungsfragen der Latènezeit* (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband.3) Marburg, 1-5
- FREY 1986
Frey, O. H.: *Soiluppo urbano celtico in Italia del nord*
In: *Atti del secondo convegno archeologico regionale Lombardo, Como* 1984, 333-337.
- FREY 1988
idem: *L'Importanza dello stanziamento gallico in Val Padana per lo sviluppo culturale in Europa centrale*
in: *Scienze dell'Antichità storia, archeologia, antropologia* 2, 519-534.
- FRIDRICH – KUKLA 1967
Fridrich, J. – Kukla, J.: *Ověření původu sošky z Modřan – příspěvek k metodice výzkumu pravěkých památek uměleckého charakteru*.
- *Archeologické rozhledy* 19, 733-766.
- FRIIS JOHANSEN 1923
Friis Johansen, K.: *Les vases sicyoniens. Étude archéologique*. Paris.
- FRTZ 2009
Fritz, A.: *Die latènezeitliche Siedlung von Brendlorenzen*.
In: *Zwischen Kelten und Germanen* 2009, 87-97.
- FRONTINI – GRASSI eds. 1998
Frontini, P. – Grassi, M. T. eds.: *Indagini archeometriche relative alla ceramica a vernice nera: nuovi dati sulla provenienza e la diffusione*. Atti del seminario internazionale di Studio, Milano 1996. Como.
- FROVA ed. 1977
Frova, A. ed.: *Scavi di Luni II. Relazione delle campagne di Scavo 1972, 1973, 1974*. Roma.
- FURGER – WARTMANN – RIHA 2009
Furger, A.R. – Wartmann, M. – Riha, E. et al.: *Die römischen Siegelkapseln aus Augusta Raurica*. *Forschungen in Augst* 44. Augst.
- FURGER-GUNTI 1979
Furger-Gunti, A.: *Die Ausgrabungen im Balser Münster I. Die spätkeltische und augusteische Zeit (1. Jahrhundert v. Chr.)*. *Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* Bd. 6. Derendingen – Solothurn.
- FURGER-GUNTI – BERGER 1980
Furger-Gunti, A. – Berger, L.: *Katalog ud Tafeln der Funde aus der spätkeltischen Siedlung*

- Basel-Gasfabrik. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Bd. 7. Basel.*
- FURTWÄNGLER 1890
Furtwängler, A.: *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funden von Olympia*. Berlin.
- GABELMANN 1982
Gabelmann, H.: *Der silberne Skyphos aus Giubiasco*.
- *Helvetia archaeologica* 49, 9-32.
- GABROVEC 1994
Gabrovec, S.: *Stična 1, Naselbinska izkopavanja*. Katalogi in monografije 28. Ljubljana.
- GALETTI 1994
Galetti, G.: *Analisi di ceramica antica con fluorescenza X. Confronto di risultati di tre laboratori*.
In: Burrigato, F. – Grubessi O. – Lazzarini, L. eds.: *1st European Workshop on archaeological ceramics*, Roma 1991. Roma, 205-215.
- GALLIAZZO 1979
Galliazzo, V.: *Bronzi romani del Museo civico di Treviso*. Roma.
- GANDOLFI ed. 2005
Gandolfi, D. ed.: *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*. Bordighera.
- GAMBOGI – PALLADINO 1999
Gambogi, P. – Palladino, S. eds.: *Castiglioncello. La necropoli ritrovata. Cento anni di scoperte e scavi (1896-1997)*. Catalogo della mostra. Rosignano Marittimo.
- GARLAN 1974
Garlan, Y.: *Recherches de poliorcétique grecque*. Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome fasc. 223, Paris.
- GARLAN 1989
Garlan, Y.: *Guerre et économie en Grèce ancienne*. Paris.
- GEBHARD 1989a
Gebhard, R.: *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 11. Stuttgart.
- GEBHARD 1989b
Gebhard R.: *Zu einem Beschlag aus Brno-Maloměřice – Hellenistische Vorbilder keltischer Gefäßappliken*.
- *Germania* 67, 566-571.
- GEBHARD 1991
Gebhard, R.: *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching Bd. 14. Stuttgart.
- GEBHARD 2004
Gebhard, R.: *Die spätkeltische Gräbergruppe von Hörgertshausen*.
In: VON HÜSSEN – IRLINGER – ZANIER eds. 2004, 105-112.
- GEBHARD – FEUGÈRE 1995
Gebhard, R. – Feugère, M.: *Die Glasgefäßfragmente von Manching*
- *Germania* 73/2, 504-511.
- GEORGOULA ed. 1999
Georgoula, E. ed.: *Greek Jewellery from the Benaki Museum Collections*. Athina.
- GERLACH 2002
Gerlach, S.: *Töpferöfen in einer junglatènezeitlichen Siedlung bei Brendlorenz*.
- *Das Archäologische Jahr in Bayern* 2001, 65-68.
- GERVASINI 2005
Gervasini, L.: *La ceramica a pareti sottili*.
In: GANDOLFI ed. 2005, 279-310.
- Gesta Hungarorum*

- Múcska, V. ed.: *Kronika anonymného notára kráľa Bela*, Budmerice 2000.
- GHALI-KAHIL 1954
 Ghali-Kahil, L. B.: *Nécropoles Thassiennes*.
 - Bulletin de correspondance hellénique 78, 225-251.
- GIAMPAOLA 2000
 Giampaola, D.: *Benevento: dal centro indigeno alla colonia latina*.
 In: CAPPELLI ed. 2000, 36-46.
- GIARDINO – GIGANTE 1998
 Giardino, C. – Gigante, G.E.: *Silver vessels from Boscoreale in the collections of the Capitoline Museums: archaeometalurgical notes*.
 In: NICOLINI – DIEUDONNÉ-GLAD eds. 1998, 47-52.
- GINOUX 2003
 Ginoux, N.: *L'excellence guerrière et l'ornementation des armes aux IV et III s. av. J.-C. Découvertes récents*.
 - Études Celtiques XXXV, 33-69.
- GIORDANI 1990
 Giordani, N.: *Documenti sull'attività di produzione e di scambio nelle prime fasi della romanizzazione dell'ager mutinensis*.
 - Études celtiques XXVII, 131-162.
- GIUMLIA-MAIR 1998
 Giumlia-Mair, A.: *Argento romano e ricette alchimistiche: tre esempi di leghe d'argento da Emona*.
 - Arheološki vestnik 49, 243-249.
- GLEBA 2009
 Gleba, M.: *Archaeology in Etruria 2003-2008*.
 - Archaeological Reports for 2009, 1-20.
- GLIOZZO – MEMMI-TURBANTI 2004
 Gliozzo, E. – Memmi-Turbanti, I.: *Black gloss pottery: production sites and technology in Northern Etruria, Part I: Provenance studies*.
 - Archaeometry 46, 201-225.
- GLOGOVIĆ – MEDUŠIĆ 2007
 Glogović, D. – Medušić, M.: *O nalazima staklenih zrnca tipa Adria na južnoliburnskom području*.
 In: BLEČIĆ, M. et al. eds.: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44. Ljubljana.
- GNESOTTO 2006
 Gnesotto, F.: *Lo stadio „protourbano“: aspetti mediotirrenici, confronti e considerazioni*.
 In: *Studi in onore di Renato Peroni*. Firenze, 743-753.
- GÖBL 1994
 Göbl, R.: *Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier*. Wien.
- GORINI 1976
 Gorini, G.: *Aspetti della circolazione monetaria nell'III-II sec. a.C. in alto Adriatico: I bronzi tolemaici*.
 - Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria n.s. XXIV, 43-49.
- GORINI 1984
 Gorini, G.: *La collezione numismatica*.
 In: *I musei di Aquileia*. Antichità altoadriatiche XXIV, 285-298.
- GORINI 1998
 Gorini, G.: *Un ripostiglio delle monete celtiche dagli scavi del Teatro sociale di Trento*.
 -Archeologia delle Alpi 4, 343-360.
- GORINI 2001
 Gorini G.: *Presenze monetali e tesaurizzazione*.

- In: Buchi E. ed.: *Storia del Trentino: l'età romana*, vol II, Bologna,,: 241-285.
- GORINI 2004
Gorini, G.: *Monete Greche dal Veneto*.
In: *Presenza e funzione della moneta nelle chorai delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero*.
Atti del convegno Napoli 2000. Roma 2004, 133-170.
- GORINI *v tisku*
Gorini, G.: *Nuove indagini sulle emissioni preromane dell'Italia Settentrionale nell'età del Ferro (IV-I sec. a.C.)*.
Příspěvek na konfernci AFEAF ve Veroně 2012. V tisku
- GOSTENČNIK 2002
Gostenčnik, K.: *Medizinische Instrumente vom Magdalensberg in Kärntner*.
- *Antichità altoadriatiche* 51, 161-177.
- GOVI 1999
Govi, E. 1999: *Le ceramiche attiche a vernice nera di Bologna*. Bologna.
- GRASSELLT 1992
Grasselt, Th.: *Zur Fibelchronologie der vorrömischen Eisenzeit in Südthüringen*.
In: *Beiträge zur keltisch-germanischen Besiedlung im Mittelgebirgsraum*. Kolloquium
Weimar 1990. Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 28. Stuttgart,
34-52.
- GRASSELLT 1994
Grasselt, Th.: *Die Siedlungsfunde der vorrömischen Eisenzeit von der Widderstatt bei Jüchsen in Südthüringen*. Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte Bd. 31,
Stuttgart.
- GRASSI 2007
Grassi, E.: *Attività produttive a Mediolanum nell'età della romanizzazione: la metallurgia fra tradizione celtica e romanità*.
In: BRECCIAROLI TABORELLI ed. 2007, 315-318.
- GRAUE 1974
Graue, J.: *Die Gräberfelder von Ornavasso : eine Studie z. Chronologie d. späten Latène- u. frühen Kaiserzeit*. Hamburger Beiträge zur Archäologie, Beiheft 1. Hamburg.
- GRECO - PONTRANDOLFO 1990
Greco, E. - Pontrandolfo, A.: *Fratte - un insediamento etrusco-campano*. Catalogo della
Mostra. Modena.
- GROH - SEDLMAYER 2005
Groh, St. - Sedlmayer, H.: *Der norisch-römische Kultplatz am Frauenberg (Österreich)*.
Protohistoire Européenne 9. Montagnac.
- GROMNICKI 2006
Gromnicki J.: *Sprawozdanie z badań osady z okresu lateńskiego i rzymskiego w Dalewicach, pow. Proszowice, w latach 1958-1960*.
- *Sprawozdania archeologiczne XIV*, 118-123.
- GRUEL 2002
Gruel, K.: *Monnaies et territoires*.
In: GARCIA, D. - VERDIN, F.: *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*. Actes du XXIVe colloque international de l'AFEAF Nartigues 2000. Paris, 205-212.
- GUAITOLI 1984
Guaitoli, M.: *Urbanistica*. In: *Le città latine fino al 388 a.C.*
In: *Archeologia Laziale VI*. Sesto incontro di studio del comitato per l'archeologia laziale, 364-381.
- GUGL 2000
Gugl, C.: *Archäologische Forschungen in Teurnia. Die Ausgrabungen in den Wihnterrassen*

- 1971-1978. *Die Latènezeitliche Funde vom Holzer Berg*. ÖAI, Sonderschriften Bd. 33, Wien.
- GUIDI 1989
Guidi, A.: *Alcune osservazioni sull'origine delle città etrusche*.
In: *Atti Firenze 1989*, 293-309, 285-292
- GUIDI 1998
Guidi, A.: *The emergence of states in central and Northern Italy*.
- *Acta Archaeologica* 69, 139-161.
- GUICHARD et al. 1994
Guichard, V. – Leguet, D. – Malacher, F. – Tournalon, D.: *La Roche Blanche*.
In: Provost, M. – Mennessier-Jouannet, Chr. eds.: *Le Puy-de-Dôme*. Carte archéologique de la Gaule, 63/2. Paris, 266-291.
- GUICHARD – SIEVERS – URBAN eds. 2000
Guichard, V. – Sievers, S. – Urban, O. H. eds.: *Les processus d'urbanisation à l'âge du fer*. Actes du Colloque, Glux-en-Glenne 1998. Collection Bibracte 4. Glux-en-Glenne.
- GUILHOT – GOY eds. 1992
Guilhot J. – Goy C. eds.: *20 000 m³ d'histoire. Les fouilles du parking de la Mairie à Besançon*. Catalogue d'exposition, Besançon.
- GUILLAUMET 1977
Guillaumet, J.-P.: *Les passoires de la fin de la Tène en Gaule et dans le monde celtique*.
- *Gallia* 35, 239-248.
- GUILLAUMET 1977
Guillaumet, J.-P.: *Les passoires*.
In: FEUGÈRE – ROLLEY eds. 1991, 89-95.
- GUILLAUMET 2003
Guillaumet, J.-P.: *Le Beuvray avant Bibracte, une montagne inhabitée?*
-In: FICHTL ed. 2003, 215-221.
- GUIRAUD 1989
Guiraud, H.: *Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule*.
- *Gallia* 46, 173-211.
- GUSTAVS – GUSTAVS 1976
Gustavs, G. – Gustavs, S.: *Das Gräberfeld der Spätlatènezeit von Grafenhainichen*.
- *Ausgrabungen und Funde* 21.
- GUZZO 1977-1979
Guzzo, P. G.: *Argenteria da Palmi in ripostiglio del I sec. a. C.*
In: *Atti e memorie della Società Magna Grecia XVIII-XX*, 193-209.
- GUZZO 1993
Guzzo, P.G.: *Oreficerie della Magna Grecia. Ornamenti in oro e argento dall'Italia meridionale tra l'VIII ed il I secolo a.C.* Taranto.
- GUZZO ed. 2006
Guzzo, P. G. ed.: *Argenti di Pompei*. Catalogo della Mostra, Napoli 2006. Milano.
- HAFFNER 1969
Haffner, A.: *recense na G. Mahr: Die jüngere Latènekultur des Trierer Landes*.
- *Germania* 47, 233-243.
- HAFFNER 1974
Haffner, A.: *Zum Ende der Latènezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer Landes*.
- *Archäologisches. Korrespondenzblatt* 4, 59-72.
- HAFFNER 1979
Haffner, A.: *Zur absoluten Chronologie der Mittellatènezeit*.
- *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, 405-409.

- HAFFNER - MIRON eds. 1991
Haffner, A. – Miron, A. eds.: *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum*. Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Beiheft. 13. Trier.
- HEILMEYER *et al.* 1988
Heilmeyer, W.-D. – Giuliani, L. – Platz, G. – Zimmer, G.: *Antikemuseum Berlin. Die ausgestellten Werke*. Berlin.
- HÁJEK 1541/1981
Hájek z Libočan, V.: *Kronika česká*. Praha.
- HAMM 1999
Hamm, G.: *Les objets en bronze en cours de fabrication à Bibracte*. Mémoire de maîtrise présenté à l'Université Marc Bloch. Strasbourg.
- HAMM 2005
Hamm, G.: *L'artisanat des alliages base cuivre à Bibracte Exploitation des données anciennes*. In: Guillaumet, J.-P. – Szabó, M. eds.: *Études sur Bibracte – 1*. Colletion Bibracte 10. Glux-en-Glenne, 61-81.
- HAMPE *et al.* 1971
Hampe, R. *et al.*: *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des archäologischen Instituts der Universität Heidelberg. Neuerwerbungen 1957-1970*. Mainz.
- HARRIS 1989
Harris, W. H.: *Invisible cities: the Beginnings of Etruscan Urbanisation*. In: *Atti Firenze 1989*, 375-392.
- HASELGROVE – TOUBERT eds. 2006
Haselgrove, C. –Toubert, P. eds.: *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire 4. Les mutations de la fin de l'âge de Fer*. Actes de la table ronde, Cambridge 2005. Collection Bibracte 12.4, Glux-en-Glenne.
- HATT – ROUALETT 1977
Hatt, J.-J. – Roualet, P.: *La chronologie de la Tène en Champagne*. - *Revue archéologique de l'est et du centre-est* 28, 10-11.
- HAYES 1984
Hayes, J. W.: *Greek, Roman and Related Metalware in the Royal Ontario Museum*. A Catalogue. Toronto.
- HECHT *et al.* 1999
Hecht, Y. – Helmig, G. – Spichtig, N. – Burkhardt, A. – Deschler-Erb, E. – Jud, P. –Poux, M. – Richner, K. – Rissanen, H. – Rodel, S.: *Zum Stand der Erforschung der Spätlatènezeit und der augusteischen Epoche in Basel*. - *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 82, 163-179.
- HEMPER 2001
Hemper, K. G.: *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Studien zur materiellen Kultur*. Taranto.
- HENKEL 1913
Henkel, Fr.: *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*. Berlin.
- HIGGINS 1961
Higgins, R. A.: *Greek and Roman Jewellery*. London.
- HILDEBRANDT 2001
Hildebrandt, H.J.: *Das latènezeitliche Münzsystem im mittleren Europa*. - *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 48/49, 1998/1999, 7-28.
- HLAVA 2009
Hlava, M.: *Záchranný výzkum v předpolí oppida Třísov (okr. Český Krumlov) roku 1958*. - *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 21, 141-209.

HLAVA 2009

Hlava, M.: „Amulety“ z oppida Třísov (okr. Český Krumlov).
- Archeologické výzkumy v jižních Čechách 22, 115-123.

HLAVA 2011

Hlava, M.: *Nálezy z oppid Stradonice a České Lhotice ze sbírky J. A. Jíry.*
- Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity – řada M 16, 111–133.

HLAVA 2012

Hlava, M.: *K výzkumu Oppid v Čechách a na Moravě v uplynulých dvou stoletích: legendy a fakta.*
- Archeologie ve středních Čechách 16, 467–486

HÖGLINGER 2004

Höglinger, P.: *Zum Problem der Siedlungskontinuität auf Höhensiedlungen des oberen Slazach- und Saalachtals im Pinzgau, Land Salzburg.*
In: VON HÜSSEN – IRLINGER – ZANIER eds. 2004, 187-198.

VON HOCHSTETTER 1878

von Hochstetter, F.: *Die Alterthümer von Hradischt.*
-Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, VIII, 142–148.

HOERNES 1892

Hoernes, M.: *Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft.*
Wien – Leipzig.

HOLY 1996

Holy, L.: *The Little Czech and the Great Czech Nation. National identity and the post-communist transformation of society.* Cambridge.

HOLZER 2007

Holzer, V.: *Das keltische Zetrum Roseldorf/Sandberg (Niederösterreich) – ein neuer Siedlungstyp?*
In: PRAMMER – SANDNER – TAPPERT eds 2007, 393-410.

HOLZER ed. 2009

Holzer, V. ed.: *Roseldorf. Interdisziplinäre Forschungen zur größten keltischen Zentralsiedlung Österreichs.* Wien.

HORÁK 1923

Horák, B.: *Gallové v českých zemích: Kritický rozbor historických zpráv.* Brno.

HORVAT 1995

Horvat, J.: *Ausbreitung römischer Einflüsse auf das Südostalpengebiet in voraugusteischer Zeit.*
In: Czysz, W., Hüssen, C.-M., Kuhnen, H. P., Sommer, C. S., Weber, G. (eds.) *Provinzialrömische Forschungen.* Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag. Espelamp, 25-40.

HORVAT – BAVDEK 2009

Horvat, J. – Bavdek, A.: *Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo. Odra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe.* Opera Instituti archaeologici Sloveniae 17, Ljubljana.

HUGHES – LANG 1986

Hughes, M. J. – Lang, J. R. S.: *X-ray fluorescence analysis and metallographic examination of the Roman silver casket and strainer from the Mithraeum.*
In: Toynbee, J.M.C.: *The Roman art treasures from the temple of Mithras.* London, 63-64.

HUGHES – LANG – LA NIECE – ODDY 1989

Hughes, M. – Lang, J. – La Niece, S. – Oddy, A.: *Technologie d'argenterie romaine.*
In: BARRATTE ed. 1989, 21-28.

HUMMLER – CARVER 1988

- Hummler, M.R. – Carver, M.O.H.: *Le difese al Forcello: una sezione sul lato nord-ovest*.
In: DE MARINIS, R. ed., *Gli Etruschi a nord del Po*. Catalogo della Mostra, Mantova 1988.
Udine, 175-177.
- VON HÜSSEN – IRLINGER – ZANIER eds. 2004
von Hüssen, C. M. – Irlinger, W. – Zanier, W. eds.: *Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau*. Akten des Kolloquiums in Ingolstadt, 11.-12. Oktober 2001. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 8. Bonn.
- CHIARAMONTE TRERÉ 2005
Chiaromonte Treré, M. C.: *Nuovi dati sull'urbanistica tardo-arcaica di Tarquinia*.
In: *Dinamiche di sviluppo* 2005, 331-339.
- CHILDE 1950
Childe, V. G.: *The Urban Revolution*.
- *Town Planning Review* 21:1, 3-17.
- CHOSSENOT ed. 2004
Chossenot, R. ed.: *La Marne*. Carte Archéologique de la Gaule 51/1. Paris.
- CHRISTALLER 1933:
Christaller, W.: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena.
- CHRISTLEIN 1963-1964
Christlein, R.: *Ein Bronzesiebfragment der Stätlatènezeit vom Zugmantel*.
- *Saalburg Jahrbuch XXI*, 16-19.
- CHRISTLEIN 1964
Christlein, R.: *Datierungsfragen der spätestlatenezeitlichen Brandgräbern Südbayerns*.
- *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 29, 241-249.
- CHYTRÁČEK 1995
Chytráček M.: *Ojedinělý nález z mladší doby laténské na Černém vrchu u Soržna, okr. Domažlice - Der Einzelfund aus der jüngeren Latènezeit auf dem Berg Černý vrch bei Soržno, Bez. Domažlice*.
- *Archeologické rozhledy* 47, 115-127.
- CHYTRÁČEK 2007
Chytráček, M.: *Časně laténské sídliště v Chržíně (okr. Kladno) s napodobeninou červenofigurové keramiky a s doklady kovolitectví a zpracování jantaru*.
- *Archeologické rozhledy* 59, 461-516.
- CHYTRÁČEK 2008
Chytráček, M.: *Die Nachahmung einer rotfigurigen Trinkschale aus der frühlatènezeitlichen Siedlung von Chržín (Mittelböhmen) und das überregionale Verkehrsnetz der Hallstatt- und Frühlatènezeit in Böhmen*.
- *Germania* 86, 47-101.
- CHYTRÁČEK – METLIČKA 2004
Chytráček, M. – Metlička, M.: *Die Höhensiedlungen der Hallstatt- und Latènezeit in Westböhmen*. Památky archeologické – Supplementum 16. Praha.
- CHYTRÁČEK – MICHÁLEK – SCHMOTZ eds. 2003
Chytráček, M. – Michálek, J. – Schmotz, K. eds., *Archeologická pracovní skupina východní Bavorsko/ západní a jižní Čechy*. 12. setkání Cheb 2002. Rahden/Westf.
- CHYTRÁČEK – ŠMEJDA 2005
Chytráček M., Šmejda L.: *Opevněný areál na Vladaři a jeho zázemí. K poznání sídelních struktur doby bronzové a železné na horním toku Střely v západních Čechách - The fortified area at Vladař and its hinterland Towards an understanding of the settlement structures of the Bronze and Iron Ages in West Bohemia*.
- *Archeologické rozhledy*, 57, 2005, p. 3-56.
- Impasti parlanti* 2012

- Atti dell'Incontro di Studi "Impasti parlanti. Anfore in Alto Adriatico tra età repubblicana e prima età imperiale. Archeologia e archeometria", Bologna. Ocnus 19, 2012, 207-268.
- ISINGS 1957
Isings, C.: *Roman Glass from dated finds*. Djakarta.
- IRLINGER 2002
Irlinger, W.: *Alpine und südalpine Funde der Eisenzeit in südbayerischen Fundkomplexen - ein Überblick*.
In: SCHNEKENBURGER, G. ed.: *Über die Alpen - Menschen, Wege, Waren*. Stuttgart, 183-190.
- IRLINGER 2003
Irlinger, W.: *Zur Frage der Kontinuität von Spätlatenezeit in die frühe römische Kaiserzeit im östlichen Ober- und Niederbayern*.
In: CHYTRÁČEK - MICHÁLEK - SCHMOTZ eds. 2003. 185-195
- IRLINGER 2007
Irlinger, W.: *Die mittel- und spätlatènezeitliche Besiedlung in Südbayern - Ein Überblick anhand der Oppida und Großsiedlungen*.
In: PRAMMER - SANDNER - TAPPERT eds. 2007, 261-282.
- IRLINGER - WINGHART 1999
Irlinger, W.E. - Winghart, St.: *Eine Statuette der Athene aus dem südbayerischen Alpevorland sowie Siedlungs- und Grabfunde der mittleren bis späten Latènezeit von Dornach, Gemeinde Aschheim, Landkreis München*.
-Germania 77, 71-162.
- IZZET 2007
Izzet, V.: *Archaeology of Etruscan Society*. Cambridge.
- JABLONKA 1996
Jablonka, P.: *Die Siedlung auf der Gurina, Kärnten: Veneter-Kelten-Römer*.
In: JEREM - KRENN-LEEB - NEUGEBAUER - URBAN eds. 1996, 267-281.
- JABLONKA 2001
Jablonka, P.: *Die Gurina bei Dellach im Galtal. Siedlung, Handelsplatz und Heiligtum*. Klagenfurt.
- JACKSON 1990
Jackson, R.: *Roman doctors and their instruments: recent research into ancient practice*.
- Journal of Roman Archaeology 3, 5-27.
- JACOBI 1974a
Jacobi, G.: *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 5. Wiesbaden.
- JACOBI 1974b
Jacobi, G.: *Zum Schriftgebrauch in keltischen Oppida nördlich der Alpen*.
- Hamburger Beiträge zur Archäologie IV, 171-181.
- JANČO 2001
Jančo, M.: *Nálezy lámp z doby římskej v Čechách*.
- Památky archeologické 92, 165-183.
- JANČO 2003
Jančo, M.: *Nález hemidrachmy Filipa II. z polykulturného sídlištného a z laténskeho pohrebného areálu Mlčechvosty, okr. Mělník*.
- Archeologie ve středních Čechách 7, 231-243.
- JANSOVÁ 1962
Jansová, L.: *Pozdně laténské osídlení jižních Čech*. Nepublikovaná kandidátská práce. Praha
- JANSOVÁ 1964

- Jansová, L.: *Svědectví keramiky o pobytu Bójů na jihozápadním Slovensku a v přilehlém území.*
- Študijné Zvesti AÚ SAV 13, 185-194.
- JANSOVÁ 1965
Jansová, L.: *Hrazany. Keltické oppidum na Sedlčansku / Hrazany, ein keltisches Oppidum an der Moldau nördlich von Seldčany. Památky naší minulosti 3. Praha.*
- JANSOVÁ 1970
Jansová, L.: *Les habitats des oppida celtiques en Bohême.*
In: MANSUELLI – ZANGHERI eds. 1970, 329-337.
- JANSOVÁ 1983
Jansová, L.: *O počátcích laténské fortifikace v Čechách / Závist und Hrazany an der Schwelle der Latènezeit. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně XI/1. Praha.*
- JANSOVÁ 1986
Jansová, L.: *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen. Band I. Die Befestigung und die anliegende Siedlungsbebauung. Praha.*
- JANSOVÁ 1988
Jansová, L.: *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen. Band II. Die Gehöfte in der mittleren Senkung. Praha.*
- JANSOVÁ 1992
Jansová, L.: *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen. Band III. Die Besiedlung der Abhänge der Červenka. Praha.*
- JEHASSE – JEHASSE 1973
Jehasse, J. – Jehasse, L.: *La nécropole préromaine d'Aléria. Gallia, Supplementum XXV. Paris.*
- JEHASSE – JEHASSE 2001
Jehasse, J. – Jehasse, L.: *Aléria, nouvelles données de la nécropole. Travaux de la maison de l'Orient Méditerranéen N° 34. Lyon.*
- JENTSCH 1895
Jetsch, H.: *Das Gräberfeld bei Sadersdorf, Kr. Guben, und andere niederlausitzer Fundstellen der La Tène- und der provinzialrömischen Zeit.*
-Niederlausitzer Mitteilungen IV, 1-142.
- JEREM – KRENN-LEEB – NEUGEBAUER – URBAN eds. 1996
Jerem, E. – Kren-Leeb, A. – Neugebauer, J.-W. – Urban, O. H. (eds.): *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Polten 1992. Budapest – Wien.*
- JEREM – URBAN 2000
Jerem, E. – Urban, O. H.: *Höhensiedlungen – Befestigungen – Zentralsiedlungen. Prozesse der Urbanisierung im Donau-Karpaten-Raum.*
GUICHARD – SIEVERS – URBAN eds. 2000, 157-164.
- JEROMJONKO – ŠČUKIN 1998
Jeromjonko, V. E. – Ščukin, M. B.: *K voprosu o chronologii vostočnogo latena i pozdnogo predrimsskogo vremeni.*
- Archeologičeskij sbornik gosudarstvennogo Ermitaža 33, 61-89.
- JIREČEK 1892
Jireček, H.: *Studie ku kronice Kosmově.*
- Časopis českého musea LXVI: 253-281.
- JOHANNOWSKY 1991
Johannowsky, W.: *Circello.*

- In: *La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles avc. J.-C.* Actes du colloque organisé par le Centre Jean Bérard, Napoli 1988. Napoli, 53-83.
- JOHN 2003
John, J.: *The hill-top sites - signs of continuity.*
In: CHYTRÁČEK – MICHÁLEK – SCHMOTZ eds. 2003, 20 - 24.
- JUD 2000
Jud, P.: *Zur Frage der Oppida am südlichen Oberrhein.*
- GUICHARD – SIEVERS – URBAN eds. 2000, 111-118.
- JUD 2003
Jud, P.: *Einige Bemerkungen zur Chronologie von Basel-Münsterhügel.*
- *Archaeologia Mosellana* 5, 179-186.
- JUD 2008
Jud, P.: *Die Töpferin und der Schmied. Basel-Gasfabrik, Grabung 1989/5. Materialhefte zur Archäologie in Basel* 20. Basel.
- JURGEIT 1990
Jurgeit, F.: *Hellenistische Greifenköpfe aus Todi.*
In: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie:* Berlin, 24.-30. Juli 1988. Mainz, 377-378.
- JURGEIT 1999
Jurgeit, F.: *Die etruskischen und italischen Bronzen, sowie Gegenstände aus Eisen, Blei und Leder im Badischen Landesmuseum Karlsruhe.* Pisa.
- KACZMAREK 2003
Kaczmarek, J.: *Megalomania i ekspansjonizm. Ze stosunków polsko-niemieckich w dziedzinie archeologii w Wielkopolsce.* Referát představený v sekci "Archeologia, ekspansja, opór", organizované 12. července 2003 v Poznani v rámci evropského projektu AREA_III (program Culture_2000)
http://www.muzarp.poznan.pl/archweb/archweb_pol/Publikacje/mega/index_mega.html
- KAENEL 1990
Kaenel, G.: *Recherches sur la période de La Tène en Suisse occidentale. Analyse des sépultures.* Cahiers d'archéologie romande 50. Lausanne.
- KAENEL 2006
Kaenel, G.: *Agglomérations et oppida de la fin de l'Âge du Fer – une vision synthétique.*
In: HASELGROVE – TOUBERT eds. 2006, 17–39.
- KAENEL 2008
Kaenel, G.: *Entre histoire et typologies : les chronologies de la période de La Tène.*
In: Lehoëff, A. ed.: *Construire le temps : histoire et méthodes des chronologies et calendriers des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale.* Actes du colloque international Lille 2006. Coll. Bibracte 16. Glux-en-Glenne 2008, 325-342.
- KAENEL – CURDY 1988
Kaenel G., Curdy Ph.: *L'oppidum du Mont Vully.* Guides Archéologiques de la Suisse 22, Bâle.
- KAENEL – MAGGETTI 1986
Kaenel, G. – Maggetti, M.: *Importation de céramique à vernis noir en Suisse : résultats d'analyses chimiques.*
- *Bulletin d'Études Préhistoriques Alpines* XVIII, 249-261.
- KÄCH 2006
Käch, D.: *Die Öllampen vom Monte Iato: Grabungskampagnen 1971-1992.* *Studia Ietina* vol. IX, Lausanne.
- KAINDL 2010

- Kaindl, M.: *Die jüngerlatènezeitliche Großsiedlung von Steinebach a. Wörthsee im Landkreis Starnberg*.
- Bericht der bayerischen Bodendenkmalpflege 51, 127 - 195
- KARASOVÁ 2002
Karasová, Z.: *Spony z keltského oppida na Třísově*.
- Památky Archeologické XCIII, 226-258.
- KARASOVÁ 2004a
Karasová, Z.: *Die römischen Bronzegefäße in Böhmen*. Fontes Archaeologici Pragenses 22.
Praha.
- KARASOVÁ 2004b
Karasová, Z.: *Keltské oppidum na Třísově*. In: *Dívčí Kámen, přírodní rezervace a historický vývoj osídlení*. Sborník příspěvků ze semináře Český Krumlov 2002. Křemže, 56-61.
- KARASOVÁ – SCHÖNFELDER 2004
Karasová, Z. – Schönfelder, M.: *Die Funde aus dem Oppidum »Hradiste« bei Stradonice (Okr. Beroun, CZ) im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz (mit einem Beitrag von Jiří Militký)*.
- Jahrbuch RGZM 51, 219-242.
- KARION 1532
Karion, J.: *Chronica durch magistrum Johan Carion vleissig zusammengezogen meniglich nützlich zu lesen*. Wittenberg.
- KARL – LESKOVAR eds. 2008
Karl, R. - Leskovar, J. eds.: *Interpretierte Eisenzeiten 3: Fallstudien, Methoden, Theorie*. Tagungsbericht der 3. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 18. Linz
- KARWOWSKI 2006
Karwowski, M.: *Thunau am Kamp, eine Befestigte Höhensiedlung (Grabungen 1965-1990)*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 61. Wien.
- KARWOWSKI 2007
Karwowski, M.: *Italskie importy do północno-wschodniej Austrii w późnym okresie Lateńskim*.
In: Droberjar, E., Chvojka, O. (eds.) *Archeologie barbarů 2006*. Příspěvky z II. protohistorické konference České Budějovice, 21.-24. 11. 2006. Archeologické Výzkumy v jižních Čechách, Supplementum 3. České Budějovice, 27-40.
- KARWOWSKI 2007b
Karwowski, M.: *Die Latènezeitliche Höhensiedlung am Oberleiserberg bei Ernstrunn in Niederösterreich*.
In: PRAMMER – SANDNER – TAPPERT eds 2007, 411-431.
- KASTLER 2004
Kastler, R.: *Spätlatène- und frühkaiserzeitliche Beseidlung in Bereich der Martinskirche zu Linz, Oberösterreich*.
In: VON HÜSSEN - IRLINGER - ZANIER eds. 2004, 211-222.
- KEHNE 2006
Kehne P.: *Vojenské podmanění Marobudovy říše plánované na rok 6 po Kr. Augustem a Tiberiem: válka bez boje – Die von Augustus und Tiberius für 6 n. Chr. geplante militärische Unterwerfung des Marbod-Reiches: Ein Krieg ohne Feldzug*
- Archeologické rozhledy 58, p. 447-461.
- KELLNER 1990
Kellner, H.-J.: *Die Fundmünze von Manching und die Keltischen Fundmünzen aus Südbayern*. Ausgrabungen in Manching Bd. 12. Stuttgart.
- Keltománie* 1998

- V. Matoušek – V. Salač – N. Venclová – M. Slabina – J. Waldhauser – J. Červinka:
Keltománie.
- Archeologické rozhledy 50, 1998, s. 465–480
- KENT HILL 1965
Kent Hill, D.: *A group of Etruscan Bronze Situlae*.
- American Journal of Archaeology 69, 115-121.
- KERN 1996
Kern, A.: *Spatlatenezeitliche Funde vom Oberleiserberg, MG Ernstbrunn, N O*.
In: JEREM – KRENN-LEEB – NEUGEBAUER – URBAN eds. 1996, 385–393.
- KERN 1999
Kern, P.B.: *Ancient Siege Warfare*. Bloomington – Indianapolis.
- KNOBLOCH 2007
Knobloch, R.: *Strigilis et ampulla nelle sepolture celtiche d'Italia: un fenomeno di acculturazione*
- Archeologia Classica LVIII, 337-352.
- KNOPF 2010
Knopf, Th.: *Amphorenimport im Oppidum Heidengraben. Chronologische und kulturhistorische Aspekte*.
In: Jerem, E. – Schönfelder, M. – Wieland, G. eds.: *Nord-Süd, Ost-West. Kontakte während der Eisenzeit in Europa*. Akten der Internationalen Tagung der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002. Budapest, 127-139.
- KOLNÍKOVÁ 1963
Kolníková, E.: *Keltská strieborná minca typu Alkis z Nitry [Une monnaie celtique en argent du type Alkis de Nitra]*.
- Numismatické listy XVIII/5, 129-133.
- KOLNÍKOVÁ 2007
Kolníková, E.: *Nové nálezy mincí – príspevok k obrazu doby laténskej na Morave*.
- Pravěk NŘ 16, 437-462.
- KOLNÍKOVÁ 2009
Kolníková, E.: *Bójske mince v centre a kontaktných zónách. Ku konfrontácii numizmatickej a archeologickej chronológie doby laténskej / The Boian Coins in centre and contact zones. Contribution to confrontation of numismatic and archeological chronology of the late iron age*.
- Numismatický sborník 24, 7–28.
- KOLNÍKOVÁ 2012
Kolníková E.: *Němčice: ein Macht-, Industrie- und Handelszentrum der Latènezeit in Mähren und Siedlungen am ihren Rande : kommentierter Fundkatalog Münzen*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 43. Brno.
- KOLNÍKOVÁ – SMRŽ 2007
Kolníková, E. - Smrž, Z.: *Rímske Aes grave z Němčíc nad Hanou - prvý nález na Morave*.
- Numismatický sborník 22, 3-18.
- KORNEMANN 1939
Kornemann, N.: *Oppidum*.
In: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- KOSTRZEWSKI 1919
Kostrzewski J.: *Die ostgermanische kultur der Spätlatènezeit*. Leipzig und Würzburg.
- KOTERA-FEYER 1993
Kotera-Feyer, E.: *Die Strigilis*. Europäische Hochschulschriften. Reihe XXXVIII Archäologie, Bd. 43. Frankfurt am Main.
- KRÄMER 1959
Krämer, W.: *Endlatènezeitliche Brandgräber aus Kronwinkl in Niederbayern*.

- Germania 37, 140-149.
- KRÄMER 1961
Krämer W.: *Fremder Frauenschmuck aus Manching*.
- Germania 39, 305-322.
- KRÄMER 1962
Krämer, W.: *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*.
- Germania 40, 293-317
- KRÄMER 1971
Krämer, W.: *Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert*.
- Germania 49, 111-132.
- KRÄMER 1982
Krämer W.: *Graffiti auf Spätlatènekeramik aus Manching*.
- Germania 62, 489-499.
- KRÄMER 1985
Krämer W.: *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 9. Stuttgart*.
- KRAUSSE 2006
Krausse, D.: *Eisenzeitlicher Kulturwandel und Romanisierung im Mosel-Eifel-Raum: die keltisch-römische Siedlung von Wallendorf und ihr archäologisches Umfeld. Römisch-Germanische Forschung 63. Mainz*.
- KRAUSZ 2009
Krausz, S.: *L'oppidum de Châteaumaillenat – Mediolanum (Cher)*.
In: BUCHSENSCHUTZ – CHARDENOUX – KRAUSZ – VAGINAY (eds.) 2009, 67-73.
- KROPOTKIN 1970
Kropotkin, V. V.: *Rimskie importnye izdelija v vostčnoj Jevrope (II v. do n.e. – V v. n.e.)*.
Archeologija SSSR, svod archeologičeskich istočnikov D 1-27. Moskva.
- KRUTA 1978
Kruta V.: *Celtes de Cispadane et Transalpines au IVe et IIIe siècles avant notre ère : données archéologiques*
- Studi Etruschi XLVII, 149-174.
- KRUTA 1980a
Kruta V.: *Les Boiens de Cispadane. Essai de paléoethnologie celtique*.
- Études celtiques 17, 7-32.
- KRUTA 1980b
Kruta V.: *La Gaule intérieure*.
In: G. Duby ed., *Histoire de la France urbaine. Tome I, Paris, 195-229*.
- KRUTA 1983
Kruta V.: *L'Italie et l'Europe du Ve siècle au début du IIe siècle av. n.è.*
- Savaria 16, 203-221.
- KRUTA 1988
Kruta V.: *L'archeologia celtica in Italia*.
In: G. Pugliese Carratelli ed.: *Italia omnium terrarum alumna. Antica madre, vol. 11, Milano, 263-311*.
- KRUTA 2000
Kruta V.: *Les Celtes, histoire et dictionnaire*. Paris.
- KRUTA 2001
Kruta V.: *Le monde des Celtes : Aux racines de l'Europe*. Paris.
- KRUTA – LIČKA eds., 2004
Kruta V., Lička, M. eds.: *Celti dal Cuore dell'Europa all'Insubria. Catalogo della Mostra – Varese 2005*. Paris.
- KRUTA – LIČKA – CESSION-LOUPPE eds. 2006.

- Kruta, V. - Lička, M. - Cession-Loupe, J. eds.: *Celtes: Belges, Boïens, Rèmes, Volques*. Catalogue d'exposition. Musée royal de Mariemont. Mariemont.
- KRUTA - MANFREDI 1999
Kruta, V., Manfredi, V.M: *I Celti in Italia*. Milano.
- KRUTA - SZABO 1982
Kruta V., Szabo M.: *Canthares danubiens du IIIe siècle avant notre ère: un exemple d'influence hellénistique sur les Celtes orientaux*.
- *Études Celtiques* XXIX, 51-67.
- KŘÍŽ 1889-1891
Kříž, M.: *Kůlna a Kostelík*. Brno.
- KÜNZL 1983
Künzl, E.: *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*. Bonn.
- KÜNZL 1991
Künzl, E.: *La tombe du chirurgien d'Obermenzing*.
In: MOSCATI ed.1991, 372-373.
- KÜNZL 1991
Künzl, E.: *Medizin der Kelten. Ein archäologischer Forschungsbericht*.
In: BEDON, R. - MARTIN, P. M. eds.: *Mélanges Raymond Chevalier 2: Histoire & Archéologie*, 2. Caesarodunum XXIX. Tours, 221-240.
- KÜNZL 2002
Künzl, E.: *Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Mainz.
- KURZ 1974
Kurz, K.: *Zur neuen Datierung des Mazin-Fundes*.
In: Jelocnik, A. ed.: *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*. Situla 14/15, 155-162.
- KURZ 2000
Kurz, S.: *Die Heuneburg Außensiedlung. Befunde und Funde*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Bd. 71. Stuttgart.
- KUTHEN 1539/1929
Kuthen ze Šprinsberka, M.: *Kronyka o Založenij Zemie Česke a prwnijch obyvatelijch gegich tudijž o Knijžatech a Králijch y gich činech a přijběžých welmi kratce z mnohých Kronykářův*. Praha.
- KVETÁNOVÁ - KOVÁR 2010
Kvetánová, I. - Kovár, B.: *A bronze grapevine leaf from Bratislava*.
- *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40/3, 389-400.
- KYSELA 2008
Kysela, J.: *Severoitalští Bojové a otázka původu středoevropských oppid*. Nepublikovaná magisterská práce IX 2008 - Ústav pro klasickou archeologii FF UK. Praha.
- KYSELA 2009
Kysela, J.: *Beaten Boii and Unattested Urbanisation (Observations on the theory of a north-Italian origin of the oppida)*.
In: Karl, R. - Leskovar, J. Hrsg.: *Interpretierte Eisenzeiten: Fallstudien, Methoden, Theorie, Tagungsbericht der 3. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*. Linz, 227-236.
- KYSELA 2010a
Kysela, J.: *Italští Bojové a česká oppida*.
- *Archeologické rozhledy* LXII, 150-177.
- KYSELA 2010b
Kysela, J.: *K imitacím (?) středomořské keramiky ze středočeských oppid*.
- *Archeologické Rozhledy* LXII, 523-534.
- KYSELA 2011

- Kysela, J.: *Středomořské importy z oppida Třísov*.
- Archeologické výzkumy v Jižních Čechách 24, 163-190.
- KYSELA 2012a
Kysela, J.: *Ex meridie oppida? Úvahy o možnostech poznání jižní inspirace laténských oppid*.
- Archeologie ve středních Čechách 16, 467-486.
- KYSELA 2012b
Kysela, J.: *The ways to use the Boii*.
In: Karl, R., Leskovar, J. Hrsg.: *Interpretierte Eisenzeiten: Fallstudien, Methoden, Theorie, (Tagungsbericht der 4. Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie "Die erfundenen Kelten" Hallein 7.-10. November 2010)*. Linz, 139-146.
- KYSELA 2012c
Kysela, J.: *Drei neue Südimporttypen aus dem Oppidum von Stradonitz*.
In: BŘEZINOVÁ – VARSÍK eds. 2012, 339-348.
- KYSELA 2012d
Kysela, J.: *Vybrané keramické a bronzové importy*.
In: VENCLOVÁ – VALENTOVÁ eds. 2012, 64-65.
- KYSELA v tisku a
Kysela, J.: *Boemia e il mediterraneo nel IV-I sec. a.C.*
- In: *Actes du XXXVIe colloque de l'AFEAF, Vérone 2012*.
- KYSELA v tisku b
Kysela, J.: *Est ce que les Boiens se lavaient?*
- KYSELA v tisku c
Kysela, J.: *Wherefore the Walls?*
In: *Tagungspublikation der AG Eisenzeit, „Waffen – Gewalt – Krieg“ Rzeszów 2012*.
- KYSELA – PERLÍK – SRBOVÁ 2012
Kysela, J., Perlík, D., Srbová, L.: *Závěsek ve tvaru hlavičky vodního ptáka z Hradiště nad Závistí*.
- *Archaeologica Pragensia* 21, 132-145.
- KYSELA – MAGGETTI – SCHNEIDER v tisku
Kysela, J., Maggetti, M., Schneider, D.: *The Black-Gloss („Campanian“) Pottery in the Late La Tène Central Europe, preliminary archaeological and archaeometric studies*.
- *Archäologisches Korrespondenzblatt*.
- LA BAUME 1972
La Baume, P.: *Das römische Köln*.
- *Bonner Jahrbücher* 172, 271-292.
- LA REGINA 1989
La Regina, A.: *I Sanniti*.
In: *Italia. Omnium terrarum parens. la civiltà degli Enotri, Choni, Ausoni, Sanniti, Lucani, Brettii, Sicani, Siculi, Elimi*. Milano, 301-432, 697-700.
- LA TORRE – MOLLO 2006
La Torre, G. F. – Mollo, F.: *Blanda Julia sul Palecastro di Tortora, Scavi e ricerche (1990-2005)*. Messina.
- LAFON – MARC – SATRE 2003
Lafon, X. – Marc, J.-Y. – Satre, M.: *La ville antique. Histoire de l'Europe Urbaine 1*. Paris.
- LALLEMAND 2007
Lallemand, D.: *L'organisation du peuplement au nord du Massif central, le carrefour des Cités arverne, biturige et éduenne*.
In: MENESSIER-JOUANNET – DEBERGE eds. 2007, 111-133.
- LALLEMAND – ORENGO 2007

- Lallemand, D. – Orengo, L.: *Les ensembles de mobilier de La Tène moyenne de l'habitat groupé de Varennes-sur Allier (Allier, Bourbonnais) : premières analyses.*
In: MENESSIER-JOUANNET – DEBERGE eds. 2007:135-166.
- LAMBOGLIA 1950
Lamboglia, N.: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana, parte prima, Campagne di scavo 1938-1940.* Bordighera.
- LAMBOGLIA 1952
Lamboglia, N.: *Per una classificazione preliminare della ceramica campana.*
In: Atti del I°congresso internazionale di studi Liguri 1950, Bordighera, 139-206.
- LAMBOGLIA 1955
Lamboglia, N.: *Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I s. a. C.).*
- Rivista di Studi Liguri 21, 241-270.
- LAMBOT 2005
Lambot, B.: *Le village d'Acy-Romance (Ardennes) et l'habitat de La Tène finale e Champagne.*
In: FICHTL ed. 2005, 19-32
- LANTING 1998
Lanting, J.: *Radiocarbon data.*
In: VENCLOVÁ ed. 1998, 271.
- LASFARGUES – PICON 1982
Lasfargues, J. – Picon, M.: *Die chemischen Untersuchungen.*
In: von Schnurbein, S.: *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern.* Bodenaltertümer Westfalens 19/1, Münster, 6-183.
- LAUBENHEIMER 1992
Laubenheimer, F.: *Emballages perdus, objets trouvés: les amphores.*
In: GUILHOT – GOY eds.1992, 188-212.
- LAUBER 2012
Luaber, J.: *Kommentierter Katalog zu den Kleinfunden (ohne Münzen) von der Halbinsel Schwaben in Altenburg, Gemeinde Jestetten, Krs. Waldshut.*
-Fundberichte aus Baden-Württemberg 32/1, 717-775.
- LAUNEY 1950/1987
Launey, M.: *Recherches sur les armées hellénistiques.* BEAFR 169. Paris.
- LAVENDHOMME – GUICHARD 1997
Lavendhomme, M. O.- Guichard, V.: *Rodumna (Roanne, Loire), le village Gaulois.*
Documents d'Archéologie française 62. Paris.
- LEHMANN *Monumenta*
Monumenta Populorum Varia collecta a Nicolas Lehmann – Pragae. Soubor fotografických tabulí sbírky Mikuláše Lehmana.
- LEHOËRFF ed. 2004
Lehoërrff A. ed.: *L'artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en méditerranée occidentale. Techniques, lieux et formes de production.* Actes du colloque Ravello 2000. Roma.
- LEHRBERGER et al 1997
Lehrberger, G. et al.: *Das Prähistorische Gold in Bayern, Böhmen und Mähren.* Památky archeologické. Supplementum ; sv. 7. Praha.
- LEIFELD 2007
Leifeld, H.: *Endlatène- und älterkaiserzeitliche Fibeln aus Gräbern des Trierer Landes. Eine antiquarisch-chronologische Studie.* Bonn.
- LEJARS 2006
Lejars, Th.: *Les Celtes d'Italie*

- Szabo, M. ed.: *Celtes et Gauois, l'Archéologie face à l'Histoire, 3: Les civilisés et les barbares du V au II siècle av.J.C.*(Actes de la table ronde; Budapest 2005) Coll.Bibracte 12.3, Glux-en-Glenne, 77-96
- LÉVÊQUE 1957
Lévêque, P.: *Pyrrhos*. BEFAR 125, Paris.
- LÉVY 1979
Lévy, E.: *L'artisan dans la Politique d'Aristote*.
- Ktéma 4, 31-46.
- LILIBAKI-AKAMATI et al. 2011
Lilibaki-Akamati M. – Akamatis, I. – Chrysostomou, A. – Chrysostomou, P.: *The Archaeological Museum of Pella*. Athina.
- LIPPOLIS ed. 1994
Lippolis, E. ed.: *Taranto, La necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a.C.* Catalogo del museo nazionale archeologico di Taranto III, 1. Taranto.
- LIPKA, F. 1909
Lipka, F. 1909: *Stradonice moravské?*
- Pravěk 5, 35-38.
- LIPKA – SNĚTINA 1912
Lipka, Fr., Snětina, K.: *Staré Hradisko. Gallské oppidum na Moravě*.
- Časopis Moravského musea zemského 12, 73-92, 298-309.
- LIPKA – SNĚTINA 1913
Lipka, Fr., Snětina, K.: *Staré Hradisko. Gallské oppidum na Moravě II*.
- Časopis Moravského musea zemského 13, 112-131.
- LLOYD 1995
Lloyd, J.: *Pentri, Frentani and the Beginnings of Urbanisation. (c.500-80 B.C.)*.
In: Barker, G. ed.: *A Mediterranean Valley. Landscape Archaeology and Annales History in the Biferno Valley*. London.
- LLOYD MORGAN 1981
Lloyd Morgan, G.: *The mirrors: including a description of the Roman mirrors found in the Netherlands, in other Dutch museums*. Nijmegen.
- LOLLINI 1976
Lollini D.: *Sintesi della Civiltà Picena*.
In: *Jdranska Obala U protohistoriji kulturni i etnicki problemi*. Simpozij Dobronik 1972. Zagreb, 117-153.
- LORENZ 2004
Lorenz, H.: *Chorologische Untersuchungen in dem spätkeltischen Oppidum bei Manching am Beispiel der Grabungsflächen der Jahre 1965-1967 und 1971*. Die Ausgrabungen in Manching Bd. 16. Wiesbaden.
- LUDIKOVSKÝ 1971
Ludikovský K.: *Hostýn, Gem. Chvalčov, Kr. Kroměříž*.
- Archeologické Rozhledy, 23, 1971, 312-321, 389 (Symposium « Keltische Oppida in Mitteleuropa und im Karpatenbecken », Praha - Liblice, 21.-26. September 1970).
- LUIK 1997
Luik, M.: *Die römischen Militäranlagen der Iberischen Halbinsel. Von der Zeit der Republik bis zum Ausgang des Prinzipats. Ein Forschungsüberblick*.
- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 44, 213-275.
- LUIK 2002
Luik, M.: *Die Funde aus den römischen Lagern um Numantia im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 31. Mainz.
- LUTOVSKÁ – LUTOVSKÝ 2009

- Lutovská, P., Lutovský, M.: *Jihočeský archeolog na prahu první světové války (korespondence Bedřicha Dubského Emanuela Šimkovi)*.
 -Archeologické výzkumy v jižních Čechách 22, 259–270.
- LYDING WILL 1987
 Lyding Will, E.: *The Roman Amphoras from Manching: a Reappraisal*.
 - Bayerische Vorgeschichtsblätter 52, 21-36.
- MAGGETTI 2001
 Maggetti, M.: *Chemical Analyses of Ancient Ceramics : What for ? Art and Chemical Sciences*. *Chimia* 55/11, 923-930.
- MAGGETTI 2005
 Maggetti, M.: *The Alps; a barrier or a passage for ceramic trade?*
 -Archaeometry, 47/2, 389– 401.
- MAGGETTI *et al.* 1981
 Maggetti, M. – Galetti, G. – Schwander, H. – Picon, M. – Wessicken, R.: *Campanian Pottery: The Nature of the Black Coating*.
 -Archaeometry 23/2199-207.
- MAGGETTI – GALETTI 1986
 Maggetti, M. – Galetti, G.: *Chemischer Herkunftsnachweis der „Schwarzen Sigillata“ vom Magdalensberg*.
 In: Vetters, H., Piccotti, G. eds.: *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1975 bis 1979*. Magdalensberg-Grabungsbericht 15. Klagenfurt, 391–431.
- MAGGETTI – GALETTI – SCHINDLER 1986
 Maggetti, M. – Galetti, G. – Schindler, M.: *Provenance de la « sigillée noire » (campanienne) du Magdalensberg, critères chimiques et minéralogiques*.
 - Bulletin d'Études préhistoriques alpines XVIII (Aosta), 238-247.
- MAGGETTI – PICON – GALETTI 1998
 Maggetti, M. – Picon, M. – Galetti, G.: *Céramique à vernis noir de Suisse : arguments chimiques de provenance*.
 In: FRONTINI – GRASSI eds. 1998, 23-30.
- MAGGETTI – SERNEELS 2006
 Maggetti, M. – Serneels, V.: *Analyse scientifique de huit échantillons de céramique de la nécropole de Giubiasco*.
 In: PERNET – CARLEVARO *et al.* 2006, 189-194.
- MAGGI 1996
 Maggi, S.: *Oggetti in metallo*.
 In: A. M. Tamassia ed.: *Archeologia di un ambiente padano. S. Lorenzo di Pegognaga (Mantova)*. Firenze, 55-76.
- MAGGI – MERLATTI 2007
 Maggi, P. – Merlatti, R.: *L'evoluzione delle importazioni ad Aquileia. II. Produzioni italiche e orientali: la ceramica*.
 In: Cuscito, G. – Zaccaria, C. eds.: *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo*. Antichità Altoadriatiche LXV. Trieste, 547-581.
- MAGGIANI 2008
 Maggiani, A.: *Oppida e castella. La difesa del territorio*.
 In: *Città murata* 2008, 355-371.
- MAGGIANI 2010
 Maggiani, A.: *Volterra. Formazione della città e del territorio*.
 In: FONTANE ed. 2010, 35-61.
- MAGGIANI ed. 1985
 Maggiani, A. ed.: *Artigianato artistico: l'Etruria settentrionale interna in età ellenistica*. Milano.

MACHULA 2002

Machula J.: *Několik poznámek k laténskému osídlení oblasti při soutoku Vltavy s Otavou.*
- *Pravěk N.Ř.* 12, 229-241.

MAIER 1990

Maier F.: *Das Kultbäumchen von Manching. Ein Zeugnis hellenistischer und keltischer Goldschmiedekunst aus dem 3. Jahrhundert v. Chr.*
- *Germania* 68, 129-165.

MALNATI – MANFREDI 2003

Malnati, L. – Manfredi, V. M.: *Gli Etruschi in Val padana.* Milano.

MALNATI – SALZANI – CAVALIERI MENASSE 2004

Malnati, L. – Salzani, L. – Cavalieri Menasse, G.: *Verona : la formazione della città.*
In: AGUSTA-BOULAROT – LAFON eds. 2004, 347-378

MALNATI – SASSATELLI 2008

Malnati, L. – Sassatelli, G.: *La città e i suoi limiti in Etruria padana.*
In: *Città murata* 2008, 429 – 469.

MALNATI – VIOLANTE 1992

Malnati, L. – Violante, A.: *Il sistema Urbano di IV e III secolo in Emilia Romagna tra Etruschi e Celti (Plut, Vita Cam 16, 3).*

In: Charpy, J.-J. ed.: *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J-C, Contacts, échanges et mouvements de population.* Actes du symposium Hautevilles 1992. Paris, 97-123.

MÄHLING 1944a

Mähling, W.: *Die Bodenbacher Gruppe.* Prag.

MÄHLING 1944b

Mähling, W.: *Das Spätlaténezeitliche Brandgräberfeld von Kobil Bezirk Turnau : ein Beitrag zur Germanischen Landnahme in Böhmen.* Prag.

MANACORDA 1986

Manacorda, D.: *A proposito delle anfore cosiddette „greco-italiche“: una breve nota.*

In: Empereur, J.-Y – Garlan, Y. eds.: *Recherches sur les amphores grecques.* Bulletin de correspondance hellénique, suppl. XIII. Paris, 581-586.

MANDOLESI 1999

Mandolesi, A.: *La "prima Tarquinia" - L'insediamento protostorico sulla Cività e nel territorio circostante.* Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 2. Firenze.

MANDRUZZATO – MARCANTE 2005

Mandrizzato, L. – Marcante, A.: *Vetri antichi del Museo Nazionale di Aquileia. Il vasellame di mensa.* Trieste.

MANDRUZZATO – MARCANTE 2007

Mandrizzato, L. – Marcante, A.: *Vetri antichi del Museo Nazionale di Aquileia. Balsamari, olle e pissidi.* Trieste.

MANDRUZZATO – MASELLI SCOTTI 2003

Mandrizzato, L. – Maselli Scotti, F.: *Provenienza della ceramica a vernice nera di Aquileia.*
- *Aquileia nostra* LXXIV, 377-394.

MANGANELLI – PACCHIANI eds 2002

Manganelli M. –Pacchiani, E. eds.: *Città e territorio in Etruria. Per una definizione di città nell'Etruria settentrionale.* Atti delle giornate di studio Colle di Val d'Elsa 1999.

MANGANI 1983

Mangani, E.: *Museo Civico di Asciano. Materiali di Poggio Pinci.* Asciano.

MANHART 1998

Manhart, H.: *Noch einmal Tierknochenfunde aus Maching.*
In: SIEVERS et al. 1998, 661-668.

MARSHALL 1911

- Marshall, F.H.: *Catalogue of the Jewellery, Greek Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities British Museum*. London.
- MARTELLI 1981
 Martelli, M.: *Scavo di edifici nella zona 'industriale' di Populonia*.
 In: *L'Etruria mineraria*. Atti del XII convegno di studi etruschi e italici. Firenze - Populonia - Piombino 1979. Firenze, 161-172.
- MARTELLI - CRISTOFANI eds. 1977
 Martelli, M. - Cristofani, M. eds.: *Caratteri dell'ellenismo nelle urne etrusche*. Atti dell'incontro di studi, Siena 1976. Firenze.
- MANSUELLI - ZANGHERI eds. 1970
 Mansuelli, G. A., Zangheri, R. eds.: *Studi sulla città antica*. Atti del convegno di studi sull'acità etrusca e italica preromana (Bologna, Marzabotto, Ferrara, Comacchio, 1966). Bologna.
- MARABINI MOEVS 1973
 Marabini Moevs, M. T.: *The Roman thin walled Pottery from Cosa*. Memoirs of the American Academy in Rome XXXII.
- MARION 2007
 Marion S.: *Les IVe et IIIe siècles avant notre ère en Île-de-France*.
 In: MENNESSIER-JOUANNET - ADAM - MILCENT eds. 2007, 91-117.
- MARTIN-KILCHER 1998
 Martin-Kilcher, St.: *Gräber der späten Republik und der frühen Kaiserzeit am Lago Maggiore: Tradition und Romanisierung*.
 In: Fasold, P. - Fischer Th.- von Hesberg H. - Witteyer M. eds.: *Bestattungssitte und kulturelle Identität*. Kolloquium Xanten 1995. Xantener Berichte 7, 191-252.
- MÁRTON 2004
 Márton A.: *La fibule du type de Mötschwil*.
 - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hung. 55, 279-322.
- MASELLI SCOTTI - MANDRUZZATO - TIUSSI 2009
 Maselli Scotti, F. - Mandruzzato, L. - Tiussi, C.: *La prima fase dell'impianto coloniaro di Aquileia. La situazione attuale degli studi e delle ricerche*.
 In: G. CUSCITO ed.: *Aspetti e problemi della romanizzazione. Venetia, Histria e arco alpino orientale*, Antichità altoadriatiche LXVIII, 235-277.
- MAŠEK 1964
 Mašek, N.: *Príspevek k datování keltského oppida na Závisti u Zbraslavi*.
 - Archeologické studijní materiály 1, 179-181.
- MATIEGKA 1917
 Matiegka, J.: *Ethmogenie českého národa na základě archeologickém a antropologickém*.
 - Památky archeologické XXIX: 109-114
- MATTEINI CHIARI ed. 1995
 Matteini Chiari, M.: *Museo comunale di Gubbio. Materiali archeologici*. Catalogo regionale beni culturali Umbria. Perugia.
- MATTIOLI 2005
 Mattioli, Ch.: *La ceramica etrusca di area padana: verso una tipologia generale ed un linguaggio comune*
 In: Sassatelli, G. - Govi, E. eds.: *Culti, forma urbana e artigianato a Marzabotto. Nuove prospettive di ricerca* Bologna: 247- 266.
- MAUTE 1991
 Maute, J.: *Das Fibelspektrum aus dem spätlatènezeitlichen Oppidum Altenburg, Kr. Waldshut*.
 - Archäologisches Korrespondenzblatt 21, 393-397.
- MAYET 1975
 Mayet, F. : *Les céramiques à parois fines dans la péninsule ibérique*. Paris.

- MEDUNA 1961
 Meduna, J.: *Staré Hradisko. Katalog der Funde im Museum der Stadt Boskovice. Fontes Archaeologiae Moravicae, tomus II.* Brno.
- MEDUNA 1970a
 Meduna, J.: *Staré Hradisko II. Katalog der Funde aus den Museen in Brno (Brünn), Praha (Prag), Olomouc, Plumlov und Prostějov. Fontes Archaeologiae Moravicae, tomus V.* Brno.
- MEDUNA 1970b
 Meduna, J.: *Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren.*
 -*Germania* 48, 34-59.
- MEDUNA 1980
 Meduna, J. 1980: *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren.* Praha.
- MELLER 1999
 Meller, H.: Recense RIECKHOFF 1995.
 - *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 41, 252-256.
- MENESSIER-JOUANNET – ADAM – MILCENT eds. 2007
 Menessier-Jouannet, Ch., Adam, A.-M., Milcent, P.-Y. dir. 2007, *La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe s. av. n. è.* Actes du XXVIIe colloque international de l'Association française pour l'Étude de l'Âge du Fer, Clermond Ferrand 2003. Lattes.
- MENESSIER-JOUANNET – DEBERGE eds. 2007
 Menessier-Jouannet, Chr. – Deberge, Y. eds.: *L'archéologie de l'âge du Fer en Auvergne.* Actes du XXVIIe colloque international de l'AFEAF. Clermond Ferrand 2003. Lattes.
- MENGHIN 1926
 Menghin, O.: *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens.* Reichenberg.
- MENCHELLI 2012
 Menchelli, S.: *Anfore vinarie adriatiche: il Piceno e gli altri contesti produttivi regionali.*
 In: *Impasti parlanti* 2012, 239-244.
- MERCANDO 1974
 Mercado, L.: *Marche. Rinvenimenti di tombe di età romana.*
 - *Notizie degli scavi di antichità* XXVIII 1974, 88-141.
- MÜLLER 2002
 Müller, M.: *Die römischen Buntmetallfunde von Haltern.* Mainz.
- METZLER 1995
 Metzler, J.: *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg.* Dossier d'Archeologie du Musée National d'Histoire et d'Art III. Luxembourg.
- METZLER 1996
 Metzler, J.: *La chronologie de la fin de l'Âge du Fer et du début de l'époque romaine en pays Trevire.*
 - *Revue archéologique de Picardie* 3/3-4, 153-163.
- METZLER et al. 1991
 Metzler, J. et al. 1991: *Clemency et les tombes de l'aristocratie en Gaule Belgique.* Dossiers d'Archéologie du Musée national d'histoire et d'art I. Luxembourg.
- METZLER – GAENG et al. 2009
 Metzler, J. – Gaeng, C. et al.: *Goebange-Nospelt: Une nécropole aristocratique trévire.* Dossiers d'Archéologie du Musée national d'histoire et d'art XIII. Luxembourg.
- METZLER – MÉNIEL – GAENG 2006
 Metzler, J. – Méniel, P. – Gaeng C.: *Oppida et espaces publics.*
 In : HASELGROVE – TOUBERT eds. 2006, 201-224.
- METZLER – METZLER-ZENS – MÉNIEL et al. 1999

- Metzler, J. – Metzler-Zens, N. – Méniel, P. et. al.: *La Madelaine – une nécropole de l'oppidum du Titelberg*. Dossier d'Archeologie du Musée National d'Histoire et d'Art IV. Luxemburg.
- MERCANDO 1971
 Mercado, L.: *Villa Pontenza (Macerata) rinvenimenti in proprietà A.G.I.P.*
 - Notizie degli scavi di antichità s.VIII, v. XXV, 402-417.
- MEYLAN – PERRIN – SCHÖNFELDER 2002
 Meylan, F. – Perrin, F. – Schönfelder, M.: *L'artisanat dans les oppida d'Europe tempérée: un état de la question*.
 In: J.-C. BÉAL – J.-C. GOYON eds.: *Les artisans dans la ville antique*. Collection Archéologie et histoire de l'antiquité Université Lumière-Lyon 2 volume 6. Paris, 77-99.
- MIELCZAREK 1989
 Mielczarek, M.: *Ancient Greek Coins found in Central, Easter and Northern Europe*.
 Wrocław.
- MIELCZAREK 2008
 Mielczarek, M.: *On Greek coin finds from the Central European Barbaricum*.
 -In: Bursche, A. – Ciołek, R. – Wolters, R. – Sekunda, N. – Mielczarek, M. eds.: *Roman coins outside the Empire : ways and phases, contexts and functions*. Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów 2005. Coll. Moneta 82. Wetteren, 11-34.
- MICHÁLEK 1985
 Michálek J. : *Hrobové nálezy charakteru plochých keltských pohřebišť (LTB-C1) z jižních Čech*
 - Archeologické rozhledy 37, 273-295.
- MICHÁLEK 1990
 Michálek, J.: *Pozdně laténský sídlištní objekt ze Strakonice*.
 - Archeologické výzkumy v jižních Čechách 2, 7-18.
- MICHÁLEK 1995
 Michálek J.: *Südböhmen während der Latènezeit - Eine Übersicht*.
 In: Schmotz, K., Zápotocká, M. eds.: *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen*. 4. Treffen, p. 18-24.
- MICHÁLEK 1999
 Michálek J.: *Zum Bestattungsgebrauch der Hallstatt- und Latènezeit in Südböhmen. Bemerkungen zum Stand der Forschung*.
 In: Chytráček M., Gruber H., Michálek J., Rind M.M., Schmotz K., Sandner R., Zápotocká M. eds.: *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen*, 8. Treffen. Rahden, p. 54-67.
- MICHÁLEK et al. 1999
 Michálek J. – Venclová, N. – Pleiner, R. – Novotná, B. – Havlínová, A. – Perlík, D.:
Keltský poklad z Bezdědovic na Blatensku. Blatná – Strakonice.
 In: Chytráček M., Gruber H., Michálek J., Rind M.M., Schmotz K., Sandner R.,
- MICHÁLEK 2003
 Michálek, J.: *Mohylová kultura mladší doby halštatské a časné doby laténské v jižních Čechách. Poznámky ke kontinuitě vývoje*.
 In: CHYTRÁČEK – MICHÁLEK – SCHMOTZ eds. 2003, 148-176.
- MICHELUCCI 2008
 Michelucci, M.: *La cinta muraria e la distruzione dell'abitato etrusco di Doganella*.
 In: *Città murata* 2008, 91-106.
- MILLER 1998
 Miller, M.: *Befestigungsanlagen in Italien vom 8. bis 3. Jahrhundert vor Christus*. Hamburg.
- MILITKÝ 2001
 Militký, J.: *Keltské „nálezy“ mince z Obřího hradu*.
 - Archeologie ve středních Čechách 5, 463-468.

MILITKÝ 2007

Militký, J.: *Nález bronzové makedonské mince z Prahy 6-Suchdola / A Macedonian bronze coin found in Prague 6-Suchdol.*

-Numismatický sborník 22, 170-174.

MILITKÝ 2008

Militký, J.: *Mincovníctví v době laténské.*

In: VENCLOVÁ ed. 2008b, 122-128

MILITKÝ 2009a

Militký, J.: *Fundmünzen in Böhmen aus der Zeit Marbods.*

In: Salač, V. – Bemann, J. eds: *Mitteleuropa zur Zeit Marbods. Tagung Roztoky u Křivoklátu 2006. / 19. Int. Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Praha - Bonn, 139-148.*

MILITKÝ 2009b

Militký, J.: *Keltské a antické mince z oppida Hradiště u Stradonic v bývalé fürstenberské sbírce na hradě Křivoklát a v Donaueschingen. Celtic and ancient coins from the Hradiště oppidum by Stradonice in the former Fürstenberg collection at the Křivoklát castle and in Donaueschingen.*

- Numismatický sborník 24, 27-64.

MILITKÝ 2010a

Militký J.: *Finds of Greek, Roman and early Byzantine coins in the territory of the Czech Republic. Bohemia, 1-3. Collection Moneta 107-109. Wetteren – Warszawa.*

MILITKÝ 2010b

Militký, J.: *Nález řecké bronzové mince města Odessus z Běřína – Čenkova (okr. Příbram) / Find of a Greek bronze coin struck in Odessus from Běřín – Čenkov (Příbram district).*

- Numismatický sborník 25, 141-143.

MILITKÝ 2010c

Militký, J.: *Nález řecké drachmy města Dyrrhachium z obce Zlenice (okr. Benešov) / Find of a Greek drachm struck in Dyrrhachium from Zlenice (Benešov district).*

- Numismatický sborník 25, 144-145.

MILITKÝ 2011

Militký J.: *Die keltischen Münzen vom Oberleiserberg (Niederösterreich).*

In: *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009, 1198-1204.*

MILITKÝ 2012

Militký J.: *Nejstarší středoevropské mince.*

In: *Nejstarší středoevropské mince – vzestup a pád keltské civilizace ve střední Evropě z pohledu numismatiky.*

In: Bárta, M. – Kovář, M. a kolektiv: *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností. Praha 2011, s. 139-172.*

MINAROVIČOVÁ 1992

Minarovičová, E.: *Grécka minca z Bratislavy - Devína.*

- Slovenská Numizmatika 12, 135.

MIRNIK 1981

Mirnik, I.: *Coin Hoards in Yugoslavia. BAR International Series 95.*

MIRNIK 1987

Mirnik, I.: *Circulation of North African etc. currency in Illyricum.*

- Arheološki vestnik 38, 369-392.

MIRON 1986

- Miron A.: *Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Mosel- Raum.*
-Trierer Zeitschrift 49, 7-198.
- MIRON 1991
Miron, A.: *Die späte Eisenzeit in Hunsrück-Nahe-Raum - Mittel- und Spätlatènezeitliche Gräberfelder.*
In: Haffner - Miron eds. 1991, 151-169.
- MIRON 1998
Miron, A.: *Die Babylonische Verwirrung, Überlegungen zur Terminologie der Spätlatènezeit-Chronologie.*
In: Müller Karpe, A. - Brandt, H. - Jöns, H. - Krauß, D. - Wigg, A.: *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa.* Festschrift A. Haffner. *Internationale Archäologie - Studia Honoraria* 4. Rahden, 429-438.
- MIRTI - ACETO - PREACCO ANCONA 1998
Mirti, P - Aceto, M. - Preacco Ancona, M. C.: *Campanian Pottery from ancient Bruttium (southern Italy): Scientific analysis of local and imported products.*
- *Archaeometry* 40, 311-329.
- VON MISKE 1908
Miske, K. von: *Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid.* Wien.
- MÖBIUS 1993
Möbius, M.: *Karlstadt-Karlbürg. Fundchronik für das Jahr 1990.*
- Bayerische Vorgeschichtsblätter. Beiheft 6, 107.
- MOMIGLIANO - SCHIAVONE eds. 1990
Momigliano, A. - Schiavone, A. eds.: *Storia di Roma. Volume secondo, L'impero mediterraneo. I, La repubblica imperiale.* Torino 1990.
- MONTAGNA-PASQUINUCCI 1972
Montagna-Pasquinucci, M. 1972: *La ceramica a vernice nera del museo Guarnacci di Voterra, Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 84/1, 269-498.
- MOOSLEITNER 1996
Moosleitner, F.: *Die Salzburger Gebirgs-gaue in der Latènezeit.*
In: JEREM - KRENN-LEEB - NEUGEBAUER - URBAN eds. 1996, 245-253.
- MORDVINCEVA - TREISTER 2007
Mordvinceva V. - Treister, M.: *Toreutik und Schmuck im Nördlichen Schwarzmeergebiet, 2.Jh.v. Chr - 2.Jh.n.Chr. Ancient Toreutics and Jewellery in Eastern Europe = Drevnaja torevtika i juvelirnoe delo v vostočnoj Evrope* 2. Simferopol - Bonn.
- MOREL 1963
Morel, J.-P.: *Notes sur la céramique étrusco-campanienne. Vases à vernis noir de Sardaigne et d'Arezzo.*
- *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 75/1, 7-58.
- MOREL 1966
Morel, J.-P.: *Assoro.*
- *Notizie degli Scavi di Antichità* s. VIII vol. XXI, 232-287.
- MOREL 1976
Morel, J.-P.: *Aspects de l'artisanat dans la Grande Grèce romaine.*
In: *La Magna Grecia nell'età romana.* Atti del XV convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1975). Napoli, 263-324.
- MOREL 1980
Morel, J.-P.: *La céramique campanienne : Aquis et problèmes.*
In: P. Lévêque - J.-P. Morel eds., *Céramiques hellénistiques et romaines I.* Paris, 85-122.
- MOREL 1981
Morel, J.-P.: *Céramique campanienne: Les formes.* Roma.

MOREL 1985

Morel, J.-P.: *La céramique campanienne en Gaule Interne.*

In: Bonnamour, L. – Duval, A. – Guillaumet, J.-P. eds.: *Les âges du Fer dans la vallée de la Saône (VIIe - Ier siècles avant notre ère)*. Actes du septième colloque de l'AFEAF, Rully 1983. *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est, supplément 6* (Paris 1985), 181-187.

MOREL 1987

Morel, J.-P.: *La céramique à vernis noir en Italie septentrionale.*

In: D. Vitali (ed.) *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal C sec. a.C. alla romanizzazione*. Atti del convegno Bologna 1985 (Bologna 1987), 111-134.

MOREL 1990

Morel, J.-P.: *Aperçu sur la chronologie des céramiques à vernis noir aux IIe et Ier siècles avant J.-C.*

In: DUVAL – MOREL – ROMAN eds. 1990, 55-71.

MOREL 1998

Morel, J.-P.: *L'étude des céramiques à vernis noir, entre archéologie et archéométrie.*

In: FRONTINI – GRASSI eds. 1998, 9-22.

MOREL 2010

Morel, J.-P.: *Topographie de l'artisanat et organisation du travail en Gaule méridionale et en Méditerranée occidentale jusqu'au début de l'empire.*

In: P.CHARDRON-PICAULT ed: *Aspects de l'artisanat en milieu urbain: Gaule et l'Occident romain*. Actes du Colloque Autun 2007. 28e supplément à la *Revue Archéologique de l'Est*, 135-146.

MORETTI SGUBINI 2003

Moretti Sgubini, A. M.: *Alle origini di Vulci.*

In: *Archeologia in Etruria meridionale*. Atti del convegno in ricordo Mario Moretti. Civita Castellana

MORETTI SGUBINI 2005

Moretti Sgubini, A. M.: *Risultati e prospettive delle ricerche in atto a Vulci.*

In: *Dinamiche di sviluppo* 2005, 457-484.

MORRIS 1987

Morris, I.: *Burial and ancient society: the Rise of Greek city-state*. New Studies in Archaeology. Cambridge.

MORRONE 1999

Morrone, V.: *Le macine a tramoggia di Monte Bibele*

- *Ocnus*, 7, 69-78.

MOSCATI ed. 1991

Moscatti, S. ed.: *Les Celtes*. Catalogo della mostra. Milano.

MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978a

Motyková, K., Drda, P., Rybová, A.: *Závist. Keltské hradiště ve středních Čechách. Památky naší minulosti* 9. Praha.

MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1978b

Motyková, K., Drda, P., Rybová, A.: *Metal, glass and amber objects from the acropolis of Závist - Kovové, skleněné a jantarové předměty z akropole na Závisti*
- *Památky Archeologické* 69, 259-343.

MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984a

Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A.: *Srovnání nálezů mincí se sídelní koncentrací v Čechách v době oppid.*

- *Slovenská numizmatika* 8, 147-170.

- MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1984b
 Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A.: *Opevnění pozdně halštatského a raně laténského hradiště Závist*.
 - Památky archeologické LXXV, 331-444.
- MOTYKOVÁ – DRDA – RYBOVÁ 1990
 Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A.: *Oppidum Závist – Prostor brány A v předsunutém šíjovém opevnění*.
 - Památky archeologické 81, 308-433.
- MUCH 1893
 Much, R.: *Die Südmarke der Germanen*.
 - Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur 17, 1-136.
- MÜLLER – KAENEL 1986
 Kaenel, G. – Müller, F.: *L'âge du Fer sur le Plateau Suisse et au pied du Jura*.
 In: *Chronologie: Archäologische Daten der Schweiz*. Antiqua 15. Basel.
- MÜLLER – KAENEL – LÜSCHER 1999
 Müller, F. – Kaenel, G. – Lüscher, G.: *Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter. = La Suisse du Paléolithique à l'aube du Moyen-Age. Band 4: Eisenzeit. = Age du Fer. = Età del Ferro*. Basel.
- MÜLLER-KARPE 1962
 Müller-Karpe, H.: *Zur Stadtwerdung Roms*. Heidelberg.
- MÜLLENHOFF 1887
 Müllenhoff, K.: *Deutsche Altertumskunde II*. Berlin.
- MUSILOVÁ 2012
 Musilová, M.: *Neskorolátenské osídlenie na Hlavnom námestí č.7 (Kutschfeldov palác) v Bratislave*.
 In: BŘEZINOVÁ – VARSÍK eds. 2012, 363-374.
- MUSILOVÁ – LESÁK 1996
 Musilová, M. – Lesák, B.: *Neskorolátenské osídlenie na Hlavnom námestí č.7 (Kutschfeldov palác) v Bratislave*.
 - Zborník Slovenského národného múzea XC – Archeológia 6, 87-106.
- NEJEDLÝ 1949
 Nejedlý, Z.: *Dějiny českého národa*, sv. I. Praha.
- NEMEŠKALOVÁ – JIROUDKOVÁ 1975
 Nemeškalová – Jiroudková, Z.: *Keltské zlaté mince z českých zemí ve střední Itálii*.
 - Památky archeologické 66, 261-279.
- NENNA 1999
 Nenna, M.-D.: *Les Verres. Exploration Archéologique de Délos XXXVII*. Paris.
- NEUSTUPNÝ 1968
 Neustupný, E.: *Otázky pravěkého osídlení československého území / Some problems of the settlement of Czechoslovak territory in Prehistory*.
 - Sborník Národního Muzea v Praze 22, 61-118.
- NEUSTUPNÝ 1995
 Neustupný, E.: *Úvaha o specializaci v pravěku / Thoughts on specialisation in prehistory*.
 - Archeologické rozhledy 47, 641-650.
- NICK 2012
 Nick, M.: *Die keltischen und römischen Fundmünzen aus der spätlatènezeitlichen Großsiedlung in der Rheinschleife bei Altenburg („Schwabene“)*.
 - Fundberichte aus Baden-Württemberg 32/1, 497-672.
- NICOLINI – DIEUDONNÉ-GLAD eds. 1998
 Nicolini, G. – Dieudonné-Glad, N. eds.: *Les métaux antiques: travail et restauration. Actes du colloque, Poitiers 1995*. Montagnac.

NICK 2007

Nick, M.: *Gabe, Opfer, Zahlungsmittel. Strukturen keltischen Münzgebrauchs im westlichen Mitteleuropa*. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends 12. Rahden.

NICK 2012

Michael Nick: *Die keltischen und römischen Fundmünzen aus der spätlatènezeitlichen Großsiedlung in der Rheinschleife bei Altenburg (,Schwabene')*.

In: *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 32/1, 1, 497-672

NICOLINI 2001

Nicolini, G.: *Pendants d'oreille en or de la période hellénistique tardive au Musée du Louvre*. - *Revue archéologique* 2001/1, 3-35.

NIEDERLE 1900

Niederle, L.: *O počátcích dějin zemí českých*. Praha.

NIEDERLE 1905

Niederle, L.: recense PíČ 1903.

- *Český časopis historický* XI 1905, 199-201

NIEDERLE 1909

Niederle, L.: *Datovani gallske kultury v Čechach a na Moravě*.

- *Pravěk* 5, 20-29.

NIEMEIER 2003

Niemeier, J.-P.: *BOIODURUM: Keltisches Oppidum und römische Siedlung*.

In CHYTRÁČEK – MICHÁLEK – SCHMOTZ eds. 2003, 196-202.

NIEMEIER 2009

Niemeier, J.-P.: *Keltische Siedlung und mittelalterliches Handwerk - eine Stadtkerngrabung auf passauer Nuemarkt*.

In: Schmotz, K. (ed.), *Vorträge de 27. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahden. 215-237.

NIEMEYER 2007

Niemeyer, B.: *Trassologie an römischem Silber. Herstellungstechnische Untersuchungen am Hildesheimer Silberfund*. BAR International Series 1621. Oxford.

NIESE 1898

Niese, B.: *Zur Geschichte der Keltischen Wanderungen*.

- *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* XXXII, 129-161.

NIJBOER 1998

Nijboer, A.: *From household production to workshops; archaeological evidence for economic transformations, pre-monetary exchange and urbanisation in central Italy from 800 to 400 BC*. Nепублиkovaná disertace. Groningen.

NIJBOER 2004a

Nijboer, A.: *Characteristics of emerging towns in Central Italy, 900/800 to 400 B.C.*

In: ATTEMA ed. 2004, 137-155.

NIJBOER 2004b

Nijboer, A.: *Some models and archaeological evidence concerning the location of workshops*.

In: LEHOËRFF ed. 2004, 303-321.

NOVOTNÁ – MIŠKOVÁ 2011

Novotná, M. – Mišková, L.: *Analýza keramických fragmentů z lokality Třísov (uložených v Národním muzeu, inventární číslo 7a/67-34)*.

- *Archoologické výzkumy v jižních Čechách* 24, 181-183.

NOVOTNÝ 1912

Novotný, V.: *České dějiny* I. Praha.

NOVOTNÝ 1996

Novotný, B.: *Das Oppidum von Bratislava*.

- IN: JEREM – KRENN-LEEB – NEUGEBAUER – URBAN eds. 1996, 395-401.
- NUBER 1972
Nuber, H. U.: *Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit.* Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Vol 53. Berlin.
- OAKLEY 1995
Oakley, S.P.: *The Hill-Forts of the Samnites.* British School at Rome Archaeological Monograph 10. London.
- OLCESE 2004
Olcese, G.: *Le ceramiche comuni di Roma e di area romana. Produzione, circolazione, tecnologia.* Manuali per l'archeologia. Mantova.
- OLIVER 1981
Oliver, A.: *L'Argeterie d'époque républicaine dans les collections américaines.*
- Les Dossier histoire et archéologie, N° 54, 52-63."
- OLMER 2003
Olmer, F.: *Les amphores de Bibracte 2. Le commerce du vin chez les Éduens d'après les timbres d'amphores.* Collection Bibracte 7. Glux-en-Glene.
- OLMER 2012
Olmer, F.: *Les amphores sont-elles utiles à la chronologie de la fin de l'âge du Fer.*
In: BARRAL – FICHTL eds. 2012, 317-341.
- OLMER *et al.* v tisku
Olmer, F. – Verrier, G. – Girard, B. – Bohbot, H.: *Voies, acteurs et modalités du grand commerce en Europe occidentale.*
In: *Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer.* Actes du colloque D'AFEAF Bordeaux 2010.
- ONDROUCH 1959
Ondrouch, V.: *Historische Voraussetzungen für die Limesforschung in der Tschechoslowakei (Boiohaemum, Markomannen und die Bainochaimer).* In: Limes Romanus Konferenz, Nitra. Bratislava, 63-106.
- ONDŘEJOVÁ 1980
Ondřejová, I.: *Quelques intailles du Musée National de Prague.*
- Eirene XVIII, 77-82.
- ORFANELLI – VELLANI 1992
Orfanelli, V. - Vellani, S.: *I vetri di Monte Bibele.*
-Comitato nazionale italiano dell' Association internationale pour l'histoire du verre (A.I.H.V.).
Contributi storico-tecnici 3.
- ORTALLI 2008b
Ortalli, J.: *La prima Felsina e la sua cinta.*
In: *Città murata* 2008, 493-506.
- OSANNA 1992
Osanna, M.: *Chorai coloniali da Taranto a Locri.* Roma.
- OSBORNE 2005
Osborne, R.: *Urban Sprawl: what is Urbanisation and Why does it Matter.*
In: OSBORNE – CUNLIFFE eds. 2005, 1-16.
- OSBORNE – CUNLIFFE eds. 2005
Osborne, R. – Cunliffe, B. eds.: *Mediterranean Urbanisations 800-600 B.C.* Proceedings of the British Academy 126. London.
- PACCIARELLI 2000
Pacciarelli, M.: *Dal villaggio alla città: La svolta protourbana del 1000aC nell'Italia tirrenica.*
Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 4. Firenze.
- PACCIARELLI 2010

- Pacciarelli, M.: *Forme di complessità sociale nelle comunità protourbane dell'Etruria meridionale*.
In: FONTAINE ed. 2010, 17-26.
- PAGENSTECHE 1909
Pagenstecher, R.: *Die calenische Reliefkeramik*. Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft 8. Berlin.
- PALACKÝ 1833
Palacký, F.: *O Bojech, nejstarším známém národu v českých zemích*.
- Časopis českého musea VII/4, 414-424.
- PALACKÝ 1848/1936
Palacký, F.: *Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě*, sv. I. Praha.
- PAOLUCCI – RASTRELLI 1999
Paolucci, G. – Rastrelli, A.: *Chianciano Terme I. Necropoli della Pedata (Tombe 1-21). Necropoli di Via Montale (Tombe 2-4)*. Roma.
- PAPÁČEK 1892
Papáček, P.: *O předslovanské době v Čechách po stránce historické*. Praha.
- PARENTE 2004
Parente, A.R.: *Monete greche da Castelfranco Emilia e da Ravenna*.
In: ERCOLANI COCCHI – MORELL – NERI eds. 2004, 21-27.
- PARKER 1992
Parker, A. J.: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & Roman Provinces*. BAR Int.S. 580, Oxford.
- PARRINI 2008
Parrini, A.: *La ceramia a vernice nera*.
In: VITALI - VERGER eds 2008, 95-126.
- PASQUINUCCI – MENCHELLI 2000
Pasquinucci, M. – Menchelli, S.: *Le mura etrusche di Volterra*.
In: QUILICI – QUILICI GIGLI eds, 39-54.
- PATRONCINI 1990
Patroncini, L.: *Gli anelli gemini cuspidati. Accertata la funzione di questi strumenti e definito il loro corretto uso*.
- Quaderni d'Archeologia Reggiana 5, 317-323.
- PATITUCCI UGGERI 1984
Patitucci Uggeri.: *Classificazione preliminare della ceramica grigia di Spina*.
In: *Studi in onore di M. Zuffa, Rimini* . 139-169.
- PAULI 1978
Pauli, L.: *Der Dürrenberg bei Hallein 3. Auswertung der Grabfunde 2*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 18. München.
- PAULI 1993
Pauli, J. 1993: *Die Latènezeitliche Besiedlung des kelheimer Beckens*. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte – Rheie A, Bd. 62. Kallmünz/Opf.
- PAULSEN 1933
Paulsen R.: *Die Münzprägungen der Boier*. Leipzig – Wien.
- PAUNIER – LUGINBÜHL 2004
Paunier, D. – Luginbühl, Th.: *Bibracte. Le site de la maison 1 du Parc aux Chevaux (PCI). Des origines de l'oppidum au regne de Tibère*. Collection Bibracte 8. Glux-en Glenne.
- PAUTREAU ed. 1999
Pautreau, J.-P. ed.: *Antran, Un ensemble aristocratique du premier siècle*. Poitiers.
- PAVOLINI 1987
Pavolini, C.: *Le lucerne romane fra il III sec. a. C. e il III sec. d. C.*
In: Lévêque, P. – Morel, J.-P. eds.: *Céramiques hellénistiques et romaines II*. Paris, 139-166.

- PAVOLINI 1990
 Pavolini, C.: *Les Lampes romaines en Gaule aux IIe et Ier siècles avant Jésus-Christ*.
 In: DUVAL – MOREL – ROMAN eds. 1990, 99-112.
- PAYNE 1931
 Payne, H.: *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*. Oxford.
- PEDRONI 2001
 Pedroni, L.: *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*. Napoli.
- PELAGATTI *et al.* 1984-1985
 Pelagatti, P. *et al.*: *Naxos (Messina). – Gli scavi extraurbani oltre il Santa Venera (1973-1975)*.
 - *Notizie degli scavi di Antichità* XXXVIII-XXXIX, 253-500.
- PELAGATTI 1989
 Pelagatti, P.: *Ricerche territoriali e urbanistiche in Etruria meridionale*.
 In: *Atti Firenze 1989*, 293-309.
- PENSABENE 1981
 Pensabene, P.: *Nuovi acquisti nella zona sud-occidentale del Palatino*.
 - *Archeologia laziale* IV, 101-118.
- PELCL 1791
 Pelcl, F. M.: *Nová kronika česká sv. 1*. Praha.
- PELLEGRIS 2004
 Pellegris, C.: *Osservazioni sulle situle a kalathos*.
 In: MUŞUŢEANU, C. ed.: *The antique Bronzes. Typology, Chronology, Authenticity*. The Acta of the 16th international Congress of Antique Bronzes, Bucharest 2003. Bucharest, 347-366.
- PÉRÉ-NOGUÈS 2007
 Péré-Noguès, S.: *Les Celtes et le mercenariat en occident (IVe et IIIe siècle av. n.è.)*.
 In: MENESSIER-JOUANET – ADAM – MILCENT eds. 2007, 353-361
- PERKINS 1999
 Perkins, P.: *Etruscan settlement, society and material culture in central coastal Etruria*. BAR Int.S. 788, Oxford
- PERKINS – ATTOLINI 1992
 Perkins, P. – Attolini, I.: *An Etruscan farm at Podere Tartucchino*.
 - *Papers of the British School at Rome* 60, 71-134.
- PERKINS – WALKER 1990
 Perkins, P. – Walker, L.: *Survey of an Etruscan city at Doganella, in the Albegna valley*.
 - *Papers of the British School at Rome* 58: 1-143.
- PERONI 1996
 Peroni, R.: *L'Italia alle soglie della storia*. Bari.
- PERONI 2000
 Peroni, R.: *Formazione e sviluppo dei centri protourbani tirrenici*.
 In: CARANDINI – CAPELLI eds. 2000, 26-30.
- PERONI – DI GENNARO 1986
 Peroni, R. – Di Gennaro, F.: *Aspetti regionali dello sviluppo dell'insediamento protostorico nell'Italia centro-meridionale alla luce dei dati archeologici e ambientali*.
 - *Dialoghi di Archeologia* III - 4/2, 193-208.
- PERNET 2006
 Pernet, L.: *La vaisselle en métal et en bois*.
 In: PERNET – CARLEVARO *et al.* 2006, 167-178.
- PERNET – CARLEVARO *et al.* 2006

- Pernet, L. – Carlevaro, E. – Tori, L – Vieti, G. – Della Casa, Ph. – Schmid-Sikimic, B. T:
La necropoli di Giubiasco (TI), vol. II Les tombes de La Tène finale et d'époque romaine.
 Collectio archaeologica 4. Zurich
- PERNET – TORI 2012
 Pernet, L. – Tori, L: *Chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe-Ier siècles avant. J.-C.) dans les
 nécropoles du Tessin et du Val d'Ossola.*
 In: Barral – Fichtl eds. 2012, 39-48.
- PESCHEL 1999
 Peschel, K.: *Großromstedt.* In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde XIII. 89–
 97.
- PESCHEL 2005
 Peschel, K.: *Die Steinsburg bei Römhild während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit.*
 - Alt-Thüringen 38, 7-30.
- PEŠKE 1993a
 Peške, L.: *Vývoj přírodovědných disciplin v AÚ.* Památky archeologické Suppl. 1, 259 -
 278.
- PEŠKE 1993b
 Peške L. 1993b: *Animal Utilisation in the La Tène Period.*
 In: Pavúk J. ed.: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et
 Protohistoriques, 1.. Bratislava, 213–217.*
- PETROVSZKY 1993
 Petrovszky, R.: *Studien zuf römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln.* Buch am
 Erlbach.
- PEYRE 1979
 Peyre, Chr.: *La Cisalpine gauloise du IIIème au Ier siècle av. J-C..* Paris.
- PEYRE 1992
 Peyre, Chr.: *L'historiographie greco-romaine et la celtisation de Bologne etrusque*
 In: VITALI 1992, 7-45
- PHARMAKOWSKY 1910
 Pharmakowsky, B. 1910: *Rußland,* Archäologisches Anzeiger II, 195-244.
- PHILIPP 1981
 Philipp, H.: *Bronzeschmuck aus Olympia.* Olympische Forschungen XIII. Berlin
- PIANA AGOSTINETTI 1972
 Piana Agostinetti, P.: *Materiali per la protostoria della Val d'Ossola.* Milano.
- PIANA AGOSTINETTI 1998
 Piana Agostinetti, P.: *La technique de la mise en forme de la vaisselle d'argent tardo-
 républicaine: quelques remarques au sujet des services à vin de Boscoreale aux Musei
 Capitolini et d'Arcisate.*
 In: NICOLINI – DIEUDONNÉ-GLAD eds. 1998, 39-46.
- PIANA AGOSTINETTI – KNOBLOCH 2009
 Piana Agostinetti, P. – Knobloch, R.: *La cronologia della tarda età di La Tène e dell'età
 augustea nella Transpadana centro-occidentale.*
 -Proceedings of the International congress of Classical archaeology „Meetings between
 cultures in the Ancient Mediterranean“, Roma 2008. Bollettino d'archeologia on-
 line, Numero speciale.
http://151.12.58.75/archeologia/bao_document/articoli/2_AGOSTINETTI_%20KNOBLOCH.pdf
- PIANA AGOSTINETTI – PRIULI 1985
 Piana Agostinetti, P. – Priuli, S.: *Il tesoro di Arcisate.*
 - Archeologia Classica XXVII, 182-237.
- PICON 1972

- Picon, M.: *Recherches de laboratoire sur la céramique antique*.
- *Revue Archéologique* 1, 119-132.
- PICON et al. 1975
Picon, M. – Carre, C. – Cordoliani, M. L. – Vichy, M. – Hernandez, J.A. – Mignard, J. L.:
Composition of the La Graufesenque, Banassac and Montans Terra Sigillata.
- *Archaeometry* 17, 191-199.
- PICON – VERTET 1970
Picon, M. – Vertet, H.: *La composition des premières sigillées de Lezoux et le problème des céramiques calcaires*.
- *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est* 21, 207-218.
- PICON – VICHY 1974
Picon, M. – Vichy, M.: *Recherche sur la composition des céramiques de Lyon*.
- *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 25, 37-59.
- PICON – VICHY – MEILLE 1971
Picon, M. – Vichy, M. – Meille, E.: *Composition of the Lezoux, Lyon and Arezzo Samian ware*.
- *Archaeometry* 13, 191-208.
- PÍČ 1893
Píč, J. L.: *Archaeologický výzkum ve středních Čechách: s předmluvou „Bojové, Markomani a Češi“*. Praha.
- PÍČ 1902
Píč, J. L.: *Kostrové hroby s kulturou marnskou čili laténeskou a Bojové v Čechách. Čechy na úsvitě dějin, sv. 1. Starožitnosti země České II*. Praha.
- PÍČ 1903
Píč, J. L.: *Hradiště u Stradonic jako historické Marobuduum. Čechy na úsvitě dějin, sv. 2. Starožitnosti země České II*. Praha.
- PÍČ 1906
Píč, J.L. : *Le Hradischt de Stradonitz en Bohême*. Leipzig.(překlad J. Déchelette).
- PÍČ 1908
Píč, J.L.: *Přehled české archeologie*. Praha.
- PIERREVELCIN 2009
Pierrevelcin, G.: *Ke studiu dálkových kontaktů v pozdní době laténské*.
- *Archeologické rozhledy* 61, 223-253.
- PIERREVELCIN 2012
Pierrevelcin G.: *Les relations entre la Bohème et la Gaule du IVe au Ier siècle avant J.-C. - Vztahy mezi Čechami a Gálii ve 4. až 1. stol. př. Kr. Dissertationes Archaeologicae Brunenses Pragensesque* 12. Praha – Brno.
- PIETA 1996
Pieta, K. 1996: *Römischer Import der Spätlatènezeit in der Slowakei*.
- *Arheološki vestnik* 47, 183-195.
- PIETA 2002
Pieta, K.: *Wirtschaftliche Strukturen der spätlatènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei*.
In: DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002, 315-324.
- PIETA 2008
Pieta, K.: *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*. Nitra.
- PIETA – ZACHAR 1993
Pieta, K. – Zachar, L.: *Mladšia doba železná (laténska)*.
In: Štefanovičová, T. ed.: *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava, 143-209.
- PIETSCH 2002
Pietsch, M.: *Eine neue spätkeltische Höhensiedlung bei Leonberg*.
- *Das Archäologische Jahr in Bayern* 2001, 72-75.

- PINK 1936
Pink, K.: *Die Glodprägungen der Ostkelten*.
- Wiener Prähistorische Zeitschrift, XXIII, 8-41
- PINK 1960
Pink K.: *Einführung in die Keltische Numismatik*. Arch Austriaca Beiheft 4.
- PLANCK 1980
Planck, D.: *Die abschließende Untersuchung in der spätkeltischen Viereckschanze von Fellbach-Schmidlen, Rems-Murr-Kreis*.
- Archäologische Ausgrabungen 1980, 50-59.
- PLEINER 1979
Pleiner, R.: *Otázka státu ve staré Galii. Ke společenskému zřízení pevninských Keltů v pozdně laténském období / The problem of state in Gaul: Considerations on the social organization of continental Celts in the Late La Tène Period*. Praha.
- PLEINER 1998
Pleiner, R.: Recense DRDA – RYBOVÁ 1998.
- Památky archeologické 90, 209-211.
- PLEINER – RYBOVÁ eds. 1978
Pleiner, R., Rybová, A. eds.: *Pravěké dějiny Čech*. Praha.
- PLOUIN – JUD eds. 2003
Plouin, S. – Jud, P. eds. *Habitats, mobiliers et groupes régionaux à l'âge du Fer*. Actes du Colloque AFEAF Colmar-Mittewihr 1996. Revue Archéologique d'Est, suppl. 20.
- POCHITONOV 1955
Pochitonov, E.: *Nálezy antických mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.
In: Nohejlová-Prátová, E. ed.: *Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha.
- POKORNÝ et al. 2005
Pokorný P., Sádlo, J., Kaplan, M., Mikolášová, K., Veselý, J.: *Paleoenviromentální výzkum na Vladaři – Paleoenvironmental investigations at the hillfort Vladař (Czech Republic)*
- Archeologické rozhledy 57, p. 57-99.
- POLENZ 1971
Polenz, H.: *Mittel- und Spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*. Studien und Forschungen. Neue Folge 4. Langen : Kühn.
- POLENZ 1978
Polenz, H.: *Gedanken zu einer Fibel von Mittellatèneschema aus Kayseri in Anatolien*.
- Bonner Jahrbücher 178, 181-216.
- POLENZ 1982
Polenz, H.: *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 vor Christi Geburt*.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, 47, 28-22.
- POLESKA 2006
Poleska, P.: *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim*. Biblioteka Muzeum archeologicznego w Krakowie tom II. Kraków.
- POLIGNAC 1984
de Polignac, F.: *La Naissance de la cité grecque: cultes, espace et société, VIIIe-VIIe siècles avant J.-C.* Paris.
- POLIŠENSKÝ 2003
Polišenský, T.: *Příspěvek ke studiu zázemí oppid ve středních Čechách*.
- Archeologie ve středních Čechách 7, 245-255.
- POLIŠENSKÝ – TREFNÝ v tisku
Polišenský, T. – Trefný, M.: *Imitace keramické nádoby jižního původu z laténského sídliště v Praze-Pitkovicích*.

- Archeologie ve středních Čechách 17, v tisku
- PONSICH 1961
Ponsich, M.: *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*. Rabat.
- PONZI BONOMI 1977
Ponzi Bonomi, L.: *Recenti scoperte nell'agro chiusino. La necropoli di Gioiella*.
In: MARTELLI – CRISTOFANI eds. 1977, 103-109.
- POUX 1999 n.v.
Poux, M.: *Les amphores et la chronologie des sites bâlois (Bâle-Gasfabrik - Bâle-Münsterhügel) : nouvelles données*.
In: Tuffreau-Libre, M. – Alain, J. eds.: *La céramique précoce en Gaule Belgique et dans les régions voisines : de la poterie gauloise à la céramique gallo-romaine*. Nord-Ouest Archéologie 9, 385-416. NON VIDI
- POUX 2004
Poux, M.: *L'Âge du vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule indépendante*. Montagnac.
- POUX ed. 2011
Poux, M. ed.: *Corent. Voyage au coeur d'une ville gauloise*. Paris.
- POUX – ROBIN 2000
Poux, M. – Robin, S.: *Les origines de Lutèce*.
- Gallia 57, 181-225.
- PRAMMER – SANDNER – TAPPERT eds 2007
Prammer, J. – Sandner, R. – Tappert, Cl. eds.: *Siedlungsdynamik und Gesellschaft*. Beiträge des Kolloquiums Straubing 2006. 3Sonderband der Jahresberichte des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung 3. Strabing
- PRINC 1981
Princ, M. 1981: *Dílna kováře na oppidu Hradiště u Českých Lhotic*.
In: Praehistorica VIII, Varia archaeologica 2. Praha, 209-215.
- PROIETTI ed. 1982
Proietti, G.ed.: *Il Museo nazionale di Villa Giulia*. Roma.
- PROŠEK 1947-1948
Prošek, F.: *Keltská pevnost Hradiště nad Závistí*.
- Památky archeologické 43, 43-58.
- PUCCI – MASCIONE 2003
Pucci, G. – Mascione, C.: *Manifattura ceramica etrusco-romana a Chiusi. Il complesso produttivo di Marcianella*. Bari.
- PULCINELLI 2010
Pulcinelli, L.: *Etruria ellenistica: l'architettura militare e l'urbanistica*.
In: *Proceedings of the International congress of Classical archaeology „Meetings between cultures in the Ancient Mediterranean“*, Roma 2008. Bollettino d'archeologia on-line, Numero speciale.
http://151.12.58.75/archeologia/bao_document/articoli/4_PULCINELLI.pdf
- PY 1990
Py, M.: *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nîmoise*. Collection de l'école française de Rome 131. Rome
- PY 1993a
Py, M.: *Campanienne A, Campanienne B, Campanienne C*.
In: PY 1993 ed., 146-154.
- PY 1993b
Py, M.: *Céramique à pâte claire récente*.
In: PY 1993 ed., 222-243.
- PY 1993c

- Py, M.: *Céramique dérivée de la campanienne C.*
In: PY ed. 1993, 400-401.
- PY ed. 1993
Py, M. ed: *Dictionnaires des Céramiques antiques (VIIème s. av.n.è. – VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan).* Lattara 6.
- QUILICI 1994
Quilici, L.: *Le fortificazioni ad aggere nel Lazio antico.*
- *Ocnus* 2, 147-158.
- QUILICI – QUILICI GIGLI eds. 2000
Quilici, L. – Quilici Gigli, S. eds.: *Fortificazioni antiche in Italia, età repubblicana.* Atlante tematico di topografia antica 9. Roma.
- RADDATZ 1969
Raddatz, K.: *Die schatzfunfen der iberischen Halbinsel vom Ende des dritten bis zur Mitte des ertsen Jahrhunderts vor Chr. Geb. Untersuchungen zur hispanischen Toreutik.*
- *Madriider Forschungen*, Bd. 5. Berlin.
- RAININI 2000
Rainini, I.: *Modelli, forme e strutture insediative del mondo sannitico.*
In: CAPELLI ed. 2000, 238-254.
- RAMSL 2007
Ramsl P.: *L'Autriche aux IVe et IIIe s. av. n. è.: état de la recherche, structures et nouveaux aspects.*
In: MENNESSIER-JOUANNET – ADAM – MILCENT eds. 2007, 319-332.
- RAPIN – SZABO – VITALI 1992
Rapin, A. – Szabo, M. – Vitali, D.: *Monte Bibeles, Litér, Rezi, Pişcolt. Contributions à l'origine du style des épées hongroises.*
- *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992, 23-54.
- RASMUSSEN 1979
Rasmussen, T.: *Bucchero Pottery from Southern Etruria.* Cambridge.
- RASMUSSEN 1991
Rasmussen, T.: *Tuscania and its territory.*
In: BARKER – LLOYD eds. 1991, 106-114.
Jan Rataj – Miloš Šolle – Slavomil Vencl, *Vzpomínky pracovníků Státního archeologického ústavu v Praze* AR 55, 2003, č. 1, 139-165.
- REDDÉ *et al.* eds. 2003
Rataj – Šolle – Vencl 2003
Reddé, M. – Dubois, L. – Briquel, D. – Lavagne, H. – Queyrel, F. eds.: *La naissance de la ville dans l'antiquité.* Actes du Colloque. Paris.
- REDDÉ *et al.* eds. 2011
Reddé, M. – Barral, Ph. – Favory, Fr. – Guillaumet, J.-P. – Joly, M. – Marc, J.-Y. – Nuninger, L. – Petit, Chr. eds.: *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule.* Collection Bibracte 21. Glux-en-Glenne.
- REDDÉ – VON SCHNURBEIN *et al.* 1995
Reddé, M. – von Schnurbein, S. *et al.*: *Fouilles et recherches nouvelles sur les travaux de César devant Alésia (1991-1994).*
- *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76, 73-157.
- REDDÉ – VON SCHNURBEIN eds. 2001
Reddé, M. – von Schnurbein, S. eds: *Alésia – Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991-1997), 2 - Le matériel.* Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, T. XXII. Paris
- REILLE 2000

- Reille, J.-L.: *L'apparition des meules rotatives en Languedoc oriental (IVe s. avant J.-C.) d'après l'étude du site de Lattes.*
-Gallia 57, 261-272.
- REINACH 1899
Reinach, S.: *Le corail dans l'industrie celtique.*
- Revue Celtique 20, 13 – 29, 117 – 131.
- REINECKE 1902
Reinecke, P.: *Zur Kenntnis der Latène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen.*
In: *Festschrift Römisch Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 53-109.
- REINECKE 1911
Reinecke, P.: *Funde vom Ende der La Tènezeit aus Wohnstätten bei Karlstein unweit Reichenhall, Obabayern.*
In: *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* 5, 364-369.
Přetištěno in: *Mainzer Aufsätze zur chronologie der Bronze- und Eisenzeit Bonn*, 1965, 82-87.
- REINECKE 1915
Reinecke, P.: *Zu den Gräberfunden von Bodenbach a.d. Elbe.*
- Wiener prähistorische Zeitschrift II, 15-26.
- REINECKE 1928
Reinecke, P.: recense MENGHIN 1926.
- Germania XI: 87-88.
- RENDELI 1991
Rendeli, M.: *Sulla nascita delle comunità urbane in Etruria meridionale.* *Annali di Archeologia e storia antica*, XIII, 9-45.
- RENDELI 1993
Rendeli, M.: *Città aperte: ambiente e paesaggio rurale organizzato nell'Etruria meridionale costiera durante l'età orientalizzante e arcaica.* Roma.
- RESUTÍK 2007
Resutík, B.: *Východné suburbium bratislavského oppida – archeologický výskum na Hlavnom námestí 8.*
-Zborník Slovenského národného múzea CI, Archeológia 17, 97-120.
- REYNOLDS SCOTT 2008
Reynolds Scott, A.: *Cosa: The Black-Glaze Pottery 2.* *Memoirs of the American Academy in Rome*, supplement 5. Ann Arbor.
- RICCI 1985
Ricci, A.: *Ceramica a pareti sottili.* *Atlante delle forme ceramiche II, Ceramica fine Romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero).* Roma, 231-358.
- RICCI 1973
Ricci, M.: *Per una cronologia delle lucerne tardo-repubblicane.*
- *Rivista di Studi Liguri* XXXIX, 168-234.
- RICKMAN FITCH – WYNICK GOLDMAN 1994
Rickman Fitch, C. – Wynick Goldman, N.: *Cosa, the Lamps.* *Memoirs of the American Academy in Rome*, v. 39. Ann Arbor.
- RIECKHOFF 1995
Rieckhoff, S.: *Süddeutschland inm Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern.* *Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa.* *Trierer Zeitschrift*, Beiheft 19. Trier.
- RIECKHOFF 1998
Rieckhoff, S.: *Ein keltisches Symposion: Spätrepublikanisches Bronzegefäß vom Mont Beuvray als wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Faktor.*

- In: Müller-Karpe, A., Brandt, H., Jöns, H., Krause, D., and Wigg, A. (eds.), *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet*. Internationale Archäologie - Studia honoraria 4, Rahden, 489-517.
- RIECKHOFF 2009
Rieckhoff, S.: „Böhmische Dörfer“. Zur Ethnizität der Oppida-Bewohner in Böhmen.
In: BAGLEY - EGGL - NEUMANN - SCHEFZIK eds. 2009, 361-376.
- RIECKHOFF - BIEL 2001
Rieckhoff, S., Biel, J.: *Die Kelten in Deutschland*. Stuttgart.
- RIEDERER 1999
Riederer, J.: *Die Metallanalyse der Objekte aus Kupferlegierungen*.
In: JURGEIT, F.: *Die etruskischen und italischen Bronzen sowie Gegenstände aus Eisen, Blei und Leder im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*. Pisa - Roma, 297-343.
- RIHA 1986
Riha, E.: *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*.
Forschungen in Augst Bd. 6. Augst.
- RIHA 1990
Riha, E.: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst Bd. 10.
Augst.
- RIHA 2001
Riha, E.: *Kästchen, Truhen, Tische - Möbelteile aus Augusta Raurica*. Forschungen in
Augst, Bd. 31. Augst.
- RIVA 2010
Riva, C.: *The Urbanisation of Etruria*. Cambridge.
- RMRve
Ritrovamenti monetali di età romana nel Veneto. Padova 1993-2005
- ROBIN 1993
Robin, S.: *Découverte d'un vase à onguent intact dans un puits à Paris*.
In: Rivet, L. ed.: *Productions et importations dans la région parisienne*. Actes du Congrès de
la Société Française d'Étude de la Céramique Anique en Gaule. Paris, 84.
- ROBINSON 1941
Robinson, D. M.: *Metal and Minor Miscellaneous Finds. An Original Contribution to Greek
Life*. Excavations at Olynthus X. Baltimore/London.
- ROLLEY 1962
Rolley, Cl.: *Trouvailles méditerranéennes en Basse-Bourgogne*.
- Bulletin de correspondance hellénique 86, 476-493.
- ROLLEY 1982
Rolley, Cl. *Un problème idéologique : est-ce que les Illyriens se lavaient les pieds?*
- Revue des études grecques 95, 24-25.
- ROMUALDI 1989
Romualdi, A.: *La ceramica a vernice nera*.
In: A. Romualdi ed. 1989, 110-151.
- ROMUALDI ed. 1989
Romualdi, A. ed.: *Populonia di età ellenistica. Materiali dalle necropoli*. Atti del seminario
Firenze 1986. Firenze
- ROMUALDI - SETTESOLDI eds. 2009
Romualdi, A. - Settesoldi, R. eds. 2009: *Populonia. La necropoli delle Grotte. Lo scavo
nell'area della cava 1997-1998*. Pisa.
- ROSSI ed. 1988
Rossi, P. ed.: *Modelli di città*. Torino.
- ROTROFF 1997

- Rotroff, S. I.: *Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material*. The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XXIX. Princeton.
- RUDNICKI *v tisku*
Rudnicki, M.: *Skarb złotych monet celtyckich z Gorzowa nad Przemszą*.
- *Wiadomości Numizmatyczne* LVII (2013) *v tisku*.
- RUNNELS 1990
Runnels, C.: *Rotary querns in Greece*.
- *Journal of Roman Archaeology* 3, 147-54.
- RUTA SERAFINI *et al.* 2007
Ruta Serafini, A. *et al.*: *Padova fra tradizione e innovazione, in Forme e tempi dell'urbanizzazione nella Cisalpina (II secolo a.C. – I secolo d.C.)*.
In: BRECCAROLI-TABORELLI ed. 2007, 67-83.
- RÜTTI 1991
Rütti, B.: *Die römische Gläser aus Augst und Kaiseraugst*. *Forschungen in Augst* Bd. 13. Augst.
- RYBOVÁ – DRDA 1989
Rybová, A., Drda, P.: *Hradiště de Stradonice – nouvelles notions sur l'oppidum celtique*.
- *Památky archeologické* 80, 384–404.
- RYBOVÁ – DRDA 1994
Rybová, A., Drda, P.: *Hradiště by Stradonice. Rebirth of a Celtic oppidum*. Praha.
- SAKAŘ 1968
Sakař, V.: *Böhmen in der ersten Jahrhunderten u. z. und die römisch germanische Beziehungen*. In: *Germanen – Slaven – Deutsche*. Berlin, 61-65.
- SALAČ 1990a
Salač, V.: *K poznání laténského (LT C2-D1) výrobního a distribučního centra v Lovosicích / Zu Untersuchungen über ein latènezeitliches (LT C2-D1) Produktions- und Distributionszentrum in Lovosice*.
- *Archeologické rozhledy* XLII, 609-639.
- SALAČ 1990b
Salač, V.: *Vývoj a struktura halštatského a laténského železářství v Podkrušnohoří ve světle nových nálezů / Entwicklung und Struktur der Hallstatt- und Latènezeitlichen Eisenverhüttung und Eisenverarbeitung im Erzgebirgsvorland im Licht neuer Funde*.
- *Památky archeologické* LXXI, 208-232.
- SALAČ 1993
Salač, V.: *Production and Exchange the La Tène Period in Bohemia*.
- *Journal of European Archaeology* 1, 73-99.
- SALAČ 1996
Salač, V.: *O hospodářství oppidech a Marobudovi*.
- *Archeologické rozhledy* 48, 60-97.
- SALAČ 1998
Salač, V.: *O „keltománii“ a knize profesora Birkhana*.
- *Archeologické rozhledy* 50, 465–474.
- SALAČ 2000a
Salač, V.: *The Oppida in Bohemia. Wrong step in the urbanisation of the country?*
- Guichard - Sievers - Urban eds. 2000, 151 - 156
- SALAČ 2000b
Salač, V.: *Lovosice in der Latènezeit, römischen Kaiserzeit und Volkerwanderungszeit*.
In: Bouzek J. - Friesiger, H. - Pieta, K. - Komoróczy, B. eds.: *Gentes, Reges und Rom*. Brno, 155-163.
- SALAČ 2002

- Salač, V.: *Zentralorte und Fernkontakte*.
In: LANG – SALAČ eds. 2002, 20-46.
- SALAČ 2004
Salač, V.: *Zum Handel bei den Kelten in Mitteleuropa*.
In: HEFTNER, H. – TOMACHITZ, K. eds.: *Ad fontes!* Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag. Wien, 663-679.
- SALAČ 2005
Salač, V.: *Vom Oppidum zum Einzelgehöft und zurück – zur Geschichte und dem heutigen Stand der Latèneforschung in Böhmen und Mitteleuropa*.
- *Alt-Thüringen* 38, 279–300.
- SALAČ 2006
Salač, V.: *Die keltischen Oppida und ihre Macht*.
In: A. Krenn-Leeb (ed.), *Wirtschaft, Macht und Strategie*. *Archäologie Österreichs Spezial* 1, 233-245.
- SALAČ 2009
Salač, V.: *Zur Interpretation der Oppida in Böhmen und in Mitteleuropa*.
In: KARL – LESKOVAR eds. 2009, 217-231.
- SALAČ 2011a
Salač, V.: *Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě*.
Archeologické rozhledy 63, 23-64.
- SALAČ 2011b
Salač, V.: *K výzkumu oppid v Čechách a na Moravě v minulém tisíciletí*.
- *Archeologie ve středních Čechách* 11, 475-483.
- SALAČ 2012
Salač V.: *Les oppida et les processus d'urbanisation en Europe centrale*.
In: Sievers, S., Schönfelder, M. eds.: *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit / La question de la protourbanisation à l'âge du Fer*. Akten des 34. Internationalen Kolloquiums der AFEAF, Aschaffenburg 2010. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 16. Bonn, 319-345.
- SALAČ *v tisku*
Salač, V.: *Zwei Beispiele des Beharrungsvermögens in den Eisenzeitinterpretationen: Die Oppida und die Markomannen*.
In: Karl, R. – Leskovar, J.: *Interpretierte Eisenzeiten 5. v tisku*
- SALAČ – LANG eds. 2002
Salač, V. – Lang, A. eds.: *Fernkontakte in der Eisenzeit*. Konferenz Liblice 2000. Praha.
- SALAČ – RULF 1995
Salač, V. – Rulf, J. 1995: *Zpráva o laténské keramice v SZ Čechách – Bericht über die latènezeitliche Keramik NW-Böhmens*
- *Archeologické rozhledy*, 373-417.
- SALAČ – VENCLOVÁ 1990
Salač, V. – Venclová, N.: *Laténské sklo ze sídliště v Lovosicích*.
- *Archeologické rozhledy* 42, 640-657.
- VON SALDERN 2004
von Saldern, A.: *Antikes Glas*. Handbuch der Archäologie. München.
- SALZANI ed. 1995
Salzani, L. (ed.): *La necropoli gallica di Valeggio sul Mincio*. *Documenti di Archeologia* 5. Siena.
- SALZANI ed. 1996
Salzani, L. (ed.): *La necropoli gallica e romana di S. Maria Zevio (Verona)*. *Documenti di Archeologia* 9. Siena.
- SALZANI ed. 1998

- Salzani, L. (ed.): *La necropoli gallica di Casalandri a Isola Rizza (Verona)*. Documenti di Archeologia 14. Siena.
- SANESI MASTROCINQUE 1982
 Sanesi Mastrocinque L.: *La patera ombelicata con quadrighe del Museo Archeologico di Adria: rapporti con la produzione etrusco-volterrana*.
 - Padusa, XVIII, 74-85.
- SANNIBALE 1998
 Sannibale, M.: *Le armi della collezione Gorga al Museo nazionale Romano*. Studia Archeologica 92, Roma.
- SANKOT 2002
 Sankot P.: *Eisenzeitliches Kunsthandwerk als Spiegel von Fernkontakten*
 In: Salač, V., Lang, A. eds. 2002, 83-101.
- SANKOT 2003
 Sankot P.: *Frage der Kontinuität und Diskontinuität der Besiedlungsstufen LT B1 – LT C1 in West- und Südböhmen*.
 In: CHYTRÁČEK – MICHÁLEK – SCHMOTZ eds. 2003, 177-184.
- SANTANGELI VALENZANI 1985
 Santangeli Valenzani, R.: *Suppellettile di illuminazione*.
 In: Carandini, A. – Ricci, A. (eds.): *Settefinestre, una villa schiavistica nell'Etruria romana 2: La villa e i suoi reperti*. Modena, 212-215.
- SASSATELLI ed. 1993
 Sassatelli, G. ed.: *Le ceramiche greche ed etrusche*. Faenza.
- SAULNIER 1980
 Saulnier, Chr.: *L'armée et la guerre dans le monde étrusco-romain, VIIIe-IVe s.* Paris.
- SETTIS ed. 1983
 Settis S. ed.: *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano*. Catalogo della mostra Modena 1984. Modena.
- SEDLÁČEK 1981
 Sedláček, F.: *Předběžná zpráva z výzkumu na kopci „Kolo“ u Týnce nad Labem, okr. Kolín*.
 - Praehistorica VIII, Varia Archaeologica 2, 173 - 178.
- SEDLMAYER 1999
 Sedlmayer, H.: *Die römischen Bronzegefäße in Noricum*. Monographies Instrumentum 10. Montagnac.
- SEIDEL 2009
 Seidel, M.: *Die jüngere Latènezeit in Südhüringen*.
 In: *Zwischen Kelten und Germanen 2009*, 72-85.
- SEIPEL ed. 2009
 Seipel, W. ed.: *Gold der Steppe. Fürstenschätze jenseits des Alexanderreichs*. Katalog der Ausstellung Mannheim 2009-2010. Mannheim.
- SERRA RIDGWAY 1996
 Serra Ridgway, F. R.: *I corredi del Fondo Scataglini a Tarquinia*. Scavi della Fondazione Ing. Carlo M. Lericci del Politecnico di Milano per la Soprintendenza Archeologica dell'Etruria Meridionale. Milano.
- SGUBINI MORETTI 2008
 Sgubini Moretti, A. M.: *Le mura di Vulci: un aggiornamento sullo stato della ricerca*.
 In: *Città Murata 2008*, 171-179.
- SCHÄFER 2002
 Schäfer, A.: *Manching – Kelheim – Berching-Pollanten. Eisen als Wirtschaftsfaktor*.
 In: DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002, 219-241.
- SCHÄFER 2010

- Schäfer, A.: *Die Kleinfunde der jüngerlatènezeitlichen Siedlung von Berching-Pollanten, Lkr. Neumarkt i.d. Oberpfalz*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Bd.24 Rahden.
- SCHACHINGER 2006
Schachinger, U.: *Der antike Münzumschlag in der Seiermark*, Wien.
- SCHAICH 1998
Schaich, M.: Zur Ausgrabung der Viereckschanze Pocking. Hartkirchen, Lkr. Passau.
In: Schmotz, K. ed. *Vorträge des 16. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahen, 157-191.
- SCHINDLER 1967
Schindler, M.: "Die schwarze Sigillata" des Magdalensberges. Kärntner Museumsschriften 43. Klagenfurt.
- SCHINDLER 1986
Schindler, M.: *Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges 2; Neufunde seit 1965*.
In: Vetters, H., Piccottini, G. (eds.), *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1975 bis 1979*. Magdalensberg-Grabungsbericht 15. Klagenfurt, 345-390.
- SCHINDLER-KAUDELKA 1975
Schindler-Kaudelka, E.: *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, Bd. 3. Kärntener Museumschriften Bd. 58. Klagenfurt.
- SCHINDLER-KAUDELKA 1989
Schindler-Kaudelka, E.: *Die gewöhnliche Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, Bd. 10. Kärntener Museumschriften Bd. 72. Klagenfurt.
- SCHINDLER-KAUDELKA 1998
Schindler-Kaudelka, E.: *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg 2. Die pareti sottili vom Südahang des Magdalensbergs*.
In: Piccottini, G. (ed.), *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1980-1986*. Magdalensberg-Grabungsbericht 10. Klagenfurt, 389-427.
- SCHINDLER-KAUDELKA – SCHNEIDER – ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1997
Schindler-Kaudelka, E. – Schneider, G. – Zabehlicky-Scheffenegger, S.: *Les sigillées padanes et tardo-padanes. Nouvelles recherches en laboratoire*.
- SFECAG, Actes du Congrès du Mans 8-11 mai 1997 (Marseille, 1997) 481-494.
- SCHIPPA 1980
Schippa, F.: *Officine ceramiche falische. Ceramica a vernice nera nel museo di Cività Castellana*. Bari.
- SCHMIDT 1913
Schmidt, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zur Ausg. d. Volkerwanderung II.2*. Berlin.
- SCHNEIDER 1978
Schneider, G.: *Anwendung quantitativer Materialanalysen auf Herkunftsbestimmungen antiker Keramik*.
- Berliner Beiträge zur Archäometrie 3, 63-122.
- SCHNEIDER – HOFFMANN – WIRZ 1979
Schneider, G. – Hoffmann, B. – Wirz, E.: *Significance and dependability of reference groups for chemical determinations of provenance of ceramic artifacts*.
- Archaeo-Physica 10, 269-283.
- SCHNEIDER – DASZKIEWICZ 2006
Schneider, G. – Daszkiewicz, M.: *Chemical analysis of Italian Sigillata from Italy and from the Northern Provinces*.
In: Malfitana, D. – Poblome, J. – Lund, J. eds.: *Old Pottery in an New Century. Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies*. Atti del Convegno Internazionale di Studi Catania 2004. Catania, 537-543.

SCHNEIDER – HOFMANN 1990

Schneider, G. – Hofmann, B.: *Chemische Zusammensetzung italischer Sigillata*.
In: E. Ettliger et al., *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae*.
Materialien zur römisch-germanischen Keramik, H. 10. Bonn, 27-38.

SCHNEIDER – MOMMSEN 2009

Schneider, G. – Mommsen, H.: *Eastern Sigillata C von Pergamon und Çandarlı (Türkei)*. In:
A. Hauptmann / H. Stege (Hrsg.), *Archäometrie und Denkmalpflege –
Kurzberichte 2009. Jahrestagung in München*, 223-225.

SCHÖNFELDER 2002

Schönfelder, M.: *Das spätkeltische Wagengrab von Boé (Dép. Lot-et-Garonne). Studien zu
Wagen und Wagengräbern der jüngeren Latènezeit*. Monographien RGZM Bd. 54.
Mainz.

SCHOPFER 2004

Schopfer, A.: *Les amphores*.
PAUNIER – LUGINBÜHL 2004, 238-271.

SCHRÁNIL 1928

Schránil, J.: *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*. Berlin – Leipzig.

SCHRÁNIL 1929

Schránil, J.: *Jak přispěla prehistorie k řešení otázky pobytu gallských Boju v Čechách*.
In: Odložilík, O. ed.: *Českou minulostí*. Festschrift A. Novotný Praha, 5-12.

SCHREIBER, S. 2008

Schreiber, S.: *Das keltische Oppidum zwischen „Protostadt“ und „Stadt“? Zum Stadtbegriff
in der Späten Eisenzeit am Beispiel Manchings*.
- *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 49, 25-56.

SCHUCHHARDT 1913

Schuchhardt, C.: *Westeuropa als alter Kulturkreis*.
- *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* II, 734–
765.

SCHULZE-FORSTER 2000

Schulze-Forster, J.: *Frühe keltische Oppida in Oberitalien? Die historischen Quellen*.
In: GUICHARD – SIEVERS – URBAN eds. 2000, 31-35.

SIEBERT 1973

Siebert, G.: *Mobilier delien en bronze*.
In: *Études Déliennes*. Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 1. Athina, 555-587.

SIEGMÜLLER 2005

Siegmüller, A.: *Germanische Kultvorstellungen an der Regnitz: kaiserzeitliche Funde aus der
Grabung Altendorf „Point II“, Landkreis Bamberg*.
- *Berichte der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 45/46, 195-269.

SIEVERS 1992

Sievers, S. 1992: *Die Kleinfunde*.
In: MAIER, F. et al.: *Ergebnisse der Ausgrabungen 1984-1987 in Manching*. Die
Ausgrabungen in Manching Bd. 15. Stuttgart.

SIEVERS 1994

Sievers S.: *Zu einigen Waffen aus einem Manchinger Depotfund*.
In: *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*. Marburger Studien zur Vor- und
Frühgeschichte 16. Marburg, 595-602.

SIEVERS 2002

Sievers, S.: *Manching als Wirtschaftsraum. – Wirtschaftliche Strukturen anhand des
Fundstoffes von Manching*.
In: DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002, 163-192.

SIEVERS 2003

- Sievers, S.: *Manching – Die Keltenstadt*. Stuttgart.
- SIEVERS 2004
 Sievers, S.: *Das „Ende“ von Manching – eine Bestandsaufnahme*.
 In: VON HÜSSEN – IRLINGER – ZANIER eds. 2004, 67-71.
- SIEVERS 2010
 Sievers S.: *Die Waffen aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching,
 Bd. 17. Wiesbaden.
- SIEVERS *et al.* 1998
 S. Sievers *et al.*: *Vorbericht über die Ausgrabungen 1996-1997 im Oppidum von Manching*.
 - *Germania* 76, 619-672.
- SIEVERS *et al.* 2000
 Sievers, S. *et al.*: *Vorbericht über die Ausgrabungen 1998-1999 im Oppidum von Manching*.
 - *Germania* 78, 355-394.
- SIEVERS – SCHÖNFELDER eds. 2012
 Sievers, S. – Schönfelder, M. eds. 2012: *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. /La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer*. Akten des 34. internationalen Kolloquiums der AFEAF, Aschaffenburg 2010. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 16. Bonn.
- SKALON 1961
 Skalon, K. M.: *O kul'turnych sovjazach vostočnogo prikaspja v pozdnesarmatskoe vremja*.
 - *Archeologičeskij sbornik gosudarstvennogo Ermitaža* 2, 114-140.
- SKLENÁŘ 1974
 Sklenář, K.: *Učenci a pohané. Pětadvacet příběhů z dějin české archeologie*. Praha.
- SKLENÁŘ 2003
 Sklenář, K.: *Bohové, hroby a učitelé*. Praha.
- SKLENÁŘ 2005
 Sklenář, K.: *Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů*. Praha.
- SKLENÁŘ 2012
 Sklenář, K.: *Hradiště jako předmět studia v počátcích české archeologie*.
 - *Archeologie ve středních Čechách* 16, 497-611.
- SMETÁNKA 2003
 Smetánka, Z.: *Archeologie a její jedna mikrohistorie. Habilitace Jana Filipa*.
 - *Archeologické Rozhledy* 55, 130-138
- SMETÁNKA 2008
 Smetánka, Z.: *Vzpomínky na minulost české archeologie I. Neviditelná kolej jako prostředek hledání nových cest*.
 - *Archeologické rozhledy* LX, 733-754
- SORICELLI – SCHNEIDER – HEDINGER 1994
 Soricelli, G. – Schneider, G. – Hedinger, B.: *L'origine delle "Tripolitanian Sigillata" / "Produzione A della Baia di Napoli"*.
 In: G. OLCESE ed.: *Ceramica romana e archeometria: lo stato degli studi*. Atti delle Giornate Internazionali di Studio, Castello di Montegufoni 1993. Firenze, 67-88.
- SPARKS – TALCOTT 1970
 Sparks, B. A. – Talcott, L.: *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens XII*. Princeton.
- SPEHR 1971
 Spehr, R.: *Die Rolle der Eisenverarbeitung in der Wirtschaftsstruktur des Steinburg-Oppidums*.
 - *Archeologické Rozhledy* XXIII, 486-503.
- STEGMAIER 2009

- Stegmaier, G.: *Bemerkungen zu Lage und Bedeutung des spätkeltischen Oppidums Heidengraben. Naturraum, Topographie und Ökonomie.*
 In: *Kelten am Rhein. Akten des dreizehnten Internationalen Keltologiekongresses, Bonn 2007.* Beihefte Bonner Jahrbücher 58/1. Bonn, 161-170.
- STEINGRÄBER 2000
 Steingräber, S.: *Etruscan Urban Planning.*
 In: M. TORELLI ed.: *The Etruscans. Catalogue of the Exhibition Venice 2000.* Milano, 291-311.
- STARY 1981
 Sary, P.F.: *Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfweise in Mittelitalien: (ca. 9. bis 6.Jh. v.Chr.).* Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 3. Mainz am Rhein.
- STIEBEL – MAGNESS 2007
 Stiebel, G. – Magness, J.: *The Military equipment from Masada. Masada VIII. The Yigael Yadin Excavations 1963–1965. Final Reports.* Jerusalem.
- STÖCKLI 1974
 Stöckli, W. E.: *Bemerkungen zur räumlichen und zeitlichen Gruppierung der Funde in Oppidum von Manching.*
 - *Germania* 52, 368-375.
- STÖCKLI 1975
 Stöckli, W. E.: *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin.* Antiqua 2, Basel.
- STÖCKLI 1979a
 Stöckli W. E.: *Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching Bd. 8.* Wiesbaden.
- STÖCKLI 1979b
 Stöckli, W.E.: *Die Keltensiedlung von Altendorf (Landkreis Bamberg).*
 - *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 44, 1979, 27-43
- STOKIN 1992
 Stokin, M.: *Naselbinski ostaniki iz 1. st.pr.n.š. v Fornačah pri Piranu.*
 - *Arheološki Vestnik* 43, 79-92.
- STOLZ – ŘEZÁČ 2005
 Stolz, D. – Řezáč, M.: *Nové nálezy laténských skleněných náramků a švartnového kruhu z Berounska, Katalog sídlištních lokalit LT B-D okresu Beroun.*
 - *Archeologie ve Středních Čechách* 9, 329-340
- STOPPIONI 2012
 Stoppioni, M.L.: *Anfore a Rimini in età romano-repubblicana: dalle greco-italiche alla Lamboglia 2.*
 In: *Impasti parlanti*, 2012, 209-222.
- STORK 2007
 Stork I.: *Die spätkeltische Siedlung von Breisach-Hochstetten. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Bd. 102.* Stuttgart
- STRÁNSKÝ 1643/1953
 Stránský ze Zápské Stránky, P.: *Český stát.* Praha (překlad B. Ryba).
- STREIT 1938
 Streit, C.: *Fundnachrichten aus Böhmen 1937.*
 - *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit* 14, 146-154.
- STRIEWE 1996
 Striwe, K.: *Studien zur Nauheimer Fibel und ähnlichen Formen der Spätlatenezeit.*
 Internationale Archäologie 29. Leidorf.
- Svedectvo* 2011
 Barta, P. – Lesák, B. – Musilová, M. – Resutík, B. et al.: *Svedectvo času. Z najnovších nálezov na Bratislavskom hrade.* Katalóg výstavy. Bratislava.

SVOBODOVÁ 1983

Svobodová, H.: *Bronzové nádoby z keltských oppid v Čechách a na Moravě / Bronzegefäße aus keltischen Oppida in Böhmen und Mähren.*
- Archeologické rozhledy 35, 656-677.

SVOBODOVÁ 1985

Svobodová, H.: *Antické importy z keltských oppid v Čechách a na Moravě / Antike Importe aus den keltischen Oppida in Böhmen und Mähren.*
- Archeologické rozhledy 37, 653-677.

SZABÓ 1995

Szabó, K.: *Italian bronze vessels in Transdanubia before the Roman conquest.*
In: Swaddling, J. – Walker, S. – Roberts, P. eds.: *Italy and Europe: economic relations 700 BC - AD 50.* British Museum Occasional Papers 97. London, 273-289.

SZABÓ 2000

Szabo, M.: *La Macédonie hellénistique et le monde celtique.*
- Ocnus 8, 287-295.

SZAMEIT – OBENAU 2009

Szameit, A. – Obenaus, M.: *KG Thunau am Kamp.*
- Fundberichte aus Österreich 47, 606-608.

ŠAFAŘÍK 1837/1862

Šafařík, P. J.: *Starožitnosti slovanské okresu proního, I. (Sebrané spisy P.J. Šafařík. K vydání upravil J. Jireček).* Praha.

ŠALDOVÁ 1999

Šaldová V.: *Bestattungsbräuche in der hallstattzeitlichen Hügelgräberregion Südwestböhmens.*
In: Chytráček, M. – Gruber H. – Michálek J. – Rind M.M. – Schmotz K. – Sandner R. – Zápotocká M. eds. *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen, 8. Treffen.* Rahden, 36-41.

ŠEPAROVIĆ 2003

Šeparović, T.: *Predrimski novac u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.*
- Opuscula archaeologica (Zagreb) 27, 417-433.

ŠIMEK 1923

Šimek, E.: *Keltové a Germáni v našich zemích.* Praha.

ŠIMEK 1934

Šimek, E.: *Čechy a Morava v době římské.* Praha.

ŠIMEK 1930-1953

Šimek, E.: *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia I-IV.* Praha – Brno.

ŠIMEK 1947/1948

Šimek, E.: *Kdy vznikala hradiště / When fortified settlements came into being.*
- Z dávných věků I/1-4, 127-131.

ŠIMEK 1958

Šimek, E.: *Poslední Keltové na Moravě.* Brno.

ŠNAJDR 1879

Schneider, L.: *Über die Hradiště von Stadonice und die Schädel von Stupcic (Böhmen)*
-Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (příloha k Zeitschrift für Ethnologie XI, 1879), 239-241.

ŠNAJDR 1904

Šnajdr, L.: *Některé poznámky ku knize prof. dra Píče o hradišti stradonickém.*
- Časopis Společnosti přátel starožitností českých v Praze 12, 1-5.

ŠNAJDR 1911

Šnajdr, L.: *Hradiště Lhotické u Nasevork.*
- Pravěk VII, 15-17.

ŠTORCH 1932

- Štorch, E.: *Zlomený meč*. Praha.
- TAGLIAMONTE 1994
Tagliamonte, G.: *I figli di Marte*. Tyrrhenica 3. Roma.
- TAGLIAMONTE 1996
Tagliamonte, G.: *I Sanniti: Caudini, Irpini, Pentri, Carricini, Frentani*. Biblioteca d'archeologia. Milano.
- TALAMO 1993
Talamo, E.: *Servizio di vasi d'argento da Boscoreale proveniente dalle collezioni del Museo Artistico Industriale*.
- *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 95, 279-283.
- TAPPERT 2006
Tappert, Cl.: *Die Gefäßkeramik der late`nezeitlichen Siedlung Straubing-Bajuwarenstrasse*. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte Bd. 89. Kallmünz/Opf.
- TAPPERT 2007
Tappert, C.: *Die eisenzeitliche Besiedlung im Stadtgebiet von Straubing*.
In: PRAMMER – SANDNER – TAPPERT eds 2007, 173-205.
- TARPIN 1999
Tarpin, M.: *Oppida ui capta, uici incensi: Les mots latins de la ville*.
- *Latomus* 58, 279-297.
- TARPIN 2000
Tarpin, M.: *Urbs et oppidum: le concept urbain dans l'Antiquité romaine*. In: Guichard – Sievers – Urbaneds. 2000, 27-31.
- TARPIN 2009
Tarpin, M.: *Oppidum vu par les Romains*.
In: Buchsenschutz – Chardenoux – Krausz – Vaginay (eds.) 2009, 183-197.
- TASSINARI 1993
Tassinari, S.: *Il vasellame bronzeo di Pompei*. Cataloghi della Soprintendenza archeologica di Pompei 5. Roma.
- TAYLOR 1957
Taylor, D. M.: *Cosa, Black-Glaze Pottery*. *Memoirs of the American Academy in Rome* 25. Roma.
- THEMELIS – TURATZOGLU 1997
Themelis, P. G. – Turatzoglu, I. P.: *I tafi tu Derveniu*. Athina.
- THURMAIR 1554/1580
Thurmair řečený Aventinus, J.: *Jo. Aventini Annalium Boiorum libri VII ex authenticis manuscriptis codicibus recogniti, restituti, aucti Nic. Cisneri, I.C. electoralis curiae Palatinae Providicis & consil. diligentia atque fide*. Basel.
- TCHERNIA 1969
Tchernia, A.: *Les fouilles sous-marines de Planier (Bouches-du-Rhône)*.
- *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 113e année, N° 2, 292-309.
- TCHERNIA 1986
Tchernia, A.: *Le Vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma
- TCHERNIA 1990
Tchernia, A.: *Contre les épaves*.
In: DUVAL – MOREL – ROMAN eds. 1990, 291-301.
- TCHERNIA et al. 1978
Tchernia, A. – Pomey, P. – Hesnard, A.: *L'épave romaine de la Madrague de Giens, Var: campagnes 1972-1975*. Gallia suppl. XXXIV. Paris.
- TISCHLER 1885

- Tischler, O.: *Ueber Gliederung der La-Tène-Periode und über die Dekorierung der Eisenwaffen in dieser Zeit.*
- *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1885, Bericht über die XVI. Allgemeine Versammlung in Karlsruhe, Heft Nr 10, 157-161.
- TRIGGER 2006
Trigger, B.: *A History of Archaeological Thought.* Cambridge
- TORELLI 1983
Torelli, M.: *Polis e Palazzo. Architettura, ideologia e artigianato greco in Etruria tra VII e VI sec. a.C.*
In: *Architecture e société de l'archaïsme grec a la fin de la république romaine. Actes du colloque international organisé par le Centre national de la recherche scientifique et l'Ecole française de Rome*, 1980. Paris – Rome, 471-499.
- TORELLI 2008
Torelli, M.: *Urbs ipsa moenia sunt (Isid. XV 2, 1). Ideologia e poliorcetica nelle fortificazioni etrusche di IV-II sec. a.C.*
In: *Città murata* 2008, 265-278.
- TORI 2004
Tori, L.: *Mediolanum, metropoli degli Insubri tra evidenza letteraria ed evidenza archeologica.*
- *Ocnus* 12, 279-296.
- TOVOLI 1989
Tovoli, S.: *Il sepolcreto villanoviano Benacci Caprara di Bologna.* Bologna.
- TREBSCHKE 2003
Trebschke, P.: *Keramik mit Feinkammstrich aus keltischen Siedlungen im Großraum Linz. Untersuchungen zu Werkstätten, Funktion Verbreitung und Datierung.* Linzer Archäologische Forschung 35. Linz.
- TREBSCHKE 2010
Trebschke, P.: *Auswertung der latènezeitlichen Befunde und Funde von Michelstetten.*
In: Lauermaier, E. (ed.), *Die Latènezeitliche Siedlung von Michelstetten. Die Ausgrabungen des Niederösterreichischen Museums für Urgeschichte in den Jahren 1994-1999. Archäologische Forschungen in Niederösterreich* 7. St. Pölten.
- TREFNÝ 2006
Trefný M.: *Nálezy „antické“ proveniencie z Litoměřicka a Roudnicka – Finds of „classical“ provenance in the regions of Litoměřice and Roudnice.*
In: *Studia Hercynia* 10, 122-130.
- TREFNÝ 2008
Trefný, M. 2008: *Attická červenofigurová keramika z laténského sídliště v Praze-Ruzyni, poloha živiny.*
- *Archeologické rozhledy* 60, 114-126.
- TREFNÝ 2011
Trefný, M.: *Attická keramika jako významný doklad jižního importu v prostředí pozdně halštatských až časně laténských Čech.*
- *Památky archeologické* 102, 271-306.
- TROMBETTA 2001
Trombetta, P.-J.: *La guerre des gaules (phallus d'Île-de-France et d'ailleurs).*
In: *Actes des journées archéologiques d'Île-de-France 1999 : Religions, rites et cultes en Île-de-France.* Paris, 83-115.
- TURK et al. 2009
Turk, P. – Božić, D. – Istenič, J. – Osmuk, N. – Šmit, Ž.: *New Pre-Roman Inscriptions from Western Slovenia :the archaeological evidence.*

- In: *Keltske študije II, Studies in Celtic archaeology : papers in honour of Mitja Guštin*.
Montagnac, 47-64.
- UENZE 1958
Uenze, O.: *Frühromische Amphoren als Zeitmarken im Spätlatène*. Marburg.
- UENZE 1971
Uenze, H. P.: *Oppidum "Fentbach-Schanze"*.
In: *Miesbach, Tegernsee, Bad Tölz, Wolfratshausen, Bad Aibling. Führer vor- u. frühgesch.*
Denkmäler 18. Mainz.
- UENZE 2000
Uenze, H. P.: *Die jüngerlatènezeitliche Siedlung von Eggfing*.
-Bayerische Vorgeschichtsblätter 65, 1 – 38.
- UENZE 2005
Uenze, H. P.: *Neue Funde von Eggfing*.
-Bayerische Vorgeschichtsblätter 70, 57 – 94.
- UENZE 2007
Uenze, H. P.: *Die jüngerlatènezeitliche Siedlung von Eggfing, Gde. Köfering, Lkr.*
Regensburg (Oberpfalz).
In: PRAMMER – SANDNER – TAPPERT eds. 2007, 113 – 124.
- UENZE 2009
Uenze, H.P.: *Die jüngerlatènezeitlichen Glasfunde von Germering, Lkr. Fürstenfeldbruck*
(Oberbayern).
-Bayerische Vorgeschichtsblätter, 74, 5-26.
- UNDSET 1882
Undset, I.: *Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa*. Hamburg.
- ULBERT 1960
Ulbert, G.: *Ein spätlatènezeitlicher Becher aus Manching, Ldkr. Ingolstadt*.
-Bayerische Vorgeschichtsblätter 25, 69-75.
- ULBERT 1984
Ulbert, G.: *Cáceres el Viejo: ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura*.
Madrid. Beiträge 11. Mainz.
- URBAN 1994
Urban, O. H.: *Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau vom Linzer Becken bis zur*
Porta Hungarica 1. Der Freinberg. Linzer Archäologische Forschung 22. Linz.
- URBAN 1999
Urban, O.H.: *Der Leopoldsberg - Archäologische Forschungen auf dem Wiener Hausberg*.
Wiener Archäologische Studien 2, Wien.
- VAGINAY 2009
Vaginay, M.: *Les Gaulois sont dans la ville: décoloniser la ville celtique de l'âge du Fer*.
In: BUCHSENSCHUTZ – CHARDENOUX – KRAUSZ – VAGINAY eds. 2009, 169-181.
- VAGINAY – GUICHARD 1988
Vaginay, M. – Guichard, V.: *L'habitat gaulois de Feurs (Loire). Fouilles récentes (1978-*
1981). Documents d'Archéologie Française 14. Paris.
- VALENTINI 1993
Valentini, V.: *Le ceramiche a vernice nera. Gravisca, Scavi nel santuario greco* 9. Bari.
- VAN DOMMELEN 2005
van Dommelen, P.: *Urban Foundations? Colonia Settlement and Urbanisation in the Western*
Mediterranean.
In: OSBORNE – CUNLIFFE eds. 2005, 143-167.
- VAN ENDERT 1987
Van Endert, D.: *Das Osttor Des Oppidums Von Manching*. Ausgrabungen in Manching
Bd.10 Stuttgart.

- VAN ENDERT 1991
van Endert, D.: *Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 14. Stuttgart.
- VANZETTI 2004
Vanzetti, A.: *Risultati e problemi di alcune attuali prospettive di studio della centralizzazione e urbanizzazione di fase protostorica in Italia*.
In: ATTEMA ed. 2004, 1-28.
- VASSALLE 1979
Vassalle, E.: *Aryballoi e strigile da una necropoli di Milano. Recipienti in bronzo d'età romana in Lombardia*.
- Rivista archeologica dell'antica provincia e diocesi di Como 161, 99-108.
- VEGAS 1990
Vegas, M.: *Vases à paroi fine*.
In: DUVAL – MOREL – ROMAN (eds.) 1990, 89-97.
- VENCL 1984
Vencl, S.: *Otázky poznání vojenství v archeologii*. Praha.
- VENCLOVÁ 1973
Venclová, N.: *Otázka etnické příslušnosti Podmokelské a Kobylské skupiny*.
- Archeologické rozhledy 25, 41-71.
- VENCLOVÁ 1974
Venclová, N.: *Skleněné maskovité korály a jejich deriváty ve střední Evropě*.
- Archeologické Rozhledy 26, 593-602.
- VENCLOVÁ 1984
Venclová, N.: *On the problem of celtic glass vessels*.
- Památky archeologické 65, 445-457.
- VENCLOVÁ 1990
Venclová, N.: *Prehistoric Glass in Bohemia*. Praha.
- VENCLOVÁ 1993
Venclová, N.: *Habitats industriels celtiques du 3e siècle av. J.-C. en Bohême*.
- Études celtiques 28 (1991), 435-450.
- VENCLOVÁ 1995a
Venclová, N.: *Specializovaná výroba: teorie a modely*.
- Archeologické rozhledy 47, 541-564.
- VENCLOVÁ 1995b
Venclová, N.: *Settlement area, production area and industrial zone*.
In: Kuna, M. – Venclová, N. eds.: *Whither archaeology*. Papers in honour of Evžen Neustupný. Praha, 161-169.
- VENCLOVÁ 1995c
Venclová, N.: *recense DRDA – RYBOVÁ 1995*.
- Památky Archeologické 86, 153-154.
- VENCLOVÁ 2002
Venclová, N.: *Theoretische Modelle zur Produktion und Wirtschaft der Latènezeit*.
In: DOBIAT – SIEVERS – STÖLLNER eds. 2002, 33-49.
- VENCLOVÁ 2009
Venclová, N.: *Habitat, économie et environnement en Bohême et Moravie, LT B-C (IVe-IIe s. avant notre ère)*.
In: BERTRAND – DUVAL – GOMEZ DE SOTO – MAGUER eds. 2009, 281-297.
- VENCLOVÁ 2011
Venclová, N.: *Švartna z oppida Stradonice – Sapropelite from the oppidum of Stradonice*.
- Archeologické Rozhledy 63, 666-673.

- VENCLOVÁ et al. 2001
Vencová, N. et al.: *Výroba a sídla v době laténské, Projekt Loděnice*. Praha.
- VENCLOVÁ et al. 2008
Vencová, N. et al.: *Hutnický region Říčansko*. Praha.
- VENCLOVÁ ed. 1998
Venclová, N. ed.: *Mšecké Žehrovice in Bohemia, Archaeological Background to a Celtic hero 3rd-2nd cent. BC*. Paris.
- VENCLOVÁ ed. 2008a
Venclová, N. ed.: *Archeologie pravěkých Čech 6. Doba halštatatská*. Praha.
- VENCLOVÁ ed. 2008b
Venclová, N. ed.: *Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská*. Praha.
- VENCLOVÁ – HULÍNSKÝ – FRÁNA – FIKRLE 2009
Venclová, N., Hulínský, V., Frána, J., Fikrle, M.: *Němčice a zpracování skla v laténské Evropě*.
- *Archeologické rozhledy LXI*, 383–426.
- VENCLOVÁ – MICHÁLEK 1994
Venclová, N., Michálek, J.: *Laténské sklo ze Strakonicka*.
- *Archeologické rozhledy XLVI*, 558–583.
- VENCLOVÁ – VALENTOVÁ et al. 2012
Venclová, N., Valentová, J. et al.: *Oppidum Stradonice. Výzkum Albína Stockého r. 1929*.
Fontes archeologici Pragenses 38. Praha.
- VELESLAVÍN 1585/1817
z Veleslavína D. A.: *Kronyky dvě o založenj Země České*. Praha.
- VERTET – PICON – VICHY 1970:
Vertet, H. – Picon, M. – Vichy, M.: *Note sur la composition des céramiques du IVe siècle de Lezoux*.
- *Revue Archéologique du Centre 35-36*, 243–250.
- VISONÀ 2000
Visonà, P.: *Nuovi rinvenimenti di monete Greche e Romane Provinciali nel territorio Vicentino*.
- *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini 2000*, 63–73.
- VITALI 1992
Vitali D.: *Tombe e necropoli galliche di Bologna e territorio*. Bologna.
- VITALI 1996
Vitali, D.: *Celtes cisalpins, Celtes transalpins : quelques réflexions sur le rôle de l'Italie du nord dans l'origine des oppida*. In: M. Groenen ed., *La Préhistoire au quotidien. Mélanges offerts à Pierre Bonenfant*. Grenoble, 332–344.
- VITALI 2003
Vitali D.: *La necropoli di Monte Tamburino a Monte Bibebe*. Bologna.
- VITALI 2004
Vitali, D.: *La Cispadana tra IV e II secolo a. C.*
In: AGUSTA-BOULAROT – LAFON eds. 2004, 277–292.
- VITALI 2008
Vitali D.: *La nécropole de Monte Bibebe. Préliminaires pour une analyse spatiale et chronologique*
In: VITALI – VERGER eds. 2008, 9–52.
- VITALI – BAVAY et al. 2011
Vitali, D. – Bavay, L. – Fochesato, A. – Roncador R. – Camurri, E. – Fabry, N.-B. – Verhaege, M. – Bracci, S. – Della Casa, M. – Olmert F.: *Le quartier du Parc aux chevaux – PC 14*.
In: Guichard, V. ed.: *Rapport annuel d'activité du Centre Archéologique européen de Bibracte, Glux-en-Glenne*, 173–240.

- VITALI – KAENEL 2000
 Vitali, D. – Kaenel, G.: *Un Helvétè chez les Etrusques vers 300 av. J.-C.*
 - Archäologie der Schweiz/ Archéologie suisse/ Archeologia svizzera 23/3, 115-122.
- VITALI – VERGER eds.2008
 Vitali D., Verger S. eds. 2008, *Tra mondo celtico e mondo italico. La necropoli di Monte Bibele*. Atti della tavola rotonda, Roma 1997. Bologna.
- VÖLLING 1994
 Völling, Th.: *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit.*
 - Berichte der Römisch-Germanischen Kommission 75, 147-282.
- VOSS 1878
 Voss, A.: *Ueber den Fund am Hraidště bei Stradonic in der Gegend von Beraun in Böhmen.*
 -Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, April 1878, 25-27.
- VRTEL 2009
 Vrtel, A.: *Neskorolaténske oppidum v Bratislave - remeselná výroba, výmena a obchod.*
 Nepublikovaná disertační práce, Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied. Nitra.
- WAGNER 2001
 Wagner, H.: *Die latènezeitliche Siedlung Zarten (Tarodunum) und die Besiedlung des Zartener Beckens.*
 - Germania 79, 1-20.
- WALDBAUM 1983
 Waldbaum, J. C.: *Metalwork from Sardis, the Finds through 1974.* Cambridge-Mass. – London
- WALDHAUSER 1970
 Waldhauser, J.: *Problém tzv. Viereckschanzen (keltských čtyřúhelníkových valů) a nově zjištěné oppidum v severních Čechách.*
 - Archeologické rozhledy 22, 327-334.
- WALDHAUSER 1981
 Waldhauser, J.: *Keltské rotační mlýny v Čechách / Keltische Drehmühlen in Böhmen.*
 - Památky Archeologické 72, 153-221.
- WALDHAUSER 1983
 Waldhauser, J.: *Závěrečný horizont keltských oppid v Čechách (Konfrontace výkladů historických pramenů, numismatiky a archeologie).*
 - Slovenská archeológia 31, 325-356.
- WALDHAUSER 1984a
 Waldhauser, J.: *Les fortifications celtiques de la période L.T.C-D1 en Bohême. Oppida et castella.*
 In: A. Cahen-Delhayé – A. Duval, G. – Leman-Delerive, P. Leman eds.: *Les Celtes en Belgique et dans le nord de la France. Les fortifications de l'Age du Fer. Actes du 6ième colloque d'AFEAF.* Revue du Nord, numero hors série 1. 265-270.
- WALDHAUSER 1984b
 Waldhauser, J.: *Die oppidumartige Anlage Úhošť (Burgberg) bei Kadaň und die keltische Besiedlung Nordwestböhmens am Ende der Latènezeit (Fakten und Hypothesen).*
 - Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 27-28, 167-189.
- WALDHAUSER 1995
 Waldhauser, J.: *Keltské zlaté mince z českých zemí jako produkt výrobní specialisace a jejich distribuce v Evropě.*
 -Archeologické Rozhledy XLVII, 619-631.

- WALDHAUSER 1996
 Waldhauser, J.: *Regionale keramische Kreise der jügeren Latènezeit in Böhmen.*
 In: JEREM – KRENN-LEEB – NEUGEBAUER – URBAN eds. 1996, 335-357.
- WALDHAUSER 1999
 Waldhauser, J.: *Jak se kopou keltské hroby.* Praha.
- WALDHAUSER 2001
 Waldhauser, J.: *Encyklopedie Keltů v Čechách.* Praha.
- WALDHAUSER 2003
 Waldhauser, J.: *Das Silber der Kelten in Böhmen.*
 In: STÖLLNER, Th. – KÖRLIN, G. – STEFFENS, G. – CIERNY, J. eds.: *Man and Mining – Mensch und Bergbau.* Studies in honour of Gerd Weisberger on occasion of his 65th birthday. Bochum, 503-512.
- WALDHAUSER *et al.* 1987
 Waldhauser J. *et al.*: *Keltische Gräberfelder in Böhmen.*
 - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 68, 1987, 25-224.
- WAMSER – FLÜGEL – ZIEGAUS eds. 2000
 Wamser, L. – Flügel, Chr. – Ziehaus, B. eds.: *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht.* Katalog-Handbuch zur Landesausstellung, Rosenheim 2000. Mainz.
- WEBER 1983
 Weber, Th.: *Bronzekannen: Studien zu ausgewählten archaischen und klassischen Oinochoenformen aus Metall in Griechenland und Etrurien.* Archäologische Studien Bd. 5. Frankfurt am Main.
- WEFERS 2012
 Wefers, St.: *Reibst Du noch oder drehst Du schon? Die ältesten bekannten Drehmühlen aus dem westlichen Europa.*
 In: Kern, A. *et al.* eds.: *Technologieentwicklung und -transfer in der Hallstatt- und Latènezeit.* Beiträge Ur- u. Frühgesch. Mitteleuropa 65. Langenweißbach, 13-24.
- WEHRBERGER – WIELAND 1999
 Wehrberger, K. – Wieland, G.: *Ein weiteres Knollenknaufschwert und eine Aylesford-Pfanne aus der Donau bei Ulm. Überlegungen zu spätkeltischen und frühromischen Gewässerfunden von der oberen Donau.*
 - Archäologisches Korrespondenzblatt 29, 237-256.
- VON WEINZIERL 1899
 von Weinzierl, R.: *La Tène-Grabfeld von Langugest bei Bilin in Böhmen.* Braunschweig.
- WELSER 1602
 Welser, M.: *v Boicarum libri quinque. Historiam à gentis origine ad Carolum M. complexi. Augustae Vindelicorum.*
- WENDLING 2005
 Wendling, H.: *Neues aus Tarodunum. Ausgrabungen in der mittel- und spätlatènezeitlichen Siedlung von Kirchzarten-Zarten "Rotacker", Kreis Breisgau-Hochschwarzwald.*
 - Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 2004 (2005) 107-110.
- WENDLING 2007
 Wendling, H.: *Die Spätlatènezeit auf dem Münsterberg von Breisach. Neueste Untersuchungen zur Chronologie und Chorologie eines oberrheinischen Zentralortes.*
 In: BARRAL, Ph. *et al.* eds.: *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer.* Actes du XXIXe colloque international de l'AFEAF, Bienne 2005. Besançon, 119-138.
- WENDLING 2012

- Wendling, H.: *Der Münsterberg von Breisach in der Spätlatenezeit : siedlungsarchäologische Untersuchungen am Oberrhein*. Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg Heft 94. Stuttgart :
- WERNER 1938/1979
 Werner, J.: *Die Bedeutung des Städtewesens für die Kulturlentwicklung des frühen Keltentums*. In: *Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanen*. Gesammelte Schriften J. Werners, herausgegeben von L. Pauli. München 1979, 1-20.
- WERNER 1954
 Werner, J.: *Die Bronzekanne von Kelheim*.
 - Bayerische Vorgeschichtsblätter 20, 43-73.
- WERNER 1962-1963
 Werner J.: *Aquileia-Velem-Hrazany. Palmettenförmige Gürtelschließen aus pannonischen und boischen Oppida*.
 - Alt-Thüringen 6 (Festschrift G. Neumann), 428-435.
- WERNER 1978
 Werner, J.: *Zur Bonzekanne von Kelheim. Rückblick und Ausblick*.
 - Bayerische Vorgeschichtsblätter 43, 1-18.
- WHITTACKER 1995
 Whittacker, C. R.: *Do theories of the ancient City matter?*
 In: T. CORNEL – K. LOMAS eds.: *Urban society in Roman Italy*. London, 9-26.
 Woolf, G. 1993: *Rethinking the oppida*.
 - Oxford journal of archaeology 12/2, 223-234.
- WIEGELS 1981
 Wiegels R.: *Numerus exploratorum Tribocorum et Boiorum*.
 In: *Epigraphische Studien, Sammelband Harald von Petrikovits zum siebzigsten Geburtstag*. Bonn – Köln, 311-331.
- WIELAND 1996
 Wieland, G.: *Die Spätlatènezeit in Württemberg. Forschungen zur jüngeren Latènekultur zwischen Schwarzwald und Nördlingen Ries*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 63. Stuttgart.
- WIELAND 2002
 Wieland, G.: *Der Neckarraum und die obere Donau im Spiegel eisenzeitliche Fernkontakte*.
 In: SALAČ – LANG eds. 2002, 187-193.
- WIELOWIEJSKI 1985
 Wielowiejski, J.: *Die Spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen*.
 - Berichte der Römisch-Germanischen Kommission 66, 126-320.
- WIELOWIEJSKI 1987
 Wielowiejski, J.: *Die bronzeeimer mit Delphinattaschen in Mitteleuropa im Lichte der archäologischen und metallurgischen Untersuchungen*.
 - Zeitschrift für Archäologie 21, 25-45.
- WILLERS 1907
 Willers, H.: *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien : Besonders auf die Funde aus Deutschland und dem Norden Hin*. Hannover – Leipzig.
- WINTER 1971
 Winter, F.E.: *Greek Fortifications*. Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada. Suppl. 9. Toronto.
- WOCEL 1865a
 Wocel, J. E.: *Keltické ohrady*.
 - Památky Archeologicé VI, 254-263.
- WOCEL 1865b

- Wocel, J. E.: *V které době opanovali Bojové nynější zemi českou a kdy opustili zemi tuto.*
- Časopis musea království českého XXXIX, 14-30.
- WOCEL 1868
Wocel, J. E.: *Pravěk země české.* Praha.
- ZAHLHAAS 1971
Zahlhaas, G.: *Großgriechische und römische Metalleimer.* Inaugural-Dissertation, München.
- ZACHAR – REXA 1988
Zachar, L. – Rexa, D.: *Beitrag zur Problematik der spätlatènezeitlichen Siedlungshorizonte Innerhalb des Bratislavaer Oppidums.*
- Zborník Slovenského Národného Múzea LXXXII História 28, 27-72.
- ZANIER 1999
Zanier, W.: *Der Spätlatene- und Römerzeitliche Brandopferplatz im Forggensee.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 52. München.
- ZAZOFF 1983
Zazoff, P.: *Die antike Gemmen.* Handbuch der Archäologie. München.
- ZECCHINI 1978
Zecchini, M.: *Gli Etruschi all'isola d'Elba.* Portoferraio.
- ZEUSS 1837
Zeuss, J. K.: *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* München.
- ZEUSS 1839
Zeuss, J. K.: *Die Herkunft der Baiern von den Markomannen.* München.
- ZIEGAUS 2004
Ziegau, B.: *Römische Fundmünzen von ausgewählten Plätzen des Alpenvorlandes aus der Zeit des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis in die Regierungszeit des Tiberius - ein Überblick.*
In: VON HÜSSEN – IRLINGER – ZANIER eds. 2004, 53-66.
- ZIEGAUS 2010
Ziegau, B.: *Zum Beginn des keltischen Münzulaufs in Bayern. Gallische Philipper-Nachahmungen und frühe südbayerische Kleingoldprägungen.*
- Bayerische Vorgeschichtsblätter 75, 119-138.
- ZIFFERERO 2009
Zifferero, A.: *Attività minerarie e trasferimento dei saperi metallurgici nell'alto Tirreno: conoscenze attuali e prospettive della ricerca.*
In: CAMBI – CAVARI – MASCIONE 2009, 149-158.
- ZOTZ 1941
Zotz, L.: *Böhmen-Mähren im raumpolitischen Wechselspiel vorgeschichtlicher Völker.*
- Raumforschung und Raumordnung. Jhg 5, Heft 10-12 (Sudetenraum), 453-460.
- Zwischen Kelten und Germanen 2009
Zwischen Kelten und Germanen. Nordbayern und Südthüringen im Zeitalter der Varusschlacht. Begleitband zur Ausstellung. München – Weimar.
- ŽENOŽIČKOVÁ 2011
Ženožičková, I.: *Jemná keramika z keltského oppida Staré Hradisko / Fine Pottery from Celtic Oppidum Staré Hradisko.* Nepublikovaná diplomová práce, Ústav archeologie a muzeologie, FF MU, Brno.
- ŽIVKOVIĆ – REHREN – RADIVOJEVIĆ – JEVTIĆ – JOVANOVIĆ v tisku
Živković, J. – Rehren, T. – Radivojević, M. – Jevtić, M. – Jovanović, D. v tisku: *XRF characterisation of Celtic silver from the Židovar treasure, Serbia.*
- SMEIA v tisku.

Prameny (kde není uveden překladatel, je překlad dílem mým za použití uvedených edicí či překladů):

Aineiás Taktikos, *O obraně měst*. In: *Antické válečné umění*. Praha 1977 (AK). Překl. . V. Marek

C. Julius Caesar, *Zápisky o válce Galské*. In: *Válečné paměti*. Praha 1972 (AK) překl. I. Bureš.

Cicero, *Ad Atticum*. angl. Překl. L.C Purcer

Démostenés, *Řeči na sněmu*. Praha 2002 Překl. P. Oliva.

Titus Liviusy. *Dějiny I-VI*. Praha 1971-1973 (AK) překl. P Kucharský 1971-1973

Nepos, C.: *Vitae*. (Leipzig 1886). Ed. A. Fleckeisen, překlad. J. Kysela

Pausaniás, *Cesta po Řecku I-II*. Praha 1967 (AK) překl. Helena Businská

C. Plinius Secundus: *Naturalis Historia*. / *The Natural History*. Překl. J. Bostock, H.T. Riley,
B.A. London.. 1855.

Plutarch, *Apophthegmata Laconica*. In: *Plutarch. Moralia*. (Cambridge, MA. / London 1931).
transl. F. Cole Babbitt.

Plutarchos, *Životopisy slavných Řeků a Římanů I-II*. Praha 1967 (ŽDM) překl. A. Hartmann,
R. Mertlík, E. Svobodová. F. Stiebitz.

Strabo. ed. H. L. Jones, *The Geography of Strabo*. Cambridge, Mass.: 1924

P. Cornelius Tacitus: *Germania*. In: *Tacitus: Z dějin císařského Říma*. Praha 1976 (AK) překl.
A. Minařík, A. Hartman, V. Bahník.

Thukydidovy dějiny války peloponneské, překlad J. Konůpek, Praha 1906

Velleius Paterculus, *The Roman History*. London / Cambridge MA , překl. Frederick W.
Shipley.

Abstrakt

Předkládaná práce zkoumá na příkladu Čech otázku, do jaké míry přispěly ke vznik mladolaténských oppid a šířeji ke kulturní transformaci probíhající v mladolaténském Zaalpi, vlivy z jižního prostředí a nakolik je lze naopak vysvětlit místním vývojem. Podrobně je rozebrána historický a chronologický rámec celé problematiky. Vlastní otázka je zkoumána zaprvé rozborem korpusu středomořských importů ve střední Evropě, na jejímž základě je v rámci střední Evropy zhodnocena pozice Čech v kontaktech se Středomořím; zadruhé na otázku odpovídá studie o shodách a rozdílech mezi oppidy a jejich sídlištními systémy na straně jedné a středomořskými městy na straně druhé. Kontakty se Středomořím se jeví jako stálé a pro zaalpskou společnost významné, samotná oppida jsou však shledána za jev převážně lokální.

Resumé

Le travail présenté étudie à l'exemple de la Bohême la question dans quelle mesure la naissance des oppida (ou plus largement la transformation culturelle de la Transalpine à La Tène récente) a-t-elle été influencée par des impulsions venues depuis la Méditerranée et dans quelle mesure, par contre, peut elle être expliquée comme phénomène local. La carte historique et culturel de la problématique sont analysés en détail. La question même est étudiée à travers une analyse du corpus des importations méditerranéennes en Europe Centrale, ciblée à évaluer dans le cadre de l'Europe centrale le rôle et la position de la Bohême dans les contacts avec la Méditerranée; ensuite les correspondances et différences entre les oppida et les systèmes d'habitat dont ils font partie et les villes méditerranéennes. Les contacts du monde transalpin avec la Méditerranée paraissent constants et très significatives pour la Transalpie, les oppida se présentent toutefois plutôt comme un phénomène local.

Summary

The presented study analyses on the example of Bohemia the question in what extent the creation of oppida (and more broadly the cultural transformation of the Transalpine world in the recent La Tène period) were influenced by Mediterranean impulses and to what extent they may be on the other hand considered as a local phenomenon. The historical and chronological background are studied in detail, the question itself is approached by an analysis of the corpus of Mediterranean imports in central Europe intended to evaluate the role of Bohemia (within the central European context) in the contacts with the Mediterranean. In the concluding chapter the oppida and their settlement systems are confronted with the Mediterranean towns. The contacts with the Mediterranean turn out to have been constant and significant for the Transalpine world, the oppida, however, seem to be a largely local phenomenon.